

MEZEY BARNA

A BÖRTÖNÜGY
A 17-19. SZÁZADBAN

MEZEY BARNA

A BÖRTÖNÜGY A 17–19. SZÁZADBAN

A börtön európai útja

Gondolat Kiadó
Budapest

A kötet megjelentetését a Magyar Tudományos Akadémia támogatta.

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

Mezey Barna ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem
Állam- és Jogtudományi Kar Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék.
ORCID ID: 0000-0002-2234-9452

© Mezey Barna, 2018
© Gondolat Kiadó, 2018

*www.gondolatkido.hu
facebook.com/gondolat*

A kiadásért felel Bácskai István
Szöveggondozó Gál Mihály
A kötetet tervezte Lipót Éva

ISBN 978 963 693 642 6

Tartalom

ELŐSZÓ

Bűn, büntetés, börtön

9

Az ősi jog konfliktusfeloldó funkciója • A büntetés és a szenvedés • Az emberi test kiszolgáltatottsága • Differenciált büntetési rendszerek • A büntetés lényege, a malum • A börtön helye a büntető praxisban • A börtön meghatározása • A börtön terminológiája • A börtön funkciói • A börtön, mint eljárás • A börtön, mint technika

KEZDETEK

Adalékok a szabadságvesztés korai történetéhez

35

Ind börtönök • Szabadságvesztés-büntetések Kínában • Egyiptom rabjai • Klasszikus görög szerzők a börtön intézményéről • Platón és a börtön • Római előzmények • Barbár – antik szimbiózis • A szabadságbüntetések rendszere az Impériumban • A korai középkor börtöne • A börtönbüntetés újjászületése • A börtönépítészeti korszakolása • A börtönépítészeti korai előfutára, Leon Battista Alberti • A bűnözés forrásvidéke: a középkori szegénység • A szegénység okai • A középkori szegénygondozás • Egyházi szegénygondozás • Gyógyító és ápoló rendek • Városi szegénygondozás • Koldusrendtartások • Börtönmisszió • Börtönbüntetés a magyar jogtörténetben • A magyar tömlöcügy dekretális szabályozása • A Tripartitum carcere • Tömlöcök a várakban • A tömlöc a magyar városi jogban • Vármegyei, úri-széki tömlöcök •

A 17. SZÁZAD

Előzmények

97

A börtönügy átalakulásának kezdete • Börtön és architektúra • Egyházi építészeti – kolostorbörtönök • A középkor világi tömlöce • A városi carcer • A tömlöc jellegzetességei • A jogvesztett rab és a tömlöckörülmények •

A munka a büntetés-végrehajtás történetében • A rabszolgaság • A kényszermunka • A jobbágy és a munkabüntetés • Erődmunka • A munka, mint testi büntetés • Opus publicum • Az atelier public • Az újkori gályarabság • Bagno • Kolostorfogság és ergastulum • A reneszánsz hatása • Kapitalizálódó gazdaság • Átalakuló államhatalom • A rendészet, a büntetőpraxis és a büntetés-végrehajtás változásai • A hagyományos gondozási rendszer összeomlása • A protestáns munkaétosz • Átértékelt szegénységkép • A protestáns szegénygondozás • Bűnös szegények • Büntető válaszok • Dologházak és fenyítőházak • A l'hôpital général • Angol szegénység • A Bridewell • Houses of correction • Bury • A reformált tartományok modelljei • Vives és Coornhert • A Rasphuys • Spinhuis • A Seerthuis • Kriminalizálódás • A Hanza fenyítőházai • Zuchthaus zu Bremen • Armen- und Werkhaus Lübeck • Werk- und Zuchthaus Hamburg • Spinnhaus Hamburg • Zuchthaus Danzig • A büntetés-végrehajtás kolonizációja • A fenyítőházak német mintája • A svájci Schellenwerk • Fenyítőházak a Habsburgok birodalmában • Szinergia (A fenyítőházak hatása a büntetés-végrehajtásra) • A büntetés-végrehajtás intézményrendszere • Fenyítőházból fegyház. A fejlődés terminológiája • Korai kodifikációk • Bambergische Peinliche Halsgerichtsordnung • A Constitutio Criminalis Carolina • Praxis Criminalis (Constitutio Criminalis Ferdinanda) • Az újkor börtönpítészete • Malefizhaus Bamberg • Joseph Furtenbach • Carcere nuovo, Roma • Casa pia di rifugio Firenze • Börtönfelház, Kassa • Vármegyei, úriszéki tömlöcök

A 18. SZÁZAD

Első kísérletek

273

A büntetőjog jogágazatosodása • A modern szabadságvesztés-büntetés határvidéke • A büntető kodifikációk második hulláma • Allgemeines Landrecht für die Preussischen Staaten • Constitutio Criminalis Theresiana büntetési rendszere • Diritto penale del Granducato di Toscana, il Codice Leopoldino • A Sanctio Criminalis Josephina • A magyar praxis criminalis tervezete • A Codex de delictis eorumque poenis • A felvilágosodás és a büntetőjog • A büntetések teoretikus kezelése • A felvilágosodás és a börtönügy • Cesare Beccaria • Beccaria börtönképe • A fogházjavító mozgalom • John Howard • Rabsegélyező és börtönügyi egyletek • Korszerűsítés és újszerűség • A korszerűsítés kényszere • A börtönarchitektúra megerősödése • Az Ospizio di San Michele • Maison de force, Gent • A rezsim, a felügyelet, a biztonság új építészeti feltételei • Haszonelvűség és munkaizem • A barokk börtönpületek pompája • Jeremy Bentham • A Panopticon • Osztrák fenyítőházak a

18. században • Erős büntető karakter • Központosított igazgatás • Merkantilista szempontok • Építkezés helyett elhelyezés • Profiltisztítás • A magyar tömlöcügy állása • Vármegyei börtönök • A szabadságvesztés-büntetés a vármegyei statútumokban • Tömlöcépítkezések • Uradalmi tömlöcök • A központi intézetek hiánya • Kísérlet országos börtön létrehozására • Regionális megoldás: provinciális börtön Szamosújvárott • A magyar fenyítőház: A Domus Correctoria • A Helytartótanács és a Fenyítőház • A Domus Correctoria Szempcen • A Tallósi Fenyítőház • A Fenyítőház Szegeden • Fogvatartottak a Fenyítőházban • Nevelés a Házsabályokban • Munkáltatás a Domus Correctoriában

A 19. SZÁZAD

Reformok

381

A büntetőjog rendszerszerűsége • Egy új korszak kezdete • A büntetőjog tudományossága • Büntetési elméletek • Spekulatív büntetési elméletek • Az abszolút vagy monista teóriák • A relatív vagy pluralista büntetési elméletek • A börtönügyi tudományosság kialakulása • Nikolaus Heinrich Julius • Heinrich Balthazar Wagnitz • Albrecht Heinrich v. Arnim • Charles Lucas • Carl Joseph Anton Mittermaier • A szabadságvesztésre alapozott büntetési rendszer • Építészet és börtönarchitektúra • Az amerikai reformok jelentősége • William Penn • A büntetések alakulása Pennsylvániában • Kvéker hatások. A magány rendszer (solitary system) • Philadelphia Society • Walnut Street Jail • A Western Penitentiary • Az Eastern Penitentiary • Csillagszerkezetű architektúra • A magányrendszer kritikája • Auburn State Prison • A hallgató rendszer (silent system) • A hallgató rendszer kritikája • Európai feltételek • House of correction Millbank • Pentonville Prison • A progressiv system kezdetei • Moabit, Berlin • Männerzuchthaus zu Bruchsal • A bruchsal-i női börtön • Az európai börtönépítészeti irányai • A magyar börtönügy helyzete a 19. század kezdetén • Vármegyei tömlöcviszonyok • A büntetés tartama • A tömlöc súlyosbítása • A tömlöc a büntetési rendszerben • Tömlöcigazgatás • Rabmunkáltatás a tömlöc mellett • Rabköltségek • A magyar büntetőjogi tudományosság a 19. században • Az 1825-27. évi országgyűlés a kodifikációról • Az 1829. évi Operátum • Az 1829. évi javaslat a büntetésekről • A büntetőjog művelése a reformkorban • Magyar liberalizmus • A magyar fogházjavító mozgalom • A magyar börtönügyi tudományosság a reformkorban • A Kelet Népe-vita • A Szemere-Balla-vita • Az 1839/40. évi országgyűlés a büntető kodifikációról • Az 1843. évi börtönügyi törvényjavaslat • A börtönügyi javaslat az országgyűlés előtt • A börtönügyi terminológia alakulása • Reformkori börtöntervek •

Reformkori börtönépítkezések • A reformkor rabdolgoztató házai • Deák börtönügyi rendelete 1848-ban • Ausztria büntető politikája • Osztrák büntetés-végrehajtás • Osztrák oktrojált jogszabályok Magyarországon • Az első országos fegyintézetek Magyarországon • Az Ideiglenes törvénykezési Szabályok a büntetőjogi normái • Pauler Tivadar Büntetőjogtana • Az európai börtönügy fejleményei a 19. század második felében • A börtönépítészet alakulása • A belga elkülönítési rendszer, (système séparé) • Osztályrendszerek • A genfi osztályrendszer • Müncheni (vagy Obermaier-) rendszer • A fokozatos rendszer (progressiv system) kiteljesedése • Az angol fokozatos rendszer • Az ír fokozatos rendszer • A börtönügy az európai államokban • Nemzetközi kongresszusok • A magyar büntető kodifikáció • Az 1878. évi 5. tc a büntetésekről • A fokozatos rendszer megvalósítása Magyarországon • A kriminológia hatásai. Reformiskolák • Fiatalkorúak • Alkalmi bűnelkövetők • A börtönügyi tudomány fejlődése • Karl Georg Julius Krohne • Adolphe Prins • Franz von Holtzendorff • Ludwig Hugo Franz von Jagemann • Eugen von Jagemann. • A börtönügyi kodifikáció • A börtönügy egyetemi stúdiuma • A rabsegélyezés

FORRÁSOK	565
Levéltárak • Nyomtatott források	
SZAKIRODALOM	571

Előszó

Bűn, büntetés, börtön

1. Az ŐSI JOG feladata eredendően a társadalmi konfliktusok feloldása. E feladathoz korok szerint rendelkezésre álló lehetséges eszközök között válogat, s így például az ősi közösségben engesztelő aktusokkal, rosszallással, szégyenítéssel, végső soron kiközösítéssel igyekezett oldani a feszültségeket. Ekkor még sem a büntetés, sem más kriminális megfontolás nem állt a joggyakorlat háttérében: egyszerűen a társadalomban kialakult, ellentéteket keltő ellentmondást kellett kezelni. Nem büntetni kellett (hisz nem volt sem bűn, sem bűncselekmény), hanem a konfliktusként jelentkező problémát felszámolni. A jog alkalmazásához apparátus sem állott még rendelkezésre, az elöljárók, vezetők és papok a csoport közreműködésével oldották meg feladatukat: a közösség morális nyomása, a közvélemény súlya teremtette meg a szükséges kényszert. A nemzetségi igazságszolgáltatás a kommunisztikus jellegű társadalom legfőbb összetartó erején, az érdekközösségen nyugodott. A közösségtudat, a közösségvédelem spontán kialakuló szabályrendszere vetette meg az igazságszolgáltatás alapjait, határozta meg sajátosságait.¹

A konfliktusok zöme azonban jellemzően nem belső probléma volt, hanem a közösséget kívülről ért sérelem, mely szükségképpen sajátos válaszmegoldásokat igényelt. A külső viszonyok rendezésének hosszú ideig jelentős akadálya volt a belső önkormányzatra támaszkodó nemzetségi társadalom fölött álló hatalmi szerv hiánya, mely a közösségek egymás közötti viszályaiban ítélkezhetett volna, vagyis a konfliktust kezelhette volna. Így a megoldás a nemzetség önmaga általi bíraskodása maradt: a bosszú, a háború. A korai társadalmaknak ez az ösztönszerű, természetes reakciója volt hivatott helyettesíteni a büntetőhatalom jelenlétét. A bosszú igazságos és kötelező volt, végrehajtásában az egész nemzetség részt vett, és megfordítva: a sértő egész nemzetsége állotta a bosszú következményeit. A bosszú ugyanakkor korlátozhatatlan és brutális

¹ Vö. VARGA Csaba: *Elméleti jogtudomány. Körkép, dilemmák, útkerésések*. Budapest, 2017. Pázmány Press, 243.

is volt. Az erőszak egész nemzetségeket, sőt törzseket pusztított el, ezért már az ősi közösségek bomlásával egy időben megjelentek a bosszú visszafogására irányuló törekvések. A jog és a jogi apparátusok fejlődésének ez az iránya volt az, mely a közösségek fölött kialakuló politikai és hatalmi gépezetek kezében megformálta a büntetés intézményét, s mely bizonyos mértékben meghatározta a büntetések jellegét is.²

A vérbosszú korlátozását, átváltását más eszközökre, valamint a büntetőjog (s vele együtt a büntetőjogi büntetés) kialakulását az állam megjelenése tette lehetővé. A politikai elit kezdetben a vagyoni vagy személyi kompenzáció, illetve a kompozíció, a sértő által a sértettnek (vagy nemzetségének) adott vagyoni elégtétel (azaz megváltás) intézményével próbálkozott. A tálió („szemet szemért”) elve is a nemzetségi bosszú modernebb változatát kívánta intézményesíteni.

A politikai vezetők előtt az ősi társadalom szolidaritási rendszerének felbomlásakor három olyan (büntetőjogi) feladat állt, melynek megvalósítása tulajdonképpen meghaladta lehetőségeit. (Ennek köszönhető relatív hatástalansága és eldurvulása is az idők folyamán.) A megszűnt csoportösszetartozás-tudat helyébe, mely a társadalmon belül eddig többnyire megakadályozta a közösségre nézve káros cselekmények elkövetését (idesorolván még a személy elleni támadásokat is), más kényszert kellett állítani. A közösségi helyett az állami erőszak apparátusát és intézményeit, köztük a most kiépítendő büntetőjogot és az igazságszolgáltatás szervezetrendszerét. Emellett a magántulajdon kialakulásával egyidejűleg központi feladattá vált a tulajdon (a kiváltságoltak) védelme. Az állam (az uralkodó, az elit) tekintélyének speciális oltalma pedig első helyre került a (büntető)jog értékrendjében. Kulcskérdéssé lett szilárdságának, feltétlen tekintélyének bármilyen körülmények közötti fenntartása. Megsértőivel szemben a hatalom a legkeményebb eszközökkel lépett fel. Ebben a helyzetben a büntetőjog óhatatlanul az egyre nagyobb számban alkalmazott és egyre súlyosabb büntetések irányába sodródott.³

2. A BÜNTETÉS ÉS A SZENVEDÉS. A büntetőjogot is éppúgy a kor viszonyai szülték, mint megannyi kulturális jelenséget, tükrözve annak sajátosságait. Mit jelent a középkor állandó jelzője, hogy kegyetlen és véres? Mai értékrendünk szerint valóban háttorzongató kint és gyötrelmet. A helyzet megértéséhez azonban nem feledhetők, hogy a territorialitásra épülő, partikuláris érdekeket érvényesítő feudális anarchia korában az ököljog érvényesülése tág teret biztosított a kegyetlen és véres valóságnak. Ha a jogon kívüli életben mindennapos

² SUMNER, William Graham: *Népszokások. Szokások, erkölcsök, viselkedésmódok szociológiai jelentősége*. Budapest, 1978. Gondolat, 36–37.

³ MAINE, Henry Sumner: *Az ősi jog*. Budapest, 1988. Gondolat, 266.

volt az erőszak, vajon milyen lehetett az a jog, amelynek feladata a tomboló tartományúri hatalom, a bárói ligaharc, az anarchikus önkény vagy éppen a társadalom perifériáján szerveződő bűnöző bandák megfékezése?

Már a büntetések megválasztásában is belátható: a kor fejlettsége önmagában is behatárolja a jogalkotás és jogérvényesítés lehetőségeit. A fogva tartásra alkalmas helyek hiánya következtében fel sem merülhetett az a lehetőség, hogy a modern jogok által leginkább alkalmazott szankció, a szabadságvesztés jelentősebb szerepet játsszon a büntetési rendszerben. Gátolta a fogvatartás mint büntetés alkalmazását az is, hogy a társadalom csupán viszonylag kicsiny hányada rendelkezett valódi szabadsággal, akik számára annak elvonása büntetésként hatott volna. A munkáltatást aligha lehetett büntetésként alkalmazni, mikor a társadalom jelentős részének mindennapi életformája volt a rabszolgamunka, a robot, a hatalmi elitet pedig előjogok védték alkalmazásával szemben.

A büntetés hatékonyságát mindig befolyásolta az az arány, amely a kilátásba helyezett hátrány és a bűncselekménynek nyilvánított magatartásból az elkövetőre esetleg eredő előny között fennáll. A társadalom peremén éhező jobbágy számára a tyúklopás családja létfenntartásának eszköze lett, s ez meglehetősen hatástalanította a kilátásba helyezett halálbüntetést. Azzal a rabszolgával szemben, aki életén kívül mindentől megfosztva élte életét, egyetlen lehetőség a büntetésre az értékét nem csökkentő (hisz ő maga egyszerű vagyontárgynak számított), életét el nem pusztító testi büntetés. A történelmi korok tehát adott esetben nem biztosítottak lehetőséget a ma humanusnak tekintett büntetések alkalmazására, mert vagy érvényesítésének feltételei hiányoznak, vagy pedig a fennálló társadalmi viszonyok korlátozzák hatékonyságát. A rabszolgatartó és a hűbéri/rendi jog kegyetlensége így szinte adott volt, a büntetőjog mozgástere a rendkívül embertelen és a kevésbé borzalmas büntetések körére szűkült. Ezen az úton jutottak el a társadalmi ellentétek kiéleződésének idején az emberi elme által ma már elképzelhetetlenül véres büntetés-végrehajtás gyakorlatához.

A középkor embere összehasonlíthatatlanul irracionálisabb volt a korunkbelinél. A szinte tehetetlen embert körülölelő ellenséges világ, járványok, szegénység, éhínség, háborúk pusztításai, a betegségek elleni eszköztelenség, a természetnek való kiszolgáltatottság természetes talaja volt a vonzódásnak a misztikumhoz, a természetfelettihez, a vallásos tanításokhoz és a babonákhoz. A középkori társadalom különösen fogékony volt a természetfelettinél vélt jelenségekre, jelekre, érzéksalódásokra, álmokra. Az általános mentalitást szenvedélyek, indulatok, dühkitörések, gyűlöletek és elragadtatások jellemezték.⁴ „A feudális társadalom zord valóságát a zord erőszak, a rablás, a zabolátlan nye-

⁴ BLOCH, Marc: *A feudális társadalom*. Budapest, 2002. Osiris Kiadó, 95.

reség- és bosszúvágy, a féktelen erkölcsök, az idealizált, eszményített szerelem és a durva érzékiség összekapcsolása, a rendi hovatartozás gőgje, a társadalmi ranglétra alacsonyabb fokán állókkal szembeni álnok magatartás, a nem nemesi származásúak megvetése jellemezte.”⁵ Ami ebből következett, a rettegés a kiszámíthatatlantól, a félelem a végső ítélettől, a bűntudat, a túlvilági életbe vetett hit, a színek és formák szimbolikus megélése, az álmok és látomások valóságyszerű értelmezése⁶ adott keretet az eredendő bűn tudatából fakadó, a bűn és büntetés feltétlen összekapcsolódásának tanából eredő emocionális büntető élménynek.

Korabeli tudósítók számolnak be gyakran arról, hogy a gyászos vagy ünnepi alkalmakra egybesereglett tömegen milyen indulatok vettek erőt. A természet-től sanyargatott vagy akár az egyházi előírások betartásától, böjttől, vezekléstől aszketikus életre szorított emberek szívesen fordultak a számukra rendezett hatalmas ünnepek felé. A rendezvények mindennaposak voltak. Johan Huizinga idézi föl az 1412-es Párizst, ahol mindennapos körmeneteket tartottak a király győzelmét szorgalmazandó, s amint azt egy kortárs feljegyezte, „*emberemlékezet óta ezek voltak a legmegindítóbb körmenetek*”.⁷ A büntetés, a büntetés-végrehajtás színjátéka ugyanebbe a sorba illeszkedett. A rendezőknek az volt a céljuk, hogy a kivégzések valódi tanmeseként hassanak, hogy a büntetési rituálékat látogatók mély érzelmi benyomásokkal távozzanak bűn és büntetés szoros kapcsolatáról, a bűnhődés szükségképpeniségéről.

A kivégzések mindig nyilvánosak voltak, jó előre meghirdetett időpontban, lehetőleg ünnepnapra időzítve, minél több résztvevővel, ha lehet, tömeges részvétel mellett. A romantikus felindulást részben az egyházi közreműködés és liturgia volt hivatva előidézni, részben pedig a halálra ítéltre „kiosztott” szerep. A kivégzendőnek pontosan megírt, kijelölt helye volt az eljátszandó szereposztásban. A feljegyzések azt tanúsítják, hogy a helyzetre számtalan esetben „rájátszottak” a delikvenssek. Ahogyan van Dülmen értelmezi a kivégzéseket: sokszor életük nagyjelenetét adták elő, amitől ők maguk is meghatódtak.⁸ Miként az a brüsszeli fiatal gyújtogató, aki megégetése előtt olyan megindító szavakat intézett a néphez, annyira meglágyította az emberek szívét, hogy „*mindenki könnyekben tört ki, és úgy dicsérték halálát, mint a legszebbet, amelyet valaha is láttak*”. S még ezt is lehetett tetézni, miként tette azt 1411-ben Messire Mansoart du Bois, aki nemcsak megbocsátott az őt halálba segítő

⁵ GUREVICS, Aron: *Az individuum a középkorban*. Budapest, 2003. Atlantisz Könyvkiadó, 191.

⁶ GUREVICS 2003, 21.

⁷ HUIZINGA, Johan: *A középkor alkonya. Az élet, a gondolkodás és a művészet formái Franciaországban és Németalföldön a XIV. és XV. században*. Budapest, 1979. Európa Könyvkiadó, 9.

⁸ DÜLMEN Richard van: *A rettenet színháza. Ítélezési gyakorlat és büntetőrituálék a kora újkorban*. Budapest, 1990. Századvég Kiadó–Hajnal István Kör, 142.

hóhérnak (ami egyébként a kivégzés középkori szertartásának kötelező eleme volt), hanem még arra is kérte, hogy halála előtt ölelje őt át! „*Nagy tömeg álldogált ott, és szinte mindenki forró könnyeket sírt.*”⁹ A büntetésnek ilyen érzelmi töltése nem lehetett kis hatással a kor emberének jogismeretére, jogkövetésére. A korszellemet uraló hatalmas szenvedély igazodott persze a primitív népi gondolkodás – szélsőségeket, gyűlöletet, bosszút, kegyetlenséget, túláradó hálát, végtelen kegyelmet, érzelmes megbocsátást értékelő – felfogásához. Pierre de Fenin tudósít a 15. század elejéről egy rablóbanda kiirtásáról, amin „*mindenki harsányan nevetett, mert a rablók mind szegények voltak*”. 1488-ban Bruggében az összecsdüült tömeg buta állatias örömmel élvezte és követelte az árulással vádolt tanácsurak kivégzésének megszakítását, az egzekúció elhalasztását, majd később (amikor a delikvenseket a hóhér tudománya visszatérítette az életbe), újból történő végrehajtását – írja Johan Huizinga.¹⁰

Ezek a kivégzések nem egyszerűen halálbüntetések voltak. Nem az élettől fosztották meg az elítéltet, hanem a társadalomnak nyújtott szolgáltatás keretében illesztették: színház volt, tanulsággal, szórakozással, szenvedéllyel, élvezettel teli megindulással és gyűlölettel. A középkor büntetés-végrehajtásához másként közelíteni annyit tesz, mint meg nem érteni a kort.

Az emberi test kezelésében majd csak a 18. század abszolutizmusának idején következett be jelentősebb változás. Akkor, amikor a verpad már nem a halált misztériumnak fölfogó középkori színpad, hanem a tiszta kegyetlenség példázata. A 18. századi abszolutista hatalom sokkal direkter formában fogalmazta meg mondanivalóját. Nem helyezte a hangsúlyt kizárólag a szenvedélyekre (azok amúgy is már kiégőfélben voltak), hanem nagy szerepet szánt az elrettentésnek és a megtorlásnak. Az abszolút hatalom nem tűrte tekintélyének (jogszabályainak) megsértését. Az elkövető kegyetlenül meglakolt engedetlenségéért. A hatalom nem bízta a véletlenre a nézőközönség meggyőzését, nem engedte bizonytalan szenvedélyekre alapozni a jogpropaganda sikerességét. Egyszerűbb úton járt: a legdurvább módon állított „példát”, elrettenteni akart, és nem meggyőzni. Ennek a példázatnak szerves része az elítélt bűnös „előállítás”, vagyis a beismerésre kényszerítő mind véresebb kínvallatás a bírói eljárás során. Az abszolutizmus korának Európájában patakzott a vér a vesztőhelyekről, könyéig véresek a bakók. Pontos technikai menetrend szerint végezték munkájukat a hóhérok és segédek: meghatározott sorrendben következtek egymás után a halálhoz vezető utat jelentő kínszenvedés fokoza-
tai. A megtorlás és az elrettentés logikájából eredt az elnyújtott szenvedés: a jó hóhér órákig képes volt életben s eszméleténél tartani az elítéltet, miközben a

⁹ HUIZINGA 1979, 9–10.

¹⁰ HUIZINGA 1979, 22.

fent is leírt módon embertelen kínzásokkal csikart ki belőle kiáltásokat, hangokat, melyek élményszerűbbé tették a hallgatók-nézők számára munkáját s a halálba tartó szenvedéseit.¹¹

3. KISZOLGÁLTATOTTSÁG. Az emberi test biológiai adottságainál fogva kiszolgáltatott a fájdalmaknak és a kínoknak. Betegségek, sebesülések, törések, a testet érő fájdalmas ingerek veszélye között él az ember. Evolúciós pozíciójánál fogva pszichikai sérülékenysége messze meghaladja az állatvilág átlagos érzékenységét.

Az embert ez a tulajdonsága áldozatává teszi a természetnek és prédájául a társadalomnak. A természet erői (tűzvészek, földrengések, árvizek, aszályok, kisebb jégkorszakok) és a természeti-társadalmi közeg (ragályok, éhínségek, támadások) magától értetődő szűk mozgásteret biztosítottak a korábbi korok embereinek. Miképpen a társadalmi környezetük is, mely a természeti korlátokat meghaladó társadalmi szabályozással szűkítette az egyes ember életterét. A szabályoknak a közösség érdekében történő betartása-betartatása pedig megoldásokat igényelt, s ezt az erre alkalmas eszközt a társadalom irányítói több egyéb mellett a büntetőjogban és a büntetőperekben fedezték fel.

Az állatvilágból kiemelkedő ember számos korábbi (kényszerű) tulajdonságát magával hozta a szervezett társadalmi életbe is. Így például nem tudott lemondani az agresszivitásról, melyet persze a saját érdekében a közösség korlátozni igyekszik. Kulturális szokásrendszerek kialakításával, tradicionális értékek meghonosításával igyekszik gátat vetni az emberi agressziónak. Valljuk meg, nem túl nagy végső sikerrel kecsegtet ez a törekvés, mert a kultúra évtizedekre át nevelgetett vékony máza pillanatokon belül lemállik az emberről, ha a külső körülmények (többnyire háborúk, diktatúrák, kiszolgáltatott helyzet) arra kényszerítik.

Ezen agresszív, kegyetlen tulajdonság birtokában az ember értelemszerűen fordult a test ellen, mely biológiai és társadalmi kiszolgáltatottságában kiváló célpontja lett az agressziónak, s kiváló eszközévé vált a hatalmát gyakorolni akaró politikai hatalmasoknak. Nem véletlen, hogy évszázadokig államilag legitimálták az emberi test kínzását, s az igazságszolgáltatás, a büntetés-végrehajtás keretében nem csupán engedték, de követelték a szenvedés okozás tökélyre emelését. Nem vonhatta ki ez alól magát a szabadságvesztés-büntetés napjainkig prosperáló formája, a börtön sem.

A büntetőjogi szankció egyik legfontosabb jellemzője a személyesség. Igaz ugyan, hogy a középkori társadalom ismerte a kollektív (a családra, a lakókörnyezetre, a céhtársakra is kiterjedő) felelősséget, a büntetőjogi felelősségre vonás mégis elsősorban az elkövető (vagy gyanúsított) ellenében fogalmazódott

¹¹ FOUCAULT, Michel: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Budapest, 1990. Gondolat Kiadó, 48.

meg. A személyes értékek közül (élet, becsület, vagyon, szabadság, test) a középkor legkézenfekvőbb célpontjává, így a büntetés fő pillérévé a test vált. A becsület, a vagyon, a szabadság viszonylagossága a társadalom nagy többségére nézve a testet kínzó vagy az életet elvevő szankciókat helyezte előtérbe. A Római Birodalom összeomlása után feledésbe merült, s a késő középkorban ismét elterjedő kínvallatásnál pedig a legtermészetesebb módon állították a tevékenység középpontjába a szenvedést.

Az ókori, de különösen a középkori büntetőprocesszus (a bűnvádi eljárás) és a büntetés-végrehajtás egyaránt az emberi testtel operált materiális és szimbolikus értelemben egyaránt.

A test ilyenén igénybevételét tetézte az is, hogy miként Rusche és Kirchheimer¹² nyomán Michel Foucault összefoglalta: a feudális és a rendi társadalomban hosszú ideig „a munkaerőnek, tehát az emberi testnek semmi olyan haszna, olyan ipari értéke nem volt, amellyel az ipari típusú gazdasági rendszerben rendelkezett. Az is biztos, hogy a test »megvetése« a halállal kapcsolatosan elfogadott általános felfogásra utal, melyből kiolvashatók a kereszténységre jellemző értékek mellett a demográfiai értelemben vett biológiai helyzet: a betegség, az éhínség pusztításai, a járványok okozta időszakos pusztulás, a magas gyermekhalandóság, a biogazdasági egyensúly ingatag volta. Mindez familiárisra tette a halált, szertartásokat támasztottak körülötte, hogy az emberek beépítsék életükbe, elfogadhatóvá tegyék és értelmet adjanak szakadatlan agressziójuknak.”¹³

Lehet persze a test értéktelen, de szimbolikus üzenetre annál inkább alkalmas. A büntetőrítusokban megtestesülő hatalom, a politikának, az igazságszolgáltatásnak a test feletti korlátlan uralma fejeződött ki a hóhér vérpadon végzett munkájában, a kínzásokban és a kínszenvedéssel járó büntetések végrehajtásában. Ez adott különleges jelentőséget az igazság kiderítésére szolgáló tortúrának a büntetőperben és a pert lezáró büntetés végrehajtásában egyaránt.

4. DIFFERENCIÁLT BÜNTETÉSI RENDSZEREK. Az osztályokra szakadt társadalomban a jogi válaszok kénytelenek voltak igazodni a szociális struktúrában elfoglalt hely sajátosságaihoz. Az addig mindenkire egyformán alkalmazott eljárásból kibontakozó büntetés a társadalmi-gazdasági tagozódásnak megfelelően differenciálttá vált. Ugyanazon bűncselekmény elkövetőjét más büntetéssel fenyegették például Rómában, ha az patrícius volt, mint ha plebejus, és megint mással, ha rabszolga. A hűbériség fél évezrede alatt – az utókor számára – szinte áttekinthetetlen módon többszöröződött meg a büntetési rendszer. A rendi tár-

¹² RUSCHE, Georg – KIRCHHEIMER, Otto: *Sozialstruktur und Strafvollzug*. Frankfurt a. M.–Köln, 1974. Europäische Verlagsanstalt.

¹³ FOUCAULT, 1990, 36.

sadalomban nemcsak a két alapvető osztálynak, a földesúri hatalmat gyakorlónak és a földesúri hatalom alatt álló jobbágyoknak a büntetései tértek el egymástól, de magán a politikai eliten belül is elkülönült a papság, a főnemesség, a köznemesség és a városi polgárság büntetőjoga. Külön privilégiumok alapján tovább színezte ezt az egyes népcsoportok egymásra sem hasonló, önálló joga, autonóm büntetési rendszere.

Ennek a rétegződésnek egyik következménye a büntetőgyakorlatra, hogy valamennyi társadalmi csoport számára külön büntetési rendszerek állottak rendelkezésre, vagy legalábbis különböző méretekben alkalmazták a szankciónemeket. A privilégiumokkal rendelkezők számára jellegzetesen vagyoni és szégyenítő, lejjebbítő, előjog-korlátozó (kismértékben szabadságot érintő) büntetések szerepeltek az ítéletekben, míg a társadalom legalsó zónái (rabszolgák, szolgák, röghöz kötött jobbágyok) számára az olyan értékek, mint a szabadság, vagyon, előjogok, testi épség vajmi keveset jelentettek, minthogy nem rendelkeztek az ehhez szükségességekkel. Az ő esetükben kézenfekvő megoldásnak tűnt a testüket érő szankciónemek elterjesztése: az egészségüket, testi épségüket, életüket fenyegető büntetések kilátásba helyezése, illetve alkalmazása. Ez a helyzet tette lehetővé és szükségessé a testi és halálbüntetések széles körű elterjedését, s ezzel az emberi test már fentebb említett középpontba állítását. A vagyontalan társadalom fenyegetésére ultima ratióként egyetlen értékfosztó büntetés tűnt alkalmazhatónak: a testük sanyargatását, életük elvételét ígérő büntetőnorma.

A büntető ítéletekben gyakoriak voltak a testcsontkító büntetések, Európában orr-, fül-, ajak-, ujj- és kézlevágással, szemkiszúrással, nyelvkitépéssel, „szíjhasítással” büntettek a hatóságok a legkisebbnek látszó bűnökért is. A verés, vesszőzés, pálcázás, botozás, ostorozás, korbácsolás mindennapi szankciók voltak. Az egyszerű, fájdalom nélküli kivégzéstől (lefejezés) a legkegyetlenebb kínhalálig terjedő, leleményesen kiagyalt és kiszélesített skálán dolgozó hóhérok munkája nyilvánossá tette a szenvedés rituáléját.

5. MALUM. A büntetés lényegi eleme, hogy a bűnt elkövetőt hátrányos helyzetbe hozza, rosszabb és kellemetlenebb körülmények közé juttassa, mint ahol addig volt. A büntetés valamiféle malum, valamiféle rossz, mely a büntetés jogát gyakorlók helytelenítését fejezi ki a szabályokat megsértőkkel szemben. Akármely célt fogalmazott is meg a jogi teória vagy praxis, azok mindegyikében alapvető szerepet játszott az elítélttel szemben alkalmazott szigor és durva feltételrendszer. Így a büntetési rendszer keménysége valamennyi európai országban a hétköznapi élet gyötrő kíméletlenségéhez, a testi szenvedéssel járó nyomorúsághoz igazodott. A középkorban, Európában a mindennapi életet az erőszak, a rablás és útonállás, a háborúk, az ínség, a nyomor és a járványok jellemezték. A társadalom többségét kitevő szegényeknek mindennapi kemény

harcot kellett vívniuk a megélhetésért, a természettel és a társadalmi környezettel. „A nép számára a korabeli történelem lényegében rossz kormányzást, uzsorát, a gazdagok fennhéjázását és erőszakoskodásait, háborút és útonállást, ínséget, nyomort és járványokat jelentett. Szinte állandóvá vált a háborúskodás, a veszedelmes csöcselék állandó nyugtalanságot okozott, nem bíztak az igazságszolgáltatásban. Vegyük hozzá a közelgő világvéget, a pokoltól, a boszorkányoktól és ördögöktől való szorongást, s megértjük az egyetemes bizonytalanság érzését, mely feketére festette az élet alapszínét.”¹⁴ A békés életkörülmények is kemények és egyszerűek voltak, a bűnre válaszul adandó „rossz”, melyet a büntetésnek kellett kifejeznie, ehhez képest nem lehetett „humánus”.

Amikor választani kellett a büntetések arzenáljából, aligha volt kétséges, hogy melyek lesznek a favoritok. A büntető ember történetében kialakult, s mind napjainkig ismert fegyvertár a halálbüntetés, a testfenyítés és -csonkítás, a megszégyenítés, a vagyonbüntetés és a szabadságfosztás „ötösfogatát” kínálja a hatalomgyakorlóknak. A poena ordinaria, a rendes főbüntetés a középkorban a halálbüntetés volt, melyet csupán kiegészítettek a nyilvános végrehajtás keretében szervezett testi büntetések, a csonkítások, megbélyegzések, verések. A vagyonbüntetés évszázadokon át csak a vagyonosok büntetése lehetett és volt, a szegényeket alig, a nincsteleneket nem érinthette. A becületbüntetések csak a korabeli zárt közösségekben (falvakban, városokban) élőket illették, a kitaszítottak, az országutakon vándorlók, a „becstelenek” tömegeit, az idegeneket nem lehetett megszégyenítéssel büntetni.

A szabadságbüntetések korai formái nem a bezárással, hanem a kizárással kapcsolatban fejlődtek. A kiközösítés az ősi közösségek ultima ratiója volt az egyéb ismert módon nem kezelhető konfliktushordozóval szemben. A kivetéssel szemben kezdetben nem büntetőszankcióként alkalmazták e módszert: egyszerűen meg kellett szabadulnia a csoportnak attól a veszélytől, melyet a konfrontációgerjesztő személy jelentett a feltétlen szolidaritást és együttműködést igénylő közösségben. A csoport támogatásának és védelmének megvonása a delikvens számára a természetnek való teljes kiszolgáltatottságot, végső soron a halált jelentette. Jobb esetben ellenséges idegen közösségek nem pusztították el, hanem elfogták és szolgává tették. A szabadságbüntetés e két alapformája tovább élt az államilag szervezett társadalmakban is.

A számkivetéssel a hatalom szabadulni igyekezett bűnözőjétől, miközben megvonta tőle mindazon értékeket is (a csoport védelmét, a gazdasági biztonságot, a döntésekben való részvételt, kapcsolatait, jogait és vagyonát), melyeket az őt elítélő társadalomban élvezett. Ezek csupán akkor illethették meg újra, ha saját korábbi csoportja visszafogadta, vagy ha egy idegen közösség teljes jogú tagjának ismerte el.

¹⁴ HUIZINGA 1979, 28.

A görög poliszok legkedveltebb büntetési neme a száműzetés volt. Hérodotosz leírja, hogy Iszagorász a lakadeimóni Kleomenészt hívta segítségül Kleiszthenész és hívei ellen. „Kleomenes nem nagy sereggel Athénbe ment és megérkezésével hétszáz athéni családot, melyeket Isagoras jelölt ki neki, számkivetésbe küldött.”¹⁵ Plutarkhosz is beszámol arról, hogy Leonidász megfosztotta Kleombrotoszt trónjától, és száműzte azért, mert „veje létére ellene fordult”. A görög történelem számos ehhez hasonló megoldást ismer. E módszerek leginkább politikai jellegű „bűncselekmények” megtorlására, politikai ellenfelek eltávolítására szolgáltak. (A bűncselekmény természetesen nem mai értelemben vett, törvényben meghatározott tényállást jelentett ekkortájt, hanem az uralmon lévők ítéletét a hatalmukat veszélyeztető magatartásokról.)

A görög száműzés legtisztább megoldása az osztrakiszmosz, a cserépszavazás volt, melynek célja Athént megvédeni az újabb zsarnoktól. Valójában afféle biztonsági intézkedés volt, melynek segítségével meg lehetett szabadulni a politikai ellenlábasoktól. A (manipulálható és gyakran manipulált) népszavazás után a legtöbb szavazatot nyert politikust tíz évre száműzték Athénből. Így távolította el Themisztoklész Ariszteidészt, Periklész Kimónt karrierje útjából.¹⁶ Tudjuk azonban azt is, hogy a köztörvényes bűncselekmények (például szándékos emberölés) esetében is alkalmazható volt a száműzetés, sőt időnként létezett annak önkéntes formája is, amikor az elítélt megválthatta a kivégzését emigrálással.

A szabadság korlátozásának ősi formája lett így az életfogytiglan tartó száműzés, melyet különösen az antik büntetőpraxisban szívesen alkalmaztak súlyos bűnök elkövetőjére. A görögöknél kialakult egy, az ősi jelleget leginkább visszatükröző, politikai tartalmú formája is, mely átmeneti szabadságkorlátozó megoldásával csupán a berendezkedésre veszélyesnek tűnő, politikai kockázatot jelentő közszereplőket ítélte hosszabb-rövidebb távollétre. A száműzés állandósult formájává vált a középkorban a városból, tartományból meghatározott időre történő kitiltás. Az ítéletek csak rögzített idő elteltével (emberölésnél a meggyilkolt rokonságának, barátainak hozzájárulásával) engedték meg a visszatérést. (Nem volt ritka, hogy tanácsurak határozatától függött a lehetőség.) Sok esetben a városból való kitiltást vesszőzéssel kötötték össze. A száműzés könnyebb formáinak tekinthető a középkori bíraskodási gyakorlatban kifejlesztett zarándoklat és katonai szolgálat. A zarándoklat emberölésért, közbéketörésért, istenkáromlásért, felsőbbség megsértéséért járhatott. A katonai szolgálat első-

¹⁵ HERODOTOS *Történeti Könyvei II. Görög és latin remekírók*. Kiadja a M. Tud. Akadémiának Classica-Philológiai Bizottsága. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta GERÉB József. Budapest, 1893. Franklin Társulat, V. Könyv 71–78. fejezet 191.

¹⁶ PLUTARKHOSZ: *Párhuzamos életrajzok*. [Ford. és jegyz. MÁTHÉ Elek, utószó BORZSÁK István] Budapest, 1965. Magyar Helikon (Bibliotheca classica), 181.

sorban a török elleni harcok idején jelent meg, s német területen főként vallási vétkek megtorlására használták.

A szabadságvesztő szankciók másik forrása kétségkívül a szolgaság intézménye. Az ősi közösségből államilag szervezett társadalommá formálódó nép – akár a földművelés, akár a nomád vadászó-állattenyésztő útját járta be – megismerkedett a rabszolgasággal. A vándorlás, a nemzetiségek, törzsek közötti csatározások előbb-utóbb elvezettek a foglyul ejtett ellenség – mint szolga – asszimilálásához.

Az ősi közösségekben a foglyul ejtett idegen alávetettsége mintájára a szolga státusz idővel a saját feszültségtámasztókkal szemben is állandósult. A szolga ugyanúgy jogfosztott a közösségben, mint a kiközösített a csoporton kívül. E modell mintájára bontakozhatott ki a teljes szabadságvesztés mint ideiglenes vagy végleges állapot. Az eredeti kiközösítés helyére sokfelé a jogi közösségből történő kitaszítás lépett. A megítéltnek nem fizikai értelemben kellett elhagynia csoportját, hanem politikailag és jogilag értelmezhető szabadságait vonták meg: jogfosztottá, szolgává, rabszolgává vált. Aki bizonyította érdemtelenységét a közösség megbecsülésére, védelmére, egyáltalán a csoportban élésre, az alávetett helyzetbe került. Ösztönözte ezt a megoldást, hogy a tényleges számúzással a közösségnek le kellett mondania az illető fizikai erejéről is, míg jogfosztottként dolgoztatni lehetett. Az ókori társadalmakban kedvelté vált a rabszolgatartás, jóllehet tömeges forrását a „beszélő szerszámnak” inkább a háborús győzelmek, a hadifogolytömegek jelentették.

Feltehetően a szabadságkorlátozás ezen ága vezetett el a bezárásig, mely kezdetben rendkívül korlátozott lehetett. Kisebb büntetést érdemlő esetben, amikor a jogoktól való megfosztás túlzás lett volna, rövidebb elzárással büntették a helytelen magatartást. Azután a szankcionált cselekmények körének kibővítésével be kellett rendezkedni az elfogott, még el nem ítélt bűnelkövetők őrzésére is. Véleményünk szerint ez a két funkció alakította ki a börtönt, s csak később kezdték ezt politikai ellenfelek eltüntetésére felhasználni, vagy – mint látni fogjuk – vesztőhelyként alkalmazni.

(A rabszolgamunka és a szabadságfosztás egyesüléséből alakult ki azután a deportáció, amely nem más, mint a fogva tartás kombinálása számúzással és munkavégzéssel. A rabszolgamunka és a letartóztatás (börtön) keveréke a bányamunka, a kényszermunka is. A jogoktól való megfosztás enyhébb eseteként terjedt el a kitiltás és a kényszerlakhely-kijelölés.)

6. A BÖRTÖN HELYE a büntető praxisban. A szolgaság és a rabszolgaság elterjedése fokozta az őrzés megfelelő megszervezésének jelentőségét, ami bő teret nyitott a különféle biztonsági berendezések fejlesztése, a láncok és kötelékek, végső soron a börtönépületek elterjedése előtt. De a bezárásos szabadságmegvonással büntetés hosszú időn keresztül csak erős korlátok között érvényesül-

hetett. Az opera publica (közmunka) és a bányamunka elítéltejei az antik Rómában közrendűek és rabszolgák lehettek csupán. A középkor előkelőit nemesi előjogaik óvták a tömlöctől (legfeljebb a felségsértés, hűtlenség elkövetőiként juthattak a hírhedt politikai börtönök egyikébe, a Towerba, a Bastille-ba vagy Kufstein, esetleg Munkács várába). A jobbágyokat a földesúri törvényszékek nem szívesen vonták el bezárással a robottól és egyéb járadékok teljesítésétől, inkább más megoldásokat (főleg testi büntetéseket) kerestek. Így a carcer elsősorban az ítéletre váró rablók, útonállók, latrok és egyéb törvényen kívüli gonosztevők otthonává lett.

Fennmaradása és elfogadása érdekében a tömlőc hasonlítani volt kénytelen tehát a büntetés-végrehajtás barbár gyakorlatához, a vérpadok elborzasztó látványához. A kezüket, fülüket, orrukat, ajkukat vesztett, netán félholtra vert elítéltek szenvedéseihez igazodva maga a börtön is sanyargatóvá lett. A középkorban Európa tömlőcei a kontinens minden táján hasonlóak voltak. A börtönök föld alatti vermek vagy vártornyok cellái, erődítmények kazamatái voltak, ahol férőhelyre tekintet nélkül zsúfolták össze a befogott, ítéletre váró vagy már megszentszenciázott rabokat; nőket, férfiakat, gyermekeket vegyesen, alkalmanként még a megtévelyodottakkal is összezárva őket. A bilincsbe vert vagy falhoz láncolt foglyok néha évekig nem láthattak napfényt. A carcer sötét volt, és levegőtlen; mocskos és bűzös. Deklarált célja a biztonságos őrzés mellett a bezártak fizikai gyötrése is. S miután a legsúlyosabb bűnökkel vádolt vagy azokért elítélt gonosztevők a kor filozófiája szerint a törvényen kívülre kerültek, s továbbá ezek a közösségből kitaszítottak lakták a tömlőcöket, becstelenségük megfertőzött mindenkit, akit közéjük vetettek. A tömlőc becstelenséget hordozott, a belőle kikerültek már soha nem állhattak a társadalomban erényes emberek közé, soha többé nem tekintették őket igaznak és erkölcsösnek.

Mindezek közös eredményeként állítható, hogy a börtönbüntetés, bár tagadhatatlanul jelen volt a büntetőgyakorlatban, évszázadokig csak különleges szankciónaként bukkant fel a büntetőpraxisban. (Ez azonban mit sem változtat azon a tényen, hogy a tömlőc mintegy előképe lett a 16–17. századtól kibontakozó és diadalra jutó szabadságvesztés-büntetésnek.)

7. A BÖRTÖN MEGHATÁROZÁSA. Rudolf Quantner e gondolatokkal kezdi a börtönről és börtönügyről szóló művét: „A kérdést, hogy tulajdonképpen mióta is van börtön, már igen sokszor feltették – s legalább oly gyakran meg is válaszolták. Nem állítható persze, hogy a feleletek valóban helyesek voltak. Mindenekelőtt azt kell vizsgálat tárgyává tenni, mit is értünk »börtön« alatt. A ma emberének első pillantásra tán dőreségnek tűnik egy ilyen vizsgálódás, hiszen száz megkérdetettből kilencvenkilenc tudni véli, hogy a börtön az a hely, amelyben a bűnözőket tartják fogva, mivel bűnösnek találtattak valamiféle vétek elkövetésében. Ez a megfogalmazás azonban korántsem meríti ki a börtön tartal-

mát, mivel már a modern büntetőjogi gyakorlat is számon tart egyéb formákat is, mint például a vizsgálati fogházat, amely kizárólag a gyanús személyek őrizetben tartását szolgálja részben esetleges szökésük megelőzése, részben a bizonyítékok eltüntetésének vagy a tanúk befolyásolásának veszélye miatt.”¹⁷ A börtön történeti fogalma pedig, mint fentebb fejtegettem, ennél jóval bonyolultabb. A német nyelv a „Fang”, „Fangen”, az ónémet „Fahan” szavak származékaként a „Gefangnis”, „Gefangene” kifejezésekben még ma is őrzi az ősi jelentést, amely egyszerűen fogva tartást jelentett. Ahogyan Viktor Leitmaier megfogalmazta, a középkorban e kifejezésen egy speciális helyzetet értettek, „a fogolynak egy olyan helyzetét, amelyben szabadsága valamiféle külsőleges berendezkedés folytán, művi módon korlátozódott, vagy attól teljesen megfosztatott. Csak később módosult úgy a »börtön« kifejezés értelme, hogy az egy hely, egy helyiség, ahol a foglyot őrzik, azonos értelemben a tömlöccel, dutyival, ketreccel, toronnyal, kastéllyal.”¹⁸ Leitmaier azonban börtönügyi szakember volt, aki kora intézeteiről írott művéhez keresett alapdefiníciót. (A modern értelemben vett börtönön „egy emberi kéz által létesített hivatalos intézetet” értett, amely az emberek őrzésére szolgál, az államhatalom aktusánál fogva, mely tudatos célból a szabad mozgásnak helyi vonatkozású akadályozását szolgálja.) Az azonban igen fontosnak tűnik megfogalmazásában, hogy a börtönzés lehetőségét a legkorábbi időkhöz sem zárta ki. Érdeemes megfigyelni fogalmazása árnyalását, hasonlóképpen a német és osztrák szakirodalom szerzőihez. A magyar szakírók kategorikus megállapításaival szemben finomabb körvonalazásra törekszik. Ma már a nemzetközi jogtörténet-tudomány sem tagadja a börtön korai jelenlétét, sőt alkalmankénti büntető funkcióját sem. A német jogtörténet egyik nagy tudományos eredménye, a „Handwörterbuch” például világosan leszögezi, hogy a szabadságvesztés-büntetésnek két történelmi vonala bontakozott ki a feudalizmusban, melyek csak a 19. században fonódtak össze. Ezek egyike a 8–9. századra visszanyúló börtönfogság (Kerkerhaft) intézménye. Már a longobárd törvények is szabtak carcerre szóló büntetést.¹⁹ Ezen a véleményen van Eberhard Schmidt is, aki leszögezte: igaz, hogy a börtön a középkor viszonyai között elsősorban vizsgálati fogságot jelentett, de másodsorban büntető eszközt. („Abban az időben még nem terminus technicus, amely egy meghatározott fegyintézetet jelent, hanem a legszélesebb értelemben kapcsolódik azon

¹⁷ QUANTER, Rudolf: *Deutsches Zuchthaus- und Gefängniswesen von den ältesten Zeiten bis in die Gegenwart*. Leipzig, 1905. Leipziger Verlag GmbH, 16.

¹⁸ LEITMAIER, Victor: *Österreichische Gefängniskunde mit Berücksichtigung des ausländischen Gefängniswesens*. Wien, 1890. Druck und Verlag der k.k. Hof- und Staatsdruckerei, 2.

¹⁹ LIEBERWIRTH, Rolf: Freiheitstraft. In *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte*. Herausgegeben von Adalbert ERLER und Ekkehard KAUFMANN und philologischer Mitarbeiter von Ruth SCHMIDT WIEGAND Mitbegründet von Wolfgang STAMMLER. Redaktion: Dieter WERKMÜLLER. Berlin, 1971. Erich Schmidt Verlag [továbbiakban: HRG], Band I. 1238. [Továbbiakban LIEBERWIRTH 1971a.] (Vö. még ugyanott *Gefangene, Gefangnis; Haftstrafe*.)

helyhez, ahol foglyokat tartanak.”²⁰) A szabadságvesztés-büntetés a 18. század végéig megtartotta a középkori századokban reá jellemző, szabadságelvonással összekapcsolt testi büntetés jellegét, írta máshol.²¹ Nem a büntető funkció létét vitatta tehát, csupán jellegében vélt specifikus vonásokat felfedezni.

Hasonlóképpen nyilatkozott Hugo Hoegel is. Kétségtelen – állítja –, hogy a börtön „poena extraordinaria”, de mint ilyen, vitathatatlanul része a büntetési rendszernek.²² Ezt a véleményt osztotta a 19. század nagy börtönügyi szakírója, Emil Wahlberg,²³ az újabb irodalomban Helfrid Valentinitich is.²⁴

A börtönügyi szakirodalom a német államok területén működő intézetek közül a legrégibb, kifejezetten „modern” értelemben vett börtönnek tekinti az irodalom a Hamburgban 1270-ben létrejött intézményt.²⁵ Az ekkor már terjedelmes városjoggal rendelkező Hamburg statútumai ekkor említik a „Woltbodenhus”-ként (később „Büttelei”, „Kaakhus”, legutóbb „Fronerei” néven) idézett börtönt. Ez az, a már kétségtelenül „emberi kéz által” berendezett, szabad mozgást megakadályozó épület, amely a hatalom hivatalos aktusa nyomán, meghatározott, kényszerítő céllal fogvatartottak elzárására szolgált. Azok fogságát teljesítették itt, „akikkel szemben a vagyoni büntetés eredménytelen maradt”, illetőleg a kivégzésre vagy testesonkító büntetésükre várakozókat.

Témánk szempontjából nagy jelentőségű az a tény, hogy a német jogtudományban nem csak a szakjogász (tehát büntetés-végrehajtási szakember vagy büntetőjogász, kriminológus), hanem joghistorikus szerzők sora állapítja meg: bár a „fogság” értelme igen szerteágazó, s mindenféle értelemben használatos volt,²⁶ de ebbe beleigazodott a büntetés kategóriája is.²⁷ Heinrich Brunner írja: „Exilként értelmezik a források a kolostorba történt bezárást, amit világi bíró rendelhetett klerikusokra és laikusokra egyaránt.”²⁸ A frank kor dokumentu-

²⁰ SCHMIDT, Eberhard: *Entwicklung und Vollzug der Freiheitsstrafe in Brandenburg-Preußen bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Geschichte der Freiheitsstrafe*. Berlin, 1915. Guttentag (Abhandlungen des kriminalischen Instituts in der Universität Berlin, Folge 3. Bd. 2. Heft 2.), 12.

²¹ SCHMIDT 1915, 183–184.

²² HOEGEL, Hugo: *Freiheitsstrafe und Gefängniswesen in Österreich von der Theresiana bis zur Gegenwart*. Graz–Wien, 1916. Ufr. Mosers Buchhandlung (J. Meyerhoff) k.u.k. Hofbuchhandler 2.

²³ WAHLBERG, Emil: Gesamtentwicklung des Gefängniswesens und Haftsysteme. In *Handbuch des Gefängniswesens* (Hrsg. Franz von HOLTZENDORFF–Eugen von JAGEMANN) Hamburg, 1888. Verlag von J. F. Richter, 79–81.

²⁴ VALENTINITICH, Helfried: Anfänge des modernen Strafvollzugs in Österreich und die Gründung des Grazer Zucht- und Arbeitshauses. In *Reformen des Rechts*. Graz, 1979. Leykam Verlag, 147.

²⁵ HENSEL, Gerd: *Geschichte des Grauens*, Altendorf, 1979. Lector Verlag, 9.

²⁶ GRIMM, Jacob: *Deutsche Rechtsalterthümer*. Leipzig, 1899. Dietrich, Band II. 481.

²⁷ OGRIS, Werner: Haftung. In *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte* Unter Mitarbeiter von Wolfgang STAMMLER, herausgegeben von Adalbert ERLER und Ekkehard KAUFMANN. Berlin, 1964. Erich Schmidt Verlag, 1901–1902.

²⁸ BRUNNER, Heinrich: *Deutsche Rechtsgeschichte*. (Neu bearbeitet von Claudius FREIHERRN VON SCHWERIN). Berlin, 1958. Verlag von Duncker & Humblodt, Band 2., 772–773.

mairól szólva folytatja: „...akárcsak a fogságot egy toronyban.” Gerhard Köbler szerint az eredetileg (egyébként a feudalizmus kezdete óta létező) eljárási jelentőséggel bíró Arrest a 13. századtól fokozatosan szankcióvá formálódott.²⁹ Georg Rusche és Otto Kirchheimer véleménye az, hogy a börtönbüntetés eredete valamiféle vagylagosság kibontakozásáig vezethető vissza. Ez körülbelül a 12. századra tehető, amikor is a társadalmi differenciálódás és bizonyos rétegek elszegényedése odavezetett, hogy a büntetésként kirótt bírságot számosan nem tudták leróni. Ilyenkor – mint például Sion város gyakorlata mutatja – egy meghatározott összeghatár felett (esetünkben ez 20 livre volt) a delikvens alternatív büntetést szenvedett: börtönbe került. A börtön határozatlan tartamú, addig tart, amíg „a polgárok közbenjárására vagy a püspök kegyére ki nem engedik”. A fogság ideje alatt az elítéltet kenyéren és vízen tartják. Ez szerintünk azt bizonyítja, hogy a carcert testi büntetésként értelmezte a korabeli társadalom.³⁰ Vagyis a börtön az a hely, ahol a tényleges vagy potenciális bűnelkövetőket tartják fogva, ideértve a politikai ellenfeleket is, legyen bármi célja is a fogságnak. Mindenféle intézményt tehát, ahová biztonsági vagy büntetési megfontolásokból embereket bezárnak, tekintet nélkül építési körülményeire, az építmény eredeti funkciójára vagy esetleges végrehajtási szabályaira, a fogatatosítás körülményeire. A 19. század börtönügyi mozgalmáig a funkciók közül egyik sem juthatott diadalra és túlsúlyra a többivel szemben. A börtönbüntetés a gazdaságilag fejletlenebb társadalmakban egyfelől költségessége, másfelől az elvonandó szabadság általános értéként való elismerés híján nem lehetett domináló szankció. Évszázadokon át a halál, a testi és a vagyoni büntetések uralmának lehetünk tanúi, de közöttük ott van már a börtön is. Izmosodása képezi a fogházjavító mozgalom, s a majdani polgári börtön alapjait.

8. A BÖRTÖN TERMINOLÓGIÁJA. A börtön nyelvi értelme végtelenül sokszínűen alakult az idők folyamán. Az árnyalásra lehetőséget adó kifejezések sokszor egymásba mosódtak, szinonimaként bukkantak fel a szóhasználatban. Az európai történelemben legáltalánosabb megnevezése, a carcer (melyből a német Kerker is származik), Karl Krauß etimológiai fejtegetései szerint a sémi népek nyelvében fellelhető 'kar', illetőleg 'kir' kifejezésből ered, mely eredeti értelmében ketrecet, falat, erődtítményt, várat, megerősített várost jelent. Karthágó például, amit a punok Karadtának mondtak, a latinok Carthagónak, a görögök pedig Karhadeonnak neveztek egyszerű fordításban „új vár”, „új város”. A görög nyelvben ebből fejlődött tovább a terminológia. A Karkaron, illetve Kar-

²⁹ KÖBLER, Gerhard: *Bilder auf der deutschen Rechtsgeschichte von den Anfängen bis zur Gegenwart*. München, 1988. Verlag C. H. Beck, 142.

³⁰ RUSCHE-KIRSCHHEIMER 1974, 17.

karos Diodorosznál, Sophronosznál már börtön értelemben szerepelt.³¹ A magyarban a legősibb, büntetés-végrehajtási épületre vonatkozó kifejezésünk a tömlöc.³² A temlech, zoros temlec, thómlöch kifejezés 'carcer' (= börtön) értelemben volt használatos. „...*imádkozzunk ezen szegény ember lelkéért, kit az Úr ezen a napon ennek a hamis világnak tömlöcéből kimentett!*” A felszólítás szövege az 1192 és 1195 között keletkezett egyik legrégebbi kéziratos nyelvemlékünk, a Halotti Beszéd és Könyörgés egy mondatának szabad átírása. Az eredeti textus világos bizonyosságát adja annak, hogy tömlöc szavunk a 12. század végén már része a hétköznapi beszédnek is. („kit vr ez nopun ez homus világ timnucebelevl mente...”³³) A tömlöc tartalmi jellemzői e rövid mondatban is egyértelműek és világosak: a fogság, bezártság, korlátozás egyfelől, a szabadulás/szabadítás, kimentés, mentés valami rosszból másfelől. Az ősszláv „sötét” melléknévből származtatható, a különféle szláv nyelvekben szereplő temnica, tamnica, tyemnyica, (= sötétség) ősi jövevényszóként igazodott bele már a korai magyar jogi szaknyelvbe is.³⁴ (Vajna Károly a tömlöc kifejezést Szinnyei József után a szlovák temnyicára [tma = sötétség] vezette vissza.³⁵) A középkorban a tömlöc kifejezés megerősödött, és több bizonyosság szerint is állandó elemévé vált a büntető praxisnak, a jogi szakterminológiának. Kovács Ferenc összefoglalásában több hivatkozását olvashatjuk, melyben a carcer szinonimájaként jelenik meg. Mint például az ún. schlagli magyar szójegyzékben³⁶ (carcer – temlecz [tömlöc]) vagy a gyöngyösi latin–magyar szótöredékben³⁷ (thómlöch – Carcer; tómlöchöz való eszköz – Carcerarius quid ad carcerem pertinet; az tómlöche – „Carcerarius, quod est carceris). A büntetés-végrehajtási praxis megerősítette az olyan fordulatokat, mint a „themlechbe vettet” (1550), „az tömlöcbe tartotta” (1555), „tömlöchbe wetnek” (1556), „az thómlöchben zakad az nyakam”

³¹ KRAUSS F(ranz) A(dam) KARL: *Im Kerker vor und nach Christus. Schatten und Licht aus dem profanen und kirchlichen Kultur- und Rechtsleben vergangener Zeiten*. Freiburg, 1895, Akademische Verlagsbuchhandlung J. C. B. Mohr, 2–3.

³² ADAMIKNÉ JÁSZÓ Anna: A magyar szónoklás, In *Testis Temporum*, szerk. ZÁVODSZKY Géza, Budapest, 2003, ELTE TFK – Alapiskolai Tanárképzésért Alapítvány, 193–194.

³³ MOLNÁR József – SIMON Györgyi: *Magyar nyelvemlékek*. 3. bővített kiadás. Budapest, 1980. Tankönyvkiadó, 27.

³⁴ *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. (főszerk. ZÁICZ Gábor) Budapest, 2006. Tinta Könyvkiadó (továbbiakban ZÁICZ 2006), 860. és SZINNYEI József: *Magyar Tájszótár*. Budapest, 1893–1901. Hornyánszky, 380.

³⁵ VAJNA Károly: *Hazai régi büntetések*. I–II. Budapest, 1906–1907. Nyomatott Lőrintz János „Univer” könyvnyomdájában, I. kötet (1906), 225.

³⁶ SZAMOTA István: *A schlagli magyar szójegyzék a XV. század első negyedéből. A szójegyzék fényképével*. Budapest, 1894. Magyar Tudományos Akadémia, 47. /1042.

³⁷ *A gyöngyösi latin-magyar szótár-töredék*: VERESS Ignác másolata felhasználásával közrebocsátotta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta MELICH János. Budapest, 1898. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, 3890–3892. sz.

(1556) és „themlechbe zakazthom nyakokath” (1557) kifejezések esetében.³⁸ A 19. századra a tömlöc általánosan használt kifejezéssé vált, a szabadságfosztás helyének és végrehajtásának különféle elemeit is tükrözve. Így az őrszemélyzetre bevett a tömlöctartó (*carceris custos*), a letartóztatásra, fogva tartásra a tömlöcözés, tömlöcöztetés (*incarceratio*). Még 1868-ban is gyakorlatban voltak a tömlöc, tömlöcöz, tömlöcbe zár, tömlöcre ítélt kifejezések a börtön, fogház (bebörtönöz, börtönbe zár stb.) szinonimájaként.³⁹ A reformkorban a tömlöc, tömlöcök, sokkal kevésbé az egész épület, mint inkább a fogva tartó hely vonatkozásában fordultak elő, melynek oka lehet, hogy a tömlöc a vármegyeháza részeként funkcionált, tehát a házon belüli egység megjelölésre alkalmazták. „Önállósodása” akkor konstatálható, amikor az új építkezések megindultak, s ettől fogva az új tömlöc szinonimájává válik az új épületnek, jóllehet „az újonnan építendő új tömlöcök” megjelölés is fennmarad az iratokban. A tömlöcgyakorlat terminológiája már megelőlegezte a fogházjavító mozgalom eredményeképpen kibontakozó börtönügyi szaknyelv árnyaltságát, miközben vele párhuzamosan erősödött meg a börtön kifejezés. Majd a bírói függetlenségről szóló törvény⁴⁰ végrehajtásával,⁴¹ az ügyészségek felállításával,⁴² és az első magyar büntető törvénykönyvvel⁴³ került csak lomtárba⁴⁴ a magyar büntetés-végrehajtás nyolcszáz esztendőös kulcsszava, melynek szívósságát jelzi, hogy napjainkban konstatálható csak végleges elavulása.⁴⁵

A tömlöc (és ezzel egy időben a *carcer*) jelenléte a büntető praxis nyelvezetében valamiféle bizonyosság mellett, hogy a börtön intézménye nem a 18. század terméke. (A „*carcer*” már az első Árpádok dekrétumaiban megjelent.⁴⁶) A fogva tartás gyakorlata (legyen az eljárási vagy végrehajtási) a kriminális mindennapok része már a középkorban is. A magyar börtönügy kezdetei tehát nem előzmény nélkül, nyugati forrásból táplálkozó újdonságként rögzíthetők a 18–19. században, hanem fél évezredes gyakorlatra épülő tapasztalat és ennek megfelelő terminológia állt a fogházjavítók törekvései mögött.

A börtön nyelvi értelme sokszínűen alakult az idők folyamán. Az árnyalásra lehetőséget adó kifejezések sokszor egymásba mosódnak, szinonimaként buk-

³⁸ KOVÁCS Ferenc: *A magyar jogi terminológia kialakulása*, Budapest, 1964. Akadémiai Kiadó, 154.

³⁹ BALLAGI Mór (szerk.): *A magyar nyelv teljes szótára*. Pest, 1868. Heckenast Gusztáv, 657.

⁴⁰ 1869:4. tc. a bírói függetlenségről.

⁴¹ 1871:31. tc. az első folyamodású bíróságok rendezéséről.

⁴² 1871:33. tc. a királyi ügyészségről.

⁴³ 1878:5. tc. a magyar büntetőtörvénykönyv a büntettekről és vétségekről. 20. § A büntetések.

⁴⁴ MEZEY Barna: *A magyar polgári börtönügy kezdetei*. Budapest, 1995. Századvég Kiadó, 190.

⁴⁵ ZAICZ 2006, 860. o.

⁴⁶ László II. 8. „Si quis edtracto gladio jugulaverit hominem, regali iudicio tradatur in carcerem...”

kannak fel a szóhasználatban. A 15. századig a magyar nyelvben a börtön szó még a „berten azaz preco, pareco, proszlo” értelemben használatos.⁴⁷ A börtön szó eredeteként a nyelvtudomány a „kikiáltó, kihirdető (bordó, bördő)” gyököt fogadta el, miután sok helyen a hirdetményeket általában felolvasó, kikiáltó hirdette ki az ítéleteket is. Gyakran a bördő egyben tömlöctartó is volt. Az 1860-as években e tisztség Érsekújvároton még létezett.⁴⁸ Ebből a funkcionális kapcsolatból eredt, hogy a börtön és a hóhér (berten) fogalmak is lefedték egymást, a hóhért is e néven szólították, ami nyilván a hóhér egyik funkciója (a foglyok őrzése, tortúra végzése) nyomán alakulhatott ki.⁴⁹

A börtön, a kivizsgáló ügy gyanúsítottjának őrzőhelye adott otthont a kínzókamráknak is, a börtön gyakran a tortúra színhelye is lett. Sok helyütt a tömlőc a hóhér kezelésébe került. Miután a tömlőc sok esetben a hóhér házában volt, nem véletlen, hogy a magyar *börtön* elnevezés is e gyakorlatból származik: a hóhér, a „berten” kölcsönözte nevét az általa őrzött helyiségeknek.⁵⁰ A börtön elnevezése a 17. századra vált általánossá, igaz, ekkor még csak a bakó szinonimájaként. A börtön Molnár Albertnél carnifex (1604), illetőleg hóhér (1630), Pápai Páriz Ferencnél, Bod Péternél „henger vagy berten” (1767), Csánaki Máténál custos carceris, kerkermeister, tömlöcztartó (1634).⁵¹ A tömlöcöt felügyelő „berten” elnevezése idők folyamán azonossá vált magával a helyiséggel.⁵² Így a börtön kifejezés megfelelője (akárcsak a tömlőc, a carceré) az a hely, zárt tér, ahová a rabot bezárják, s ahol a bakó vagy a berten őt őrzi. (Kassán 1646-ban már „az bertenházban levő felház” megépíttetéséről döntöttek a város urai.⁵³)

Igaz ugyan, hogy az 1847-es Törvénytudományi Műszótár⁵⁴ szerint a tömlőc, börtön, rabház, sőt fogház jelentése még ugyanaz, és a magyar nyelv még 1868-ban is azonos értelemben alkalmazta a börtön, a fogház és a tömlőc ki-

⁴⁷ KOVÁCS 1964, 154.

⁴⁸ *A magyar nyelv szótára*. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából készítették CZUCZOR Gergely és FOGARASI János. Pest, 1862–1874. (továbbiakban CZUCZOR–FOGARASI), II. 805.

⁴⁹ VAJNA Károly: *Hazai régi büntetések*. I–II. Budapest, 1906–1907. Nyomatott Lőrintz János „Univers” könyvnyomdájában. II. kötet (1907). 225.

⁵⁰ VAJNA 1907, II. 225.

⁵¹ *Magyar nyelvtörténeti szótár. A legrégebbi nyelvmélekektől a nyelvújításig*. A Magyar Tud. Akadémia megbízásából szerkesztették SZARVAS Gábor, SIMONYI Zsigmond. Budapest, 1890–1906. Hornyánszky Viktor akadémiai könyvkereskedése (továbbiakban SZARVAS–SIMONYI 1890–1906), 313.

⁵² Vö. SZÖLLÖSY Oszkár: *Magyar börtönügy: a büntetések és biztonsági intézkedések végrehajtása*. 2. bőv. kiadás, Budapest, 1935. Révai Testvérek Irodalmi Intézet, 7.

⁵³ *Corpus Statutorum. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye*. Összegyűjtötték, felvilágosító összehasonlító és utaló jegyzetekkel ellátták KOLOSVÁRI Sándor és ÓVÁRI Kelemen I–V. Budapest, 1885–1902. Magyar Tudományos Akadémia. [Továbbiakban: C.S.] II/2. 222

⁵⁴ *Törvénytudományi műszótár*. Közre bocsátja a Magyar Tudós Társaság. Pesten 1847. Eggenberger J. és Fia Acad. Könyvtáruánál (továbbiakban: Törv. Tud. 1847), 52.

fejezéseket,⁵⁵ de a büntetés-végrehajtással kapcsolatos fordulatok gazdagsága megelőlegezte a majdani árnyalt tartalom kifejezésrendszerét.

A fogház kifejezés használatára 1558-tól már bizonyítékaink vannak,⁵⁶ így a 16. században alkalmazott: „fogh Hasban”, „fogh Hazbol” formában, s jelentése a 19. századig többnyire „épület, hol az elítélt v. ítélendő foglyokat bezárva tartják”,⁵⁷ törvényhatósági középület, melyben vád alá fogott vagy elítélt bűnözők zárva tartanak.⁵⁸ Czuczor Gergely és Fogarasi János szerint a fegyház nyilvános épület vagy intézet, mely a „durvább” elkövetőket őrzi szoros felügyelet alatt, néha testi büntetés vagy bőjt kiegészítésével.⁵⁹

A reformkori vármegyei hivatalos szóhasználatban meglehetősen egységes terminológiával találkozhatunk már. Az épületet, melyben a rabokat fogva tartották, két, egymással egyenértékű kifejezéssel határoztak meg: a „fogház” és a „tömlöc” szavakkal. A két terminus semmiféle további tartalmat nem hordozott, s alkalmazásuk nem kötődött sem formai, sem tartalmi szempontokhoz. Ugyancsak nem tettek kifejezésbeli különbséget a vármegyei, illetve az uradalmi tömlöcök között. Zala vármegyében a munkavégzés céljára újonnan emelt, s a közmunkán éveken át dolgozó rabok elhelyezésére szolgáló épület megnevezése éppúgy „tömlöc”, mint a várban fennálló megyei intézményé.⁶⁰ A Vas vármegyei közgyűlési jegyzőkönyvek és iratok tanúsága szerint a börtön szó hivatalos felbukkanása csak 1840-ben rögzíthető. Addig általában rabokról, a rabok ügyéről, rabok kápolnájáról szóltak. A fogvatartottak egyöntetű megnevezése „rab”, „rabszemély” volt, függetlenül attól, hogy elítélt vagy ítéletre váró, hogy rövidebb időre került börtönbe, vagy tizenöt esztendőss büntetését töltötte. (Nyelvünkben a rab török hódoltság kori jövevényszó, szláv eredetű ’rob’ = rabszolga, szolga értelemben, jelentése: fogoly, börtönbe zárt személy.⁶¹) A személyzet megjelölésére nem alakult ki egységes terminológiai fordulat, de úgy tűnik, a tömlöc felügyeletét általában hajdúk látták el, megkülönböztetve az „úti hajdútól”, „a botos embertől”, a pandúrtól és a főispán, illetve az alispán rendelkezésére álló vármegyei katonáktól. A korabeli szóhasználatában a ber-tenes (börtönös), rabvigyázó, tömlöctartó, fogházőr is előfordult.⁶²

Azután megjelentek az új színek és szóváltozatok, ahogyan a javítóházi mozgalom eredményeként a megyékben megkezdődött a börtönök reformjának kora. Felbukkantak a rabmunkáltató házak, dolgozóházak, előfordult a ’dolgoztató ház’, ’dolgozó intézet’, ’fenyítő dolgozóintézet’, a ’munka intézet’, a

⁵⁵ BALLAGI 1868, 135.

⁵⁶ KOVÁCS 1964, 154.

⁵⁷ BALLAGI 1868, 414.

⁵⁸ CZUCZOR–FOGARASI 1862–74, II. 876.

⁵⁹ CZUCZOR–FOGARASI 1862–74, II. 634.

⁶⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára IV. 1. b. 1826. No 1157

⁶¹ ZAICZ 2006, 675.

⁶² Törv. Tud. 1847, 48.

'Megyei Munka Ház', 'rabok dolgozóháza' is, mely a tömlöchöz kapcsolódó műhelyek, műhelyház neve volt.⁶³ A változó terminológia egyértelműen jelöli a bizonytalan szóhasználatot és a helyét kereső gyakorlatot.

A börtön szó a legtöbb nyelvben, csakúgy, mint a magyarban, lassan lelte meg stabil jelentését, sőt az napjainkig folyamatosan változik. Ennek eredményeként a börtönön értik általában azt az épületet, helyet, ahová valakit bezárnak, de börtön lehet a megnevezése a büntetésnek is, melyre valakit elítélnék, sőt a büntetés-végrehajtási szaknyelvben a szabadságvesztés-büntetés realizálásának egyik fokozataként is megjelent. (A köznyelvben pedig szinonimájává vált általában a szabadságfosztásnak.) Hogy tehát egyértelmű legyen minden állítás, először is célszerű tisztázni, mit értünk a börtön fogalmán. Úgy vélem, ha a mellékjelenségektől eltekintünk, három választásunk van. Ezek: a funkcionális, a processzuális és a technikai megközelítések.

9. A BÖRTÖN fogalma megközelíthető először is az intézmény *funkcióinak* oldaláról. A börtönben találhatunk elzárva megítélt gonosztevőket, nyomozás során letartóztatottakat, ítélet előtt állókat, a büntetésük végrehajtását várókat. (A középkorban, mint látni fogjuk, nem volt ritka a szegények, betegek, tébolyultak, csavargók, adósok, politikai ellenlábasok tömlöcöztetése sem.) Tudjuk, a börtön, mint meglehetősen bonyolult és költséges intézmény, évszázadokig háttérbe szorult a biztonságosabb, kézenfekvőbb és főként praktikusnak olcsóbb egyéb büntetés-végrehajtási nemek között, melyek ráadásul összehasonlíthatatlanul rugalmasabban igazodtak a büntetőpolitika megtorlási és elrettentési koncepciókat megfogalmazó célkitűzéseéhez, a nyilvánosság általánosan érvényesülő követelményéhez. Végül is az a tény, hogy a börtön „túlélte” a történelem viharait, nem kevésbé annak köszönhető, hogy sokfunkciós jelenséggé vált. Amikor különféle okokból a börtönnel kapcsolatban büntetési funkciója elhalványodott, rendre előtérbe került valamely más hivatalos szerepe, mely végül is hozzájárult a bizonytalan korszakok átvészeléséhez.

A büntetőjogi büntetés felbukkanásával a börtön funkciója kiszélesedett. A magánjogias jelleget mindinkább háttérbe szorító állami büntetőigény már áthelyezte a hangsúlyokat a büntetési célok vonatkozásában a közjogi szankciókra. Immáron nem a bosszú dominált, így elhalványult a sértett vérbosszú-kötelezettsége, a magánvégrehajtás, az elégtételadási kötelezettség, s ezzel egy időben fölerősödött a nyilvános büntetések szerepe, melyek között (igaz, nem domináló) helyet kapott a börtön is.

A börtön lehetett természetesen a bezárásnak, a szabadságfosztásnak büntetési célú realizálása. A szabadságvesztés-büntetés ilyen értelmű története igen szórványos, de meglehetősen távoli bizonyítékokat szolgáltat. Az ókorig vissza-

⁶³ Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára IV. 1. a. 1838. 2106.

menően léteznek a börtön mint büntetés, természetesen több megszorítással. Rómában például hosszú ideig a római polgár nem szenvedhetett börtönt büntetésként, csak rabszolga. Főbüntetések végrehajtására szolgált a langobárdoknál is, mint följegyezték, lopásra szabott szentenciákban, „sub terra” helyiség volt. A frankok capitulárákban rögzített büntetési neme a tömlöc. A középkor szívesen alkalmazta az életfogytiglani – ún. örökös – fogságot, mely ugyan a halál- és a szabadságvesztés-büntetés határmezsgyéjén helyezhető el, nem vitathatóan büntetésként szerepelt. A kereszténység zárt közösségeiben (szerzetes-közösségek: kolostorok, zárdák) a büntetések egyik lehetséges fajtája a carcer és az ergastulum intézményeit egybefoglaló kolostorfogság. A börtön létéről tanúskodó források azonban azt igazolják, hogy ekkor még az ilyen – törvényben, rendeletben vagy a gyakorlatban alakuló – funkciója meglehetősen másodlagos jelenség egyéb funkcióival szemben.

A börtön mint a hatalmat gyakorlók kezében lévő, a törvénykezést, hatalomgyakorlást kiegészítő különleges intézmény alkalmas volt olyan intézkedések foganatosítására, melyek a politikai akarat biztonságát szolgálták. Ilyen biztosító funkciója volt a börtönnek a büntető processzus számára garantálni a vádlott jelenlétét, a büntető felelősség érvényesíthetőségét. Szerte a világon a börtön legősibb funkciójaként elismert metódus: az ítélet előtt, a bűncselekmény kivizsgálásáig a gyanúsítottat őrizetben tartották. Megelőző intézkedésként szerepelt tehát akkor, ha a gyanúsított szökésétől tartani kellett. Több szerző szerint a börtön évezredek óta keresztül érvényesülő dehonesztáló jellege is visszavezethető ide: a becsületes polgárt azzal gyanúsították, hogy az ki akar térni a felelősség elől, igazságszolgáltatás elől el akar menekülni. Becstelenül megfutamodik tehát a közösség szigorú szentenciája elől, szabályszegésének következményeit el akarja kerülni. A gyanúsított fogva tartásával amellest, hogy meggátolták a szökést, cél volt az is, hogy a delikvens a nyomokat ne tűntethesse el, hogy bűntársaival ne beszélhessen össze, hogy a tanúkat ne félemlíthesse meg.

A börtön, a kivizsgálandó ügy gyanúsítottjának őrzőhelye, mint sok esetben a hóhér háza, otthont adott a kínzókamráknak is. Így a börtön egyben a tortúra színhelye is. Nem véletlen az a fent említett magyar jelenség, hogy a magyar hóhér eredeti elnevezéséből, a bertenből (börtön) származott át a megjelölés az építményre, amiben lakott, s amit a büntetőprocesszus érdekében igénybe vett.

Az eljárási funkción kívül a büntetés-végrehajtás kiegészítő eleme vagy akár éppen technikai eszköze volt a börtön. Az ókori görög jogban: állami adóssági fogságként bukkant fel, amely kényszerítő instrumentumként jelent meg, de amely nem kiváltotta, hanem erősítette a büntetést. Azzal, hogy a delikvenst elzárták, nem számított kifizetettnek a büntetése: addig őrizték a börtönben, amíg nem teljesített. Kezdetől fogva jelen volt persze a szabadság-

vesztés-büntetések történetében alternatív büntetésmódként is: a vagyoni vagy pénzbüntetést nem fizető elítélt pénzbüntetését átváltották (még ma is átváltják) szabadságvesztés-büntetésre, kegyelemből a halálbüntetést átváltoztatták életfogytiglani vagy határozott tartamú szabadságvesztés-büntetésre, a Sachsenspiegelben pedig éppenséggel úgy bukkant fel, mint a verés egyik lehetséges kiváltó formája.

Hentig szerint a szabadságelvonás funkciója a középkorban, hogy alternatív formája a halál- és testi büntetéseknek. A tömlőc a középkorban „szociális származás szerint rétegződő, másodlagos intézkedésnek tekinthető, amely kiváltható volt pénzbüntetéssel vagy más teljesítéssel. A tömlőcbüntetés ott található meg, ahol a halálbüntetés foganatosítása túl soknak, a számkivetés pedig túl kevésnek látszik.”⁶⁴ A középkori szabadságvesztés-büntetés egy lépcső volt tehát a büntetések sorában. Valahol a sor vége felé, de létező modell volt azok ellen, akik ellenében a hagyományos büntetés (kiutasítás, megszégyenítés, verés) már nem igazán foganatosítható, mert nem hatott büntetésként (például a csavargóvilág tagjai, a hullámozó lakosság ellenében) vagy a saját közösségből, a városi polgári társadalomból valók büntetése, akikre a halál- vagy csonkító büntetés általános vélekedés szerint túl súlyos lett volna.

Miután a történeti fejlődés során a börtön hosszú ideig csak afféle pótlólagos szankció-nemként szerepelt, nem volt ritka kiegészítő jellegű megjelenése sem. Pénzbüntetés súlyosbításaként is alkalmazták: a szabadságvesztés ilyen értelemben mint mellékbüntetés bukkant fel, határozott idejű bezárásként.

A büntetés végrehajtásának biztosításaként szolgált a börtön a különféle munkabüntetések foganatosításakor. A római jogban a bányamunka esetében kényszerítő segédeszközként jelent meg, a munkabüntetés kísérő jelenségeként. A középkorban az opus publicum, vagyis a közmunka segédeszközeként szerepelt. A közmunkára ítéleteket átmenetileg elzárták, hogy az ítéletben szereplő közmunkabüntetést végre tudják hajtani rajtuk. A rabszolgabörtönök, ergastulumok megint csak tipikus fogvatartási helyek voltak, melyek átmenetet képeztek a munkabüntetés végrehajtását erősítő intézmények és valamiféle sajátos, rabszolgák számára létesített büntetési nem között.

Ahogy a börtön biztosította a pénzbüntetés vagy a munkabüntetés foganatosítását, még inkább kapcsolatban volt a kivégzéssel, amennyiben az esetek többségében a carcer a kivégzés színhelyének is számított. A görög jogtól napjainkig a börtön adott otthont a kivégzést egzekváló bakónak, s gyakran magának a kivégzésnek is. Ez a funkciója csak akkor kezdett visszaszorulni, amikor az eljárás nyilvánossága megkövetelte a halálbüntetések széles közönség előtt történő végrehajtását, amikor a „rettenet színháza” pódiumra hívta a halál misztériumának szereplőit. Ugyanebbe a körbe tartozott a siralomház-funkció is: a

⁶⁴ HENTIG, Hans von: *Die Strafe II*. Berlin–Göttingen–Heidelberg, 1955. Springer Verlag, 172.

halálos ítélet kimondása után mintegy biztosító intézkedésként a börtönben őrizték az elítéltet, s ezzel a hatóságok a carcet az élettől való búcsú színhelyévé is változtatták. A börtön kifejezetten eszközként is szolgált a kivégzéshez. Rómában Jugurtha király elpusztításának instrumentumává vált: a legyőzött uralkodót egyszerűen elzárták, s nem adtak neki ételt, nem gondoskodtak róla, vagyis a börtönnel „végeztették ki”.

A római jogban a magánfogság (*carcer privatus*) a magánjog sajátos intézményeként, adóssági fogságként bukkant fel. A hitelező fogságba vetette az adóst, s ezzel kényszeríthette őt a tartozás megadására, még ha a tételes jog tiltotta is ezt.⁶⁵ (Megjegyzendő, ugyanilyen formában Werbőczy István *Tripartituma* is ismerte a „magánbörtönt”.)

Hogy kellőképpen árnyaltan láthassuk a börtön történelmi szerepét, a büntetés-végrehajtási és büntetőeljárási szerepe mellett totális intézményi jellegénél fogva kénytelen volt további feladatokat is magára vállalni, miként a politikai „süllyesztőt”, ahová az urak, uralkodók politikai ellenlábasait tüntették el, császárok és királyok családtagjaikat, trónkövetelőket, gyermekeiket zárták, ha azok fölöslegessé vagy terhessé váltak politikai cselszövéseikben, távolabbi politikai terveikben. Középkori lovagvárak kiegészítő funkciója volt évszázadokon keresztül a zsarolás eszközeként a váltságdíj-kicsikarásig a foglyul ejtett kerekedők, gazdag utazók fogva tartásában, rablólovagok használták a börtönt banditizmusuk eszközeként.

Jobb híján a börtönben zárták el az elmeháborodottakat, örültek házaként, tébolyodottak őrzésére is igénybe vették, mint egyéb hasonló intézmény hiányában megfelelő, biztonságos építményt.

10. A BÖRTÖNT lehet úgy is fölfogni, MINT ELJÁRÁST, a kezelés racionális megoldásainak sorozatát, melyben természetesen visszatükröződik a kor „jogpolitikai” felfogása, a bűn és a büntetés megítélése. Ezen keresztül megfogalmazódik valamiféle célja is az őrizetnek, legyen az a büntetés célkitűzéseiről szóló tanítások szerint akár a megtorlás, az elrettentés, a cselekvőképtelenné tétel, bűnbánat, a jobbítás, vagy mint a modern értelemben vett szabadságvesztés-büntetéssel kapcsolatban definiálták: javítás kemény munka által, oktatás és lelki gondozás, végeredményképp nevelés és reszocializáció. Természetes, ha ebben az utóbbi, erősen megszorító megközelítésben értelmeznénk a börtönt, annak szinte nem is lenne múltja. Hiszen, ha a 18–19. század fogházjavító mozgalmainak követelményeit tartjuk szem előtt, s azokat a börtön fogalmának részeként fogalmazzuk meg, az ezeket szolgáló és kifejező szabályok, lé-

⁶⁵ SÁRY Pál: A börtönviszonyok változásai a keresztény római birodalomban. In *Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio Juridica et Politica*. Tomus XXXIII. Miskolc, 2015. Miskolc University Press, 80.

tesítmények és technikák mind hiányoztak. Kijelenthetnénk tehát, hogy csak az 1596-ban megnyitott amszterdami Tugthuys óta ismerjük a börtönt mint intézményt. (Ugyanerre a következtetésre kellene jutnunk, ha a tudományos gondolkodás, a pönológia, a büntetési elméletek oldaláról vizsgálnánk a dolgot. A börtönre, a börtön funkcionálására, a börtön mibenlétére vonatkozó tudományos tézisek ugyancsak a 18–19. század termékei.) Pedig a börtönökkel kapcsolatos karitatív tevékenység már az ókor óta ismert; az ókeresztény foglyok ellátása, látogatása, lelki vigasztalása régi funkciója a vallásos közösségeknek. A kolostorbörtönök, ergastulumok bűnbánati célra irányuló eljárásai és jobbító megfontolásai végigkísérik az európai középkort.

11. A BÖRTÖN, MINT ŐRZÉSI TECHNIKA, nem nélkülözi azonban a tartalmi vonásokat sem: helység, építmény, hely, ahol – teljesen mindegy, milyen megfontolásból és célból – a rabokat őrizetben tartják (és esetleg az eljárásnak megfelelő kezeléssel szereznek érvényt a fogság célkitűzéseinek). „Minden, az emberek erőszakos és kényszerített őrzésére és letartóztatására meghatározott hely”,⁶⁶ legyenek azok „vermek és barlangok, természetes és mesterségesen előállítottak, melyekben a természeti népek állatokat fogtak vagy tartottak”, ezek „képezték a bezárás helyét az emberek számára az emberiség őskorában”.⁶⁷ Ez volt a primitív börtön. Ebből a kezdeti, egyszerű intézményből fejlődött tovább, egészen mai, rendkívül bonyolult totális intézmény-mivoltáig. Hajlok arra, hogy történeti munkában leginkább ezzel a fogalommal lehet sikeres a kutató munkája. Ez a megfogalmazás ugyanis nem viszi kizárólagos elméleti irányba a kutatást, nem akademizálja a vitát, s különösképpen nem zárja le a börtön történetét, nem zárja ki a börtönre vonatkozó nézetek kialakulásának korát megelőző idők börtönfogalmát. A technikai megoldások értékelésében pedig visszatükröződnek az előző két meghatározás segítségével értelmezett börtön jellegzetességei is. Építészeti megközelítésben pedig összehasonlítható történeti áttekintés különösen csak így adható. (Persze e fogalom használata sem menti fel a szerzőt a társadalompolitikai és kultúrhistoriai összefüggések elemzése alól.)

A börtön polgári átalakulásokat megelőző történetében értelmetlennek látszik tehát a büntetési funkció éles elválasztása az előzetesen fogvatartottak őrzésétől, de ugyanilyen hiba lenne az is, ha ezt az intézményt csak a politikai vagy az ítéletre váró foglyokhoz kötnénk. Az ököljog társadalmában a politikai ellenfelek bebörtönzéséhez nem volt szükség formális eljárásra. A király parancsszóval küldte ellenlábait a Towerba, a Bastille-ba. Nem kellett bírósági

⁶⁶ *Handbuch des Gefängniswesens*. Herausgegeben von Franz von HOLTZENDORFF – Eugen von JAGEMANN, Hamburg, 1888. Verlag von J. F. Richter (továbbiakban: HdG), Band. I. 11.

⁶⁷ KRAUSS, 1895. I.

eljárás ahhoz, hogy a bárók, tartományurak alattvalóikat vagy ellenfeleiket vár-tömlöcbe csukhassák. Az uralkodók és kiskirályok életfogytig tartottak fogva ítélethozatal nélkül vetélytársakat, hatalmukat veszélyeztető „ellenjelölteket”. Arisztokrata famíliák sora mentette meg becsületét azzal, hogy bűncselekményt elkövető családtagjaikat szentencia nélkül, engesztelésképp elzárták, házi őrizetbe vetették, vagy toronyba falazták. Jól érzékelteti ezt a helyzetet a magyar ’bíró’ szó, mely eredetét tekintve olyan embert jelentett, akinek hatalma, ereje van. A bíró tehát nem szakképzett jogtudó, rutinos jogismerő szakember, hanem születése vagy kiváltságolás jogán földdel rendelkező, úriszéket ülő vagy a hűbérúr kegyéből, nemes testület választásából, a király megbízásából magistratuális hatalomhoz jutó személy.⁶⁸ Aki tisztjénél, birtokánál fogva volt kötelezett a törvénykezésre is. Nem véletlen tehát, hogy bizonytalanságát oszlatandó bírótársakkal vette körül magát, s ritkának számított a magányos ítélkező.⁶⁹ Másfelől örömmel fogadta azokat a bizonyítási szokásokat, melyek az ősi társadalom praxisából érkeztek.⁷⁰

Történeti értelmezésünk szabadság(vesztes)-büntetésnek tekint tehát minden szabadságot korlátozó vagy elvonó intézkedést és/vagy büntetőszankciót. A börtön történeti fogalmán pedig a szabadság elvonásának végrehajtására szolgáló azon építményt vagy helységet értjük, amelyben elzárva tartották a legkülönbözőbb okokból őrizetbe vettek vagy elítélteket; akárcsak az ezen funkciókhoz kapcsolódó végrehajtási intézményeket.

⁶⁸ HAJNIK Imre: *A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyesházi királyok alatt*. Budapest, 1899. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, 148.

⁶⁹ BÓNIS György: A jogszolgáltatási szervezet. In BÓNIS György – DEGRÉ Alajos – VARGA Endre: *A magyar bírósági szervezet és perjog története*, 2. bővített kiadás. A kiegészítő jegyzeteket írta BÉLI Gábor. Zalaegerszeg, 1996. Kiadja a Zala Megyei Bíróság és a Magyar Jogász Egylet Zala Megyei Szervezete, 14, 16, skk. STIPTA István: *A magyar bírósági rendszer története*. Második, javított kiadás. Debrecen, 1998. Multiplex Média – Debrecen University Press, 37, 41, 46. skk.

⁷⁰ *A Váradi Regestrum*. Értelmezi KANDRA Kabos. Budapest, 1898. Kiadja a Szent István Társulat, 7.

Kezdetek

Adalékok a szabadságvesztés korai történetéhez

1. IND BÖRTÖNÖK. Az ind mitológia meghatározó alakjának, minden ember ősapjának, Manunak tulajdonítják a Dharma Sastrák első darabját, a Manu-szmritinek szerzőségét. Függetlenül Manu legendabéli szerepétől, a szanszkrit törvénykönyvek történetének egyik legjelentősebbikéről van szó, mely hosszú évszázadokig határozta meg az ind jog, azon belül is a büntetőjog gyakorlatát. A Manu törvényeként ismert, feltehetően az 1. vagy 2. században lejegyzett, de Kr. e. 9. századra datált jog pedig ismerte a szabadságvesztés-büntetést. Börtönbüntetéssel fenyegetettség több bűncselekmény esetében is fennállt, börtönbüntetés kiszabására is számos alkalommal került sor, még ha nem is sorolhatjuk a gyakran alkalmazott büntetések közé¹ Rövid házi fogságtól a meghatározott középtartamú börtönbüntetésen át az életfogytiglani szabadságvesztésig.² Világos a büntetésekre vonatkozó rendelkezés is: „A gonosz embert háromféle eljárással fékezze meg [a király] teljes erejéből, (minden igyekezettel): bezárással, bilincsekbe veréssel és különféle testi büntetéssel.”³ Magáról a börtönépületről is szólt a jogalkotó. „Az összes börtönöket pedig a király az országút mellé helyezze, ahol megnyomorítva és megcsúfítva közszemlére legyenek kitéve a gonosztevők.”⁴ Kulluka kommentárja szerint ennek a rendelkezésnek fő célja, hogy visszatartsák a bűnözéstől a potenciális bűnelkövetőket. Emellett a leírásból a büntetés-végrehajtásra is nyerhetünk információkat.. „A börtönházakat az egész világ előtt látható királyi országúton állítsa fel [a király], ahol lábukon és kezükön bilincset viselve, éhségtől és szomjúságtól gyötörve, hosszúra nőtt hajjal, körömmel és szakállal, lesoványodva láthatók legyenek a gonosztevők és mindenféle meg nem engedett tettek elkövetői, a vétkes tettektől való elrettentés céljából.”⁵ Néhány konkrét tényállás ese-

¹ JANY János: *A világ főbb jogrendszerei: a nem-nyugati kultúrák*, Budapest, 2011. Pázmány Péter Katolikus Egyetem. https://btk.ppke.hu/uploads/articles/8976/file/a_vilag_fobb_jogrendszerei.pdf Utolsó letöltés 2018. október 1. 88.

² SCHICK Sándor: *A büntetőjog őskora. Adalék a népek lélektanához*. Budapest, 1878. Aigner Alajos kiadása, 192.

³ Manu IX. 310. In *Manu törvényei (Manava Dharmasastra)*. Szanszkritből fordította BÜCHLER Pál. Kiadja az Erdélyi Múzeum Egyesület Jog- és Társadalomtudományi Szakosztálya. Budapest, 1915. Benkő Gyula Cs. és Kir. udv. könyvkereskedése, 314.

⁴ Manu IX. 288. BÜCHLER 1915, 179.

⁵ BÜCHLER 1915, 248.

tében is kiszabható volt a szabadságvesztés-büntetéssel, így például a vaisja esetében, aki kétszer született kasztú nővel közösült, a büntetés egyesztendei bebörtönzés és teljes vagyonvesztés volt,⁶ a házastársi státus megváltozása („pótlása”) ellen lázadó feleség pedig azonnal fogsággal bűnhődött.⁷ Általában a börtön brahmanára nem volt kiróható (ami feltehetően kapcsolatban áll azzal, hogy a brahmanát testi büntetés nem illethette)⁸, de a tolvaj brahman élethossziglani szabadságvesztés-büntetést szenvedett tettéért.⁹

2. SZABADSÁGVESZTÉS-BÜNTETÉSEK KÍNÁBAN. A Konfuciusz nevéhez fűződő Su King (Írások könyve), mely a kínai ősi források foglalata és a Kr. e. kb. 2200-tól Kr. e. 771-ig beszéli el császárainak történetét, számos rendeletet, jogszabályt és hivatalos iratot tartalmaz illusztráció gyanánt, egyik bizonyítéka annak, hogy börtönök már a civilizációk korai időszakában léteztek. A gyűjtemény megemlékezik arról, hogy VIII. Fuen császár Kr. e. 2000 körül börtönt építtetett. A Su King említi azt is, hogy Yao császár három politikai bűnözőt száműzetéssel, egyet börtönbe vetéssel és szigorú fogsággal büntetett.¹⁰

A Fa Jing (Törvények Törvénye) Kína első (Kr. e. 4. században) összeállított, s feltehetően akkor már háromszáz éves törvénykönyve külön foglalkozott a börtönre vonatkozó szabályozással.¹¹ A Han-dinasztia Kr. e. 3. századból származó törvénye a szüleit törvénysértéssel megvádoló fiúgyermeket, még ha állításának igaza bebizonyosodnék is, három esztendői börtönrel rendelte büntetni. Szándékos emberölés kigondolása, feltéve hogy az elkövető azonos rangbéli ellen szőtt terveket, határozott tartamú börtönrel járt. Amennyiben az alacsony rangú hivatalnok ötödik rangban állót megütött, büntetése egy év börtön volt, ha rang nélküli tisztviselőként tette ugyanezt, két esztendőre zárták börtönbe.¹² A Hanok egyébként a büntetőeljárás részeként definiálták a bebörtönzést,¹³ de erről a jobbra fordítható intézményről keveset tudunk, leginkább a narratív források tudósítanak róla.¹⁴

A szabadságbüntetések között a kényszermunka-büntetések mutatnak rokonságot a börtönbüntetéssel. A „falépítésre” [férfiak] és a „gabonaőrlésre” [nők]) ítélteteket megkülönböztető (vörös) ruhában (nyak- és lábbéklyóval) megbilincselve, leborotvált fejjel őrizték. A fogvatartottak állami építkezése-

⁶ Manu VIII. 374–375, BÜCHLER 1915, 141.

⁷ Manu IX. 83, BÜCHLER 1915, 157.

⁸ JANY 2011, 76

⁹ SCHICK 1878, 192.

¹⁰ JOHNSTON, Norman: *Forms of Constraint. A History of Prison Architecture*. Urbana and Chicago, 2000. University of Illinois Press, 5.

¹¹ LYONS, Lewis: *A büntetés története*. Budapest, 2005. Magyar Könyvklub Rt., 74.

¹² LYONS 2005, 81.

¹³ JANY 2011, 96.

¹⁴ SALÁT Gergely: *Büntetőjog a Han-kori Kínában*. Budapest, 2016. Typotex–Panta, 70.

ken, közterületek karbantartásán (a nők gabonaőrlelkben) dolgoztak. A meghatározott tartam nélkül kiszabott (de a leíró források szerint négyesztendős) büntetés mellékbüntetésekkel is együtt járhatott (vasgallér, botozás, lábcsonkítás, megbélyegzés, tetoválás).¹⁵ A kitöltött büntetési időt követően ún. „rejtett hivatalnokká” váltak, mely megóvta a szabadulókat a társadalom megvetésétől. Enyhébb kényszermunka-büntetések voltak a hároméves „rőzsegűjtés” és „rizsrostálás”, valamint a szintűgy háromesztendős közrabszolgaság.¹⁶ A két év időtartamú „határőrszolgálat” nem valódi közmunkát, hanem valamely jellegzetes, a közembernél alacsonyabb státusban eltöltött szolgálatot jelentett. A Han-kori büntetőjog ismerte a fogva tartást a kényszermunkások között, mely három–hat esztendős büntetés volt. A fogva tartást és a munkáltatást a „falépítők” között realizálták, de mindazon súlyosbítások nélkül, melyeket a gyakorlatban a kényszermunkásokra alkalmaztak.¹⁷

Az ún. Tang-törvénykönyv, a 7. században megerősödött Tang-dinasztia jogrendjét megalapozó jogkönyvbe formált normagyűjtemény, szisztematikus büntetőjogi szabályozást tartalmazott. (A törvényekre, rendeletekre, eseti rendelkezésekre, utasításokra használt világos terminológia csak jóval később, a Tang-korban alakult ki.¹⁸) Az első fejezet, mely a büntetőjog általános tanaival foglalkozott, négy büntetési nemet nevezett meg, a halálbüntetést (megfojtást vagy lefejezést), a testfenyítést (könnyű és nehéz botot), élethosszig tartó száműzetést és (az egy, másfél, két, két és fél vagy három évig terjedő), határozott időtartamú börtönbüntetést.¹⁹ A kollektív felelősség elvének egyik legtisztább megnyilvánulása volt a kínai családi fogság. Miután a Tang szabályai szerint „a gonoszt gyökeresen kell kiirtani”, lázadás esetén nemcsak az elkövetőt, hanem annak apját és fiait is kivégezték, valamennyi rokonát az ük-apa leszármazóiig bezárólag eladtak rabszolgának (csak a nők választhattak rabszolgasors és élethossziglani száműzetés között). Csekélyebb bűnnél az előbbi felelősségi konstrukció alapján az elkövető 10–15 közeli rokonát, hozzátartozóját fűzték rabláncra, és vezették őket, nőket, férfiakat vegyesen a börtönbe. Ott a fogvatartottakat szorosan egymáshoz bilincselték. Ha elérkezett a rabok szabadulásának időpontja, a vasban eltöltött hosszú idő, a sanyargatások után kivették őket a nyilvánosság elé, a piactérre, a tömeg közepébe. Ólomlap a nyakukon, vasbilincsek kezükön-lábukon bizonyították a nép előtt büntetésük súlyát. Súlyosabb esetben a szabadulót hónaljánál fogva úgy lógatták fel, hogy

¹⁵ SALÁT 2016, 83.

¹⁶ SALÁT 2016, 96.

¹⁷ SALÁT 2016, 106.

¹⁸ SALÁT Gergely: *Az ókori kínai Qin állam büntetőjogának rendszere*. (Doktori disszertáció tézisei.) Budapest, 2006. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Nyelvtudományi Doktori Iskola, 5.

¹⁹ LYONS 2005, 78–79.

lábujja ne érje a földet. Ha az egy hónapot kibírta, s túlélte a tortúrát, akkor szabadon engedték.²⁰

Jany úgy kommentálta, hogy a Tang-kódex külön fejezetben foglalkozott a börtönüggyel.²¹ A Tang-korszakban a szülő halála esetén a gyászidő letelte előtt a vagyonfelosztás bűncselekménynek minősült, és börtönbüntetéssel járt. Hasonlóképpen a házassági szabályok megsértése. A gyászrendszeren kívül létrejött házasság büntetése egy év börtön volt. A feleséget a férj büntetlenül ütlegethette, míg maradandó sérülést nem okozott neki, a férj a feleség általi megütése ellenben többévi börtönbüntetést eredményezhetett.²² A büntetőeljárás során a vádlottat letartóztatták, s többnyire bilincsbe verve várta tárgyalását. A Tang-törvény az ártatlan gyermek gyilkosát két év börtönnel fenyegette.²³ Amennyiben igazolható volt a férj, illetve a feleség rokonságába tartozók ellen elkövetett súlyos bűncselekmény, legyen az gyilkosság, akár bármiféle testi sértés, ez mindkét házassággal szemben érvényesíthető válóokká vált. Ha a fennálló feltételek dacára a házassági kapcsolatot nem számolták fel (miután a jog a döntés lehetőségét elvonta a felektől és a szétválást kógens parancsá tette), ez a magatartás büntetendő cselekménynek számított, melynek szankciója úgyszintén börtönbüntetés volt.²⁴

A kínai kultúra egyik alapköve mindmáig a hagyománytisztelet. Ez a társadalom életében oly fontos általános érték a jogalkotás tartósságára, de még inkább a büntető praxisra nyomta rá bélyegét. Aligha véletlen, hogy a Han-kor (Kr. e. 206–Kr. u. 220) és a Tang-korszak (Kr. u. 618–907) ránk maradt, fentebb idézett törvényei még évszázadokkal később is csaknem változatlan formában éltek tovább, mint Tóth J. Zoltán kimutatta, eszenciájukban szinte a császárság bukásáig.²⁵

Egy ásatáskor a régészek Xian tartományban 723-ból származó írást találtak, mely arról tanúskodott, hogy a buddhista templomokat a börtönökhöz közel építették, ezáltal is segítve a fogvatartottak gondozásának megjavítását.²⁶ A halálbüntetést a buddhizmus hatására 810-ben eltörölték, és a halálbüntetéseket életfogytiglani börtönbüntetésre változtatták.²⁷

²⁰ EISENHARDT, Tilo: *Strafvollzug*. Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz, 1978. Verlag W. Kohlhammer, 15.

²¹ JANY 2011, 97.

²² JANY 2011, 115–116.

²³ JANY 2011, 118–119.

²⁴ JANY 2011, 152.

²⁵ TÓTH J. Zoltán: A halálbüntetés az ókori Keleten. *Jogelméleti Szemle* 2006/2. szám. <http://jesz.ajk.elte.hu/tothj27.html>

²⁶ JOHNSTON 2000, 5.

²⁷ JANY 2011, 126.

3. EGYIPTOM RABJAI. Kr. e. 11. században, amikor Egyiptom fennhatósága alá hajtotta Etiópiát, a győztesek Sabacos etióp királyt kényszymunkára ítélték, amit értelemszerűen a haláláig tartó fogva tartással párosítottak.²⁸ A fogvatartottak munkaerejének kihasználása régi ötlet. Annnyira ősi, hogy megelőzte a szabadságvesztés tényleges gondolatát is. A szabadságelvonás lényegében kísérőjelensége volt csupán a kényszymunkának (munkakényszyrnek). Azt mondhatjuk, hogy kezdetben a munkáltatás jelentette a főcélt, s az azt biztosító börtön csak szükséges kényszyrűségként kísérte a munkát.²⁹ A fáraók Egyiptomában a hadifoglyokat bányákban, kőtörőkben, csatorna- vagy templomépítkezéseken dolgoztatták. A munkát vasban végezték, s Diodórosztól tudjuk, hogy a bányában a végrehajtás során nem voltak tekintettel a betegek, gyengék, agastyánok, nők problémáira. A foglyok folyamatos ütlelelések alatt görnyedve végezték egyhangú munkájukat halálukig.³⁰ Ez a feljegyzés arra utal, hogy a bányamunkán nem csak hadifoglyok dolgoztak, de hogy azok elítélt bűnözők lettek volna, arról nincsen adat.³¹ Csak a Ptolemaioszok idejéből származnak fennmaradt bizonyítékok arra nézve, hogy megjelentek a hadifoglyok mellett a bűnözők is a bányamunkán. Abban azonban mindmostanáig bizonytalankodnak a kutatók, hogy vajon a büntető ítélettel érkezők számára konstruált új szabadságvesztés-büntetési nemmel, valamiféle jogilag tételezett szankcióval van-e dolgunk, vagy csupán az uralkodói elhatározásra épülő, munkaerő-hasznosítás céljából történt a változás?³² A bányamunka mellett minden kétséget kizáróan működtek börtönök. Van, aki ezekkel kapcsolatosan óvatosabban fogalmaz, s úgy tartja, hogy azok elsősorban vizsgálati fogság céljait szolgálták.³³ Mások, mint a nagy ecsetvonásokkal dolgozó Reebs különösebb bizonyítás nélkül veszik át a szokásos sztereotípiát, hogy ti. a börtön kizárólag előzetes letartóztatási funkciókat látott volna el, tehát a büntetőeljárásra vagy ítéletének végrehajtására váró letartóztatott őrzésére szolgált volna csak.³⁴ Mindenesetre az bizonyosnak látszik, hogy az erre a célra épített börtönökben a rabokat megbilincselve tartották.³⁵

²⁸ JOHNSTON 2000, 5.

²⁹ FUMASOLI, Georg: *Ursprünge und Anfänge der Schellenwerke – Ein Beitrag zur Frühgeschichte des Zuchthauswesens*. Zürich, 1981. Schulthess Polygraphischer Verlag, 9.

³⁰ EISENHARDT 1978.

³¹ FUMASOLI 1981, 9.

³² FUMASOLI 1981, 9.

³³ EISENHARDT 1978, 16.

³⁴ REEBS, Winifred: *Geschichte der Knastarchitektur Die Suche nach dem richtigen Vernichtungsbau*. Grafenau-Döffingen, 1981. Trotzdem Verlag, 3.

³⁵ EISENHARDT 1978, 16.

4. A KLASSZIKUS GÖRÖG SZERZŐK több ízben említik a börtön intézményét is. Hérodotosz leírja, hogy Kleomenészt, Lakedaímónia királyát előrehaladott tébolya miatt el kellett zárni, és kalodában tartották öngyilkosságáig.³⁶ Másutt beszámol Miltiadész Pharosz elleni csúfos vereségéről, minek következtében hazatérésekor elfogták, s törvényszék elé kellett állnia. A vereségért Xanthipposz halált kért fejére. Védői érdemeire való tekintettel annyit tudtak elérni az esküdtbírósnál, hogy a halálbüntetést ötven talentum pénzbüntetésre változtassák át.³⁷ Arról már Plutarkhosz számol be, hogy a neves hadvezér, a maratóni győző, nem tudta kifizetni a büntetéspénzt, s így börtönben halt meg.³⁸

Az Athénben szokásos büntetési nemek (a polgári szabadság elvesztése, rabszolgasorba kerülés, megszégyenítés, pénz- és vagyonbüntetés, pellengér, testi büntetések, halálbüntetések [méreg, kötél, fullasztás, égetés, pallos, lebunkózás, karóba húzás, szikláról letaszítás] mellett felbukkant a szabadságvesztés-büntetés is. Amellett, hogy a börtön egyik fő funkciója kétségtelenül a biztonsági fogság végrehajtása, olykor bűncselekmények szankcionálására is szolgált. Ilyen esetekben a börtönben az ellátás államköltségre történt.³⁹

A görög poliszokban a börtön klasszikusan sokfunkciós jelenség volt, hiszen az előzetes és büntető feladatok mellett arra is alkalmazták, hogy az elkövetőt az ítélethozatalig fogva tarthassák, illetve hogy az adósokat rákényszerítsék a tartozásuk megfizetésére. A börtön a büntetés-végrehajtás szolgálatában lehetőséget biztosított, hogy összegyűjtsék a bűnözőket a csonkolásos büntetések vagy a testi büntetések végrehajtásához.⁴⁰ Mint tudjuk, a börtön büntetésként is szolgált.⁴¹ S mint a spártai Agisz históriájából ismerjük, a halálbüntetéseknek is otthont adott. „Megvárták, míg [Agisz] megfürdik, szembe mentek vele és barátságosan köszöntötték, melléje csatlakoztak, beszélgettek és tréfálkoztak vele, mint fiatalkori jó barátjukkal mindaddig, míg oda nem értek, ahol egy mellékutca a börtönhöz vezetett. Mikor ehhez az utcasarokhoz érkeztek, Ampharész hivatalos minőségében vállára tette a kezét és így szólt: »az ephoroszok elé vezetlek, Agisz, hogy felelj politikai működésedért«... és mivel az elhagyatott utcán senki sem sietett segítségére, betuszkolták a börtönbe. Leonidász azonnal ott termett egy nagyobb zsoldos csapattal és kívülről körülvétette a börtönépületet. Ekkor az ephoroszok bementek Agiszhoz, majd a geruszia tagjaiért küldöttek, és amikor ezek a börtönbe érkeztek, bírósági tárgyalást tartottak... kimondták rá a halálos ítéletet, és a hivatalszolgáknak megparancsolták, hogy vessék a Dekhaszba. Ez a helyiség a börtönben, ahol a halálra ítélteteket

³⁶ HÉRODOTOSZ: *A görög – perzsa háború*. Ford. TERÉNYI István. Budapest, 1967. Gondolat, 251.

³⁷ HÉRODOTOSZ 1967, 271.

³⁸ PLUTARKHOSZ 1965, 541.

³⁹ EISENHARDT 1978, 16.

⁴⁰ JOHNSTON 2000, 6.

⁴¹ EISENHARDT 1978, 16.

meg szokták fojtani. Amikor Damokharész látta, hogy a szolgák nem merik Agiszt megfogni... maga hurcolta el Agiszt a kivégző helyiségbe. (...) Agisz úton a bitófa felé megpillantotta a szolgát, amint az iránta érzett rokonszenvből könnyezett. »Ne sirass engem jó ember, mert azáltal, hogy ennyire a törvény és az igazság ellenére kell meghalnom, nagyobb leszek elpusztítóimnál«. Ezekkel a szavakkal önként tette nyakát a hurokba.”⁴² A börtön egyébként csak az enyhébb végrehajtási módok esetén szolgált a kivégzés színhelyéül (a méreggel, illetőleg kötéllel történő fogatosításkor). Ellenkező esetben, tehát minősített halálbüntetések végrehajtásánál, a városon kívül, a hóhér házában került sor az egzekúcióra. Miután a kínzás a legtöbb poliszban mint a kivégzés súlyosbítása volt szokásban, annak összekapcsolása a hóhér házával nem jelent különleges megoldást.⁴³

Athénben a börtön közkeletű neve Desmotreion volt, vagyis a „láncok háza”, mely arra utal – legalábbis Krauß szerint –, hogy a börtönben aligha lehetett bilincsek nélküli az elzárás. Legyen a börtön biztonsági vagy végrehajtó funkciójú intézmény, személyzetre mindenképpen szükség volt. A börtönök felügyelete Kleiszthenész reformjai után az ún. „tizenegyek” kezében volt. A testület tíz tagját évenként és phülénként választották, a tizenegyedik pedig a jegyző volt. A „tizenegyek” testülete nem hivatalos alkalmazottakból állt. A börtönök konkrét irányítása a felügyelő vagy felvigyázó kezében volt, aki a börtön vezetőjeként gondoskodott a fogvatartottak megfelelő őrzéséről és gondozásáról, a vizsgálati foglyok bíróság elé kísértetéséről, a büntetést szenvedettek elbocsátásáról büntetésük tartamának lejártakor.⁴⁴ A börtönbüntetés a lopás szokásos szankciója volt, egyéb esetben mellékbüntetésként szabták ki súlyosbításként. Démoszthenész jegyezte fel az ötnapos börtönt, melyet lábvasban kellett kitölteni. Gyakori volt a pénzbüntetésekhez fűzött alkalmazása mellékbüntetésként.⁴⁵ A szabadságelvonásnak mint kiegészítő vagy büntetést súlyosbító megoldásnak jelentőségére világít rá Bohne, amikor felidézi a gyakorlatot, hogy a testesonkító ítélettel sújtottak végrehajtásakor nem elégedtek meg a fizikai büntetéssel, hanem átmenetileg korlátozták az érintett szabadságát, s a járókelők elrettentése okán megfelelő fogva tartó helyen megtekinthetővé tették őket.⁴⁶

Karl Krauß még több börtön létezéséről beszámolt, így Böotiában egy „kényszertartózkodási helynek” nevezett fogva tartó intézményről. Hivatko-

⁴² PLUTARKHOSZ 1965, 1274–1275.

⁴³ KRAUSS, 1895, 51.

⁴⁴ KRAUSS 1895, 50.

⁴⁵ KRAUSS 1895, 49.

⁴⁶ BOHNE, Gotthold: *Die Freiheitsstrafe in den italienischen Stadtrechten der 12–16. Jahrhunderts*. Bd. I. Leipzig, 1922. Theodor Weicher Verlag (Leipziger rechtswissenschaftliche Studien, Heft 4 und 9), 75.

zott a bizánci Stephanus Ethnicájában ismertetett korinthuszi tömlőcre, mely egy verem volt, telezsúfolva tolvajokkal és elítélt rabszolgákkal, „maga a pokol”.⁴⁷ A peloponnészoszi Messzéné „thesaurusnak” nevezett börtönében itta ki méregpoharát Philopoimen. A föld alatti verembe sem levegő, sem fény nem szivárgott be.⁴⁸

5. PLATÓN ÉS A BÖRTÖN. A szabadságvesztés-büntetés és a börtönök bevett intézményére tanúságtevő Platón elmélyült *elemzése* az ideális szabadságvesztés-képletekről. A filozófus az istentelenség büntetése kapcsán szögezte le, hogy „börtönbüntetés várjon mindnyájukra; börtön azonban három van az államban: egy közös, a piac táján, a bűnösök legnagyobb részének testi őrizetbe vétele számára, egy másik az éjjel összeülő tanács háza közelében; ez javítóintézet nevet visel; végül egy harmadik a mezők közepén elhagyatott és minél kietlenebb vidéken, amely már nevével is büntetésre emlékeztet.”⁴⁹ A második két fogva tartó intézményről utóbb részletesen is ír, annak funkciójáról vallott nézetei tehát világosak. Mint írja, az istentagadás számtalan verziója közül „csak két fajt érdemes megkülönböztetni: ezek közül a képmutató vétke nem csak egy vagy két halálra érdemes; a másiknak ellenben csak arra van szüksége, hogy a fogságban észre térítsük... azokat, akik csupán belátás hiánya folytán, gonosz hajlamok és alantas jellem miatt hibáztak, a *javító intézetbe* utalja a bíró”.⁵⁰ A szabadságvesztés-büntetés legalább öt esztendőre szól, teljes elkülönítésben kell végrehajtani, az ún. éjszakai tanács tagjain kívül senkit sem láthatnak, senkivel sem beszélhetnek, senkivel sem találkozhatnak az elítéltek. A tanács tagjai „lelkük javára és észre térítésük végett” beszélgetnek velük, s ugyanők jogosítottak arra, hogy megállapítsák: megjavultak, s visszatérhetnek-e a társadalomba, vagy még további nevelésre van szükségük. A nevelhetetlenekre vagy visszaesőkre halál várt. A vallási bűncselekmények másik körét (holtak lelkeivel társalgók, isteneknek áldozók, varázskénekekkel bűvölők [tehát ősi szertartásokat foganatosítók]) elkövetőket „a bíróság arra ítélje, hogy a törvény értelmében az ország közepén levő börtönbe vettessék, s *vele soha többé szabad ember ne érintkezhesék*”.⁵¹ A harmadik börtöntípusról nem szól Platón, az a megjegyzése azonban, hogy „a bűnösök legnagyobb részének” fogva tartására szolgál, azt sugallja, mintha ez az intézmény valamennyi nem vallási bűncselekményt elkövető előtt nyitva állana. Kevésbé értelmezhető ez a fejtegetés úgy, mint Reebs tette, aki szerint Platón a börtönnek három alaptípusa

⁴⁷ KRAUSS 1895, 52.

⁴⁸ PLUTARKHOSZ 1965, 1159.

⁴⁹ PLATÓN: Törvények. X. k. 907. In *Platón összes művei. II.* kötet. Budapest, 1943. Magyar Filozófiai Társaság, 988.

⁵⁰ PLATÓN 1943, 989.

⁵¹ PLATÓN 1943, 989.

között különböztetett volna: előzetes ház (biztonsági őrizet az eljárásra várók fölött), csavargók és ehhez hasonló megjavítását célzó intézetek (javítóházak) és a bűnözők megbüntetésére szolgáló börtön.⁵² Az általa felállított kategóriákra semmi sem utal, még ha tény is, hogy a görög filozófus által javítóintézetnek nevezett börtön (melyben korántsem kisbűnözők és csavargók lennének) és az életfogytiglani végrehajtást szolgáló intézet sugall is valami hasonló érzetet. Magam inkább a szerző által megfogalmazott ideológiai veszély mértékének értékelését érzem a különbségtételben: a szerinte veszedelmesebb, ősi vallások híveit a közösségtől messze telepítve kell őrizni. Az meg végképp nem olvasható ki a *De Legibus* szövegéből, amit Johnston vél felfedezni benne, hogy ti. Platón azt javasolta volna, hogy a börtönbüntetések időtartamát – életfogytig terjedően – a bűncselekmény jellegétől, az elkövetés körülményeitől és az elkövető személyiségétől függően határozzák meg.⁵³ Dolsperg felhívja a figyelmet arra, hogy jóllehet viszonylag kevés a bizonyítékunk arra vonatkozólag, hogy a börtön a szankciórendszer stabil oszlopát képezte volna, de az a tény, hogy Démoszthenész, Szókratész és Platón egyaránt a büntetés gondolatával kötötte össze a börtön fogalmát, megkérdőjelezhetetlenné teszi ebbéli funkcióját.⁵⁴

Rövid tallózásunk az ókori fogva tartás históriájának forrásaiban nyilván nem szolgálhat a börtön ókori történetének megalapozásához, de szándékunk szerint mindenképpen alátámasztja azt a vélekedést, hogy a börtön a büntetés-végrehajtásnak is olyan ősi alapját képezi, mely érdemes a kutatásra, különösképpen évszázadokon át hagyományozott jellegzetességei miatt. A jogi kultúrtörténet nem csupán kuriózumok feltárására vállalkozik, hanem olyan jelenségek és intézmények vizsgálatára, melyek évezredek tradícióit konzerválva alakíthatják, alakítják gondolkodásunkat.

6. RÓMAI ELŐZMÉNYEK. A jogtudomány közhelye, hogy a római magánjog a kontinentális jogfejlődés alapja, annak intézményei napjainkig az európai jogrendszer alkotóelemei. Bár kisebb hatóerővel és halványabb kontúrokkal, de igaz ez a tétel a közjogra és a büntetőjogra is. Ha tehát európai jogi konstrukcióink és praktikus megoldásaink előzményeit keressük, aligha mellőzhetjük a római jogi praxis befolyásának vizsgálatát. Ez így van a börtön esetében is. Az ókor bőséges információkkal szolgál a fogva tartó megoldások és intézmények történetéről, köztük a szabadságvesztés-büntetést foganatosító helyek históriájáról.

⁵² REEBS 1987, 3.

⁵³ JOHNSTON 2000, 6.

⁵⁴ DOLEISCH VON DOLSPERG, Franz: *Die Entstehung der Freiheitstrafe unter sauberer Berücksichtigung des Auftretens moderner Freiheitsstrafe in England*. Strafrechtliche Abhandlungen, 244. Breslau, 1928. Schletter'sche Buchhandlung (Franck & Weigert), 12.

Arra mindenképpen alkalmasak ezek a tények, hogy egy megkövült büntetés-végrehajtási toposz mellé tett kérdőjeleket megerősítsék.

Azon feltehetően már senki sem polemizál a pönológia tudományában, hogy a börtön maga történeti jelenség, hiszen már a legősibb feljegyzések is tanúskodnak létéről. Kevésbé egyértelmű azonban a válasz arra a kérdésre, vajon funkcionáltak-e a korai börtönépületek szabadságvesztés-büntetés végrehajtására, vagy csupán ítéletre, illetve a halál- és testi büntetésre várakozók átmeneti őrzésére. A korábbi tudományosság meglehetősen sommás választ adott erre a kérdésre. Részben eleve vitatta a börtönök büntető funkcióját, és abban többnyire kizárólag eljárási intézményt akart látni, részben pedig egyszerűen a legújabb kor termékeként mint a modern büntetőjog eszközét kommunikálta. Pedig a büntetőjog története jellegzetes bizonyítékokkal szolgál az ellenkezőjére.

7. A BARBÁR-ANTIK SZIMBIÓZIS. A Kr. e. 5. században meginduló észak–déli germán népvándorlás, a kimber, teuton és ambron törzsek új szállásterületek keresése okán történő déli nyomulása, a bastarnák és skirek a Kr. e. 3. és 2. század fordulóján regisztrált al-dunai mozgása, majd a keleti-germánok mai közép-németországi hódításai, a vandálok és rugiak támadásai, előbb védekezésre, majd egy új szövetségi politikára kényszerítették a Római Birodalom vezetőit. Amellett, hogy be kellett rendezkedniük a harcra, és a germán világgal szemben erős határvédelmet kellett kiépíteni, a római politikának fontos elemét képezte a határok védelmére rendelt „szövetséges” törzsek, népcsoportok befogadása és megtelepítése. A foedust, a szerződést vállaló barbárokat az impérium saját katonáinak, majd polgárainak tekintette. Ez az időszámításunk kezdetére bevett megoldássá váló konstrukció történelmi jelentőségű összeolvadási folyamatot alapozott meg. Arra ugyan alkalmatlannak mutatkozott, hogy a 160 és 310 közötti germán törzsi mozgásoknak gátat vessen, azt pedig végképp nem tudta megakadályozni, hogy a hunok nyomása alatt megmozduló barbár Európa népeit megállítsa határain, de az évszázados együttélés kifformálta azokat a csatornákat, melyen keresztül a római társadalom, a római közjog, illetve a számunkra különös figyelmet érdemlő büntetőgyakorlat intézményei átszivároghattak az új európai államalakulatok keretei közé. A barbár törzsek hódító hadjárait szenvedő birodalom mindjobban megrendült, előbb 395-ben kettészakadt, majd nyugati utódállama 476-ban elbukott. Romjain új államok születtek meg (Aquitánia királyság, a burgund állam [Worms székhellyel], Theoderik keleti-gót birodalma, a frank állam, a longobárd királyság, s. í. t.), melyek hatékony katalizátorként segítették az antik értékek átmentését és a barbár törzsi világ tradícióival történő összeötvözését. A germán politikai elit jól ismerte, sőt becsülte a római intézményeket, erényeket. Azokat elsősorban nem lerombolni, hanem magukévá tenni szerette volna. A valamikori római állam maradványain

éledő új társadalmak azonban nem a római modellt másolták. Az új minta a germán törzsek politikai fejlődéséből bontakozott ki, melyek fő jellemzői az impérium bukásakor már kialakultak. A keret a barbár és az antik világ egyesülésének demonstrációja lett. Az európai alkotmány e két elem találkozásán és kapcsolatán nyugodott. Az egybeötvöződés akkor vált lehetségessé, amikor az antik világ összeomlott, s a 'sötét' középkor germán királyai új uralmat építettek a Római Birodalom romjaiból, azokat mintegy építőkövekként használva.⁵⁵

A szimbíózis, melynek során, jól-rosszul, de összeforrott a sok közjogi, politikai, társadalmi töredék; a római hagyományok és a germán törzsi tradíciók időről időre módosuló egyensúlyán át vezényelt folyamat volt. Eredményeképpen elvek, gyakorlatok, konstrukciók kerültek át az új európai alkotmány keretei közé. Közöttük a börtöné.

8. A SZABADSÁGBÜNTETÉSEK RENDSZERE AZ IMPÉRIUMBAN. Abban a társadalomban, ahol a társadalom alsó rétegeit a teljesen jogfosztottak alkották, a szabadságnak széles értelme volt. A polgárjog elvesztésének (*capitis deminutio*) különböző fokozatai mellett a rabszolgaság, mint a polgári szabadságokat teljesen nélkülöző állapot, önmagában is szolgálhatott és szolgált is büntetésként a rómaiak büntetőjogában (*servitus poenae*).⁵⁶ A teljes jog- és vagyonvesztésre ítézés szerves összefüggésben állott a munkáltatással. Sajátos „állami” változata volt a bányamunkára ítézés, így a bányamunka (*ad metalla* [bányamunka megvasalva], *ad opus metalli* [bányamunka vas nélkül]).⁵⁷ Ezt kiegészítette a kifejezetten nők számára szervezett bányamunkával („*ministerium metallicorum*”). Ezeket olyan személyek ügyeiben szabták ki, akik nem bírták a római polgárjogot. Szabály szerint életfogytig tartott.⁵⁸ Mommsen úgy vélte, a kényszermunka-büntetést Rómában 23-ban intézményesítették, Tiberius uralkodása idején, méghozzá a deportáció intézményével összefüggésben.⁵⁹ Mások (köztük Splate) azon az állásponton vannak, hogy a kényszermunka-büntetés megjelenése a római büntetőjogban ennél jóval korábbra datálható.⁶⁰ A legkülönbözőbb bűncselekményekre szabták ki egyébként, így emberölésért, súlyosabb jogsértésért, megrontásért, emberrablásért, szerelmi bájital keverésért,

⁵⁵ KROESCHELL, Karl: *Deutsche Rechtsgeschichte* Bd. 1–3. Opladen, 1992–1993., Westdeutscher Verlag, I. 29.

⁵⁶ WEISKE, Julius (red.): *Rechtslexikon für Juristen aller deutschen Staaten enthaltend gesamte Rechtswissenschaft*. Leipzig, 1856. (1839–1861.) Verlag von Otto Wigand, 590.

⁵⁷ REIN, Wilhelm: *Das Criminalrecht der Römer von Romulus bis Justinianus*. Leipzig, 1844. Verlag von K. F. Köhler, 914.

⁵⁸ WEISKE 1856, 590.

⁵⁹ MOMMSEN Theodor: *Römisches Strafrecht*. (Systematisches Handbuch der deutschen Rechtswissenschaft; Abt. 1, T. 4.) Leipzig, 1899. Duncker & Humblot, 949.

⁶⁰ PAULY's *Realenzyklopädie*, neue Bearbeitung von WISSOWA/KROLL, Bd. XVIII.1. Stuttgart, 1939. 828 és FUMASOLI 1981, 10.

sírgyalázásért, végrendelet felbontásért az örökhagyó életében, hamisított okiratok használatáért, szabadság bitorlásáért, templomrablásért, ökörtolvajlásért, vidéki gyűjtogatásért stb.⁶¹

A büntető rabszolgaság további válfaja volt a „damnatio ad ludum venatorium vel gladiatorium”, az állatokkal, gladiátorokkal folytatott harcra ítélet. Győzelem esetén ebben a végrehajtási fajtában kegyelmi kilátással bírt az elítélt, ha megszerezte hozzá a nép szimpátiáját és kegyét.⁶² (Amúgy ez a büntetés-végrehajtási mód Justinianus korában még létezett.⁶³) A rabszolgaság különféle formáinak és a történelmi időszakhoz igazodó kiteljesedettségének megfelelően szoros összefüggésben kellett lenniük a fizikai mozgást korlátozó ellenőrzési és fogvatartási rendszerekkel.

Hasonlóképpen tekinthetünk a Rómában oly elterjedt és általánosan alkalmazott közmunkára (ad opera publica), mely a rabszolgává süllyesztésnél enyhébb, szabadokra alkalmazható szankciónemként volt használatban.⁶⁴ A közmunkára ítélet (condemnatio ad opus publicum) esetében a delikvens nem vesztette el polgárjogát, azt kizárólag „personae humiliores” számára tartották fenn,⁶⁵ ugyanakkor vagyonvesztéssel összeköthették. A közmunka jelenthetett különféle kisegítő és szolgáltató munkát, valamint foglalkoztatást a középítkezéseken.⁶⁶ Az opus publicumra ítélték többnyire olyan foglalkoztatásra köteleztettek, melyeket egyébként a nem szabadok, a szolgák teljesítettek: házak, utcák tisztítását, vízvezetékek, csatornák, fürdők takarítását, kloákaürítést, nyilvános fürdőkben szivattyúműködtető szolgálatokat. Később, a császárkori büntetőjog a közpékségekben, illetve nők esetében a császári szövőműhelyekben végzett büntetőmunkát favorizálta.⁶⁷ Az opus publicum temporariumot, vagyis a meghatározott időre szóló munkabüntetést az elítéltek fogva tartása kísérte, melynek biztosítására megfelelő intézményes formákat kellett fenntartani.⁶⁸

Ha el is tekintenénk az eljárási és biztonsági intézkedések igényelte fogva tartó helyek magától értetődőségétől, akkor is nyilvánvaló lenne, hogy a rabszolgák és az opera publicára ítélték biztonságos őrzésére, büntetésük végrehajtására megfelelő intézményhálózat működtetésére volt szükség.

⁶¹ MOMMSEN 1899, 1045.

⁶² ZLINSZKY János: *Római büntetőjog*. Budapest, 1991. Tankönyvkiadó, 94.

⁶³ WEISKE 1856, 590.

⁶⁴ FÖLDI András – HAMZA Gábor: *A római jog története és institúciói*. BRÓSZ Róbert és PÓLAY Elemér tankönyvének alapul vételével. Budapest, 1996. Tankönyvkiadó, 566.

⁶⁵ WEISKE 1856, 590.

⁶⁶ REIN 1844, 914.

⁶⁷ KLEINSCHROD, Gallus Alois: *Abhandlungen aus dem peinlichen Rechte und peinlichen Processe*. Erlangen, 1797. Bei Johann Jakob Palm, 240.

⁶⁸ REIN 1844, 914.

Ezt a szabadsággal összefüggő szankciórendszert egészítette ki Rómában a szabadságvesztés-büntetés.⁶⁹ Az egyik legkorábbi forrás Servius Tullius király (Kr. e. 578–534) származó rendelkezése, aki az általa bevezetett census működését büntetőjogi eszközökkel is biztosítani kívánta, „...börtönnel, sőt halállal fenyegetve meg mindenkit, aki nem becsültette meg vagyonát...”.⁷⁰ A carcerbe, vagyis az ún. egyszerű börtönbe kezdetben szabály szerint legfeljebb rabszolgákat, s azokat sem életfogytig vetettek. A gyakorlat az idők folyamán kitágította alkalmazhatóságát.⁷¹ Laubenthal két börtöntípust különböztetett meg a büntetés-végrehajtás szempontjából: a rabszolgák büntetésére szolgáló börtönt és Mommsen nyomán a halálbüntetésről átváltoztatott kegyelmi büntetés gyanánt működő börtönbüntetést.⁷² Zlinszky János a carcerban részben rabszolgák által elkövetett büntetendő cselekmények szankcionálására szolgáló büntetést látott, szabadok vonatkozásában inkább adóssági fogságot, illetve a coercitio fegyelmező eszközét látta.⁷³ Nótári a szabadságmegvonás további formájaként említi a büntetésként kiszabott házi őrizetet.⁷⁴ Hamza Gábor és Földi András a börtönbüntetést a deliktuális felelősség köréből kibontakozó állami büntetőjog, a büntetőhatalmat gyakorló hatóságokkal szemben álló elkövető büntetőjogi felelősségére alapozott közjogi jogviszonyra bevettnek tekintik.⁷⁵ Molnár Imre említi, hogy Ulpianus (D.48,19,8,9.) fellépett azon gyakorlattal szemben, hogy ti. a provinciai helytartók börtönre szóló ítéleteket hoztak. Ulpianus szerint jog szerint ez nem lehetséges (ezért ne tegyék ezt), a börtön ugyanis az emberek fogva tartására, de nem büntetésre szolgál. A gyakorlat tehát eltért az írott jogtól, az ítélkezési praxisban alkalmazták a börtönbüntetést.⁷⁶ Callistratus pedig a provinciák ítélkező praxisában bevett gyakorlatról, az életfogytiglani börtönbüntetéseket tilalmazó császári rendeletekről szólt.⁷⁷ Egyik szövege (D.48,19,35) szerint a provinciák vezetőinek címzett császári rendeletek parancsolják, hogy senkit se ítéljenek életfogytiglani börtönbüntetésre, ami legalábbis megengedi a következtetést a határozott tartamú szabadság-

⁶⁹ WEISKE 1856, 590.

⁷⁰ BAJÁNHÁZY István: A szabadságvesztés büntetés Rómában, In *Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio Iuridica et Politica*. Tomus XXI. Miskolc, 2003. Miskolc University Press, 21.

⁷¹ WEISKE 1856, 591.

⁷² LAUBENTHAL Klaus: *Strafvollzug*. Berlin / Heidelberg / New York – Barcelona – Budapest – Hong Kong – London – Mailnad – Paris – Tokyo, 1995. Springer, 25.

⁷³ ZLINSZKY 1991, 91–92.

⁷⁴ NÓTÁRI Tamás: *Római köz- és magánjog*. Kolozsvár, 2011. Scientia Kiadó, 433.

⁷⁵ FÖLDI–HAMZA 1996, 525.

⁷⁶ MOLNÁR Imre: A császárkori Róma büntetési rendszere. In *Ius Criminale Romanum – Tanulmányok a római jog köréből*. Szeged, 2013. Pólay Elemér Alapítvány, 78.

⁷⁷ MOLNÁR Imre: A császárkori Róma büntetési rendszere. In *Tanulmányok Dr. Bérczi Imre egyetemi tanár születésének 70. évfordulójára*. Szeged, 2000. Acta Universitatis Szegediensis Acta Juridica et Politica 58, 376.

vesztés-büntetésre. Ugyanakkor Callistratus említi még a fenyítési büntetések mellett a börtönt (vinculát) is (D.48,19,7).⁷⁸

A római jogászok Mommsen⁷⁹ álláspontját akceptálva többségükben elfogadták, elfogadják azt az állítást, hogy a római jog börtönbüntetést nem alkalmazott.⁸⁰ Elegánsabban interpretálva: szabadságvesztés-büntetést mint főbüntetést nem ismert.⁸¹ Megfogalmazódott azonban ezzel ellentétes állítás is.⁸² A börtön egzisztálásának tényét azonban senki sem tagadja.⁸³

A negyedik szabadságkorlátozó szankciónem-csoport nem követelt sem fogva tartó intézményt, sem intézkedést. A kezdeti exilium (egy helyben maradási parancs) és kitiltás (interdictio) helyébe a klasszikus korban belépett a relegatio in insulam, vagyis az életfogytiglani száműzés kényszerlakhelyként megjelölt szigetre, illetve a visszatérést tilalmazó aquae et ignis interdictio.⁸⁴ Ezt idők folyamán fölváltotta a deportatio (a polgári jog elvesztésével, kényszerlakhely kijelölésével és őrizettel együtt járó száműzés) és a relegatio (amikor is a száműzött vagyonát, polgári jogát megtarthatta, csupán távol kellett maradnia Rómától).⁸⁵ A kitiltás legkülönbébb formái voltak divatban, mint például a városból vagy provinciából (interdictio certorum locorum) és bellebbezés (interdictio omnium locorum praeter certum) egy meghatározott kényszerlakhelyre.⁸⁶

Vagyis aligha téved, aki úgy véli, a szabadságbüntetéseknek a Római Birodalomban kidolgozott rendszerét hozták létre, melynek nagyobb része a munkavégzéssel szoros összefüggésében fejlődött; a becsület- és jogvesztés pedig a különféle fokozatok képzésében és árnyalásában hatottak közre. S ebben a rendszerben ott találjuk a börtönt is.

Ami az írott jog alapján egyértelműen bizonyos, hogy egyfelől a börtön a gyanú alatt lévő személyek őrzésére szolgált (Ulp. 48,17,1 pr.1), másfelől egyéb büntetés biztosítására alkalmazták (D.48,19,10 pr.). Ha egy rablógyilkost elfogtak, értelemszerűen valahol őrizni kell (vincula, carcer), amíg az ítéletet a bíróság meghozza, illetve amíg az ítéletet végre nem hajtják.⁸⁷ Áttételesen pedig (a tilalmazó rendelkezések segítségével) konstatálható, hogy bár az alkotott jog ellene szólt, a praxisban működött a börtön mint szabadságvesztés-büntetés is.⁸⁸

⁷⁸ MOLNÁR 2000, 376.

⁷⁹ MOMMSEN 1989, 960.

⁸⁰ SÁRY 2015, 76.

⁸¹ Vö. BAJÁNHÁZY István: *Az állami vagyonnal kapcsolatos szerződések Livius munájában*. Miskolc, 2008. 194.

⁸² EISENHUT, Werner: *Die römische Gefängnisstrafe. Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*. 1.2. Berlin–New York, 1972. 268 skk.

⁸³ Vö. BAJÁNHÁZY 2003, 21. és SÁRY 2015, 81–83.

⁸⁴ ZLINSZKY 1991, 93.

⁸⁵ REIN 1844, 914.

⁸⁶ WEISKE 1856, 591.

⁸⁷ MOLNÁR 2000, 376.

⁸⁸ MOLNÁR 2000, 376.

9. A KORAI KÖZÉPKOR BÖRTÖNE. A kora középkorban (amit nevezhetünk a börtön átmeneti korának) a kérdés immáron az volt, hogy a szétporladó római közszervezet és a közigazgatással meglehetősen hiányosan rendelkező germán törzsi szerkezet találkozási pontjain sikerül-e túlélni a börtön intézményének azt az átmeneti időt, mely a közjogi gépezetek konszolidációjához szükséges. A börtönök működtetése (irányítása, felügyelete, őrizete, ellátása, rákötése az igazságügyi apparátusra) viszonylag jól szervezett állami főhatalmat igényel. Még ha a hűbéri rendszer szétforgácsolta is a közjogi jogosítványokat, s a tartományok, földbirtokok szintjére delegálta is az igazságszolgáltatás nagyobbik hányadát, e feltétel elengedhetetlen volt a börtön általános működéséhez.

Sok tényező hatott a börtön ellen. Ezek között talán leglényegesebb volt a törzsi jog ereje és a korabeli akkuzatórius processzus gyakorlata. A barbár népjogok hosszú ideig fontosabbnak tartották az elégtételt, a kárpótlást, a váltságot, legrosszabb esetben a bosszút a sérelem fejében, mint valamiféle elvont szenvedést, amit a börtön jelenthetett. A bírósági eljárásoknak és az ítéletek végrehajtásának nyilvánossága is ellentmondott a zárt tömlöcnek, miként a sértett vagy rokonainak végrehajtási kötelezettsége, a „személyes” bosszúállás általános elvárása is. Nem is szólva a rendszerint hivatkozni szokott olyan problémákról, mint a tömlöc épületigénye, őrzésbiztonsági problémái, bonyolultsága, költségessége. És mégis. A börtönt folyamatosan ott látjuk a gyakorlatban.

A vizigót törvények római jogi hatás alatt fejlődtek, ezért élesen elkülönítettek a magánjogi jogsértéseket a bűncselekményektől. Így alaposan kimunkált büntető perjogi szabályok szerint az ügyek megítélését királyi bírók végezték. A vizigót bírák ismerték a római praxisban kifinomultan alkalmazott tortúrát és egyéb kényszerítő eszközöket, a vizigót törvények lehetővé tették a vizsgálati fogságot és a letartóztatást a végső ítélet meghozataláig, és arról is szó van bennük, hogy a fogvatartottak őreinek milyen díjazás jár.⁸⁹

Theoderik, aki magát a keleti gótok királyának és Itália katonai parancsnokának nevezte, birodalmában uralmát sohasem tudta megszilárdítani, bármennyire üldözte is a vélt vagy valós összeesküvőket. 524-ben árulás miatt még „római” tanácsadóját, a tanári, diplomata és teológusi feladatokat is ellátó Boethiust is bebörtönöztette, aki végül is tömlöcöztetése, megkínzása és kivégzése révén a régi világ utolsó keresztény mártírjává vált.⁹⁰ Pál diakónus a 8. század végén írott, „A lombardok története” című munkájában említést tesz arról, hogy amikor 570-ben a longobárdok Galliában jártak, egy lezárt (lepecsételt) ajtajú toronyban egy megláncolt embert találtak. Ugyan Pál szerint a zárka la-

⁸⁹ PETERS, Edward M.: Prison before Prison. The Ancient and Medieval Worlds. In *The Oxford History of the Prison*. Edited by Norval MORRIS – David J. ROTHMAN. New York, Oxford, 1998. Oxford University Press, 23.

⁹⁰ PETERS 1998, 23.

kója a vezeklő Szent Hospitius lett volna, a feljegyzések szerint ez a fajta szabadságvesztő szankció a gyilkosság büntetése volt a korabeli praxisban.⁹¹

A 8. századi longobárd jog a lopás bűncselekményét (szemben a burgund és szász joggal, mely halált mondott rá) határozott tartamú szabadságvesztés-büntetéssel büntette, ami a korábban megkövetelt kártérítést és vagyónbüntetést (azaz a lopott dolog értéke valahányszorosának a megfizetését) kísérte.⁹² Luitprand 726. évi ediktumában⁹³ két-három esztendő (föld alatti tömlöcben végrehajtott!⁹⁴) börtönbüntetésben jelölte meg a tolvajlás szankcióját.⁹⁵ Az „időcsináló” varázslók a 8. századi nyugati gót jog szerint „bőrre és hajra” szóló ítéletekre vagy a bírók által meghatározott tartamú szabadságvesztés-büntetésre számíthattak.⁹⁶ A bajor népjog szerint a veszélyes kuruzslók büntetése 12 soldius, mely mellett a kedvezőtlen jelenség előidézőjét tömlöcöztetni lehetett carcerban vagy tulajdon házában.⁹⁷ Kis Pippin 754–755. évi capituláréja a vagyontalan, vérfertőző személyeket (ellentétben a büntető szolgálattal operáló bajor és alemann népjogokkal)⁹⁸ börtönbüntetéssel fenyegette.⁹⁹ Nagy Károly rendelkezése szerint az istenkáromlókat „ősi szokásjog” alapján fogságba kell vetni.¹⁰⁰ Remediusnak, Chur püspökének 9. század végén kelt rendeleteiben (Capitula Remedii) azon bűncselekményekre vonatkozóan, melyekben vallási komponensek is találhatók (mint varázslás vagy vérfertőzés, a hamis eskü vagy a házasságtörés), úgyszintén börtönt találunk szankcióként.¹⁰¹ A nők fajtalanzkodásának első ízbeni büntetése vesszőzés és 12 soldius bírság. Második alkalommal a vesszőzés mellé börtönbüntetés is jár, s harmadik elkövetéskor is börtönbe kell vetni, nem megfelelőkezve a bírságról és a testi büntetésről sem.¹⁰² Az angolszászok büntetőjogában¹⁰³ is felbukkant a bebörtönzés mint

⁹¹ PETERS 1998, 22.

⁹² SCHRÖDER, Richard – KÜNSSBERG, Eberhard Frh. von: *Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte*, Berlin und Leipzig, 1932. Verlag Walter de Gruyter and Co., 385.

⁹³ HIPPEL, Robert von: Die geschichtliche Entwicklung der Freiheitsstrafe. In BUMKE, Erwin: *Deutsche Gefängniswesen. Ein Handbuch*. Berlin, 1928. Verlag von Franz Vahlen, 9.

⁹⁴ CONRAD, Hermann: *Deutsche Rechtsgeschichte* I. Karlsruhe, 1962. Verlag C. F. Müller Band, I. 171. és FUMASOLI 1981, 7.

⁹⁵ PETERS 1998, 22.

⁹⁶ BRUNNER, 1958, 875. HIS, Rudolf: *Geschichte des deutschen Strafrechts bis zur Carolina*. München und Berlin 1928. Unveränderter reprographischer Nachdruck, München 1967. Druck und Verlag von R. Oldenbourg 91, LIEBERWIRTH, 1971a, 1239.

⁹⁷ BRUNNER 1958, 875.

⁹⁸ BRUNNER 1958, 875.

⁹⁹ HIPPEL 1928, 9.

¹⁰⁰ SCHRÖDER-KÜNSSBERG 1932, 400.

¹⁰¹ SEGGELE, Günter: *Die Entstehung der Freiheitsstrafe*. Breslau, 1928. Schletter'sche Buchhandlung (Franck und Weigert), 24, DOLSPERG, 1928, 35.

¹⁰² BRUNNER 1958, 852.

¹⁰³ HORVÁTH, Pál (szerk.): *A világ főbb jogrendszerei (Jogcsoporthok)*. Budapest, 1991. Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Egyetemes Jogtörténeti Tan-széke, 151.

büntetés, melyet tolvajlás és boszorkányság bűncselekményére alkalmaztak. Alfréd (875–901) a fiatalkorúakra kiszabandó súlyos büntetések helyett börtönt rendelt.¹⁰⁴

I. Ottó (936–973) korából származó bajor törvény és a Henrik (985–995) uralkodása idején kibocsátott ún. Ranshofer-dekrétumok¹⁰⁵ egyaránt szabadságvesztés-büntetést határoztak meg az előkelőkre, olyan esetekre, amikor a közsabadok, a köznép „bőrre és hajra” szóló ítéleteket kaptak volna. A börtönbüntetés formája kolostorfogság.¹⁰⁶ Tudjuk, a 10. századra már kialakult formájában működött a kolostorokban rendszeresített tömlöcbüntetés világiakra és egyháziakra egyaránt.¹⁰⁷ A Consilium Germanicum 742-ben büntetésként határozta meg kolostorfogságot a fegyelmezhetetlen szerzetesekkel szemben.¹⁰⁸ A 817-ben ülésező aacheni zsinat negyvenedik kánonjában megismételte a Consilium Germanicum határozatát, és szabadságvesztéssel rendelte büntetni a bűnös szerzeteseket.¹⁰⁹ Az is közismert, hogy a frank korszakban természetes volt a világi processusban elítélt, világi bűnelkövetők kolostorbörtönbe utalása.¹¹⁰ A kolostorfogság, a világiak kolostortömlöcökre ítéltése és bebörtönzése törvényben szabályozott szabadságvesztés-büntetésként jelentkezett így a 9. század kezdetén.¹¹¹ Ennek a folyamatnak természetes hátteret adott az egyház törekvése a halálbüntetések visszaszorítására, melyhez az asy-lumjog mellett a kolostorbörtönök szabadságvesztést támogató hálózata is rendelkezésére állott.¹¹² A bajor rendelkezés és a Ranshofer Dekreten egyaránt arra utaltak, hogy a kolostorokban intézményes végrehajtás működik. Mindkét forrás szerint a kolostorfogság határozatlan időtartamú, ugyanis „visszavonásig” szabattott ki.¹¹³

A szabadságvesztés-büntetést tehát szórványosan bár, de szerte Európában élő formában találjuk a kiformalódó szankciórendszerben, az anyagi büntetőjog intézményeként. Ez az örökség kevésbé vitathatóan az impérium hagyatéka, még ha kuriózumként hat is a barbár jogi praxisban. Ami ezzel párhuzamosan

¹⁰⁴ HIS 1928. 91, LIEBERWIRTH 1971a, 1239.

¹⁰⁵ HIPPEL 1928, 9.

¹⁰⁶ FUMASOLI 1981, 7.

¹⁰⁷ LAUBENTHAL 1995, 25.

¹⁰⁸ EISENHARDT 1978. 20.

¹⁰⁹ EISENHARDT 1978, 20.

¹¹⁰ HOLTZENDORFF, Franz von: Einleitung in das Strafrecht. In *Handbuch des deutschen Strafrechts*. Herausgegeben von Franz von HOLTZENDORFF. Berlin, 1871. C. G. Lüderiſ'sche Verlagsbuchhandlung Carl Hobel, Bd. I. 41.

¹¹¹ HIS, RUDOLF: *Das Strafrecht des deutschen Mittelalters. I. Die Verbrechen und ihre Folgen im Allgemeinen*. Weimar, 1920. Verlag Hermann Böhlau Nachf. Neudruck 1964. Aalen, Scientia Verlag, I. 559.

¹¹² TEMME, J[odocus] D[onatus] H[ubertus]: *Lehrbuch des gemeinen Strafrechts*, Stuttgart, 1876. Verlag von Ferdinand Enke, 163.

¹¹³ FUMASOLI 1981, 7.

szintén nagy jelentőségű esemény, hogy az uralkodók nem csupán a büntetőjogi ediktumaikban és capituláráikban gondoskodtak a börtönbüntetés fennmaradásáról, de rendeleteikben a hatóságokat a fogva tartás intézményrendszerének kiépítésére is utasították. Luitprand rendelete szerint a végrehajtás céljára szolgáló építmények szüksége okán a tömlőhelyiségek építésére minden longobárd bíróság mellett sort kellett keríteni (!).¹¹⁴ Nagy Károly 813-ban kibocsátott, a börtönökről szóló capitulárája¹¹⁵ minden grófságban börtön létesítését rendelte el, a jó családokból származó törvényszegők megjavulásának elősegítésére.¹¹⁶ Laubenthal vélekedése szerint ez az első bizonyíték a szabadságvesztés-büntetés és a javítás eszméjének találkozására, miután a jogszabály szerint a börtön „boni generis” alkalmazandó büntetés a bűnelkövetők megjobbítására.¹¹⁷

Némi bizonyítékot szolgáltat a börtönbüntetés létre és a büntetés-végrehajtásra az a hatásköri villongás is a frank birodalomban, mely a thunkin (a nép által választott bíró) és a klodvigi időszakban felbukkant, a végrehajtó hatalom szerveként működő gróf között kialakult. A harc eredményeképpen utóbbiak megtarthatták ugyan a börtönök és ítélet-végrehajtás fölötti felügyeleti jogait, de a végrehajtást magát a Schultheißeneknek származtatták. Ami ebből izgalmas: az 5. században már börtönök és börtönfelügyelet létezett, mely szabályozási igényt támasztott.¹¹⁸

A frank birodalomban tehát „kezdetét vette a szabadságfosztásnak olyan alkalmazása, mely már nem csak mint kényszerítő eszköz, és nem csak mint király által a halálbüntetés helyett száműzés helyének kijelölésével járó kegyelmi büntetés jelent meg”. Rudolf His a fentiek ismeretének birtokában bizonyítottan látta a börtönbüntetés létét, határozottan állította, hogy a szabadságvesztés-büntetés saját jogú eleme volt a büntetési gyakorlatnak.¹¹⁹ A szabadságvesztés-büntetés kezdeteit Kaiser is a longobárdok 8. századi történelmére helyezte (Luitprand korába), illetve Nagy Károly 813. évi rendeletéhez kötötte, ugyanis első ízben itt datálható a szabadságvesztés-büntetésben a javító cél.¹²⁰

A legtöbb germán népnél ismert volt a büntető szolgaság intézménye is. A frank jog eltávolodott ettől a gyakorlattól, és helyébe a büntető fogságot állította, arbitrárius tartalommal.¹²¹ A frank forrásokban a száműzés mellett gyak-

¹¹⁴ PETERS 1998, 22.

¹¹⁵ HIPPEL 1928, 9.

¹¹⁶ KRAUSS, 1895, 128 és DOLSPERG 1928, 25.

¹¹⁷ LAUBENTHAL 1995, 25.

¹¹⁸ SCHRÖDER-KÜNSSBERG 1932, 176–177.

¹¹⁹ HIS 1920, I. 559.

¹²⁰ KAISER, Günther – KERNE, Hans Jürgen – SCHÖCH, Heinz: *Strafvollzug. Eine Einführung in die Grundlagen*. Heidelberg–Karlsruhe, 1982. C. F. Müller Juristischer Verlag, 43.

¹²¹ BRUNNER 1958, 774.

ran szerepelt az exilium intézménye, melyet a lehető legszélesebb értelemben alkalmaztak. Így használták a tartományból kitiltás, az internálás, a kolostorba zárás vagy a büntető fogság esetére is.¹²²

10. A BÖRTÖNBÜNTETÉS ÚJJÁSZÜLETÉSE. Jogtörténelmi áttekintésünk vége felé egyvalami biztosnak látszik: legyen a börtön bármily nehézkes, költséges és veszélyes, a hatóságok ragaszkodtak a tömlöcök fenntartásához, melyen belül bizonyíthatóan alkalmazták a szabadságvesztés-büntetést is. Igaz, a 10–11. századtól ritkulni kezdenek az információk. A frank birodalom felbomlása magával sodorta a Karoling reneszánszt is, gyengülni kezdtek a római impérium impressziói, s a törzsi alkotmányok karakteresebben határozták meg az új európai állammodell képletét. A római jog recepciójáig a barbár népjogok, helyi szokásjogok domináltak a jogfejlődésben, a büntetőjog magánjogias vonásai némi gátat vetettek az állami büntetőjog törekvéseinek. Nem csoda, hogy az ekkor alkotott jogból hiányzott a törvényi szabadságvesztés-büntetés. A szét hulló birodalom, majd az utódkirályságokban építkező új korszak amúgy is forrásszegény,¹²³ a királyi akarat jogszabályi demonstrációjára még várni kellett. A büntetési rendszer megváltozása, a szaporodó büntetési arzenál is gátolta a szabadságvesztés-büntetés széles körű alkalmazását.

Ott azonban, ahol megerősödött a királyi hatalom, egyértelműen tapasztalható a börtönbüntetés intézménynek törvényi felbukása. Az Ibériai-félsziget keresztény királyságainak jogában például a szabadságvesztés-büntetésről szóló források a 11–12. században nevesítik ezt a szankciót. A barcelonai Usatgets lehetővé teszi a börtönbüntetés kiszabását, IX. Alfonz kasztíliai törvényei pedig, a király által kijelölt szakértő bírák számára a 12. század végén megerősítették azt az uralkodói privilégiumot, hogy bizonyos büntetésekről, köztük a börtönbüntetések egyes típusairól maguk dönthessenek a büntetéskiszabás során.¹²⁴ Bohne határozottan állította, hogy az olasz városjogokban a szabadságvesztés-büntetés már a 12. században ismert volt. Akkor is igaz ez, ha Hippel igazolta, a közel nyolcvan város felének városjogában intézményesült csak a börtönbüntetés, s külsőségeiben nem különbözött az általános európai tömlöcképtől.¹²⁵

Az írásba foglalt normann szokásjog (1248–1270) is szólt a börtönbüntetésről. A Philippe de Beaumanoir (1247–1296) által összeállított, Clermont és Beauvais jogát rögzítő jogkönyv a halálbüntetés, a vagyonvesztés mellett nevesítette a büntető elzárás intézményét. Beaumanoir az angol joghoz hasonlóan az adósok, összeesküvők vagy a hamisan tanúzóik esetében is megengedhetőnek tar-

¹²² BRUNNER 1958, 772.

¹²³ HIPPEL 1928, 9.

¹²⁴ PETERS 1998, 37.

¹²⁵ HIPPEL 1928, 6.

totta a börtönt.¹²⁶ X. Alfonz Las Siete Partidas 1265-ben részletesen tárgyalta az uralkodói börtönökre vonatkozó szabályozást,¹²⁷ s ezzel megszületett az első általunk ismert középkori állami házszabály.

A 13. század a börtönbüntetés általános elterjedésének kora. A kezdetben főleg városjogokban felbukkanó szabályozás azután előkészítette a talajt a büntetés-végrehajtás nagy átalakulásához. Brünn joggyakorlata 1243-tól, a Lübecker Stadtrecht 1240-től, az erfurti jog 1306-tól ismerte a tömlöcöztetést mint szabadságvesztés-büntetést,¹²⁸ Hamburgban 1270, Nürnbergben 1300, Dortmundban 1350 az első feljegyzés éve.¹²⁹ A Britannia Régi Szokásjoga című 14. századi szokásjogi gyűjtemény ismerte az alacsony státuszú bűnelkövetők esetében a börtönbüntetést. SassoFerrato Bartolus pedig elkészítette a büntetőjog és a büntetés-végrehajtási jog első specifikus összefoglalóját.¹³⁰

Az adatok összecsengése azt látszik igazolni, hogy a szabadságvesztés-büntetés és a börtön büntetés-végrehajtási funkciója az európai jogfejlődésből soha nem kopott ki. A szabadságvesztés-büntetés és a börtön (persze eltérő célokkal, funkcióval, rezsimmel és filozófiával, de) a modern büntetés-végrehajtás megjelenéséig állandó eleme volt az európai jogtörténelemnek. S mint ilyen, kikövetelte a maga helyét az épített struktúrákban.

11. A BÖRTÖNÉPÍTÉSZET KORSZAKOLÁSA meglehetősen egyértelmű. A kezdeti, „természeti kor” jellemzője, hogy a társadalom (csekély igény és még kisebb figyelem okán) a fogvatartási funkciókat természeti körülmények és adottságok kihasználásával kísérelte meg teljesíteni. Azután, amikor megjelentek a legkülönbébb hivatali hatósági, hatalmi funkciójú épületek, a börtönfunkciót beemelték ezekbe a létesítményekbe. Jellemzően mellékes szerepben, de a hatósági feladatkörön belülre került, s lassan-lassan némi hatással is volt azon néhány helyiség kialakítására, melyben teljesítenie kellett feladatát. Hagyományosan e megvalósuláshoz tapadó megnevezés nyomán a börtön tömlöckorának hívhatjuk ezt az időintervallumot. Amikor azután már önálló épületként magasodtak a fogva tartó intézmények, az épített börtönök korszakáról beszélhetünk. E periódusban már különféle elvárásokhoz igazított épületek születtek, de még távol volt a tervezett börtönök korától, mely a komplex őrzés architektúrális feltételeit igyekezett megteremteni.

12. A BÖRTÖNÉPÍTÉSZET KORAI ELŐFUTÁRA LEON BATTISTA ALBERTI. A büntetési rendszer változása, az új eszmék betörése, s különösen a humanizmus hódítása,

¹²⁶ PETERS 1998, 35.

¹²⁷ PETERS 1998, 37.

¹²⁸ HIPPEL 1928, 8.

¹²⁹ HIS 1928, 91. LIEBERWIRTH 1971a, 1239.

¹³⁰ PETERS 1998, 35, 38.

a felnőtté váló gondolkodás szabadsága, az ember és környezetének viszonyával kapcsolatos öntudatosodás és a kételkedés új távlatokat nyitott az építészetben is. A humanizmus a normákat új szellemmel töltötte meg, az emberek szolgálatára rendelt épületekről szóltak a tanulmányok Serliótól Vignoláig, Bramantétól Palladióig.¹³¹ Az építészet teoretikusai hamarosan megfogalmazták gondolataikat a büntetőintézetek építészetéről is.¹³²

A humanista filozófiát tükröző építészet, mely a középkorral szembeforduló, világosságot és tisztaságot hirdető filozófia architekturális megtestesülése volt, a klasszikus mintát követő, hivatali épületekben is gondolkozó művészek sorát tudhatja magáénak. Közöttük Leon Battista Albertit (1404–1472), aki „De re aedificatoria” című 1485-ben közzétett művében¹³³ vizsgálati, vétkességi és büntetőbörtönök között különböztetett – enyhe és súlyos bűnöket elkövetők számára. Szerinte a zárkák vagy őrzésre szolgáló termek kijelölése a foglyok veszélyességétől függjön. A legsúlyosabb bűnözőket például a leghátulsó termekben az ajtótól és a kaputól a legtávolabb kell őrizni. A foglyok elhelyezése elképzelései szerint magáncellák és közösségi termek kialakítását követeli meg. Megjelölte azokat a fogvatartotti csoportokat, akikről úgy gondolta, hogy azokat magánzárkába kell zárni. (Jellemzően a kisbűnelkövetők jussaként határozta meg a magányos elhelyezést.) Aligha vitatható, hogy az elkülönítés és a differenciálás ilyen megfogalmazásával Alberti messze megelőzte korát. Megfogalmazása szerint a börtönnek mint egésznek a város biztonságos, de nem elhagyatott részében kell állnia, erős, magas és nyílás nélküli fallal körülkerítve. *A középkori vártömlőcök és erődök építészeti hatását* jelzi, hogy elképzelései szerint tornyok és gyilokjárók fokoznák az őrzés biztonságát. Külső megjelenését tekintve Alberti börtöne egy kiválóan megtervezett erődítmény összképét közvetíti.

13. A BŰNÖZÉS FORRÁSVÍDÉKE: A KÖZÉPKORI SZEGÉNYSÉG. A börtönügy alapvető átalakítását eredményező 16–17. századi fenyítőházi mozgalom kialakulása köztudomásúlag a szegénység okozta társadalmi problémákra keresett válaszok egyikeként regisztrált folyamat az európai jogtörténetben. Közvetlen kiváltó oka (jóllehet léteztek is ebbe az irányba mutató különféle igények a büntetőjog, a büntetés-végrehajtás, illetve a gazdaság zónájában) a szegénység, a szegénységgel kapcsolatos kriminalitás, illetve a 16. században a szegénység vállalásos megközelítésének megváltozása, mely a bűnözői térképet is alapjaiban alakította át.

¹³¹ GERŐ László: *Az építészeti stílusok*. Budapest, 1968. Gondolat Kiadó, 68.

¹³² GRAUL Hans Joachim: *Der Strafvollzugsbau einst und heute*. Düsseldorf, 1965. Werner Verlag, 23.

¹³³ ALBERTI, Leon Battista: *Zehn Bücher über die Baukunst (De re aedificatoria)*. Ford. Theurerer, M., Wien–Leipzig, 1912. Heller.

A szegénygondozás 15. századi elvilágiasodása sürgetően követelte a szegénység teoretikus értelmezését, a jogalkotók számára is használható szegénységfogalom kialakítását. Ilyen fogalmat azonban még a 17. században sem munkáltak ki a gondolkodók, jóllehet történtek kísérletek a szegénység definiálására és kategorizálására.¹³⁴ Így azután a szegénység megítélése főként a gyakorlatban alakult, s elsősorban a városi közigazgatásban „csapódott le”. A meghatározás kimunkálása nem véletlenül húzódtott el. Bármilyen egyszerűnek tűnik is a kérdés megválaszolása, korántsem könnyű vállalkozás. A „szegény” kategóriája a középkorban a mainál jóval összetettebb jelenség, s nem is feltétlenül csak szociális-gazdasági összetevőkből képződő fogalomkör. Egy olyan társadalomban, ahol az osztályok és rétegek határai egybemosódtak, ahol az egyértelműség ritka jelenség volt, ahol a partikuláris jogok meghatározta státusoktól függött a tekintély, meglehetősen nehéz feladat a sokszor a politikai ellenőrzés alól kicsúszó, tehát még megfoghatatlanabb társadalmi csoport körvonalazása. A szegény hol reputációval bírt, hol lenézett páriává zuhlott. Egyszer megbecsült célpontja volt a vallásos pártfogásnak, másszor a vallás nevében büntetendő vagy fenyegetendő gazemberként üldözték. A szegénység egyszerre jelenthetett elesettséget és emelkedettséget, társadalmi bukást és lelki dicsőséget. A társadalmi megítélés koronként (akár évenként, évtizedenként) is és területenként (olykor szomszéd városenként) is különbözött. Az angol közgondolkodás például a kontinentálistól egészen eltérő terminológiával dolgozott. „Szegényeken” ugyanis azokat értette, akik kénytelenek voltak dolgozni azért, hogy fenntartsák magukat s családjukat, akiknek nem volt elég jövedelmük ahhoz, hogy munka nélkül éljenek. Szegénynek számított tehát, aki nem volt elég vagyonos. Ennek következtében a szegénységfogalom jóval tágabb volt az egyszerű rászorulónál. A pauperek kategóriáján túl magában foglalta azokat a jó erőben lévő munkaképeseket is, akik nem jutottak munkához (mai szóval munkanélküliek voltak). Ezzel az angol szegényügy és a szegénygondozás átlépte a szoros értelemben vett szegények kategóriáját.¹³⁵ Anélkül, hogy témánktól távolabb álló tudományok szerepét átvéve, meghatározásokat faragnánk, kiindulópontul elfogadjuk a szegénységnek azt a megközelítését, mely azt olyan történeti jelenségnek tekinti, amelynél az egyes emberek vagy csoportok átlagos életviteléhez szükséges javak hiányoznak. Okai és minősítési alapjai különböznek korszakok, földrajzi helyzet, népek, kultúrák, szociális rétegek és csoportok szerint, s a már rögzített helyen és időpontban is lehetnek rendszerből fakadó (politika, gazdasági, társadalmi jellegű), etnikai, mo-

¹³⁴ SCHERNER, Otto: *Arme und Bettler in der Rechtstheorie des 17. Jahrhunderts. Zeitschrift für Neuere Rechtsgeschichte*. Wien, 1988. Manz, 138.

¹³⁵ POLÁNYI Károly: *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Budapest, 1997. Mészáros Gábor kiadása, 111.

rális, vallási, patológikus eredetű eltérései.¹³⁶ Igen jól példázza ezt a középkor szegénysége, ahol ebbe a kategóriába kerültek az idegenek, a zárandokok, az eltérő hitűek, az eretnekek, az árva gyermekek, a lelki betegek, a tisztességtelen foglalkozást űzők, s egyáltalán mindazok, akik elismert szociális formákban önmaguk és családjuk ellátásáról nem tudtak vagy nem akartak gondoskodni.¹³⁷

A szegénység rétegét részben lefedte, de vele nem azonos tartomány volt a koldusok birodalma. Koldusnak voltak tekinthetők, akik vagy kedvezőtlen életkörülményeiből következendően, vagy betegség, öregség, rokkantság miatt önálló munkát végezni nem tudtak, vagy vallásos meggyőződésük miatt nem akartak, s így arra szorultak, hogy maguk és családjuk létfenntartásáról koldulás útján, tehát a mások által megtermelt és nekik juttatott javak segítségével gondoskodjanak.¹³⁸ A koldusok rendjének széles „hivatásos” sávja is volt a középkorban. Egyfelől az egyház a 12. századi vallási mozgalmakra adott válaszként befogadta az apostoli szegénységhez visszatérő eretnekek szegénységmodelljét, és támogatta a kolduló életformát, a valdensekére emlékeztető önkéntes szegénységet vállaló ferences mozgalmat. Az albigensek ellen fellépő domonkosok úgyszintén a mezítlábas, egyszerű, szegényes ruházatú, kolduló életformatechnikát alkalmazták.¹³⁹ A koldusok társadalmának nagy részét tették ki az életvitelszerű naplopók, akik nem eredendő szegénység okán, nem kényszerűségből koldultak, akik létformájuknak tekintették a kéregetést.

A középkor szegénysége összetett jelenség. Volt, akit környezete tett szegénnyé, mások szegénynek születtek, végül akadtak, akik önként vállalták a szegénységet. A szegénységet, mint minden társadalomban, a társadalom azon csoportjai alkották, melyek a közösségek munkaszervezetében nem jutottak helyhez, s így a nem organizált alsó szociális szférába szorultak. A feudális konstrukció kialakulásánál az ilyen típusú szegénység viszonylag jelentéktelen volt. A hűbéri nagybirtok természetes rendszere megélhetést biztosított a lakosság számára. Városok alig akadtak, az antik városok széthullottak, legfeljebb magjuk maradt meg egy-egy püspöki vagy fejedelmi rezidencia körül. A termelés új szisztémája a relatíve gyér népsűrűség, a hatalmat munkáskézben és fegyveres számban kalkuláló politikai rendszerben mindenkinek megvolt a helye. A településszerkezet a falusi típusú közösségekre támaszkodott, a paraszti életforma pedig biztonságot nyújtott a család tagjainak. Az együtt élő (termelő) nagycsalád, a szomszédság támaszt jelentett betegség, rokkantság

¹³⁶ LINDGREN, V. – SCHLAGETER, J.: Armut und Armenfürsorge. In *Lexikon des Mittelalters* Band. I. München–Zürich, 1980. Artemis Verlag, 984.

¹³⁷ LINDGREN–SCHLAGETER, 1980, 985.

¹³⁸ MOLLAT, Michel: *Die Armen im Mittelalter (Les Pauvres au Moyen Age)*, übersetzt von Ursula Irsigler. München, 1984. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung 2. és VONTOBEL, Klara: *Das Arbeitsethos des deutschen Protestantismus von der nachreformatorischen Zeit bis zur Aufklärung*. Bern, 1946. A. Francke A. G. Verlag, 74.

¹³⁹ KLANICZAY Gábor: *A civilizáció peremén*. Budapest, 1990. Magvető Könyvkiadó, 189.

esetén, segítséget katasztrófáknál, természeti csapások alkalmával. A feudális falu „szolid” szegénysége lényegét tekintve különbözik a későbbi városias szegénységtől.

14. A SZEGÉNYSÉG OKAI. A fenti idilli állapoton a korai feudalizmus népességszaporítása ütött sebet. A Közép- és Kelet-Európa felé irányuló hospesmozgalom már a megélhetési problémákat jelezte az agrárszférában. Mind többen vesztették el jobbágytelküket, vagy nyomorogtak töredéktelkeken. A pénzgazdálkodás kiszélesedéséig ez az állapot együtt járt a földesúri követelések növekedésével. A városok kialakulása, a kommunák harca, majd győzelme az önállóság és privilégiumok érdekében megnyitottak egy új lehetőséget a „fölszemesítés” falusi lakosság elvándorlásához. „A városi levegő szabaddá tesz” – hangzott a korabeli szólás. A jobbágyok a földesúri elnyomás és a gazdasági nehézségek elől a boldogulás reményében tömegesen érkeztek a városokba. Nemcsak a paraszt kézművesek, akiknek volt némi esélye beilleszkedni a városi iparostársadalomba, hanem a csak mezőgazdasági munkához értők is, akik így természetes módon a városi lakosság legalsóbb, alkalmi munkából élő, kiszolgáló vagy munkanélküli csoportjait duzzasztották. Amíg a vidéki társadalom népességfölségét a hospesmozgalom és a keresztes hadjáratok külhonba exportálták, addig azt a városba vezető út csupán átcsoportosította. Ez a folyamat amúgy sem ért véget, a városi lakosság állandó utántöltődése vidékről napjainkig tartó folyamat.

Természetesen a városi nincstelenek nem kizárólagosan a falusi népességből verbuválódtak, megvolt a kommunáknak is a maga szegény rétege. A városi termelő szervezet struktúrája, az utánpótlást igen részletesen szabályozó céhek, a pontosan rögzített (s csak túltermelés vagy verseny elkerülése érdekében erősen korlátozott) keretek a céhekbe kerülés esélyeit leszűkítették. A már „bent” lévők, a céhlegények és inasok sem lehettek biztosak jövőjükben, nemhogy a kívül rekedtek, a napszámosok, szolgák, cselédek, akiknek munkalehetőségei az alkalomtól függtek.

Később ezek számát szaporították a különféle gazdasági okokból tönkrement iparosok, kereskedők is. A rossz termésű évek, árdrágulás, pénzhiány miatt periodikus „szegényhullámok” söpörtek végig városokon és vidéken egyaránt. A város azonban kiszolgáltatottabbá tette a benne élőket. Szemben a vidék viszonylagos állandóságával és elszigeteltségével, a városban hirtelen változások rázták meg a zárt társadalmat. A legsötétebb nyomor és a kirívó gazdagság ellentétpárja között hanyódoó városlakók a túlfoglalkoztatottság, a munkanélküliség, a vállalkozás bármikor kiszámíthatatlanul bekövetkező csődje, a pénzviszonyok robbanásai miatt folyamatos fenyegetettségben éltek. Az iparos-kereskedő társadalom jellegzetességei könnyedén taszíthattak mély szegénységbe valakit, vagy emelhették a csodás karrier gazdag magasságaiba.

Persze az elszegényedés jellemzőbb volt a gazdagodásnál. A szegénység tömegét táplálták tehát a városi nyomorba zuhantak, a természeti katasztrófák, árvizek, földrengések, tűzvészek áldozatai, az egyik pillanatról a másikra vagyoniukat veszítettek, a termelőeszköz és fedél nélkül maradtak. Idesorolható a járványok során családfőt, tehát eltartót veszített családok esetei. A feudalizmusban amúgy is problematikus volt a nők helyzete. A beginaházak története bizonyította, hogy a középkorban „nőkből bizonyos értelemben »főléleg képződött«”.¹⁴⁰ A középkor gazdasági struktúrájában nem volt igazán helye a nőknek, a munka java részét férfiak végezték, a nő a családban ténykedett. Ha ez a család valami okból hiányzott, vagy a nő nem valamely vagyonos körből származott, nyomban talajt veszített. Özvegyek, árvák, család nélküli leányok próbálták fenntartani magukat egy számukra idegen szociális szisztémában – az út igen sokszor a társadalom legalsó rétegeibe vezetett. Igen hasonló volt ehhez a „törvénytelen gyermek” státusza, akit a jog eleve a legszegényebb társadalmi rétegek kényszerpályájára terelt.

Gyógyító eszközök híján a komolyabb betegség a középkorban végzetes volt a megbetegedettre, sőt egész családjára nézve. A társadalom periferiáján tengték életüket a született nyomorékok, a szélütöttek, a bénák, vakok, süket-némák, a ragályok áldozatai, a pestisfertőzöttek, a bélpoklosok, a félkegyelműek vagy rosszabb esetben a dühöngő tébolyodottak (akiket megkötözve, megláncolva tömlöcbe vetettek, vagy kifejezetten ilyen célokra állítottak a tömlöcviszonyokkal versengő feltételeket biztosító létesítményekben zártak el).¹⁴¹ A felsoroltak nagy része a koldusok között vegetált. A városok nem tudván mit kezdeni az elmebetegekkel, a leggyakoribb megoldásként kiűzték őket, elszállították távoli vidékekre (vö. „bolondok hajója”), ahol azután ismeretlenként s elmeháborodotként a helyi hatóságok sem tudnak velük mást kezdeni, mint az országutakra hajtani.¹⁴²

Természeti csapással értek fel a középkor háborúi. A „hazátlan” hadi népek pusztítása, a zsákmányokból élő martalócok rablótámadásai, a megtorló akciók, a háborúval együtt járó „természetes” rombolás a termelési eszközökben is pótolhatatlan hiányokat idézett elő. S a seregek nem csupán vagyoni károkat okoztak, nyomukban holtak, megcsonkítottak, tönkretettek maradtak. Miként maga a hadi élet is „kitermelte” a maga hordalékát. Semmi különleges nem volt ez időkben a kezét, karját, lábát veszített hadfiakban. A szélnek eresztett

¹⁴⁰ LAUM, B(ernhard): Armenwesen. Geschichte der öffentlichen Armenpflege. In *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*. Herausgegeben von Ludwig ELSTER – Adolf WEBER – Friedrich WIESER. (Redaktion: Dieter Werkmüller.) Band. I. Jena, 1923. Verlag von Gustav Fischer, 943.

¹⁴¹ KRIEGK, Georg Ludwig: *Ärzte, Heilanstalten, Geistesranke im mittelalterlichen Frankfurt a. M.* Frankfurt am Main, 1863. Osterrieth.

¹⁴² KIRCHHOFF, [Friedrich August] T[hedor]: Geschichte der Psychiatrie. In ASCHENFFENBURG, Gustav (Hg.): *Handbuch der Psychiatrie*. Leipzig, Wien, 1912. Franz Deuticke, 3–48

katonák semmi máshoz nem értettek, mint a hadi „tudományhoz”, így esélyük sem volt a megélhetést biztosító gazdasági tevékenységbe bekapcsolódni. Így került egy sorba tettes és áldozata: kevés különbség mutatkozott a támadók útjába sodródott, védtelen és ártalmatlan megcsonkított paraszt rokkantsága és a „dicsőséges” harcban elveszített kar okozta munkaképtelensége, vagy az egyszerűen falujából elűzött és a zsoldja fogytán megélni alig tudó obsitos tehetetlensége között.¹⁴³

A fentebb említettek nem saját jószántukból váltak szegénnyé. A középkor sajátos vonása azonban, hogy igen nagy becsülete volt a szegénységnek. Ez pedig kétségtelenül az egyház ideológiai befolyásának következménye. Az apostoli szegénység eszméjének az őskeresztényi modellhez képest megváltoztatott ideája három tényezőből fakadt. Természetesen elsősorban magából a Szentírásból, mely a szegénységet mint ideális állapotot hirdette meg, s erre alapult a keresztény karitás gondolata. A szegényekről való gondolkodás kötelessége, melyet utóbb a bűnbocsánattal hozott a hivatalos egyházi politika mind intenzívebb kapcsolatba. Az Istennek tetsző jámbor életnek majdnem legfontosabb elemévé lépett elő a kegyes célú adományozás, az alamizsnától az alapítványtevéken keresztül az intézetalapításokig. Ez a mindinkább vagyoni irányba esúszó jótékonykodás nem ok nélkül alakult így. A kora középkorban uralkodói és egyházi intézkedések sora mentesítette az egyház jótékony célokra investált bevételeit az adózás alól (Justinianus, Nagy Károly, Tours-i Gergely, az 511-es orelans-i zsinat). Ezzel összefüggésben a cura pauperum, a szegénygondozás az egyház hatókörébe került, alapja pedig a bona ecclesiastica lett. Az egyházi vagyon kategorizálásában annak legalább egynegyede (!) szolgált a karitatív célt. IV. Ince pápa rendelkezése szerint ezzel az egyház „valamennyi ember nevében rendelkezik”.¹⁴⁴ A hivatalos ideológia tehát pártolta, az egyházi politika támogatta a szegénységet. Ez vezetett el az önkéntes szegénység megjelenéséhez.

A 12. század Európa-szerte egy új spiritualizmust hozott magával, melynek középpontjában a peregrináció eszméje állott. Ennek szellemében tömegesen szakították meg az emberek családi kapcsolataikat (mely igen jelentős döntésnek számított abban a korban, amikor az egzisztenciális biztonságot a familiás, nemzetségi kötelékek jelentették); házukat, vagyonukat, hazájukat hagyták hátra, hogy életüket a *zarándoklat*nak szenteljék. A családjukat ezután Krisztus pótolta, hazájuk az egész Föld, házuk teteje az ég volt. A tömegek Róma, Jeruzsálem, Santiago de Compostella, Aachen felé áramlottak.¹⁴⁵ Volt, aki egyedül,

¹⁴³ KÜTHER, Carsten: *Räuber und Gauner in Deutschland. Das organisierte Bandenwesen im 18. und frühen 19. Jahrhundert*. Göttingen, 1976. Vandenhoeck & Ruprecht, 14.

¹⁴⁴ SCHERNER 1988, 139–140.

¹⁴⁵ WOLF, Alois: *Deutsche Kultur in Hochmittelalter (1150–1250)*. Essen, 1986. Akademische Verlagsgesellschaft Athenaion, 181–182.

mások családotól. A zarándoklat tisztaságának feltétele volt a szegénység: a vándorlók alamizsnából, útjukba eső házak, kolostorok, városok vendégszeretetét élvezve éltek egyik napról a másikra.¹⁴⁶ A tömegessé váló zarándoklatok a kolostoralapítások újabb nagy hullámát idézték elő.

A magányos vándorlásokkal együtt járó veszélyek, a zarándoklattal való visszaélések a peregrináció egy sajátos formáját is kialakították: a térben korlátozott megvalósítást. A középkor kolostora mint épület, mint intézmény, mint életforma a peregrináció egyszerűsített megvalósítását biztosította. Előkelő urak monastorokat alapítottak, hölgyek vonultak vissza az élettől és gazdagságtól zárdák falai mögé, egyszerű, szegény, magányos életet választva. Mesterséges szegénység, mesterséges magány, de mindez a kolostorok gazdasági és fizikai védelmében. A kolostorok megszorodása növelte a szerzetesség jelentőségét és számát egyaránt.

Ezzel a folyamattal egy időben, s összhangban keresztes hadjáratokkal is, újabb rendek alapításáról olvashatunk a korabeli híradásokban. A templáriusok, a johanniták s a német lovagrend mellett felbukkantak a gyógyító, tanító és kolduló rendek is. (1098-ban Molesmei Robert megalapította a ciszterek rendjét, 1120-ban Xanteni Norbert a premontreiek szerzetét, 1209-ben Assisi Ferenc a ferences rendet.¹⁴⁷) A ferencesek és a többi kolduló szerzetesrend tagjai is csatlakoztak a kéregető tömegekhez, és az alamizsnáért, ellátásért sorba állók számát növelték. Alapításuk nem volt független a 12–13. század gazdasági és szociális változásaitól. A pénzgazdálkodás megélénkülése, a céhes termelés kiszélesedése, a városalapítások, majd az egyre intenzívebbé váló urbanizáció, a népesség ugrásszerű megnövekedése mind társadalmi mozgásokat, s ezzel egy időben határozott elszegényedési folyamatokat idézett elő. A gazdasági-társadalmi bizonytalanságban bukkantak fel az új rendek, melyek szegénységet hirdettek, koldulásból származó önfenntartást, lelki gondozást, térítést ígértek. Érdekességük, hogy ők is a városok felé törekedtek. Ott lelték meg megélhetésük forrását, s ott találtak hívőkre is, akiknek prédikálhattak. Sajátos célkitűzéseik építkezési formákban is kifejezésre jutottak, például templomaik az egyházi építészet külön kategóriáját képezték egyszerűségükkel, olcsóságukkal, racionális megoldásaikkal.¹⁴⁸ A kolduló rendek életre hívását nem kevésbé az egyház ellen fellépő eretnekmozgalmak váltották ki, melyek ugyancsak a szegénység eszközével éltek. „Mi, Krisztus szegényei hajléktalanok vagyunk, városról városra menekülünk, mint bárány a farkasok között, s apostolokkal, a mártírokkal együtt szenvedünk az üldöztetéstől; mert mi szent életet élünk, bőjtölünk, megtartóztatjuk magunkat, éjt nappallá téve imádkozunk, dolgo-

¹⁴⁶ BOECKMANN, Hartmut: *Die Stadt in späten Mittelalter*. München, 1986. Beck, 254.

¹⁴⁷ BORST, Arno: *Lebensformen in Mittelalter*. Berlin, 1973. Propylän Verlag, 731–732.

¹⁴⁸ BINDING, G(ünther): Bettelordenskirchen. In *Lexikon der Mittelalter*. Band I. München–Zürich, 1980. Artemis Verlag, 2093.

zunk, és saját kezünk munkájával keressük meg, ami kevésre szükségünk van. Magunkra vállaltuk mindezt, mert nem vagyunk e világ rabjai: ti viszont, szeretői e világnak, békességet kötöttetek e világgal, minthogy e világé vagytok... Házatokhoz házat, földetekhez földet szereztek, a világ dolgait keresitek magatoknak” – hirdették a katar eretnekek 1143-ban, Kölnben.¹⁴⁹ De nemcsak egyházi rendek alakultak. Ismeretes Valdus, lyoni polgár esete, aki az egyik leggazdagabb polgárcsaládhoz tartozott. Teljes vagyonát alapítványba tette, a városban testvérséget szervezett, amelynek alapelve lett az önkéntes szegénység. Bármennyire becsülendő volt is Peter Valdus tette, az bizonyos, hogy túl sok követőre nem talált a gazdag polgárok között.¹⁵⁰ Annyiban példaértékű, hogy a szegénységre alapozott világi testvérségek száma sem volt csekély. Az önkéntes szegénység által vállalt morális elvek külsőlegesen jegyei, az egyszerű, aszketikus öltözet, netán meztelenség, a mezítláb járás kitűnő kommunikációs eszköz volt hatásossága és közérthetősége miatt.¹⁵¹

Az önkéntes szegényeknek persze volt egy természetes, mindenütt megtalálható csoportja: a munkakerülő, lusta, csavargó nép, a vagabund elemek foglalatosa, a „hivatásszerűen” koldulók csoportja. Ezen nem jelentéktelen csoport feladta az esélyt a társadalomba történő visszatérésre és a beteggondozásra. Az egyházi alamizsnaosztás gyakorlatát, a kolostorok vendégszeretetét, az ispotályok gondoskodását és nem utolsósorban a városi segélyezési rendszereket kihasználva a társadalmon kívül léteztek, s viszonylag elfogadhatóan éltek (amíg lehetett).

A középkori iparosképzés része volt a legényéveket kiállt jelölt „vándorlása”, amikor is tapasztalatokat gyűjtve távoli városokba látogatott, hogy tanuljon, s végül elkészítse a remekmunkáját. A vándorló céhlegények bár rendelkeztek némi megtakarított pénzzel, az utazásra abból nem tellett, ők is az országutak segélyre számító járókelőinek számát szaporították. Előbb-utóbb ők is támogatásra szorultak, jóllehet helyzetük csupán átmenetileg igényelte a segítséget. A gazdaságilag leszorítottak és az önkéntes szegények mellett a társadalom periferiájának egyik legnépesebb rétegét képezték a politikai okokból az országutakra vetett, mélybe kényszerített emberek.

A kor tartományi és egyházpolitikai, de városi gyakorlatához is hozzátartoztak a politikai, ideológiai okból kellemetlen, nem szívesen látott elemek egyszerű eltávolítása a közösségekből. A középkor partikularizmusa, az egymásra halmozott autonómiák rendszere (illetve rendszertelensége) tette lehetővé a nem szívesen látottaktól való megszabadulás egyszerű formáját. A kitaszított, megfosztva családi-születési környezetétől, addigi munkájától, tulajdonától,

¹⁴⁹ KLANICZAY 1990, 139.

¹⁵⁰ BORST 1973, 105.

¹⁵¹ KLANICZAY 1990, 166.

házától, földjétől, termelő eszközeitől, a társadalom mélyrétegeibe zuhant. Igen hasonló volt ehhez a jogi praxisban a büntetőbírótság által elmarasztaltak ügye. A városok legfontosabb büntetéseik közé tartozott a kitiltás, kiutasítás, amit a várfallal körülkerített autonómiák falaik, szervezett őrsegük, utasellenőrzésük folytán konzekvensen végre is tudtak hajtani. A tartományok, uradalmak kevésbé hatékonyan, de hasonló módszereket alkalmaztak. A vagyonvesztés, megszégyenítés, nyilvános korbácsolás, tömlöcöztetés után szélnek eresztett elítélteknek kevés esélye maradt valahol a normális élet keretei közé visszatérni. Különösen, ha a középkori büntető joggyakorlatban oly kedvelt csonkító vagy megbélyegző büntetésre ítélték őket. A hiányzó kar még lehetett akár katonai vállalkozás eredménye, de a kézfej vagy különösen a zsebmetszésre vagy esküre használni szokott ujjak hiánya szinte teljes bizonyossággal jelezték a lakosoknak: gyaníthatóan valamikori bűnelkövetővel van dolguk. S az ajtók bezáródtak, az alamizsna elapadt. Ugyanígy jártak, akiknek nyelvét metszték ki, ajka csonka volt, orra vagy füle hiányzott, arcán vagy homlokán tüzes vas bélyegét hordozta. A középkor jogi praxisa katalógusát állította össze a különféle bűncselekmények és az ezeknek megfelelő csonkításos üzeneteknek. A megcsonkítottak csak a csavargók és koldusok népes táborához csatlakozhattak. Följegyezték, hogy a német parasztháborút követően Kázmér, Brandenburg-Kulmbach őrgrófja hatvan ritzingeni polgárt megvakíttatott, s azután a városból a „nyomorúságba” üldözte őket.¹⁵² Vajon mi történhetett ezzel a hatvan emberrel ezután vakon és nincstelenül az országutakon? És mi lehetett az elítéltek családjaival? Maradni aligha maradhattak a városban vagyontalanul és becstelen bűnözők hozzátartozóiként. De ugyanígy továbbgondolható: mi lehetett a halálraítéltek, a hosszabb börtönbüntetésre szentenciázottak familiájának sorsa? S ez idő tájt nem mérték szűk marokkal az ilyen ítéleteket.

A szakirodalom a szegény koldusok között tartja számon még a hullámzó lakosság további, jellegében a korábbiaktól elütő, üldözöttségében mégis az alsó rétegekkel összecsúszó csoportjait: a zsidókat és a cigányokat. A zsidók gyökértelensége, a befogadó települések átmeneti engedélye, a meg-megújuló exodus az utakra terelte Mózes népét. A cigány kompániák állandó mozgásban lévő csoportjai sajátos foglalkozásokat sajátítottak el, melyek alkalmi megtűrtséget eredményeztek nekik. A cigányság a 15. században Európa-szerte felbukkanó csoportjai másfajta problémát is jelentettek. Ők ugyan igénybe vették a városok vendégszeretetét és támogatását, megtelepedésről-megtelepítéséről azonban hallani sem akartak. Kizárólag a vidéket járó utazó népekhez csatlakoztak, nem kísérelték meg a betagozódást a városi társadalomba.

¹⁵² ZEEDEEN, Ernst Walter: *Deutscher Kultur in der frühen Neuzeit*. Frankfurt am Main, 1968. Akademische Verlagsgesellschaft Athenaion, 109.

Közismert, hogy léteztek a feudális társadalomban bizonyos „megvetett”, becstelen foglalkozások, melyekre azonban a közösségeknek szükségük volt. Ezeket ugyancsak a szegénység kategóriájába sorolták. Ilyenek voltak mindegyiknek a hóhér és segédei, a zálogházas, a hitelező (uzsorás), a prostituált. E „becstelen” foglalkozások mellé sorakozott a korhely, a csepűrágó, a kerítő, a festő, a mutatványos, a légtornász, a komédiás és a zenész.¹⁵³ Aligha állíthatjuk tehát, hogy a szegénység egyszerű egzisztenciális probléma lenne a középkorban. Ideológiai, politikai, vallási, gazdasági és kriminális összetevők egyaránt formálták a szegénység összetételét, ami megítélését és kezelését is végtelenül bonyolulttá tette.

15. A KÖZÉPKORI SZEGÉNYGONDOZÁS legfontosabb problémája a szegénység rendkívüli összetettsége és definiálhatatlansága volt. Szegénynek lenni hozzávetőlegesen annyit jelentett, mint rászorulni mások segítségére. A szűkölködés azonban korántsem jelentett valamiféle társadalmi kitaszítottságot. A társadalom valamennyi rétegéből vezettek csatornák e mindegyre szélesedő rétegbe. Visszatérve a fentebb említett kézenfekvő csoportosítási lehetőségekre: a szegénység alapvető rétege az egzisztenciálisan szűkölködők köre, akik társadalmi helyzetükből adódóan kerültek nyomorult helyzetbe, akik a társadalom munkaszervezetében nem szereztek pozíciót, vagy akik önként törekedtek erre a státusra. Kezdetben valamennyi rétegre az egyház viselt gondot. A szegénygondozás a késő antik és a kora középkorban kizárólagos egyházi feladat volt, szegénypolitikával is csak az egyház rendelkezett.¹⁵⁴ Ennek több oka volt, amelyek kereszthetők a keresztény karitászméjében, a kereszténység középkori szegénységideáljában csakúgy, mint az állam szociális tevékenységének korlátozottságában. Az egyház kezdettől fogva magáévá tette az irgalmasság elvét, melynek alapjait az Újszövetségben lelték meg.¹⁵⁵ A szegénygondozás koncepciójának realizálásához kedvező feltételeket teremtett az egyházi jótékonykodás első századainak gazdasági háttere. A termelés relatív fellendülése azt eredményezte, hogy nem tömeges szegénységgel kellett szembenéznie az egyháznak, hanem egyedi esetekkel.¹⁵⁶ A koldusok gondozása a kor emberének oly természetes volt, hogy a „restek és naplopók ennek révén kifejezetten kellemes életet élhettek”.¹⁵⁷ Nem véletlen, hogy Tertullianus már arról be-

¹⁵³ VONTOBEL 1946, 79.

¹⁵⁴ SCHERNER 1988, 129.

¹⁵⁵ RATZINGER, Georg: *Geschichte der kirchlichen Armenpflege*. Freiburg im Bieisgau, 1884. Herd'schke Verlagsbuchhandlung, 14–18.

¹⁵⁶ UHLHORN, Gerhard: *Die Christliche Liebestätigkeit in der Mittelalter*. Stuttgart, 1884. J. Gundort, 99.

¹⁵⁷ NOBBE, H[einrich]: Die Regelung der Armenpflege im 16. Jahrhundert nach den evangelischen Kirchenordnungen Deutschlands. In *Zeitschrift für Kirchengeschichte*. Band X Heft 4. 1889, 570.

szélt, hogy csak azok az adományok juttatják a valódi kegyelem állapotába a közösséget melyek ahelyett, hogy az „etetést-ítatást, dőzsölést szolgálnák, valódi segélyként hatnak a szegények táplálásánál és temetésénél, a vagyontalan vagy árva gyermekek nevelésénél, az idősek és hajótöröttek ápolásánál és a bányamunkán, száműzetésben vagy börtönben sínylőidők segélyezésénél”.¹⁵⁸ Ekkor még nem alakult ki az egyházban egyértelmű kolduskép, sőt a gondozás filozófiája inkább a koldusok ellen hatott. Ugyanakkor a börtönben sínylőidőket és az egyéb elítélteket is a szegénygondozás kereteibe vonta, ami az egyház és a börtönügy történetét hosszú távon összekapcsolta.

Máté evangéliumának¹⁵⁹ gondolatmenetét fejlesztette tovább Aquinói Szent Tamás, aki a segítségnyújtás és segélyezés egész katalógusát állította össze. Eszerint különbséget kell tenni fizikai segélyezés és lelki gondozás között. A testi gondozás típusai voltak: az éhezőket megetetni, szomjazóknak italt adni, ruhátlanokat felruházni, idegeneket elszállásolni, betegeket meglátogatni, foglyokat gondozni, és a halottakat eltemetni. A lelki segítség pedig a tanulatlanok oktatásában, a tévelygőknek adott tanácsokban, a szomorúak vigasztalásában, a vétkesek jó útra térítésében, a sértők tettének megbocsátásában, a terhek és nehézségek közös viselésében és imákban állott.¹⁶⁰

Az egyház ezen önként vállalt gondozói tevékenységével vákuumba került. Jóllehet a szegénygondozás soha nem volt annyira kizárólagos terrénuma, mint a lelki gondozás, hosszú ideig egyetlen szervezője és irányítója e gondoskodásnak, mivel a társadalomban hiányoztak az ilyen célú intézmények. Ráadásul az alamiznagyűjtés és -kiosztás szervezése a keresztény közösségek feladata lévén, egyidejűleg e közösségek erősítését, a közösségi tudat izmosodását is szolgálta. Nem hatott tehát kényszerű helyzetnek a jótékonyosság gyakorlása, főképp, ha tekintjük a fentebb említett, viszonylag kedvező gazdasági klímát. Az állam pedig (különösen a Nyugat-római Birodalom összeomlását követően) jellemzően nem foglalkozott a szegénygondozással.¹⁶¹ Nem volt más út: vállalni kellett a kizárólagosságot, mely egészen a városi gondoskodás középkori szervezeteinek megjelenéséig tartott. Rövid intermezzo volt csak Nagy Károly kísérlete egy közös világi-egyházi szegénygondozás szervezésére. A tartományok közigazgatási hatóságai szegényadót vethettek ki, melynek bevételeiből támogathatták az illetékességi területükön a szegényeket. Ezzel egy időben szigorúan felléptek a koldulás ellen. (A kéregetés tilalma jól példázza a világi államhatalom más típusú megfontolásait. Az ókortól az újkori szegényházak alapításáig a közigazgatás megoldandó feladatát és komoly veszélyt látott az

¹⁵⁸ NOBBE 1889, 571.

¹⁵⁹ Mt 25., 35–36.

¹⁶⁰ GRÜNDEL, (Johannes): Almosen. In *Lexikon der Mittelalter*. Band. I. München–Zürich, Artemis Verlag. DEL 1980, 451.

¹⁶¹ LINDGREN–SCHLAGETER 1980, 988.

ellenőrizhetetlen, „hullámzó lakosság” jelenlétében, életmódjában, potenciális elkövetői minőségében. Amikor a szegénygondozás valamilyen okból világiasodott, mindig felmerült a szervezettebbé tétel mellett a koldulás felszámolása is.)

A frank birodalom széthullásával elenyészett a korai világi próbálkozási szándék, s az egyház tovább játszotta kizárólagos szerepét. A gondozás specifikuma volt a nyugati birodalom romjain felépülő egyházban a differenciálatlanság. A meglévő szervezetre telepítette rá a gondoskodás szerteágazó területeit, melyek így összefolytak egy egységes segélyezési rendszerben. Ennek nyomán nem különböztettek a rászorulókat fajtái között: az egyház ugyanúgy szállást adott idegen vándornak, mint otthontalan nincstelennek, ápolt beteget, öregot, sebesültet és nyomorékot, osztott segélyeket az arra váróknak. Itt, a szociális gondoskodás kezdeteinél alakult ki az a fogalom, melyet a magáévá tett a középkor politikája: a szegénység. A feudalizmus szegénysége gyűjtőfogalom, ami alá segélyre, segítségre szorulókat vagy azért folyamodók sorolhatók be.

A középkori szegénység kezelésében nem a gondozásra jött létre valamiféle organizáció, hanem egy már funkcionáló szervezet (az egyház) gyűjtötte magához az általában rászorulókat, akik később a középkori szegénység magját is jelentették. Nem túlzás talán ez az állítás, ha a szegénység mesterséges (önkéntes), döntően vallási indíttatású széles tömegeire gondolunk (szerzetesség, zárándokok, testvérségek). Nézetünket erősíti az a tény is, hogy a Kelet-római Birodalomban (utóbb Bizáncban) az antik tradíciókra támaszkodó szervezett és differenciált intézeti hálózat alakult ki, már a 6–7. században.¹⁶²

16. EGYHÁZI SZEGÉNYGONDOZÁS. A nyugati egyház az ellátást kolostoraiban és a püspöki székhelyeken létesített ispotályokban biztosította, mint említettük, a rászorulókat között tett mindenféle különbségtétel nélkül. Nem vizsgálta, nem vizsgálhatta a rászorultság okát, hiszen az anyagi javak önkéntes elutasítása az ókereszténység óta a keresztény vallás egyik alapelve volt; a keresztény életforma teológiaiilag is megalapozott szervező princípiuma. Ugyanakkor, míg az Ótestamentumban a szegénység és a szükség reális jelenségeként bukkan elő, az Újszövetségben már idealizált formában jelent meg, mely az irgalmasság eszméjének kiterjesztésével a vagyonosok állandó feladatává tette a szükség szenvedők támogatását. A középkori keresztény alamizsnaosztással a szegénygondozás külsőleges kifejeződéseként találkozhatunk. A Teremtő a világ javait mindenki számára hozta létre, ezért mindenkinek kötelessége a meglévő fölöslegből szűkölködő embertársait segélyezni. „A szegények szeretetének gyakorlati tevékenységben, alamizsnaadás képében kellett megnyilvánulnia.”¹⁶³ (Aquinoi Tamásnál az alamizsna, mint „szolgálat” fordult elő.) Ellenben ekkor

¹⁶² LINDGREN–SCHLAGETER 1980, 986.

¹⁶³ RATZINGER 1884, 15.

már a „rászorultak” munkájáról, munkálkodási kötelezettségeiről vajmi kevés szó esett.¹⁶⁴

Az egyház tehát közvetlenül és áttételesen is vállalta a szegénygondozás irányítását. Részben mint az alamizsnaosztás szervezője (segélyezés), részben mint az intézeteiben, ispotályaiban, kolostoraiban szervezett ellátás-ápolás biztosítója (gondozás). Erre a változásra már a 3–4. század feltételromlásainak eredményeképpen mutatkozott igény. A szegénység tömegessé válása és a lakosság általános szegényedése méreteinél fogva lehetetlenné tette a hagyományos közösségi jótékonykodást, így ezt magasabb szintre kellett emelni, bizonyos értelemben korlátozni kellett.¹⁶⁵ A középkor kezdetének társadalmi viharaiiban az egyház el is veszítette vagyona egy tekintélyes részét, ami a segélyezési alapok csökkenését is eredményezte.¹⁶⁶

Igaz ugyan, hogy a szegénység Krisztusra vonatkoztatva felértékelődik a kereszténységben – írja Robert Castel –, akárcsak a remeték, szentek, egyházi emberek vonatkozásában: mert ők le tudtak mondani a világi hívságokról, hogy közelebb kerüljenek Istenhez. De ennek a felértékelt szegénységfogalomnak van egy sajátos jellemzője, hogy tudniillik az önként vállalt szegénység, „Isten felé törekvő aszkézis”, s az az egyházi és a papi élet köré összpontosult. Nem önmagában a szegénység, hanem az önkéntes, aszketikus szegénység vívott ki rangot magának. A Benedek-rendi regula szerint a szerzeteseknek semmijük sincs, szembe kell nézniük a szegénységgel, mert a betegség, a kemény szigorral vezetett élet mellett ez vezet vissza Istenhez. Krisztus útját kell járni szegénységben és teljesen egyszerű életvitelben. A ciszterek eszménye a teljes önmegtagadás és szegénység, egyszerűség. A kolduló rendek reguláinak középpontjában úgyszintén a nincstelenség áll. A dominikánusok az apostoli élet ősi egyszerűségét hirdették. Szent Ferenc a legnyomorúságosabbak, legnincstelenebbek közé hívta rendtársait, arra szólított föl, hogy mindent adjanak el, ajándékozzanak a szegényeknek, mondjanak le a világi gazdagságról.¹⁶⁷ Azonban önmagában a szegénység a keresztény felfogásban nem vezetett automatikusan a boldogsághoz. „Boldogok a lelki szegények, de nem mindegyikük” – mondta Pierre de Blois egy prédikációban. A keresztény ideológia egészen másként vélekedett az „elszenvedett szegénység”-ről, mely anyagi természetű nyomorúságos helyzetet hordoz magában. Szent Ágoston például lenézően szól a segélyre szoruló szegényekről és a koldulásról. A szegénység általában éhezést, didergést, betegséget, magárahagyatottságot idéz fel, a nélkülözés, a javaktól megfosztottság megjelenési képletei ezért igen gyakran pejoratív fel-

¹⁶⁴ GRÜNDEL 1980, 450.

¹⁶⁵ NOBBE 1889, 572.

¹⁶⁶ UHLHORN 1884, 32–43.

¹⁶⁷ SOUTHERN, Richard Williams: *A nyugati társadalom és az egyház a középkorban*. Budapest, 1987. Gondolat Kiadó, 268, 309, 343–347.

hangot kapott.¹⁶⁸ A „nyomorult szegénység” egyáltalán nem volt népszerű. Viszont a kereszténység filozófiájában a könyörületesség alapvető érték, par excellence keresztény erény, ami mintegy kötelezővé teszi a nyomorult állapotban lévőek segélyezését. Erre épült rá a keresztény szegénygondozás.¹⁶⁹

Miután a szegénygondozás szerkezete szoros kapcsolatban van a szegénység megítélésével, fontos látni, hogy a keresztény felfogás különbséget tett „jó szegény” és „rossz szegény” között. Ez utóbbi fogalom arra szolgál, hogy kizárjanak bizonyos csoportokat a segélyezési rendszerből. Eszerint rossz szegények voltak a világ isteni rendje ellen lázadók (hitchagyók, eretnekek) és a láthatóan egészségesek (akik nem viselték nyomorúságuk jeleit testükön). A mártírium híj szimbolizálója volt a kényszerűen viselt szegénység testi megjelenése: „fekélyesek, csonkák, bénák, sánták, félkarúak, formátlan testű asszonyok, éhségtől szédelgő aggok, nyomorék gyerekek, koszos lerongyolódott tömegei.”¹⁷⁰ Az egészséges, tehát a munkaképes, de az aszketikus és önkéntes nélkülözés köréből kieső szegényeket sokszor „lustaként” definiálták, akikre vonatkozóan igyekeztek a szisztematikus segélyezés lehetőségét korlátozni. Ennek azonban ellene hatott a sokszor említett könyörületesség, a keresztény segélyezési felfogás, később a megváltható bűnbánat praxisa.

A keresztény gondoskodás eszméje a jelentéktelennek semmiképpen sem mondható szegénytömegek túlélését biztosította, s melynek jegyében az egyház gondozóintézmények és ispotályok sorát állította karitatív céljai szolgálatába. Ez a rendszer általában dicsőítette a szegénygondozást, bármely forrásból származott is a finansziális támogatás, s bármely szegény segélyezéséről essék is szó. A szegénygondozás mozgatórugója – ahogyan Bronisław Geremek nevezi – „az üdvözülés gazdaságtana”.¹⁷¹ Eszerint a megszánt szegény eszköz lehet a gazdagok üdvözülésében. A gazdagok hozzájárulnak alamizsnájukkal, adományaikkal a középkori szegénygondozás infrastruktúrájához, s ezáltal jótékonyosságuk, kegyességük és könyörületességük megnyitja az utat az üdvözüléshez. (Leegyszerűsítve: a vagyonosabb hívek az alamizsnatámogatás rendszerében megvásárolhatták lelki üdvüket, bűnbánatukat.) Robert Castel persze azt is hangsúlyozza, hogy a szegények üdvözülési eszközként felhasználása nem jelentette egyben a szegények szeretetét, sőt adott esetben a konkrét szegény és szegénység megvetésével párosulhat. De a rendszer működött: az egyházi

¹⁶⁸ CASTEL, Robert: *Les Métamorphoses de la question sociale*. Paris, 1995. Magyar fordításban részleteket közöl LÉDERER Pál „A szociális kérdés alakváltozásai” cím alatt: In *A „tettetésnek minden mesterségeiben jártasok”. Koldusok, csavargók, veszélyeztetett gyerekek a modernkori Magyarországon*. (Szerk. LÉDERER Pál, TENCZER Tamás, ULICSKA László.) Budapest, 1998. Új Mandátum Kiadó, 31.

¹⁶⁹ CASTEL 1998, 30.

¹⁷⁰ CASTEL 1998, 34.

¹⁷¹ GEREMEK, Bronisław: *La Potence ou la pitié: l'Europe et les pauvres de Moyen-âge à nos jours*. Paris, 1987. Gallimard, 29.

karitatív infrastruktúra közvetíti a segélyeket a szegényeknek.¹⁷² Az egyházi létesítmények kínálták a legnagyobb biztonságot a kegyes alapítványok céljainak realizálásához, és egyben az ellenszolgáltatás (az üdvözülés) valószínűségét is.¹⁷³

A keresztény könyörületesség, a segélyezési felfogás, később a megváltható bűnbánat praxisa az az alaptézis, mely meghatározta a szegénygondozás technikáját. Az egyház pedig, miután az alamizsnaosztásnál, a menhely kapujában nem tekintett arra, ki és milyen okból lett koldus az aktuális kéregető, nem akaratlagosan, de végül is elősegítette a csavargók, bűnözők megbűnjését, segélyezését. Erősen fogalmazva végül is bábáskodott a bűnözővilág állandósulásánál, s megnehezítette a harcot a koldusvilág ellen.¹⁷⁴ Az egyházi segélyezés nem az intézményrendszer működtetésében, hanem a segélyezés rendszerében működött. A szegénygondozásnak ez a „koncepciója” rányomta bélyegét a világi gondolkodásra is. Lényege, hogy a segélyezési rendszer nem a segélyezettre, hanem a segélyezőre koncentrált. A bambergi lepraispótály alamizsna-gyűjtő perselyein például a következő felirat állott: „Addig adjatok, míg éltek, ha már nem lesztek, többé nem adakozhattok.”¹⁷⁵ Nem az a fontos, ki kapja, hanem hogy ki adja; s nem az, hogyan osztják, hanem hogy kitől származik, amit osztanak. Ennek végeredményeképpen nem bukkanhatott föl a megelőző gondoskodás eszméje, nem is dolgozhattak ki átfogó tervet a szegénygondozás kezelésére; differenciálódás és célmegfontolások nélkül osztottak pénzeket, s végül, de nem utolsósorban: nagymértékben elterjedt a koldulás.

17. GYÓGYÍTÓ ÉS ÁPOLÓ RENDEK. A szerzetesrendek második alapítási hullámában az egyház közvetlen ösztönzésére és magánkezdeményezésre egyaránt születtek különféle szervezetek. A gyógyító rendek életre hívása a zarándoklatra igyekvők gondozását voltak hivatva ellátni. Az ún. Altapascio-rend, melyet nehezen járható hágókra, folyami átkelőkhöz telepítettek, a nyomorékokat segítő Szent Lélek-rend, az idegenek, hozzátartozók nélkül meghaltak elföldelesére született nyomorúság-testvérségek szerte Európában.¹⁷⁶ A keresztes hadjáratok, a szentföldi szükségletek is fokozták a rendalapítás iránti igényeket, gyógyító és lovagrendek sora született meg, melyek jellegükből fakadóan is „félvilágiak” voltak. A szakirodalom a lovagrendeket úgy tartja számon, mint a nemesi áldozatvállalás bizonyítékát. Ilyenek voltak (időbeli sorrendet tartva) a johanniták, a német lovagrend, illetve a lazarénusok.¹⁷⁷ „A kereszteseknek és zarándokoknak nemcsak arra volt szükségük, mint általában az idegeneknek,

¹⁷² CASTEL 1998, 30.

¹⁷³ UHLHORN 1884, 198–210.

¹⁷⁴ NOBBE 1889, 574.

¹⁷⁵ BOOCKMANN 1986, 248.

¹⁷⁶ LINDGREN–SCHLAGETER 1980, 987.

¹⁷⁷ RATZINGER 1884, 328.

szállásra és gondozásra, hanem olyan segítőkre is, akik zarándoklatuk, vállalkozásuk vallási céljaihoz segíti őket, divatos szóval élve: lelki gondozókra is.”¹⁷⁸

Karitatív tevékenységük keretében eredetileg szerzetes- és lovagrendek, testvérségek és laikus testvérek egyesületei végezték tehát Európa- és Szentföld-szerte a gyógyítást.¹⁷⁹ Amikor azonban a keresztes hadjáratok végeztével már nem volt szükség a tömeges sebesült- és betegápolásra, a szentföldi ún. gyógyító rendek szükséghelyzetbe kerültek. Az egyház rendszeres támogatására most, hogy működésük már nem nélkülözhetetlen, kevésbé számíthattak. Finanszírozásuk már korábban sem volt problémamentes, költségeik tetemes összegekre rúgtak, már a Szentföldön is rászorultak az önkéntes adományokra. Minden egyes tárgyi vagy pénzfelajánlást szívesen vettek.¹⁸⁰ Európába történő visszatérésük után alapvető célkitűzésüket, a beteggondozást természetesen nem adták föl, csak hatókörük változott. Kórházakat alapítottak, menhelyeket állítottak föl, s magukat a világi szegény- és beteggondozásnak szentelték.¹⁸¹ A johanniták Angliában 1182-ben hozták létre központjukat Buckland kolostorában, a legtöbbjük azonban a spanyolországi Sirena körül csoportosult. Francia központjaik: Beaulieu (1259) és Tieux (1298). Németországba meglehetősen későn érkeztek: Werben városkában 1424-ben vertek tanyát. (Kórházuk azonban már működött 1249-ben Schwäbisch-Hallban a krónikus betegek számára.¹⁸²) A német lovagrend 1128-tól tevékenykedett, elsősorban német területeken; a johannitákból kivált, ragályos betegeket ápoló lazarénusok Franciaországból, az Orleans melletti Boigny kolostorából szerveződtek (1157).¹⁸³

A gyógyító- és lovagrendek közeledését a világi szociális gondoskodáshoz megkönnyítette, hogy tagjaik laikusok voltak. Igaz, hogy eredeti alapításaikban a vallásos megfontolások nagy szerepet játszottak, és szervezeti rendjük az egyházi rendekét másolta, tevékenységük lényegét tekintve azonban világi volt. Munkálkodásuk kezdettől fogva összefonódott a városi léttel. A városok fogadókészsége meglehetősen nagy volt, a rendek pedig igyekeztek a városi hatóságok pénzügyi biztonságának ernyője alá húzódni. Sajátos egymásrautaltság uralkodott a város és a menhelyeket fenntartó rendek viszonyában. A város korabeli településszerkezetével, építési technikájával, nagy népsűrűségével, rendezetlen higiéniai feltételeivel afféle gyűjtőmedencéje volt a betegségeknek, szüksége volt a betegápolókra, akárcsak a falunál koncentráltabban jelentkező szegénység kezelésére (vagy legalább a közreműködésre ebben).

¹⁷⁸ BOOCKMANN 1981, 19.

¹⁷⁹ BORST 1973, 255.

¹⁸⁰ BORST 1973, 258.

¹⁸¹ BOOCKMANN 1981, 27.

¹⁸² REICKE, Siegfried: *Das deutsche Spital und sein Recht im Mittelalter*. Stuttgart, 1932. Verlag von Ferdinand Enke, 281.

¹⁸³ RATZINGER 1884, 328.

A rendek céljuknak a városokban és azok közelében jobban megfelelhetek, mint a kis létszámú, gondozásra kevésbé szoruló lakossággal bíró falvakban, elhagyatott vidékeken. Rendezetlen pénzügyi viszonyaik is a városi közösségek védőszárnyai alá hajtották őket. Ha arra gondolunk, hogy a püspöki székhelyek, vallási központok városokba telepedtek (vagy a város eleve körülöttük alakult ki), s hogy a gondozóhálózat jelentős hányada a városokban épült ki, s ha tekintjük a rendek városi vonzódását és beköltözését a városba, láthatóvá válik: a szegény- és beteggondozás egyre inkább urbanizálódott. Sokak szerint ebben nincsen semmi újdonság, csupán visszatérés a régi, időszámításunk kezdete körüli időkbe és gyakorlathoz, amikor is a szegények segélyezése a nagyobb városokba koncentrálódott.¹⁸⁴

A városi igazgatásnak az anyagi juttatásokkal együtt növekedő befolyása a gyógyító rendek világi vonásait erősítette, mígnem a vallásos karakter teljesen világivá nem változott. A kolostorok városi létezése amúgy is problematikus volt. A városon belül nem viselkedhettek úgy, mint a világtól elvonult, emberekől távol funkcionáló intézmény. A polgári környezetben nem lehettek mások és többek, mint szociális-gondozó intézmény.¹⁸⁵ Kisebb kivételektől eltekintve a menhelyek és kórházak irányítása teljesen átkerült a városi kormányzat kezébe. Ez az elvilágiasodási folyamat a 11. században kezdődött, és a 13. században már be is fejeződött.¹⁸⁶

Az egyház hosszú magányossága a szegénygondozói szerepkörben, kettős értelemben is beszűkítette a szegénygondozás középkori modelljét. Egyfelől nem született koncepciózus és hivatásos szegénységkezelő szervezet, mert a segélyezés az egyház meglévő struktúráihoz igazodott. Másfelől a szegénygondozás modelljét és technikáját alapvetően az egyház létező szegénységképe és az ehhez igazodó gondozási magatartásminták határozták meg, minek eredményeképpen nem volt szükség valamiféle ettől eltérő terv kimunkálására. Igaz, a fentebb vázolt komplex szegénység maga sem engedett differenciált megközelítést.

Változást a középkori szegénygondozásban a városi szegényügy kifejlődése hozott.

18. VÁROSI SZEGÉNYGONDOZÁS. A világi hatóságok maguk is alapítottak szegénygondozó intézményeket. Elsősorban ott, ahol a gyógyító rendek korábban nem jelentek meg, a világi hatóság maga volt kénytelen a szegény- és beteggondozás intézményeit létrehozni. Lyonban például, ami a 12. században már jelentős textilközpontnak számított, mintegy tízezer lakossal, a városi szegénység szám-

¹⁸⁴ NOBBE 1889, 573.

¹⁸⁵ BOOCKMANN 1986, 221.

¹⁸⁶ SCHERNER 1988, 140.

aránya olyan magas volt, hogy a város öt kórodát is üzemeltetett szegények, betegek és zarándokok számára. Ezt kiegészítette a városi káptalan rendszeres élelmiszerosztása a város szegényei között, külön gondoskodva az árvákról és az özvegyekről.¹⁸⁷ Bécsben a Schottenkirche 1469-ben készült oltárképén a város déli látképi ábrázolása három ispotályt mutat: az 1200 körül emelt Szentlélek kórodát, a 13. század közepe táján alapított Szent Antal Ispotályt és a körülbelül ugyanebben az időben létesített Polgárkórházat.¹⁸⁸ A városiasodás nagy korszakát (12–14. század)¹⁸⁹ követte a menhelyek és kórházak árja szerte Európában.¹⁹⁰ Az alapítások sorrendje az egyesek felől irányult a közösség felé. Előbb egyes polgárok, majd kisebb közösségek, társulások, végül maga a város is tett alapítványokat.¹⁹¹

Ezzel a folyamattal a városi szegény- és beteggondozás szerepe az egyházi fölé növekedett. Azt a kora középkori koncepciót döntötte meg, hogy a betegsegélyezés és a szegényügy kizárólag egyházi feladat lenne. Ezzel együtt határozottabban tudott föllépni az iskolaügy, a szegényügy és az egyházügy egyre nehezebben megindokolható feltétlen összefonódása ellen. Az egyház visszavonulását nem vereségként kell értékelni, mint ahogyan a város sem egyházellenes felhanggal foglalta el új állásait.¹⁹² A partnerviszony fennmaradt, s a városi ellenőrzés dacára a rendek továbbra is rendként működtek. Az ispotályok egyházi eredetének kifejeződéseként mindvégig fennmaradt vallásos jellegük: a vallási lelki gondozás jelenléte, az építészetileg is manifesztálódó elkötelezettség (templom vagy kápolna tartozott az ispotályokhoz), vagy akár a szigorú belső rend, melyet a kórházszabályzatok és kolostorrendtartások rigorózan előírtak és betartását megkövetelték.¹⁹³ Magában a gondozó tevékenységben nem mutatható ki lényegi különbség, a teljes szekularizációra törekvés inkább helyi politikai viszonyokra volt visszavezethető. A változásokkal azonban némi funkcióátrendeződés zajlott le. A kolostorispotályok eredendő szerepe szállás, menedékhely-szolgálat volt elsősorban hajléktalanok, idegen utazók, zarándokok számára, s csak emellett jelent meg a beteg- és öreggondozás.¹⁹⁴ A városokban azonban a szociális funkció döntő lett, s a hatóságok igyekeztek a „szállodakaraktert” leépíteni. Így például 1483-ban Basel tanácsa megtagadta egy idegen nemes úr befogadását az ispotályba, mondván, az ispotály a helybeliek

¹⁸⁷ BORST 1973, 104–105.

¹⁸⁸ BOECKMANN 1986, 242.

¹⁸⁹ BENEVOLO, Leonardo: *Die Geschichte der Stadt* (Storia della città). Hamburg–Frankfurt–New York, 1990. Campus Verlag, 341.

¹⁹⁰ LAUM 1923, 943.

¹⁹¹ SCHERNER 1988, 13.

¹⁹² BELOW, Georg von: *Die Entstehung der deutschen Stadtgemeinde*. Düsseldorf, 1889. L. Boß & Eie, Kgl. Hofbuchdrucken, 121.

¹⁹³ BOECKMANN 1986, 240.

¹⁹⁴ REICKE 1932, 279.

számára létesült. Több városban határozatot hoztak arról, hogy csak az élvezheti az ispotály előnyeit, aki a városban nőtt fel, és ott is született (így például Münsterben 1360-ban, Kalamarban 1388-ban).¹⁹⁵

Az egyház továbbra is hozzájárult az intézményi beteg- és szegényellátáshoz, de most már a városi kasszán keresztül.¹⁹⁶ Ez a változás lényegesen leegyszerűsítette szerepét és feladatait, amely ezután a különféle alamiznapénczek, alapítványi, adományösszegek folyósításában testesült meg. Nem tartott fenn intézményeket, nem finanszírozott apparátust, a rendelkezésre álló összegeket egyszerűen kiosztották a segélyért folyamodók, sorban állók, koldulók között.

A 15–16. században (nem kevésbé a reneszánsz vállalkozói kultúrájának szélesedése hatására) koldusáradat öntötte el a városokat. A válasz nem késlekedett sokáig: egymás után születtek meg a városi adminisztráció kényszerhelyzetében a koldulási tilalmak. Lényeges változás azonban az uralkodó egyházi ideológiával szemben a reformáció támadásáig nem történt, nem történhetett.

A középkor társadalmában lényegében idegen test volt a város. Ez a feudális jobbágyrendszertől, a nemesi rendi felfogástól, a rendi politikai szisztémáktól meglehetősen távol álló jelenség története során hol belemosódni látszott a hatalmi modellbe, hol pedig heveny gyulladásokat okozva a társadalom testében, erős immunológiai problémákhoz vezetett. Mert a város lakóit tekintve más volt: míg ott alávetett zsellér és jobbágy művelte a földet, itt kézművesek és kereskedők szorgoskodtak. Míg ott a hatalmi struktúra kizárólagos autokráciát látatott, itt demokratikusan szervezett (vagy legalábbis annak látszó) közösségek, körök szervezték a polgárok életét. Míg ott a földesúri függés volt a kizárólagos létforma, itt a feudalizmusba ékelt kicsiny „résztársadalom” tagjainak egymásrataltságában a partnerkapcsolatok érvényesültek inkább. A végeredmény: a város sziget a hűbéri-rendi rendszer tengerében.

Ez a sziget egyszerre volt nyitott és elzárkózó is. Nyitott, mert gazdasági sajátosságai révén ráutalt a vidék népére és a rendi politikai elitre. Iparcikkeiért élelmiszert, nyersanyagot keresett a faluban, luxusterméknek számító kínálata a földesúri réteget vette célba. Bizonyos nyitottság figyelhető meg a politika irányában is. A polgárok céljainak eltérése sok esetben függött a hatalom gyakorlóinak döntéseitől. Ezért a polgárok prominensei ugyanúgy törekedtek ott lenni a tárgyalóasztalnál, a rendi gyűlésen, a parlamentekben. Renddé válásukkal szemben nemhogy kifogást nem emeltek, de kifejezetten törekedtek rá, ezzel is deklarálva: elfogadják (utóbb már tudjuk: átmenetileg) a rendi politikai szisztéma szabályait, s maguk is a küzdőtérre lépnek.

Zárt volt viszont a város abban az értelemben, hogy a városi státusz a fennálló rendekkel szembeni kíméletlen küzdelemben született, mely mindig is

¹⁹⁵ REICKE 1932, 279.

¹⁹⁶ LINDGREN–SCHLAGETER 1980, 985.

szálka volt a kiváltságos osztályok szemében. A harc sohasem ért véget, a vidék urai nem nyugodtak bele abba, hogy a város kikerült hatalmuk alól. Igyekeztek pozícióikat visszaszerezni a város lakossága, de főleg gazdagsága fölött. Sok helyütt sikerült is. Akadtak városok, melyek kiváltságaikat elveszítették, majd kemény harcban újra visszaszerezték. Nyugat városai sikerrel védték meg pozícióikat, s végül a centralizáló vagy abszolutizáló királyi hatalommal szövetségbe győzedelmesen értek el a polgári forradalmak korához. Európa közepe felé haladva a háborúskodás kiélesedett, kimenetele többesélyessé vált, ahogy a királyi hatalom ereje a polgárságot megvédeni nem tudta, s ahogyan a polgári rend gazdasági ereje nem volt már elegendő a királyi hatalom megerősítésére. Közép-Európa keletén a diadalmas nemesség óriási vehemenciával vette be a polgári erőddet, csonkította meg a városi kiváltságokat, s rántotta ki a talajt a polgári irányú fejlődés alól. A polgárság tehát kétségbeesetten védekezett.

A szimbolikus „sziget” megfogalmazást az egész települést, így gazdaságot és polgárokat, jogot és politikát védelmező városfallal tették valóságossá. A fal, a tornyok, a sáncok és az árkok, az erős kapuk és az ellenőrzött belépés valódi szigetté tették a várost. Leonardo Benevolo az ókori városok nyitottságával szemben a feudális várost „zárt város”-nak nevezte, melynek „nyitottsága jórészt kimerül az élelmezési feltételek biztosításában, a nyersanyagvásárlásokban és ellentételezésben”.¹⁹⁷ „Ezekben a városokban kézművesek és kereskedők – mint később mondták: polgárság – képezték a lakosság többségét, melynek birtokában nem voltak hajlandók alávetni magukat a feudális megoldásnak. Gazdasági aktivitásuk politikai feltétele volt a személyes szabadság, a független bírászkodás, a saját kormányzat és adórendszer.”¹⁹⁸ A falon megtörttek nemcsak a privilégium elleni tényleges és átvitt értelmű támadások, hanem a feudális tradíciók, jog, szokások, kultúra hullámai is. A polgárság magatartása nem abszolút értelmű tagadásban állott; a polgári jog és szokások is ebben a történelmi keretben működtek, nemritkán utánzási igény is volt a patríciusok körében, de a város lényegét tekintve elszigetelt maradt.

Ez a szigetstátusz egy sor olyan problémát vetett föl, mely lényegéből fakadt, s mely nem lett volna a falak nélkül. A legsúlyosabb gond értelemszerűen a lakosság életének megszervezése, a falakon belül élők ellátása volt. Kis területen nagyszámú lakosság zsúfolódott össze, mely folyamatosan gyarapodott, miközben ezzel ritkán tartott lépést a terület növekedése. A „városi levegő” és az azzal járó szabadság után vágyakozó robotoló földművesek folyamatosan áramlottak a városok irányába, igyekeztek az őket szabaddá tevő falak mögé. A város terjeszkedése is problematikus volt: mind jogilag (hiszen a privilégium, mely a város szabadságát körvonalazta a kiváltság területi határait is megszabta), mind

¹⁹⁷ BENEVOLO 1990, 338.

¹⁹⁸ BENEVOLO 1990, 337.

építészetiileg (mert a városfalak bővítése és átépítése évszázadonként egyszer, ha megtörténhetett,¹⁹⁹ a falon kívül pedig kockázatos és hosszú ideig értelmetlen dolog volt építkezni). Tehát „fölfelé” nőttek a városok, megjelentek az emeletes házak, sokszor fából. A csatornázás, a vízellátás megoldatlan volt, a higiéniai viszonyok a kor szintjén is fejletlenek. A sűrű lakosság nehezítette az ellenőrzést, növelte a bűnözés esélyeit. A városok kénytelenek voltak már fejlődésük kezdetén a mindennapi életet a lehető legaprólékosabban szabályozni. Míg falun a szabályalkotás főként a földesúr legközvetlenebb felsőbbbségi érdekeit szolgálta ki (a „falutörvények” szokásokban öltöttek testet), itt részletekbe menő statútumalkotás folyt a városi élet megszervezése érdekében. Ennek az elvárásnak a város azért volt képes eleget tenni, mert közösségként viselkedett. „A város definitíve csakúgy, mint történeti értelemben elsősorban közösség... minden más tulajdonságát, előjogait a bíraskodásban, a hadügyek terén, a pénzügyekkel kapcsolatban és így tovább, a város, mint közösség szerezte meg.”²⁰⁰ A város legfontosabb szempontja a szolidaritás lett. A szolidaritás elve alapozta meg a szegénygondozás kifejlődését is.

A városalakulások további sajátossága (és nehézsége is), hogy speciális fejlődése és (talán nem ellentmondás) „feudális demokratizmusa” révén a közösségi igazgatás bonyolulttá vált. A városi társadalom, túl természetes rétegződésén, egymástól bizonyos mértékben független közösségek és hatalmi centrumok halmaza. A városok többsége valamilyen egyházi vagy világi hatalmi központ is volt egyben, érseki vagy püspöki székhely, mely sajátos egyházi hatalmi fókusz is jelentett. A polgári városigazgatás természetesen külön központot képezett. Akárcsak a céhek vagy egyéb társadalmi rendek, a vallásos rendek. (A középkori városokban gyakran figyelhető meg, hogy azoknak több központja is van: külön helyen áll a székesegyház a püspöki palotával, másutt emelték a városházát, megint távolabb állt egy-egy rangosabb céh vagy kereskedőgilda háza.²⁰¹) A szakirodalom számon tartja a városokban létesített legtipikusabb épületeket. Ezek Ernst Walter Zeeden összesítésében a német városi modellt tekintve a templom és a városháza után a mérlegház, az éremház, a gabonaház, a posztóház, a vámház, az áruház, továbbá raktárak és az ispotály(ok). A legtöbb közösség létesített még tánc- és bálházat is. De elképzelhetetlennek tartották a várost tömlöc és kínzókamra nélkül is (melyeket vagy a városháza pincészetjén helyeztek el, vagy pedig szorosan mellette).²⁰² A városok leggyakoribb és legjellegzetesebb épületei között tehát kezdettől ott található a tömlöc és az ispotály. Miután az ispotály mindenféle szegények, betegek, utazók, vándorok, zarándokok, árvák, lelencgyerekek, rokkantak és bélpoklosok befogadá-

¹⁹⁹ BOOCKMANN 1986, 34.

²⁰⁰ BELOW 1889, 3.

²⁰¹ BENEVOLO 1990, 354.

²⁰² ZEEDEN 1968, 82.

sára szolgált, nem felelt meg a mai kórház fogalmának. Hartmut Boockmann írja: „Ezek a menhelyek tehát teljesen mások voltak, más célt szolgáltak, mint a mai kórházak.” Teljesítettek olyan funkciót, mint ma az öregek otthona, vallásos jellegük (akár belső rendben, gondozásban, akár építészetiileg) nyilvánvaló, feladatuk a szegénység, a rászorulókat ellátása, a vándorok és zarándokok elszállásolása, természetesen a betegek ellátása, nyomorékok befogadása, fertőző betegek elkülönített kezelése.²⁰³ Igen jól jellemzi sajátos jellegét az intézmény nevének alakulása. Eredeti formája, a latin hospitalis (vendégszerető, vendéglátó), hospes (vendég, jövevény) szó főnévvé vált alakja (hospitale), s jelentése: vendégszoba, menedékhely, szegényház, betegek háza. A kolostorokban zarándokszállást jelölt, később szélesedett a jelentése menedékhellyé. Sok nyelvben ma is használt ’kórház’ értelme a fertőző betegek különválasztásával kezdődő intézeti specializáció több évszázados fejlődésének eredményeként jött létre. Az új ’kórház’ mellett a régi angolban lovagrend által fenntartott menhelyet, a franciában szegényházat, a németben aggok házát, szegényházat, zarándokok menedékhelyét is kifejezte. A kettő (a tömlőc és az ispotály) közötti határterületen bukkant fel utóbb a fenýtőház és a dologház.

A szegénygondozás említett intézményei sajátosan városi jelenségek voltak, a falu nélkülözte őket, aminek egyik fő oka a falun meglévő relatív szociális biztonság hiánya a városfalak mögött. Ugyanis amíg a paraszt megélhetését biztosította a föld, a gazdasági udvar, amíg a paraszt „segélyezését” és ápolását megoldotta az együtt élő nagycsalád, a szomszédság, a városban a szegényebb rétegek számára még csak hasonló sem létezett. Nem véletlen, hogy a városok kezdetől fogva fontos ügynek tekintették a szociális gondoskodás megteremtését. „Ez a probléma alapjaiban olyan idős, mint a város maga.”²⁰⁴ A városban a megélhetési gondokkal küzdők, a szegények, betegek, öregek, rokkantak, tébolyodottak, árvák sokszor a szó szoros értelmében az utcákon tanyáztak, jelenlétük közvetlenül megoldandó feladatként jelentkezett a városi igazgatás számára. A zsúfolt városokban sokkal hangsúlyosabban fogalmazódott meg a gondozás szükségessége. Azért is, mert a szegénység nem egyszerűen csak zavarta a város életét, hanem nagyon komoly veszélyeket jelentett példának okáért járványok forrásaként vagy a kriminalitás potenciális talajaként. És azért is, mert a város mint zárt közösség az átlagosnál nagyobb felelősséggel viseltetett saját tagjai iránt. A szegényügy, s ezen belül az ispotály a városi magisztrátus kezében szociálpolitikai kérdés volt. Rászorulttá válni ugyanis nemcsak becsutelen úton lehetett. A szegény- és beteggondozásban, az ispotályok fenntartásában a polgárság bizonyosfajta biztosítási törekvése érhető tetten: betegség, öregség, megrokkulás, elszegényedés esetére szóló elhelyezési lehetőségként

²⁰³ BOOCKMANN 1986, 240–241.

²⁰⁴ ZEEDEN 1968, 108.

jelentek meg ezek az intézmények.²⁰⁵ Ezzel kapcsolatban is megfigyelhető a városok szegénypolitikájában egy erős differenciálás szegény és szegény között, ami a fenti állítást erősíti. (Augsburgban 1475-ben az adónyilvántartások már önálló csoportként jelölték meg a segélyezett koldusokat.²⁰⁶)

A szegénygondozás tehát a kolostorok mellett elsősorban a városokban jelent meg. Ide húzódtak vissza, itt vertek gyökeret a gyógyító rendek, itt szerveződött meg a karitatív szervezet. Ugyanakkor egy sajátos, feudalizmustól, a feudális vidéktől, a külvilágtól elszigetelt, magára hagyott társadalom szolidaritásáról is szó volt, amelyik intézményessé tette elesett tagjainak segélyezését, szervezeteket alakított e feladat kiszolgálására. Az itáliai városokban már a 9. században ispotályokat alapítottak. Ezek a városi magisztrátusok által életre hívott gondozó intézetek maguktól értetődően a városi hatóságok igazgatása alatt állottak. Hasonlóképpen történt Németországban is, csak ezen a tájon jóval később, a keresztes hadjáratok korszakát követően jelentek meg az ispotályok. A városi menhelyek lakói a szegények és betegek, az árvák és lelencek, a házi szegények és az utazók. (Ezek a házak lényegében tehát a kolostorok gondozó funkcióit látják el a városon belül.²⁰⁷) Ratzinger úgy véli, a francia fejlődés azért volt némiképp más irányú, mert ott nem a városok alapítottak ispotályokat, hanem főurak kegyéből és pénzéből éltek a karitatív házak.²⁰⁸ A városban alapított nagy egyházi segélyező intézmények, az ispotályok, a szeretetházak, a kórházak egy idő után részben átkerültek a polgári önkormányzat kezelésébe, részben mintát mutattak a világi hospíciumok alapításához. Az újabb ispotályok és testvérségek létrehozásának színtere a középkor vége felé már vitathatatlanul a város.²⁰⁹ Ez a folyamat, mint fentebb említettük, az egyház túlnyomó jelenléte ellen hatott, a városi szervezetek megizmosodtával pedig megszűnt igazgatási monopóliuma is a segélyezési rendszer irányításában, jóllehet filozófiai befolyása megmaradt. Ez a világiasodási folyamat nagyjából a 15. századig lezajlott.

Georg Ratzinger összefoglalta azokat a tendenciákat, melyek a 11. század végétől a szegénygondozást jellemezték. Ezek „negatív” oldala tehát, hogy a klérus átmenetileg „megfeledkezett” gondozási kötelezettségéről, a Karoling-kor állami kísérletei kifulladtak, így a teljes korábbi szegénygondozási funkció a kolostorokra nehezedett. Ezzel ellentétes oldalon megjelentek a gyógyító rendek, a laikusokból rekrutálódó gyógyító egyesületek és testvérségek, s leginkább a nagy városalapítási hullámokkal és egyre erősödő urbanizációval párhuzamosan felbukkanó polgári gondozás, a városi közösségek szegénysegélyező

²⁰⁵ REICKE 1932, 282.

²⁰⁶ CASTEL 1998, 35.

²⁰⁷ RATZINGER 1884, 349–351.

²⁰⁸ RATZINGER 1884, 360.

²⁰⁹ UHLHORN 1884, 429.

tevékenysége. A kolostorok egyre nehezebben teljesítették feladatukat, egyre kevésbé tudták koordinálni a szegénygondozást. Az új szervezetek mindegyike ugyanakkor kolostoron kívül tevékenykedett. Ez az a korszak, amikor az egyházi tevékenység egyre inkább alamizsnaosztásra egyszerűsödött. A polgári térfélen pedig egy rendezett-szervezett közösségi szegénygondozás alakult ki, mely természetes módon hozta magával az idegenek ellátásának korlátozását, s ebből további lépésként az idegen koldusok elleni fellépést.²¹⁰ A városok igen hamar felléptek a differenciálatlan egyházi „szegénykezelés” ellen, s ha az alamizsnaosztás csoportok szerinti megkülönböztetését nem is tudták elérni, a befolyásuk alá került összegek racionális elosztását igyekeztek keresztülvinni. A szegények kategorizálásával kényszerűen foglalkoznia kellett a középkori városigazgatásnak. A szegénység rendészeti, illetve büntetőjogi kezelésének szempontjából lényeges vonás, hogy ennek kiváló terepet biztosított a segélyezésre szorultság, illetve az alamizsnára jogosultság megállapítására és a jogosultság foganatosítására szorított városi hatóság rendészeti tevékenysége.

Minthogy a város zárt közösség, magától értetődő, hogy a város gazdagsága önmaga eredményeitől függött. Ritkán kapott kívülről adományokat, saját bevételeiből gazdálkodta ki kiadásait. A város gazdasági egyensúlya ezzel együtt nem lehetett független a külső világtól. A falakon túli feudális társadalom zavarai a városok stabilitását is megingathatták. A vagyon itt sem volt biztos. Aszály, járvány, háború, tűzvész tehetett tönkre napok alatt mindent. A polgár tehát nem volt, nem lehetett könnyelmű, igyekezett biztonságra törekedni. A meglévőt megpróbálta a lehető legracionálisabban beosztani. A közpénzek még a gazdag városokban sem álltak zsákszám rendelkezésre. Miközben például olyan változások, mint a fegyvertechnika fejlődése, jelentős beruházásokat követeltek a függetlenségüket fallal védelmező városoktól. A polgár tehát fölöslegesen nem költekezett. Azt belátták mindenfelé a tanácsurak, hogy a szegények és a betegek számára szükség van menhelyekre, ételmezésre, elvégre „saját” szegényeikről van szó, azon közösség elesettjeiről, akik az ő különálló társadalmi csoportjukhoz tartoznak. De azt már egyre kevésbé tűrték, hogy mások szegényeit is ők tartásuk el.²¹¹ A városi polgár részleges elszigeteltségéből adódó jellegzetes csoportszemléletéből érthetően alakult ki ez az álláspont. Mert annak a külső társadalomnak a koldusairól van szó, amelyet ő többé-kevésbé elutasít, amelyik neki ellenfele, vészt hoz rá. Az tény, hogy minden közösségnek megvan a maga szegénysége, s azért vállaljon is felelősséget – ez a polgár hitvallásához tartozik. De minden közösség vállalja is szegénységét, s ne testálja mások nyakába, ne „exportálja” a problémát, bízva a városi közösségek pénztárcájában. A saját városi szegényekről a városi közigazgatás szervezeten

²¹⁰ RATZINGER 1884, 306–307.

²¹¹ ZEEDEN 1968, 113.

gondoskodott, de a „külső” rászorultakról hallani sem akart. A város gazdasági teherbírása nem terjedt ki a feudalizmus hordalékának segélyezésére. De a saját közösségéből származó árvákról, aggastyánokról, betegekről, szegényekről gondoskodott. A középkori világi (városi) szegénygondozás jellegéből fakadóan hangsúlyozottabban közösségkötött, mint a vidék egyházi karitatív szerkezete. Nagyobb súlyt kapott a közösséghez tartozás, mely a szolidaritást a városiakra vonatkoztatta.

19. KOLDUSRENDTARTÁSOK. Élesen különböztetett tehát a városi felfogás külső és belső szegénység között. A város ezt már csak szervezeti adottságai okán is tehette: a városkapuk ellenőrzése, a falak, a viszonylag kicsi és zárt közösség, amely a jó és használható nyilvántartást lehetővé tette – életképessé minősítette az elgondolást. A szegénygondozásban a városok jól működő rendszereket hívtak életre. Saját „koldusügyet” alakítottak ki, koldusrendtartásokat és szabályzatokat bocsátottak ki, így Nürnberg 1387-ben, Eßlingen 1389-ben, Köln 1403-ban, Bécs 1442-ben. Ezekben korlátozták az idegenek tartózkodási idejét a városban, koldulóhelyeket jelöltek ki, meghatározott időpontokat határoztak meg a kéregetésre, koldusvizsgát írtak elő a jogosultság megállapítására.²¹² Nürnberg 1370. évi koldusrendtartása például az idegen koldusokra általános koldulási tilalmat rendelt el. Naprakész nyilvántartással rendelkezett a magisztrátus a városi szegényekről, akiket koldusjelvényekkel láttak el, s melyek birtokában alamizsnára és ellátásra voltak jogosultak. A kör alakú, fölvarrható jelvény közepén a város címere volt látható, fölötte az illető koldus nyilvántartási száma.²¹³ Gent és Firenze több ezer helyi illetőségű szegényt támogatott, részben az ispotályi struktúrán keresztül, részben azon kívül, szegénylisták alapján. A saját szegényeket segélyre jogosító tárgyakkal, érmékkel, bárcákkal, felvarrható jelekkel látták el.²¹⁴ Carsten Küther írja,²¹⁵ hogy a különböző okokból országutakra terelt és koldussorra vetett népességtől „a közösségek megtagadták az otthonhoz való jogot, mivelhogy a helységeknek volt kötelessége saját szegényeiről gondoskodni”. 1290-ben Mons városában „községi alapítványt” létesítettek alamizsnálkodás céljára. Az alapítvány a saját szegények számára előjogokat biztosított a segélyekre. Az előjog alapja egy évente megújított szegénylista volt, melyre az esélyes folyamatosság érdekében föl kellett vételniük magukat a városi szegényeknek.²¹⁶ Sankt Gallenben az idegent vendégül látták egy éjszakára a menhelyen, kapott kosztot bőségesen, utána

²¹² MOLLAT 1984, 2.

²¹³ BOOCKMANN 1986, 249.

²¹⁴ CASTEL 1998, 35.

²¹⁵ KÜTHER 1976, 15.

²¹⁶ CASTEL 1998, 35.

azonban teljes fél esztendőre megtiltották visszatérését a városba.²¹⁷ Kétféle szegény között különböztetnek tehát a városok. A sajátáról gondoskodtak, a másét mindegyik kivetette, sőt büntetőeszközökkel védekezik a beáramlásuk ellen. Úgy vélem, ez a kettősség azért nem mellőzhető, mert a későbbiekben, a fenyítőházi eszme kialakításánál (kiegészülve a protestáns munkaethoszból folyó következtetésekkel) döntő szerepet játszik majd.

Mivel arra természetesen nem voltak képesek a városok, hogy a rászorultság okait fölszámolják, így a felületi kezelés lehetősége maradt csupán. A városi organizmusba egy intézményt (vagy többet) kellett beilleszteni, amelyik alkalmas lehetett arra, hogy az utcákról összegyűjtött rászorultakat egy helyen tartsa, szállást és alapvető élelmezési feltételeket biztosítson. Kezdetben egységes volt az arculat: az önhibájukon kívül munkaképtelenek (nyomorékok, szellemileg korlátozottak, különféle nyavalyákban szenvedők, ragályos betegek) „látványos” csoportjait menhelyeken helyezték el, amelyek teljesítőképeségük határain belül további segélyezési funkciókat is elláttak. A szegények elszállásolását, étkeztetését is ők szervezték, lelenegyermeket és árvákat gondoztak és neveltek, zárándokokat és utazókat fogadtak (ez utóbbiakat mérsékelte és egyre csökkenő lelkesedéssel), valamint a városi foglyok élelmezését biztosították.²¹⁸ Így már az első megjelenésében is összefonódott a szegény- és beteggondozás. (Ezt az összekapcsolódást segítette többnyire a városokban megtelepedett gyógyító rendek már eredetileg is kettős feladata, hiszen, mint arról már szó esett, a keresztes hadakat kísérő betegápolók funkciója volt a katonák mellett a tömeges méretekből kiáramló szegények gondozása is, a hadifoglyokról nem is szólva.²¹⁹) Szabály szerint városonként legalább két menhely működött, egy általános menhely a szegényeknek és betegeknek s egy másik a bélpoklosoknak (ragályház), akiknek elkülönítése létkérdés volt a város számára.²²⁰ A menhelyek java része általános ispotályként a szegénygondozás legtöbb funkcióját ellátta. Ebből eredően befogadóképességük is jelentős volt. Például Nördling, St. Marien ispotálja a 14. században négyszáz főt is meghaladó befogadottal dolgozott, Schwäbisch-Gmünd Szentlélek Ispotálja 1400-ban száz gondozottat volt képes ellátni, Nürnbergé 200-at, Augsburgé 1493-ban 500-at.²²¹ Amennyiben a városokban több ispotály működött, az nem a specializáció bizonyítéka volt, ugyanis az általános menhelyek többnyire párhuzamosan tevékenykedtek. Például a kicsiny Monzában már a 12. században hármat, Milánóban tizenegyet tartottak számon. A 14. századi Firenzében több mint 30

²¹⁷ ZEEDEN 1968, 113.

²¹⁸ RATZINGER 1884, 316.

²¹⁹ BORST 1973, 258.

²²⁰ LAUM 1923, 943.

²²¹ REICKE 1932, 282.

házat említenek a források.²²² Később, a lakosság gyarapodtával, a kommunális igazgatás fejlődésével a szociális intézményeknek újabb típusai alakultak ki: a szegényházak, betegkórodák és ragályházak mellett megjelentek az öregek otthonai, a zárándokok és átutazók menhelyei, az árvaházak, a lelencházak és így tovább.²²³ A városi szegény- és beteggondozás egyik forrása tehát a városi közösség szolidaritása és felelősségvállalása volt saját szegényeiért.

A pénzügyi források a segélyezésben változatosak és meglehetősen hullámzó biztonságúak voltak. Stabil forrásnak tekinthető a városi közösség költségvetése (*pecunia publica*), hiszen saját intézeteit nyilvánvalóan fenntartotta, de a városi adminisztráció alá kerülő gyógyító rendek is elsősorban innen szerezték a költségeik fedezésére szolgáló összegeket. Másik nagy bevételi forma volt az egyházi segélypénz. Ez a templomi gyűjtésekből és az egyháznak felajánlott kegyes célú alapítványokból származott. Alkalmanként az egyházi vezetés, mondván, hogy a város rendelkezik erre a célra megfelelő pénzügyi apparátussal, a segélypénzek egy részének kezelését is a hivatali adminisztrációra bízta. Ahol ilyen döntés született, ott érzékelhető lett a szegénygondozás javulása, mert ez az egyébként elaprózódott források összpontosítását segítette.²²⁴

A koncepcióhiányon persze ez sem segített. Az egyház soha nem mondott le teljesen az alamizsnaosztás lehetőségéről, így mindig tartott vissza erre a látványos propagandisztikus aktusra némi pénzt a segélyösszegekből. A városi költségvetés és az egyházi segélypénzek mellett a harmadik forrás a polgárok önkéntes adományai és alapítványai voltak.²²⁵ A középkori városi alapítványügy sajátos vonása volt, hogy a kezelési felfogás egyházi eredete okán erősen összevegyült a szegényügy az iskolaüggyel és az egyházüggyel. Másfelől az alapítványok és felajánlások nem pénzüsszegekre és általános célra szóltak, hanem mindig valamely konkrét rendeltetésük volt, konkrét célok és gyakorlati tevékenységek megnevezésével. Példának okáért Schwäbisch-Hallban egy polgár vállalta, hogy téli napokon a kórodát ellátja tüzelővel és világító anyaggal. Mások betegek ruháztatásáról gondoskodtak. Heilbronnban egy alapítvány vállalta egy második ápoló fölvetelének költségeit, újabb 24 beteg elhelyezése érdekében. A legtöbb alapítványt arra tették, hogy ünnepnapokon a betegek, árvák, szegények (esetleg rabok) számára ünnepi eledelt biztosítsanak. Egy jótevő például a város szegényeit a 19 legnagyobb ünnepen sült hússal látta el. Társa a városban valóban ünnepszámba menő fürdés idejére biztosította a kenyeret és a bort. (A kor fürdőzése többórás élvezet és azt követő „lakoma” volt.) Eb-

²²² RATZINGER 1884, 349.

²²³ ZEEDEN 1968, 110.

²²⁴ SCHERNER 1988, 139.

²²⁵ LAUM 1923, 943.

²²⁶ ZEEDEN 1968, 110.

ből látható, hogy a segélyezés fő formái természetbeliek voltak. Az élelmezés, fölruházás, szállás biztosítása tették ki a gondozás javát.

Az egyházi alamizsnaosztási gyakorlat mintájára a dolog egyszerűsége folytán próbálkoztak a világi hatóságok is pénzbeli segélyezéssel. Egyes városokban például ún. segélyezési taxa is létezett. A segélyezésért folyamodó helyzetének vizsgálata alapján, ahhoz igazodó összeget fizettek ki neki.²²⁷ Amit azonban a felügyeletet ellátó urak tapasztaltak, nem kedvezett az ez irányú továbblépésnek: sorozatos visszaélések jellemezték a rendszert, az összegeket rossz célra fordították a segélyezettek. Nem volt ritka, hogy a szülők gyermekeiket koldussá nevelték, s így nagyobb eséllyel folyamodhattak segélyért. Több helyen beszüntették tehát a pénzsegélyt, miként Sankt Gallenben is 1530-ban. A tanács határozata szerint a segélyt természetben kellett kiadni: aki éhes volt, naponta két alkalommal a kórházban ingyen élelemhez juthatott.²²⁸

A városi szegénygondozásban egyre többször foglalkoztak a munkáltatás gondolatával, a munkaképes koldusok munkára fogásának tervével. Angliában az 1349. évi munkástörvény tipizálta első ízben a szegényeket „érdemes szegények”-ként (öregek, rokkantak, özvegyek, kiskorúak) és „érdemtelen szegények”-ként (ép, egészséges, munkaképes dologtalanok).²²⁹ A 14–15. században több bizonyíték igazolja, hogy a munkaképes szegényeket munkára fogták. Hamburg városa például vállalta a munkaképtelen polgárok elhelyezését és ellátását, de a munkaképes, szegényházban elszállásolt rászorulóknak dolgozniuk kellett, hogy legalább a költségek egy részét ezúton előteremtsék. Ezt a megoldást ösztönözte az időről időre elapadó segélyezési alapok rossz helyzete is. Hasonló elven működtek a beginaházak is, melyeknek női lakói saját termelőmunkájukból (szabás-varrás, kötés, szövés, horgolás, fonás, gyógyító- és beteggondozó munka) próbálták magukat fenntartani. A szegény- és árvaházaknak ez a keveréke tehát eleve összekapcsolódott a munkáltatás gondolatával.

Ahol az egyház fenntartotta a segélypénzek kezelésének középkori gyakorlatát, ott a világi hatóságok és az egyház között a szegénygondozás kérdésében egyre feszültebbé vált a viszony. A koldusok szaporodásához vezető alamizsnaosztási gyakorlatról az egyház hosszú ideig nem volt hajlandó lemondani, miközben a tömegessé váló koldusügyet a városi hatóságoknak kellett kezelniük. Tetézte a nézeteltéréseket a városi kormányzatok racionalizálási törekvése, mely szegénygondozásra fordítható összegek centralizált felhasználására irányult volna, s melyet az egyház gátolni igyekezett. Nemcsak az alapok egy részének elvonása formájában, hanem a városi gondozás jótékony hatásának megtörésében és hatástalanításában is, melyet a differenciált s a helyzet fel-

²²⁷ LAUM 1923, 943.

²²⁸ ZEEDEN 1968, 113.

²²⁹ BARKER, Robert L. – ALMÁSI Judit: *Mérföldkövek a szociális munkáltatásban*. Budapest, 1996. Budapesti Szociális Forrás Központ, 8.

mérésén alapuló világi segélyezés szisztémája eredményezhetett volna. Ezt az ellentmondást már csak a megreformált egyházak álláspont-módosulása oldhatta föl.

20. BÖRTÖNMISSZÓ. Az egyház karitatív tevékenységének egyik látványos területe volt a börtönmissziója, a rabokkal kapcsolatban kifejtett tevékenysége. Ez egyrészt a foglyok lelki és jogi segélyezésére vonatkozott (a foglyok látogatása, vigasztalása, lelki segélyben részesítése, a szegények ügyvédje intézmény megteremtése). Másrészt mint arról fentebb már szó esett, az egyház a foglyok anyagi segélyezését és gondozását összevonta a szegényüggyel és segélyezéssel.²³⁰ V. Orbán például Avignonból kibocsátott brévéjében Velence foglyaival kapcsolatban bőséges bűnbocsánat lehetőségét helyezte kilátásba mindazok számára, akik a Palazzo börtönébe zárt rabok ellátásához „azokból a javakból, melyet az Úr adott, kegyes célú alamizsnával hozzájárul”.²³¹ Egyházi ösztönzésre sorra születtek az egyesületek és testvérségek a rabsegélyezésre, szorosan a szegényügyhöz kötődve. Miként például a Casa della Pieta Velencében a lelencgyermek és a rabok gondozására (1345). Mantua jótékonyági szervezete 1407-ben alkotta meg új alapszabályát, mely a szegénygondozás mellett külön fejezetben tartalmazza a rabsegélyezés ügyét. Ilyen és ehhez hasonló szervezetek számos városban léteztek. Azt azonban merészség lenne állítani, hogy maguk a városi hatóságok e feladatok bármiféle összevonását tervezték vagy tették volna. A városi szegény és a tömlöcözött rab helyzete között a kor polgárának felfogása szerint nagy szakadék húzódott, még hozzá az infámia, a polgári becsület elvesztésének ténye. A szegénység maga nem bűncselekmény, sőt az egyház hatályos tanítása szerint becsülendő állapot. A tömlöcöztetés többnyire még elmarasztaló ítélet nélkül is a rab becsstelenségéhez vezetett. A formákban azonban sok a hasonlóság. Nem ritka, hogy a város a rabokat a koldusok közé engedte alamizsnáért, hogy magukat élelmezni tudják. Mint láttuk, előfordult az is, hogy az ispotály élelmezte a rabokat. Ismeretes, hogy a tömlöcökben évszázadokon át semmiféle munkáltatás nem folyt, a foglyok (nem túl tetemes) élelmezési-őrzési költségei ugyancsak a városi kasszát terhelték. Nem szükséges részletezni, hogy ilyen körülmények között milyen ellátásban részesültek a raboskodók.

21. BÖRTÖNBÜNTETÉS A MAGYAR JOGTÖRTÉNETBEN. „A bebörtönzés, amelyet napjainkban a leggyakrabban alkalmaznak, a középkori magyar büntetőjogban a legkritikábban alkalmazott büntetés” – állapította meg Timon Ákos.²³² Ritkán

²³⁰ BOHNE 1925, 234–236.

²³¹ KRAUSS 1895, 142.

²³² TIMON Ákos: *Magyar alkotmány- és jogtörténet, különös tekintettel a nyugati államok jogfejlődésére*. Budapest, 1910. Hornyánszky, 418.

alkalmazott szankciónem, de a praxis része. Ezt állította Hajnik Imre,²³³ megerősítette Hegedüs Géza²³⁴ és Szoika Kamill is.²³⁵ Jelenlétéről persze nem csak a joghistorikusok tanúskodnak, a bizonyítékok sorában áll néhány okirat is.²³⁶

Megemlékezik a tömlőcről a Váradi Regestrum (1208–1235) egyik feljegyzése is. E szerint „a balajti, finkei, mucsonyi és császtai várnépek hadakozó fegyverviselők és nem börtönőrök. Pétör a borsodi várnak jobbágya pörbe fogta azon várnak népeit... mondván, hogy az ő hivataljok lenne a börtönőrzés” (carceres custodere...). „Ezek ellenben azt állították, hogy igen is fegyverviselői a várnak, nem pedig rabtartók” (...non ad carcerem custodiendum).²³⁷ Kandra Kabos szerint ez az egyetlen bizonyíték arra, hogy a börtönőrzés e korban a fegyveresek alsóbb rétegének feladata volt.²³⁸ Számunkra pedig azt jelenti, hogy a 13. század várában (vármegyéjében) funkcionáló börtön létezik. S talán az is megköszönhető a rövid információ alapján, hogy a börtönőrzés nem tartozott a megbecsültebb tevékenységek közé, hiszen a balajtiak még a tüzes vas próbáját is hajlandók kiállni a terhes feladattól való megszabadulás reményében.

22. A MAGYAR TÖMLÖCÜGY DEKRETÁLIS SZABÁLYOZÁSA. A magyar börtön története – szemben számos, napjainkig élő tudományos hiedelemmel – keresztény államalapításunk korára nyúlik vissza. A carcer első királyaink törvényeiben is felbukkant, alkalmanként az őrzést célzó fogva tartás mellett (bár kétségtelenül nem uralkodó büntetési nemként, de) szabadságvesztés-büntetés végrehajtására szolgáló helyként is.²³⁹ A bezárás, a carcer a magyar büntető joggyakorlat egyik legrégebbi eleme: I. (Szent) István és I. (Szent) László dekrétumai óta az írott jogban és az igazságszolgáltatási praxisban egyaránt felbukkanó intézmény.²⁴⁰

²³³ HAJNIK Imre: *Magyar alkotmány és jog az Árpádok alatt*. Pest, 1872. 363–364.

²³⁴ HEGEDÜS Géza: *Anyagi büntetőjog az Árpád-házi királyok korában*. Budapest, 1935. (Értekezések Eckhart Ferenc Jogtörténeti Szemináriumából 4.) 49.

²³⁵ SZOIKA Kamill: *A földesúri bíráskodás az árpádkori Magyarországon*. Budapest, 1944. Szerző Kiadása, 40.

²³⁶ *Codex Diplomaticus. Hungariae ecclesiasticus ac Civilis*. Studio et opera Georgii FEJÉR Budae 1829. Typ. Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae III. 2. 237.

²³⁷ KANDRA 1898, 115.

²³⁸ KANDRA 1898, 115. 8. lj.

²³⁹ MEZEY Barna: Tömlőc és áristom. *Jogtörténeti Szemle*, 3. sz. 1990, 3.

²⁴⁰ Az idézett törvényhelyek a dekrétumok millenniumi kiadásából származnak. *Magyar Törvénytár*. Fordította NAGY Gyula, KOLOSVÁRI Sándor, ÓVÁRI Kelemen. Szerkesztette, jegyzetekkel ellátta MÁRKUS Dezső. Budapest, 1896–1900. Franklin Társulat. A CJH-ban nem szereplő törvénycikkek Szilágyi Lóránt fordításában: *Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához. I. rész 1000-től 1526-ig*. Szerkesztette LEDERER Emma. Budapest, 1964. Tankönyvkiadó.

A Corpus Iuris Hungaricibe fölvetett dekrétumok között már Szent István rendelkezéseinél is találkozunk az elzárással. „Valaki pénteki napon, melyet az egész kereszténységben megtartanak, húst eszik, egy hétig böjtöljön bezárva” – szól az egyház szabályai ellen vétőkről. (Szilágyi Lórántnál a passzus így hangzott: „egy héten át sötétbe zárva.”) Hasonlóan fogalmazott a kántornapi böjt megszegőiről is.²⁴¹ A böjt bár egyházi jellegű büntetés, Istvánnál azonban a jog világi szankciórendszerének állandó elemévé vált; tükrözője a szorosan egybefonódott világi és egyházi törvényhozás kezdeti egymásrataltságának. Ezt nem vette tekintetbe Gläser István, midőn első királyunk idézett döntését úgy értelmezte, mintha a bezárás az egyheti koplalás biztosítására szolgáló intézkedés lenne.²⁴² A böjt azonban István valamennyi törvényében – ahol megjelenik – mellékbüntetésként szerepel.²⁴³ Annak sincs sok értelme, hogy ha az emberölésnél nem érezte szükségét a jogalkotó a bezárásnak, miért éppen a megszegett böjt büntetésénél tenné azt. Magyarázatra szorulna az a jelenség is, miért e helyütt (és csak itt!) válna főbüntetéssé a böjt, a nála sokkal súlyosabbnak tűnő szabadságfosztást utasítva a második, mellékes helyre. Véleményünk szerint tehát itt a bezárás, a szabadságfosztás a főbüntetés (mégghozzá határozott időtartamú szabadságelvonás), s ennek súlyosbítását képezi a koplaltatás. A böjt mindenütt határozatlan tartamú, kivéve a 36. fejezetet, melyen szolgának szolga általi megölése esetén 40 napi böjtöt szab ki a dekrétum.²⁴⁴

De ha István intézkedései még vitathatók is, I. (Szent) László királyunk dekrétumaiban már konkrét formát öltött a börtönbüntetés. László király második törvénykönyvében úgy rendelkezett, hogy „aki kivont karddal embert öl, vessék tömlőcbe [in carcerem] a király ítélete szerint és osszák három részre minden vagyonát, úgymint: szölleit, földet, cselédségét, szolgáit...”. Ha csupán a szövegnek ezt a fordulatát tekintjük, nem kétséges: a király ítéletétől függő szabadságvesztés-büntetésként funkcionáló tömlőccel van dolgunk. Ellentmond azonban ez értelmezésnek a következő bekezdés, miszerint ha, „száztíz pénz érnél kevesebb vagyona lenne, szabadságát is veszítse el”.²⁴⁵ Ennek így csak az esetben van logikája, ha *a)* a király ítélete határozott tartamra szól, s szabadulása után szolgáskorba kerül az elítélt, amiért a vérdíjat megfizetni nem tudja, vagy ha *b)* a tömlőcbe tétel ideiglenes, tehát csupán az ítélethozatalig tartó biztonsági fogság.²⁴⁶ Egy másik passzus azonban félreérthetetlenül utalt már

²⁴¹ István II. 9. fejezet Kántornapokon húst enni tilos. István II. 10. Pénteken húst enni tilos. Szilágyi Lórántnál I. 10, 11.

²⁴² GLÁSER István: *A szabadságvesztés-büntetés végrehajtása*. Történeti áttekintés. Budapest, 1975. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 87.

²⁴³ István II. 11., 13., 14., 15., 16., 41., 36.

²⁴⁴ István II. 36. Arról, ha szolga szolgát öl.

²⁴⁵ László II. 8. Az emberölésről.

²⁴⁶ Ezt valószínűsíti Szilágyi fordítása is, aki szerint a törvényhely így hangzik: „...a királyi ítélet végett vessék tömlőcbe.” LEDERER 1964, 36.

a börtön büntetésfunkciójára is. A lopáson ért rokon „ne szenvedjen akasztófát vagy testi veszedelmét, hanem adják el, mint számkivetettet, ha közrendű ember, ha pedig nemes embert kapnak azon vétekben rokonai, azt nem kell eladni, hanem vessék a tömlőc fogságába”.²⁴⁷ Tehát míg a közrendűek büntetésére a szabadság teljes elvesztése, az eladás szolgál, addig az előkelők részére tömlőcöztetést rendel a jogalkotó. A tömlőc e helyütt büntetésként funkcionál. Mint tudjuk, a nobiles a 13. század derekáig a világi nagyurak, az arisztokrácia elnevezése.²⁴⁸ A szálak tehát az előkelőkhöz vezetnek: oda, ahol a hatalom összpontosul, ahol a várakat építik, ahol feltehető, hogy bebörtönzésre alkalmas körülmények léteznek, ahol nem okoz gondot az elítélt ellátása és őrzése. (Nem zárható ki az az összefüggés sem, hogy az enyhébb megítélés rétegprivilegium lett volna: ezt azonban nehéz összeegyeztetni az első Árpád-házi törvényalkotók egyik alapvetőnek tűnő büntetési elvével, azzal, hogy a magasabb társadalmi állású bűnelkövetőt súlyosabban büntették, mint az alacsonyabban állót.²⁴⁹ A közrendűek tömlőcöztetésére az új viszonyok stabilizálásával elfoglalt királyi hatalom nem alakította még ki (nem is alakíthatta ki) az „állami” börtön intézményét. Sok egyéb (gazdasági, politikai, jogi) okok mellett ez ellen hatott a szabadságnak mint értéknek devalválódása akkor, amikor a társadalom széles rétegei veszítették el szabadságukat – nem büntetésként, hanem a termelési rendszerbe illeszkedés velejárójaként.

Tipikusan végrehajtási jellegű fogságról más Árpád-házi királyok is rendelkeztek. Így például III. András szólt arról a bűnösről, ki „az erőszakoskodási ügyben a megítélt büntetést nem képes megfizetni”. Az ilyen elkövetőt „vessék fogságra, és megfelelő büntetéssel lakoljon”.²⁵⁰ Mivel az elítélt, ha utóbb a büntetést megfizette, szabadult fogságából, tekinthető lenne az adóssági fogság valamiféle szinonimájának. Magunk részéről inkább látunk benne alternatív szankciót, mely a fizetni nem tudó büntetését szabadságvesztésre váltja át.²⁵¹

A 14–15. században az „örökös börtön”, vagyis az életfogytiglani szabadságvesztés-büntetés is része a törvényben rögzített magyar büntetési rendszernek.²⁵² A 15. században datálták azt a dekrétumot, amely a káptalanok és konventek hiteles tanúbizonyításával kapcsolatos visszaéléseket büntette. „A kiről pedig kiderül, hogy esküje ellenére hamisan járt el, vagy hamis jelentést tett, az olyan, mint hamisító és hamis esküvő javadalmának (ha van neki) elvesztésével fogságba kerüljön” (perpetuis carceribus mancipetur). A jogalkotó életfogytig-

²⁴⁷ László II. 9. Arról, ha valakinek családjabelije lop.

²⁴⁸ PAULER Gyula: *A magyar nemzet története az árpád-házi királyok alatt*. Budapest, 1899. Athenaeum Irod. és Nyomdai R. Társulat I. k., 136. FÜGEDI Erik: *Ispánok, bárók, kiskirályok*. Budapest, 1986. Magvető, 102.

²⁴⁹ István II. 14., 15., 25., 33., László II. 1., 6., 14., stb.

²⁵⁰ 1298. évi 57. tc.

²⁵¹ LEDERER 1964, 101.

²⁵² 1435. (II) évi 8. tc.; 1492. évi 43. tc.; 1567. évi 26. tc.; 1514. évi 48. tc.

lani börtönbüntetést állapított meg. S bár törvényi nyoma nincsen, a szöveg arra enged következtetni, hogy nemcsak az egyházi tanúsítók juthattak e sorsra, hanem a hamisítók, hamisan esküvők is.²⁵³ Zsigmond törvényét lényegében szóról szóra megismételte s megerősítette II. Ulászló.²⁵⁴ Miksa kiegészítette a hamisítók törvényi körét, ő a csaló és hitszegő ügyvédekre mondta ki: „mint csalókat és hamis esküvőket örökös fogságra vessék.”²⁵⁵ Vagyis igazolja a fenti állítást, hogy a hamisítókat, csalókat, hamis esküvőket, legyenek akár egyházi, akár világi személyek, életfogytiglani rabság várta. Ez az artikulusz szerintünk meggyőző bizonyíték arra, hogy a tömlöc feudális büntetési rendszerünk jogszabályban megfogalmazott részét képezte.

III. András 1298-as dekrétumával mutat rokonságot II. Ulászló egyik artikulusa. E szerint az előkelők kárt okozó szolgálkat (várnagyaikat, vártisztjeiket) „káruk megtérítése céljából befoghatják, nemességük előjoga ellen nem állván”. Azokat egészen „káraik megtérítéséig ott tarthatják”.²⁵⁶ Ez az intézmény büntető jellegű szankciónak föl nem fogható; a fogva tartás a magánjogi követelés, a kár megtérítésének biztosítására szolgált. Habár a kor jogi zűrzavarában s főként tagolatlanságában nem vált el határozottan egymástól a büntetés és a kár biztosítása.

Az életfogytiglani fogság más helyütt is fölbukkan: Dózsa parasztfelkelésében tevékeny szerepet játszó „részes papokat” ítélte a törvény örökös börtönre.²⁵⁷ A tömlöcöztetés gyakoriságát példázza Ferdinánd törvénye, mely a „nyilvánvaló vétséget vagy kihágásokat elkövető” jobbágyok bebörtönzését (in carcerem) tilalmazta.²⁵⁸ Arról hallgat a szöveg, hogy a bebörtönzés itt büntetést vagy vizsgálati fogságot jelent-e. A különbség persze közel sem olyan lényeges, mint napjainkban. Említettük már, hogy a feudalizmusban általában, de különösen a Dózsa-féle mozgalmat követő években, évtizedekben, a török elleni háborúk zűrzavarában, a három részre szakadás traumájának sűrűjében egyáltalán nem volt szükség processus lefolytatására ahhoz, hogy valakit büntetésként tömlöcbe csukassanak.

Miksa dekrétuma eltiltotta a véghelyek kapitányait attól az elterjedt szokástól, hogy „valamely keresett ürügy alatt” a szegény jobbágyoknak az elfogását, fogságba vagy tömlöcbe vetését „pénz, termények kicsikarására használják”. A tömlöcnek itt büntető jellege nincs, ám legalább annyit bizonyít e passzus, hogy a véghelyek, várak tömlöcökkel rendelkeztek.²⁵⁹

²⁵³ 1435. (II) évi 8. tc.

²⁵⁴ 1429. évi 43. tc.

²⁵⁵ 1567. évi 26. tc. 5. §.

²⁵⁶ 1492. évi 24. tc.

²⁵⁷ 1514. évi 48. tc.

²⁵⁸ 1548. évi 41. tc.

²⁵⁹ 1567. évi 30. tc.

Mátyás 1486-os intézkedése sajátos biztonsági őrizetet fogalmazott meg. „A főbenjáró ítéletben marasztaltat bírója azonnal fogja el, és egyezkedés végett három napig tartsa fogva: az egyezkedés nem sikerültével harmadnap szolgáltatassa ki az ellenfeleknek.”²⁶⁰ Nem büntető fogságról esett itt szó, de a letartóztatás nem is „előzetes” jellegű: a szentencia kimondása után, a végrehajtás részét képező cselekmény mozzanata e fogság.

23. A *TRIPARTITUM CARCERE*. A dekrétumoknál is nagyobb hatással volt a jogalkalmazásra a törvénné sosem vált, ámde a bírói gyakorlatba beépülő Hármaskönyv, „a nemesség bibliája”, Werbőczy István szokásjogi gyűjteménye elenyésző számú rendelkezésben ugyan, de megemlékezett a tömlőcről, fogságról. Tudjuk, a *Tripartitum* szerzőjét két fő törekvés motiválta munkájában: a jogösszefoglalás és a modernizáció; a rendteremtés a rendi jog kusza világában és a korszerűen kimunkált jogtudományi fogalmak meghonosítása. Tükröződik tehát művében a kor judikatúrája, de jellemzi Werbőczy didaktikus-elméleti felfogása is. Werbőczy szövegezésében *captivatio* néven foglalta össze a fogság legkülönbözőbb fajait az ellenség kezébe kerüléstől²⁶¹ az eljárási fogságon át²⁶² a büntetesként fogatosított tömlőcig.²⁶³

A szakirodalomban a börtön hiányát bizonygatva meglehetősen gyakori hivatkozás a Hármaskönyv büntetési rendszerének megidézése, hogy ti. „Werbőczy Hármaskönyvében nincs szó szabadságvesztésről”.²⁶⁴

Ezzel szemben Werbőczy szólt a börtönről: egyfelől, a nemesek letartóztatása kapcsán, másfelől a magánbörtönről, a privát carcerről, mely ugyan nem az állami (királyi) szabadságvesztés-büntetés részeként, de mégis csak büntetésszerűen a szabadság elvonásával operáló technikai megoldás. A 16–17. században a börtön nem „állami” (királyi), hanem a földbirtokhoz és földesúri hatósághoz vagy a vármegyei, városi törvényhatósághoz tartozó vár, megyeháza, kúria része, s a bírói hatalom gyakorlásának jogosultságához kötődik. A törvénykező hatalom, az (esetleg pallosjogú) úriszéktartás joga a nemesi jószág egyik természetes velejárója, az úriszék-tartási jog kiegészítő eleme pedig a tömlőctartás.

A Hármaskönyv szerint a díjában, kártérítésben vagy adósságok fizetésében elmarasztalt parasztot ellenfele vagy a felperes tizenöt napon át saját kenyéren

²⁶⁰ 1486:55. tc.

²⁶¹ Nemes Magyarország szokásjogának Hármaskönyve, amelyet Werbőczy István a királyi felség személyes jelenlétének helytartója a legnagyobb gonddal készített. Az eredetinek 1517-iki első kiadása után fordították, bevezetéssel és utasításokkal ellátták: KOLOSVÁRI Sándor és ÓVÁRI Kelemen. Bp., 1987. (Továbbiakban: HK.) I. 79, 5., 60.

²⁶² HK. II. 58.

²⁶³ HK. III. 28.

²⁶⁴ BALOGH László–HORVÁTH Tibor: *Büntetés-végrehajtási jog*. Budapest, 1983. BM Könyvkiadó. I.152.

és vízen saját börtönében tarthatta.²⁶⁵ Ezt követően eskü alatt szabadon kellett engednie, de ha a paraszt esküt tenni vonakodott volna, vagy esküjét (hogy ti. az adósság lerovásáig minden bevételét e célra fordítja) megszegi, „az ellenfélnek teljes hatalmában áll ezt a parasztot mindenütt, a hol csak teheti, újból letartóztatni és bebörtönözni és mindaddig, a míg arra a díjra, kárra vagy adósságra nézve tényleg eleget nem tesz, szolgaságra vetheti és ennek akarata ellenére kell azt kipótolni, a mit önként és szabad lábon megtenni nem akart”.²⁶⁶

A parasztokról szóló címben szereplő magánbörtön intézményét gond nélkül terjesztette ki a Tripartitum nemeseken történő végrehajtásra is. „És ugyanezt kell értenünk azokról a perekről is, a melyeket adósságok és károk iránt nemesek indítottak és kezdettek egymás közt.”²⁶⁷ Vagyis nem jelentett gondot a nemesek közötti konfliktus, kisebb hatalmaskodás esetén az elmarasztalt nemest börtönben látni. Akit az ellenfél, mint foglyot mindaddig börtönében tarthat, a míg vele ki nem egyezik és a teherre nézve őt a bíróval együtt ki nem elégíti, és az okozott károkat ellenfelének meg nem téríti.²⁶⁸

A citált szövegben szemléletesen mutatkozik meg a jogintézményeknek a korra olyan jellemző differenciálatlansága és keveredése. Vagyonjogi kérdések (adósság, kár) keverednek büntető anyagi jogiakkal (például esküszegés következménye). A magánjogi érdekű proceszuális szabályok (szerződésszegés következményei) büntető eljárásjogi jellegű szakaszokkal (bebörtönzés mint biztonsági őrzés). Nem is kíséreljük meg a tömlöc funkcióinak elválasztását. Megelégedhetünk annyival is, hogy rögzíthetjük: A tömlöc a korabeli jogrend intézményes eleme volt. Nézetünk szerint az idézet elsősorban őrizetről szól, fogságról, mely biztosítja a teljesítést (ha kártételről, adósságról van szó) vagy a díj megfizetését (ha büntetőügybeni marasztalásról).²⁶⁹ Ily módon az említett fogság végrehajtási jellegű, célja nem a szabadságvesztés mint büntetés realizálása, habár személy elleni szankcióról van szó. Ezt fejezi ki a latin szöveg is, amikor a fogságra a „captivatio” s a „detentio” szavakat alkalmazza. Kivéve azt a fordulatot, amikor kifejezetten börtönről mint olyan helyről szól, ahová az őrizetbe vettek bezárják. Az „in carceribus” szóhasználat az épület vagy helyiség megjelölésére szolgált. A carcer tehát nem a sajátos szabadságelvonás mint anyagi jogi, hanem végrehajtási intézmény: a börtön mint funkcionáló egység

²⁶⁵ HK. III. rész. 28. cím Miképpen kell a kárt és adósságot azokon a parasztokon felvenni, a kiknek ingóságuk és örökségük nincsen?

²⁶⁶ HK. III. rész. 28. cím Miképpen kell a kárt és adósságot azokon a parasztokon felvenni, a kiknek ingóságuk és örökségük nincsen? 2 §.

²⁶⁷ HK. II. rész 68. cím. Arról az esetről, melyben valakit a kisebb ítéletnél fogva is letartóztatni lehet.

²⁶⁸ HK. II. rész 68. cím. 7. §.

²⁶⁹ Korszakunkban a bűncselekménnyel okozott kár megállapításakor nem választották el élesen a vagyoni büntetést a megítélt kárösszegetől. A feudális gyakorlatban sokszor a büntetés nagysága a kárösszegéhez igazodott, annak valahányszorosa volt.

létezik. Sőt, a szövegben a tömlöcviszonyokra is találunk előírásokat: „a foglyot legalább kenyérrel és vízzel élelmezni kell, továbbá a testi bántalmazás, díjának büntetése alatt” tilos.

Magáról az építményről nem derül ki semmi, de hát ez így rendjénvaló: az egyszerű paraszti ház szobájától vagy melléképületétől az uradalmi építményeken keresztül várak tornyáig és kastélyok pincéjéig széles a skála, amely a „saját börtön” kategóriáját kimeríti. Okkal tételezhető föl (mint alább, a gyakorlat áttekintésénél látni fogjuk), hogy míg a várak, kastélyok, uradalmi központok állandó tömlöccel rendelkeztek addig a paraszti végrehajtás alkalmi helyiségek igénybevételére szorítkozott. (Esetleg falun is lehetett ilyen célra használt épület, talán a „bíró házánaál”, ahol a leggyakrabban a kaloda is fellelhető volt.)

Ugyancsak végrehajtási jellegű fogság, de már egyértelműen a büntetés-végrehajtást szolgáló, a főbenjáró ítéletben elmarasztaltak őrizetbe vétele azon célból, „hogy a törvény szerint rendelt büntetés végrehajtása végett bírói kézbe” adják.²⁷⁰

Egyik másik helyen²⁷¹ Werbőczy ismét említette a tömlöc intézményét. Azokról az esetekről írt, amelyekben az apa a fiát jószágmegosztásra kényszerítheti. „...ha a fogságba esett apát az ellenség kezéből vagy a tömlöcből, midőn azt tehetné, ki nem váltja, sem ki nem szabadítja, vagy érette kezességet vállalni vonakodik”, a megosztásnak helye van. A fogság szót tág értelemben itt is „captivatióval” jelöli, amibe azonban a tömlöcbe létet is beleérti.

A fogalmazásból kitűnik, hogy különbséget tett az ellenség kezébe esés mint fogság (amely természetesen jelenthet akár börtönbe zárást is) és a tömlöcbe csukás között. A szöveg második fordulata is ezt támasztja alá: a gyermek köteles szülőatyját kiváltani, kiszabadítani vagy érte kezességet vállalni. Ez utóbbi nyilván nem vonatkozhat az ellenséggel folytatott tárgyalásokra, a kaució a végrehajtási eljárás egyik jellemző eleme volt a feudális perjogban. (De az sem valószínű, hogy a török a gyermek kezességi ígéretére – ami nem azonos a túszedéssel – elengedte volna atyját.)

A Tripartitumban olvasottakból kirajzolódik a végrehajtói minőség köre. Az esetek egy (kisebb) részében a börtön foganatosítását a sértett (hitelező, károsult) gondjaira bízták, ilyenkor ő gondoskodott „saját börtönéről”. Máskor a bíró kapta meg a jogot, hogy az elmarasztalt „legott és nyomban fogságba teheti és (a mondott rend szerint) őrizet alatt tartatja és büntetheti, nemesi szabadsága ellent nem állván”.²⁷² Természetesnek tűnik, hogy e célból „a folyamatosan funkcionáló bírói apparátus kialakította hivatalos” tömlöceit.

²⁷⁰ HK. I. 59.

²⁷¹ HK. I. 52.

²⁷² HK. II. 58.

24. TÖMLÖCÖK A VÁRAKBAN. A börtönökről szóló első információk mind a várakat jelölték meg mint a büntetés végrehajtásának helyét. Szinte valamennyi várunkról bizonyosan tudjuk, hogy tömlöcökkel rendelkeztek. Győrffy György igazolta, hogy első váraink szerves része és tartozéka volt a tömlöc.²⁷³ Könyöki József szerint a magyar várakban nélkülözhetetlen volt a tömlöc.²⁷⁴ S miután ez így alakult, a katonaságnak mindenütt feladata az őrködés.²⁷⁵ A börtönőrzés eleinte nem volt hivatás, foglalkozás, s miután rendesen várban létesültek tömlöcök, a börtön őrzésére a vár működéséért felelős várnagy irányítása mellett a várbeli katonákat rendelték. Városokban a városi őrség teljesített hasonló szolgálatot. A börtönőrzésre rendelt katonákról korai megemlékezés a fentebb említett bejegyzés a ránk maradt istenítéleti jegyzőkönyv, a Várad Regestrumban.

A börtönöket a vár legkülönbözőbb pontjain helyezték el; leggyakrabban pincében, kazamatában, őrtoronyban, várfalban, de előfordult, hogy a várárookban vagy egyéb különleges helyen. (Beckó várának „tömlöce” például egy sziklafennsík volt, amelyen az időjárás kénye-kedvének kitett rab útja nyitva állott a szabadságra: csak le kellett vetnie magát a mélységbe.²⁷⁶) Boldogkő várának börtöne egy téglafallal bélelt, 5-6 méter mélységű verem volt a déli torony előtt, melybe nem lépcső vezetett le, hanem kötélén engedték le a foglyokat. Nemigen kellett tartani a közel hatméteres fal megmászásától és szökéstől.²⁷⁷ Ónod várában a tömlöcök a falon belül helyezkedtek el, külön épületrészként, a fegyverműhely- és raktár, az őrszoba, az istállók és egyéb gazdasági épületek mellett.²⁷⁸

A tömlöc felelős kezelője és felügyelője volt már a 11. században is a porkoláb. A forrásokban a bűnösök, elítéltek őrzőjeként hivatkoztak rá, fontos feladatkörnek tekintették. A legrégebbi adatokban előkelő pozícióra utaló, „castellanus” értelemben használták.²⁷⁹ Lényegében várnagyot jelentett, aki a vár első tisztségviselője, az úr felesküdt hű embere, igazgatója és felügyelője a várnak. Ebben az értelemben az ő hatáskörébe tartoztak a börtönök is.²⁸⁰

„László király pedig rajtakapta a gonoszszágon Salamont, elfogta és Visegrádon börtönbe vettette. Bakony fia Bodos együtt volt a börtönben Salamonnal. László ezt nem félelemből cselekedte, hanem azért, mert királyi atyjafia foly-

²⁷³ GYÖRFFY György: *István király és műve*. Budapest, 1977. Gondolat, 229.

²⁷⁴ KÖNYÖKI József: *A középkori várak, különös tekintettel Magyarországra*. Budapest, 1905. Magyar Tudományos Akadémia, 17.

²⁷⁵ GYÖRFFY 1977, 229.

²⁷⁶ PANDULA Attila: *Megszégyenítés, tortúra és kivégzés a régi Magyarországon*. Eger, 1986. Dobó István Múzeum, 89.

²⁷⁷ K. VÉGH Katalin: Boldogkő. In *Várépítészetiünk*. Főszerkesztő GERŐ László. Budapest, 1975. Műszaki Könyvkiadó, 119. Kiss Gábor: *Várak, várkastélyok, várhelyek Magyarországon*. Budapest, 1984. Panoráma (Utazások a múltban és a jelenben), 78.

²⁷⁸ *Magyar szókincstár*. (Főszerk. Kiss Gábor) Budapest, 1998. Tinta Könyvkiadó, 118.

²⁷⁹ KOVÁCS 1964, 155.

²⁸⁰ VARGA Endre: *Uriszék*. Budapest, 1958. Akadémiai, 1033.

vást fenyegetőzött, hogy gonoszabbat cselekszik az előbbieknél – csillapítani akarta hát kissé dühöngését.”²⁸¹ A Képes Krónika András fia Salamon bebörtönzését írta le. Ismeretes, hogy az 1082. évi letartóztatás után a király rokona nem a ma is álló, alsóvárbéli úgynevezett Salamon-toronyba került, hanem az ugyanitt lévő egykori római castrum egyik tornyában raboskodott. A korabeli tömlöcök zöme várak részeként működött. Hazánkban a 12–14. században gombamód szaporodtak a megvagyonosodott családok által épített várak, lakótoronyok.²⁸² E toronyok később nagyobb várak magját alkották, s a famíliák e toronyokban alakították ki börtöneiket is.²⁸³

Visegrádnak több nevezetes foglya is akadt. Itt halt sebeibe fogsága alatt a Garaikkal dacoló Durazzói Kis Károly.²⁸⁴ Kevesen tudják, hogy Zsigmond magyar királyt 1401. április 28-i, budai letartóztatása után ugyancsak Visegrád várába szállították. Az már inkább ismeretes, hogy ezt követően Garai Miklós indítványára új helyre költöztették: öt hónapig Siklós vára lett börtöne. (Igaz, nem az a kéthajós palotaterem alatt épült tömlöc és kínzókamra, amelyet a látogató, ha Siklóson jár, még ma is megtekinthet.²⁸⁵)

Luxemburgi Zsigmond nevéhez fűződik a budai vár jelentős építkezési hulláma is. A fejlesztések részét képezte a vár nyugati oldalán emelt, négy-öt emeletes, eredetileg minden bizonnyal lakótoronynak szánt Csonkatorony is, amely később tömlöcként funkcionált.²⁸⁶ Itt tartotta fogva 1465-ben a király huszita rabjait, de a toronyba zárták Mátyás sógorát, Podjebrád Viktorint is. A török korban nem változott a feladata: keresztény rabok várták falai között kiváltásukat vagy elszállításukat. 1661-ben 235 magyar raboskodott a várban.²⁸⁷

A várbörtönök szálát lehet továbbvezetni a három részre szakadást követő időkbe Báthory Erzsébet ügyével. Mint ismeretes, a hírhedt várúrnőt végül csejteit várában tartották élete végéig fogságban, eljárási szempontból nem, tartalmilag azonban büntetésként.²⁸⁸

25. A TÖMLÖC A MAGYAR VÁROSI JOGBAN. A városi joggyakorlatban a mohácsi vészt megelőzően élő büntetési nem a szabadságvesztés, a városi jogok a 14. századtól ismerik, a bíróságok rendszeresen szabnak ki carcerre szóló büntetést.²⁸⁹ Ennek

²⁸¹ *Képes Krónika a magyarok régi és legújabb tetteiről, eredetükről és növekedésükről, diadalaiokról és bátorságukról.* Fordította GERÉB László. Budapest, 1971. 95.

²⁸² FÜGEDI Erik: Középkori várak – középkori társadalom. In *Váregépítéstudományunk*. Főszerkesztő GERŐ László. Budapest, 1975. Műszaki Könyvkiadó, 66–67.

²⁸³ KISS 1984. 14.

²⁸⁴ MÁLYUSZ Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon*. Budapest, 1984. Gondolat, 50.

²⁸⁵ GERŐ László: *Magyar várak*. Budapest, 1986. Műszaki Könyvkiadó, 82.

²⁸⁶ ZOLNAY László: *Az elátkozott Buda – Buda aranykora*. Budapest, 1982. Magvető Könyvkiadó, 345.

²⁸⁷ ZOLNAY László: *A budai vár*. Budapest, 1981. Magvető Könyvkiadó, 62.

²⁸⁸ PÉTER Katalin: *A csejteit várúrnő: Báthory Erzsébet*. Budapest, 1985. Helikon, 78, 81.

²⁸⁹ KIRÁLY János: *Pozsony város joga a középkorban*. Budapest, 1894. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága, 287.

több oka volt. A városi jellegű építkezés esetén sokkal kézenfekvőbb a börtönhelyiség kijelölése, mint akármely uradalomban. A szabadságvesztés-büntetést kezdetben főként tekintélyesebb, de mindenképpen polgárjoggal bíró polgárok számára szabták. A testesonkító, megbélyegző ítéletek nagyobb hányadát a kiutasítás, kicsapás, kiverés büntetése kísérte. A súlyosabb testi büntetéseket a nem polgárok, az idegenes és a szegényebb rétegek ellen alkalmazták. Ugyanakkor messze nem volt olyan távolság a városi szegénynép és a patríciusok között, mint nemes és jobbágy kapcsolatában; a városi jog a polgárookra nézve egyenletesebb volt, ami megint csak valamiféle enyhébb büntetés irányába terelte a büntetőjogot. Ráadásul a városi jogban nem is akadályozták olyan tilalmak a szabadságvesztés terjedését, mint a nemes letartóztatásának garanciális szabályokkal körbezárt akadályai. A városi börtön is az előzetes fogva tartás feladatából bontakozott ki: a tömlőben tartózkodók nagyobb része kezdetben nem büntetesként ült, hanem eljárás vagy ítélet-végrehajtás előtt álló gonosztevő volt. A polgárok, az előkelőbb patríciusok büntetése leggyakrabban pénzbüntetés, megszégyenítés enyhébb formái (például megkövetés) és a szabadságvesztés egy változata (árestum) voltak.

A városi jogban ez időre már bevett formája a büntetésnek a „differenciált” szabadságvesztés: carcer (tömlő) és arestum (árestum), melyek a bűncselekmények súlyának kifejezésére, a becsstelenítő és infámiamentes végrehajtásra is módot nyújtottak.²⁹⁰ Sopron városa több ízben alkotott szabályrendeletet a börtönökről. Már 1446-ban határozott a magisztrátus, hogy a kisebb ügyekben letartóztatott polgárát a közönséges bűnelkövetőktől elkülönítve kell bebörtönözni: az őrszoba, a torony helyett a városházán kell az elzárást foganatosítani. („Ob sich jemand ein Erbar gesessener man gegen der Herrn einen oder seinen Nachbar vergisst, soll nit in ersten in der Wachstuben gefangenen noch in den Turm gelegt, sonder in Rathaus als in andern Steten gewohnheit ist, gehalden werden, und sein Recht soll im zugeben werden...”²⁹¹) A 15. századi soproni végrehajtásban tehát már elkülönül a később egyre határozottabban kettéváló árestum és tömlő kategória. Az árestum a „polgári ügyek”, a vagyoni viták, kártételek és adóssági kérdések, kisebb bűncselekmények, becsületcsorbító sértések során letartóztatottak, illetőleg a tekintélyes polgárok, a város vezetői, a magisztrátus tagjai, céhmesterek elzárására szolgált, míg a súlyos bűntettek elkövetői sokkal rosszabb fogvatartási körülmények közé, tömlőbe

²⁹⁰ BÓNIS György: *Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után 1686–1708*. Budapest, 1962. Akadémiai Kiadó, 185. és NEMES Márta: *Börtönépítés Magyarországon*. In *Igazságtügyi épületek Magyarországon a dualizmus korában*. Az OMF Magyar Építészeti Múzeumának kiállítása 1986–1987. Székesfehérvár–Budapest, 1986. A katalógust szerk. PUSZTAI László – HADIK András – FÜLÖP Csilla. Az OMF Magyar Építészeti Múzeuma.

²⁹¹ WINKLER Elemér: *Bűnök és büntetések a régi Sopronban: XVI–XVIII. sz.* Sopron, 1924. Soproni Sajtóvállalat, 15.

kerültek. Az áristomot többnyire a városházán vagy a városi őrség parancsnokának szálláshelyén rendezték be, míg a tömlöc pincében, vár-, illetve várostoronyban, városfalban, netán a hóhér házában volt. Hogy e rendszer utóbb is fennmaradt – bizonyítják a város későbbi statútumai 1546-ból²⁹² és 1620-ból.²⁹³ Eger városában is a börtön két típusát különböztették meg. Tömlöcbe a bűncselekményért letartóztatott gyanúsítottak vagy elítéltek kerülhettek; lopók, verekedők, garázdák, patvarkodók. A purger-áristomot nem tekintették annyira megalázásnak, mint a tömlöcöt: elsősorban a céhbelieket büntették vele.²⁹⁴

A tömlöc és az árestum közötti különbséget nem annyira a börtönfunkciók elkülönülésében (vizsgálat – büntetés) kell keresni, hanem a bekerültek személyében, státusában, esetleg a cselekmények súlyában. Erre a Pest-Buda bírói gyakorlat elemzése alapján Bónis György is rámutatott: „A tömlöc és áristom a bűncselekményhez mérten egyaránt szolgálhatott a vizsgálati fogságra és a büntetés végrehajtására.”²⁹⁵ Az árestum nem csupán a tömlöc szennyétől mentette meg a polgárt, hanem tisztességét és becsületét is megóvta. Ez a két végrehajtási forma között szakadékot húzott. Míg a tömlöcbe kerülő, érintkezve az odazárt többi bűnösrel és gonosztevővel, becsületét veszítette, a városi, „becsületes karakterrel bíró” fogság ettől megóvta, és zavartalanul térhetett vissza korábbi környezetébe, folytathatta polgári életét. Az erre a végrehajtási eljárásra használt korabeli (16–17. századi) kifejezés²⁹⁶ (árestom = fogság, lefoglalás) korántsem olyan egyértelmű jelentésű, mint a tömlöc vagy a carcer. A franciából [arret] a német kapcsolatokon át [Arrest] beszivárgott szó²⁹⁷ kezdetben a tevékenységre, a fogságban tartásra és a fogoly állapotra utalt. Ezért gyakori, hogy jelentése a bebörtönzéssel, tömlöcözéssel keveredett.²⁹⁸ Utóbb azonban jelentése megállapodott a fogház, fogva tartó hely jelentésben.²⁹⁹ Profilját az enyhe végrehajtási szabályok, a polgári lakóházhoz hasonló környezet, a becsületes karakter határozta meg. Utóbb ebből a fogvatartási formából alakult ki az enyhébb, fogházi fokozat. Az árestum a fogvatartottak differenciálásának is előzménye volt. Az igény, hogy a közönséges gonosztevőket elkülönítsék a kisebb bűncselekményeket elkövető, veszélytelenebb polgároktól, a 18. századra már architektúrális következményekkel is járt.

A városi börtönök ellenőrzése és a rabok elítélése (csak praktikus okokból is: élelmezés, őrzési költségek) gyorsabb és lelkiismeretesebb volt a vármegyei, úrszéki tömlöcökben akár esztendőig senyvedő gyanúsítottak ügyeihez képest.

²⁹² C. S. V./2. 39.

²⁹³ C. S. V./2. 158.

²⁹⁴ PANDULA 1986. 47.

²⁹⁵ BÓNIS 1962, 76.

²⁹⁶ VARGA 1958, 1033.

²⁹⁷ CZUCZOR–FOGARASI 1862/67I, 336.

²⁹⁸ Törv. Tud. 1847.

²⁹⁹ BALLAGI 1868, 44.

A városi tömlöcbe nem tartották hosszú ideig a rabokat. A börtönbüntetés ideje néhány napra, hónapra, esetleg fél esztendőre terjedt. A gyakorlat úgy hozta, hogy a hosszabb időtartamra marasztaltakat a városi magisztrátus általában átadta az úriszéknek vagy a vármegyének végrehajtásra. Így például 1752-ben Eger ítélőszéke előtt felelt tetteiért S. Jutka. Ahogyan a jegyzőkönyvben feljegyezték: „sok féle lopásaiért eleibénk hivattatott és examináltatott: és mivel sok törvénytelen cselekedeti világosságra jöttek, representáltatott az M. Földes Uraságnak és annak Tömlöczébe úgy mint criminalista által adatott.”³⁰⁰

Király János Pozsony város középkori jogáról írott monográfiájában több ítéletet is megidéz, mely a szabadságvesztésnek mint büntetésnek gyakorlatát igazolja. Így többek között Zámbo Miklós tárnokmester verdiktjét a pozsonyi vicevárnagy és egy nemes, valamint az őket segítő szolganép ügyében. Nevezettek egy Katalin nevű leányszón erőszakot tettek. Egyéb cselekedeteiket is tekintve a két tettetést fővételekre sentenciázták, a szolganépet pedig 18 napi börtönre ítélték. Nickel Pál porkoláb fogolyszöktetésben való közreműködés, nyilvános erkölcstelenség és a foglyok tetteleges bántalmazása miatt 1430-ban ítéltetett börtönbüntetésre.³⁰¹

Winkler Elemér 16. századi adatokkal szolgálta Sopron büntető gyakorlatából a börtönbüntetésre. 1528-ból származik egy feljegyzés tolvaj halálbüntetésének kegyelem útján börtönbüntetésre történő átváltoztatásáról.³⁰² 1553-ban (csakúgy, mint az 1593. és 1601. évi bírósági tárgyalásban) a hatóság megsértéséért szabadságvesztés-büntetést róttak ki.³⁰³ Egy 1573-as ítélet a 38 aranyat tolvajló leányt börtönbüntetésre kárhoztatta, s csak utóbb, teljes kártérítés és jótállás mellett helyezték szabadlábra.³⁰⁴ 1597-ben varázslásért járt tömlöc.³⁰⁵ Kutatásai a későbbi századokra is igazolták a börtön működését.³⁰⁶

Dul Lőrincz perében 1656-ban hoztak ítéletet a debreceni bírák. A törvényszék határozata szerint „Zámboné allegatiója szerint a tanúk világosítják, hogy tarka...-nak mondotta Dul Lőrincz az Asszont. Dul Lőrincz czéhbeli mesterember lévén, hogy sem ideje szerint való böcsületire, sem czéhbeli állapotjára nem vigyázott, nyelvét oly éktelen szóra bocsátotta: 15 napig lakjék a két ajtajában, ezután kövesse meg Zámbonét”. (A „két ajtajú” a börtön „kedélyes” városi elnevezése volt.³⁰⁷) Mint fentebb már láttuk, Bónis György is bizonyította,

³⁰⁰ PANDULA 1986, 85.

³⁰¹ KIRÁLY 1894, 319–320.

³⁰² WINKLER 1924, 33.

³⁰³ WINKLER 1924, 93–94.

³⁰⁴ WINKLER 1924, 33.

³⁰⁵ WINKLER 1924, 67.

³⁰⁶ WINKLER 1924, 67, 79, 91, 93.

³⁰⁷ SZÉLL Farkas: *A becstelenség és a bíróság előtti megkövetés a Debreczen városi régi jogban*. Debrecen, 1894. Városi Nyomda, 14.

hogy Pest és Buda hatóságai „kezdettől fogva” büntetésként is igénybe vették a tömlöcöt.³⁰⁸

A legtöbb esetben előzetes fogságról, biztonsági letartóztatásról tanúskodnak a jegyzőkönyvek. Crobat István, akit lopásért tartóztattak le, 1570-ben, megintés után távozott a börtönből. De foganatosították az ítélelhozatal előtti őrizetet káromkodásért, varázslásért (1591, 1597, 1601), becsületsértésért (1584) vagy rágalmazásért is (1592).³⁰⁹

Végrehajtási fogságként jelentek meg a városi jogban az olyan esetek, amikor is elítélték az elkövetőt, becsületsértést róttak terhére, s nyelvváltásig fizetésére kötelezték. Mikor azonban az elmarasztalt nem tudott fizetni, „tegyék be addig fogságba, míg satisfacéál” – szóltak bírái.³¹⁰

26. VÁRMEGYEI, ÚRISZÉKI TÖMLÖCÖK. Ahol volt *jurisdictio*, lennie kellett tömlöcnek is, legyen az vármegyei, kiváltságos kerületi, széki törvényszék vagy úriszék. A közös vonásokat a középkori hagyományok foglalták keretbe: a test-sanyargatásból fakadó állapotok, a többnyire föld alatti elhelyezés, a levegőtlenység, fénynélküliség, a mocsok, a táplálék szűkössége és monotonitása, az olcsóságra törekvés, a közös elzárás, az embertelenség. Ha a saját börtön nem mutatkozott megfelelőnek, vagy az uradalomnak nem volt saját letartóztatóhelye, a megyei tömlöcbe küldték elítéltjeiket. A megyei gyakorlatot vizsgálva regisztrálható, hogy a *carcer* és az *árestum* közti differenciálás a vármegyei, úriszéki bírói gyakorlatban nem vagy csak alig jelent meg. A tömlöc középkori kategóriáját ismerő rendi jog a bebörtönzést nem tartotta méltónak a nemes emberhez. A nemességre megbecstelenítőnek tekintve nem alkalmazták, csak a legszélsőségesebb esetekben. A közrendűek (jobbágyok, zsellérek, munkások, csavargók) között pedig nem volt lényeges különbség. Ők egyöntetűen tömlöcbe kerültek. A vármegyei, úriszéki (rendi) jogban nem volt szükség a szabadságvesztés-büntetés kevésbé infámis, „előkelő” végrehajtási módozatára. A városokban az *árestum* többnyire a patríciusok személyére tekintettel kialakuló fogságnem volt – a vármegyében, az úriszéken erre nem tartottak igényt. Az úriszéki perekről publikált kiváló monográfiájában Kállay István arra mutatott rá, hogy az úriszéki processzuális gyakorlat még a 18–19. században nem támasztotta alá az *árestum* és *carce* elkülönítését. A terminológiában nem tettek különbséget; börtön gyanánt hol „tömlöcre”, hol „fogságra” szólt az ítélet.³¹¹

³⁰⁸ BÓNIS 1962, 52.

³⁰⁹ WINKLER 1924, 67, 79, 91.

³¹⁰ SZÉLL 1894, 14.

³¹¹ KÁLLAY István: *Úriszéki bíráskodás a XVIII–XIX. században*. Budapest, 1985. Akadémiai, 297.

A 17. század

(Előzmények)

1. A BÖRTÖNÜGY ÁTALAKULÁSÁNAK KEZDETE. A köztörténet és a joghistória történelmi cezúrái köztudomásúlag nem esnek egybe. A jogfejlődés messze összetettebb folyamat annál, hogy politikai forradalmakkal vagy kormányzati reformakarral alapvető változásokat lehessen elérni mélyen tradicionális tartományában. A lényegi átalakuláshoz legfeljebb hozzájárulni lehet a már megindult folyamatok előtt megnyitott kapukkal és lebontott akadályokkal, de semmiből teremteni szilárd jogi konstrukciót aligha. A jog átfarmálódásának, megújulásának alapjai a fejlődésben rejlenek, a közelmúlt vagy a messzi előzmények generálta feltételek között. Ezért is nehéz határozott kezdőpontokat lelteni jogintézmények evolúciójában, s a jogtörténész ezért kényszerül olykor messze távolban keresni a gyökereket, máskor történelmi fordulópontokat ünneplő társadalomtörténészek lelkesedését hűteni a jogi múlt nagyon is aktív reminiscenciáinak felidézésével.

Ezen állítás egyik bizonyysága a jog középkorának elmosódó időhatára, amely ráadásul Európában Kelet felé haladva még későbbre tolódott. Pulszky Ágost megfogalmazásában a büntetőjog mediévális periódusa például egészen Beccariaig tartott.¹ A racionalisták 17. századi bírálatai dacára a büntetőjogot megalapozó teória Thomasius, Montesquieu, Beccaria szisztematikus munkálkodásáig, a kodifikációs törekvések megjelenéséig nem változott lényegesen.² S tudjuk, ezen a reformhullámon érkezett a középkori büntetés-végrehajtási metódusokat kiszorító szabadságvesztés-büntetés diadalmas hajója is a büntetőpraxisba.

A börtön s a börtönügy átalakulásának kezdete a 16–17. század nagy társadalmi folyamatainak keretei között zajlott. A gazdaság robbanásszerű fejlődése, a kereskedelem kiszélesedése, a polgári értékek domináló pozícióba jutása, a reformáció, a szegénygondozás középkori rendszerének széthullása, a bekerítések és a háborúk következtében hatalmasra növekvő csavargó- és bandavilág, a lehető legnagyobb ellenőrzést igénylő abszolút állami apparátus

¹ FINKEY Ferenc: *Az 1792. évi büntetőtörvényjavaslat 150. évfordulója*. Debrecen–Budapest, 1942. Stúdium Könyvkiadó R. T. (A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság I. Osztályának Kiadványai. VIII. kötet. 8. füzet), 6.

² GMÜR, Rudolf: *Grundriß der deutschen Rechtsgeschichte*. Neuwied–Kriftel–Berlin, 1992. Alfred Metzner Verlag (Juristische Arbeitsblätter), 91–92.

mind valamilyen módon hozzájárult a büntetési rendszer radikális megmásításához és bizonyos fokú humanizálásához. A szabadságérték növekedése a szabadságvesztés-büntetés térnyerését hozta, ami a bezárás praxisával szembeni új elvárásokat fogalmazott meg. Az első válaszok a tömlöcügy és a rendészet határvidékén születtek. Egyik oldalon a tradicionális tömlöcgyakorlat, a maga megterhelő jogfosztó és becstelenítő meghatározottságával, másik oldalon az új eszméket és eljárásokat bevezető, meghonosító, majd ezeket a börtönügybe beoltó fenytőházi modell a nevelésről, munkáról és reintegrációról vallott nézeteivel.

2. BÖRTÖN ÉS ARCHITEKTÚRA. Az ókor nagy állami építkezései (templomok és várak, majd városok) kézenfekvő megoldást kínáltak a börtönök elhelyezésére. A *carcer* hivatalos épületek valamely – ritkábban teljesen önálló – épületbe került. Valamennyi tömlöcre jellemző, hogy kezdetben annak többnyire nem volt vizuális üzenete a külvilághoz. Feladatuk volt teljesíteni a biztonsági őrzést, de rezsimjükben egyre inkább nyomatékossá lett a társadalom negatív megítélése a bűnelkövetőkről. Az államilag szervezett társadalom a bűnelkövetők többségét a társadalom perifériájára tolt. Az ebből fakadó körülmények miatt a fogva tartás már nemcsak őrzés volt, hanem gyakran büntetés is a még ítéletre várók vonatkozásában is. A fogságra vetett nemcsak szabadságát veszítette el, de jogát és lehetőségét is az egészséges életmódhoz. A fogva tartás céljává lett a testi szenvedés előidézése. Ez a funkcionális szerep csupán a többnyire föld alatti, bűzös, levegőtlen, sötét, nyirkos hideg tömlöcök elhelyezési körülményeiben jelent meg. Igaz, sok esetben a rabok jajgatása, a bűzös levegő kiáramlása tudomására hozta a környékelieknek is a feltehetően borzalmas körülményeket.

A tömlöc föld alatti valóságának jellegzetes tükre volt a vár- és várostornyokban kialakított börtönök modellje, mely korántsem volt kellemesebb a föld alatti helyiségeknél. A tornyok, erődítmények méteres falai, az ablak nélküli helyiségek, a mennyezeten kialakított ajtó, a felfelé nyíló rácszat pontosan ugyanazt a helyzetet idézte, mint a föld alá telepített börtön.

3. AZ EGYHÁZI ÉPÍTÉSZET HATÁSA. A középkor architektúrális fejlődésének irányait alapvetően meghatározta az egyházi építészet alakulása, mely mögött a világi messze elmaradt mind időben, mind pedig technikában. A kolostorok *carcerei* és *ergastulumai* mintát adtak a hozzájuk sok szállal kötődő világi építészet számára is. A tiszteletlen, engedetlen szerzetesek és apácák, a csavargó barátok megfegyelmezésének igénye hívta életre mindenfelé a kolostortömlöcöket.³ A súlyos bűnök elkövetői, a javíthatatlanok számára a föld alatti carcercet, a többiek részére pedig a zárkafogságot vagy a munkavégzéssel operáló ergas-

³ EISENHARDT 1978, 20.

tulumot használták. Mint láttuk, a világi hatalom is utalt be (világi) elítélteket a kolostorok börtöneibe.

A kolostorbörtönök egy része építészetiileg nem függetlenedett a rendház vagy zárda egyéb épületeitől. Eredetileg a carcer nem volt egyéb, mint egy ilyen célra kijelölt cella. Monte Casino kolostorának rendszabályai (529) a saját cellákban rendelték végrehajtani a büntetést. A börtönbüntetés elterjedtével differenciálódtak a kolostorok carcerei is, fokozatok alakultak ki: volt már enyhébb és súlyosabb végrehajtást biztosító helyiség is. A galíciai palladius arról számolt be, hogy a szentségeket gyalázó szerzeteseket egy év fogságra ítélték, láncokkal terhelten, külön épületben. Columban Bobbio kolostorának börtönéről készített leírást.⁴ Climacus apát (6. század) a Sínai-hegyen álló kolostorról jegyezte fel, hogy annak börtöne a kolostorépületen kívül található, ezer lépésre a kolostortól.⁵ A kolostortömlöcök egyik nagy hozzájárulása a börtöneszme fejlesztéséhez a bűnhődés és ezáltal a jobbítás gondolatának bevezetése volt a büntetés-végrehajtás világába. Ez a tétel ugyanakkor konzerválta is az embertelen tömlőállapotokat. A szentek szenvedéseihez hasonlatos kínok útján el lehet jutni a megtisztuláshoz – vagyis a verembe zárással elrabolható fény, levegő, testmeleg, tehát az emberi lélettől idegen, sötét, nedves közeg kedvezhet az önvizsgálatnak, a bűnbánatnak. Hentig említi még, hogy nemcsak a kereszténység tömlőceiben, de szinte valamennyi nép világképében a bűnhődés vallásos színhelye a másvilág, a pokol, s az a sötétséggel, sok esetben a föld mélyében rejlő gonosz erőkkel kapcsolatos.⁶ Így nyert teoretikus értelmezést a föld alá telepített tömlőc. A carcer erős egyházi kötődése pedig magától értetődővé tette, hogy később, a tervezett büntetés-végrehajtási intézetek korában a kolostorépítészet hagyományain indultak el az építőmesterek.

4. A KÖZÉPKOR VILÁGI TÖMLÖCE ott állandósult (ott állandósulhatott), ahol azt az építészeti feltételek lehetővé tették, vagyis várakban és városokban. A feudális nagybirtok börtöne már csak akkor jelent meg, amikor kialakultak a birtokközpontok állandó épületei. A grófságok, körzetek, kerületek, vármegyék rabjaikat évszázadokig a hadsereg végrehajtása alá, várakba küldték. Ilyen módon a vár szerves kapcsolatba került a büntetés-végrehajtással. Hosszú századokon át a vár(torony) valamiféle szinonimája volt a tömlőcnek. Vár nem létezhetett carcer nélkül s fordítva: tömlőc alig akadt várak falain túl. Idővel a várbörtönök intézményesültek, beépültek a büntetés-végrehajtás gyakorlatába. A Tower, a Bastille, a római Angyalvár, Kufstein, Brünn, Munkács, Szamosújvár és a többi erődítmény funkciójában az idők folyamán felülkerekedett a büntetés-végre-

⁴ KRAUSS, 1895, 211.

⁵ KRAUSS 1895, 212–213.

⁶ HENTIG 1955, II. 165.

hajtási jelleg. Ahogyan csökkent katonai jelentőségük, ahogyan a haditechnika fejlődésével eljelentéktelenedett háborús funkciójuk, úgy erősítették büntető-jogi szerepvállalásukat.

Ezek a várbörtönök építészetiileg olyannyira különböztek egymástól, amennyire csak lehetett. Ami közös vonást kölcsönzött nekik, az a kettős ellenséggel szembeni védekezés volt. Vagyis védekeztek a kintiekkel szemben, megakadályozandó a behatolást, továbbá őrizték a bent elzártakat a szökéstől. Egyaránt tartottak ki- és betöréstől. A primer feladat persze a külső támadás elhárítása volt (hiszen e célból épültek a várak és erődítmények), a rabokkal történő foglalkozásra csak ezek után kerülhetett sor. Az összefonódó funkciók az erős várfalakat és a bástyákat a börtön szimbólumává tették.

5. A TÖMLÖCÖK A VÁROSI JOGBAN. Amikor Európa jogtörténetében újra életre kapott a tömlőc, az mégsem elsősorban a feudális-rendi jog intézménye volt, hanem jórészt a városi jog jelensége. Az, hogy a tömlőcök elszaporodására leginkább a városi joggyakorlatban figyelhetünk fel, két tényezőnek köszönhető. A városi építészeti sajátosságoknak, melyek jelentősen eltértek a feudális vidék arculatától; struktúrája folytán a városfalakban, tornyokban, kapukban, de még a hivatali épületekben is könnyedén találtak helyet a carcerfunkcióknak. (Schweinfurt például szabad királyi városként kilenc börtönlétesítményt működtetett. A Rote Kappe, a Blaue Kappe, a Weißer Turm, a Sammet- és a Faulturm egyaránt fogadott be rabokat. Zártak elítélteket a Rathausban kialakított Studentenstubéba, a Rathaus pincéibe, a városi szolgák házába és a Rathaus mellett emelt Dragonergefängniss falai közé. De börtönként funkcionált a Triller, a Narrenhaus, vagyis a tébolyda s végül az árvaház is. Akadt közöttük eleve börtönnek épített vagy csak annak használt épület is. A teljesség kedvéért meg kell említeni az ezek mellé később felsorakozó fenyítőházat [Zuchthaus] is és az olcsósága miatt igen népszerű házi fogságot. A választék nem mondható csekélynek.)

A városnak a feudális társadalomban betöltött szigetszerepe is inkább kedvezett a saját polgárait, lakosait, azok életét kímélő szolidáris konfliktusfeloldó megoldásoknak, mint a csonkításoknak, kiközösítéseknek, könnyen kiszabott halálos ítéleteknek.

A középkori város közéletének központi eleme volt az ítélkezés. A rend fenntartása, a polgárok közötti viták eldöntése, a várost veszélyeztető cselekmények elhárítása, sőt a jogalkotás is e tevékenység keretében folyt. A nyilvános procedura fejezte ki leghívebben a városi tanács hatalmát és tekintélyét. Ez tette azután fontossá az ítélkezést segítő intézményeket is. A városi börtön a település legkülönbözőbb épületeiben, sokszor mint önálló építmény foglalt helyet, de alapvető követelménnyé vált, hogy az ítélkezés és kihallgatás helye meg a vizsgálat alatt álló személy tömlőce egymás közelében legyen. A tör-

vénykezés igényt tartott a városházák különféle melléképületeire és pincéire. A biztonság nem jelentett problémát: a városházán a carcer mellett (vagy felett) volt az őrszoba, a tanácsstagokat pedig szolgálk, fegyveresek őrizték. Ez a jelen-ség teremtette meg a törvénykezési épületek egységének sokfelé máig tartó gyakorlatát: a törvényt palota, a börtön, az őrszoba tervezett együttesét. A hata-lom koncentrációját szimbolizáló épülettömb vagy épületcsoport a városok ve-zetőinek figyelmeztető üzenete volt a lakosság számára.

A középkori városi fejlődés börtönügyre gyakorolt hatásának harmadik té-nyezője a differenciálás eszméjének kialakulása volt. A patrícusok igényelték a közrendűektől s különösen a tömlöcbe vetett gonosztevőktől elkülönített el-helyezést. Ezért azután a városok tömlöcöltetési gyakorlata a differenciált el-helyezéssel nyugodott, melynek egyik pólusán a föld alatti carcer, a becsutelen bűnözők fogva tartásának helye, a másikon a polgárházak minőségét idéző, s valóban csak a szabad mozgást korlátozó, „becsütetes karakterrel” rendelke-ző arestum körvonalazódott. Az arestum a városi őrség szobájának közelében, a városi törvényt szolgálk lakása mellett, talán éppen abból nyílván a városháza valamely félreeső szobájában volt. A föld színe felett, bútorozott helyiségben az ablakokon friss levegőt és fényt eresztettek be, esetleg még fűtés is volt. Semmi sem utalt a foglyokkal való kemény bánásmódra. Ez utóbbi az épület látványában is megjelenő szimbolikus nyitottságával, közvetlenségével és be-csütetes vonásával egy új börtöntípus irányába jelölte ki a fejlődés útját. A kö-zépkori börtönök elhelyezésének és építésének viszonyairól nem tartható fenn tehát az a leegyszerűsítő álláspont, mely azokat valamely verem mélyén, illetve sötét bűzös helyeken leli föl. A városi börtönök létesítésekor következetesség tapasztalható az arestum és a carcer szétválasztásában. Nyugat felé közeledve ezek további fokozatokra bomlottak. Határozott differenciálási szándék öltött testet a városi tömlöcökben is. Majd mindenütt kialakul az enyhébb és a sú-lyosabb börtönváltozat. Az előbbi a polgári lakás körülményeihez igazodott, az utóbbi pedig az ókor börtönszokásaihoz nyúlt vissza.⁷

6. A TÖMLÖC JELLEGZETES VONÁSAI. A középkorban a börtön egyik fő feladata volt az ítélet meghozatala előtti őrizet. Ezt pedig már meglévő, egyéb célú, arra alkalmas épületekben hajtották végre, amik elsősorban a büntetőprocesszus te-reihez kapcsolódtak. Kifejezetten börtönépületet tehát hosszú ideig nem épí-tettek (Leslie Fairweather).⁸ Jellegét tekintve ez a börtön nem lehetett más, mint szennyos odú, sanyargatásra alkalmas hely, hiszen a társadalom magából kivetett bűnelkövetőjétől a lehető legolcsóbban kellett megszabadulni. Nem

⁷ KNAPP, Hermann: *Das alte Nürnberger Kriminalrecht nach Rats-Urkunden erläutert*. Berlin, 1896. J. Guttentag 64.

⁸ VINCZE Tamás: *Börtönépítészet*. Budapest, 1983. Igazságügyi Minisztérium, Büntetés-végrehaj-tás Országos Parancsnokság, Nevelési Osztály 5.

tudtak és nem is akartak figyelemmel lenni az életminőségre a börtönben. Források a 16. századból arról számolnak be, hogy a börtönök éveken keresztül nincsenek kitisztítva, ezáltal a szemet, a szenny, a fekália bokányi magasságban fedi a földet, a foglyokat élésködők, patkányok és denevérek kínozzák.

A tömlöcnek használt helyeket a polgárok különféle nevekkal illették, melyek már utaltak a nyomorúságos belső állapotokra. Így: Loch (lyuk), Verlies (verem), Ghorsam (szörnyűség). Párizsban volt olyan börtön, melyet Puis-nek (kútnak), egy másik, melyet Fosse-nak (veremnek) neveztek el. Létezett „Cercueil” (koporsó) is.⁹ Az erfurti jog a carcert „temenítze”-nek hívja (a szláv temnyica [sötétség] után).¹⁰

„Mivel hosszú ideig a büntetőjognak nem volt más alapja, mint az Istenek és emberek bosszúja... és a büntetőeszközök a megsemmisítésre korlátozódtak... a középkorban a börtön, amelyben és a mód, ahogyan végrehajtották, a megsemmisítés karakterét, vagy a lelki-testi gyötrelmek jellemzőjét hordozta.”¹¹ Szabály szerint tehát a végrehajtási körülményeknek olyanná kellett tenniük a bezárást, hogy az testen végrehajtott büntetést jelentsen. Mivel a feudális-rendi korszakban a pénz és a termelés csekélyebb szerepet játszott, a fizikai szabadságot pedig a földesúri hatalom erősen korlátozta (vö. röghöz kötés), jellemzőek voltak tehát a testre irányuló büntetések. A társadalom nagy többségének egyetlen java a teste.¹² Nem véletlen tehát, hogy a büntetés lényegét a fizikai való, a test fájdalma és sanyargatása képezte egészen a halálbüntetésig (a verés és korbácsolás mellett népszerű lett a testesonkítás a maga lehetséges válfajai-val).¹³ A börtönök elhelyezési jellemzői a szűk férőhely, a homály vagy a teljes sötétség, a levegőtlenység, a nyirok és a mocsok. Ezeknek a körülményeknek a következtében a fogoly rövid időn belül olyan egészségromláson ment át, mely siettetette a halálát.¹⁴ A 14. századtól vált általános gyakorlattá, hogy a foglyokat kenyéren és vízen tartották.¹⁵ A gyakorlatban tehát a tömlöc is valamiféle testi büntetésnek számított. (Künßberg, a középkori német jogra hivatkozva írja, hogy a testi és megszégyenítő büntetésként meghatározott „kőhordozás” [szégyenkő] helyett egyre gyakrabban szabtak ki börtönbüntetést, vagy a már

⁹ *La Justice et les tribunaux*. Paris, 1888. Edité par Libraire de Firmin Didot, 92.

¹⁰ His 1920, 560.

¹¹ EISENHARDT, Ulrich: *Deutsche Rechtsgeschichte*. München, 1984. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung 12.

¹² REEBES 1987, 3.

¹³ REEBES 1987, 3.

¹⁴ FUMASOLI 1981, 8.

¹⁵ LAUBENTHAL 1995, 26. és PAULTRE, CHRISTIAN: *De la Répression de la mendicité et du vagabondage en France sous l'Ancien Régime*. Paris, 1906. L. Larose et L. Tenin (reprint: Genève, 1975, Slatkine-Megarioti Reprints), 26.

kiszabott kőhordozást változtatták át tömlőre.¹⁶⁾ A magától értetődő alternatívítás világosan jelölte ki a tömlőc helyét a testi büntetések terrénumában.

A büntetőprocesszusból származó biztonsági szemléletet a tömlőc szabadságvesztés-büntetési feladata csak megerősítette. A középkor architekturális válasza az őrzésbiztonsági kihívásra a verem-forma építészeti megoldás leképezése lett. A várbörtönök jellemző ábrázolása az a metszete, mely azt a zárkát ábrázolja, ahol IV. Henrik Rogerius Andrie gróft tartotta fogságban. Ennek a tömlőcnek csupán a mennyezetén volt egy nyílás, amin keresztül egy szolga a lábain megvasalt grófnak kenyeret és vizet bocsátott le. Ezen túl gyakran még megláncolva, esetleg kéz-, illetve lábkalodába rögzítve láthatjuk a metszeten a rabokat. A börtönben használatos és eredetileg biztonsági célokat szolgáló kalodákat később alkalmazták nyilvános büntetés-végrehajtásra is. (A kalodába rögzített bűnözőknek napokig kellett ülniük [állniuk vagy térdelniük] az időjárás hatásainak, a nép gúnyolódásának és gonoszkodásának kitéve.)

7. A JOGVESZTETT RAB ÉS A TÖMLŐCKÖRÜLMÉNYEK. A végrehajtási körülményekre nagy hatással van a jogsértő megítélésének mindenkori értelmezése. Kaiser rögzíti a középkor általánosnak tekinthető felfogását az elkövetőről, mely komoly következményekkel járt az elítélt jogi státuszára nézve is. Az elkövetőt a közösség (állam, király, felsőbbség) megsértőjének tekintették, aki cselekménye következtében, mint a köz javával szembe forduló, annak szabályait semmibe vevő gonosztevő, a közösségen kívülre helyezte magát. Elveszítette a közösség védelmi funkciójából folyó jogait, s elítéltként törvényen kívüli jogvesztett lett. Ez a megközelítés lényegében a fizikai (testi) és polgári egzisztenciális feltételeket vonta meg a bűnöstől. Vagyonát a sértett vagy családja és a közösség javára megvonták, munkaerejét a sértett és a közösség érdekében igénybe vették.¹⁷ Eisenhardt csatlakozva e nézethez, Krauß idézte. „Az antik büntetőpraxis a bűnelkövetőben a közösség ellenségét látta, akivel szemben minden eszközzel fel kell venni a harcot. Az elítéltek így jogfosztottá váltak, s személyükkel, vagyonukkal feleltek a bosszúálló hatalomnak.”¹⁸ Ebből fakadóan a célzott eredmény a közösségi normák és a hatóság tekintélyének helyreállítása, a sértett igazságossági igényeinek kielégítése (megtorlás), valamint az okozott károk kompenzálása (kártérítés). A fő büntetési eszközök: halál, csonkítás, verés, kínzás, kompozíciós (vagyon) megoldások, száműzés, pénzbüntetés, fogság és büntető rabszolgaság.

A képlet tehát a következő: az elkövető a közösség ellensége, így az ítélet nyomán jogvesztett személlyé (vagyon, polgári és fizikai minőségében egy-

¹⁶ KÜNSSBERG, Eberhard Freiherr von: *Über die Strafe des Steintragens*. Breslau, 1907. Verlag von M & H. Marcus 32.

¹⁷ KAISER 1982, 43.

¹⁸ EISENHARDT 1984, 12.

aránt). Vagyona részben a sértett, illetve családjának kielégítésére, részben a közösség megengesztelésére szolgáló munkaereje úgyszintén a közösségé lett, melynek igénybevételét a sértett és a közösség kárpótlásához látták szükségesnek igénybe venni. A tömlöc pedig nem szolgált másra, mint a jogvesztett, törvényen kívüli, a közösség ellenségeként nyilvántartott páriák őrzésére.¹⁹

Az elítélt jogvesztett lett, eljátszotta jogait a közösséggel szemben, eldobta annak védelmét, így nem tarthatott igényt semmiféle jogvédelemre, jogra a végrehajtás idején sem. Ez a feudális-rendi társadalom gyötrő büntetés-végrehajtásának egyik legfőbb alaptézise.

8. A MUNKA A BÜNTETÉS-VÉGREHAJTÁS TÖRTÉNETÉBEN mindig nagy szerepet játszott. Felbukkanása a büntetőjog táján leggyakrabban főbüntetésként történt. De a munka és a börtön kapcsolata is ősi jelenség. A foglyok, rabok dolgoztatása (jóllehet nem azonos megfontolásokból) már a büntetések első színre lépésekor megjelent a büntetőpraxisban.

Vizsgált korszakunk egyik jellemző fejleménye, hogy a munkának megszokott büntetésfunkciója mellett a büntetés-végrehajtást segítő közszerepe is hangsúlyt kapott. Hol a letartóztatott hasznos foglalkoztatásaként, hol nevelő eszközként. Előfordult reszocializációs segédszerként, s számos esetben intézményesítették, mint a büntetés-végrehajtás gazdasági egyensúlyát javító megoldást. Akárhogyan szemléljük is a kérdést, a munkát mint a büntetés-végrehajtás egy jelentős elemét kell figyelembe vennünk.

A munka a primitív társadalmakban az emberi lét kényszerű és szükségszerű elemeként jelent meg, mely annyira természetesen terhelte a közösség tagjait, hogy kevéssé tarthatott igényt valamiféle megkülönböztetett szerepre a konfliktusfeloldási technikákban. A munka úgy volt kezdetektől jelen az emberi társadalomban, mint valamiféle külső erő, mely kikényszerítette önmaga fontosságának elismerését az emberi élet szerves részeként és feltételeként.

Az általános munkakényszer, mely a létfenntartás bázisának számított, az emberi társadalom kezdetein nyilván összehasonlíthatatlanul erősebb volt. A természetnek kiszolgáltatott emberi közösségek megfelelő fegyverek és szerzőmök híján védtelenségüket kemény munkával, a majdani technikai megoldásokat pótló nyers fizikai erővel és találékonysággal ellensúlyozták. A kegyetlen munkavégzési feltételek, az embert próbáló, testet meggyötrő fizikai tevékenység elvileg alkalmas lehetett volna a büntetési funkció teljesítésére.

A büntetés „malum”, fizikai vagy lelki rosszat előidéző jellegének már említett közhelyszerűsége jól szemlélhető a társadalomfejlődés kezdetein a munkabüntetések vonatkozásaiban. A nemzetségi-törzsi társadalom vérségi demokráciájában a munkamegosztásban érvényesített racionalizmusok kikövetelte

¹⁹ EISENHARDT 1984, 13.

különbségeken túli egyenlőség a munkában többnyire egyenletes terhelést hozott, melyet büntetéssé fokozni nem lehetett. Ahhoz, hogy büntetésfunkcióval is bírjon a munka, társadalmi differenciálódásra volt szükség, leginkább arra, hogy a vagyonosodást kísérő és társadalmi státuszokat tükröző viszonyok lényegesen megváltozzanak. Aligha tévedünk, ha ezzel összefüggésben megállapítjuk, hogy ebben a környezetben megszorításokat szenvedett a munka bünteteskénti alkalmazásának lehetősége.

Amikor egyes csoportok (termelésirányítók, a társadalom „igazgatói”, a fegyveresek, a hivatalnokok, az ideológusok, a papok) a fizikai munkából kiváltak, értékítéletük megváltozott. A kiemelkedettek már valódi büntetesként élték meg a visszakényszerítést a kétkézi munkához. A munka így az alsóbb társadalmi rétegek erőszakkal kikényszerített kötelezettségévé vált. A hatalmon levőknek gondoskodniuk kellett a termelésben maradtak munkára szorításáról. Vagyis az uralkodó társadalmi csoportok és rétegek érdeke is a munkakényszer kiterjesztése irányába hatott. Mivel azonban a munkától való eltávolodás, illetve a termelésből való kiválás egy komplex jogi státusz részeként jelent meg, a visszatérés sem önálló munkabüntetesként értelmezhető még, hanem jogvesztésként, melynek része volt a „munkamentességtől” való megfosztás is. Ennek a képletnek a másik oldala, hogy a keményen dolgozó, napját munkával eltöltő szabad vagy szolga számára önmagában a munka nem lehetett büntetés. (Esetleg valamiféle sanyarított élethelyzetben végeztetett gyötrő tevékenység [bányamunka vagy gályarabság] közelíthetett a szankció pozíciójához.)

A munka társadalmi tekintélye egyébként a történelem során folyamatosan hullámzott. Amíg például az antik világban a gazdagodás által érdekeltté vált termelők körében becsülete volt a dolgos parasztnak vagy a szorgalmas iparosnak, addig a rabszolgatartás elterjedésével, a rabszolgatartó nagyüzemek kiépülésével nagyot esett a munka tekintélye. „Servi res sunt”, a rabszolga csak dolog – mondta a római polgár, s ebben az értékelésben benne foglaltatik a munkának a reputációja is, melyet az embernek nem tekintett élőlény végez. Ebben a képletben világosan kirajzolódott a becsületvesztett munka helye a társadalmi munkaszervezetben. A szabad ember által el nem végzett (nehéz, veszélyes vagy megalázó) fizikai munka büntetőjelleggé vált. E jellemvonása nagyjából a 19. századig fennmaradt, de akkor sem tűnt el nyomtalanul.

A feudális-rendi társadalomban az ókorhoz képest talán még egyértelműbbé vált a séma. A földbirtokon volt dolgozó, alsóbbrendű jobbágy, zsellér, és létezett a munkát sosem végző, előkelő nemes. A köztes mezőben alig akadt valaki. Úgy véljük, a munkának ez a történelmen végigvonuló kettős tulajdonsága nyújtott lehetőséget büntetesként való felhasználásra. Amíg egy társadalomban a jogalkotó és törvénykező hatalmi elit megveti és kerüli a munkát, addig az kézenfekvő eszköze lehet a büntetésnek.

A munka értékváltozásai sokat segítettek abban, hogy büntetésként is felhasználhatóvá váljon. Hosszú időnek kellett eltelnie azonban ahhoz, hogy a munka általános büntetési nemmé lehessen. Az első lépcső a rabszolgaság volt.

9. A RABSZOLGASÁG eredendően a háborús, zsákmányoló vagy területhódító viszonyok terméke volt, melyet azután technikai megoldásként alkalmaztak a munkaerőhiány pótlására. A történelem során a háborúban győzteseknek szokásává vált, hogy a legyőzöttek bosszúból, „büntetésből” történő lemészárlása helyébe azok „büntetésből” történő fogsága lépett, melyben dolgoztatták, s a büntetésben részesülnie kellett háza népének is. (A rabszolgaság eszméje a háborúskodásokat lezáró kollektív igazságszolgáltatásból nőtt ki.) Az ősi önvédelmi elvből fakadó vérbosszútól eltávolodva nagy lépés volt ez a racionalitás felé. Hogy magukat a hadifoglyokat se áldozzák föl s gyilkolják le, hanem azokat a gazdaságban a saját elesettek munkaerejének pótlására, majd a társadalom, a termelés javára birodalmi rendszerben foglalkoztassák. A rabszolgaság eredendően tehát büntetésként jelent meg, a hadifoglyok, a legyőzött nép büntetéseként. Az ókori rabszolgaság nem tűnt el a történelem süllyesztőjében. Európa nyugati felében ugyan a rabszolgatartó rezsim széthullásával, a különálló barbár népjogok uralomra jutásával a munka mint büntetés egy időre kiiktatódott a szankciónemek sorából. A szolgasorba kerülés, tehát a szabad státusz elvesztése egy ideig még élt a gyakorlatban, de azután az egységesülő jobbágyság felszippantotta a különböző rendű-rangú alávetett rétegeket, s a rabszolgaság is megszűnt. A rabszolgaság azonban kisebb-nagyobb megszakításokkal vagy a nélkül tovább élt a büntetőpraxisban. Alkalmazta büntetőjogában a feudális Bizánc,²⁰ s fölbukkant a 15–16. századi Anglia büntetőgyakorlatában is. A különbség a két rabszolgaság között persze jelentős, mégis közös bennük a munka eleme. A munka szerepe itt még mindig nem eszközszerep, a munka maga a büntetés, mely jellegzetesen együtt jár a személyes szabadság teljes vagy részleges elvesztésével is. Angliában, ahol a munkakerülés kifejezett büntetéseként jelent meg a rabszolgaság, nyilvánvalóan manifesztálódott lényege, a munkabüntetés.²¹

10. A KÉNYSZERMUNKA. A fogvatartottak munkaerejének kihasználása ősi gondolat. Olyannyira régi, hogy kialakulásában megelőzte a szabadságvesztéssel büntetés eszméjét is. Kezdetben a szabadságelvonás kísérőjelensége volt csupán a kényszermunkának. Azt mondhatjuk, hogy kezdetben a munkáltatás jelentet-

²⁰ RÉVÉSZ T. Mihály (szerk.): *A feudális jogtípus fejlődéstörténete (összehasonlító jogtörténete)*. Budapest, 1982. Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar (Összehasonlító jogtörténeti tanulmányok) 69.

²¹ HIPPEL, Robert von: Beiträge zur Geschichte der Freiheitsstrafe. In *Zeitschrift für gesamte Strafrechtswissenschaft*, 1898. 18 (1) 422.

te a fő célt, s az azt biztosító börtön csak szükséges kényszerűségként kísérte a munkát.²² Szemben a rabszolgastátuszba kerüléssel, a kényszymunka-büntetés kevésbé hangsúlyozta a státuszvesztést. Míg a rabszolga esetében szabadságának, szabad állásának és jogainak elvesztéséből következett annak munkáltatása is, a kényszymunkánál a munka mint büntetés érdekében vonták el az elítéltek szabadságát, vagy szabadságvesztés-büntetését kapcsolták egybe a munkavégzéssel. Formailag a legjellemzőbb különbség a munkáltatás központi szervezése. A rabszolgákká tett hadifoglyokat eladták, „terítették” a gazdaság legkülönbébb zónáiban. A kényszymunkára ítélték foglalkoztatását azonban (legyenek azok hadifoglyok vagy bűnözők) büntetőtelepekre, bányákba, állami munkahelyekre koncentrálták. A kemény és kegyetlen kényszymunka a középkori törzsi jogok rendszerében – hasonlóan a rabszolgasághoz – átmenetileg eltűnt a szankciónemek közül. A feudális-rendi társadalom második fejlődési periódusában azonban feleledését konstatálhatjuk. Ha nem is feltétlenül és kifejezetten bányamunka formájában (bár arra is akadt példa),²³ de az erődmunka képében egyre erősebb intézményévé vált a munkabüntetésnek.

A viszonylag sokszínű rabszolgatartó termelői szerkezet a feudalizmusban egységesülni látszik. A rabszolga mellett a római társadalomban ott dolgozik még a szabad paraszt, az iparos, a kereskedő, az alkalmi munkából élő antik „proletár”, a felszabadított rabszolga, a libertinus. A feudalizmus termelői képe, mint láttuk, letisztultabb. A földesúri társadalom urai, a nemesek nem dolgoznak, sőt mélyen lenézik a munkát. A társadalom másik pólusa, a jobbágy pedig nemcsak gazdasági, hanem személyi kényszer hatására végzi termelőmunkáját. Ezen túl már csak a társadalom szigetein tevékenykedő, kiváltságos polgári renddel és a feudalizmus későbbi évszázadaiban megjelenő zsellérekkel, mezőgazdasági bémunkásokkal kell számolni.

11. A JOBBÁGY ÉS A MUNKABÜNTETÉS. A kép nem túl árnyalt és láttatni engedi a fő különbséget: a jobbágy nem „beszélő dolog”, nem jószág, nem személyes szabadságától megfosztott eszköz. A jobbágy nem büntetésből jobbágy, hanem gazdasági (és azon kívüli) kényszer hatására lesz az. Személyes szabadságát időről időre változó terjedelemben gyakorolhatta, de egészében nem veszítette el. A társadalmi munkamegosztásban neki kiutalt hely következtében számára a munka életforma. Így vele szemben a munkavégzés, munkáltatás valódi büntetés aligha lehet. Különösen nem büntetés a munka a robotoltató jobbágyrendszerben, amikor a földesúr a telke melletti majorsági birtokon is dolgoztathatta röghöz kötött jobbágját.

²² FUMASOLI 1981, 9.

²³ KAUFMANN 1984, 1248.

A földesúr számára ugyan büntetés lehetne a munka, a nemesi társadalom azonban eredményesen védekezett kiszabhatósága ellen. Még a szabadságvesztés-büntetés is hamarabb nyert teret a hatalmi elitre nézve, mint a munkavégzéssel járó szankció. A politikai foglyokat bezárták, de a munkát – infámis, gyalázatos büntetésnek tartva – elutasították. Nem lehetett a nemes bűnöző oly elvetemedett, hogy munkára ítéljék. A közrendű bűnelkövetőt pedig egyszerűbb volt – a társadalom védelmében, s egyben okulására – kivégezni vagy megcsonkítani, mint őrzésével, élelmezésével bajlódni.

A középkor végén, a szabadságvesztés-büntetés terjedésével az államhatalom használni kezdte az elítéltek munkaerejét is. A munka büntetés-végrehajtási szerepének átalakulása zömmel külső (büntetőjogon kívüli) hatások alatt, majd a 16–17. század Európájában megy végbe. A polgári gazdaság térnyerésével párhuzamosan a munkaerő iránti igény is megnőtt. Nemcsak a manufaktúrák *munkásszükségletére* gondolunk, hanem például a szabad költözésű, áru-termelésbe bekapcsolódó parasztbérlőre vagy a kvázi bérlővé váló jobbágyra, aki már nem terhelhető meg robottal. De a falvak népe sem hajtható már olyan könnyen közmunkára, mint korábban. A 17–18. századi feudalizmus pótolni próbálta a munkáskészhiányt, s ezért széles körben újra alkalmazni kezdte a közmunkára ítélest.

12. SÁNCMUNKA. A testi büntetéseket jól képviselő fizikai munka alternatív büntetésként bukkant fel a joggyakorlatban. Legkézenfekvőbb volt az erődítési munkálatokon dolgoztatni a rabokat, hiszen ott egyben az őrzés (katonai) feltételei is biztosítottak voltak. Az erődmunka, a Festungsarbeit egyre terjedt, míg végül önálló büntetési nemmé vált. Ebben nagy szerepet játszott egyébként a felvilágosult abszolutizmus törekvése a „humánus” szankciónemek meghonosítására.²⁴ A Festungsarbeit hű kiegészítője volt a korban a városokban a falak és bástyák javítási, megerősítési munkája, melyet a városi mesterek irányítása mellett többnyire elítéltek végeztek. (Ez a munka azonban az alább még részletezendő opus publicum és a kényszermunka határmezsgyéjén mozgott.)

13. ÚTÉPÍTÉS, KATONAI SZOLGÁLAT, HAJÓVONTATÁS. Előbb-utóbb mindenfelé elterjedt a rabok dolgoztatásának eszméje, és kitört a vár- és városfalak mögül. Útépítéseken dolgoztak, s út- és hídjavításokkal, tartományi és földesúri épületek emelésével, renoválásával foglalkoztatták őket.²⁵ Sajátos osztrák megoldás

²⁴ KAUFMANN, Ekkehard: Opera Publica. In *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte*, Herausgegeben von Adalbert ERLER und Ekkehard KAUFMANN und philologischer Mitarbeiter von Ruth SCHMIDT WIEGAND Mitbegründet von Wolfgang STAMMLER. Redaktion: Dieter WERKMÜLLER. Berlin, 1984. Erich Schmidt Verlag 1248.

²⁵ HIPPEL, Robert von: *Deutsches Strafrecht. Die Rechtswissenschaft der Gegenwart in Selbstdarstellungen* 2. Hrsg: Hans PLANITZ. Leipzig, 1925. Mei 240.

volt a végházakban, katonai erődítésekben büntetésből letöltött (katonai) szolgálat is, különösen a török háborúk idején.²⁶ Több szerző a gályarabság sajátos alfajának tekinti, mások a kényszermunka egyik típusának a II. József által, az Osztrák Birodalomban bevezetett hajóvontatást, mellyel a felvilágosodott meggyőződésével összeegyeztethetetlen halálbüntetést szándékozott kiváltani.²⁷

Marezoll összefoglalásában a 19. század közepén (!) ismert szabadságbüntetéseknek három típusa volt megkülönböztethető. Ezek a bellebbezés, a kitiltás és a tömlöc, amelyet lényegében azonosnak tekint a szabadságvesztés-büntetéssel. A tömlöcöt mint a gyakorlatban elterjedt intézményt további alfajokba csoportosította. A klasszikus értelemben vett börtön, vagyis egyszerű tömlöc (Kerker) és leláncolás (Kettenstrafe), továbbá a nyilvános munka („Karrenstrafe”), erődépítés, vármunka, bányamunka, fenyítőház, javítóház, fegyház. Érdemes felhívni a figyelmet arra a tényre, hogy Marezoll csoportosítása nem teoretikus, hanem a gyakorlatot és a partikuláris törvényhozást foglalta össze.²⁸ A praxis az itt említett munkabüntetés-típusok mellett ismerte a börtönt kényszermunkával is, amelyben a munkát intézeti munkáltatásként szervezték meg. A 19. század harmincas éveinek munkáltatásértelmezésére jó terminológiai példa, hogy a szakirodalomban a fegyházat (Zuchthaus) olyan börtönként definiálták, amelyben munkáltatás folyik.²⁹

Vagyis a kényszermunka az ókori és középkori büntetési rendszerben tartósan büntetési nemként egzisztált, jellegéből fakadóan szoros összefüggésben a fogva tartással, de rendre kapcsolatba került a szabadságvesztés-büntetéssel is. Az antik és középkori munkamodellek hosszú továbbélése a munkabüntetés jelenlétét igazolja vissza a büntetés-végrehajtásban. Az újkor társadalmában a munkabüntetések jellegzetesen megerősödött alakja lett a *kényszermunka* (bányamunka, erődmunkálatok, sáncmunka, hajóvontatás, csatornaépítés), mely számos államban igazi riválisává vált a börtönnek.

14. OPUS PUBLICUM. Európa büntetési rendszere az ókori államokból örökölte meg a közmunkát, a nyilvános munkát is, mint büntetést is.³⁰ Az opus publicumra ítélték olyan munkát végeztek, melyek általában a nem szabadok, a szolgák jussa volt. Így az utcatisztítást, kloákatakarítást, nyilvános fürdőkben szivattyúműködtető szolgálatokat láttak el.³¹ Később, a császárkorban a köz-

²⁶ KRIEGSMANN N. Hermann: *Einführung in die Gefängniskunde*. Heidelberg, 1912. Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, 3. o.

²⁷ FINKEY 1942, 9.

²⁸ MAREZOLL, Theodor: *Das gemeine deutsche Criminalrecht als Grundlage der neueren deutschen Strafgesetzbuchungen*. Leipzig, 1856. Verlag von Joh. Ambr. Barth 155.

²⁹ BAUER, Anton: *Lehrbuch des Strafrechtes*. Göttingen, 1833. bei Vandenhoeck und Ruprecht, 164–165.

³⁰ KLEINSCHROD 1797, 240.

³¹ WEISKE 1856, 591.

pékségekben végzett munkával, illetve nők esetében a császári szövőműhelyekben kijelölt tevékenységgel egészült ki a repertoár.³² A szoros értelemben vett közmunkát (*condemnatio ad opus publicum*) vagyonvesztéssel is összekapcsolhatták. A jobbágyszármazékok építő középkori termelési szisztémájában nem csupán a szolgaság modellje értékelődött át, de a munka maga is. A természetes gazdálkodásban, majd a robotoltató, jobbágymunkára épülő birtokrendszer idején másként értelmezhető a munka, s ezzel együtt a munka mint büntetés is. Nem véletlen tehát, hogy a munkabüntetés a büntetési rendszer peremterületeire szorult vissza. Ezek között a római gyakorlatban ismeretes közmunkára leginkább a középkori városok *opus publicum* emlékeztet.

Nyugat-Európában a munkabüntetés feléledésének a középkor vége felé lehetünk tanúi, részben a római jogi recepció keretében,³³ részben itáliai előzmények hatására.³⁴ II. Frigyes Sziciliára kibocsátott törvényeiben az akkoriban szokásos halálbüntetés, valamint testi és becsületbüntetések mellett az elkövetők meghatározott körét munkával fenyegette. Ez jellegét tekintve emlékeztetett a majd háromszáz évvel később széles körben elterjedt *opus publicum*-ra. Rendeleteiben a henyélőket, csavargókat, kóborlókat, notóriusokat, kötekedőket, szerencsejátékosokat, részegeseket, tehát életvitelüket tekintve veszélyes és káros személyeket a *magister operum* által állami munkára utaltatta.³⁵ Frigyes e rendelkezése egybekapcsolta a büntető igazságszolgáltatást a rendszerttel, hiszen a munkabüntetést rendőrségi intézkedésként, kifogásolható életvitelért (és nem bűncselekmény elkövetésért) rótták ki.³⁶

IX. Lajos francia király lovagjainak megparancsolta, hogy a munkaképes koldusokat és vagabund elemeket munkára kényszerítsék, s a szököttöket és ismételten megfogottakat (visszaesőket) kenyéren és vízen tartva zárják el. A 14. és 15. századi Franciaországban több rendeletben léptek fel az uralkodók a csavargók és a megrögzött koldusok ellen, melyek már egyre inkább büntetőjogi karaktert nyertek. A munka törvényben rögzített, de fölöttébb alacsony bér fejében volt kötelező. Problémát csak az okozott, hogy az államnak semmiféle munkáltatási lehetősége nem volt, melynek keretében a vagabundokat dolgoztathatta volna. Így az az elképzelés jutott diadalra, hogy a megnevezetteknek magánmunkáltatóknál kell munkát találniuk. Ugyanakkor a kutatók szükségesnek látják leszögezni, hogy ennek a próbálkozásnak semmiféle néven nevezhető büntetőjogi célhoz nem volt köze, leginkább a piacon jelen levő munkaskézihiányt kívánta pótolni. Volt némi hatása az elszabaduló bérek lecsorításában is, mert törvényileg rögzített maximális mérték mellett a mun-

³² KLEINSCHROD 1797, 240.

³³ HIPPEL 1925, 240.

³⁴ KAUFMANN 1984, 1248.

³⁵ BOHNE 1925, 293.

³⁶ FUMASOLI 1981, 11.

kaerőpiacra behozott nagyszámú munkavállaló is a mérséklés irányába hatott. Hasonló jelenséget tapasztalhatunk Angliában 1388-ban és Spanyolországban a 16. század első felében.³⁷

Az azonban bizonyos, hogy a kényszerített közmunka 15–16. századi elterjedésének terepe a városi jog, feltételei és követelményei a városi létből következtek. Már a középkori város gyarapítása és karbantartása, az egészségügyi viszonyok normalizálása tetemes mennyiségű befektetést igényelt. Létfontosságú volt a kis alapterületű, zsúfolt középkori városok tisztántartása, a szemét és fecskék eltakarítása, a csatornák rendszeres pucolása. A városi épületek (főként középületek) rendben tartása, felújítása, a városi erődítések javítása ugyancsak feladat volt. A folytonos falépítés (melynek szakadatlanul kísérnie kellett a haditechnika fejlődését) töménytelen pénzt és munkaerőt igényelt. Korán arra a felismerésre jutnak hát a tanácsurak, hogy a *bűnelkövetők munkaerejének felhasználása praktikus szempont* az ítélethozatalnál. A 16. századtól arbitrárius büntetésként jelent meg ismét a közösség javára végzett munka, az opus publicum.

Az erre ítélték legtöbbször különleges ruhát és vasakat viseltek. Meghatározott helyen, házban, börtönben gyűjtötték össze és tartották őket. A közmunkát az utcán lábbilincsben végezték, bokájukon acélgolyóval, néha fagyűrűvel (nyakörvvel) az elítélt nyakán, s kicsiny csengőskével, mely minden mozdulatnál megszólalt, ezzel is hirdetve, hogy az utcán közmunkára ítéltekkel dolgoztatnak.³⁸ Az opus publicum megfelelt a kor követelményeinek, hiszen végrehajtási körülményeit illetően kellőképpen súlyos volt, igazodott a késő középkor, kora újkor elvárásaihoz. (Magához a jelentős fizikai munkateherhez járultak a nehéz bilincsek és láncok, a meglehetősen rossz elhelyezési körülmények, a szűkös élelmezés is. A munkát nyilvánosan végezték, a város szeme láttára zajlott, megbecstelenítő, lealázó volt. Mindkét jellemző kedvezett a kényszerszermunka terjedésének.)

Ez a munka természetesen még távol áll a büntetés-végrehajtás keretében, modern értelemben vett munkáltatástól, de már munkáltatás. A közmunka ugyan össze volt kötve a fogsággal, a carcer azonban a munkával nem. Így ez a két intézmény még hosszú ideig párhuzamos pályán futott a büntetés-végrehajtásban, találkozásuk még évszázadra volt egymástól. Az ítéletkönyvek a német birodalmi városokban egyre gyakrabban emlegették a „Springerstrafét”. A 16. században Nürnbergben és Württembergben már bevett szankciónem. A Spring szó egyik jelentése kötél. A kényszerszermunkára köteleztetett „haszontalan népség” a hóhér kötelére fűzve végezte gyötrő tevékenységét. A foglyokat mindkét bokájukon megvasalták, melyekhez hosszú láncon vasgolyót

³⁷ FUMASOLI 1981, 12.

³⁸ SCHILD 1985, 208.

rögzítettek, s a két bokapántot is lánc kötötte össze.³⁹ A Springerbuben (másként Schellenbuben) foglyok különféle közmunkákat végeztek. (Az elítélteket lábvassal [Fußschellen] bilincselték össze, s ebből eredt azután az elítéltek „Schellenbubennek” elnevezése.⁴⁰ Mások arra utalnak, hogy elnevezésüket, a Schellenbubent [csengettyűs fiúk], a nyakvasukra hátulról forrasztott, fejük fölé emelkedő fémágra akasztott csengettyűről kapták, melyek a delikvens minden mozdulatára megszólaltak. Így hívták föl a polgártársadalom figyelmét a vonuló vagy dolgozó csoportra.⁴¹) Utcákat takarítottak, szemetet gyűjtöttek és szállítottak, köztereket mostak fel, homokot egyengettek, sövényt igazítottak, árokmélyítést végeztek, csatornát takarítottak. Igénybe vették őket templom-építésnél, sáncerősítésnél, városfaljavításnál, falazásnál.⁴² Szűk kosztot és éhbért kaptak érte.⁴³ Württemberg 1620-ban mindenféle testi fenyegetés helyébe a „Springerstrafét” léptette. Hasonló volt a hamburgi „Karre” büntetés is.⁴⁴

Nürnbergben nem ment ritkaságszámba, hogy az építőmesterek tanácsa a nagyobb építkezésekhez kikérte a közmunkára ítéltet a várostól, a költségek csökkentésének céljából. (Amikor például 1664-ben nyilvánvalóvá vált, hogy az erődítések egy szakasza [a medvesánc] kijavítása és helyreállítása napszámokkal irreálisan sokba kerülne, az építőmesterek tanácsa kérvényére a város valamennyi tömlöcéből kivezényelték a rabokat munkára, sőt még az alamiznával gondozottak munkában való részvételét is elrendelték.⁴⁵)

Az ilyenét gyakorlati előnyök okán egyre több elítélt került a Springerbe (a Springerstraféről elnevezett börtönbe, ahol az opus publicumra szentenciázottakat őrizték). Nürnbergben amúgy nem feltétlenül kellett mindenkinek börtönbe vonulnia, akit Springerstraféra ítélték. A kevésbé veszélyes szolgaszemélyeket, a szajhákat anélkül fogták nappal munkára, hogy éjszaka elzárták volna őket.

A Springerbe magától értetődően igyekeztek fiatal, erős embereket beutalni. Feltűnő volt az a törekvés (nyilván a megbecstelenítő jelleg miatt), hogy lehetőleg idegeneket küldjenek a város munkahelyeire. Tehát a Springer elsősorban a nem saját szegények, csavargók, koldusok, bűnelkövetők elleni szankció volt. Polgárcsaládok gyermekei csak egyes súlyos bűncselekmények elkövetése esetén, akkor is csak kivételképpen, „legfelsőbb parancsra” juthattak a Springerbe (például orvvadászat, szerencsejáték, istenkáromlás). Opus

³⁹ KNAPP 1896, 69–70.

⁴⁰ STRENG, Adolf: Ein Beitrag zur Entwicklung der Freiheitsstrafe in Deutschland. *Zeitschrift für gesamte Strafrechtswissenschaft* (ZStW). Bd. 2. Berlin–Leipzig, 1883 Verlag von J. Guttentag (D. Collin) Wien, Manz'sche K. K. Hofverlags- und Universitäts- Buchhandlung 219.

⁴¹ KNAPP 1896, 69.

⁴² KAUFMANN 1984, 1248.

⁴³ KNAPP 1896, 69.

⁴⁴ HIPPEL 1925, 240.

⁴⁵ KNAPP 1896, 70.

publicumra ítélték a kegyelmet kapott bűnösöket, tolvajok segítőit, szajhákat, mindenekelőtt az egészséges férfiakat és nőket. Kilencesztendő életkor alatt azonban senkit sem szentenciáztak közmunkára.

Foglalkoztatásukat igyekeztek úgy szervezni, hogy férfiak és nők lehetőleg elkülönítve legyenek. A felügyelet a városvezetés kezében volt. Az ellátás nagyon szerény, ezért megélhetésükért nekik is koldulniuk kellett. A közmunkára ítélték így a „hivatalos” koldusokkal egy sorban kéregethettek az utcákat járva vagy ünnepnapokon a templomnál.⁴⁶

Az opus publicum a városi igazságszolgáltatás és büntetőmunkáltatás egyik ága volt, melynek története összefonódott a tömlöccel. Pontosabban az opus publicum része volt a börtön (hiszen a munkabüntetésre ítélt foglyokat tömlőben tartották), de a börtönnek nem volt feltétlen része a munkáltatás (mert a legtöbb tömlőben tartott rab nem végezhetett semmiféle munkát). Az a feltevés, mely a városi hatóságokat vezette, hogy tudniillik a börtönköltségek enyhítése a rabok dolgoztatása által megoldható, hosszan ható utilitarista gondolatokat alapozott meg.

Az opus publicum, hasonlóan a carcerhez, csak úgy tudott helyet kapni a büntetési rendszerben, hogy jellegében igazodott a középkori elvárásokhoz. Ennek következtében lényegében a testi büntetés (és a megszégyenítés) egyik változataként, az elítélt fizikai sanyargatásával súlyosbította az amúgy sem könnyű munka végzését. Ez a bilincsekkel, láncokkal, vasgolyókkal, testi fenytéssel, éhezéssel, szabadságfosztással járó, egészségtelen tömlőccel megterhelt, a rabok tartását részben fedező bevételt biztosító munka volt „a” munkabüntetés. Ez a középkori intézmény várt arra, hogy becsatlakozva a carcerhez, valamiféle szabadságvesztéssel kombinált munkáltatássá váljon.

15. AZ ATELIER PUBLIC. A 15–16. század fordulójától a hatóságok Európa-szerte a hullámnzó lakosság veszélyessége miatt erőteljesebb fellépést szorgalmaztak a csavargókkal, koldusokkal szemben. Bár a kapitalista fejlődés tipikus, iparosodással párosuló útja ez idő tájt elsősorban a brit szigeteket és a kontinens nyugati partvidékeit érintette, a fejlődés általános tendenciái különböző mértékben, de valamennyi országot érintették. Eltérő okokból, de a „vándorló nép” mindenütt jelentős gondokat okozott az államhatalomnak. A centralizált rendi monarchia, a kibontakozó abszolutizmus nehezen tűrte az ellenőrizhetetlen társadalmi elemeket. A középkori reflexeknek megfelelően alkalmazták a testi büntetéseket, a halálbüntetést, de kismértékben a tömlőcöt is. Franciaországban 1486-ban a csavargást a lieutenant criminel hatáskörébe utalták, aki a hatályos szabályozás szerint az eljárás során őrizetbe vett kóborló koldus elemeket

⁴⁶ KNAPP 1896, 70.

továbbbutalhatta „javításra”. Christian Paultre szerint ez volt a francia atelier public kezdete.⁴⁷

1516-ban a párizsi parlamentnek a koldusrendészetre vonatkozó rendelkezése honosította meg Franciaországban az atelier publicot. A koldusoknak és csavargóknak három napon belül el kellett hagyniuk Párizs közigazgatási területét. Amelyikőjük dacolt a városvezetéssel, azokat elfogták, börtönbe zárták, és különféle városi építkezéseken, karbantartási munkálatokon igénybe vették munkaerejüket. Elsősorban a városerődítéseken dolgoztak, csatornatakarítási feladataik voltak. A foglalkoztatást a város irányította, eszközöket és felügyeletet biztosítva hozzá. Ha árvíz miatt a védmű javítási és csatornamunkálatok ellehetetlenültek, a fogva tartott koldusokat és csavargókat az utcaseprésre, személtakarításra használták. Ez a forma terjedt el azután Franciaország egyéb területein is.

Az atelier public fogvatartottjainak szabadsága erősen korlátozott volt. 1516-ban tizenkét letartóztatott vagabund mellé négy felügyelőt állítottak. Az 1551. évi és az 1586. évi párizsi rendeletek szerint páronként összeláncolták a fogvatartottakat. 1567-ben elrendelték, hogy az egyik lábukon megbilincselte fogvatartottakat egy láncsal össze kell fűzni. (Ez emlékeztet a német városok opus publicumának végrehajtási szokásaira, különösen Ulm és Nürnberg gyakorlataira.) Ugyanebben a rendeletben kötelezték a felügyelőket, hogy a raboknak kezét vagy karját is bilincseljék meg. Éjszakára az atelier publicon dolgozókat külön épületben gyűjtötték össze, egy „hőpítal”-ban, amely akkoriban szegényházfunkciót töltött be. Az „hőpítalt”-t városi toronyban vagy a védművek részét képező bástyában rendezték be. Az intézkedések nem hozták meg a várt eredményt. Az alig százezres Párizsban 1559-ben Thomas Platter *Description de Parisának* tanúsága szerint közel 30 000 koldus tengette az életét. 1606-ban a parlament úgy rendelkezett, hogy a párizsi koldusokat nyírják kopaszra, vállukra süssenek bélyeget, nyilvánosan korbácsolják meg, és űzzék ki a városból. 1607-ben pedig poroszlószázadok ellenőrizték a nincstelenek beáramlását, meggátolva a visszatérést.⁴⁸

A rendészeti intézkedéssel atelier publica utaltak a munkaképes koldusok köréből kerültek ki. A munkaképtelen koldusok és csavargók kéregetését lehetővé tették, miután az erre jogosítottak nevét listán regisztrálták. Ez az európai szegénygondozás tipikus megoldása volt. A századfordulót követően némiképp megváltozott az atelier public jellege. A koldus- és csavargóvilág 16. századi elképesztő méretű megnövekedésére a hatóságok az idegen és saját rászoruló differenciált kezelésével válaszoltak. (A finanszírozási problémák váltották ki azt a gyakorlatot, hogy az idegen koldusokat leválasztották a saját nincstelen-

⁴⁷ FUMASOLI 1981, 30. és PAULTRE 1906, 26.

⁴⁸ FOUCAULT, Michel: *A bolondság története*. Budapest, 2004. Atlantisz Könyvkiadó, 97.

ről, azokat megkísérelték visszaküldeni lakóhelyükre.) Ebben a rendszerben a munkaképes szegények, akik munkát vállaltak, szabadon maradtak, meghatározott munkaidejük volt, és bért kaptak. Az atelier publica ítélt koldusok életkörülményei ezzel szemben súlyosabbak voltak, munkájukat vasba verve végezték, nem kaptak bért, csak élelmet, munkaidőn túli időben pedig zárt, őrzött helyen (tornyokban, bástyákban) tartották őket. Ez a csavargók tömbjéről leválasztott, a megrögzött, a bűn határán mozgó vagabundok körét büntetőjellegű intézkedés alá vonták, a munkavállaló rászorultakét pedig egy tisztább, világosabb segélyezési rendszerbe illesztették. Ezzel a szegénygondozás és a deviánsokat kezelő szegényrendészet eltávolodott egymástól.

A szegénygondozás Párizsban 1545 óta a „Grand Bureau des pauvres” kezében volt. Ez az iroda 32 komisszárból állt, akik hetente kétszer gyűltek össze tanácskozássra. Mellettük hivatalnokok, így írnok, pénztárnok, orvos munkálkodtak, illetve egy szegénybíra (bailli) is dolgozott a szervezetben. A központ-hoz tartozott tehát az ellenőrzés, befogás, fogva tartás, bebörtönzés, beutaltatás (elítéltetés) és fenytetés feladata. A bailli segítségére volt 12 „sergent”. Akiket a bailli atelier publica utalt, felügyelők, „prevost des marchans et eschevins”-k ellenőrzése alá kerültek, akik felügyelték a munkát és őrizték a foglyokat. Hogy mennyi időre szóltak a határozatok, arról nem számolnak be a források.⁴⁹ 1586-ban a saját és idegen koldus közötti differenciált kezelés eredményeként kettévált a Grand Bureau-n belül a munkaképes szegények és a koldusok hivatala.

Az atelier public intézményének a finanszírozása tartós nehézségekkel járt. A munka ugyanis, amit végeztettek a fogvatartottakkal, kétségtelenül hasznos, de bevételt kifejezetten nem eredményező tevékenység volt. Így az ellátás, a bér, a foglalkoztatott szervezet a városi kormányzatok büdtségét terhelte. Párizsban a költségeket egy speciális adóból kívánták fedezni (denier de la fortification), de a párizsi polgárok minősíthetetlen adómorálja nyomán sosem volt elegendő a pénz. Más forrása nem volt a végrehajtásnak, önkéntes adományozók elvétele jelentek meg. Lyonban, ahol 1553-ban sikerrel léptek fel a koldulás ellen az atelier public segítségével, kizárólag önkéntes adományokból finanszírozták az intézményt.⁵⁰

Az atelier public tehát a szabadságfosztással egybekötött, de nem zárt munkahelyen fogvatartottak közös vagy együttes tevékenységeként végzendő munkáját jelentette.

A munkavégzésre rendészeti intézkedés következményeképpen került sor, s vitathatatlanul a szegényügyi igazgatásnak a koldusvilág elleni harcában alkalmazott eszközével van dolgunk. Traphagen értelmezésében a koldusoknak

⁴⁹ FUMASOLI 1981, 32. és PAULTRE 1906, 593.

⁵⁰ FUMASOLI 1981, 32. PAULTRE 1906, 70.

és csavargóknak, a rászoruló munkanélkülieknek ez a francia munkáltatása (legalábbis a 17. század kezdetéig) egyszerű munkakínálatként, munkahelyteremtésként lenne értelmezhető, melynek legfőbb és egyetlen célja a foglalkoztatás.⁵¹ Ez ellen szól, hogy az atelier publicnak mindenképpen van büntetőjellege is, hiszen eredetileg azokat fogták el és ítélték munkára, akik nem távoztak az 1517. évi rendelet nyomán Párizsból. A büntetőszínezetre utal megbilincselésük is, mely egy átlagos munkáltató hely működése esetében szükségtelen lett volna.

Az atelier public alkalmazásában szerepet játszott a megjavítás gondolata is. Klumker ugyan egyértelműen azon az állásponton van, hogy a 17. század kezdetéig hiányzik a munkával nevelés eszméje a francia fejlődésből (akkor is feltehetően a Bridewell és a németalföldi fejlemények hatására emelték be a képletbe, egyidejűleg az öregek, nyomorékok, munkaképtelenek és gyermekek hospitalizációjával),⁵² Fumasoli Paultre nyomán az ellenkezőjét állítja, visszautalva a lieutenant criminel hatáskörére is.

Maga a munka, melyre a fogvatartottakat kötelezték, kifejezetten az oeuvre publique – tehát az opus publicum – kategóriába sorolható közmunka.⁵³ Az eredeti (ókori és középkori európai) formájához képest az opus publicum az európai jogtörténetben részben a *szegényrendészet* intézkedési formájaként fejlődött ki, s némi karitatív vonást is hordozott. Példája ennek a francia atelier publics.⁵⁴ Az erre ítélt munkájuk fejében szálláshoz és élelemhez jutottak, vagy készpénzben bért kaptak. A bér mértéke időnként és helyenként eltérő volt, de abban megegyeznek a források, hogy a szabad munkaerő díjazásához képest alacsony. S csupán arra elég, hogy az érintett minimális ellátását biztosítsa. De a munka ellentételezése kevésbé alapozza meg valamiféle haszonelvű koncepció érvényesülését. (Az atelier public súlyára és jelentőségére vet fényt az az adat, hogy 1551-ben, nyilván a pénzügyi nehézségekkel is összefüggésben, Párizsban mindössze húsz koldust foglalkoztattak az atelier public rendszerében, miközben bizonyíthatóan ezer fölött volt a városban a koldusok és csavargók száma.⁵⁵)

16. AZ ÚJKORI GÁLYARABSÁG. Az ókorban a vitorlás hajózás kiegészítőjének számított a kézi meghajtású gálya alkalmazása, melyen a kemény evezős munka a tengeri hajós szolgálat egyik fajtája volt. Eredetileg szabad (természetesen

⁵¹ TRAPHAGEN, Wilhelm: *Die ersten Arbeitshäuser und ihre pädagogische Funktion*. Berlin, 1935. Carl Heymanns Verlag, 61.

⁵² KLUMKER, Christian Jasper: *Arbeit und Armenpflege. Zwei Beispiele aus der Geschichte* (Widmungen des Fürsorgeseminars Universität Frankfurt a. M., H. 3. 1927). Sonderdruck aus: *Die Verwertung der Arbeitskraft als Problem der Fürsorge*. Bd. 1. 182.

⁵³ FUMASOLI 1981, 31, PAULTRE 1906, 78, 593.

⁵⁴ FUMASOLI 1981, 26.

⁵⁵ KLUMKER 1927, 182.

szegény) evezősök ültek a gályák padjain. Az evezős hajók a kereskedelem szolgálatában, illetve a folytonos háborúk következtében, egészen a hajózási technika robbanásszerű megújulásáig (a késő középkorig) megtartották nagy jelentőségüket. Tekintettel arra, hogy egy kisebb gálya 180 evezőst, a nagyobbak akár 350-et is igényeltek, s a hajózás mennyiségi növekedésével párhuzamosan a mind nagyobb legénységet szabad szegényekből egyre nehezebben tudták feltölteni, a szükséglet kielégítésére kezdetben kisegítő jelleggel, később főszabályként bűnözőket ültettek az evezőpadokra a tengeri hatalmak hatásai. A gályarabságot általában halálbüntetés helyett szabták ki, életfogytiglan, vagy ami ezzel lényegében egyet jelentett, határozott, de hosszú időre: 6–10 esztendőre szólón. Rudolf Quantner szerint az újkori gályarabságnak mint büntetésnek a feltalálója, bizonyos Jacques Couerur francia kereskedő volt. Couerur négy gályája legénységét elítélt bűnözők közül válogatta össze. Az evezősöket a padokhoz láncolták, pihenniük, aludniuk is csak így szabadott. Nem sokáig maradhatott azonban a hajók birtokosa, mert az ötlet nagyszerűségét, praktikus vonatkozásait felismerve VII. Károly (1403–1461) a kincstár tulajdonába vette s saját szolgálatára rendelte a négy evezős bárkát.

Az uralkodó a gályarabságot, hasznosságát deklarálva, hivatalos büntetési nemként intézményesítette. A francia hajóhadban és a büntető joggyakorlatban a 15. század közepén a gályarabság már általánosan elterjedtnek volt tekinthető. (A 15. században a legsúlyosabb bűncselekményekre kiszabható büntetésként került a gyakorlatba. Utóbb, mivel szükség volt az evezősök számának növelésére, tovább szélesítették a gályarabsággal fenyegetett bűncselekményi kört [például istenkáromlással vagy általában a nemesség elvesztésével járó bűncselekményekkel].) Ugyanebben az időszakban már a Földközi-tengeri államok (Spanyolország, Ausztria, Itália) is áttértek a bűnözők gályán történő alkalmazására. Az újkori gályarabságot hivatalos források első ízben Rómában, 1471-ben említették, Spanyolországban 1502-ben, Angliában 1511-ben, Franciaországban 1516-ban, Angliában 1523-ban, Nápoly 1536-ban, Velencében 1545-ben.⁵⁶

Németalföldön V. Károly vezette be 1561-ben kelt brüsszeli ediktumával, mely felszólította a hatóságokat a hajóhad igényeinek kielégítésére, megadva a gályákra ítélandók számát is. A Habsburg Birodalomban I. Ferdinánd nevéhez fűződik meghonosítása (1556). Az északi és keleti tengeren nem vált gyakorlattá a gályarabság, de még Svájcban is előfordult. Luzern kanton bűnöseit a Virwaldstätter Seen üzemelő gályára küldte.⁵⁷ A gályarabság intézménye szárazföldi hatalmak szankciórendszerében is felbukkant. Nagyobb német, osztrák, svájci városok a 16. századtól a koldusokat és a kegyelemben részesülő

⁵⁶ SCHLOSSER, Hans: Die Strafe der Galeree als poena arbitraria in der mediterranen Strafpraxis. *Zeitschrift für Neuere Rechtsgeschichte*, Wien, Manz. 1988, 19.

⁵⁷ KROHNE Karl: *Lehrbuch der Gefängniskunde unter Berücksichtigung der Kriminalstatistik und Kriminalpolitik*. Stuttgart, 1889. Verlag von Ferdinand Enke, 13.

bűnözőket Franciaországba és Itália kikötővárosaiba transzportálták. A gályarabság intézménye lehetővé tette a bűnözők exportját, a legolcsóbb módját az elítéltektől való megszabadulásnak.⁵⁸

1571. augusztus 7-én a nürnbergi tanácshoz intézett levelében Albert von Bayern herceg közli, hogy saját tartományában gályamunkára ítélt számos delikvenst Ambrosius Spinalernek Genovában átadta, s ezzel megalapozta az Itália felé irányuló szállítmányok gyakorlatát, és megnyitotta az evezős szolgálatra ítélt praxisát. A herceg melegen ajánlotta Nürnbergnek, miként szomszédainak is, hogy a gonosztevőket adják át a köztársaságnak. Előnyös, mert a földet megtisztítják a bűnözőktől, miközben a tettet is megbüntetik.

Nürnbergből többször is indítottak útnak elítéltranszportot, sor került erre már a következő évben is. A „garancia” az volt, hogy a nürnbergi magistratus deklarálta: csak a tanács jogszerű bíraskodása nyomán, törvényes ítélettel lehet elküldeni valakit a gályára. 3 évnél rövidebb időre ítélték soha nem kerültek evezőpadra. 1573-ban 40 elkövetőt szentenciáztak 3–5 évre, köztük tolvajokat, istenkáromlókat, ördöggel cimborálókat, házasságtörőket, vérfertőzőket, gyilkosokat. *„A tanács elkötelezte magát e mellett a lehetőség mellett, mely a várost a sok vétkes embertől megtisztítja, és egyidejűleg nem kevés költséget takarít meg a községnek.”* Elkötelezettségét a rendkívül nagyszámú gályarabságra szóló ítélettel is bizonyította. 1576-ban azonban akadozni kezdett a genovai kapcsolat, de a gályarabság mint büntetési nem még hosszú ideig fennmaradt. 1699-ben Moreával, 1708-ban a Velencei Köztársasággal felvett kapcsolatról tudunk.⁵⁹

A gályarabság esetében a szabadságvesztés és munkabüntetés deklarátíve is össze volt kötve. A gályarabság büntetési nemmé válása és gyakorlata az evezősmunkás-szükséglethez kötődött. A gályarabság eszerint mindenekelőtt kemény munka volt, gyakran 12–20 órát kellett egyfolytában evezni. A rabok két sorban ültek jobb és bal oldalon az evezőpadokon. Egy evezőpadon 3–5 evezős dolgozott egyszerre, ami igen nagy precizitást igényelt. A legkisebb elmaradás is az egész hajó evezési ütemének megzavarásához vezethetett, ezért korbáccsal járt fel s alá közöttük a felügyelő, hogy gyorsabb ütemre sarkalljon egy-egy fáradó foglyot, netán a fegyelmezetlenséget azonnal megtorolja.⁶⁰ Az egymás mellett ülő evezősök bokájuknál egymáshoz és a fedélzethez voltak rögzítve. (A bal evezős a jobb, a jobb evezős a bal lábánál fogva.) Ebből az is következett, hogy helyüket éveken át nem hagyhatták el. A gályarabokat kezdetben teljesen kopaszra nyírták, később sajátos formákat nyírtak a hajukba, hogy szökés

⁵⁸ SCHLOSSER 1988, 20,

⁵⁹ KNAPP 1896, 80.

⁶⁰ ERLER, Adalbert: Galeerenstrafe. In *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte I*. Herausgegeben von Adalbert ERLER und Ekkehard KAUFMANN und philologischer Mitarbeiter von Ruth SCHMIDT WIEGAND. Mitbegründet von Wolfgang STAMMLER. Redaktion: Dieter WERKMÜLLER. Berlin, 1971. Erich Schmidt Verlag, 1374.

esetén nyomban felismerhetők legyenek. Biztosították magukat a felügyelő örök megbélyegzéssel is: a rabok karjába égetett jelek egyértelműsítették a büntetés tényét, esetleg hovatarozását is. A franciák például a T. F. (Travaux Forcés) betűket alkalmazták. A gályaraboknak speciális öltözetük volt, Simon leírása szerint színes, bokáig érő, ócska anyagból varrott szoknyaszerű ruhát viseltek.⁶¹ Ez a biztonsági célokat is szolgáló, szökés esetén föltűnő ruházat a majdani intézetekben alkalmazott formaruha előképe lehetett. Az élelem a beszámolók egybehangzó vélekedése szerint feltűnően csekély volt. Így azután a gyengeséget ellensúlyozandó, amikor már a korbács vagy más serkentő eszköz nem hatott, kénytelenek voltak alkalmanként a teljesítmény fokozására az evezősök szájába dugott, borba áztatott kenyeret adni.

A gályarabság végrehajtása pontosan ugyanúgy igazodott a feudális büntetőgyakorlathoz, mint annyi más szankciónem. A gályarabság lényegi eleme ugyanúgy nem tapintható ki, mint sok egyéb büntetésnél. Vajon *testi büntetés-e*, *munkabüntetés-e*, *súlyos szabadságvesztés-büntetés-e*, *kegyelmi büntetés-e*, végül is megválaszolatlan kérdés. De talán maga a kérdés is helytelen. A középkor kategorizálásának megfelelően az időleges gályarabságot a kortársak inkább testi büntetésnek (*poena corporalis*) fogták föl, az életfogytiglanira szóló elítélést pedig halálbüntetéssel egyenértékűnek tekintették (*poena capitalis*).⁶² Magunk feltehetően akkor járunk közel az igazsághoz, ha elfogadjuk komplex jellegét.

Ezt a büntetési nemet a 17. században alkalmazni kezdték az „utazó népesség” vagy „hullámzó lakosság” mozgásba lendülő nemzetközi társadalma ellen. Koldusok, csavargók, cigányok kerültek a gályákra.⁶³ Ez a gyakorlat szintén közelítette egymáshoz a fenyítőházi indítatást és a kényszerszermunka környékén szerveződő új szellemű munkabüntetést.

17. BAGNO. Simon 16. századi jellemzése, mely szerint a „*gályarabság valóságos fegyház a hajón*”, közel járt az igazsághoz. Ezt igazolja a gályarabság intézményéből kinövekedett új intézmény, a bagno is. A *gályarabság*, mint a tengeri hatalmak által kedvelt ingyenmunkaerő-felhasználási módszer, a hajózási technika fejlődése következtében lassan *beépült a szabadságvesztés-büntetésbe*, a fölöslegessé vált evezést kikötői munkák váltották fel, a gályákból kikötött tároló hajók vagy hajók mintájára épített börtönépületek lettek. Egyes szerzők szerint az angol fokozatos rendszer első fokozatának (a kikötőkben kikötött hajón összegyűjtött, majdan transzportálandó bűnözők átmeneti otthonának) ötletéhez is hozzájárult e forma.

⁶¹ QUANTER 1905, 152.

⁶² SCHLOSSER 1988, 19.

⁶³ SCHLOSSER 1988, 36.

A kikötőben pihenő hajó rabjait a kikötőben vagy a szárazföldön dolgoztatták. Később (különösen, hogy a hajózási technika fejlődése következtében a nehézkes gályák haszontalanná váltak) a hajó már ki sem futott a tengerre, folyamatosan a kikötőben állomásoztatták. A kimustrált, hajózásra alkalmatlan bárkákat lehorgonyozták a kikötőben, s azokat „úszó börtönként”, „fegyházként” alkalmazták.⁶⁴ Utóbb a hajók felépítésére emlékeztető börtönöket építettek kint a parton. A fejlődés iránya nyilvánvaló: a kényszermunkáltatás. A munka még nem lett eszköze a börtönnek, hanem maga a cél volt; az elszállásolásra, fogva tartásra szolgáló hajó, majd hajóra emlékeztető kikötői épület a munkáltatás biztosítását szolgálta. De már valamiféle átmenetet képezett a modern értelemben vett büntetés-végrehajtáshoz.

Ugyanezt látszik alátámasztani a gályarabsággal felhagyó modern büntetés-végrehajtás egy másik hajtása, a büntetőkolónia, melyet Napóleon intézményesített a bagno rendszer helyében.⁶⁵

18. KOLOSTORFOGSÁG ÉS ERGASTULUM. Mint fentebb esett róla szó, a középkorban is használatos lett az „ergastulum”, mely már kifejezetten afféle intézeti munkáltatást testesített meg. A kifejezés, mely a munkabüntetés megjelölésére szolgált, a görög „dolgozni” szóból eredt. Az ergastulum Hellaszban egy sajátos munkahelyet, műhelyt jelentett, amelyben rabszolgák kézimunkával ipari termékeket állítottak elő.⁶⁶ Mommsen tanúsága szerint a nagyobb római háztartásokban rabszolgákkal szemben büntetésként fogatosított fogság rendszeresen előfordult. Ez persze csak „magánbüntetésnek” tekintendő, nem volt „nyilvános”, azaz „állami” büntetés.⁶⁷ A rómaiak ergastulumnak hívták azt az épületet, melyben megvasalva tartották az engedetlen, fenyegető rabszolgákat, akiket ott dolgoztattak. Ergastulumokat szívesen létesítettek nagyobb mezőgazdasági latifundiumokon is, ahol azonban nincs arra adat, hogy épületen belül dolgoztatták volna a rabszolgákat, hiszen ott mezőgazdasági munkákra is foghatók voltak.⁶⁸

Tudjuk azt is, hogy Bizáncban, ahol az antik hagyományok tovább éltek, a munkabüntetés nem szűnt meg, sőt továbbfejlesztették annak típusait. A leg súlyosabbnak tartott gályarabság mellett állami (büntető-) manufaktúrákban dolgoztak az elítéltek.

Az az eszme, hogy az elítélteket a büntetés-végrehajtás keretében, intézeti munkáltatás formájában, a köz érdekében munkára (kényszermunkára) kell

⁶⁴ SCHLOSSER 1988, 37.

⁶⁵ KÜHN, Benno: Gefangenanstalten. In *Wasmuths Lexikon der Baukunst* (Hrsg. Günther WASCHMUTH) II. Berlin, 1930. Verlag Ernst Wasmuth A. G., 587.

⁶⁶ FUMASOLI 1981, 10.

⁶⁷ MOMMSEN 1899, 962.

⁶⁸ BLÜMNER, Hugo: *Die römischen Privataltertümer*. München, 1911. Beck, 292.

fogni, Európában a fenyítőházak koráig lényegében idegen volt. A vidék paraszti rendje, de mindenekelőtt a városok céhei és konkurenciát kizáró szabályai ellenálltak ennek az eszmének. Ezért az intézeti munka a középkor hosszú századain át jelentéktelenségre volt ítélve. A céheknek és a kisebb árutermelőknek erős versenytárs lett volna a kényszermunka.⁶⁹

Mint láttuk, mégis volt egy intézménye a középkornak, melyben a munkabüntetés „túlélte” az ókort, melyben igénybe vették a munkát, s folyamatosan, mint büntetési és fegyelmezési eszközt alkalmazták: a kolostorfogság részeként foganatosított ergastulum-büntetést. „Parancsoljuk, hogy ezek a szemérmetlen és visszataszító személyek a kolostori és egyházi közösségekből taszítassanak ki. Zárassanak a kolostor dologházába (ergastulum), s ott büntettüket szüntelenül sirassák, hogy ezáltal a bűnük a bűnhődés tisztítótüzeiben elhamvadjon” – rendelte Siricius pápa (384–389) a kedvüket együtt mulató apácákról és szerzetesekről.⁷⁰

817-ben az aacheni zsinat nyilatkozata a püspököknek és apátoknak meghagyta, hogy a bűncselekményeket elkövető barátokat zárják ergastulumba. A verneuili konzílium 844-ben egyfelől eltiltotta a testi fenyítést a szerzetesek körében, másfelől bevezette helyébe a dologházat: a vétkest „zárják ergastulumba és büntetéséül szabják, hogy kemény munka mellett lelkük ismét egészséges legyen”. A későbbi fejlemények fényében fel kell figyelniük arra a tényre, hogy e helyütt a zsinat összekapcsolta a munkát a megjavulás gondolatával. Bárha a kemény munka ebben az esetben a hivatásukat gyakorló barátok számára kemény testi büntetést jelentett, nem lehet nem észrevenni a lelket és testet fegyelmező munka jobbító funkcióinak korai alkalmazását.⁷¹

Az ergastulumról sok forrás emlékezett meg. Az ergastulum jellegének megfeleltetésére a német nyelvű fordítások mindegyikében a dologház szót alkalmazták. A kolostori carcerbüntetések között a legsúlyosabbnak számított. A szabadságkorlátozást ugyanis „büntető munkával” kötötték össze. Elhelyezését tekintve az ergastulum külön épület volt, általában a kolostorudvarban, a nyugati gót egyházjog szerint azonban a kolostoron kívül. A 817. évi aacheni konzílium „elkülönített ház”-ként nevezte meg. Mabillon leírása szerint az ergastulum egyértelműen dologház volt.

A kolostorfogságba igazított *ergastulum* (dologház) a belső megtisztulás és megjavulás eszméjét beépítette a büntetés-végrehajtás gondolkörébe. Azzal, hogy a világiakkal egybekapcsolódó egyházi (kolostori) büntetés-végrehajtás magába „szívta” ezt a gondolatot, megvetette a majdani megjavításba vetett hit büntetés-végrehajtási eszméjét.

⁶⁹ KAUFMANN 1984, 1248.

⁷⁰ KRAUSS 1895, 196.

⁷¹ KRAUSS 1895, 199.

19. NEVELÉS ÉS BÜNTETÉS (A RESZOCIALIZÁCIÓ). Az újkor megváltozott szociális és gazdasági viszonyai némiképp tágabb teret adtak a munka (kényszermunka) gyakorlatának és teóriájának. A munkabüntetés elterjedését illetően két vonatkozásban regisztrálható előrelépés. Az egyik annak az ideának az elfogadtatása, hogy a munka nevel, s mint nevelő erő a fogoly reszocializációjának irányába hat. Ebből a gondolatból bontakozott ki a korai fenyítőházi végrehajtás. Persze az eredeti idea a későbbi modellekhez képest kevésbé jelent meg intézeti formákban. A másik gondolat az az eszme, hogy a kemény munka önmagában rossz és kellemetlen, tehát büntetésként használható. Mindehhez csatlakozott az a racionális feltevés, hogy egy bűnözőt – a tömlöc szenvedései helyett – jobb a közösségnek hasznos munkával foglalkoztatni, mint henyélni hagyni. Az a humánus megfontolás is szerepet játszott a terjedésben, hogy a kemény munka még mindig elviselhetőbb, mint egy régi típusú testi büntetés, vagy a halálbüntetés pótszereiként alkalmazott erődítési munkák, a hajóvontatás.

20. A RENESZÁNSZ HATÁSA. A börtönügy megújulásának történelmi háttérében három nagy társadalmi áramlat világtörténelmi jelentőségű fellépését és hatását konstatálhatjuk. Ezek a reneszánsz, a reformáció és a kapitalizmus. A reneszánsz, az ember újjászületését hirdető szellemi irányzat gyökerei Itáliába nyúlnak vissza. Az európai reneszánszt illetően „...sohasem szabad elfelejtenünk, hogy pusztán szóhasználatról van dolgunk. Valójában az Olaszországon kívüli országokban nem volt szó egyébről, mint hogy átvették külsősegesen az olasz érett reneszánsz stíluselveit, melyeket »klasszikusnak« vagy »latinak« nevezhetnénk; de e vékony lakk és zománc alatt a nemzeti jelleg mindenütt töretlen erőben élt tovább... alapján véve csak itáliai reneszánsz létezett, és mind a többi európai ország reneszánsza csupán igen átvitt, nem egészen valódi értelmében viselheti ezt a nevet. Ugyanilyen joggal elmondhatjuk azt is, hogy a reformáció, gyökere és lényege szerint, német jelenség volt, s az összes többi reformáció – az angol, a francia, skandináv, a magyar, a lengyel – csak másodlásai vagy karikatúrái.”⁷² Akár elfogadjuk Egon Friedell megállapítását, akár nem, kétségtelen tényként rögzíthetjük, hogy az európai északnyugaton, Németalföldön sarjadó fenyítőházi eszme sokkal inkább került a reformáció befolyása alá, mint a reneszánsznak. Persze nem tagadható, hogy a reneszánsz életigenlő, az ember méltóságát legalábbis elméletben tisztelő elmélete hozzájárulhatott a javító célú büntetés-végrehajtás kiformalódásának alapjaihoz. Éppen az egyéni szabadság kérdésének mély elemzése, a középkor zárt struktúráiból és leegyszerűsítő értelmezéseiből kiszabaduló köznap gondolat általánossága az, mely ebben segített. Nem kevésbé ennek lett következménye – figyelmeztet Delu-

⁷² FRIEDEL, Egon: *Az újkori kultúra története* II. Reneszánsz és refor. Budapest, 1990. Holnap Könyvkiadó Kft. 13–14., 113.

meau –, hogy „a büntudat – a szó legtagabb értelmében – a reneszánsz kori európai mentalitás egyik leglényegesebb jegye volt. Az ember magányosabbnak látta önmagát, mint korábban, s egyúttal fegyvertelenebbnek is érezte magát a Sátán cselvetéseivel szemben. Az európai civilizáció általunk vizsgált termékeny válságkorszakában az egyén előtérbe kerülése és az egyéni büntudat érzése egymástól elválaszthatatlan jelenségnek mutatkozik.”⁷³ A büntudat és a bűnbánat közelsége a büntetés rendszerére is kisugárzó eredménnyel járhatott. A kontextus azonban a praxis terrénumában maradt. Mint közismert, a reneszánsz nem adott a világnak filozófusokat, nem születtek meg a kor nagy hatású elméleti művei sem, így adós maradt a büntetésekre, a bűn és büntetés kapcsolatára vonatkozó teóriákkal is. Ehelyett gyakorlati megfigyelőként, zseniális ábrázolóként, cinikus megítélőként, az éleslátás mestereként publikálta a *Fejjedelmet* Niccolò Machiavelli leírásra, elemzésre, kutatásra sarkalló megállapításaival.⁷⁴ Tökéletes és hideg, távolságtartó analízise a racionalizmus szimbóluma lett. Azé a racionalizmusé, mely a középkor értékrendszerét áttörve új utakat nyitott az emberi gondolkodásban, s többek között pusztá praktikus megfontolásból eljutott a csonkító, életpusztító büntetések értelmének megkérdőjelezéséig, s így a fogvatartottak munkája hasznosságának mérlegeléséig is. Erre szorította a hatóságokat és a politikusokat a reneszánsz korára jellemző marginalizáció, a hatalmas vagyonokat fölhalmozó társadalmi elit ellenpontjaként váratlan nyomorba zuhanó széles tömegek kezelésének igénye. Részben e feszültségeket is levezetni célzó tömeges vándorlások, mozgásba jött társadalmi csoportok kordában tartása legalább ekkora kihívás volt a hatalom számára. E folyamatot a tőkeképződés, kereskedelemfejlesztés, iparosítás gazdasági tényezői kísérték, mely, mint alább látni fogjuk, kényszerként és lehetőségként egyaránt kapcsolatba került a börtönügy és a fenyítőházak tevékenységével.

21. KAPITALIZÁLÓDÓ GAZDASÁG. A 15–16. század Európájában lejátszódott gazdasági és társadalmi változások fellazították a rendi struktúrákat, s vele egy időben megteremtették az államhatalom (a királyi és városi, tartományi hatalom) megerősítésének anyagi alapjait. Ennek a folyamatnak eredményeképpen a korábbi, többségében mezőgazdasági alapú termelés hangsúlyai megváltoztak, kialakultak a manufaktúrák, megerősödött a kereskedelem, fontossá vált a kontinens egyes régiói között, a naturálisból árutermelőbe fordult termelés következményeképpen kialakult munkamegosztás, mely Európa egyes területei számára (ezek között kiemelten az Egyesült Tartományok számára) lehetővé tette a mezőgazdasági importot, s így a szakosodást is.

⁷³ DELUMEAU 1997, 299.

⁷⁴ FRIEDEL 1990, 66–67.

Európa átalakulásának előfeltételei között rangos helyet foglalt el a feudális társadalmat széttöbbantó ipari találmányok sorozata. Hamis lenne persze a kép, ha azt állítanánk, hogy valamiféle „technikai” vagy „ipari forradalom” zajlott volna le Európában, hiszen hosszú történeti menetelésről volt szó.⁷⁵ Az egymástól sokszor függetlenül kitalált megoldások, gyakorlatban kifejlesztett eljárások lassan találtak egymásra, hogy összefonódva forradalmian újat teremtsenek. A különféle újítások hol egymást erősítve, kölcsönhatásban, a társadalom, a gazdaság, az államélet különböző területein bukkantak fel, hol pedig egymás ellenében hatottak. S a technikai újdonságok nem egyszerűen a gazdaság fejlődését vonták maguk után, hanem sokszor a legközvetlenebbül hatottak a társadalmi státusokra, a rendi előjogokra, a tradicionális feudális pozíciókra.

A puska (európai) feltalálásának dátuma bizonytalan, de nagy valószínűséggel a 13. századra tehető. Az ágyú alkalmazása 1314-ben Flandriában dokumentálható, ami után futótűzszerűen terjedt el a kontinensen. A husziták 1417-ben már jól mozgatható, könnyű tüzérséggel rendelkeztek. Még ebben az évtizedben bukkant fel a durva szemcsés, azonnal robbanó lőpor, ami fokozta a tüzérség megbízhatóságát. A bombardiák rendszeresítése a várak hagyományos védelmét (sőt építészetét) lehetetlenítette el, a szakállas pusák, a muskéták pedig a lovagok haremodorának kudarcát, tekintélyük hanyatlását hozták. A kalózkodás fejlődése a 16. századra már a hajók tüzérségi felfegyverzését provokálta ki. A tüzérség meghonosítása elől egyetlen nagyhatalmi pozícióra törő állam sem térhetett ki. A lőfegyverek alkalmazása ellehetetlenítette a hagyományos hadviselési formákat, esélytelenné tette az ágyúkat, puskákat, pisztolyokat nélkülöző hadseregeket. Európa központosító államai tehát fegyverkezni kezdtek. A fegyvergyártás jelentős üzletté vált, a gazdasági élet felpezsdülését hozta magával. Kohászati és vasipari üzemek létesültek Európa-szerte, fegyveripari központok épültek ki, fellendült a rézipar, majd a 16. századtól az öntött vaságyúk korszakának kezdetével a nagyolvasztók szaporodtak mind nagyobb számban. A kohászatot és vasipart inspiráló változások bizonyosfajta ipari koncentrációt eredményeztek egy olyan gazdasági terepen, melynek hiányoztak az előzményei. A tűzfegyvergyártásnak nem volt céhes háttere. A formák eleve a tőkés vállalkozások, a manufaktúrális fejlődés irányába mutattak. A lőpor, a lőfegyverek elterjedése s rendszeresítése a hadseregekben, a háborúskodás átalakulása a hadművészet s hadseregépítés gyökeres átalakulását hozta magával. A hivatásos katonák birtokba vették a hadsereget: a háborúskodás ugyanis egyre inkább szakképzettséget, mintsem bátorságot igényelt, s hivatásként jelent meg. Ez a folyamat megkérdőjelezte a nemesség társadalmi pozícióit. A nemesség pregratíváinak legfontosabb legitimációs érvét veszítette el ugyanis ezzel a változással. A társadalmi munkameg-

⁷⁵ DAVIES, Norman: *Európa története*. Budapest, 2001. Osiris Kiadó, 478.

osztásban a politikai befolyás és a gazdaságirányító funkció elenyészése után a nemesi fegyverforgatásra alapozott kiváltságos helyzet megokolásának lényege dőlt meg a nemesi katonáskodás háttérbe szorulásával, a zsoldosok általános alkalmazásával.⁷⁶

A papír arab közvetítéssel jelent meg Európában a 12. században, a papíripari háttér kialakítása azonban csak a 14. századra tehető. A papír a jelentős állatbőr-igényű pergamennel szemben könnyen előállítható és olcsó volt. Az egyetemi élet, az egyházi és állami írásbeliség terjedése mind nagyobb elvárásokkal lépett fel; a szélesedő (fizetőképes) olvasóközönség pedig a sokszorosítás kérdését vetette föl. Másolóműhelyek tucatjaiban kísérleteztek a lehetséges, gyors másolási eljárásokkal. A megoldást a könyvnyomtatás, a mozgatható betűk, a szedés elterjedése jelentette. A 9–10. században Kínában és Japánban már gyakorlatban alkalmazott könyvnyomtatás nyomán (onnan szerzett ismeretek, ötletmásolás vagy új feltalálás alapján), Európában a mainzi Gutenbergnek (más történészek által az avignoni Waldfogelnek vagy a haarlemi Costernek) tulajdonított találmány bevezetése a 15. században kontinensünkön is polgárjogot biztosított a nyomtatott betűnek. A könyvnyomtatás jelentős piacot teremtett a papírnak: kialakult a papíripar, a papírkereskedelem, s a papírgyártással és nyomtatással összefonódó hitelezési folyamatok érintették a pénzvilágot is. A könyv áruként történő felbukkanása aktivizálta a piacokat is, növelte a városi vállalkozások mozgáskörét.⁷⁷ Bár kezdetben a könyv luxuscikk, előállításának költségei nagy summát tesznek ki, a könyvnyomtatás korszakos találmánya a kultúra széles körökhöz történő eljuttatását tette lehetővé, mellyel évszázados pozíciók enyésztek el. Közéjük számolható példának okáért az egyház műveltségi és információs monopóliumának megdőlése, ami az egyházi hatalom megrendülésének egyik összetevőjévé vált. A könyv s általában a nyomtatás a gondolat terjedését hozta magával. A tudományos információk közvetítése (az antik természettudományos és társadalmi gondolkodás nagy eredményeinek felelevenítése és ismételt elterjesztése) aligha tagadhatóan felgyorsította a technikai és tudományos fejlődést. Az irodalom és a művészetek, az antik értékek újrafelfedezését köszönhetjük a könyvnyomtatásnak. A kezdetben főként latin nyelvű, vallásos és hitbuzgalmi tartalmú művek mellett megjelentek a politikai kiadványok; előbb a humanizmus, utóbb a reformáció állította szolgálatába a nyomtatott írást. Ezzel megszűnt a hűbéri, majd rendi Európa partikuláris képleteinek elzártága a külvilágtól, megszűnt az ideológiai és hatalmi monopólium, helyébe a pluralizálódó vélemények terjesztése lépett. A szekularizált írásbeliség nem tudott és nem akart kitérni az új (sokszor forradalmi)

⁷⁶ GUNST Péter (szerk.): *Európa története*. Debrecen, 1993. Csokonai Kiadó, 169.

⁷⁷ CAMERON, Rondo: *A világ gazdaság története*. Budapest, 1998. Maccenas Könyvek–Talentum Kft. 154.

megközelítések elől. Ez pedig az új ideológiai és politikai áramlatok térnyerését segítette elő.

Az Óvilág 15. századi korszakos találmányaihoz tartozott a nyílt tengeri hajózás feltételeinek megteremtése. A 12. században az arab hajózási technikából a Mediterráneumban elterjedt ún. latin vagy trapéz vitorla és a háromszögletű vitorla, valamint az északi hajósok különösen erős palánkrendszerű hajótestének vegyüléséből kialakított, fartőke-kormányos európai hajómodell alkalmassá vált a nyílt tengeri hajózásra. A 15. század első felében megszülető portugál caravella lehetővé tette a távolsági hajózást. A hajózási technika fejlődésével lépést tartott a földrajztudomány és a közlekedésben jó szolgálatot tevő üvegipar is. (Ugyancsak új találmány volt a távcső.) Ezek az újítások önmagukban még nem indokolták volna feltétlenül azt a tényt, hogy miért az európai hajósok vették birtokukba az óceánokat, s miért nem az európainál korábban kialakult hajózási kultúrák, a távol-keletiek vagy az arabok. Európa diadalában döntő szerepet játszik az a már a 13. századtól kezdve erősödő folyamat, melyben a technikai újdonságok és a gazdasági biztonságot szolgáló megoldások állandó keresése dominál, és amely – Braudel kifejezésével élve – „forradalmasítja a nyugati világ anyagi létét és átalakítja egész pszichológiáját”. A történettudomány által aranyéhségnek nevezett jelenség keltette növekvő gazdasági feszültség jelentős mértékben járult hozzá az európai expanziót bizonyító felfedezések sikeréhez s ezzel Európa hosszú ideig tartó dominanciájához a világ gazdaságában és a világpolitikában.⁷⁸

A földrajzi felfedezések a központosító királyi hatalom anyagi lehetőségét biztosították gazdagsága, hadserege, bürokráciája, államszervezete és egyáltalán: hatalma megalapozásához. Az előzmények ismertek: a Kelet felé vezető kereskedelmi útvonalak részben elzáródtak a török terjeszkedés folytán, részben arab kézre kerültek. A banditizmus Európáján átvezető szárazföldi utak hosszúságuk mellett rendkívül veszélyesek és költségesek is lettek. Emellett részben az arab közvetítő kereskedés, részben pedig a kelet-közép-európai nemesfémbányák kimerülése általános pénzhiányt idézett elő, ami az európai pénzügyi és közvetve kereskedelmi-termelési szerkezet összcoulásával fenyegetett. Európa szinte valamennyi tengeri állama az óceánon próbálkozott: Európa hajóépítő műhelyeiben a legkülönbözőbb újításokkal felszerelt új típusú hajók jelentek meg, melyek egyesített modellje már alkalmas volt sebességében, felépítésében, térfogatában és kormányozhatóságában hosszabb tengeri utak megtételére. Az a hihetetlen gyorsaság, ahogy Európa hajósai felfedezték a világot, ahogyan lezajlott a felfedezett területek kolonializációja, azt bizonyítja, hogy a kontinens már régóta készült az expanzióra, hihetetlen energiát

⁷⁸ BRAUDEL, Ferdinand: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*. Budapest, 1996. Akadémiai Kiadó–Osiris Kiadó, II. 503.

fektetett a felfedezésekbe. (1471-ben még csak az Egyenlítő áthajózását ünnepelelhatték, 1552-ben *Magellán* már a Földet hajózta körül.) A felfedezések gazdasági hatása nagy erővel zúzta szét a hagyományos kereskedelmi kereteket: az adatok a kereskedelem húszszoros növekedéséről szólnak, de még az ipari termelés is háromszorosára nőtt. Ennek jelentősége különösen annak fényében értékelhető, hogy céhes keretek között zajlott le a gazdasági forradalom, igaz, végül szétfeszítette azokat, s teret adott a manufakturális gazdálkodásnak. Ekkor még a lakosság 80–90%-a a mezőgazdaságból élt, a kereskedelmi és ipari változások tehát a társadalomnak egy viszonylag kisebb részét érintették. Ebben a zónában azonban intenzív átrendeződés zajlott mind a gazdagodás mértékében, mind a vagyonok elosztásában és a politikai hatalmi térreumok felosztásában.⁷⁹

Európa lendületes polgári fejlődése nem kevésbé vezethető tehát vissza arra a gazdagodásra, melyet a földrajzi felfedezések nyomán általánossá váló gyarmatosítás és az annak következtében kialakult tőkefelhalmozódás tett lehetővé. A gyarmatok megjelenése azonban nemcsak a gazdasági, hanem az európai alkotmánytörténelemben is fontos változásokat eredményezett. Kialakulófélben volt valamiféle „európai világ gazdaság”, mely a felfedezések nyomán létrejött kapcsolatrendszer fogta össze, s melynek mozgatói az európai kereskedők, valamint a kereskedelmet és a tengerentúli vállalkozásokat biztosító gyarmatosító hatalmak voltak. A nyílt tengeri közlekedés és az óceáni kereskedelem igazi jelentőségre akkor tett szert, mikor az a vállalkozások mögé álló kolonizáló államok fegyveres-területi terjeszkedésével párosult, amikor az anyaországok közigazgatása kiegészült a gyarmati igazgatással is. A gyarmatosítók elsősorban az angolszász és a mediterrán perifériáról indultak, s ezek a tengeri hatalmak mindannyian a gyarmatok gazdaságára épülő ipart és kereskedelmet fejlesztettek ki.

A földrajzi felfedezések következtében kialakuló kereskedelmi keretek és a gyarmatosítás Európa gazdaságát lényegesen átalakították. A mind nagyobb mennyiségben érkező korábbi keleti luxuscikkek, a növekvő volumenű nemesfém-beáramlás, a gyarmatosítások megigényelte iparcikkek piacának szélesedése, a céhes lehetőségek nyújtotta kereslet-kínálati viszonyok felborulása előidézte az árak és áruk rendszerének történelmi léptékkal hirtelen szerkezetváltását. Az árforradalom a nemesfémek és az áruk ára közötti megszokott arányok radikális változását hozta magával. Ezzel a vagyoni értékek átrendeződése kezdődött meg. Angliában erősebben, a kontinensen kevésbé érzékelhetően, de a társadalmi tekintélyek mércéje átalakult, a tőke, a pénzvagyon lassan felzárkózott a nemesfémekben felhalmozott, illetőleg földben

⁷⁹ DAVIES 2001, 481.

megtettesült vagyonok mellé. Ugyan a társadalmi fejlődést befolyásolni még nem tudta, de a változás előjelei már észlelhetőek voltak. A társadalmat vihar előtti csönd ülte meg.

22. ÁTALAKULÓ ÁLLAMHATALOM. Az abszolút kormányzat térnyerését előkészítő változások egyfelől a jobbágyviszonyokban, az árutermelés megerősödésével kapcsolatos pénzjáradéki formák elterjedésében, másfelől a középkori városokban kifejlődött kereskedő polgárság, valamint a gazdaságilag mindjobban megerősödő iparos polgárság fellépésében szemlélhető. A társadalom változásait fémjelző átrendeződések biztosítottak lehetőséget az abszolút monarchák hatalmi ambícióinak kibontakoztatására.

A 12–13. századi tendenciák az agrárgazdaságban a jobbágyság felszabadulásának irányába mutattak. A nagy hospesmozgalmak, a robot visszaszorultával fokozatosan teret vesztett a személyileg kötött jobbágyi modell. A személyi függéstől megszabadult jobbágy ezentúl szabadon költözködhetett, megszabadult egy sor személyi kötöttségtől, a földesúrnak történt személyi alávetettségtől, fejadótól és munkajáradéktól. A kötöttségeket, a járadékokat előbb termény- és pénzjáradékra, majd lassan kizárólag pénzjáradékra fordító fejlődés kiegyenlítette a szabad jobbágyok szintjén a társadalmi egyenlőtlenségeket a paraszti világban. Ezt a folyamatot a 14–15. század nagy háborúi, pestisjárványai és éhínségei nyomán kitört parasztfelkelések és háborúk sem tudták megtörni. A paraszti árutermelést nem szorították vissza, az ismételt röghöz kötés Nyugaton nem következett be.⁸⁰

Miután a feudális járadékait mindinkább pénzre alakító parasztság politikai s gazdasági függése földesuraitól jelentősen csökkent, a rendi társadalom privilegizált rétegei vitatható helyzetbe sodródtak. A felszabadulással vagy felszabadítással lényeges gazdasági és politikai hivatkozásaitól fosztották meg a rendi társadalom vezető hatalmi tényezőit. Az eltűnő félben lévő jobbágyság, a földesúri hatalom lényegét kérdőjelezte meg. Ahogyan a hadviselés megváltozása a katonai legitimitációt, a jobbágyság eltűnése a földesúri hatalom igazolását tette zárójelbe.⁸¹

A fenti folyamatokból kibontakozó új államhatalom, az abszolút monarchia ellenben garantálta a földesúri fennhatóságot, miközben valamiféle jobbágyvédő (adóalany-védelmező) funkciót is ellátott. Angliában például lehetővé tette a bekerítéseket, hogy ti. amennyiben a birtokosnak vállalkozásai folytán szüksége lett volna a parasztok földjeire, annak kisajátítását gond nélkül elvégezhetette. Ellenkezőleg: ha a birtokos nem kívánt ilyen irányban mozdulni,

⁸⁰ KATUS László: *A középkor története*. Budapest, 2000. Pannonica Kiadó–Rubicon, 346.

⁸¹ GUNST 1993, 169.

Európa-szerte garantálták földesúri jogait a jobbágyok fölött.⁸² A feudális-rendi politikai elit megrendült helyzete többek között megteremtette az igényt a politikai-jogi kényszer szintjének megemelésére. Miután a földbirtok szintjén ez már lehetetlennek látszott, politikai pozícióinak megőrzése érdekében a nemesség hajlandó volt egy magasabb fokon összegzett, központosított „nemzeti” hatalmi centrum elfogadására.⁸³ Ez a rendi támogatással újraerősödött központi (abszolutisztikus) királyi hatalom biztosította a feudális tulajdon és gazdasági struktúra átmeneti megszilárdítását. Az abszolutizmus tehát keretet adott a születőfélben lévő modern nemzet kifejlődésének úgy, hogy közben konzerválta a rendi szerkezetet.

A földrajzi felfedezésekkel egyidejűleg a társadalom alsóbb rétegeiben is változások zajlottak. Részben a mezőgazdaságból elmenekülő nincstelen tömegek, részben a földesurak által elűldözött parasztok, részben (Kelet felé tartva) a földesúri terhek növelésébe belerokkanó jobbágyrétegek alkották a társadalom robbanásra kész, elégedetlen tömegeit. Azon a ponton, ahol e hatalmas tömeg felszívódhatott az ipari társadalomba (manufaktúramunkásság), a dolgok lényegéből fakadóan még rosszabb helyzetben élő társadalmi csoportok alakultak. Ezeknek az alsó rétegeknek az életét amúgy is közletről érintette a primitív higiénés viszonyokból következő gyakori betegség és elhalálozás, az éhínségek. A 16. századig tomboltak a járványok Európában, így a lepra, a bubópestis, a fekete himlő, a tuberkulózis és a szifilisz. Spanyolország 1580 és 1652 között lakosságának egyharmadát veszítette el járványok következtében, Itáliában 1600-ban 13,5, 1650-ben 11,5 milliónyian pusztultak el. A lakosság 60–65%-a érte csak meg a huszadik életévét. Értelemszerűen ezek a csapások elsősorban az alsóbb társadalmi rétegeket érintették.

A rendi konstrukció másik nagy ellenfele, az erősödő kereskedelmi s manufaktúrapolgárság a társadalom belső átalakítását szorgalmazta. Egy polgárvá váló társadalom érdekében támogatott s finanszírozott egy olyan feudális állami rendet és állami berendezkedést, mely az ő részleges politikai elismerésével, a rendi állam elemeinek le-, illetőleg tovább bontásával, a modern állami intézmények kifejlesztésével, a polgári szellemű gazdálkodás s gazdaság egyes vonatkozásainak támogatásával a polgári állam s polgári társadalom alapjait vetette meg. A majdani polgári állam előzményei messze visszanyúlnak a feudalizmus korszakába. Európa-szerte a polgárság jelentőségének növekedését hozta a központosítás. A centralizációban az uralkodónak szüksége volt a polgárra úgy is, mint a pénzügyek, a gazdasági ügyek szakértőjére, és úgy is, mint gazdasági támogatójára. Ezért ugyan az országos politikai küzdőtérén nem tud-

⁸² DIEDERIKS, H. A.–LINDBALD, J. Th.–NOORDAM, D. J.–QUISPIEL, G. C.–DE VRIES, B. M. A.–VRIES, P. H. H.: *Nyugat-Európai gazdaság- és társadalomtörténe*. Budapest, 1995. Osiris Kiadó, 86.

⁸³ ANDERSON, Perry: *Az abszolutista állam*. Budapest, 1989. Gondolat, 21. (Társadalomtudományi könyvtár)

ta jogosítványokkal jutalmazni, viszont bejuttatta képviselőit az államapparátus fontos pozícióiba, ami a polgárság informális érdekérvényesítő képességét jelentősen erősítette. Különösen napvilágra jött ez az abszolutizmus offenzív korszakában, amikor a monarchák háttérbe szorították vagy felszámolták a rendi képviselőket. Az abszolút monarchia keretein belül hivatali pozíciókkal bíró képviselői a polgárságnak, így a többi rendhez képest relatíve nagyobb mozgásteret kaptak. A polgárság erősödése tehát töretlenül folytatódott, s utóbb, a tőkefelhalmozás gazdasági előnyével és a reformáció ideológiával felvértezve eséllyel léphetett a politikai harcokba. Ezzel a határozott társadalomirányító pozícióval a polgárság valójában megteremtette annak feltételeit, hogy a saját racionális gyakorlatában kimunkált társadalomigazgató eljárásokat (vö. szegénységkezelés), illetve szabályozó mechanizmusokat (vö. közjog) átültesse a hétköznapiak praxisába.

23. A RENDÉSZET, A BÜNTETŐPRAXIS ÉS A BÜNTETÉS-VÉGREHAJTÁS VÁLTOZÁSAI. A fenti folyamatok nagy hatással voltak a rendészetre, a büntetőpraxisra és a büntetés végrehajtására is. A társadalom átrendeződése, csoportok és rétegek megszűnése, újabbak keletkezése, megszokott környezetükből élet- és értékrendjükből kiforgatott tömegek jellemezték a korszakot. Amikor a kisiparost, paraszti árutermelőt megfosztották termelési lehetőségeitől, munkaeszközeitől, földjétől, és tömegeket kényszerítettek a bért munkára, amikor roppant méretű vándorlás zajlott a faluból a város felé, s egész társadalmi rétegek kényszerültek gyökeres életformaváltásra, amikor ezzel párhuzamosan a katolikus egyház befolyása meggyengült, a hit megingott, amikor a falusi közösségek rendje felbomlott, és tradicionális szabályozó ereje elenyészett, szükségszerűen sokan tértek le a törvényes útról. A proletarizálódás kísérőjelenségeként hétköznapivá lett a tömeges szegénység, mely szétfeszítette a büntetés-végrehajtás addigi kereteit. Míg Angliában az iparosodás miatt, a kontinensen a nagyhatalmak hegemoniáért folytatott küzdelmeinek mellékjelenségeként teltek meg a börtönök. A bűnelkövetők, a felelősségre vontak száma folyamatosan emelkedett. Javult a bűnfelderítés is, de a bűnözésnek olyan új jellegzetes formái is felbukkantak, mint például a városi bűnözés. A városi, tartományi és állami rendészeti és igazságügyi szervek nagy kihívással néztek szembe. Az addigi „keverék”-intézetek, melyek egyszerre gondoskodtak szegények, betegek, tébolyultak, árvák, koldusok és csavargók, valamint bűnelkövetők őrzéséről, most alkalmatlannak bizonyultak a feladat ellátására. A középkorból örökölt tradicionális büntetőjogi válaszok hatástalanok voltak. A kormányzatok többnyire fölismerték ezt a tényt, s részben törvényhozási úton, részben pedig a technikai feltételek bővítésével igyekeztek megoldást találni. A kiindulópont a városi igazgatásban kimunkált rendészeti és igazságszolgáltatási technikák körül formálódott.

24. A HAGYOMÁNYOS GONDOZÁSI RENDSZER ÖSSZEOMLÁSA. Mint láttuk, a szegénység számos forrásból táplálkozott. Az eredendően szegények, az önkéntes szegények és ezek szervezetei a testvérségek, a szerzetesek, a zárándokok, a vezeklők színezte kép oly változatos volt, hogy sem egységes, sem koncepciós szegénységkezelés kialakítását nem igazán tette lehetővé. A szegénységnek valódi szegénységgé kellett válnia ahhoz, hogy erre sor kerülhessen. A konzisztens elképzelések realizálásának feltétele volt, hogy leválassa magáról a középkori vallásos képnek megfelelő hivatásos egyházi szegénységet, az önkéntes szegénységet, és világosan el kellett határolni a munkakerülő, csavargó, kriminális elemekből álló koldusvilágot a valódi rászorultaktól. A városok erre tettek ugyan kísérleteket, azonban a megoldás egészen a reformáció koráig váratott magára. Ekkor két összekapcsolódó jelenség adott lehetőséget a változtatásokra.

A 16–17. században alapvetően alakult át a szegénység struktúrája. Részen az iparosodás és a mezőgazdasági válság hatására, részben az Európán átsöprő háborúk eredményeképpen a korábbiaktól jelentősen eltérő mértékben megnövekedett a városi szegénység és a „hullámozó lakosság” száma. Az országutakon élő csavargó- és koldustömegek komoly rendészeti és igazságügyi kihívásokat jelentettek a hatóságoknak. Ezzel egyidejűleg *a hagyományos gondozási rendszer lényegében összeomlott*. A társadalmi változások által átalakított szegénység „alkalmatlanná vált” a hagyományos kezelésre, legyen az az egyház alamizsnarendszere vagy a városok zárt képletekhez igazodó saját szegény-gondozása. Nem volt kérdés, hogy megoldást kellett találni a problémákra.

Az új eszközök keresésében fölbukkant és meghatározó pozícióra tett szert a protestantizmus szegénységelgondolása, amelyik a szegényektől az eddigiekhöz képest alapvetően más magatartást várt el. Ehhez az elgondoláshoz azután a protestáns városigazgatás és államhatalom megfelelő rendészeti és büntető igazságszolgáltatási eszközöket csatolt, aminek eredményeként forradalmasodott a szegényügy, a rendészet és a büntetés-végrehajtás egyaránt.

A 16. század húszas éveiben Wittenberg hatókörében rendkívüli feszültség alakult ki a religio kérdése körül. A történettudomány ezt a korszakot a „wittenbergai nyugalanság” kifejezéssel jelölte meg. 1521-ben a karlstadti pap a karácsonyi misét civil ruhában celebrálta. A felindult hívek a templom mellékoltárait lerombolták, a szenteket ábrázoló szobrokat és a Mária-alakot összetörték, feldarabolták és elégették. A rákövetkező év kezdetén az Ágoston-rendiek konventje szabadságot adott testvéreinek annak eldöntésére, elhagyják-e a rendet, vagy maradnak. Ezzel egy időben szerzetesek sora távozott rendjéből más szerzeteknél is. Január 24-én, az egyetemen a városvezetés reformációs tanácskozmánya a polgárság viharos hangulatára tekintettel határozatokat fogalmazott meg a mise szabályozásáról, a szentképekről, a nyilvános erkölcsze-

lenségek felszámolásáról és a *koldulás eltiltásáról*. A laikus testvérségek vagyónát *közperselyekbe* helyezte, amelyből több egyéb mellett *finanszírozni rendelte a szegénygondozás újjászervezését* is.⁸⁴

25. A PROTESTÁNS MUNKAÉTOSZ. A protestáns gondolkodásmódnak ez a megnyilvánulása szorosan összefüggött a munka újszerű felfogásával, mely *gyökeresen átértékelte a szegénység szerepét a társadalomban*. A munka a középkor szóhasználatában és a középkori keresztény etikában kettős értelmezésben jelent meg. A lovagi, lelkészi, szerzetesi állás természetesen megkövetelte a „munkát”, de ezen nem a fizikai (termelő-) munkát értették, hanem a klerikusoknál például valamiféle szolgálatot, amely imákban, lelki-aszketikus gyakorlatokban, karitatív tevékenységben testesült meg.⁸⁵ A világi lovagi munka ennek analógiájára harcot és szerelmi szolgálatot jelentett: az isteni szolgálatot, a senior szolgálatát, valamint a hölgyek és a gyengék védelmezését. Ezek a szolgálatok a lovag becsületének alkotóelemeit jelentették. A kétkezi munka ezzel szemben becsületen aluli, megalázó lett volna. Az azzal összefüggő világi foglalkozásoknak ugyanis semmilyen lelki értelemben vett értéke nem volt.⁸⁶ Az egyház következetes maradt az eredeti tételéhez, amit bizonyos értelemben a skolasztikus filozófia is alátámasztott, mely elismerte, hogy a munka szükséges az élethez, de nem általános kötelezettség. Aquinói Tamás azon tételéből, hogy a testi munkára csak a végszükség kényszeríthet, az egyházi tan a fizikai munka korlátozását emelte ki. Az egyházi értékelés, különösen a kolduló rendek létezésén keresztül demonstrálva igazát,⁸⁷ megmaradt állításánál. Ezzel a munka szükségszerűségének szerényebb rangot biztosított, mint a lelki gyakorlatoknak.⁸⁸ Az egyház hivatalos ideológiájában határt vont tehát a *vita activa*, tehát a dolgozó élet és a *vita passiva*, a szemlélődő létezés között. Ez utóbbiban az azt választó teljesen elfordult a földi világtól, hogy Istennek szentelhesse magát. A lelki munka messze fölötté állt a kétkezi munkának. A mesterember is szolgálja a javakkal az Urat, de ennek a munkának nincs jelentősége a szentség szempontrendszerében. Ez a munka nem hivatás, a klerikusoké és a szer-

⁸⁴ FUCHS, Walther Peter: Das Zeitalter der Reformation. In *Handbuch der deutschen Geschichte*. 9., neu bearbeitete Auflage Hrsg. Herbert GRUNDMANN Stuttgart, 1970–1976. Ernst Klett Verlag, 68–59.

⁸⁵ FINUCANE, Ronald: A középkori szerzetesség Nyugaton. In *A kereszténység története*. 1996. Budapest, Lilliput Könyvkiadó, 308.

⁸⁶ PAULUS, Nicolaus: Die Wertung der weltlichen Berufe im Mittelalter. *Historisches Jahrbuch*, XXXII. Band. 4. Heft. München, 1911 Kommissions-Verlag von Herder & Co. 728.

⁸⁷ ZARNECKI, Georg: *Kolostorok, szerzetesek, barátok*. Budapest, 1986. Corvina, 106.

⁸⁸ CONZE, Werner: Arbeit. In *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Herausgegeben von Otto BRUNNER, Werner CONZE, Reinhard KOSSELECK. Band. I. Stuttgart, 1972. Ernst Klett Verlag, 160–162.

zeteseké viszont az.⁸⁹ Ezzel a megközelítéssel bizonyos értelemben leértékelte a társadalom jelentős része által végzett fizikai munkát, s erkölcsi szempontból lényegtelenítette a dolgozás tényét is.

Az egyházi állásponttal szemben a dolgozó rétegek szemléletmódja más irányba mutatott. A hivatás és a kétkezi munka viszonyáról kialakított egyházi kép vonatkozásában az „alsóbb” rétegekben változások történtek, elsősorban a parasztság és a polgárság körében. Ami természetes is. A testi-kétkezi munka ugyanis ezen társadalmi csoportok sajátja, s különösen a polgárságban ébredt felismerés, hogy szorgalmuk és tevékenységük, gazdagodásuk, gyarapodásuk záloga.⁹⁰ Miként azt egy korai tanú, Bertold Rucenberg 1364-ben végrendeletébe diktálta: a javakat, melyeket birtokol, meo garviori cum labore nyerte.⁹¹ A parasztok és kézművesek kemény munkája már Luther előtt megjelent az istentiszteleteken és az imákban. A dominikánus Markus von Weida 1550 körül így vélekedett: „Egyes emberek keveset imádkoznak a szájukkal, de kezük munkáját úgy becsüli az Úr, mintha imát mondanának.”⁹² Luther sem volt rest ezt az állítást megismételni. Sőt, a felfogásában a munka isteni parancs, rendekre, állásra való tekintet nélkül. „Éppen elegendő a valóban szegényekről gondoskodni, óvni őket az éhenhalástól, megfagyástól, az nem történhet meg, hogy egyesek más munkájából, tétlenül éljenek.”⁹³ A keresztény dolgozik, és rábízta a gondoskodást Istenre. „Ne légy lusta és tétlen, ne feledkezz meg tulajdon munkádról és tevékenységedről, hanem dolgozz és tégy is, ne mindent egyedül az Úrtól várj. Amint az gyakran mondva vagyon: mindennek Istenben való hitben és bizalomban kell történnie.”⁹⁴ E ponton kapcsolódott egybe hit és munka.

Max Weber a protestantizmus hatásait a racionalizmus, az aszketizmus, a munkaethosz, a szegénység és az ellenőrzés ötszögében lelte föl. „A protestáns etika és a kapitalizmus szellemében” írta, hogy „ha ennek a tanulmánynak reménye lehet arra, hogy valamit is tisztáz, akkor éppen a racionalitás látszólag egyértelmű fogalmának sokrétűségét szeretné felfedni”,⁹⁵ melynek legalább két vonatkozása témánk szempontjából döntő jelentőségű. Egyik a racionális üzem, a termelésigazgatás észszerűsége, másik pedig az aszkézisnek az emberi életet racionalizáló és fegyelmező hatása. Ez a két pillér támasztja alá a munka,

⁸⁹ VONTOBEL 1946, 4.

⁹⁰ VONTOBEL 1946, 13–15.

⁹¹ MASCHKE, Erich: Das Berufbewußtsein des mittelalterlichen Fernkaufmanns. In *Beiträge zum Berufbewußtsein des mittelalterlichen Menschen*. Hg. Von Paul WILPERT. Berlin, 1964. De Gruyter (Miscellanea mediaevalia / 3.) 308.

⁹² PAULUS 1911, 744.

⁹³ Idézi LAUM 1923, 944.

⁹⁴ Idézi CONZE 1972, 163.

⁹⁵ WEBER, Max: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest, 1995. Cserépfalvi Kiadó, 43.

a hivatás megkülönböztetett jelentőségét a protestáns gondolkodásban. „...a katolikus felfogással szemben hatásosan megnövelte az evilági, hivatás szerint végzett munka erkölcsi hangsúlyát és az érte járó vallásos jutalmat.”⁹⁶

A fizikai munka egyre nagyobb becsületet nyer. El kell ismerni a munkát végző érdemeit, hiszen az nem könnyű tevékenység. (A fáradtság, a fáradozás és a munka még hosszú ideig azonos vagy hasonló értelmű kifejezések a különböző nyelvekben.⁹⁷) Hit és munka összetartoznak, hit nélkül a munka vajmi keveset ér.⁹⁸

A munka további legalizálását segítette elő Kálvin kései munkáiban felbukkanó tézis, mely a munka világi eredményét az eleve elrendelés gondolatával is összekötötte.

Miután a protestáns tanítás szerint az e világi élvezetekre csak a munka jogosított föl, a munka jelentősen felértékelődött. Azáltal, hogy a hit a munkát isteni szolgálattá tette, a minden közösségnek hasznos tevékenység nagyobb becsben részesült. Luther hangsúlyozta, hogy semmi különbség a munka szempontjából a lelkész és a cseléd lány között. Isten határozza meg, kit milyen szolgálatra rendel, s feladatát mindenkinek a neki kijelölt helyen kell teljesíteni.⁹⁹ Így voltaképpen még a hóhér munkáját is „hivatásnak” tekintette, feltéve hogy a bakó egyben hívó is.¹⁰⁰

A reformáció korában elenyészett a középkori szegénységmeghatározás. Hol van már a 16. századra az az idill, amit még Frankfurt am Main karmelita kolostorának 1479-ben készült szárnyas oltárán láthatunk, ahol is a ruhája után ítélve gazdag polgár és polgárasszony feje felett glória jelenik meg, mert a koldusoknak és zárándokoknak alamizsnát osztanak... Regensburg plébániatemplomának 1480 körülire datálható szárnyas oltárán a hívek pontosan láthatták, mit kell tennie egy igaz kereszténynek ahhoz, hogy a mennyekbe juthasson. Az út feltételei: gyónás, buzgó imádkozás, részvétel a szertartásokon, adományozás és gyűjtés az egyház javára s végül alamizsnavetés a templom előtt gyülekező koldusoknak. Egy ismeretlen festő 15. század végi képén több részben ismeret egy tanmesét. A kép gazdagok lakomáját ábrázolja, akik kutyát uszítanak a szegény vándorra. Ám az boldogan hal meg a puszta ég alatt, mert lelke angyali kísérettel szállt a mennybe, s végül is az Úrhoz jutott. A gazdag ellenben ágyban szenvedve költözött el az árnyékvilágból a pokolba, ahonnan még láthatja a koldus lelkét az Úr karjai között.¹⁰¹

⁹⁶ WEBER 1995, 83.

⁹⁷ A magyarban a munka szinonimái a fáradozás, fáradtság, vesződség, gürcölés, hajtás, strapa, kulizás, favágás, gálya. Vö. KISS 1998, 622.

⁹⁸ VONTOBEL 1946, 17.

⁹⁹ ATKINSON, James: A reformáció. In *A kereszténység története*. Budapest, 1966. Lilliput Könyvkiadó, 373.

¹⁰⁰ VONTOBEL 1946, 17.

¹⁰¹ BOOCKMANN 1986, 259, 217, 75.

A predesztinációtól (mint az elkárhozandók és üdvözülendők előtt ismeretlen végkimeneteltől) független törekvés az Istennek tetsző aszketikus életvezetés és hivatás során végzett hasznos cselekvés, a gyarapításhoz vezető munka, mely a bűn fölötti győzelmet jelentheti. „A munka ugyanis – a sajátos megelőzési eszköz minden olyan kísértés ellen, melyet a puritanizmus a »tisztátalan élet« fogalmában foglalt össze – s melyeknek szerepe nem lebecsülendő... a munka azonban ezen túl, s mindenekelőtt az életnek Isten által megszabott öncélja. A páli mondat – »Aki nem dolgozik, ne is egyék« – feltétlen érvényű és mindenkire vonatkozik. A munkakedv hiánya a kegyelmi állapot hiányának eleje.”¹⁰²

Ha viszont a munka ilyen kiemelt szerepet játszik az üdvözülésben, a munkakerülést is ennek megfelelően kell értékelni. Luther és Kálvin, valamint a további reformátorok idevágó tézisei két nagy csoportba sorolhatók. Az egyik (nem kevésbé a szerzetesség és az egyházi vezetők ellen megfogalmazott programpontként) a hivatás átértékelése, mely önmagában az egyház szolgálatát nem ismeri el munkának, ennél fogva a klerikusok és szerzetesek nem dolgoznak, tehát tétlenek (= lusták) és teljesen feleslegesek. Miként mindenki, aki resten tölti idejét a Földön.

Az ebből következő másik állítás: a „fönti” semmittevés elítélése egyenesen vezet el a tétlenek elleni „alsó” harcig. „A legfontosabbak egyike felszámolni a koldulást a kereszténységben.”¹⁰³ A koldulás megengedhetetlen. „Semmiféle koldust vagy koldulást ne tűrjünk meg városaink és falvaink templomaiban.”¹⁰⁴ Természetesen, ha maga a koldulás elvetendő, ezzel egy sorban ítélandó el a katolikus egyház kolduspolitikája is. A reformáció konzekvensen lépett föl a koldusok, az alamizsna, s no persze az ezekkel analóg önkéntes szegénységgel szemben. A reformált tartományokban a „keresztényi szegénység”, a mások adományából való élés elítéltetett és a koldulás egyszeriben deviáns magatartásként, a társadalom szemében nemkívánatos jelenséggé vált. Luther és Kálvin az általános keresztényi magatartást összefüggésbe hozták a munkakötelezettséggel, ami végül odavezetett, hogy a munka a kereszténység szerves elemévé vált. Ily módon a nem dolgozásban, munkakerülésben, csavargásban magának a sátánnak a közrehatását látták.¹⁰⁵ (A protestáns térség szegénységének fejlődése elvált a katolikus államokétól. A keresztény egyház szegénységkonceptiója is megújult, ez azonban már nem tartozik témánkhoz.) A szigorúan tilalmazott koldulás a protestáns etika szerint a felebaráti szeretet ellen való magatartás. A holland zsinatok rendre tiltották a koldulást, az ala-

¹⁰² WEBER 1995, 188–189.

¹⁰³ Idézi LAUM 1923, 944.

¹⁰⁴ CONZE 1972, 163.

¹⁰⁵ Vö. RATZINGER 1884, 451–453.

mizsnakérő leveleket és a koldulásra szolgáló igazolásokat.¹⁰⁶ Véteknek tartották az egészséges embert alamizsnával támogatni, hiszen az őt a semmittevés útjára taszítja.¹⁰⁷ Sem a jótékonykodás nem divat már, sem a koldust nem fogadják jó szívvel. A koldus ellenséggé vált, bűnözővé, legalábbis a keresztény értékrend ellen vétő figurává. Érdemessé arra, hogy vele szemben intézkedéseket foganatosítsanak.

26. ÁTÉRTÉKELT SZEGÉNYSÉGKÉP. A protestantizmusnak jutott tehát az a szerep, hogy lerombolja a középkori etika pozitív viszonyát a kolduláshoz. Az alamizsnarendszer működtetése, a kolduló rendek dicsőítése, a bűnbánathoz vezető jó cselekedetek elismertsége olyan szilárd kereteket képezett a szegénység körül, melyek elpusztítása nélkül elképzelhetetlen volt egy korszerű (értsd: puritán) szegénygondozás kiépítése, s különösképpen a hirtelen megnövekedő szegénység kezelése.¹⁰⁸ Robert Castel ezzel szemben vitatja, hogy a segélyezési rendszerek nagy átalakulási folyamatát helyes lenne a reneszánszszal vagy a reformációval kapcsolatba hozni. A szegénység kérdésének racionális kezelése szerinte máshonnan datálható. Elismeri, hogy a 16. század valóban éles határvonal lehetne, de szerinte ez semmiképpen sem tekinthető kezdetnek. Kétségtelenül bonyolultabbá váltak a segélyezési szerkezetek, de ő azon az állásponton van, hogy a különféle „új megoldások” korántsem újak, csak a korábbi tradicionális konstrukciókból megerősített minták.¹⁰⁹ Úgy véli tehát, hogy a 16. században nem egy új szegény-politika jelentkezett, hanem a társadalom átalakulási folyamatainak felgyorsulása okán (az ő felsorolásában: ellátási válságok, élelmiszerárak emelkedése, pestis, demográfiai fellendülés, alulfoglalkoztatottság, agrárgazdaság szerkezetváltása, városok anarchikus, gyors növekedése) került a társadalomirányítás olyan helyzetbe, hogy választ kellett adnia a kihívásokra. Magunk részéről nem értjük Castel aggályát, hiszen a két tétel nem mond ellent egymásnak. Hogy ti. a fejlődés során kialakult intézmények felhasználásával is dolgozó protestáns megközelítés alkalmazását szükségessé és azonnalivá tették a társadalmi-gazdasági változások. Az azonban nehezen vitatható el a reformáció gondolkodótól, hogy a munka értelmezésének átalakításával teret nyitottak az újfajta megközelítésnek. Meggyőződésünk szerint, ha nem is feltétlenül kizárólagos kiindulópontként, de döntő fordulathozóként jelent meg a szegénygondozásban a protestáns felfogás. Miután megközelítésünk elsősorban rendészeti és büntetőjogi jellegű, megengedhető egy leszűkítés: a szegénygondozásból és a szegénység elleni fellépésből sarjadt fenytőházi intézmény jól szemlélteti a változás határjellegét. A protestáns

¹⁰⁶ WEBER 1995, 196.

¹⁰⁷ VONTOBEL 1946, 75.

¹⁰⁸ CONRAD 1962, 424.

¹⁰⁹ CASTEL 1998, 30.

munka- és szegénységkonceptió a kontinentális büntetőpraxisba oly döntő fordulatot hozott, mely máig hatóan forradalmasította a büntetés-végrehajtás terrénumát. Olyan erős volt ez a hatás, hogy képesnek bizonyult áttörni a holland puritanizmus hagyományos expanzióképtelenségét,¹¹⁰ s egy speciális területen, a büntetés-végrehajtás terrénumában is megtermékenyítette a gondolkodást és a gyakorlatot egyaránt. Nem változtat ezen az sem, hogy a kriminális megközelítések változása egy időben történt a szegénység gyors tömegesedésével.

A protestantizmus a koldulás tilalmazásával ugyan egy határozott lépést tett a szegénygondozás szisztematikus átalakítása felé, de ezzel megteremtett egy jelentős gondot, ti. a hirtelen bűnözővé vált koldusok és csavargók rendészeti és büntetőjogi kezelésének problémáját. Ugyanakkor világossá tette, hol a határ a közösség segítségére valóban rászoruló szegény és a munkakerülő között. A felfogás megváltozásával pedig szükséges volt a szegénygondozás új modelljének kialakítása.

27. A PROTESTÁNS SZEGÉNYGONDOZÁS. A protestáns térségekben szisztematikus módon építették ki a szegények hivatalos támogatásának és munkáltatásának szervezeti kereteit, miközben következetesen elutasították az alamizsnarendszert. („A könyöradomány nem jótett.”¹¹¹) A reformált térségekben eltűnt az a motívum, mely az üdvözülés eszközének tekintette az alamizsnát, s a helyébe a felebaráti szeretet lépett. Nem úgy kell segíteni a szegényen, tanították a protestáns ideológusok, hogy lemondunk vagyonunk egy részéről, s pusztán ez a negatív tett már erkölcsi értékkel bír. A segítség legyen valódi, amely a segélyezett saját erejére is támaszkodik.¹¹² Ez a tézis új gondolkodást igényelt a hatóságoktól. Azt ugyanis mindenki értette és látta, hogy a koldusok, szegények nem egyazon okból lettek azzá, amik. Nyilvánvalóvá vált, hogy a szegénység másik, nem önhibájából rászoruló csoportjára nézve a gondoskodás rendszerét át kell alakítani. Amennyiben az egyházi jótékonykodás eredeti formáját felszámolják, s amennyiben egyes csoportoknak a segélyezésre való jogosultságát elismerik, akkor az a gondozási kötelezettség megállapítását és telepítését is feltételezi. A koldulás ellen fellépő Luther is védelmébe vette a betegeket és aggokat. Megindult tehát egy eszmei tisztázó folyamat, melynek végén végül is ott állt a szegény két kategóriája: a „jó” és a „rossz” szegény. Luther úgy vélekedik erről, hogy „aki szegény akar lenni, ne legyen gazdag, de aki a gazdagságot választja, annak nyomjuk kezébe az ekét és keresse meg azt a földből”.¹¹³ 1526-ban elfogadta a kolduskategóriát, de szerinte azt lenne szabad csak segélyezni, aki beteg és nyomorék, az egészséges, munkaképes koldus „csalárd kol-

¹¹⁰ WEBER 1995, 206.

¹¹¹ WEBER 1995, 196.

¹¹² VONTOBEL 1946, 75.

¹¹³ Idézi LAUM 1923, 944.

dus”, tehát meg kell büntetni. Bartolus 1562-es munkájában a munkaképesek eltiltását követeli a koldulástól. Úgy véli, a tilalom csak az esetben lehet hatásos, ha büntetéssel is kísérik. Fritsch 1569-es *Tractatus*-ában megengedhető és meg nem engedhető koldulásról szól. A mendicitas improba, az elvetendő és meg nem engedhető koldulás, az egészséges, munkaképes felnőttek koldulása. Censura publicát, nyilvános szemrevételezést követel tehát, melynek során megállapítják a koldus testi állapotát, szükség esetén orvosi szakvéleményt is igénybe véve. Akikről kiderül, hogy betegségük lustaság, azok ellen intézkedéseket kell foganatosítani, melyek egyértelművé teszik mindenki számára a „rossz” koldusság elítélendő mivoltát.¹¹⁴ Ezzel kapcsolatban jellemző az ügyben a gyakorlat és teória viszonyára, hogy Stralsoundban ez a vizsgálati rendszer ekkor már rég a praktikum részévé vált. Aki segélyhez kívánt jutni, annak hétfőnként meg kellett jelennie a Miklós-templomban, ahol is egy bizottság alaposan szemügyre vette az illetőt, tájékozódott személyes viszonyai felől, s ha egészségesnek és munkaképesnek találta, bizony „zsákmány” nélkül kellett elhagynia a templomot.¹¹⁵ Alapelve vált tehát a valóban rászorultak segélyezése. Aki munkaképes, dolgozzék, aki viszont nem, azt közössége méltó módon és tisztességesen gondozza és lássa el. A közösség kötelezettségét illetően a korábban kialakult gyakorlaton tehát nem változtattak. A közösség (a város) gondoskodott a betegekről, nyomorékokról, öregekről, zavart elmeállapotú polgáraitól. A gondozás közösségre koncentráltága emellett fenntartotta a saját és idegen szegénység kettősségét, mely még hosszú ideig fennállt. Nagyjából ez jellemző a tartományi szegénypolitikára is, jóllehet ott kevesebb eséllyel igyekeztek az ellenőrzést megszervezni.

A közösségi szegénygondozás átalakításának három, jobbra ki nem mondott, nem deklarált alapelve volt. A legfontosabb, hogy az addig „elfecsérelt eszközöket” egyesítse, és „az esetleges vagy összefüggéstelen segélyezés helyett szabályozott gondoskodással szolgálja a valóban rászorultakat”.¹¹⁶ Az első alapelv tehát a szabályozott, ellenőrzött és koncentrált forráskezelés. Technikai megoldása volt a közösségi persely, amelybe minden létező támogatást, segélyt, alapítványi összeget, adományt belehelyeztek, ezt még alkalmi gyűjtések, lottériajátékok bevételeivel egészítették ki, de ide került a volt egyházi vagyon egy része is, a laikus testvérségek pénze is. Abban bíztak a városok vezetői, hogy ez az összeg elegendő lesz a majdani igények kielégítésére. A persely kezelésére és a szegényügy szervezésére az Apostolok cselekedetei 6. rész és a Pál apostol Timotheushoz írott levelének 3. része után diakónusoknak is

¹¹⁴ SCHERNER 1988, 131, 143–148.

¹¹⁵ ZEEDEN 1968, 113.

¹¹⁶ LAUM 1923, 945.

nevezett „perselymestereket” kértek fel. A „persely urai” évente nyilvános elszámolással tartoztak a bevételek és kiadások után.

A második alapelv a segélyezettekre vonatkozott. Miután segélyezni csak a valóban rászorultakat akarták, ennek megállapításához a persely urai környezettanulmányokat végeztek.¹¹⁷ A harmadik alapelv az egyházi közreműködés volt. Sem Luther, sem Kálvin nem kívánta feladni az egyházi szerepvállalást a szegénygondozás körül (minthogy annak lényegi eleme volt a lelki gondozás is). Luther elgondolásai egy egészséges munkamegosztást feltételeztek, ahol a szegénygondozás számos adminisztratív teendőjét az állami felsőbbség vállalja át. Kálvin államtól független vallásos szegénygondozást látott szükségesnek, nála azonban a világi és egyházi igazgatás elmosódó határai miatt azonosult a felelősség. (Különösen jól látható ez Genf igazgatásában.)

Angliában ettől némileg különböző, sajátos utat járt be a szegénygondozás, melyet teljesen állami ügyként kezeltek. Ennek folyamánya, hogy egységesen, állami szankciókkal, az egész államra kiterjedő koldulási tilalmat valósítottak meg a szigetországban. Angliában a világi forrásokat kiegészítő szegényadót is szedtek, ami a reformáció más országaiban ismeretlen volt. Végül angol jellegzetességként vehetjük számba, hogy a gondoskodás centrumában nem a munkaképtelenek segítése, hanem a munkaképesek munkára fogása állott. Ez persze hangsúlybeli különbséget jelentett, s nem az elesettek, a betegek gondozásának hiányát. Az újkor határán kialakuló modern állam kereteiben Európa más országaiban is felbukkant az állami gondoskodás néhány dimenziója is, köztük az egységes joggyakorlat kialakítása mellett a szegénygondozás is.¹¹⁸ A harmincéves háborút követően pedig általánosságban is elmondható, hogy az állam vette át a szegényügyet, és vette saját kezelésébe a törvénykezés zónáját.¹¹⁹

28. BŰNÖS SZEGÉNYEK. A „tettek által való üdv” tétele a szegénységet összefüggésbe hozza a restséggel, hiszen a gyarapító cselekvés a szegénység ellenszere. Ha valaki saját akaratából nem dolgozik, az az Isten dicsőségére folytatott tevékenységet kérdőjelezi meg. A koldusok egy része, akik eddig a keresztény társadalom „megbecsült” tagjai (és haszonélvezői) voltak, egyik évről a másikra elveszítették létezésük alapvető feltételeit, számukra megszűnt a megreformált térségekben az alamizsna, a segélyezés, sőt ennek ellenkezője volt tapasztalható: az egyház a világi hatalommal karöltve üldözésükre szövetkezett. Robert Barker a protestáns etika lutheri és kálvini tanításaival hozza össze-

¹¹⁷ LAUM 1923, 946.

¹¹⁸ ZEEDEN 1968, 122.

¹¹⁹ TREUE 1970, 489.

függésbe a szegénygondozás új, 17. századi modelljét, melyet a munkakerülő = bűnös képlet ír le a legjobban.¹²⁰

Az az elvárás, hogy egyszeriben találjon munkát a szegények nagy tömege, nyilvánvalóan illúzió volt. A megélhetés hagyományos kegyes forrásai elapadtak: sokaknak nem maradt más, mint a meg nem engedett formák kihasználása: a bűnözés. A vándorló szegénynép, a „hullámzó lakosság” abból próbált megélni, amiből tudott, amihez hozzájuthatott, amit lopott, rabolt. A társadalom egyes alsó csoportjait így értékelte át a reformáció munkáról vallott felfogása a gondozandó elesett kategóriájából a bűnöző státuszába. Tenniük sem kellett ahhoz, hogy a hatóságok célpontjává legyenek.

29. BÜNTETŐ VÁLASZOK. Akikről szó volt, „eszközök híjával valók és gyökértelenek, akiket kíméletlenül kitaszítottak a társadalomból, akiket örökös vándoréletre ítélték, kiszolgáltatva őket az országutaknak”.¹²¹ Azután az utakon generációk nőttek fel és pusztultak el, született csavargók járták a tartományokat, akik családokba, kompániákba szerveződve már asszimilálták az új szegényeket, a városokból elűzötteket, faluról jötteket. A nagy csavargócsapatokból kitörni lehetetlen volt. Az országút szegényei egy olyan szituáció foglyai lettek, mely behatárolta egzisztenciális lehetőségeiket. A helységek nem engedték megtelepedni őket, speciális foglalkozásaik (hasonlóképpen a cigányokéhoz) tovább hajtották őket, amint kielégítették a helyi igényeket (köszörülés, kanálkészítés, kosárfonás, kád- és lábosfoltozás). Bár életük nem feltétlenül vezetett a bűnözéshez, az általuk befutott pálya az átlagost jóval meghaladó mértékben biztosított lehetőséget és vonzerőt a bűnelkövetéshez.¹²²

Ha már kialakult a megtelepedett lakosság és a hatóságok előítélete, könnyedén küldték gályákra vagy ítélték testi büntetésekre, halálra az országutak vándorait.¹²³ Ez persze reakciót váltott ki, erősödött a kóborló csoportok belső kohéziója, védekezni kezdtek. A befelé fordulás elhomályosította a külső, idegenné vált világ értékeit, és saját értékrendet alakítottak ki. A csavargóvilágon kívüliek ellenségek lettek, s az önszerveződő, autonómmá váló csoportjaik egyenesen társadalmi réteget képeztek, s kifomálódtak egy szervezett bandavilág feltételei.¹²⁴ A szegénység és az utazó nép számának megbecslésére kevés adat áll rendelkezésre. A történeti statisztika nyújt némi támpontot. Ennek alapján Hans-Ulrich Wehler a szegénység számarányát a 15. században 30–50%-ra, a 16. században 50–60%-ra, a 17.-ben 30–40%-ra teszi. Magas adat ez. Lényegében azt jelenti, hogy korszakunkban minden „nem szegényre”

¹²⁰ BARKER 1996, 9.

¹²¹ RADBRUCH–GWINNER 1951, 268.

¹²² KÜTHER 1976, 16.

¹²³ SCHLOSSER 1988, 36.

¹²⁴ KÜTHER 1976, 18.

(nemesre, polgárra, parasztra, cselédre és zsellérre) jutott egy koldus, csavargó, beteg vagy rokkant.¹²⁵

Tekintve ezeket az állapotokat, aligha kérdéses, hogy a hatóságoknak választ kellett adniuk az immáron társadalmi problémává duzzadt koldusügy rendészeti és kriminális vonatkozásaira. Az első időkben meglehetősen határozottsággal választották ketté a rendészeti és az igazságszolgáltatási intézkedéseket. A hagyományos, büntetőjogot segítségül hívó technikák tovább működtek. A csavargóbandák elleni fellépés, a bűnözők felelősségre vonása tradicionális keretek között zajlott, s a pellengérnél, a tömlöcben vagy a bitófa alatt fejeződött be. A centralizált királyi hatalom, az abszolút monarchiák korában a büntető igazságszolgáltatás legkegyetlenebb időszaka kezdődött. Újszerű volt viszont a rendészet terrénumában megjelenő fenyítőház intézménye.

30. DOLOGHÁZAK ÉS FENYÍTŐHÁZAK. A „tevékeny gondoskodást” hirdető protestáns gondolkodás végül is felhasználta előbb a munkáltató (dolog-) házakat, majd életre hívta a németalföldi fenyítőházi modellt.¹²⁶ A reformáció, s különösen a kálvinizmus programmá tette a szorgos munkálkodást, megkövetelte a dologtalanság elleni harcot, a szegénységet már-már bűncselekménnyé nyilvánította. Álláspontja szerint mindenkit vissza kell vezetni a társadalomba, a közösség szorgos tagjává kell tenni, amihez a legkézenfekvőbb segédeszköznek a munka mutatkozott. Jól példázzák ezt a fenyítőházak főbejárata fölé illesztett jelmondatok, mint Hamburgban a fenyítőház homlokzatán: „*labore nutrior, labore plector*” („*a munka nevel, a munka fegyelmez*”).¹²⁷ Világos a máig ható elv: a munka vezet vissza a társadalomba.

A reformáció befolyása alatt a szegénygondozásban kialakult néhány, a későbbi büntetőjogra, börtönügyre is kiható gyakorlati megoldás. Abból a tézisből kiindulva, hogy a koldust tilos segélyezni, a valóságos rászorulóknak viszont joguk van a segítségre, a munkaképes nincsteleneknek fel kellett kínálni a munka lehetőségét. A szegénysegélyezés valamennyi formájára szükség volt, nem lehetett pusztán anyagi juttatásoknál megmaradni, a naturáliákkal való segélyezés keretében a munkáltatásról is gondoskodni kellett. Kevésnek tűnt azonban pusztán a munkalehetőség felkínálása, a szegénygondozás részét kellett, hogy képezze a lelki gondozás és a nevelés, mely a rászorulóban felkelte a hit iránti érdeklődést, felismertette vele a szorgalom és a munka iránti

¹²⁵ WEHLER, Hans-Ulrich: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte I.*, München, 1987. Verlag C. H. Beck. 193.

¹²⁶ CONRAD 1962, 424.

¹²⁷ FESENMEYER, Rognhild-Tegge, W.: *Architektur und Resozialisierung.* (Möglichkeiten und Grenzen der Architektur der Resozialisierungsziele des Gesetzentwurfs über den Strafvollzug 1973 am Beispiel der Hamburger Haftanstalten) Hamburg, 1973. Staatliche Hochschule für Bildenden Künste Hamburg, 44.

igényt. Miután a szegénygondozás szélesedésének egyik oka az elszegényedés volt, ez ellen megelőzéssel is harcolni kellett. Létre kellett hozni tehát a szegénygondozás szociális szervezetét, gondoskodni kellett a házi szegényekről, a közösségek egyesületeit kellett megalakítani a szegénygondozásban.¹²⁸ Vagyis a szegények munkáltatása, racionális szervezet, lelki gondozás (nevelés) összhangban álló megszervezése lett a feladat. Ez a követelmény vezetett el a dologházak intézményes felhasználásához és a fenyítőházak megjelenéséhez.

A dologház a munkaképes és munkátlan, nélkülöző szegények foglalkoztatására született, eredetileg a szegényházból kinövekedő intézmény volt, melynek indíttatása a tartási költségek visszanyerésében lelhető föl. A racionális polgári gondolkodás, a szolidaritás és a gondoskodás eszméjének találkozásából született intézmény a szociális segélyezés kísérőjelensége volt. Miután a szegényház (dologház) többnyire nem volt kötelező, a jelentkezés és a felvétellel és ellátással együtt járó munka önkéntességen nyugodott. Aki a szegényházbba (dologházba) kérte felvételét, *vállalta az ezzel járó munkát* is.

A fenyítőház a munkaképes, de munkakerülő, csavargó, koldus szegények foglalkoztatása céljából életre hívott, a dologház továbbgondolásából született (kezdetben) rendészeti intézmény, mely a dolgozni nem akaró, ezzel összefüggésben a bűnözés peremén egzisztáló, életvitelével a büntetőjogi felelősségre vonást kiprovokáló csoport befogadására volt hivatott. Jellegét tekintve a munkára nem csupán lehetőséget kínáló, de azt kikényszerítő intézet, melynek deklarált célja a nevelés, a társadalom hasznos tagjává formálás. A munkával munkára nevelés.

A munka mint büntetés már évszázadok óta alkalmazott szankciónem volt, de a munka mint keresztényi kötelezettség új tartalmat adott a kriminális intézménynek is. Úgy is mondhatni, a munkaszankció új típusát alakította ki. A lutheri munkafelfogás sajátos eleme, hogy miközben megemeli a munka tekintélyét, keresztényi kötelesség és isteni szolgálat rangjára helyezi, kiemeli középkori jelentéktelenségéből, és egyértelműen pozitív jelentéstartalmat ad neki, addig a másik oldalon a büntetőjogi büntetés szintjére süllyeszti. „A munka Luthernál, mint bűnhődés és mint büntetés is érvényes, mely a vétkes tett következménye.”¹²⁹ Ekkor még nem lehetett tudni, hogy ez az eszme utóbb forradalmasítja a büntetés-végrehajtást.

Ez a gondolat pedig nem más, mint a munka által történő nevelés, illetve a munkára nevelés. Az üdvözülés eszméjének a reformációban játszott szerepe nem zárta ki a lusta, munkakerülő elemek megjavulását. Sőt Kálvin a büntetés feltételévé tette a javítást: élesen támadta mindazokat a szankciónemeket, amelyek nem találkoznak a közérdekkel, és amelyek nem szolgálják a de-

¹²⁸ NOBBE 1889, 577.

¹²⁹ VONTOBEL 1946, 8.

likvens megjavulását. Így elítélte a verés, testi fenyítés, a kitiltás, kiutasítás büntetését.¹³⁰ A megjavulás, a társadalomba való visszatérés esélyének megőrzésére a hagyományos munkabüntetési formákat nem alkalmazhatták: annak becstelenítő, embergyötrő hatása ismeretes és nyilvánvaló volt mindenki előtt. A koldust, még ha csalárd volt is, nem minősítették egyértelműen bűnözőnek, tettét nem is büntetőjogi büntetéssel szankcionálták általában, inkább rendszeti intézkedéssel. Ahogyan a Peter Cornelisson Hooft által 1667-ben fogalmazott fölirat üzent a női fenyítőházon: „*Ne félj, én nem a vadságot bosszúlom meg, csak kikényszeríttem a jót. Kemény a kezem, de szeretettel teli a lelkem.*”¹³¹ Az első fenyítőházakban, mint a munkával való nevelés intézményeiben, *nem büntetést, hanem fenyítést jelentett a munka.*¹³²

A fenyítőházak funkciója a munkához szoktatás, a munka szeretetének megismertetése a dologkerülővel, melyhez, mint nevelő instrumentumot, a munkát vették igénybe, mely munka jellegzetessége okán egyben a fegyelmező eszköz funkcióját is betöltötte. Úgy vélem, nem hangsúlyozható eléggé az a tény, hogy az újdonság a fenyítőházaknál nem a büntetés/fenyítés általi nevelés megjelenésében rejlik, hanem a munka általi nevelésben. A büntetőjog büntetéstanáának mindenkor jelentős meghatározója volt az aktuálisan uralkodó ideológia felfogása a bűnről és a büntetésről. „*A vezeklésre kész megbánás lutheri érzése az aszketikusan fejlődött kálvinizmus számára elméletileg ugyan nem, de gyakorlatilag azonban belsőleg idegen; ez számára etikailag értéktelen, az elkárhozandóknak semmit sem használ, a kiválasztottságukban bizonyos emberek számára pedig, akik belátták bűnüket, az elmaradt fejlődés és a tökéletlen üdözölés jele a bűn, amit vezeklés helyett Isten dicsőségére tettekkel kívánnak legyőzni, s amit gyűlölnék.*”¹³³ A bűn tettekkel, aszketikus tevékenységgel, kemény munkával győzhető le.

A munka, a hasznos cselekvés, a gyarapítás meghatározó szerepe jellegzetes nyomot hagyott a bűn és a vezeklés magyarázatán, melynek mindenkoron fontos szerepe volt a világi értelemben vett (büntetőjogi) bűnhődés folyamatának interpretálásában. Nem volt kérdéses, hogy a munka (elsősorban kálvini) értelmezése a lehető legközvetlenebbül megjelenik a büntetőpraxisban is. A protestantizmus zászlóját magasra emelő „*reformátorok nem azt kifogásolták, hogy az egyház, a vallás túlságosan ellenőrzi az életet, hanem azt, hogy túl kevésé teszi azt*”.¹³⁴ A kálvinizmus uralma Genftől, Skócián át Németalföldre az egyén feletti ellenőrzésnek az elképzelhető legelviselhetetlenebb formáját jelentet-

¹³⁰ WEBER, Hellmuth von: Calvinismus und Strafrecht. In *Festschrift für Eberhard Schmidt zum 70. Geburtstag*. Herausgegeben von Paul BOCKELMANN–Wilhelm GALLAS, Göttingen, 1961. Wandenhoock & Ruprecht, 45.

¹³¹ FESENMEYER–TEGGE 1973, 44.

¹³² CONZE 1972, 165.

¹³³ WEBER 1995, 135.

¹³⁴ WEBER 1995, 27.

te, egy addig ismeretlen puritán zsarnokságot, mely az élet minden területén kikényszerítette tanításainak következetes végigvitelét.¹³⁵ A büntetőpraxisban is megjelent a vallási buzgóságtól megszállt, messianisztikus küldetéstudattal felvértezett puritán bíró alakja, aki a hit zászlóvivőjeként forgatta kezében Isten igazságosztó pallosát.¹³⁶

A reformáció munkaethoszában tetten érhető változás döntő vonása a szegénység átértelmezése, amely eltávolította a szociológiai értelemben vett perifériális rétegek közül a „kegyes” és „önkéntes” elemeket. Ezáltal lehetővé vált egy határozottabb kategorizálás a szegénységen belül, amely a helyzetért felelős szegény fogalmát felerősítette. A munkaképtelen, segélyre szorulóknak ügyét a reformált tan a mind szervezettebbé váló szegény- és beteggondozás körébe utalta, a munkaképesek szegénységét azonban elkezdte kriminális jellemzőkkel felruházni. Igaz, ezzel egy időben megnyitotta a „reszocializáló” kapuit is: a valódi bűnözők és a munkakerülők között éles határvonalat húzott. A fenyítőházi rezsimben felbukkant a nevelés és jobbítás gondolata, az individualizált kezelés igénye, a segélyezés feltételeinek körülírását célzó törekvés, a fiatakorúak elkülönítése s speciális bánásmód alkalmazása velük szemben. Az új felfogásban lehetővé vált a munkakerülés miatt büntetni, a lustát és henyét munkára fogni (lényegében munkával büntetni), s végül teret kapott a nézet: munkával nevelni. Ezzel a találkozással, a szegénygondozás technikájának és a reformáció új felfogásának összefonódásával teremtdtek meg a modern szabadságvesztés-büntetés előfeltételei. A reformáció hatása azonban korlátozott volt. Azok a változások, melyeket a lutheri és kálvini tanítások indikáltak, a katolikus államokban vagy egyáltalán nem, vagy csak később és részlegesen, az eredeti eszmét jelentősen torzítva zajlottak le.¹³⁷ Marlene Southmann egyenesen úgy fogalmaz, hogy a dologház a kálvinizmus terméke, nem érthető meg másként, mint a kálvinizmus eszméinek sajátos megnyilvánulásaként vizsgálva, vagyis a szigorú kálvinista vallásetika és a kor szociális problémáira adott válasz elegyeként.¹³⁸

A reformált tartományokban a „keresztényi szegénység”, a mások adományából való élés elítéltetett, és a koldus, a koldulás egyszerre deviáns magatartásként, a társadalom szemében nemkívánatos jelenséggé vált. Az általános keresztényi állást összefüggésbe hozták a munkakötelezettséggel, ami végül odavezetett, hogy a munkálkodás a helyes keresztény magatartásba értemző, annak szerves elemét képezi. Így módon a nem dolgozásban, munkake-

¹³⁵ JOHNSON, Paul: *A kereszténység története*. Budapest, 2001. Európa Kiadó 382.

¹³⁶ MITTEIS, Heinrich-LIEBRICH, Heinz: *Deutsche Rechtsgeschichte*. München, 1985. Verlag C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 377.

¹³⁷ TREUE 1970, 489.

¹³⁸ SOUTHMANN, Marlene: *Das Armen, Arbeits-, Zucht- und Werkhaus in Nürnberg bis 1806*. Nürnberg, 1970. Schriftenreihe des Stadtarchivs, Band 2.231.

rülésben, csavargásban – élesen fogalmazva – a sátánt vélték megnyilvánulni.¹³⁹ Ettől kezdve a protestáns térség szegénygondozásának fejlődése elvált a katolikus államokétól. Az egyház szegényügyi koncepciója is megújult.

31. A L'HÔPITAL GÉNÉRAL. Az atelier publicban megtestesülő francia kísérletben Georg Fumasoli a fenyítőházak modelljére emlékeztető elemeket lát felbukkanni, mint a szabadságfosztás összekapcsolása a munkavégzéssel, s ezek felhasználása a hullámzó lakossággal szemben. Egy jelentős különbséget érzékel azonban, mely a protestáns tartományok fenyítőházaival szemben áll, hogy ti. Franciaországban nyoma sincs a protestáns befolyásnak, semmiféle törekvés nincsen a kálvinista és lutheránus államok fenyítőházaiban elvárt lelki gondozás intézményesítésére. A l'hôpital général üzemeltetői egyáltalán nem törődtek a lelki gondozással, nemhogy alapvető szempontját jelentette volna a végrehajtásnak.¹⁴⁰ Az atelier public működése kapcsán azt a következtetést érezzük levonhatónak, hogy Európa államai hozzávetőlegesen ugyanúgy reagáltak a közel egyforma módon fölbukkanó társadalmi problémára. Európa valamennyi térségében (kisebb-nagyobb eltérésekkel) társadalmi réteg- és szocializációs problémákat okozott az újkor kezdetén a gazdaság átalakulása, a társadalmat feldúló háborúk sora, a protestantizmus átalakult társadalomszemlélete. Az érintett államok nagyjából azonos módon keresték a választ: a koldustömegekkel szemben és a hullámzó lakosság megfékezésére vagy büntetőeszközöket vettek igénybe, vagy a (szegény-) rendészetet hívták segítségül, mely kitiltással, bezárással és munkáltatással operált. A kérdés elsősorban nem az, hogy hol manifesztálódott hamarabb a munkáltatás eszméje akár intézkedésekben (rezsim), akár tárgyasult formában (házak), hanem hogy melyik volt alkalmas arra, hogy egyéb áramlatokat is figyelembe véve össz-európai változásokat indukáljon.

II. Henrik 1554-ben, akkor, amikor a londoni Bridewell még a csak a tervezés stádiumában volt, elrendelte Párizsban egy épület létesítését, amely a munkaképtelenek befogadása mellett a munkaképes és javíthatatlan koldusok őrzésére szolgáljon, s amelyben az utóbbi csoport a „quelque manufacture” kényszerével foglalkoztatható lenne. A fogvatartottak között bizonyos felosztást és elkülönítést is lehetővé tett a koncepció. Ez a létesítmény elődje lett a 17. századtól Franciaországban általánosan alkalmazott „hopitaux généraux”-nak, s mutat bizonyos hasonlóságokat az angol, holland és német fenyítőházakkal. A II. Henrik által elrendelt ház felépült, de hogy igénybe vették-e, az nem bizonyítható, s az iratok alapján sem ellenőrizhető. Mindenesetre 1586-ban a

¹³⁹ Vö. RATZINGER 1884, 451–453.

¹⁴⁰ FUMASOLI 1981, 34.

Grande Bureau rendelkezése értelmében aggmenhely és invalidusok elhelyezésére szolgáló ház funkcióját töltötte be.

Franciaországot a fenyítőházi mozgalom elkerülte. Ennek sokak szerint fő oka a francia protestantizmus erőtlensége és térvesztése, a katolicizmus koncentrált befolyása, de akadályozta az Európában egyedülálló módon megerősödött centralizált abszolutizmus is. Érdeemes persze megjegyezni, hogy a katolikus Spanyolország sem lépett fel szigorral a koldulással szemben, s fenyítőházakat sem hozott létre.¹⁴¹ A börtönügyet illetően pedig lassan megérkezett ezekbe az országokba is a modern börtön modellje, mely feleslegessé tette a fenyítőházi lépcső kihasználását. Nyomban a munkával szervesült büntetés-végrehajtás mintáját lehetett bevezetni, s legfeljebb a büntetendők körén kívül, a társadalmi gyámolítás keretébe fértek be a fenyítőházak. A francia és spanyol fejlődés, mire az északabbra oly jellemző munkaerőigények iránt ilyen módon intézkedhetett volna, tehát aktualizálhatta volna a „munkára nevelést” vagy „munkával nevelést”, már közel állott a börtön modern modelljének meghonosításához, s így kimaradhatott a fenyítőházi „lépcső”.)

A kialakult tömlöc- és börtönhálózat mellett a fogva tartó intézmények sajátos francia válfaja lett a l'hôpital général. A franciák a fenyítőház intézménye helyett a l'hôpital général modelljével kísérleteztek, később nemzeti műhelyekkel, s egyházi és társadalmi szervezetek szegénygondozó tevékenységét használták föl.¹⁴² „Kívánjuk és elrendeljük – szölte a Párizs városa és külvárosai koldus szegényeinek elzárására szolgáló közkórház létesítését 1657 áprilisában előíró királyi ediktum –, hogy a mindkét nemhez tartozó, munkára képes és arra képtelen személyek kórházban tartassanak, s képességeik szerint építkezéseken, manufaktúrákban és más munkákban alkalmazzassanak... melynek formai és tartalmi végrehajtását előírjuk.” A preambulum indoklása szerint Párizsban a koldusok oly mértékben elszaporodtak, hogy azzal a közbiztonságot komolyan veszélyezteti. A bűnözés megnövekedett, gyilkosságok, rablások, lopások és erőszaktevések jellemezték az utcát; a koldusok népe nem ismert sem vallást, sem fölöttes hatóságot, sem rendet, feslettség, élvhajhászat és istentelenség uralkodott el a városban. Az uralkodó a dolog lényegéhez nyúlt: a koldulást korbácsolás, majd gályarabság terhe mellett tilalmazta. A koldulásból élőknek felajánlotta, hogy beköltözhetnek az hôpital généralba (köz-kórházba), vagy el kell hagyniuk Párizst. Az előzetes elgondolás bevált: a közel negyven ezer koldusból mindössze négyezer kívánt a városban maradni, s a közkórház lakójává válni, a többiek visszaszivárogtak tartományaikba. A közkórház maga

¹⁴¹ GUTTON, Jean-Pierre: *La société et les pauvres en Europe (XVIe-XVIIIe siècle)* Paris, 1974. Les Belles Lettres, 131. CSER Erika: Kísérletek a szegénység kezelésére a 19. században. In *Világtörténet*, 2002 ősztél., 346.

¹⁴² CASTEL 1998, 143–193.

egy közös igazgatás alá vont épületkört jelentett. Idetartozott például a Salpêtrière és a Bicêtre is.¹⁴³

Ezzel a francia kormányzat lényegében hasonló módon kezelte a szegényügyet, mint a németalföldi: külön intézetet létesített a szegény társadalmi rétegek ellátására, gondozására, munkáltatására, ellenőrzésére s mindenekelőtt elzárására. A kiindulópontban volt azonban egy lényeges különbség: míg Amszterdamban a fegyelmezés, megnevelés és a társadalomba történő visszavezetés volt a fő cél, addig Párizsban az egyházi karitatív gondoskodó tevékenység állami hasznosítása, az erkölcsi „fogyatkozás” szankcionálása, mely azért büntetőbírói ítéletre nem szorul. Gondoskodás a szegényekről és persze az utcák megtisztítása a koldustömegektől. S az eszközök nem voltak kevésbé kemények, mint Németalföldön. Foucault erről azt írja, hogy „egyszerre érvényesül az egyház ősrégi jótekonysági és menedéknyújtási privilégiuma, és a nyomor világában rendet követelő polgári igyekezet, a megsegítés szándéka és az elnyomás igénye, a könyörületesség feladata és a megtorlás akarata”. Az út azonban a későbbiekben nagyon hasonlóan bizonyult a németalföldihez: ezeket az intézeteket is a kriminalizálódás felé igazította.

Az hópital générál mellett nyitották meg a Könyörületesség Nagy és Kis Házát (La Pitié) és kórházát, az ún. Menedéket (Refuge), továbbá a Scipion Házát és kórházát, valamint a Szappangyár Házát (Savonnerie). Az intézetek élén élethossziglan kinevezett igazgatók álltak, üzleti, rendőri, igazságszolgáltatási (büntető- és fenytő-) hatalmat gyakorolva nemcsak a házak lakói felett, hanem az egész városban (tehát a potenciális bekerülők vonatkozásában is). Az igazgatók büntetőhatalmát a házak területén létesített föld alatti tömlöcök és felállított akasztófák, pellengérek jelképezték.¹⁴⁴ Ezek a házak, s különösképpen a közkórház rendészeti-gondozó intézmények, melyeket az uralkodó az önkény és a jogszerűség határára telepített. Hatékonyságuk jele, hogy 1676-ban már rendelet kötelezett valamennyi francia várost ilyen intézmény létesítésére.¹⁴⁵

A bekerülés Franciaországban a rendőrfőnök intézkedése és a „lettre de cachet”, a király pecsétetes parancslevele által történhetett. A nemi betegek és szexuális tévelygők (szodómiát elkövetők, prostituáltak, homoszexuálisok) útja is a letartóztatóházakba vezetett. Ha a rokonság meg akart szabadulni „botrányos” magaviseletű családtagjaitól, a családi vagyon elherdálójától, a magukat a nyilvános züllésnek átadóktól, ilyen parancsot eszközölve juttathatták be rokonukat valamelyik hópital falai közé. A vallási ideológiával kapcsolatos korábbi bűncselekmények elkövetői (kik a középkorban rendre a halálbüntetés valamelyik minősített válfaját szenvedték el) szintén a közkórházba kerültek.

¹⁴³ FOUCAULT 2004, 742.

¹⁴⁴ FOUCAULT 2004, 110.

¹⁴⁵ FOUCAULT 2004, 77.

Az istenkáromlók, szentséggyalázók, öngyilkosok, jósok, babonaűzők, rontók, fertőzők, bűbájosok és mérgezők egyaránt az ilyen letartóztató intézetekbe kerültek.¹⁴⁶

A francia „kórház” megnevezés nem vezethet félre senkit: természetesen szó sem volt gyógyító intézményről. Orvost csak azért tartottak (több ház közösen, egyet fizetve), hogy gond, elsősorban a rettegett ragályok, börtönláz esetén közbeléphessen. Az orvosi ellátás kapcsolódott ugyan az elzáráshoz, de csak azért, *„hogy elejét vegye bizonyos következményeknek, de semmi köze annak rendeltetéséhez”*. (Jellegzetes bizonyítéka ennek, hogy a Pitiében [Könyörületesség Házában] székelő megbízott orvos a házakba csak hívásra érkezett meg, ha ott a kórházigazgatók valami problémát tapasztaltak volna.) Az hőpital jellegét inkább közigazgatási, kevésbé igazságszolgáltatási karaktere határozta meg. A kórház, az hőpital vegyes profilú rendészeti intézmény, melyet átleng a katolicizmus jobbulásba vetett hite a németalföldi modellek megjelölt eszközfunkciója nélkül. A totálissá váló klasszicista hatalom a társadalom számára deviánsként megjelenő magatartások elhárítására a bűnözőket, a kiskriminálisokat, a rendbontó, szabálytörő, munkakerülő „rossz szegényeket”, a maguk ellátására munkát vállalni kész, de gondozásra szoruló „jó szegényeket”, a tékozlókat és kicsapongókat, a betegeket (különösen a fertőző és nemi betegeket), a nyomorékokat, a szexuális kicsapongókat, a prostituáltakat és elmebetegeket egyetlen intézetbe terelte, és leggyakrabban az egyház, illetve valamely rend fennhatósága alá rendelte. Így a majdani gyógyító intézmény (modern értelemben vett kórház), a börtön, a szegényház (árvaház és aggmenhely), a dologház, a fenýtőház, a tébolyda egyesített képletét formálta ki az egyházi életfelfogás és rendi fegyelem keretei között, egyazon intézmény burkában. A komplex tartalomra jellemző volt a méret is. A Salpêtrière-ben 1690-ben több mint háromezer fogvatartottat igazoltak a nyilvántartások, a párizsi közkórház pedig alapítása után néhány évvel már 6000 befogadottal dicsekedhetett. 1737-ben a Bicêtre-ben öt fogva tartott kategóriát különböztettek meg. Az első volt a királyi rendeletre beszállított bűnelkövetők csoportja, akiket tömlöcökben, börtönkörletekben, zárkákban őriztek. A másodikban a „jó szegényeket” tartották nyilván, azokat, akik hajlandók voltak személyüket és munkaerejüket alárendelni a szegénygondozó hatóságnak, s tevékeny munkával bizonyítani jó szándékukat. A „súlyosabban vagy enyhébben hűdöttek” alkották a harmadik, az elmebajosok és bolondok a negyedik kategóriát. Az ötödikben a nemi betegek, a lábadozók a gyermekkorú bűnözőkkel együtt nyertek elhelyezést.¹⁴⁷ A képlet azonossága megállapítható lenne a németalföldi és az északnémet fenýtőházak vegyes funkciós, elkriminalizálódott modelljével, ha a tébolyultak, zavarodott elméjük, imbecilli-

¹⁴⁶ FOUCAULT 2004, 127–129, 131–134, 136–141.

¹⁴⁷ FOUCAULT 2004, 121, 83.

sek nem lettek volna jelen a francia közkórházban ily nagymértékben. Az erős hasonlóság azonban tagadhatatlan, amelyet lényegében egy sajátos technikai jelenség, az elzárás hoz közel egymáshoz. A legkülönbélebb okból a társadalom számára nehezen kezelhető társadalmi csoportok elkülönítése (kirekesztése) és az elzárás során a fenyítőházakban és hópitalokban azonos szervezési megoldásokkal és technikákkal kezelt őrzése egy általános institutio szerkezetét hozta létre. „*Olyan szereplőket és értékeket hozott közel egymáshoz, melyek között a korábbi kultúrák semmiféle hasonlóságot nem fedeztek föl*” – állítja Michel Foucault.¹⁴⁸ Majd a 19. század feladata lesz széthámozni ezt az egységesnek látszó formát. Addig azonban az erős kölcsönhatások jellemzőek a kezelési technikákra, amik kétségtelenül kihatottak a későbbi, immáron önállósult mintákra is.¹⁴⁹

Az intézmények feladata volt falaik között tartani a szegénység veszélyesebb rétegét. Franciaországban azonban – szemben a protestáns Németalfölddel – hosszú ideig nem játszott különösebb szerepet a munkáltatás gondolata sem, különösen annak nevelő funkciója. Amikor a munkáltatás eszméje előkerült, akkor is inkább csak hasznossági kategóriaként: a tétlenség elleni szerként alkalmazták. Colbert szerint persze az sem probléma, ha némi pénzügyi hasznot is hoznak a házak a konyhára, de az ő felfogása nem vált általánossá.¹⁵⁰

A belső rend egyik forrása a tény, hogy a legtöbb hópitalt egyházi (többnyire rendi) kezelésre bízta az uralkodó. Ennek megfelelően a kolostorok mintájára szervezett belső élet a rendházak működési rendje szerint funkcionált. A kolostorok sajátos, a középkorból fennmaradt feladatát jelentették a kolostortömlöcök, börtönzárkák vagy fogházi körletek, melyeket állami célokra tartottak fenn. Az állam királyi parancsra vagy bírósági ítélettel beutalt rabok után rabtartási díjat térített a rendeknek.

Önmagában már ez is biztosíthatta volna büntető jellegét, de ennél fontosabbnak tűnik az a tendencia, melyet a „rossz szegények” (az ellenszegülők, munkamegtagadók, kocsmázók) elleni retorzió jegyében szorgalmaz a hatalom: ezeket a törvényeknek megfelelően meg kell büntetni, s elzárni a vonatkozó intézetekben. Ettől a felfogástól pedig már csak egy lépés a kriminalizálódás: az ellátó-gondoskodó intézmények, az hópitalok hasonlóan a németalföldi és északnémet fenyítőházakhoz, kriminalizálódtak. Útjuk a börtön felé vezetett.

Foucault az hópital különbségeit hangsúlyozza a fenyítőházi modellhez képest, miközben egy átfogó közös vonását is kiemeli az európai fejlődésnek: a „Nagy Elzárást”. A deviancia kezelőinek jellegzetes felismerését, mely a korábbi kitaszítást a bezárásra kezdte felcserélni. Bizonytalansága okán valahol az igazságszolgáltatás és a rendészet közötti mezsgyén. E folyamatnak indikátora

¹⁴⁸ FOUCAULT 2004, 123.

¹⁴⁹ FOUCAULT 2004, 105.

¹⁵⁰ FOUCAULT 2004, 102–103.

lett a kereskedelmen alapuló gazdasági rendszer fejlődése.¹⁵¹ „Az elzárás a XVII. század létrehozta sajátos intézmény. Mindjárt kezdetben olyan méreteket öltött, amelyek messze túlnőttek a középkor bebörtönzési gyakorlatán. Gazdasági beavatkozásként és társadalmi óvintézkedésként újnak számít.”¹⁵² Szerte a kontinensen „hatalmas elzárási intézmények” létesültek, melyekbe azokat zsúfolták össze, akikkel nem tudott mit kezdeni az aktuális hatalom. Azaz, akik még nem nyerték el végző helyüket a társadalmi struktúrában, a gondoskodás, ápolás vagy büntetés szektoraiban. Ezzel két évszázadra közös otthont jelöltek ki a szegényeknek, a munkanélkülieknek, az elítélt bűnözőknek – ahogy az elmebajosoknak is.¹⁵³

32. ANGOL SZEGÉNYSÉG. A szegénykérdés 16. századi megjelenése újszerű problémaként érte Angliát. A szegénység korábbi, kezelhető és a társadalmi struktúrához igazodó fogalma mellé egy újabb, agresszív, a társadalomra komoly veszélyt jelentő, kihívásaiban új válaszokat igénylő jelenség zárkózott fel. A több forrásból táplálkozó új és minden addig ismertnél szélesebb és mélyebb elszegényedési hullám, s ennek következménye, az országutakon megjelenő csavargó- és bűnöző tömeg új társadalmi megközelítéseket igényelt.

A rózsák háborúját a bosworthi csatával lezáró, s VII. Henrikként (1485–1509) trónra lépő első Tudor-uralkodó legfontosabb feladatának tekintette a főurak magánhadsergeinek leszerelését, az évtizedes küzdelmekben felduzzadt *zsoldos csapatok szélnek eresztését*. A munkájukat veszített martalócok a túlélés legkészenfekvőbb megoldását választották: a rablást. A 15. és 16. század fordulójának legrettegettebb kóborló bandái, a volt *zsoldos*, fegyveres csoportjai végigfosztogatták a szigetország falvait, majd lassan elérték a városokat is. Nem kevésbé az ő korlátozásukra és megrendszabályozásukra bocsátották ki utóbb az ún. „véres törvényeket”, melyeket ugyan általában a koldusok, munkanélküliek ellen hoztak, de fő célpontjuk a bűnöző munkanélküliség megfékezése volt.¹⁵⁴

A hagyományos történetírás által abszolutizált, a mai tudományosság véleménye szerint azonban relatív problémát jelentő, de mindenképpen jelen lévő gond volt a mezőgazdaság termelési struktúrájának átalakulásából adódó új nincstelenség. A 15. és 16. század fordulóján Angliában a hagyományos, gabonatermelésre építő mezőgazdálkodás kereteit szétfeszítette a posztóipar által inspirált állattenyésztés elterjedése. A korábban szántóföldnek használt területek jelentős részét a földesurak nem műveltették tovább, hanem azokat a földművelésből kivonva és a juhtenyésztés szolgálatába állítva legelőként hasznosították (*enclosure*, elzárás, bekerítés). Mindez akkor zajlott, amikor – Európából Angliában legkorábban – a hagyományos feudális járadékokat fölváltotta

¹⁵¹ FOUCAULT 1990, 36.

¹⁵² FOUCAULT 2004, 115.

¹⁵³ FOUCAULT 2004, 73.

¹⁵⁴ MORTON 1946, 172.

a pénzjáradék, a jobbágyok személyi kötöttségei meglazultak, majd megszűntek. A jövedelem fokozása érdekében vállalkozó földbirtokosok *a közösségi földek bekerítése*kor a parasztbérlőket jogi akadályok nélkül űzhették el földjeikről s alakíthattak ki versenyképes gazdaságokat (melyek alkalmasak voltak az „eredeti tőkefelhalmozás” folyamatának kiteljesítésére a mezőgazdaságban). Ezek a folyamatok a parasztság elszegényedéséhez, jelentősnek mondható részének földönfutóvá válásához vezetett. Föld nélküli, birtoktalan nincstelenek tömege került az országutakra, akik kivette otthonukból és megélhetésükből enyhébb esetben koldulással próbált megélni, egyébként bűnözésből igyekezett megélhetését biztosítani. Gustav Radbruch a helyzet illusztrálására Morus Tamást idézi, aki szerint „*a jámbor birkák zabáló bestiákká váltak s fölfalták az embereket*”.¹⁵⁵

Az angol munkanélküliség harmadik nagy forrása a VIII. Henrik (1509–1547) által kikényszerített egyházi reformok végrehajtásának mellékágaként *a kolostorok feloszlásával* és az egyházi birtokok gazdasági szerkezetének átalakulásával volt kapcsolatos. 1536 és 1552 között *az angol egyház birtokait az állam kisajátította*, annak háromnegyed részét kiárúsította, s ez a folyamat a kolostorok korábbi szolgálonépét úgyszintén az országútra vetette. A vállalkozó földbirtokosok által fölvasárolt, megszerzett korábbi kolostorbirtokok a bekerített földekhez hasonlóan átmenetileg szintén a textilipart kiszolgáló állattenyésztés szolgálatába álltak.¹⁵⁶ Az egyre szélesedő munkanélküliség és elszegényedés nem csupán a mindegyre nehezebben élhető mindennapi biztonságot veszélyeztette, de már felkelésekben, zendülésekben is megnyilvánult. 1536-ban a grace-i zarándoklat, 1549-ben a devoni (Cornwall), majd ugyanebben az évben a norfolki felkelések figyelmeztettek a kérdés kezelésének szükségességére.

A fent jelzett folyamatok hatását tetézte a javuló népességszaporulat is: Anglia lakossága dinamikusan növekedett, s 1500 és 1626 között már meg is duplázódott.¹⁵⁷

A helyi és a központi hatalom egyaránt észlelte az alapvetően megváltozott viszonyokat, s viszonylag rugalmasan reagált is azokra. A törvényhozás részben az okok egy részének felszámolásával igyekezett megoldást találni, részben a következmények enyhítésével próbálkozott.

A királyi hatalom legiszlatív úton kísérletezett a bekerítések korlátozásával. Tiltotta azon házak elrontását, melyekhez legalább 20 acre föld tartozott, maximálták a tartható juhok számát, meghatározott arányt állítottak fel és szabtak

¹⁵⁵ RADBRUCH, Gustav: Die erste Zuchthäuser und ihr gesichtlicher Hintergrund. *Zeitschrift für Strafvollstreckung* (Jhg. 3.) 1952. No. 3. (1952b), 164.

¹⁵⁶ DELAMEAU, Jean: *A reneszánsz*. Budapest, 1997. Osiris Kiadó, 202.

¹⁵⁷ QUISPÉL, G. C.: Csoportok, társadalmi viszonyok és mentalitás Nyugat-Európában a XV. századtól a XVIII. század végéig. In *Nyugat-Európai gazdaság- és társadalomtörténet. A rurális társadalomtól a gondoskodó államig*. Budapest, 1995. Osiris Kiadó, 131.

meg szántóföld és legelő között (1489). A törvényhozói törekvés látványos vereséget szenvedett a vállalkozó birtokosok és a nyilvánvalóan velük rokonszenvező békebírák ellenállásán.

Nem vezetett több sikerre az útonálló csavargókkal szemben hozott törvények végrehajtása sem. A vagabund elemek elleni fellépés fő eszközéül kezdetben a kor felfogásának megfelelően a büntetőjogot választották. Az ún. csavargótörvények, az uralkodók „véres törvényhozása” szigorú kriminális szankciókkal kényszerítette (volna) a vagabund társadalmi elemeket munkára.¹⁵⁸ A befogott csavargó mellkasára „V” betűt égettek, a „vagabond” jeleként, s munkakerülését valamely kereskedőnél letöltendő két év rossz koszon, kemény rabszolgasággal büntették. Ha ezt a büntetését megszakítva gazdájától elcsavargott, vagy 14 napnál hosszabb ideig távol maradt, homlokán S betűvel („sklaven”) bélyegezték meg, és életfogytiglani rabszolgaságra ítélték. Második szökés esetén kivégzés volt „jutalma”.¹⁵⁹ Azonban sem a fülük levágásával, sem a harmadszorra halállal fenyegető rendelkezések (1536) nem voltak képesek rövid távon felszámolni a hullámozó lakosság bűnözését.

A törvényhozás érzékelte a szegénység differenciált voltát, így a munkanélküliséggel sújtott, földjétől fosztott parasztság és szolgálónép más jellegű problémáját. Érzékelte, de eltérő válaszokat nemigen tudott adni. A koldulásra kapott munkanélkülít ugyanúgy büntetőjogi eszközökkel (korbácsolással, fogsággal, rabszolgasággal) kényszerítette (volna) munkára, mint a fegyveres útonállót (1547, 1572).¹⁶⁰ Az egymást követő uralkodók mindegyikénél (VIII. Henrik, VI. Edward, majd I. Erzsébet) láthatóan egyazon elképzelés érvényesült. A világos kettős cél: a szervezetté és tömegessé vált koldus- és csavargóvilág elleni energikus fellépés és a csavargómozgalmak letörése. A csavargók *megbüntetése* egyfelől, a valódi szükséglet szenvedők lehetséges szervezett *segélyezésének* megoldása másfelől.

Ráadásul a vázolt eseménysor arra a periódusra esett, amikor a reformáció hatására fogatosított intézkedések eredményeképpen az egyház középkori szegénygondozási rendszere összeomlott. A kolostorok kapuit, ahonnan eddig a szűkölködők alamizsnához jutottak, lelakatolták.¹⁶¹ Ezzel együtt, miként a kontinensen, a szigetországban is égető kérdéssé vált a szegénygondozás feladatkörének kiterjedése, ezzel összefüggésben a szociális gondoskodás szervezetté tétele, szabályozása, röviden a szegényügy rendezése. Az angol jogtörténelemben régi hagyományai voltak a szegénygondozás szervezésének. Már a

¹⁵⁸ HAJDÚ Lajos: A hanyatló feudális állam és jog. RÉVÉSZ T. Mihály (szerk.): A feudális jogtípus fejlődéstörténete (összehasonlító jogtörténete). Budapest, 1982. Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar (Összehasonlító jogtörténeti tanulmányok). 193–195.

¹⁵⁹ HIPPEL 1898, 422.

¹⁶⁰ MORTON 1946, 175.

¹⁶¹ RADBRUCH 1952b, 164.

14. században megkezdődött a szegénytörvényhozás, amit felerősített a nagy pestis (1349). A külső és belső háborúk csak fokozták a nyomást, majd a jobbagság felszabadulása miatt megváltozott szociális viszonyok problémái keltették föl a törvényhozás figyelmét. A hagyományos lakóközösségi szolidaritás, illetve az egyházi karitatív tevékenység keretében a 15–16. században azonban már nem tudták kezelni a szegényügyet. Új megoldásokat kellett keresni, melyek a szegénygondozás, a munkával ellátás, a szegények gyermekeinek szakmára taníttatásának terepére is kiterjedtek. A 16. századi angol törvényhozásban is megtapasztható volt a kontinensen már régebb óta alkalmazott megkülönböztetés az idegen és a saját szegény között. 1572-től egymás után láttak napvilágot azok a szegénygondozási törvények, melyek fő megoldása a helyi közigazgatásra telepített egyházközségi szegénygondozás volt. Az angol fenyítőházak története a 16. század közepe óta organikus összefüggésben alakult a szegénytörvényhozással, alapításuk eszköz volt a fenyegető módon megerősödött csavargó társadalom ellen.¹⁶²

33. A BRIDEWELL. A Bridewell Palastban létesített intézet a javító- és dologházak történetében kitüntetett figyelmet élvez immáron másfél évszázada, mióta a börtönügy tudományos kutatása megindult. Ez az eredetileg Londonban megnyitott szociális intézmény utóbb Anglia jellegzetes szegényház-hálózatának mintájává s névadójává is vált.

1550-ben Thomas Lever indulatos prédikációjában VI. Edward jelenlétében kemény szavakkal ostorozta a tétlenséget, mely a Londonban és Westminsterben növekvő koldusügyet körülvette. Így zárta szavait: „De bízom benne, hogy egy jó felügyelő – úgy vélem, egy isteni püspök – gondoskodni fog arról, hogy mindkét városban enyhítse a szükségét és az itteni problémákat megoldva, az majd más városok számára is példaként szolgál majd.”¹⁶³ Egyértelműen a frissen kinevezett Thomas Ridleyre gondolt, London püspökére. S valóban, Ridley levélben fordult Willam Cecilhez, a későbbi Lord Burleigh-hez: „ha Krisztus hajléktalanul, éhezve, ruhátlanul és fázva bolyongana London utcáin, ahol a királynak a Bridewell nevű nagy, üres háza áll, az csodálatosan alkalmas lenne arra, hogy Krisztus ott lakjon.” 1552-ben már Thomas Ridley beszélt az istentiszteleten a király előtt a londoni szegénykérdésről.¹⁶⁴

A „szükséget szenvedők” helyzetének megoldására Ridley szegénygondozó intézetek alapítására tett javaslatokat. Indítványa szerint Londonnak legalább három intézetre lenne szüksége. Egy a szegény gyermekek nevelőintézeteként (melyet ő a Christusspitalban [a szürke testvérek kolostorában] képzelt

¹⁶² HIPPEL 1898, 422.

¹⁶³ RADBRUCH 1952b, 169.

¹⁶⁴ RADBRUCH 1952b, 168.

el), másakra a nyomorékok és betegek ellátása kapcsán gondolt (talán a St. Thomasspitalban és/vagy a St. Bartholomaespitalban), s végül egy harmadikat is szükségesnek látott koldusok és csavargók számára. Ez utóbbi céljaira a fiatal VI. Edward 1553-ban felajánlotta használaton kívül álló kastélyát, a St. Bride's Well (Bridewell) Palace-t.¹⁶⁵ Az uralkodó a házat London városának ajándékozta.¹⁶⁶ Az épület hivatalos átadása 1555-ben történt meg. Az intézeti fogva tartás végrehajtásáról szóló rendszabályokat 1557-ben publikálták.¹⁶⁷ 1556-ban vagy 1557-ben nyitották meg a Bridewell Palastban elhelyezett, csavargók és koldusok számára életre hívott munkáltatóházat.¹⁶⁸

A Bridewell épülete mellett a berendezés egy részét is ajándékba kapta London az uralkodótól. A felszerelés maradék költségeit a gazdag londoniak állták a Common Council rendelkezése nyomán. A folyó költségek egy részét az épülettel együtt megszerzett, s évi bérbe adott telek bevételeiből, valamint az intézetben készített iparcikkek eladásából fedezték. 1575-től a londoni lakosokra kivetett adó szolgálta a kiadások fedezését.¹⁶⁹

A munkanélküli csavargók elhelyezésének, fegyelmezésének és munkába állításának céljaira létrehozott intézet hivatalnokait, munkatársait, vezetőit arra hívta fel az alapító okirat, hogy lelkiismeretesen teljesítsék feladatukat. „Közületek tehát mindenki felszólítatik, kötelességéhez híven járjon el és hivatalában munkálkodjon azért, hogy ez a mű sikerrel megvalósíttassék és hogy a szükségét szenvedő emberek, kik a felelősségekre vannak bízva, szorgalmasá váljanak és [a veszélyektől] teljesen megoltalmaztassanak. És Krisztusnak ezen szegény és szükségét szenvedői irányában tanúsított gondoskodásokért az ő keze által jutalmaztattok és az ő áldása nyomán ebben és az eljövendő világban is az örök boldogságot nyeritek el.”¹⁷⁰

Az angol szegényrendészet törtéájába igazodó londoni alapítások nem véletlenszerű események voltak. A négy londoni „Hospital” alapítása tartalmazta már a szegénység átgondolt hármas felosztását: a betegek és a munkaképtelenek a S. Bartholomeus és a S. Thomas Hospitalban helyeztettek el, a szegény árva gyermekek a Christs Hospitalba, a megrögzött csavargók (sturdy vagabonds) pedig a Bridewellben. A négy intézet ugyanakkor egyetlen igazga-

¹⁶⁵ HIPPEL 1898, 424.

¹⁶⁶ FUMASOLI 1981, 35.

¹⁶⁷ SELLERT, Wolfgang–RÜPING, Hinrich: *Studien- und Quellenbuch zur Geschichte der deutschen Strafrechtspflege*. Bd. I. Aalen, 1989. Scientia Verlag, 257.

¹⁶⁸ HIPPEL 1898, 425.

¹⁶⁹ FUMASOLI 1981, 38.

¹⁷⁰ *The Order of the Hospitalls of K. Henry the VIIIth and K. Edward the VIth, viz. St. Bartholomew's, Christ's, Bridewell's, St. Thomas's*. By the Maior, Cominaltie, and Citziens of London, Governours of the Possessions, Revenues and Goods of the Said Hospitalls, 1557. In John NORTHOUCK, *History of London*. London, 1773, R. Baldwin (a továbbiakban: *The Order of the Hospitalls – 1557*)

tóság alatt működött,¹⁷¹ s ezért lehetséges volt a „közlekedés” az intézetek között. Például a meggyógyult és munkaképessé váltak átkerülhettek a Bartholomeusból a Bridewellbe. A csoportosításnak volt egy nagy hiányossága, hogy ti. a sturdy vagabonds kifejezés alá soroltak mindenkit, aki munkanélküli volt: így a munkaképes munkanélkülit ugyanúgy, mint a csavargó munkakerülőt, s mindegyiket a Bridewellbe vitték. Így azután a munkaképes, de lehetőségben szűkölködő vétlen dologtalan ugyanoda került, mint a megrögzött csavargó munkakerülő.¹⁷²

Nem minden tanulság nélküli az alapító dokumentum segítségével szemügyre venni, kik és milyen módon kerülhettek be a házba. A rendelkezések szerint az intézetben „a szűkölködő és csavargó koldusoknak gyenge utódai erényesen felneveltetnek; számos beteg, sérült és szerencsétlen ember ellátatnak és elszállásoltatnak, betegségéből kigyógyítatnak; a durva és erőszakos szolgálok a szükséges munkára való szoktatás által megtörtettetnek”.¹⁷³ A Bridewell lakói tehát csavargó koldusok, betegek, rokkantak, segítségre szoruló fiatalok, erőszakos szolganép és munkakerülők voltak. Az alapító dokumentum hallgat a kriminális elemekről, szó sem esik bűnelkövetők elzárásáról, fogva tartásáról. Úgy tűnik, igaza van Robert von Hippelnek, aki azt állította, hogy Londonban kizárólagosan a „thriftless poor”, koldusok és csavargók tették ki a befogadottak körét, szemben Amszterdammal és a Hanza-városok bennlakóival, ahol már megjelentek a hozzátartozók kérésére fölvelt, fizetés ellenében tartott és nevelt engedetlen, kezelhetetlen személyek, sőt a csekély súlyú bűncselekményeket elkövetők is.¹⁷⁴ A Bridewell lakóit szemlélve tehát az intézet vitathatatlanul a szegénygondozás keretébe igazodott.¹⁷⁵ A fiatalok erényes neveltetése, a betegek és sérültek gyógyítása és ápolása, a „szerencsétlenek” (értsd: szegények) ellátása és elszállásolása kétely nélkül sorolható e kategóriába.

A csavargás, koldulás, erőszakosság elleni fellépés a közönséges gondozó jelleg mellett rendészeti karaktert is kölcsönzött az intézetnek, amint arról a bekerülés módjáról szóló előírások is tanúskodnak. *„Feladatotok, hogy naponta s amennyire az alkalom megköveteli, ebben az ispotályban [hospital] a pénztáros és ennek az ispotálynak a vezetése előtt megjelenjete, az ilyenfajta szolgálat teljesítésére készen és akarva; nevezett Pénztáros és a vezetőség vagy közülük valaki által kiadott parancsok, a tisztviselők egyikének vagy a vezetés távollétében más választott tisztek eligazítása szerint. Látogassatok meg mindennap minden egyes kerületet, melyek ellenőrző*

¹⁷¹ STEKL, Hannes: *Österreichs Zucht- und Arbeitshäuser 1671–1920. Institutionen zwischen Fürsorge und Strafvollzug*. Wien, 1978. Verlag für Geschichte und Politik, 295.

¹⁷² RADBRUCH 1952b, 165.

¹⁷³ *The Order of the Hospitals* – 1557, 876.

¹⁷⁴ HIPPEL 1898, 653–654.

¹⁷⁵ SELLERT–RÜPING 1989, 256.

*útvonalaitok számára kijelöltettek, és ezeket a kerületeket tisztítsátok meg a koldusoktól és mindenféle csavargó népségtől, és az ott talált ilyenfélét el vagy hozzátok a Bridewellbe. Hasonlóképpen jelenjete meg a régi szokásoknak megfelelően a polgármester előtt a Guildhallban, a Session House-ban és a Bridewellben és ott teljesítsétek szolgálatotokat, ahogyan az megparancsoltatott, és ahogyan azt az alkalom megkívánja.*¹⁷⁶ A bentlakók tehát a kerületi felügyelők által az utcáról összefogdosott és beutalt koldusok és csavargók voltak. Az eljárás tisztán rendészeti, s miként a bekerülők sem kriminális elemek, úgy a felügyelők tevékenységének és a beutalásnak sincsenek igazságügyi vonatkozásai.

A jogtörténeti szakirodalomban elfogadott véleménnyé vált, hogy a Bridewell már a kezdetekkor fogadott be kriminális elkövetőket, elsősorban kis súlyú cselekményeket elkövető bűnözőket és tolvajokat. Erre azonban az első alapítás dokumentumai nem nyújtanak bizonyítékot. Sőt éppen ellenkezőleg: a bekerülők büntetőbírói ítélet nélkül jutottak a házba, a dologházi tartózkodást nem alapozta meg büntetőprocessus. A ház feladataul azt szabták, hogy szabadítsa meg a várost a csavargóktól. Ezt azonban nem a mai értelemben vett büntetőintézetként valósította meg, inkább rendészeti intézményként.¹⁷⁷

Oka lehet a kriminális elkövetőkre vonatkozó vélekedésnek, hogy a koldulás már korábban is tiltott cselekmény volt, s annak elkövetőit büntetőjogi szankcióval, testi büntetéssel büntették.¹⁷⁸ Egyes feltevések szerint tehát a koldusok bűnelkövetőként kerültek a házba. A rendelkezésünkre álló adatok azonban az ilyenfajta kezelést nem igazolják vissza, sőt kifejezetten a rendészeti irányba mutatnak, a bekerülőket illetően a csavargást és koldulást önmagában mai fogalommal élve legfeljebb kihágásként értelmezhető magatartásként értékeltek. Úgy tűnik, a város kezelni és nem büntetni akarta a szegénységet.

Hasonlóképpen feltehetjük, hogy a kisbűnöző elemek megjelenését állító szerzők későbbi állapotot vettek alapul, s már az intézet kriminalizálódásának korából vett információkra támaszkodtak. Az ugyanis tagadhatatlan, hogy a work houses, a dologházak belépése az általános szegénygondozásba a Bridewell lassú profilmódosulásához vezetett. Az intézet egyfelől távolodni kezdett a tiszta szegénygondozási modelltől, és rendészeti karaktere erősödött meg, másfelől egyre közelebb került a büntetés-végrehajtáshoz, s mind kevésbé lehetett megkülönböztetni az általános büntetés-végrehajtási funkciókat ellátó börtönöktől (common gaols). A Bridewell félútra kerülván a két intézettípus közé, egyszerre mutatott valamiféle hasonlóságot a szegényházakkal, dologházakkal és a büntetőintézetekkel is. A londoni ház ilyen mozgása megelőlegezte az eredményt, hogy ti. így biztosította a szegénygondozás és a büntetés-végre-

¹⁷⁶ *The Order of the Hospitalls* – 1557, 876.

¹⁷⁷ SELLERT–RÜPING 1989, 257.

¹⁷⁸ SELLERT–RÜPING 1989, 256.

hajtás összekapcsolódását, a szegénygondozásban kialakult ideák becsatornázását a büntetés-végrehajtási praxisba. (Számos egyéb mellett például ennek a köztes szerepnek lett egyik jellegzetes következménye az is, hogy a common gaolsban éppúgy megjelent a munkáltatás, mint a Bridewellben, s a munkáltatás szervezése hasonlóképpen magánvállalkozók kezébe került.¹⁷⁹) A 18. századra Bridewell mintájára életre hívott bridewellek a szabadságvesztés-büntetés végrehajtására szolgáló intézetekké váltak,¹⁸⁰ s a szegénnytörvények idevágó rendelkezéseinek eltörlésével a house of correctiont, azaz bridewellt 1720-ban a common gaollal egyenértékű, a büntetés-végrehajtási szervezet azonos jellegű tagjának nyilvánították.

Az 1555-ben alapított és 1557-ben megnyitott intézet jellegét a korabeli szóhasználatból nehezen lehet csak kibontani. Az egyes szerzőknél használt és meghivatkozott elnevezések szerint a Bridewell szerepelt mint dologház, work house (Stow), mint ispotály, kórház, hospital (Northouk), illetve börtönként, prisonként is (Howard).¹⁸¹ A House of Occupation mellett 1575-től megjelent javítóház, a „House of Correction” meghatározás is.¹⁸² Ebből a vegyes terminológiából (is) eredhet az a vita, mely a Bridewell funkciója környékén támadt. Ugyanis tény, hogy utóbb a büntetőintézetek elfogadott közös meghatározásává vált a Bridewell megnevezés,¹⁸³ s a londoni mintájára később Anglia-szerte épülő ilyen típusú intézeteket bridewelleknek hívták.¹⁸⁴ A rendelkezés a névhasználatról több mint szimbolikus: kifejezte, hogy a Bridewell Palace-ban létesített intézmény gyakorlata egy intézethálózatban létesítendő rezsím alapjait képezi a koldusvilág elleni harcban. John Howardnál (igaz, majd két évszázaddal később) már egyenesen a fegyintézet szinonimája a Bridewell.¹⁸⁵ Az eredeti megnevezések, mint a „hospital”, „house of occupation”, „workhouse” inkább szegénygondozási jellegre utalnak.¹⁸⁶ Színezi a képet, ha tekintetbe vesszük, hogy a további fejlődés lépcsője volt Angliában a tényleges dologházak alapítása (work houses)¹⁸⁷ a vétlen vagyontalanok számára,¹⁸⁸ mely így lényegében a

¹⁷⁹ RADBRUCH 1952b, 165.

¹⁸⁰ HUBER, Barbara: *Die Freiheitsstrafe in England und Wales. Gestalt und Krise einer Sanktion.* Köln–Berlin–Bonn–München, 1983. Carl Heymanns Verlag, KG 7.

¹⁸¹ GELTNER 2008, 8. és HIPPEL 1898, 425.

¹⁸² SELLERT–RÜPING 1989, 256.

¹⁸³ Vö. például INNES, Brian: *A kínzás és kínvallatás története.* Nagykanizsa, 2000. Canissa Kiadó, 138.

¹⁸⁴ HIPPEL 1898, 425, DOLEISCH VON DOLSPERG 1928, 97.

¹⁸⁵ *Ueber Gefängnisse und Zuchthäuser.* Ein Auszug aus dem Englischen des William HOWARD, Mitglied's der Königl. Societät der Wissenschaften in London – Mit Zusätzen und Anmerkungen und Kupfern von Gottlieb Ludolf Wilhelm KÖSTER, Leipzig, in der Weygandschen Buchhandlung, 124. (a továbbiakban: HOWARD 1780a).

¹⁸⁶ FUMASOLI 1981, 36, DOLEISCH V. DOLSPERG 1928, 97.

¹⁸⁷ 22–23. Ch. 2. cap. 18.

¹⁸⁸ RADBRUCH 1952b, 165.

Bridewell (és a mintájára életre hívott bridewellek) hatókörében a szándékos munkakerülőket hagyta. (A 18. században országszerte már 126 dologház működött.¹⁸⁹)

Az intézet alapító okirata meghatározta a létesítés főbb céljait. „Tekintve, hogy a legkiválóbb és nagyra becsült hercegek, a mi legutóbbi szuverén uraink, VIII. Henrik és VI. Edward királyok bőkezű nagyvonalúságukkal és jóságos szeretetükkel ezen város szegényeinek megsegítésére és támogatására kibocsátott kiváltságlevelük által adták, és az ünnepélyes megállapodás okmányával megerősítették mind maguk, mind utódaik által megvalósítandóként nevezve, nevezett város önjogú és közönséges polgárainak (céljára) négy különböző ispotály, vagyis VIII. Henrik király által az úgynevezett Bartholomew the Little ispotály, s VI. Edward által másik három ispotály, az úgynevezett Christ's hospital, a Bridewell palace és a St. Thomas hospital, csakúgy, mint néhány földterület és lakás javára és ellátására az olyan szegényeknek, akik ott segítségére lelhetnek, átadattak. És királyi felségjoguk által az önjogú és közönséges polgárok fölött a jobb ellenőrzés céljából és mások fölött is, akiket a kiváltságlevelében nevezett dolgok érintenek, hatáskört és hatalmat adnak, vezetők és tisztek kiválogatására és keresésére, és ugyancsak megfelelő és segítő parancsoknak a jó rend érdekében történő kiadására. Ezen szabadságlevél ereje által mi, a megnevezett teljes korúakra és közönséges polgárookra ezeket a szabályokat és parancsokat az itt következő formában és módon kibocsátottuk és rendeltük.”¹⁹⁰ Vagyis a legáltalánosabb megfogalmazásban egyfelől szegénygondozási céllal alapították az intézetet, a benne segítségre találó szegényeknek „javára és ellátására”, másfelől egy utóbb megvilágított kifejezés, „a jó rend érdekében”, melynek egyik eleme a „polgárok fölött a jobb ellenőrzés” megvalósítása. „... mert ezen igen ajánlatos és figyelemre méltó politika által a csavargás, mely mindenféle erény ellensége, visszaszoríttatik, és kiperzseltetik...”¹⁹¹

Az erre hivatott felügyelők jellegzetes alakjai lettek a londoni utcáknak. „Fenyítő pálcáitokat tartsátok mindig kezetekben, viseljétek kék egyenruhátokat, kivéve, ha számotokra mást engedélyeztek. Minden egyes törvényszéki napon a nevezett fenyítő pálcát a törvényszék épületében adjátok át a bíróság elnökének, és miután a tárgyalás lezárult, azokat ismét jogszerűen magatokhoz vehetitek, s azokat a vezető csak általatok okozott jogsértés vagy a kötelezettségetek megsértése miatt tarthatja vissza. Mindezeket a dolgokat teljesítsetek legvégső erőtökig, miként azokat a parancsokat is, melyek alább írva itt következnek és minden más jó utasítást, amelyeket fentieknek megfelelően a város jóléte érdekében kibocsátatni szükséges, s melyek igénylik, hogy rá-

¹⁸⁹ FOUCAULT 2004, 82.

¹⁹⁰ *The Order of the Hospitalls* – 1557, 874.

¹⁹¹ *The Order of the Hospitalls* – 1557, 876.

juk figyeljetelek és megőrizzétek. És ne törődjetelek más ember dolgaival, de ha a tisztek közül valakit jogtalanságon értek, tájékoztassátok arról a vezetőt és a továbbiakban ne avatkozzatok az ügybe.”¹⁹²

A kontinensen, ahol a németalföldi javítóházak valóságos forradalmat indítottak el a rendészeti eljárások és a büntetés-végrehajtás körében, nagy vita bontakozott ki a „modell” kapcsán arról, hogy mennyiben maradt meg a Bridewell mint intézménytípus a szegénygondozás körében, s mennyiben kapcsolódik a büntetés-végrehajtás fejlődési vonulatához. Híppel az eddigi legalaposabb elemzésben azon az állásponton van, hogy bár a Bridewell eszméje hatott a büntetések végrehajtására, maga az intézet klasszikusan a szegénygondozás zónájába esett. Mindvégig „szegényekről” szólnak a források, akiket itt tartanak. Semmi sem bizonyítja tehát, hogy a Bridewell „mintabörtön” lett volna,¹⁹³ büntető specifikálása meglehetősen nehézkes, mint azt Conrad,¹⁹⁴ Lieberwirth¹⁹⁵ és Scwind-Blau¹⁹⁶ megkísérik. Ezt megerősíti Wolfgang Sellert is. Sellert nyomatékosítja, hogy a Bridewell a szegényügy kezelésének eszköze, a „thriftless poor” elhelyezésére szolgált.¹⁹⁷ Ezt látszik megerősíteni a tény, hogy bár kétségkívül jutottak be (kis)kriminális elemek is a Bridewellbe, a beutalás rendészeti döntéssel történt.¹⁹⁸ Miután a koldulás, csavargás ellenében jött létre az új intézet, némi büntetőjelleget mindenképpen hordozott. Viszont nem bizonyítható, hogy kezdetekkor került volna be súlyosabb bűn elkövetője a házba.¹⁹⁹ Más kérdés, hogy utóbb a Bridewell is átesett a kontinensre oly jellemző kriminalizálódási folyamaton, és valódi büntetőprofilú intézetté vált. Feltehetően ezért kezeli Hinrich Rüping a londoni „house of correction”, „a tulajdonképpeni büntetés-végrehajtás” 16. századi fejlődésének egyik állomásaként.²⁰⁰ Igaz ugyan, hogy úgy látja: a londoni intézetben „munka és büntetés” által érvényesített fegyelmezés útján kívánták elérni a nevelési célt, ám azt is beismeri, hogy a rendészeti, preventív céltételezés egyértelművé tette, hogy a ház kifejezetten a lustaság és a munkakerülés elleni harc eszközeként jelent meg.²⁰¹

¹⁹² *The Order of the Hospitalls* – 1557, 876.

¹⁹³ HIPPEL 1898, 426.

¹⁹⁴ CONRAD 1962, II. 424.

¹⁹⁵ LIEBERWIRTH 1971a, 1240.

¹⁹⁶ SCHWIND, Hans Dieter–BLAU, Günther (Hrg.): *Strafvollzug in der Praxis. Eine Einführung in die Probleme und Realitäten des Strafvollzuges und der Entlassenenhilfe*. Berlin–New York, 1976. Walter de Gruyter, 429.

¹⁹⁷ SELLETT–RÜPING 1989, 256.

¹⁹⁸ SELLETT–RÜPING 1989, 257.

¹⁹⁹ SELLETT–RÜPING 1989, 257.

²⁰⁰ RÜPING 1998, 72.

²⁰¹ RÜPING 1998, 72.

A bentlakók elhelyezésére szolgáló belső berendezkedés is ellentmond a büntetőjellegnek. Két típusú helyiséggel rendelkezett ugyanis a Bridewell: ún. összejövetei helyiségekkel és nagy nyitott hálótermekkel. A célja tehát sem biztonsági megfontolásokat, sem elkülönítési törekvéseket nem tükrözött, szolgálta ellenben a gondozást és a közös munkáltatást.²⁰²

A munkáltatás a Bridewellben, mint fentebb láttuk, a szűkölködők ellátása mellett a munkakerülők szorgalmas életre nevelésének céljából az intézet fő célkitűzései közé emelkedett. Egyfelől arról rendelkeztek az alapítók, hogy a lusta naplopók és dologkerülők „szükséges munkára való szoktatás által” megtörtéssenek, ugyanakkor igyekeztek arra is biztosítékokat keresni, hogy a társadalomba visszatérők teljes értékű tagjai legyenek a társadalomnak. (A „becsületes karakter” a kontinens javítóházainak évszázadon át deklarált princípiuma volt. Ezt a Bridewell esetében kevésbé volt szükséges hangsúlyozni, hiszen a becsületromboló súlyos bűnelkövetők a közelébe sem kerültek a háznak, sőt a kiskriminálisok is csak elvétve sodródtak be az intézetbe a többi befogott csavargóval. Annál fontosabb volt fölötte a gyakorlatban őrködni.) Jól szemlélteti ezt a fiataikorúak gondozásáról és neveléséről szóló rendelkezés. „Hasonlóképpen, (ha) a pénztáros (a többi vezetők legalább egyikével) ennek a háznak egyik gyermekét szolgálónak adja ki, legyen elővigyázatos tekintettel arra, kihez kerül, de főként, hogy becsületes emberként bánjanak vele és az olyanok, akik ebben a helyzetben vannak, (vagyis) a gyermekeket oltalmazták, és nekik a foglalkozást, szolgálatot vagy tevékenységet tanítsák meg, hogy később a közösségnek jó tagja lehessen. Mert ha nem ilyen gondoskodásban részesülnének, a gyermekek még a szüleiknél is szegényebbek lehetnek, és hasonlóképpen rossz tagjai a közösségnek, nagy bánatára annak, aki őket naponta ebben a házban támogatja, és nem tudnának közelebb kerülni ahhoz, hogy a város becsületes polgárává legyenek; s hogy ehhez (megfelelő) helyzetbe jussanak, mielőtt a gyermekek felnőtt életükbe kerülnének, meg kell őket tanítani írni, olvasni és számolni.”²⁰³ Figyelemre méltó, hogy a fiataikorúak gondos nevelésére adott instrukciókban a veszélyt nem a kriminalizálódásban látják az alapítók, hanem az újratermelődő szegénységben.

Gustav Radbruch tanúsága szerint a Bridewellt a magánipar oltalmába ajánlották. Az idevágó rendelkezés szerint az intézeti munkáltatás olyan formáját kívánták meg, mely a királyi felség valamennyi alattvalójára nézve hasznos, és senkinek kárt nem okoz. A szabad iparosokkal folytatott konkurenciavitát oly módon igyekeztek meggátolni, hogy az intézeti üzemet szabad vállalkozókra bízták. Ők adták a nyersanyagot, a munkát elszámolták, s a megtermelt árut a piacra vitték. A Bridewellben lényegében manufakturális termelés folyt.

²⁰² VINCZE 1983, 6.

²⁰³ *The order of the Hospitals* – 1557, 877.

A munkafajták száma időről időre változott, de összességében 25-re rúgott.²⁰⁴ A Bridewell munkáltatási rendszeréről az információk csak a rendelkezésekből és a javaslatokból, tervezetekből származnak, a beszámolók ugyanis hiányoznak. A hivatkozott források alapján feltételezhető, hogy kezdetben minden fogvatartottat intézetben belül foglalkoztattak. Az 1557. évi rendelkezés szerint a londoni házban egy kendőüzem, egy tűkészítő műhely, malom (örlőüzem), valamint egy sütőház működött. Mialatt a kendőkészítés a nők, a tűgyártás a fiatakorúak feladata volt, az őrlés és sütés a (felnőtt) csavargókra hárult. Ismeretes, hogy az őrlőknek napi munkapenzumot kellett teljesíteniük. Például a malomban az előírt napi teljesítmény két akó (36,3 liter) gabona megőrlése volt.²⁰⁵ A kézművesség keretében a Bridewellben inasokat képeztek ki, akik a kezdeti időkben valamennyien fiatakorú csavargók, koldulók, kihágást elkövetők voltak. Az idők múltával felbukkantak az intézetben a polgárgyermek is, akik tandíj fejében tanulhattak az intézetben.²⁰⁶

Hamarost megjelent az intézetben kívüli munka is. 1579-ban a „Common Council” intézményesítette az intézetben élők számára az uszályokon végzett munkát (lighters), a homokkirakodást és szállítást, majd 1587-ben ugyanennek a hatóságnak rendelete tartalmazta a munkaképes csavargók számára a városi csatornák és árkok tisztítását, akiket a Bridewellben szállásoltak el.²⁰⁷ Ezek számára a felelősségre vonás módszere a nappali nyilvános közmunka, éjszaka meghatározott helyen történő elzárás volt. Ezzel a ház vezetői visszakanyarodtak a középkor kontinensszerte elterjedt opus publicumához.

Amúgy magából a munkavégzés gyakorlatából is következtethetünk a ház karakterére. Hiszen például az a tény, hogy tandíj fejében tisztos polgárok ide íratják gyermekeiket tanulni, kevésbé engedi meg a feltételezést, hogy büntetés-végrehajtási intézet lett volna a Bridewell. Az inasképzés²⁰⁸ hasonló következtetést körvonalaz. A nyilvános közmunka középkori büntető és megsegényítő jellege miatt inkább az ellenkező irányba mutat, bár igaz az is, hogy a Bridewell ez esetben csak elszállásolásra szolgált.

Az intézet fő feladatává tették tehát, hogy a bennlakókat *a város becsületes polgárává* nevelje, hogy a kiskorúakat, fiatakorúakat *megfelelő helyzetbe juttassák* ki a társadalomba, így őket tanítsák írni, olvasni, számolni, jó erkölcsben neveltesse. A lelki gondozást a vasárnapi istentiszteletek jelentették. A polgári állású fogvatartottak számára olvasás-, írás-, számolás- és zeneoktatást tartottak. Hogy ezen az oktatáson mindenki részt vett volna, bizonytalan. Doleisch von Dolsperg úgy vélekedett, hogy igen, mivel az intézet azon fáradozott, minél

²⁰⁴ RADBRUCH 1952b, 165.

²⁰⁵ FUMASOLI 1981, 36. DOLEISCH V. DOLSPERG 1928, 102.

²⁰⁶ FUMASOLI 1981, 36. DOLEISCH V. DOLSPERG 1928, 107.

²⁰⁷ FUMASOLI 1981, 36. DOLEISCH V. DOLSPERG 1928, 103.

²⁰⁸ RADBRUCH 1952b, 165.

több bentlakóját foglalkoztassa.²⁰⁹ A Bridewellben a munka nem csupán a szegények munkáltatását szolgálta, hanem a nevelés és jobbítás is céljá vált, miként azt az első ízben I. Erzsébet 1575/76. évi törvényében használt „house of correction” megnevezés is bizonyítja. A reszocializáció és az ehhez vezető nevelés így fő funkciója a háznak. Mint említettük, a munka ebben a nevelésben a kontinens fenyítőházaihoz képest kevésbé döntő szerepet játszott, Londonban úgy tűnik, a munka nem eszköz a fenyítésben, hanem részben elsajátítandó ismeretmennyiség, mely esélyt ad a megélhetéshez és boldoguláshoz, részben pedig lehetőség a munkanélküliek számára munkához és némi élelemhez jutni. S a makacs szolgálók és a megrögzött csavargók esetében jelenik csak meg mint fenyítés, mint kényszer, amikor célul tűzi ki, hogy azok *a szükséges munkára való szoktatás által megtörettessenek*.

Ezzel együtt a szakirodalom elismeri, hogy a munkával nevelés eszméje a Bridewell alapításánál uralkodó gondolat, s ez egyben a legfontosabb jellemvonását is adja a háznak. Ugyanis amit ezen túl alkalmaztak, intézkedések és technikák (mint a koldusok osztályozása, a rendészeti hivatalok rendszere, az utcákat ellenőrző tisztek rendszere, a pontos lajstromozása a bekísérteknek, az intézeteken kívül segélyezés nyilvántartása, a tisztán kommunális és tiszteletbeli jellegű hivatali vezetés) már mind kiépült a Bridewell előtti időkben is, s valószínűleg a rendszer kiteljesítéséhez a munkáltatás nevelő eszméje hiányzott.²¹⁰ (Ez volt az, mondja Radbruch, amit John Howard később így fogalmazott: „Make them diligent and they will be honest.” („Tegyétek őket szorgalmasokká, és akkor becsületesek lesznek!”) Jóllehet ez a mondat Radbruch szerint eredetileg Voltaire-től származik.²¹¹) Szerinte már az intézetek neve is erre utal, hiszen a „House of Correction” hordozza a valódi célt. Miként Thomas Lever prédikációja is VI. Edward előtt, aki az alapítandó intézet számára kettős célt nevezett meg: „their need relived” és „their faults corrected”.²¹² Lord Coke, az angol jog egyik összefoglalásának ismert szerzője a common gaols (King’s Prison) fogvatartottairól így szólt: „come out worse tehn teh wen it”, a Bridewell lakóiról pedig hogy „come out better”.²¹³

Sajnos azt látjuk, hogy a későbbi időkben (amikor a „bridewell” már általános értelmű és meghatározott intézettípust fed) a munkáltatás helyi problémáit nem sikerült megoldani. Az intézetekben termelt olcsó áru a kisebb városokban komoly konkurenciája lett a helyi manufaktúraiparnak. Az ebből fakadó tiltakozás és a lakossággal támadt nézeteltérések miatt az intézetigazgatók inkább felszámolták a munkát (aminek egyenes következménye lett az ellátás

²⁰⁹ FUMASOLI 1981, 36. DOLEISCH V. DOLSPERG 1928, 104.

²¹⁰ TRAPHAGEN 1935, 63.

²¹¹ RADBRUCH 1952b, 166, 172.

²¹² RADBRUCH 1952b, 166.

²¹³ RADBRUCH 1952b, 167.

költségeinek fedezetlensége).²¹⁴ Ugyanakkor a vállalkozónak kiadott intézeti munka azért jutott bajba, mert a nagy fogva tartotti fluktuáció és az ellátás relatíve magas költsége versenyképtelenné tette az ilyen típusú munkáltatást. Ezért a vállalkozók kivonultak a bridewellekből.²¹⁵

Az intézeti kápolnában az alapító VI. Edward tettét, a ház életre hívását emléktábla örököltette meg. Eszerint az nem más, mint „*chastising house of vagrant crime*”. (Ezt később Hamburgban „domus castigationisnak” fordították.)²¹⁶ Ez kétséget kizáróan a fenyítés túlnyomó jelenlétére utal, amiről azonban meglehetősen keveset tudunk. A munkáról közelebbről csak annyi információnk van, hogy az „megszabott kényszerrel” van összekötve.²¹⁷ A legtöbb szerző meg van győződve arról, hogy a németalföldi és utóbb német fenyítőházakhoz hasonlóan a kemény munka általi fenyítés dominált a ház fegyelmi rendszerében. Erről hiteles bizonyítékunk nincsen. Mint már mondtuk, semmi sem utal arra sem, hogy a Bridewell a szegénygondozást egybekötötte volna a büntetéssel, büntetés-végrehajtással.²¹⁸ Ezt bizonyítja az a tény is, hogy az engedetlenekkel szemben kilátásba helyezett fegyelmi büntetések legsúlyosabbika volt a kiverés, melyet a gondnok rendelhetett el.²¹⁹ Ez pedig inkább arra utal, hogy az intézetben lenni nem lehetett túl kedvezőtlen állapot. Ha az eltávolítás a legsúlyosabb fegyelemsértések büntetése, a büntető fogva tartás aligha jöhet szóba.

34. HOUSES OF CORRECTION. Az 1562-ben kibocsátott, szegénygondozásról szóló törvény a tevékenységet a helyi hatóságok kötelezettségévé tette. 1576-ban előírták, hogy a grófságok létesítsenek javítóházakat (houses of correction), melyeknek célja a munkaképes csavargókat, kóborlókat és munkanélkülieket munkával rendezett életre nevelni, (vissza)vezetni a társadalomba, számukra a későbbi létfenntartáshoz szükséges megfelelő foglalkozást biztosítani, és a közösséget az eltartási költségektől megszabadítani.²²⁰ Az 1600. évi szegénytörvény a munkaképes szegények lakóhelyeinek berendezési költségeit a közösségekre hárította.²²¹ Világos intézettípusok szolgálták a megjelölt célt: javító-, dolog- és szegényházak. Pike arról ír, hogy Erzsébet uralkodásának vége felé már csak igen vékony választóvonal húzódott a javítóház és szegényház között. Míg a javítóház rendészeti intézetként működött a munkakerülőkkel szemben, addig a szegényház a munkanélküliek számára biztosított segélye-

²¹⁴ FOUCAULT 2004, 102.

²¹⁵ HUBER 1983, 7.

²¹⁶ RADBRUCH 1952b, 168.

²¹⁷ SELLERT-RÜPING 1989, 257.

²¹⁸ HIPPEL 1898, 426.

²¹⁹ FUMASOLI 1981, 36. DOLEISCH V. DOLSPERG 1928, 97.

²²⁰ 18. Eliz. cap. 3.

²²¹ HIPPEL 1898, 427.

zett megélhetést.²²² A két intézet meglehetősen könnyedséggel átjárható volt. Aki nem volt munkaképtelen, azt a szegényházból egyszerűen átirányították a javítóházba. Mivel Erzsébet utasítását nem hajtották következetesen végre, I. Jakab 1609-ben újfent elrendelte, hogy minden grófság létesítsen javítóházakat, amelyek felügyeletét a békebíró lássa el. Ezzel lényegében megpecsételte a javítóházak sorsát. Az úgyszintén a békebírók rendelkezése alá rendelt börtönök (common gaols) száma oly kevés volt (néhány grófság egyáltalán nem volt birtokában börtönnek), hogy a gyakorlat a javítóházak kriminalizálása irányába hatott. A javítóházakat többfelé börtönnek kezdték használni a hatóságok.²²³ Ennek következtében az állapotok a 17–18. századra mindkét típusban leromlottak. A szükség összekeverte a kategóriákat, összemosta a szegénygondozási, rendészeti és büntetőfunkciókat, miként a kontinensen is. (Tovább bonyolította a helyzetet, hogy a grófságonként felállított intézetek finanszírozására rendelt adó, illetve a lakosok önkéntes adományrendszere nem vált be, a befolyó összegek nem fedezték a költségeket, így néhány évre rá engedélyezték, hogy magánvállalkozók minden különösebb engedély nélkül kórházakat vagy javítóházakat létesítsenek.²²⁴) 1668-ban II. Károlynak már a javítóházban kötelező munkavégzésről kellett rendelkeznie, és napirendre került az előzetes le tartóztatottak elkülönítése a súlyos bűnözőktől. Vagyis a 17. század utolsó harmadára a karitatív, a rendészeti és a büntetőjellegű intézetek közötti mezsgyék eltűnését, a határok feloldódását regisztrálhatjuk, s ily módon a legagresszívabb típus, a büntetés-végrehajtási modell expanzióját rögzíthetjük. A megidézett rendelkezések az eredeti javítóházi eszme teljes összeomlását tanúsítják.²²⁵

Ha büntetőjogi szemüvegen keresztül nézzük a londoni alapítást, a Bridewellben már a megtorlás eszközszerpe helyett a jobbítás eszméje dominált, melyet a munka útján láttak megvalósíthatónak. Ezzel a középkori büntetőjogi módszerek (a brutális megtorlás és a véres elrettentés) tagadása is megjelent a rendészeti és büntetőjogi gondolkodásban. Az új modell nemet mondott a középkor elrettentési teóriájára, a testi és halálbüntetések uralmára.²²⁶ S mivel a javítóházak (köztük a Bridewell) kriminalizálódása a modellt átvezette a büntetőjog terrénumába, a befolyása a büntetés-végrehajtás fejlődésére megkérdőjelezhetetlen.

A bezárás és a kényszermunkáltatás kétségkívül fenyítő jelleget kölcsönzött a Bridewell-modellnek. Nyilván ebből fakadt Jörg Arndt véleménye is, mely

²²² Az angol állapotokról, elsősorban az Act of Settlement hatásáról vö. Polányi Károly magyar áttekintését. POLÁNYI 1997, 99–131.

²²³ HIPPEL 1898, 427.

²²⁴ 39 Elis. I. cap. 5.

²²⁵ HIPPEL 1898, 428.

²²⁶ DÜNKEL, Friedel: Die Geschichte des Strafvollzuges als Geschichte von (vergeblichen?) Vollzugsformen. In *Strafvollzug. Erfahrungen, Modelle, Alternativen* (Hg. Rolf DRIEBOLD) Göttingen, 1983. Verlag für Medizinische Psychologie im Verlag Vandenhoeck & Ruprecht, 25.

szerint a szabadságvesztés mint büntetés teljes épségében első ízben a fenyítőházak (a Bridewell és az ő felfogásában ezzel egy tekintet alá eső amszterdami Rasphuis és Spinnhuis) kapcsán jelent meg az európai történetben.²²⁷ Ezen az állásponton van Kaiser is. Mivel a fenyítőházak alapítói a fegyelmet állították a rezsim középpontjába, s mivel a végrehajtást átgondolták a nevelés és a munka szempontjából, forradalmat indítottak útjára. A munkával (munkára) nevelés a szigetországban a gazdasági kényszer (az eredeti tőkefelhalmozás folyamata), a kontinensen pedig a kálvinista munkaerkölcs értelmében született meg. Ez lényeges különbséggel járt, mert az angol intézetekben nem lett olyan centrális szerepe a lelki gondozásnak, mint Európa más fertályán. Amszterdamban a protestantizmus elvághatatlaná tette a munkáltatással nevelést a lelki gondozástól. Ott a vallás jelenléte, az erkölcsi gondozás messzemenő biztosítéka volt a sikernek. A puritán szigor kemény intézeti rendszabályokat követelt, a fegyelmezés számos intézeti elemét provokálta ki, hiszen deklarált célja volt a munkára, fegyelmezett, szabályozott életre szorítás.²²⁸ Dünkel ugyancsak a nevelés és javítás eszméinek áttörésében látja a határt a modern és a régi között.²²⁹ A londoni intézetben a rendészeti praxis kikövetelte szigor uralkodott. Ez azonban, mint láttuk, nem volt öncélú: a reszocializációt szolgálta. Az alapítólevél szerint az elítélteket azért kell hasznos munkával foglalkoztatni, hogy „*erkölcsi megjavulásuk után a társadalomba visszatérhessenek*”.²³⁰

35. BURY. A kriminalizálódásra jó példa Bury intézete is (1588), mely ugyancsak a Bridewell-eszme jegyében született meg.²³¹

Bury alapításakor a békebírói közgyűlés leszögezte, hogy „...számtalan törvény, intézkedés és ellenszer rendeltetett és intézményesített valamennyi gazfickó, csavargó, nyakas gazember, naplopó és tekergő személyek elnyomására és megbüntetésére, egyúttal a koros és tehetetlen személyek támogatására és munkához juttatására a királyságon belül, miként számtalan kötelezettségük és feladatuk között a békebírónak is hatalom adatott a megnevezett törvények és rendelkezések alkalmankénti érvényre juttatására a mindenható Úristen dicsőségére és az állam hasznára. Mindenhol, ahol a hétköznapi tapasztalat szerint a csavargók, naplopók, kóborlók, vad gazfickók, gazdátlan férfiak, szemérmetlen és beteges gondolkodású személyek száma undorító módon tömegesen növekszik öfelsége törvénye ellenére, nagy terhére és nyugtalanságára a

²²⁷ ARNDT, Jörg: *Strafvollzugsbau. Der Einfluß des Vollzugszieles auf den Bau von Anstalten für den Vollzug der Freiheitsstrafe*. Bochum, 1981. Studienverlag Dr. N. Brockmeyer, 8.

²²⁸ KAISER–KERNER–SCHÖCH 1982, 11–12.

²²⁹ DÜNKEL 1983, 25.

²³⁰ BALOGH–HORVÁTH 1983, 41.

²³¹ SELLERT–RÜPING 1989, 258.

közösségnek sok nehéz és bűnös sérelmet és zavargást okozva... a mindenható Úristen ellenében.

Mi, fenn említett békebírók egybegyülekezve és összetalálkozva a fent nevezett általános gyűlésben, rendeljük ezen és a hasonló iszonyatosságok orvoslására, melyek az előbb említett századkerület határain belül támadtak vagy növekedtek ezen dokumentumok, parancsok, dekrétumok és rendeletek által, hogy egy megfelelő Ház építtessék vagy előirányoztassék, ami javítóháznak neveztesse és ez Bury városában berendeztesse, az előbb már említett Thingoe századkerületben. És mindazon személyek, kik a törvényt megszegik vagy a két nevezett Act tartalmával ellentétesen élnek, a nevezett századkerületben vagy a határokon minden egyes békebíró jogkörénél fogva azokat, akik a századkerületben vagy a határokon laknak, ha ilyeneket elkövetnek, és ez lelepleződik, megbüntesse, munkára szorítsa és a parancsoknak, óvintézkedéseknek és korlátozásoknak megfelelően kezeljék őket, amiként az itt megvilágosított és elővezettetett.”²³²

Mint említettük, Bury intézete is a Bridewell jegyében született meg, de több lényeges különbség volt a két intézet között. Így a londoni négy ház funkcióit Buryben egyetlen intézetbe vonták össze, viszont ettől fogva komolyan kellett figyelni az elkülönítésre. Férfiak, nők, felnőttek, fiatalok és gyermekek, szegények, betegek, koldusok és valódi bűnözők kerülhettek az intézetbe, elkülönített őrzésük²³³ külön feladatot jelentett, s a háznak újabb funkciót kölcsönzött. Hasonlóképpen különbség volt az eredeti Bridewellhez képest, hogy míg a londoni házban a gondnok feladatkörébe tartozott a felvétel és az elbocsátás, Buryben egy, az elbocsátásokban és felvételekben is illetékes békebíró látta el a felügyeletet. Ez nem csupán igazgatási kérdésként értékelhető, de nagy előrelépés a hivatalnoki önkény korlátozásában is.²³⁴ Buryben hiányzott az inasok tanítása, tehát a szakképzés a feladatok közül, ennek következtében egységesebb lett a profil, ugyanakkor a Bridewell-lel szemben, ahol a beutalás alsó korhatára 16 esztendő volt, Buryben 14 év. (1644 után mindkét helyen 12 évre szállították le az alsó korhatárt.) Traphagen értelmezésében ez a merkantilizmus és a puritanizmus munkaethoszáinak összefonódásával összefüggésben alakult így, melynek fő szempontja volt a lakosság minél hamarabb

²³² „Parancsok, szabályok és rendeletek, melyeket mi, Suffolk megye békebírái, akik általános békebírói közgyűlésre gyűltünk egybe felséges királyi úrnőnk uralkodásának 31. évében, április 22-én Buryben bocsátottunk ki, rendeltünk és jóváhagytunk a gazfickók, csavargók, kóborlók és tekerők, szemérmetlen személyek megbüntetésére és elnyomására, akik az ilyen esetekre alkottak és kibocsátott törvények ellenére kószálnak és barangolnak Thing cum Bury, Blackborne, Thedwardstree, Cosford, Babings, Risbridge, Lackford, századkerületekben és Exninge félszázadkerületben, a nevezett Suffolk megyében.” A továbbiakban: *The state of the Poor – 1797*, 136.

²³³ TRAPHAGEN 1935, 66.

²³⁴ TRAPHAGEN 1935, 67.

történő munkába állítása.²³⁵ Buryben rendre beutaltak kisebb súlyú bűnökért elítélteket is, akik büntetésül töltötték idejüket az intézetben, külön, megkülönböztető ruházatban. Minden újonnan belépő elítéltnak „istenhozottat” kellett elviselnie, ami 6–12 vesszőcsapást jelentett a csupasz hátra. Ekkor bukkan fel a bilincselés is. Vagyis egyre világosabban kirajzolódik a fejlődési ív: a kezdeti Bridewell első tizenöt éve után valamiféle átalakulás tapasztalható a modellben a büntetőintézet irányában. Sikerült ugyan fenntartani a kriminalizálódás idején is a nevelést mint célt, ám az egész intézetben eluralkodik a kriminális jelleg. A továbbiakban pedig alig lehetett megkülönböztetni a house of correctiont, a javítóházat a prisontól, a közönséges börtöntől.²³⁶

Vagyis a kóborlást, csavargást büntetendő cselekményként minősítő rendelet a Buryben létesítendő javítóházat azon célból hívta életre, hogy a törvényszegőket „megbüntesse, munkára szorítsa” és „megfelelően kezelje”. A büntetés-végrehajtás és a szegénygondozás találkozási pontján megtörtént a „fertőzés”: a munkáltatás eszméje a büntetés-végrehajtás gondolkörének részévé lett.

A Bridewell tehát, mint Anglia legrégibb javítóháza, megelőzte a kontinens országait is. Több szerző véleménye szerint²³⁷ azonban az időbeli előny nem jelenti azt, hogy bármiféle módon is mintául szolgált volna a kontinentális fejlődéshez. Annak modellje inkább az amszterdami fenyítőházban lelhető föl.²³⁸ Ugyanis a textilipar hatása a földművelés és az állattenyésztés arányának megváltoztatására, s ezáltal a nincstelen paraszti lakosság szaporítására Angliában átmeneti (igaz, évszázados) jelenség volt. A lecsökkent földművelő lakosságnak kellett ugyanis megtermelnie a teljes népesség ellátására szolgáló terményeket, s ez olyan inspiráló erővel hatott a mezőgazdálkodásra, ami viszonylag rövid távon a mezőgazdasági technika és termelési eljárások jelentős színvonal-emelkedését hozta. A másik problémát, a munkanélküli tömegek kérdését is hamarosan megoldotta a dinamikusan fejlődő városi ipar, de számottevő elszívó hatással rendelkezett a flotta és a hadsereg is. A városba áramló munkaerő megélhetést talált a városokban, iparvidékeken.²³⁹ (P. H. H. Vries pedig egyenesen megkérdőjelezi, hogy „a bekerítések valóban elűzték-e vidékről az embereket, miként azt a régebbi keletű irodalom gyakran sugallta”.²⁴⁰) Ezek a pozitív folyamatok elcsendesítették a csavargótörvények keltette rendészeti

²³⁵ TRAPHAGEN 1935, 68.

²³⁶ SELLERT–RÜPING 1989, 258.

²³⁷ HIPPEL 1898, 242. SCHMIDT, Eberhard: *Einführung in die Geschichte der deutschen strafrechtspflege*, Göttingen, 1965, Vandenhoeck & Ruprecht, 188.

²³⁸ HIPPEL 1898, 429.

²³⁹ SZÁNTÓ György Tibor: *Anglia története*. Budapest, 1986. Kozmosz Könyvek, 114–115. Ugyanerről a kérdésről részletesen: HANKISS Elemér – MAKKAJ László: *Anglia az újkor küszöbén*. Budapest, 1965. Gondolat.

²⁴⁰ VRIES 1995, 86.

hullámokat, a büntetés-végrehajtásban azonban visszavonhatatlanul megjelentek a munkáltatás, a nevelés, a társadalomba történő visszavezetés eszméi és technikái.

36. A REFORMÁLT TARTOMÁNYOK MODELLJEI. Az amszterdami Tugthuis az európai büntetés-végrehajtási rendszer forradalmának kiindulópontja volt. A Németalföldről induló fenyítőház-alapítási hullám végigsöpört Európán, majd a büntetés-végrehajtást megtermékenyítve, s annak reformját is kiprovokálva beépült a büntetőpraxisba. A 16. század utolsó éveiben létrehozott házak alighanem az utóbbi négy évszázad egyik legmeghatározóbb fordulatának elindítói lettek. Ennek eredményeképpen megszületett az új büntetés-végrehajtási intézeti modell, melyet fenyítőház, illetve dologház (általában idézett megjelölései szerint Rasp-, Spin-, Correction-, Werk-, Tugthuis) néven emleget a joghistoria. A büntetés-végrehajtási jog tudományában e fenyítőház úgy ismeretes, mint a modern börtön első jelentkezése, az a börtöntípus, melyben áttörte a tömlőc évszázados falait a munkáltatás és javítás eszméje.

A németalföldi északi tartományokban 1566-ban megindult felkeléssorozat 1567 és 1573 között Alba rémuralmát hozta magával. A Bloedraad (Véres Tanács, Vértörvényszék) brutálisan leszámolt a kezdetben csupán reformokat igénylő ellenzékkel, Lamoralt, Egmont grófját és Philippe de Montmorency, Hoorn grófját nyilvánosan fejezték le Brüsszel főterén.²⁴¹ Ezután elszabadultak az indulatok, a gueux (koldusok) zászlót bontottak, Vilmos, Oránia hercege vezetésével megkezdődött az északi tartományok szabadságharca. A helyzetet ezután már soha nem sikerült konszolidálni. Alba utódai, Don Luis de Requesens és Don Juan d'Austria, Párma hercege már csak elodázni tudták a teljes szakítást. 1578-ban Amszterdamban a nép elűzte a spanyolbarát tanácsot. Ezt követően a reformáció bevezetésével összhangban feloszlatták a szerzetesrendeket, bezárták a kolostorokat. 1579-ben Orániai Vilmos vezetésével hét északi tartomány együttműködési megállapodást kötött, létrehozták az Utrechti Uniót, s ezzel megvetették a protestáns holland uralom alapjait. Igaz, hogy ezután még többször kiújultak a harcok, s csupán 1648-ra fejeződtek be végérvényesen a szabadságküzdelem mozzanatai. Az Egyesült Tartományok és a spanyolok közötti háborúskodás sikere erősen függött a mindenkori erőviszonyoktól és az épp aktuális szövetségi politikától. Az aktuális fejlemények függvényében a tartományokat hol Anglia, hol Franciaország, hol Svédország oldalán látjuk harcolni Madrid ellen.²⁴² De végeredményként a gazdag tartomány elnyerte függetlenségét, a nyolcvankét esztendő háborúban egy diadalmas új köztársaság

²⁴¹ DAVIES 2001, 505.

²⁴² CORTÁZAR, García de-VESGA, González: *Spanyolország története*. Budapest, 2001. Osiris Kiadó, 216–218.

született meg. Hatalmasra növelte erőforrásait, tengeri nagyhatalommá vált, s polgári kormányzata, toleranciája, gazdasága okán hamarosan vallási menekültek, pénzemberek, gondolkodók menedéke lett,²⁴³ akik tovább erősítették pozícióit.

Németalföld településszerkezete jellegzetesen városias volt, ami némiképp következett földrajzi adottságaiból is, a mezőgazdálkodáshoz meglehetősen kedvezőtlen környezeti feltételekből. Nem volt különösebb értelme falusias környezetben élni, miután a földművelés és állattenyésztés nem tartotta el a lakosság nagyobb részét, a városokban nagyobb esély volt a munkára. Ha nem is lett Európa legiparosodottabb térsége, olyan ipari központok nőttek fel még a 15. században, mint Leiden, Delft, Gouda, Haarlem. Zeeland szigetei között pedig izmosodott már a jövő nagy kereskedelmi flottája.²⁴⁴ Észak-Itália mellett Németalföld számított Európa legvárosiasodottabb területének, jelentős méretű iparral.²⁴⁵ A városok megrendelői és vásárlói lettek az iparnak (elsősorban textiliparnak), ugyanakkor pénzügyi szervezői is a folyamatoknak, a kereskedelem révén ellátói a vidéknek is. Bairoch számításai szerint 1500 körül az Egyesült Tartományok lakosságának 20–26%-a városlakó volt.²⁴⁶

A holland föld kedvezőtlen időjárási körülményeknek kitett, terméketlen, arra semmiképpen sem elég, hogy a nagy népességet eltartsa.²⁴⁷ A mind nagyobb létszámú városok (már pedig Észak-Németalföld városai közül számos meghaladta a tízezer főt) igényelték a mezőgazdaság intenzív szervezését, ergo a technológiai újításokat és a befektetéseket. H. Clout úgy fogalmaz: a városok térbeli elhelyezkedésének egyik sajátos eleme volt a városi agglomeráció.²⁴⁸ Különösen érvényes volt ez Hollandia vidékén, „mivel kevés volt a föld... a mezőgazdaság jövője a termelékenységen állt, vagy bukott” (Ferdinand Braudel). A kényszer hatására, miközben Európa-szerte stagnált, Észak-Németalföldön 1590 és 1670 között folyamatosan növekedett a termelés. A specializáció előfeltétele volt a termelés egy részének kiváltása (például a balti térség gabonájával), ami pedig a kereskedelem megerősödését hozta. A specializált mezőgazdasági termelés (így a kender, a len, a festéknövények, a komló és a dohány) a kézművesipar terjeszkedését idézte elő, mely pedig fölös munkakerőt szívott fel.²⁴⁹ A termelés jellegzetesen feldolgozóipar volt: a külhonból be-

²⁴³ DAVIES 2001, 507.

²⁴⁴ VERHULST 2006, 160.

²⁴⁵ SUTCLIFFE 2006, 408.

²⁴⁶ SUTCLIFFE 2006, 409.

²⁴⁷ ZUMTHOR, Paul: *Hollandia hétköznapijai Rembrandt korában*. Budapest, 1985. Gondolat Kiadó, 291.

²⁴⁸ CLOUT, H.: A vidéki Európa 1500 után: változó és újító régiók. In BUTLIN–DODGSHON (szerk.) *Európa történeti földrajza*. Budapest, 2006. Akadémiai Kiadó, 310.

²⁴⁹ CLOUT 2006, 312–313.

hozott nyersanyagokra (bőr, fém, gyapjú, fa, festékanyagok) telepedett az ipari tevékenység.²⁵⁰

A 16–18. században Európa nyugatán az iparban dolgozók számaránya érzékelhetően növekedett. Ez idő alatt Hollandiában ugyan csak 40%-ról 45%-ra emelkedett, ám Európában általában ez egy igen magas arányszámnak tekinthető. (Angliában 25-ről 55%-ra, Franciaországban 20-ról 40 %-ra változott.²⁵¹) Bár Németalföld nem lett ipari nagyhatalom, a kereskedelem mentén egyes területek – például a papírtermékek vagy a textilféleségek – lendületes fejlődése is megkezdődött.²⁵² A kendő- és kelmegyártás, mely amúgy is hagyományokra tekintett vissza Németalföldön, a textilipar erősödésével az angol gyártók riválisává lett. A hollandok új színeket adtak a textíliáknak, újfajta mintákat és kikészítést honosítottak meg. A festéshez speciális színezőanyagot használtak, melynek alapanyagát az a színesfa-reszelék adta meg, aminek előállítását a fenyőtőházakban is intézményesítették. Gustav Radbruch szerint ebben a korban a holland gazdaság egyik legfontosabb célja volt ennek a versenynek a diadalra vitele.²⁵³

Az Egyesült Tartományok nagy ereje azonban nem az iparban volt, hanem a kereskedelemben. „Úgy tűnik, mintha a sors Hollandiának csupán egyetlen hasznát hajtó tevékenységet engedélyezett volna: a szállítást.” Hogy ennek mekkora jelentősége volt, arra rávilágít a tény, hogy a hollandok, akiknek szinte semmiféle erdejük nem volt, a hatalmas hajóiparhoz szükséges faanyagot képesek voltak biztosítani, mégpedig skandináv és lengyel erdőségekből.²⁵⁴ Leiden, Delft, Haarlem, Zaandam ipara mellett (melyből exportra is futotta), a tartományok fő hivatása a nagykereskedelem lett.²⁵⁵ Végül már a holland hajók és kereskedők uralták az Ibériai-félsziget és Észak-Európa közötti teljes kereskedelmet, így a balti búza és a svéd réz teljes forgalmát.²⁵⁶ A kereskedőflotta erejét jellemzi, hogy képes volt megakadályozni Alessandro Farnese hatvan-ezer katonájának tengeri szállítását Németalföldről Spanyolországba, amikor Drake admirális 1587-ben Cádizt támadta.²⁵⁷ Németalföld városai a korabeli európai kereskedelemnek hozzávetőlegesen a felét ellenőrzése alatt tartották. Hollandia a világkereskedelem vezető hatalma lett, Amszterdam a kereszténység első számú kereskedelmi központjává lépett elő. Ebben a fejlődésben hi-

²⁵⁰ ZUMTHOR 1985, 291.

²⁵¹ GLENNIE, P.: Az iparosodás kezdetei (1500–1740): Az előiparosodás menete és fogalmi nehézségei. In BUTLIN–DODGSHON (szerk.) *Európa történeti földrajza*. Budapest, 2006. Akadémiai Kiadó.

²⁵² ZUMTHOR 1985, 291.

²⁵³ RADBRUCH 1952b, 165.

²⁵⁴ GLENNIE 2006, 362.

²⁵⁵ ZUMTHOR 1985, 292.

²⁵⁶ CORTÁZAR–VESGA 2001, 216.

²⁵⁷ ANDERLE Ádám: *Spanyolország története*. Budapest, 1999. Pannonica Kiadó, 77.

hetetlen mozgósító erőt jelentett a spanyol zsarnoksággal szemben megfogalmazott nemzeti öntudatra alapított cselekvés.

A fenyítőház-alapítások tehát egy igen karakteres fellendülés korszakában találták a holland gazdaságot. Itt a vándorló szegénység és a koldusvilág kialakulásának oka a társadalom polgári típusú, hirtelen átalakulása, valamint a céhes módon már nem szabályozott, korai tőkés gazdaság.²⁵⁸ De számottevő tényező volt az a vonzerő is, melyet a kontinens országútjain vándorló „utazó népre” a gazdag tartományok, jómódú városok jelentettek.

Németalföldön a fenyítőházak alapítása a reformáció két fontos dátuma közé esett: a Belga Confessio (1561) és a dordrechti zsinat (1619) közé. A reformáció tézisei, a kálvinizmus szociáletikája három alaptételen nyugodott. Már Luther is hangsúlyozta, hogy az ember munkája, bárhol találja meg helyét a társadalomban, Istentől származó hivatás. Ebből a felfogásból eredően a munkára a hitbéli magasztosság fénye vetült, míg a középkor kegyes alamizsnája vallásos leértékelést szenvedett el. A koldulást nem pénzadományokkal kell kezelni, hanem munkalehetőség biztosításával, szükség esetén munkakényszerrel. Kálvin elmélyítette a lutheri hivatásgondolatot. Szerinte a munkát nem elsősorban az eredményért, a teljesítményért vagy az örömért kell űzni, hanem a fáradtság és a kín útján, mely a munkával jár, a belső aszkézisig kell eljutni. (Eddig az aszkézis a világtól elmenekülő szerzetesek privilégiuma volt, most a munkával ez bárki számára elérhető állapotná vált.) A munkából eredő nyereséget csak kis részben szabad saját élvezetekre fordítani, nagyobb részét vissza kell forgatni a munkafolyamatba, vagyis invesztálni. A munka eredményének így a kálvinizmus pozitív tartalmat is adott. A munkálkodás nyeresége egyben bizonyítéka is annak, hogy az eredményes gazdálkodó az Isten által kiválasztottak köréhez tartozik. Mindezeket a tételeket ott találjuk az első fenyítőházak alapításánál. Az új hivatásfelfogást, a koldulásnak és az alamizsnának a megváltozott értékét, a munkalehetőség és a munkakényszer eszméjét. Azt az állítást, hogy a nehéz és fáradtságos munka (mely önmagában nem javít, hanem eljuttat a belső aszkézis állapotába), mely megint csak pusztán eszköz a javuláshoz, önmagában hordozza az értékeket.²⁵⁹

Az Egyesült Tartományok azonban képtelenek voltak a fölös lakosságot folyamatosan foglalkoztatni, bármilyen jelentős erőfeszítéseket tettek is a városi magisztrátusok. Hiába Leiden textilmanufaktúráinak közel húszezer munkása, a munkanélküliség időről időre komoly problémát jelentett. Az alkalmazott munkások esetében is nyomorszinten tartotta a béreket a munkaerő kínálata, a filléres női és gyermekmunka is veszélyeztette a férfi munkaerő alkalmazá-

²⁵⁸ RADBRUCH 1952b, 165.

²⁵⁹ RADBRUCH 1952b, 170.

sát.²⁶⁰ A bizonytalan foglalkoztatás a munkacrő folyamatos vándorlását váltotta ki, nem volt ritka az évszakokhoz kötött alkalmi munkáltatás, mely értelem-szerűen az országutakat járó lakosság közé sodorta a munkakeresőket.

Hasonlít némiképp az angol szituációhoz a csavargónép agresszivitását megnövelő háborús állapot, majd a békekötések előidézte katonapolitikai helyzet. Amíg harcok dúltak, a zsoldosok raboltak, fosztogattak (legyenek azok bármely párton is), s ezzel szaporították az elűzött otthontalanok számát is. Azt követően a szélnek eresztett katonaság nem csekély részét is az ellenőrizhetetlen vándorló népbe taszította, bűnbandák részeivé tette, s használták, amihez értettek: a fegyverforgatást. Fosztogattak, raboltak, gyilkoltak. A hatóságok jelentései szerint a vándorló lakosság közé szivárogtak a cigányok is, akiket nem lehetett megrendszabályozni, de kitiltani sem.²⁶¹

Hollandiában a koldulás már 1531-ben törvényi rendelkezés alapján minősült büntetendő cselekménynek, így a fellépés a koldulás ellen lényegében a bűnözés elleni harc részét képezte.²⁶² Úgy tűnik, az amszterdami városvezetés kevésbé volt toleráns a londoninál, s hajlandónak mutatkozott a fenyítőházak kialakításánál a büntetőjelleg elfogadására is. A protestáns felfogás a bűnözőt nem tartotta sokkal rosszabbnak, mint a munkakerülőt, logikusnak tűnt tehát a hasonló kezelés. Ugyanakkor azonban a kora újkor jellegzetes vonásaként megkezdődött a büntető igazságszolgáltatás térrénumában a csonkítás és testsanyargató büntetések lassú visszaszorulása, mely folyamat sajátos módon és áttételesen a fenyítőházak térnyerésében hatott közre.²⁶³ A büntető praxisnak valamiféle helyettesítő eszközre volt szüksége, s így talált rá a fenyítőházra. Ez a helyettesítő funkció akadályozta a csavargók, munkakerülők és koldusok elirányítását a tömlőc felé, sőt ahogyan azt éppen az amszterdami fenyítőház alapítása kapcsán látni fogjuk, a csekély súlyú bűnök elkövetőit is segített kiemelni a hagyományos börtön hatóköréből.

A polgárság a szekularizált kolostorokban a szegény- és beteggondozás intézeteit hozta létre.²⁶⁴ Az intézetalapítások sorában – s ez nagyon fontos – a város differenciált különféle funkciók között. Árvaházat, kórházat, tébolydát, gondozóházat (öregек számára) és nem utolsósorban dolog- és javítóházat²⁶⁵ hívott életre. Amszterdamban a századfordulón, amikor a fenyítőházakat alapították, működött egy nagy kórház, több árvaház, szegény öregasszonyok menhelye, sőt 1613-ban alapítottak egy jótékonyági menhelyet is kéregetők számára.²⁶⁶

²⁶⁰ ZUMTHOR 1985, 254.

²⁶¹ ZUMTHOR 1985, 263.

²⁶² FUMASOLI 41. SCHMIDT 1965, 184.

²⁶³ STRENG 1883, 219.

²⁶⁴ HIPPEL 1898, 438.

²⁶⁵ HIPPEL 1898, 439.

²⁶⁶ ZUMTHOR 1985, 265.

Szepsi Csombor Márton kortárs beszámolója szerint „sok Ispotáillyok benne, sok betegek haza, soha ez városban ember koldust nem láthat, mert el nem szenvedik, hogy á piatzon járna, hanem hogyha ereje nincs rea hogy munkal-kodhasson, tehát bizonyos hel're megyen ahol ötetet fel veszik és Ispotályban viszik, ha penig nem érdemli meg az alamisnat s' mégis koldul, jay bizony annak, ha rayta érik, mert az Zuchthausba viszik, az hol meg proballyak ha cheteiké avagy nem”.²⁶⁷ Leírta, hogy a kórházban több száz beteget ápoltak, s minden négy gondozottra jutott egy „asszonyállat, ki gondgyokat viseli”. Az árvák ellátására alapított otthonukban mesterséget tanultak, önálló intézetben gondozták a törvénytelen gyermekeket is.²⁶⁸ Az angolszász modellhez hasonlóan itt is egyszerre gondoskodtak a különféle szociális feladatok ellátásáról. A különféle intézetek létrehozása hozzájárult az intézetek tiszta (vagy legalábbis tisztább) profiljának a megőrzéséhez.

A 16. században Európa nyugatán olyan társadalmi folyamatok játszódtak le, melyek provokálták a büntetés-végrehajtást, és végső soron a modern szabadságvesztés-büntetés kialakulását is előkészítették. A humanista eszme, a munka átértékelése, a nevelés ideája a polgári életesmény terjedésekor, a kapitalizáció társadalmi expanziója idején, a reformáció és ellenreformáció harcában alakult ki. És megteremtette a fenyítőházi modellt.

37. VIVES ÉS COORNHERT. A fenyítőházak alapításában szellemi előzményként számba vehető munkák közül mindenképpen kiemelendők a spanyol Juan Louis Vives és a holland Dirck Volckertszoen Coornhert munkái.

Vives 1525-ben Brüggeben, a városi tanács számára készített egy tervezetet a városi szegénygondozás megszervezésére („De subventionem pauperum sive de humanis necessitatibus”). Méltatói kiemelik, hogy ez a munka a világi szegénygondozás első kidolgozott rendszeres tervezete, mely koncepcióban a nevelésre épült, így a reneszánsz pedagógia és filozófia fontos darabjává vált.²⁶⁹ Vives gondolkodásának középpontjában a protestantizmus azon tanítása állott, miszerint a munkavégzés isteni parancs. Ebből következően a rászorultság a szűkölködő vétke (feltéve, hogy nem dolgozik), s ilyen értelemben a munka bizonyos mértékig büntetés jelleggel bír. A munka büntetőkaraktere azonban túlnyomóan nevelési feladatokat hordoz, hiszen ahogy Luthernál is, nem más, mint az önfegyelmzés eszköze.

A gyermekek vonatkozásában tiszta pedagógiai megközelítéssel él. A hat év alatti gyermekeket különálló intézetben, hospitalban kell elhelyezni, s ott tisztességes és becsületes tanárok közreműködése mellett hívő és egyszerű életre

²⁶⁷ SZEPSI CSOMBOR 1968, 191.

²⁶⁸ SZEPSI CSOMBOR 1968, 192.

²⁶⁹ TRAPHAGEN 1935, 29.

nevelni. Nem kell mindenkit tanítani írni és olvasni, elegendő a keresztény hitben nevelés és a dolgok helyes felfogásának átadása.

A felnőttek között alapvető feltételnek tartotta a munkaképesek és az arra képtelenek kategóriáinak elkülönítését. Vagyis az ispotályok „megtisztítását” az arra méltatlan elemektől. Különválasztotta a saját és a külső szegényeket is, mikor azt mondta, hogy az idegen munkanélkülieket vissza kell küldeni szülőföldjükre, a saját munkaképes munkanélkülit pedig szolgálatra kézműves mesterek mellé kell beosztani.

Szervezeti vonatkozásokban erős ellenőrzést követelt a rendszerben, mert úgy vélte, hogy a korábbi problémákat a szegényügyben éppen a felületes ellenőrzés tette lehetővé. Talán leglényegesebb követelése a tisztán polgári, nyilvános szegénygondozási konstrukció, mely ily módon megszabadult az egyházi gyámkodástól.²⁷⁰ Vives hatása aligha értékelhető túl. Néhány évtized alatt Európa számtalan országában intézkedtek elképzelései nyomán, több nyelvre is lefordították írásait, s természetesen eljutott a szomszédos Németalföldre is.

Coornhert 1567-ben Amszterdamban tette közzé „Boeventucht ofte middelen tot minderiong der schadelycke ledighgangers” című közleményét, melyben a csavargásra és a koldulásra kereste az orvoslás lehetséges szereit. Az ő válasza az e célra létesített intézetek felállítása. Coornhert javaslata szerint tartományi központokban és a nagyobb városokban a közveszélyes csavargók fogva tartására börtönöket kellene létesíteni. Elgondolása szerint a nagyméretű börtönökben kicsiny cellákat alakítanának ki, s az épületegyüttes közepén képzett nagy térségben munkájukat végző rabokat dolguk végeztével zárkáikba csuknák. Coornhert azt sem zárná ki, hogy a fogvatartottak kettesével összebilincselve közmunkát is végezzenek az intézetek kívül. Dirck Volckertszoon Coornhert felfogásában mindenekfölött áll a közösség gazdasági érdeke, s ebbe a koncepcióba igazítja bele ötleteit.²⁷¹ Több szempontból izgalmas a Coornhert-dolgozat. A gazdasági cél összekapcsolta a modern, intézetek belüli munkáltatást és az opera publica ötletéből származó, megbilincselte rabokkal végeztetett közmunkát. A munkáltatás gondolatának beépítésével végső soron megjelent a majdani fenyítőházi ötlet: a veszélyes szegénység elleni fellépésként a dolgoztatóház képlete. S a holland gondolkodó víziója mintegy előképe a majdani auburni, ún. hallgató szisztémának (éjszakai elzárásra alkalmas kis zárkák, nappali együttmunkálkodásra alkalmas térség és rezsim). A Coornhert-féle elgondolás ugyanakkor a szegénygondozás koncepciójában a közveszélyes csavargók és megrögzött koldusok elleni harc intézményes for-

²⁷⁰ TRAPHAGEN 1935, 34.

²⁷¹ FUMASOLI 1981. és SELLIN, Thorsten: *Pioneering in penology. The Amsterdam Houses of correction in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Philadelphia, 1944. University of Pennsylvania Press, 23.

májaként ajánlott intézmény legalább annyira gondozó-, mint büntetőlétesítmény. A közgondolkodásban az angolnál erőteljesebb, ha kell, büntetőkezelést fogadtat el.

38. A RASPHUYS. A legendás amszterdami fenyítőház története 1578-ra nyúlik vissza, amikor is a városi magisztrátus hosszas vita után felfüggesztette egy – a jog szerint lopásért amúgy kijáró – halálbüntetés végrehajtását.²⁷² A tanácsosok véleménye szerint, dacára a tradicionális középkori büntetőszokásoknak, az elkövetett cselekményért túl súlyos lett volna az élet elvétele. (A feloszlott spanyol esküdtbírók helyébe lépő, kálvinista szellemű törvényszék ekkor már ismételtelen csak visszaeső tolvajokat ítélt halálra.²⁷³) 1588-ban az amszterdami magistratus jegyzőkönyvében feljegyezték, hogy a tanács egy tizenhat éves visszaeső betörő és tolvaj ügyét tárgyalva vonakodott levonni a jogi konzekvenciát: túl súlyosnak találta a halálra szóló ítéletet a fiatal fiúra.²⁷⁴ A konkrét döntést elodáztatva a polgármesterrel egyetértésben határozatot hozott arról, hogy feltétlenül szükséges „megfelelő megoldást lelteni az illetén polgári származású gyermekek számára, hogy tartós munkával, amennyire csak lehetséges, jobb életre neveljék őket”.²⁷⁵ 1589. július 19-én a város urai újabb döntésre jutottak. Mivel igen elszaporodtak a városban a fiatalok által elkövetett bűncselekmények, ugyanakkor a polgárok nem találnák helyesnek a fiatalok testfenyítéssel, csonkítással vagy halállal történő büntetését, „ezért a polgármester fölvetette a kérdést: nem lenne-e tanácsosabb olyan házat alapítani, ahová a csavargókat, vétkezőket, korhelyeket s valamennyi efféléket bezárnának, s őket ott munkára szorítanák oly időtartamban, amit az esküdtek vétkeikkel és bűnükkel arányban állónak vélnek”.²⁷⁶

Hosszabb vita után e célra a klarisszák addigi kolostora mellett döntöttek, mint amely e célra leginkább megfelelőnek látszott.²⁷⁷ 1595 áprilisában kezdődtek meg az átalakítási munkálatok,²⁷⁸ és 1596. február 3-án beutalták az első 12 foglyot a benne szervezett legjellegzetesebb munkafajta után Reszelőháznak (Rasphuys) nevezett intézetbe.²⁷⁹ Még ugyanebben az évben Jan Laurenszoon Spiegel egy emlékiratot tett közzé „Bedenking ob de grondvesten vant tuchthuis” címmel.²⁸⁰ Az irat különlegessége, hogy első ízben ekkor használták az intézetre a tuchthuis, tugthuis (fenyítőház) kifejezést, mely utóbb a német Zuchthaus elnevezés alapjává vált. (A „Zuchthaus” formula

²⁷² ARNDT 1981, 9.

²⁷³ FUMASOLI 1981, 39.

²⁷⁴ ARNDT 1981, 9.

²⁷⁵ HIPPEL 1898, 440.

²⁷⁶ HIPPEL 1898, 440.

²⁷⁷ HIPPEL 1898, 440.

²⁷⁸ FUMASOLI 1981, 41.

²⁷⁹ JAGEMANN 1854, 57.

²⁸⁰ FUMASOLI 1981, 39. SELLIN 1944, 27.

már 1580-ban Strassburgban felbukkant, ahol a Schandgefängnist nevezték „zuchtheisslin”-nek is.²⁸¹) Hippel állítása szerint az amszterdami intézet első megnevezése „*dolog- és javítóház volt*”, s rövid ideig (majd egy évtizedig) nem szerepelt a „*fenyítő*” jelző a hivatalos elnevezések között. (Amikor 1618 tavaszán Szepsi Csombor Márton Amszterdamban átutazva feljegyzéseket készített a Zuchthausról, már megjegyzésére méltó módon szerepelt az amszterdami közbeszédben a „*Domus disciplinaris*” is.²⁸²) A kezdeti névhasználat hangsúlyt adott a szándéknak, már ti., hogy itt az eredeti gondolat szerint a munkán és javításon lett volna a hangsúly, nem pedig a fenyítésen és a büntetésen.²⁸³ Egy 1598-ban, tehát két esztendővel a megnyitás után, Hamburgban kiadott nyomtatvány az amszterdami házat kilenc más hasonló intézménnyel együtt, mint a városi szegénygondozás egyik intézményét, s nem, mint büntetőházat mutatta be.²⁸⁴ Moes 1598-as beszámolója a fenyítőházat egyszerűen Rasphuysnak nevezi, nem ismeri a Tuchhuis, Tugthuis megnevezést, tehát a fenyítő jelleg ekkor még rejtettebb formában van jelen. Jóllehet ugyanakkor azt írja, hogy az újonnan bekerülők miheztartás végett üdvözlésképpen nehéz láncokat és lábvasat kapnak a bokájukra.²⁸⁵ Gaspar von Widmarkter 1611-es tudósítása szerint is még Rasphuys a ház megnevezése. Ezt egy másik, 1620-ban keletkezett munka is megerősítette.²⁸⁶ Szepsi Csombor naplójában is szerepel még a „jó erkölcszekre és munkára tanító ház” megnevezés.²⁸⁷

A Rasphuys architektúrális funkcióinak kialakítását döntően meghatározta, hogy egy korábbi kolostorépületben helyezték el. Ebből fakadóan a bejárat (utcafronti) épületen keresztül megközelíthető belső zárt udvarban alakították ki az életkereteket. A klarisszák kolostorának udvara 50–60 × 50–60 lábnyi alapterületű, négyszögletes alaprajzú volt, oldalán két- és háromszintes épületszárnyakkal. Közepén a visszaemlékezések szerint csak a „Justitiának” becézett pellengér állott, ahol a fenyítésként megszabott ostromozásokat, vesszőzéseket hajtották végre. Az épületszárnyakban a 4–12 fős csoportokba osztott beutaltak kaptak elhelyezést különféle méretű szobákban.²⁸⁸ Az intézetben eredetileg kilenc helyiség volt, amelyek mind hálósobaként, mind munkateremként szolgáltak (nyilván rossz idő esetén, mert egyébként az udvaron folyt a munka). A helyiségeknek súlyos, kettős ajtaja volt, s azok az udvarra nyíltak.

²⁸¹ FUMASOLI 1981, 29.

²⁸² SZEPSI CSOMBOR 1968, 192.

²⁸³ HIPPEL 1898, 440.

²⁸⁴ *Ordnung der fürtrefflichen hoch und weiterberümbten Kauffstadt Amsterdam*, 1598.

²⁸⁵ ROSENFELD, Ernst: Zur Geschichte der ältesten Zucht-und Arbeitshäuser. In *Zeitschrift für gesamte Strafrechtswissenschaft*, Bd. 26. Berlin, 1906. J. Guttentag Verlagsbuchhandlung G.m.b.H. 13.

²⁸⁶ ROSENFELD 1906, 16.

²⁸⁷ SZEPSI CSOMBOR 1968, 192.

²⁸⁸ PFEIFFER, Hans: *Neuzeitliche Gefängnisbauten und ihre Geschichte*. Stuttgart, 1934. Architekturabteilung der Technischen Hochschule, valamint GRAUL 1965, 9.

Az ablakok nem voltak üvegezettek, csupán erős vasráccsal látták el őket. A lakóhelyiségekben nem volt fűtés.²⁸⁹

Az udvarból nyílt még a kápolna, az iskolaszoba, a betegszoba, s az ún. mérlegelőhelyiség. Az első emeleten további foglyszobák kaptak helyt, de a kutatások a fennmaradt iratokból nem tudták felderíteni ezek számát. A raktár, a készletezőhelyiség s a nagy szövőhelyiség is itt volt a takácsok számára. A feljegyzések szerint kicsi, közepes és nagy foglyszobák álltak rendelkezésre. A kicsik adatai nem maradtak fenn, de a közepesek $18 \times 105 \times 8,5$ láb méretűek voltak, a nagy adatai pedig 28 láb hosszúság, 18,5 láb szélesség és 8 láb magasság. A szobákban átlagosan 8-10-12 foglyot helyeztek el egyszerre. A zárkák padozatát és falait vastag deszka védte. A szobákban egyszerű árnyékszék helyezett el. A megerősített ajtókon kémlelőnyílásokat alakítottak ki, elég nagyot ahhoz, hogy az élelmet benyújthassák rajta. Rosszabb időben ugyanis ugyanott dolgoztak, pihentek, étkeztek és aludtak a fogvatartottak. Moes 1598-as írásából (Amsterdamsh Jaarboetje) tudjuk, hogy ebben az évben a Rasphuys 70 fős befogadóképességgel bírt. (Pontosan ennyi ágyasak a hálószobák.²⁹⁰) Gaspar von Widmorkter 1611-es tudósítása szerint ekkor a Rasphuysben 70, a Spinhuisben 15 fogvatartott volt.²⁹¹ Hippel úgy írja, hogy az intézet maximális befogadóképessége összességében 150 főre tehető.²⁹²

A Rasphuys közvetlenül az utcáról volt megközelíthető, két befelé nyitható tömör kapuszárnyal ellátott ajtón át. Az ajtószárnyakat, erős vaskos megművelt kőkeret zárta be.²⁹³ Az épületkülső is meghatározó módon engedett következtetni a falak és a kapu mögötti életre. A főbejárat fölött egy reliefet helyeztek el. Vad állatok húztak egy brazil keményfával és kézműves eszközökkel megrakott szekeret, melyeket a kocsis korbáccsal ösztökélt mozgásra. Az ábra fölött egy szimbolikus jelmondat volt olvasható. „*Virtutis est domare quae cuncti parent.*” („*Erény megzabolázni azokat, akik másokat félelembe ejtenek.*”)²⁹⁴ A jelenet fölött az oromzaton a fenytetés szimbólumaként egy asszony alakja, két oldalán foglyokkal, mindkettőre vonatkozó felirattal: „castigatio”. A két ajtó között nyílt a kapuépület. Itt volt az igazgató és az igazgatónő tárgyalószobája, a gondnok lakása és a konyha. A portál felől két súlyos ajtó nyílt, egyik kelet felé, a férfiak reszelőházába, a másik dél felé, az időben később megnyitott Secrethuisba, a fiatalok fenytetőházába.²⁹⁵

²⁸⁹ ARNDT 1981, 9. VINCZE 1983, 6.

²⁹⁰ ROSENFELD 1906, 16.

²⁹¹ ROSENFELD 1906, 16.

²⁹² HIPPEL 1898, 453–454.

²⁹³ HIPPEL 1898, 453.

²⁹⁴ ARNDT 1981, 9.

²⁹⁵ HIPPEL 1898, 453.

A biztonsági feltételek már nagy részben abból fakadóan garantáltak voltak, hogy az intézet egy magára hagyott kolostorban lelt otthonra. A kolostorépítkezés zárt formája, korábban a kolostoréletet óvta a külvilágtól; most megfordult a hangsúly. Immáron a benti életet kellett a falak mögött tartani a külvilág érdekében. A változás nem okozott nehézséget. A zárt, ablak nélküli építési mód és a bejárati kaput védő vaskos ajtók álltak a cél szolgálatában.

Amszterdamban a személyzet meglehetősen kis létszámú volt. A ház élén Hippel szerint a Binnenvader (igazgató) és a felesége, a Binnenmoeder állott. (Az igazgató tevékenységét jelzik még a különféle megnevezések: *oeconomicus*, *pater familias*, *schließer*.²⁹⁶) Segítségükre volt a két takács és a két reszelőmester, akik a munkát szervezték és felügyelték. Alkalmaztak a fenyítőházban iskolamestert, orvost, s segédszemélyzetként sáfárt is.²⁹⁷ A ház működésének felügyeletét egy bizottság látta el, melynek tagjait a becsületes polgárok közül válogatták ki, köztük két polgárásszonyt, akik főként a háztartás vezetését ellenőrizték.

Az 1589. július 19-én született határozat, mint olvastuk, *csavargókat, korhelyeket s efféléket* tervezett az intézetbe utaltatni. Emellett megemlítette a *vétkeket is*, mint lehetséges célpontot. A hagyományos koldusnép mellett világosan megjelentek a bűncselekményeket elkövetők is. Így történhetett, hogy a közigazgatási, a szociális rendészeti és a kriminális terrénum között rövid időre képlékennyé vált határon forradalmi eszmék kerülhettek a büntetőítélkezési gyakorlat világába. A munkát nevelő eszközzé minősítő intézeti praxis alkalmasnak látszott a koldusok és csavargók elleni harcra, a neveletlenek és herdálók megfegyverzésére, a lusta és tiszteletlen diákok megfenyítésére, csakúgy, mint a szajhák és munkakerülők tisztességes élethez szoktatására vagy a fiatalok bűnelkövetők megbüntetésére.²⁹⁸

Az amszterdami dologházban a beutaltaknak két jellegzetes csoportja volt. Egy részük a felsőség (rendészeti szervek, bíróság, magisztrátus) döntése alapján jutott ide, míg a többieket rokonaik, szüleik kérvénye alapján helyezték el a házakban.

Hatósági intézkedéssel léptek fel a munkaképes koldusok, csavargók, helynyélő mihasznák, züllött életet élők ellen. Ez a kör határozta meg az intézet korai korszakának jellegét. Hippel azt hangsúlyozta, hogy míg Londonban kizárólagosan, Amszterdamban a befogadottak túlnyomó többségét a koldusok és csavargók tették ki.²⁹⁹ A koldus- és vagabundelemekkel szemben elsősorban nem bírói, hanem rendészeti utat választottak. A koldulás elleni harc részét

²⁹⁶ Kulcsár, kapus, börtönőr.

²⁹⁷ HIPPEL 1898, 451.

²⁹⁸ RADBRUCH, Gustav: *Elegantiae Juris Criminalis. Vierzehn Studien zur Geschichte des Strafrechts*. Basel, 1950. Verlag für Recht und Gesellschaft AG, 116. SCHMIDT 1965, 189.

²⁹⁹ HIPPEL 1898, 653–654.

képezte a tiltott kéregetést pártolók szankcionálása is. 1614. április 15-én kelt Amszterdam város rendelete, mely fenyítőházba utalta mindazokat, akik meg nem engedett módon elszállásolják a koldusokat.³⁰⁰

A csavargók, koldusok, munkakerülők mellett a csekély súlyú bűncselekményeket elkövetők is (tolvajok például, akikre a tárgy jelentéktelen értéke és fiatalságuk miatt nem mértek testi büntetést vagy halált) vendégeivé váltak a Rasphuysnak vagy a Spinhuysnak.³⁰¹ (Ők testi fenyítés helyett bírói ítélettel jutottak meghatározott időre az intézetbe.³⁰²) Megemlíthető még a korábbi gyakorlatnak megfelelő biztosító intézkedés ide telepítése is: a nem fizető megbírságotakat is a házba küldték a hatóságok.³⁰³ A bezárás alapja túlnyomóan rendészeti intézkedés volt, s a bírói büntetőítélet a század végén vált általánossá. Addigra már megváltozott a ház karaktere.³⁰⁴

Mivel a dologház felállításának meghirdetett célja volt a fogvatartottak munkához szoktatása és becsületes életre készítése, alkalmasnak látszott neveletlen, fegyelmezhetetlen, korhely, ingyenélő rokonok elhelyezésére. Már kevés-sel a megnyitás után gyakorlattá lett, hogy a félrenevelt gyermekeket, vásott kölyköket, herdáló hozzátartozókat, sőt barátokat (!) kényszernevelésre az intézetbe adjanak.³⁰⁵ A magánkérelemre bekerülők között olvashatunk tanítóik által küldött javíthatatlannak tartott nebulókról, mesterek kérelmére elzárt fegyelmezetlen inasokról, gazdák kezdeményezésére megnevelendő engedetlen szolgálókról. Néha előfordult az önkéntes bekéredzkedés is.³⁰⁶ Az átutazó Szepsi Csombor ezt a következőképpen foglalta össze: „ő közöttök találatnak affele el vetemedet fiak, kik attyoknak szavockal semmit sem gondolvan minden féle gonosz czelekedetekre ugyan rohánnak, tekozlok, szitkozodok, verekedők, paráznák s’ az többi, erre való képest az böczületes és okos tanacs csinálattott egy közönseges hazat kibe azoknak gonosz erkölczöket idővel megzabolázhatna.”³⁰⁷

Georg Fumasoli, összehasonlítva a londoni Bridewell-lel és a francia atelier publickcal a fogvatartottak körét, az első évtizedben nem lát közöttük érdemi különbséget. Ugyanúgy munkaképes koldusokat, csavargókat és kóborlókat talál a beutaltak között mindhárom intézményben. Ő úgy látja, nem ebben volt a nagy különbség, hanem a szegényrendőrség környékén, ugyanis ő Amszterdamban nem látott semmiféle szervezett és közigazgatásszerű kapcsolatot

³⁰⁰ FUMASOLI 1981, 42. SELLIN 1944, 44.

³⁰¹ KNAPP 1896, 76.

³⁰² HIPPEL 1898, 441.

³⁰³ FUMASOLI 1981, 42. SELLIN 1944, 44.

³⁰⁴ HIPPEL 1898, 446.

³⁰⁵ HIPPEL 1898, 448.

³⁰⁶ HIPPEL 1898, 448.

³⁰⁷ SZEPSI CSOMBOR 1968, 192.

a városi szegénygondozáshoz.³⁰⁸ Annál inkább kiépültek a rendszettel és az igazságszolgáltatással való együttműködés keretei.

Von Hentig arról hozott információt, hogy dacára a különleges karakternek, a tömlöcöktől az amszterdami ház is megörökölte az elmebetegek őrzésének gyakorlatát. A csavargók és koldusok mellett bizony ott voltak a lelki betegek is. Említi Franz Rojs órásmester esetét, aki melankóliába esett, és megtagadta a munkát, mondván, hogy „*Sankt Labor neki ugyan nem barátja*”. Kitérés kísérlettel is próbálkozott, de elfogták, s börtönbe vitték. Azután a harlemi doktornak adták át „kezelésre”. (Tudnivaló, hogy Doktor van Harlem nem volt más, mint az amszterdami hóhér.³⁰⁹)

Hippel szerint a fogvatartottak hagyományos köre a 17. század második felében bővült ki, amikor is 1693-ban verés és megbélyegzés mellett már szabtak ki 2, 8, 12, 20 évi fenyítőházat is.³¹⁰ Ezzel megkezdődött a fenyítőházak kriminalizálódása, az eredeti célok lebomlása és helyettük büntetőintézeti struktúra felépülése. Rosenfeld közöl egy 1765-ből származó beszámólót. Az intézeteket meglátogató szemtanú leírása világosan szemlélteti az elkriminalizálódást. A Rasphuisban „csupa vad férfiak, részben megbélyegezve, részben halálra ítélve őriztetnek”.³¹¹

A beutalás (tehát a fenyítőházi tartózkodás) időtartama, tekintettel a szűkös férőhelyekre, általában rövid és meghatározott időtartamra szóló volt. 1614. április 15-én kibocsátott amszterdami városi rendelet például a tiltott koldulás büntetését első ízben 6 hét, visszaesőnél 6 hónap időtartamban rögzítette. De az adatok alapján a néhány napos benntartózkodástól több évig vagy akár életfogytiglanig is terjedhetett. Néha előfordult a határozatlan időtartam vagy a például megjavuláshoz vagy kitanuláshoz kötött beutalás is.³¹² A 17. század közepétől gyakorlat lett, hogy a bíróság ülést tartott minden évben egyszer a fenyítőházban, s mérlegelte a ház előjárójának előterjesztése alapján a fogvatartottak magatartását, s attól függően hosszabbította vagy rövidítette a tartamot, hogy milyen reményt látott a javulásra.³¹³

Amellett, hogy rendkívül nagyra értékeltük kutatásunk tárgyát, az amszterdami fenyítőházat, nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy a fogvatartottak száma a kezdeti időkben 70 körül mozgott, s a 17. század végére is

³⁰⁸ FUMASOLI 1981, 39.

³⁰⁹ HENTIG 1955, 185.

³¹⁰ HIPPEL 1898, 448.

³¹¹ ROSENFELD, Ernst: Weiteres zur Geschichte der ältesten Zuchthäuser zu Amsterdam. In *Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft* Bd. 30. Berlin–Leipzig, Verlag J. Guttentag (D. Collin) /Wien, Manz'sche K. K. Hofverlags- und Universitäts- Buchhandlung/Berlin–New York, 1910. De Gruyter, 806

³¹² FUMASOLI 1981, 42. SELLIN 1944, 43. és HIPPEL 1898, 449.

³¹³ FUMASOLI 1981, 42. és PIETSCH, Günter: *Das Zuchthauswesen Alt-Danzigs*. Danzig, 1931. Kafemann, 75.

csak 120-ra nőtt. Ez a kapacitás feltűnően kevés volt a hozzávetőlegesen 3500 fiatalokú csavargóhoz képest, amit a közel 100 000 lakosú város „kitermelt” magából. (Az 1563-ban még csak 27 000 lakost számláló Amszterdam lakossága 1631-re 120 000-re nőtt.³¹⁴) A beutalás a Rasphuisba tehát nyilvánvalóan ritkán következhetett be, és csak rendkívüli esetekben jöhetett szóba.³¹⁵

A fenyítőház célja a munkára és becsületes életre nevelés. Ezzel összhangban *három* olyan *új elem* jelent meg a börtönügy történetében, amely korábban jobbra ismeretlen volt: *a munka, a nevelés és a visszavezetés a társadalomba* („reszocializáció”). Ez a három új elem a szó szoros értelmében forradalmasította a büntetés-végrehajtást. A középkor mocskos, sanyargató tömlöcéből modern célokkal rendelkező intézményeket formált.

A munkavégzéshez szükséges berendezkedésnek különösen nagy jelentőségűvé váltak, miután a kálvinista munkaethosz egyik elvárása volt a *munka általi nevelés*. Jan Laurenszoon Spiegel említett emlékiratában azt javasolta, hogy minél több ipari szakmát intézményesítsenek az amszterdami házban.³¹⁶ Az első, amit bevezettek, a takácsmunka volt, de hamarosan meghonosították a fareszelést is. (Erről az első biztos adat 1597-ből van.) A Hamburgban megjelent „Ordnung...” szerint a bekerülők először fát reszeltek, majd ezt követően kerültek takácsmunkára. A bezártak többsége a brazil színes keményfa apró darabokra törését, illetve reszelését végezte. (Az amszterdami kelmefestők számára a legfontosabb alapanyagot eredményező fareszelés során Amerikából szállított, évszázadok alatt a víz alatt megkövesedett, rendkívüli kemény fát kellett kicsi szilánkokra aprítani, amit azután magánvállalkozók őröltek festékké speciális malmokban.³¹⁷) Ez a munka a fenyítőház speciális monopóliumává lett, miután 1602-ben a kormányzattól a ház megkapta a kizárólagos termelési jogot. (A fareszelés joga és lehetősége állami támogatásként értelmezhető, hiszen ez a jól fizető munka értékes tulajdona lett a háznak. A kezdetben csak Amszterdamra, majd egész Hollandiára kiterjedő monopólium birtokában végül már valamennyi festékmalmot a ház látott el e speciális fareszeléssel.³¹⁸) A fenyítőház ugyanakkor a kereskedők gazdasági irányítása alá került, ők hozták be ugyanis a fát, és a reszeléket ők vitték el hasznosításra.³¹⁹

A fareszelést többnyire az udvaron vagy a földszinti helyiségekben végezték. Egy 1765-ben keltezett leírás szerint a férfiak félmeztelenül dolgoztak, feketén a kékfa reszeléséből származó portól. A nagy udvar tele volt feldol-

³¹⁴ FUMASOLI 1981, 39. és SELLIN 1944, 47, 16.

³¹⁵ HENTIG 1955, 184.

³¹⁶ FUMASOLI 1981, 39. és SELLIN 1944, 27.

³¹⁷ SELLIN 1944, 54.

³¹⁸ SELLIN 1944, 54.

³¹⁹ HIPPEL 1898, 459–460.

gozandó fával. A híradás szerint a munka nagyon nehéz és mocskos.³²⁰ A víz alatt elkövesedett fa rendkívül megkeményedett. Két férfi akkordmunkában csinálta az aprítást, a penzumot hetente 300 font fa lereszelésében állapították meg. A munkát kettesével végezték, eszközük egy tizenkét fogú, kétnyelű fűrész volt. Ez a kemény munka még az erős férfiakat is rendkívüli módon kifárasztotta.

Nyilvánvalóan a dologházi modellből érkezett megoldásként a fogvatartottak a végzett munkáért bért kaptak, amelynek egy részét tartásukra fordították, kicsiny hányadát összegyűjtve visszakapták, de csak szabaduláskor. (Von Hippel szerint ezzel intézményesült a munkadíjazás mint ösztönző intézmény a büntetés-végrehajtásban.) A teljesített penzum ellenértékéből fizették a rab ellátását és esetleges tartozását, míg ha a norma felett teljesített valaki, abból munkabért kapott, amit hetente írtak jóvá. A penzum nem teljesítése esetén élelmezése nyilvánvalóan csökkent, s várható volt további fegyelmező intézkedések megtétele is.³²¹ A szorgalmas fogvatartottak később könnyebb munkához juthattak. Ebben a megoldásban többen első jelét vélik fölfedezni a progresszív büntetőrendszernek.³²²

A fiatalabbak és a gyengébbek, mint említettük, szövessel és fonással foglalkoztak az első emeleten. Mindkét munkanemben meghatározott napi penzumot írtak elő. A takácsmunkához bevezető tanulódíj alacsonyabb normával indult, azután hétről hétre fokozták a követelményeket.³²³ Bornitius 1625-ben arról számolt be, hogy némi kézműves munka is folyt az intézetben: a foglyokat különféle „műtárgyak” előállítására oktatták, a műveltebbek szakmai képzésben is részesültek. „Az mire látták az benne valo gondviselők, hogy alaklmas tehatarra valasztják, kit deakságra, kovaczságra, kit szabóságra, aczságra, ötveességhre és egyéb meseterségekre...” oktatják és készítik fel a fogvatartottakat.³²⁴

A munka azonban nem annyira a szakértelem elsajátítását szolgálta, inkább a fegyelmezés eszközeként jelent meg.³²⁵ A munkáltatás nem feltétlenül a társadalomba történő sikeres visszatérést követő megélhetési lehetőségek kiszélesítésére irányult, hanem eszközszerpe volt a javulásban. Ezt kiválóan példázza Szepsi Csombor Márton beszámolója, aki nyomatékosította, hogy a fegyelem-érzés lényegesebb a szakmára tanításnál. Tapasztalatai szerint, mielőtt sor ke-

³²⁰ ROSENFELD 1910, 807.

³²¹ *Amsterdamer Zuchthausordnung*. Teil I. Art. 5., 7., 21.; Teil II. Art. 17., 18., 19., Vö. HIPPEL 1898, 474, 460.

³²² RADBRUCH 1952b, 166. SCHATKE, Herbert: *Die Geschichte der Progression im Strafvollzug der damit Zusammenhängenden Vollzugsziele in Deutschland*. Frankfurt am Main–Bern–Las Vegas, 1979. Verlag Peters Lang GmbH. 45.

³²³ *Amsterdamer Zuchthausordnung*. Teil I. Art. 5., 7., 21.; Teil II. Art. 17., 18., 19., Vö. HIPPEL 1898, 474, 460.

³²⁴ SZEPSI CSOMBOR 1968, 192.

³²⁵ JAGEMANN 1854, 56.

rülne a szakmai képzésre, „próbálják enedelemességét sok dolgokon”³²⁶ a beutaltaknak. Így például követ hordatnak a fogvatartottakkal egyik helyről a másikra, majd vissza, kútból vizet kell fölhúznia, hogy azután visszatöltse abba. A munkáltatás ilyen célját egy különleges építészeti megoldás a vizes pince (a „vízszivattyú”) intézménye fejezi ki a leghívebben: a lusta, dologra nem fogható, nehezen fegyelmezhető foglyokat egy kéziszivattyú vagy egy vödör társaságában a pincébe zárták. Az amszterdami csatornarendszerrel összeköttetésben álló tenger a pincehelyiséget időről időre az apály-dagály függvényében elárasztotta vízzel. A víz olyan sugárban ömlött befelé, amilyen kiemelőképessége volt a szivattyúnak. A fegyelmi büntetésre ítéltnek saját testi erejével kellett kipumpálnia a vizet, hogy ne fulladjon meg (vagy vödörrel kimernie az egyetlen ablakon). Saját életéért kellett tehát dolgoznia.³²⁷ (Korabeli feljegyzések szerint a lusta munkakerülőkre nagy hatással volt a pincében eltöltött néhány óra, rendszerint „javultan” kerültek ki onnan.)

Fegyelmi büntetésként egyébként alkalmazták az éheztetést, illetve a testfenyítő büntetéseket is, a vizes pince csupán ultima ratióként jelent meg a ház gyakorlatában.

A munka felbukkanása alapjaiban alakította át a szabadságvesztés-büntetést. Ettől fogva annak általános és alapvető elvévé vált. Kezdetben jelentős viták zajlottak a nyilvános és az intézeti munka közötti különbségekről, sokan a középkori opera publica felelevenítését is alkalmasnak tartották, mások ezt a munkáltatás nevelő és reszocializációs jellege miatt vitatták.

A nyilvános munkában a finansziális hasznosság és a becsületbüntetések hajdani tradíciója keveredett. A nyilvánosan foglalkoztatott elítéltek építkezéseken, útkarbantartásokon, útjavításon, köztéri takarításon alkalmaztattak. Hagyományosan összeláncolva, felfegyverzett felügyelő kíséretében indultak el munkára minden reggel, s sötétedésig dolgoztak az ebédszünet kivételével. A legfőbb kifogás volt e büntetési megoldás ellen, hogy a publikum szeme látára kényszermunkára foglalkoztatottak egészen bizonyosan elveszítették még becsületük maradványát is, így reszocializációjuk megnehezült.³²⁸ De a merkantilista megfontolások, melyek a finansziális forrást teremttették meg a működéshez, a tiszta nevelési elv érvényre jutását, a munkának javító eszközként való alkalmazását is többször megakadályozták.³²⁹

A Rasphuys különleges szerepe a büntetés-végrehajtás átalakításában a munkáltatás kapcsán is tetten érhető. Ugyanis Amszterdamban nem az történt, ami logikusan következett volna a tradicionális munkáltatási megfontolásokból, hogy ti. a büntetőrendszerben alkalmazott munkabüntetést és a börtönt

³²⁶ SZEPSI CSOMBOR 1968, 193.

³²⁷ ARNDT 1981, 11.

³²⁸ JAGEMANN 1854, 57.

³²⁹ RADBRUCH 1952b, 166.

vonják össze büntetőszankcióvá. Itt nem a tömlöcöt bővítették ki kiegészítő vagy költségenyhítő elemként a munkáltatással (miként látni joguk a későbbi alapítású német házaknál), hanem éppen fordítva: a munkáltatás igénye mint főfunkció vonta magához a büntetés-végrehajtást. Kívülről, a munkával nevelő szegénygondozás rendészeti terrénumából érkezett az impulzus, s a fenyítőházak kriminalizálódásával vált a megoldás büntetőjogiassá.

„Ne rettegj, én nem a gonoszszágot bosszulom meg, hanem a jóságot kényszerítem ki. Kemény a kezem, de a lelkem nyájas” – szólta a Peter Cornelissoon Hoof megfogalmazta jelmondat a női dologház bejárata fölött. A nevelés szorosan tapadt a munka fegyelmező funkciójához, de ennél többet jelentett. Ekkor és itt kezdődött meg a bennlakók nevelése-oktatása. A nevelési célt munkával, fenyítéssel, oktatással és lelki gondozással kívánták elérni. A munka egyhangúságánál, keménységénél fogva erre különösképp alkalmatlan volt, nem is beszélve arról, hogy ezzel nem lehetett munkaszeretővé változtatni a fogvatartottakat. A munkakedvet korbáccsal és fenyítéssel (éheztetéssel) látták felkeltendőnek, s végső soron a vizes pince mellett kedveslőként bevetették a derest és a szégyenoszlopot is. Fegyelmi szankciók voltak az élelem megvonása és a testi fenyítés mellett még a fogda, a megvasalás, sőt a fogvatartási idő meghosszabbítása is szóba jött. Hentig beszámolt arról, hogy volt a háznak egy titkos osztálya, melyet idegenek nem látogathattak. Ide zárták szűk zárkákba azokat a fogvatartottakat, akiket más, nyilvános eszközzel nem tudtak megfegyelmezni. Ittlétük „ad vitam” vagy csak néhány évre szólt, esetleg addig, míg meg nem javulnak.³³⁰ (Az étkeztetés kezdettől fogva eszközként működött a fenyítésben. Jutalomként jobb, fenyítésként rosszabb élelemhez juthattak a fogvatartottak.³³¹)

Az 1597. március 14-én kelt tartományi körlevél (Octroy by de Staaten van Hollandt en Wesfrieslandt) így fogalmazott: a dologház célja, hogy „a haszontalan fiatalságot Istenfélő, becsületes életre nevelje, és a várost, amennyire csak lehet, megtisztítsa a csőcseléktől”. Amszterdamban a Rapshuysben a fogvatartottak lelki gondozásáról istentiszteleten gondoskodtak, a nevelés céljaira pedig külön oktatási terem állott rendelkezésre, mindenekelőtt az olvasni nem tudó rabok számára. A fiataloknak írás- és olvasásoktatást szerveztek télen minden este és vasárnap kora reggel azért, hogy olvashassák a Szentírást. Naponta háromszor, reggel, délben, este közös imát tartottak. Vasár- és vallási ünnepnapokon külön e célra szolgáló teremben reggel prédikációt hallgattak a fogvatartottak, délután felolvasást, a fiatalabbak vizsgáltak és énekeltek.³³²

³³⁰ HENTIG 1955, 185.

³³¹ HIPPEL 1898, 465.

³³² *Amsterdamer Zuchthausordnung*. Teil I. Art. 3., 4., Vö. HIPPEL 1898, 474, 463.

A közös himnuszéneklések és a vasárnaponkénti egy óra játék hozott némi szint a fiatalok életébe. A ma pedagógiaellenesnek tekintett gyakorlat kirívó példája volt, hogy kíváncsi látogatók (nemcsak a hozzátartozók, hanem érdeklődő idegenek is) meghatározott napokon szabadon csatangolhattak az intézetben. Gustav Radbruch döbbenetesnek tartotta, hogy ennek ellenére a fenyítőházak alkalmazott nevelési céljait és eredményeit röpiratokban, úti beszámolóokban, leírásokban dicsőíteni halljuk.³³³

Az kétségtelenül igaz, hogy a házban alkalmazott kemény fegyelem és munka a bűnelkövetőkkel szemben az elrettentési megfontolásokat érvényesítette. Egyben az is világosan látszik, hogy a fenyítőházban a bűnözői motívumok ellen a morális jobbítás, a nevelés érdekében is tettek lépéseket. Persze a kérdést fel kell tenni: mit is értettek a kortársak javításon, melyek voltak ennek kritériumai? A nevelési eszközöket tekintve (a test fizikai leterhelését kemény munkával) úgy tűnik, a kor felfogása szerint elég megtörni a fogvatartott akarát. Elég elérni azt az akarati állapotot, melyben akceptálja a delikvens az állami (büntető-) akaratot, s készenk mutatkozik a jövőben a javulás útjára lépni (értsd: tiszteletben tartani a szabályokat). A „Miracula San Raspini” című röpirat megerősíti ezt a feltevést. A megjavulásról értekezve nem annyira a tényleges nevelést vagy megjavulást elemzi, hanem a megtörséről szól, a hatalom akaratának megfelelő magatartás tanúsításáról. Ezt illusztrálja a már fentebb megidézett, az amszterdami férfifenyítőház bejárata fölötti relief is, mely a korbácsos felügyelő által igába tört állatok szimbolikus üzenetével tájékoztatja a járőkelőket a ház módszereiről és céljairól. A javítás abból állt, hogy a fogvatartottakat „éheztetéssel, szomjaztatással, veréssel, munkával és más eszközzel megtörték”. Vagyis itt szó sem lehet a modern értelemben vett nevelésről, inkább úgy formulázható a jobbítás, hogy abban egyet jelent a nevelés a fenyítéssel.³³⁴

Ennek ellenére a javító eszme viharos térhódítása a büntetésről szóló nézetek átértékelését hozta, de a börtönről vallott tudományos gondolatok megfogalmazódása még váratott magára. Azt majd a felvilágosodás gondolkozói és politikusai végzik el. A kegyetlen testi büntetések, a kivégzések tömeges gyakorlata ellen fellépő filozófusok, tudósok, szakemberek és politikusok a közepkori gyakorlattal szemben majd csak a következő században tették szabályszerű büntetőjogi büntetéssé a szabadságvesztés-büntetést.³³⁵ Az igazságos és humánus büntetések követelése csak ekkor nyitott utat a büntetési elméletek előtt, megkezdve a büntetőjog büntetéstani fertályának tudományos művelé-

³³³ RADBRUCH 1952b, 167.

³³⁴ RADBRUCH 1952b, 168.

³³⁵ KROHNE 1889, 30; KREBS, Albert: *Freiheitsentziehung Entwicklung von Praxis und Theorie seit der Aufklärung*. Berlin–München, 1978, Duncker & Humboldt, 18.

sét.³³⁶ A fény századának zászlóvivői a polgár szabadságának és biztonságának deklarációjával a büntetőjogban a szabadságvesztés-büntetés diadalmenetét alapozták meg, de nem tehették volna ezt a fenyítőházi modell 16–17. századi kiépítése és elméleti-gyakorlati tapasztalatai nélkül.

A nevelő gondolat néha előbukkant a fenyítőház megnevezéseinél (nevelőház, javítóház), de a hivatalos amszterdami titulus, a dologház (Werkhuys) és a később állandósult fenyítőház (Tugthuys) kevésbé utalt erre, márpedig ezek voltak az igazi forgalomban lévő nevek. Az amszterdami modell nyomán emelt Hanza fenyítőházak is ezt a domináló vonást emelték át. Hamburgban a fenyítőház „domus castigationis”,³³⁷ „Haus der Züchtigung”,³³⁸ a fenyítőház alapító okiratában pedig arra utalnak a szabályalkotók, hogy „labore plector”.³³⁹ A „fenyítéssel nevelés” koncepciójából tehát láthatóan a fenyítés erősödött meg, ami nem rontja le a nevelés megjelenésének eléggé nem méltányolható szerepét és hatását a büntetőjog történetében.

„A haszontalan fiatalság istenfélő, becsületes életre nevelése”, „a jó kikényszerítése”, a fiatalságnak, amennyire csak lehetséges, „jobb életre nevelése” mint a hivatalosság által kitűzött fenyítőházi célok a társadalom hasznos tagjaként megtérő fogvatartottakkal számolnak. A társadalomba történő visszatérés a fenyítőház egyik legtöbbet jelentő adaléka a büntetés-végrehajtás megújulásához. A megnevelés (megtörés, fegyelmezés) mellett ugyanis magát a társadalmat, a társadalomnak az elkövetőkről alkotott felfogását is meg kellett változtatni. A hasznos polgárként munkálkodás előfeltétele volt, hogy ne tekintsék becstelennek a visszatérőt, a kor szintjén annyit, hogy ne legyen becstelenítő hatása a benntartózkodásnak.

Mint már említettük, a középkor elítélte a bűn elkövetésének bírói konstataálásával elveszítette jogait a társadalomban. Akit bevetettek a tömlöcbe, legfeljebb az illetékesek méltányosságában reménykedhetett. A carcerben együvé zárt megrögzött bűnismétlők és a fiatalok, az első ízben vétők kényszerű találkozása a börtönt a bűn iskolájává avatta. A tisztas társadalom nem szívesen vállalt közösséget e vegyes körből kiszabadultakkal. Vagyis a büntetésüket letöltők kényszerpályára kerültek, útjuk egyenesen kanyarodott vissza a bűnözéshez. Az amszterdami fenyítőházi modell feladata volt tehát e becstelen

³³⁶ HORVÁTH Tibor: *A büntetési elméletek fejlődésének vázlatja*. Budapest, 1981. Akadémiai Kiadó, (Jogtudományi Értekezések) 43.

³³⁷ RADBRUCH 1952b, 168.

³³⁸ WEBER, Hellmuth von: Die Entwicklung des Zuchthauswesens in Deutschland im 17. und 18. Jahrhundert. In *Festschrift Adolf Zycha. Abhandlungen zur Rechts- und Wirtschaftsgeschichte*. Weimar, 1941. Verlag Hermann Böhlau Nachf., 429, 445.

³³⁹ *Ordnung des Werck- und Zuchthauses de Anno 1622*. Hamburg, 1718. Gedruckt bei Conrad NEUMANN 12. Erre még vö. STRENG, Adolf: *Geschichte der Gefängnisverwaltung in Hamburg von 1622–1872*. Hamburg, 1890. Verlaganstalt und Druckerei Actien-Gesellschaft (vormals J. F. RICHTER), 179.

karaktertől megszabadítani a bezártakat. Minthogy az egész intézmény a bennlakók társadalmi visszatérését szolgálta, a házból a polgári társadalomba kilépő nem lehetett „becstelen”. A becsületes jelleget úgy igyekezett fenntartani a magisztrátus, hogy a házba utaltak és felvettek körét korlátozta a „kiskriminálisokra” (mint láttuk: kistolvajokra, prostituáltakra, csavargókra), s gondosan ügyeltek a fiatalokúak és az idősebbek elkülönítésére is. Laurenszoon emlékirata alapvető fontosságúnak tartotta, hogy infámiával járó cselekmények elkövetőit ne lehessen beutalni az intézetbe.³⁴⁰ Ezt a célt megkönnyítette, hogy párhuzamosan a Rasphuyszel tovább működött a városi carcer a súlyos bűnelkövetők számára. Sajnos a ház túl sokáig nem tudta megőrizni becsületes státusát, mert a szabadságvesztés-büntetések elterjedésével, más lehetőség híján lassan feltöltődött az intézet bűnöző elemekkel. E folyamat felszámolta a dologház tisztaságát, távolabb került a korábbi „becsületes” cél. Ugyanakkor azonban nagy jelentőségű lépés történt: a büntetés-végrehajtás „gyarmatosította” a fenyítőházat, s ezzel a börtönügy integráns részévé tette a munkát, a nevelést és a társadalomba való visszatérés biztosításának eszméjét.

39. A SPINHUYS. A protestáns munkaethosz megvalósításához alkalmatlannak bizonyultak a hagyományos, közös elhelyezésű börtönök, a férfiak, nők és gyermekek, koldusok, szegények, tébolyultak válogatás nélküli egységes elhelyezése. Nem véletlen tehát, hogy már két esztendővel a Rasphuys megnyitását követően a férfiaktól elkülönített női fenyítőházat állítottak fel, ahol mindenekelőtt a szövésnek könnyebb, illetve terheesebb változatait alkalmazták. Ezért nevezték Spinhuysnek (Szövőháznak).³⁴¹ [Érdekessége, hogy a Spinhuys elnevezés a későbbiekben átszállt a német fenyítőházakra, dologházakra, utóbb a szövőmunkát alkalmazó fegyházakat is e névvel illették (Spinnhaus).]

A külön fenyítőházi egységről 1596. november 13-án döntött a tanács. „Nem lenne tanulság nélkül való a nőket egy külön házban elhelyezni, egy fonóházba zárni, ahol a fiatal lányok és mások, kik koldulással vagy csavargásból élnek, gyapjúfonással foglalkoztassanak.”³⁴² 1597-ben nyílt meg az Ursula nővérek kolostorában a Szövőház, Spinhuys (ergasterium feminarum, netoria domus) néven. Moes már idézett 1598-as tudósítása igazolja, hogy a női ház általánosan bevett elnevezése már a kezdetekkor Spinhuys volt. „A lányok a fonással egy csomó pénzt keresnek” – írja. De tudni kell azt is, hogy a női szövő- és fonómunka, melynek nehezét (az alapanyag-előállítás) a jobban viselkedő férfi fogvatartottak végezték, nem volt kifizetődő, sőt kifejezetten ráfizetéses az intézet szempontjából.³⁴³

³⁴⁰ FUMASOLI 1981, 39. SELLIN 1944, 27.

³⁴¹ ARNDT 1981, 11.

³⁴² HIPPEL 1898, 443.

³⁴³ HENTIG 1955, 185.

Ő jegyezte le azt is, hogy „egy vagyonos polgár, aki ismeretlen akart maradni, 1000 guldent adományozott a ház céljaira” (!). Tehát komoly támogatása és reputációja volt a háznak.³⁴⁴

A női fenytőház elhelyezésére is egy üres kolostort, az Ursulák zárdáját rendelte tehát a hatóság. A biztonsági intézkedések itt enyhébbek voltak, mint a férfiaknál: ennek az épületnek már voltak ugyan ablakai, de azokat sűrűn berácsolták, s megszüntették az ablaknyitás lehetőségét.³⁴⁵ A női intézet építészeti berendezéséről nincs pontos információnk. Ami fennmaradt, az a néhány versike, melyeket oktató célból helyeztek el részben a ház homlokzatán, részben a falakon. A Spinhuys női fenytőház volt, tehát főként prostituáltak, alkoholisták nők, kisebb bolti és piaci tolvajok találtak benne otthonra.³⁴⁶ „Szerencsétlen lányok, hajadonok és asszonyok számára / Koldulás, csavargás és rossz útra tévedés ellen / Alapították e fonóház, miként az itt látható, / Senki se tétovázzon, senki se sajnáltassa magát / A jótékonyosság keze itt simogat / Ki tudja, mi történhet még, ami számára kedvező.”³⁴⁷

1643-ban a Spinhuys leégett, de két év alatt új épületet húztak fel a helyén, amely az akkoriak szemében érzékelhetően nagyobbak tűnt a korábbiaknál. Ekkor már az épület leírását plasztikus előadásban kapjuk meg. Egy korabeli beszámoló arról tájékoztat, hogy a világos dolgozótermekben szép berendezés van, tágas terekről és nagy ablakokról szól a leírás. Ami lényeges: a Spinhuysban magánzárkákat is találunk.³⁴⁸ Ugyanakkor egy 1644-es keltezésű, s F. v. Zesen által jegyzett leírás szerint „amilyen szép a ház kívülről, olyan borzalmas belülről”.

A nők három nagy teremben dolgoztak, melyet prostituáltak, alkoholisták és tolvaj nők töltöttek meg, akik szövással, fonással, kötéssel, horgolással foglalkoztak. Egy 1765. évi beszámoló szerint a fogvatartottakat a nagy teremben három oldalon sorba ültették le, mint az iskolában. Az egyik oldal varrt, a másik font, a harmadik pedig kötött. Reggel mindannyian megkapták az napi porciójukat, amivel végezni kellett estére.³⁴⁹ A munkakényszert az udvarban központi helyen álló szégyenfa (pellengér) szimbolizálta, melyhez azokat kötötték ki, akik megtagadták a munkát. A lustákat, munkakerülőket meghatározott csapásszámú testfenyítéssel sújtották. Éjszakára a nőket közös hálótermekbe zárták. Az elhelyezés „feszített létszáma” utal, hogy egy ágyban alkalmanként

³⁴⁴ ROSENFELD 1906, 13.

³⁴⁵ ARNDT 1981, 11.

³⁴⁶ HENTIG 1955, 184.

³⁴⁷ HIPPEL 1898, 457.

³⁴⁸ HIPPEL 1898, 458.

³⁴⁹ ROSENFELD 1906, 806–807.

három nő is kénytelen volt aludni. 1661-ben a Spinhuysban 15 fő elhelyezéséről beszéltek, az új intézetben (1664-től) már 52 személy nyert befogadást.³⁵⁰

A Rosenfeld közzétette 1765. évi beszámoló szerint a kriminalizálódás a nők-nél is bekövetkezett. „Öreg és fiatal kurvák, tolvajok és gyilkosok voltak, akik megérdemelt büntetésüket töltötték, és 3, 10, 20 esztendőre és életfogytiglan maradtak itt.”³⁵¹ Az öltözetük általában szegényes volt, de a látogatók megjegyezték, hogy akadtak közöttük kifejezetten jól öltözöttek is, sőt gyémánt fülbevalót viselők is. (A kriminalizálódási folyamat a 17. század közepén kezdődött meg. Hippel 1664-től tud bizonyítékot olyan női fogvatartottakra, akik büntetőbírói ítélettel kerültek be, megbélyegzéssel, esetleg veréssel súlyosbítva.³⁵²)

40. A SECRETHUYS. A (büntetés-) végrehajtás korábban természetes egységének megtörése, legalább „hosszirányú” felbontása a nők és férfiak elkülönítést hozta tehát. A nemek szerinti szétválasztás mellett egy harmadik igény (és intézeti forma) is megjelent, mely elválasztotta a fiatakorúakat és a gyermekeket is a felnőttektől. 1600. november 27-én újabb határozata született a tanácsnak: a becsületes polgárok gyermekeinek és a vétkes bezártak elkülönítésére felállították a fiatakorúak külön házát.³⁵³ Az intézet 1603-ban nyitotta meg kapuit ugyancsak a klarissza kolostor épületegyüttesében, de a férfi dologházon kívül, külön bejáratral (Secrethuys).³⁵⁴

A Secrethuys udvara csak kétoldalt volt beépítve. Egyik felén két emeleten öt-öt kisebb szoba, másik oldalon egy nagy négyszögletű terem, tűzhellyel, a fölött még két szoba. Több tudósító is ír arról, hogy a szobák föl voltak osztva kamrácskákra, s minden elítélt ilyen önálló kamrába volt elhelyezve. A nagyterem alatt három büntetőcella. (Milyen érdekes hogy nem tudtak elszakadni a középkortól. A büntetőcellának a föld színe alatt kellett lennie!³⁵⁵) Szemben a férfi fenyítőházzal, melynek fő célja a keménység, a fiatakorúakkal szemben enyhébb eljárási szabályokat alkalmaztak. A Secrethuysban a fiatakorúakat kizárólag magánzárkában helyezték el, s a közös termek voltak az oktató- és képzőhelyiségek. Télen az építményt fűtötték.

Hippel szerint bizonyos, hogy már a 17. század közepére itt éjszakai külön elzárást rendszeresítettek, miközben nappal az együttműködés volt gyakorlatban. Ő úgy látja, hogy ezzel megdőlt a San Michele és Gent legendája és elsőse a magánrendszerre történő áttérés tekintetében, hiszen az 1650-es évekre Amszterdam megelőzi őket. A 18. században átalakították az épületet,

³⁵⁰ ARNDT 1981, 13.

³⁵¹ ROSENFELD 1906, 806.

³⁵² HIPPEL 1898, 448.

³⁵³ ARNDT 1981, 15.

³⁵⁴ HIPPEL 1898, 442.

³⁵⁵ HIPPEL 1898, 454.

és magánzárkarendszert hoztak létre. 1765-ben Wagenoors arról számolt be, hogy a legtöbb vétkest elkülönítve helyezték el. Az elkülönítés „tartós” fogásnál éjjel-nappalra szólt.³⁵⁶

A fiatakorúakkal takácsmunkát végeztettek, hasonló napi penzummal, mint a férfifenyítőházban.³⁵⁷ Bornitius 1625-ben azt írja, hogy a Secrethuys és a fiataloknál, a műveltebbeknél szakmára oktatással is foglalkoztak.³⁵⁸

Rosenfeld beszámolt arról, hogy kezébe került egy 1611-ben publikált munka, bizonyos Gaspar von Widmorkter tollából, aki arról tudósított, hogy Hessen-Kassel tartományi grófja, Moritz kamaragróf 17 éves fiát itt tartotta őrizet alatt. Arról is szól, hogy ekkor ott őriztek egy herceget is Frankfurtból, valamint egy badeni vámos fiát, aki atyja kifejezett kérésére került a házba.³⁵⁹

41. KRIMINALIZÁLÓDÁS. Az amszterdami fenyítőházak első ízben határoztak meg egységes (büntetés-) végrehajtási célt, melyhez igazodnia kellett az építészeti megoldásoknak is.³⁶⁰ Jörg Arndt szerint kétségtelen, hogy az amszterdami fenyítőházak berendezése, építészeti megoldásai a büntetés-végrehajtás történetében első ízben tükröztek vissza valamiféle végrehajtási koncepciót, mely a pusztá őrzésen és kínzáson túlmenően további célokat határozott meg a rabokkal való bánásmódban.³⁶¹ Arndt véleménye szerint a szabadságvesztés mint büntetés önállóan és a modern szabadságvesztéshez igazodóan teljes egészében első ízben a fenyítőházak kapcsán jelent meg az európai történetben.³⁶² Ehhez persze előfeltevésként el kell fogadni azt a tételt, hogy az amszterdami fenyítőház lényegében büntetőintézet volt. Radbruch szerint az akkorra már elbüntetőjogiasodott Bridewellt tekintették mintaképnek az amszterdami intézetek alapításánál, amelyik így már eleve büntetőintézetnek szerveződött. Ezzel szemben Weber úgy látja, a fenyítőházak nem voltak, s nem lehettek büntetőjellegűek, hiszen akár a személyeket, akár az eljárást nézzük, erre a következtetésre kell jutnunk. A bekerülő koldusok, csavargók, szajhák, neveletlen gyermekek. Ezek nem bűnözők voltak, akiket büntetni kellett volna, csupán munkakerülő elemek, akiket munkára szerettek volna kényszeríteni. Az eljárás maga pedig (ti. a munkás, becsületes élethez közelítés) a kálvinizmus befolyása alatt állott. Az pedig a munkát nem keverte a büntetéssel. A németalföldi modell esetében egy alternatív büntetési képletet alakítottak ki. Ha megengedjük, hogy az amszterdami fenyítőház félig-meddig büntetőintézet-

³⁵⁶ HIPPEL 1898, 456.

³⁵⁷ HIPPEL 1898, 461.

³⁵⁸ HIPPEL 1898, 462.

³⁵⁹ ROSENFELD 1906, 13.

³⁶⁰ ARNDT 1981, 9.

³⁶¹ ARNDT 1981, 15.

³⁶² ARNDT 1981, 8.

mény, akkor el kell fogadnunk azt is, hogy egy alapvetően, az általánosan megszokottól eltérő jellegű szankciónemet testesít meg, olyat, melyben a tényleges szabadságelvonás a büntetés. A kálvinizmus nem büntetni akart a munkával, hanem nevelni, dologhoz szoktatni a fogvatartottakat. A munka nem büntetés, hanem eszköz és cél. Tehát ha a(z amszterdami) fenyítőházba utalást egyáltalán büntetésnek tekintjük, a test gyötrése, a munka nem tartozik hozzá. Még a testi fenyítés, a fegyelmezés is csupán eszköz a munkáltatáshoz, illetve a munkához szoktatáshoz.

A fenyítőházak felállításának nem volt előfeltétele valamiféle büntetőkezelés intézményesítése.³⁶³ Ez azonban nem zárja ki a kriminalizálódási folyamatot. Aligha vitatható, hogy „a dolog természeténél fogva” (minthogy kifejezetten egy büntetőügy kapcsán került sor az alapításra) bekerültek kiskriminális elemek is a házakba. Több arra utaló jegyzőkönyvi bejegyzés is szerepel az amszterdami tanács aktáiban, mely arról szól, hogy a bitótól, illetve a testi büntetésektől akartak megóvni fiatalokat, akik szerintük még javíthatók. Ez a büntetőjelleg irányába mutat. Így természetes lett a fokozott fenyítő fegyellem a házakban, ami kézenfekvővé tette (legalábbis nagyon megkönnyítette) a házak viszonylag korai kriminalizálódását. De hogy más minőségű a büntetés a korábbiakhoz képest, azt a becsületes karakter is igazolja. Ennek tükrében értelmezhető Lieberwirth álláspontja, hogy ti. a középkori börtönhöz képest ez a 16. század végén kialakult új szabadságelvonási forma teljesen más, eddig ismeretlen vonulata a büntetési rendszer fejlődésének. Egy különleges szabadságvesztésről van szó, mely vallási szempontok hatása alatt elsősorban a koldusoknak és munkakerülőknak munkában és munkával történő kényszernevelésére jött létre.³⁶⁴

Az új típusú szabadságvesztés-büntetés megteremtését látja Günther Kaiser is a fenyítőházakban. Azzal, hogy a fenyítőházak alapítói a fegyelmet állították a rezsím középpontjába, s hogy a végrehajtást átgondolták a nevelés és a munka szempontjából, forradalmat indítottak útjára. S miután a munkával nevelés a kálvinista munkaerkölcs értelmében született, elválmatlaná lett a lelki gondozástól. A vallás jelenléte, az erkölcsi gondozás messzemenő biztosítéka volt a sikernek. A puritán szigor kemény intézeti rendszabályokat követelt, a fegyelmezés számos intézeti elemét provokálta ki, hiszen deklarált célja volt a munkára, fegyelmezett, szabályozott életre szorítás.³⁶⁵ Dünkél ugyancsak a nevelés és javítás eszméinek áttörésében látja a határt a modern és a régi között.³⁶⁶ Az új modell nemet mondott a középkor elrettentési teóriájára, a testi és halálbüntetések uralmára, és megalapozta a büntetés-végrehajtásnak

³⁶³ WEBER 1961, 46.

³⁶⁴ LIEBERWIRTH 1971a, 1239.

³⁶⁵ KAISER 1983, 11–12.

³⁶⁶ DÜNKEL 1983, 25.

a szabadságra mint elvonandó értékre, a munkára mint nevelő eszközre építő javító koncepcióját.³⁶⁷ Határozott kontúrokkal jelent meg a reszocializációs elképzelés, mely a becsületes karakter bevezetésével, nagy erővel rombolta a hagyományos bűnősfelfogás képletét. A nevelhető, jobbítható, a társadalom hasznos tagjává válni képes fogvatartott képe megkérdőjelezte a megtorlás és az elrettentés céltételezését, az elkövető jogvesztettségét és kitaszíttottságát, a tömlöc hagyományos testi büntetés jellegét.

A fenyítőház mint (akár rendészeti, akár büntetés-végrehajtó) intézet persze nem tudott és nem is akart a tömlöc (tehát a büntető igazságszolgáltatás klasszikus büntetés-végrehajtási intézményének) helyébe lépni. A Rasphuysba való beutalás, mint láttuk, nem lehetett általános, hiszen a ház befogadóképessége meglehetősen szerénynek volt mondható. Ebből következően az intézet nyilván nem válhatta ki sem a klasszikus tömlöcfunkciókat, sem pedig a bíróságolás és a kitiltás különféle válfajait. A büntetés-végrehajtás vonatkozásában legfeljebb annyit lehet megállapítani, hogy a tradicionális szankciónemeket csupán kiegészíthette, egy új megoldással színesíthette a büntetőpalettát.³⁶⁸

A holland példa hamarosan követőkre talált. A kontinensen (ahol nem formálódott olyan sajátos börtönügyi praxis, mint a Bridewell mintáján Angliában),³⁶⁹ a kriminológiai zsákutcaba jutott büntető-joggyakorlat örömmel fogadta az új kísérletet.

A szakirodalomban a téma tudósai hosszan vitatták a minta kérdését, azt tudniillik, hogy az Európában oly nagy hatást gyakorló fenyítőházi mozgalom (az egymást követő alapítási hullámok) számára melyik intézet jelenti a kezdetet, az utánzott modellt. Széleskörűen elterjedt a szakirodalomban az a nézet, miszerint a kontinensen alapított házak eredeti mintája a Bridewell lett volna.³⁷⁰ Ez a nézet tényekkel és adatokkal nem bizonyítható,³⁷¹ mivel az amszterdami ház tűzvészben pusztult el, így az alapításáról szóló dokumentumok is elvesztek.³⁷² A nézetek tehát többnyire feltételezéseken alapulnak. Hoppel alapos bizonyításának lényege: sem a Bridewell, sem pedig a Németföldön, az opera publicával egybekapcsolt, őrzésre rendelt házak, helyek és börtönök nem szol-

³⁶⁷ Vö. még HACKER Ervin: A szabadságvesztésbüntetések végrehajtására szolgáló intézetek építése és berendezése. *Különlenyomat a Magyar Jogászegyleti Értekezések és Tanulmányok* 1942. október–december 3–4. számából. Budapest, 1943, HENSEL 1979, HOLTZENDORFF 1871, HIS 1928, KÖSTLIN 1855, ZOEPFL Heinrich: *Das alte Bamberger Recht des Quelle der Carolina*. Heidelberg, 1839. Druck und Verlag von Karl Graas, KASPERS, Heinrich: *Von Sachsenspiegel zum Code Napoléon*. Köln, 1972. Wienard Verlag. PULSZKY Ágost – TAUFFER Emil: *A börtönügy múltja, elmélete, jelen állása különös tekintettel Magyarországra*, Pest, 1867. Emich Gusztáv kiadása, SELLERT–RÜPING 1989.

³⁶⁸ FUMASOLI 1981, 42, SELLIN 1944, 48.

³⁶⁹ MITTERMAIER 1954, 17.

³⁷⁰ Vö. CONRAD 1962, II. 424, LIEBERWIRTH 1971a, 1240. és SCHWIND–BLAU 1976, 4.

³⁷¹ DOLEISCH v DOLSPERG 1928, 131–135. és HIPPEL 1898, 429.

³⁷² SELLERT–RÜPING 1989, 258–259.

gáltak és nem is szolgálhattak mintául a fenyítőház-alapítási hullámhoz. 1660 előtt, a Hanza-városokat kivéve Németföldön nem alapítottak fenyítőházakat. Az északiak modellje pedig Amszterdam volt.³⁷³ Wahlberg meglehetősen határozottsággal foglal állást a kérdésben. Szerinte sem az 1552-es londoni fenyítőház, sem a régi itáliai javítóházak, sem a nürnbergi Alte Spinnhaus (1588) nem lehetett kiindulópont. Ő is leteszi a voksot amellett, hogy az amszterdami házak domborították ki első ízben és meghatározó módon az ergasteria disciplináriát.³⁷⁴ Világos az álláspontja: javítóházaknak, dologházaknak, fenyítőházaknak nevezett intézetek voltak régebben is, de a börtönügy nagy forradalmát azok a hollandok idézték elő, akik a munka és a nevelés intézményét összekapcsolták, s hangsúlyukat felerősítették a végrehajtási rezsimben. Laubenthal Hip-pel mellett szavaz. Szerinte sem az angolszász minta volt a modell a kontinens számára, hanem az egymásra figyelő németalföldi és északnémet tartományok együttműködéséből nőtt ki a közös modell.³⁷⁵ Liebertwirth álláspontja szerint az Angliában életre hívott Houses of Correction előképe után alapították a holland házakat. Nem indokolja, miért gondolja így.³⁷⁶ Kaiser is azon az állásponton van, hogy a Bridewell kastélynak meghatározó hatása volt a németalföldi házalapításokra.³⁷⁷ Radbruch és Weber³⁷⁸ a Bridewellt mintának tekintik, Eberhard Schmidt³⁷⁹ ellene van. Kriegsmann úgy látja, a Bridewell a kontinensen nem gyakorolt befolyást a büntetési rendszer, a börtönügy, a fenyítőházak fejlődésére.³⁸⁰ A fenyítőházi modellben Radbruch és Weber³⁸¹ a rendészeti súlypontot tartja fontosnak, Hip-pel és Schmidt a büntetőjelleget.³⁸²

A Bridewell hatása végül is nem bizonyítható, de nem is cáfolható bizonyossággal. Azt nyilvánvaló oktalanság feltételezni, hogy a nagy rivális (Anglia) ilyen horderejű kísérletéről, mint a Bridewell, ne tudott volna legalább hír szintjén az amszterdami tanács. Franz Doleisch von Dolsperg éppen azért hajlik inkább arra, hogy az amszterdami ház a Bridewell ötletéből származik, mert figyelemmel van arra a szoros viszonyra, mely a két ország között az intenzív gazdasági kapcsolatok révén kialakult. Thorsten Sellin a holland és vallon tákácsokra hivatkozik, akik nagy számban költöztek a békésebb viszonyok és jobb gazdasági helyzet okán Angliába, s a 16. század vége felé visszatértek hazájukba a kereskedelem és az ipar javulását látva. A legnagyobb holland koló-

³⁷³ HIPPEL 1898, 431.

³⁷⁴ WAHLBERG 1871, 83.

³⁷⁵ LAUBENTHAL 1995, 28.

³⁷⁶ LIEBERWIRTH 1971a, 12.

³⁷⁷ KAISER 1982, 47.

³⁷⁸ RADBRUCH 1950, 124, WEBER 1941, 441.

³⁷⁹ SCHMIDT 1965, 188.

³⁸⁰ KRIEGSMANN 1912, 5.

³⁸¹ RADBRUCH 1950, 124, WEBER 1941, 441.

³⁸² HIPPEL 1898, 242, SCHMIDT 1965, 188.

nia éppen Londonban és Norwichban működött, ahol a Bridewellnek jelentős hatása volt. Nem lehetetlen tehát, hogy visszatértükkor hozták magukkal az ötleteket. Ezzel együtt ő sem feltételezi a közvetlen modellátvételt, inkább a lehetséges megoldásra hívja fel a figyelmet.³⁸³ Feltételezhető az is, hogy valamelyik tanácsúr hallott a londoni házról, s ötletszinten fölvetette a hasonló ház megalapításának gondolatát.

A modellkérdés azonban nem az ötletelést jelenti, hanem a struktúra és a működés átemelését. Mint ahogyan erről Amszterdam és több Hanza-alapítás vonatkozásában tudunk: levelezések maradtak fenn, dokumentumok állnak rendelkezésre. Jelenlegi ismereteink szintjén ezek a bizonyítékok hiányoznak. Nem utal semmi együttműködésre sem az előkészületek, sem a működés során. Eltérők az alapítási törekvések is. Londonban szintisza szegényrendészeti kérdésként fogalmazódott meg az alapítási szándék, Amszterdamban kezdettől fogva rendelkezett a fenyítőház némi büntetőjelleggel a fiatalok, csekély súlyú bűncselekményt elkövető kisbűnözőkkel szemben. Ami valóban bizonyítható a kettejük kapcsolatában, azt Hippel összefoglalta. Valóban a Bridewell a legrégibb angol javítóház, s Anglia időben valóban megelőzte ilyen szempontból a kontinenst. Valóban mindkét intézet a szegénygondozás terepéről sarjadt.³⁸⁴

1650-ben Amszterdamban egy üres raktárházban rendeztek be egy „munka-intézetet”, egy dologházat, amelyben a legtöbb fogvatartott „koldus volt, mások bíróság által könnyebb kihágásokért elítélt elkövető, végül iszákossággért bezártak”. Ezzel egyidejűleg kibocsátottak egy rendeletet, melyben a koldulást a házaknál büntetés terhe mellett szigorúan eltiltották, s a koldulókat vagy kitoloncolták a városból, vagy pedig a dologházba zárták. A cél kétségtelenül javító volt, melyben a koldusokat, csavargókat, iszákosokat és egyéb könnyebb kihágásokat elkövetőket életmódváltoztatásra próbálták bírni. „A szegény gyermekek ott iparos munkát tanultak.” Van Manen abban látja ennek az intézetnek a jelentőségét, hogy a kriminalizálódott fenyítőházi körből megpróbálta kivonni a szegényeket és csavargókat, tehát a büntetőintézeti jelleggel szemben a dologházi karaktert hangsúlyozni. Előzménye is volt ennek az alapításnak: az 1613-ban Amszterdamban alapított alamizsna- vagy szegényház előképe lett a későbbi dologháznak, amikor is elrendelték, hogy semmiféle bűnelkövetőt nem lehet fölvenni a házba. Legfeljebb megrögzött koldusok és csavargók juthattak be. Ezzel – legalábbis Traphagen szerint³⁸⁵ – az első lépés szemtanúi lehetünk a modern, 19–20. századi dologházak felé. Vagyis itt egy specializációról olvashatunk, mely a büntetőintézet irányába tartó fejlődésből oldalvágányt nyitott a kihágók számára.

³⁸³ FUMASOLI 1981, 41, SELLIN 1944, 20.

³⁸⁴ HIPPEL 1898, 429.

³⁸⁵ TRAPHAGEN 1935, 93.

42. A HANZA FENYÍTŐHÁZAI. Az európai államok közül elsőként a Hanza-városok figyeltek fel a holland próbálkozásokra. Mint tudjuk, Bréma (1609), Lübeck (1613), Hamburg (1622) és Dancka (Danzig) (1629) városai egymást követően nyitották meg az amszterdami Tugthuys nyomán fenyítőházaikat,³⁸⁶ melyeket tiszta formájukban (cél, koncepció, rezsim) a németalföldi modellről mintáztak.³⁸⁷ A franciák, olaszok, spanyolok a közmunkát, a gályarabságot, majd a gyarmatokat részesítették előnyben, ami nyilván összefüggésben volt a földrajzi adottságokkal is, s bizonyos értelemben a dologház eszméjének protestáns indíttatásával is.³⁸⁸ (Mindenesetre ebben az alapítási folyamatban már visszatükröződik a tengeri hatalmak és a kontinens belső államainak eltérő orientációja. A gyarmati, közvetlen tengeri lehetőségek hiányában a német büntetés-végrehajtásnak belső megoldásban kellett gondolkodnia, figyelme tehát az intézeti modell tökéletesítése felé fordult. Talán nem tévedünk, ha azt állítjuk, e körülmény szoros összefüggésben volt a német börtönügy és büntetés-végrehajtás-tudomány fejlődésével.)

Von Hippel egy pillanatilag sem kételkedik, hogy a minta Amszterdam volt. Első pillantásra, általánosságban is feltűnnek már olyan hasonlóságok, mint a házak alapítási processzusa, szervezete, igazgatása, rezsimje. Nyomós érv a minta kérdésének eldöntésében az a Bréma levéltárában fellelhető feljegyzés, mely szerint a város magisztrátusa fenyítőházának alapításához az amszterdami tanács segítségét kérte. Dancka levéltárában helyezte el az amszterdami alapító okiratot és házszabályt. A német intézetek a holland minta után követték és erősen tartották a „becsületes jelleg” büntetőfilozófiáját. Magát a munkarendszert, sőt a munkafajtát, a keményfareszelést is átvették a németalföldi elődtől. Hamburg abban is másolta az amszterdami rendszabályokat, hogy lehetővé tette az intézet szabad látogatását nagybőjt idején. A modellkérdésben fontosnak látszik az a tény is, hogy az amszterdami „vizespince”-fenyítést Dancka is bevezette.³⁸⁹ Az elnevezések is a holland mintát követték: a Zuchthaus, Rasperhaus, Spinnhaus is az amszterdami elnevezésekből ered.

A német jogtörténetben van ugyan némi előzménye a „fenyítőház” megnevezésnek: Härter idézi, hogy Mainzban már az első alapításokat megelőzően

³⁸⁶ HÄRTER, Karl: Freiheitsentziehende Sanktionen in der Strafjustiz des frühneuzeitlichen Alten Reiches In *Gefängnis und Gesellschaft. Zur (Vor) Geschichte der strafenden Einsperrung*. Hrsg. Gerhard AMMERER – Falk BRETSCHNEIDER – Alfred Stefan WEISS. Leipzig, 2003. Leipziger Universitätsverlag 87.

³⁸⁷ KAISER 1982, 45.

³⁸⁸ A különböző források és tanulmányok által megadott alapítási adatokban mutatkozó különbség döntően az időpontok meghatározási nehézségének köszönhető. (Így az alapításra szánt összeg letétele, a tényleges alapítás, az építkezés megkezdése, az átadás, a megnyitás, a működés kezdete, az első fogolytranszportok érkezése stb. figyelembevételre lehet oka a lehetséges eltéréseknek. KAISER–KERNER–SCHÖCH 1982, 45.

³⁸⁹ HIPPEL 1898, 649.

egy helyi rendszabály (Policeyordnung Dezember, 1595) a börtön mellett említi a fenyítőházat (Zuchthaus) mint büntetőjellegű intézményt. A közigazgatási rendszabály (mely tehát a rendészeti célok szolgálatára definiálta a házat, szemben a büntető igazságszolgáltatás büntetés-végrehajtási létesítményével) az amszterdami Tugthuys és a majdani brémai fenyítőház kategóriájához közelítette az intézetet. Hippel is tanúsítja, hogy Lübeckben már a brémai intézetlétesítés előtti időkből szólnak iratok „fenyítőházzal”. (Őszerinte ez németalföldi hatás már.³⁹⁰)

Az első történelmi hullámban a fenyítőházak megalapításának indokai nyilván hasonlóak, de nem teljesen azonosak. (Különösen nem a bekerítések idejét élő Angliával.) Amszterdamban, a világkereskedelem első keresztény központjában, a korai kapitalista gazdaság fellegvárában egyszerre kellett szembenézni a munkaerő-szükséglet kielégítésének szorító igényével és a munkásság szerveződéseinek veszélyével, a protestantizmus szegénységképének átalakulásával és a rendi társadalom hagyatékának kezelésével, felszámolásával. A hasonlóképpen iparosodott és kereskedelmi tevékenységből élő Hanza-városokban nagyobb problémát jelentett az újkor kezdetének zavaros évtizedeiben megszerveződő tömegkriminalitás, mely a bandavilág kialakulásával komoly kihívásként fenyegette a gazdag kereskedővárosokat.³⁹¹

Az ún. első német alapítási hullám a 17. század első felében sajátos jegyet viselt magán: a szűk értelemben vett büntetés-végrehajtásnak (mely a szabadságvesztés kapcsán tömlöcöztetésben és a közmunka szervezésében merült ki) nem vagy csak alig volt szerepe a rezsimek kialakításában.³⁹² Ezek az intézetek a fegyelmező munka házai voltak. A történet- és jogtudományban hosszú ideje zajlik a polémia a házak büntetőjellegét illetően. Ezek az időnként ismétlődően fellángoló viták a börtöntörténeti kutatások általánosan elfogadottnak tűnő tételét vitatják, hogy a fenyítőház eredetileg semmiképpen sem tekinthető büntetés-végrehajtási intézetnek. Többben arra hivatkozva, hogy nemcsak Amszterdamban, de Danckában is a büntető igazságszolgáltatással szoros kapcsolatban állottak a fenyítőházak, büntetőintézményeknek tekintik őket. A vita mögött lényegében a kriminalitásnak különféle mélységű definíciói állanak. Tagadhatatlan, hogy a korszakban a büntető igazságszolgáltatás és a rendészet, a közigazgatás között megkérdőjelezhetetlenül szoros kapcsolat állott fenn. Az is aligha vitatható, hogy a fenyítőház kezdetben a jogszabályokat sértő és „kriminálisnak” tekintett magatartások szankciója volt. A csavargást, a koldulást, a munkakerülést a kora újkorban a rendészeti jogalkotás üldözendő és büntetendő cselekményként rögzítette. A fenyítőházaknak a deviáns magatartásokat

³⁹⁰ HIPPEL 1898, 649.

³⁹¹ RADBRUCH 1952b, 163–164.

³⁹² HOFFMANN-HOLLAND, Klaus: *Der modellgedanke im Strafrecht*. Tübingen, 2007. Mohr und Siebeck, 28.

szankcionáló karaktere kezdettől fennállt, s lényegében nem is változott. Idők folyamán átalakultak viszont azok a devianciák, melyek büntetésére a fenyítőházakat létrehozták, illetve utóbb alkalmazták. Helyenként kezdettől, máshol csak a működés későbbi fázisában, de befogadtak „súlyos” bűnelkövetőket is, akiket büntetőítélettel utaltak a házakba, s akik a bíróság egyéb döntése esetén halált vagy súlyos testi büntetést érdemeltek volna.³⁹³

A Hanza-városok fenyítőházainak másik, az amszterdamiétól elütő sajátja, hogy kezdettől fogva *kétfunkciójú házakról* van szó. A szakirodalom már a 17. században magától értetődő fenyítőházi célként emlegette a koldusok elleni fellépés mellett az annak határ- és forrásvidékéről származó, szükségét szenvedő személyek elhelyezését, vagyis a *szegénygondozás* feladatait.³⁹⁴ Amszterdamban is fokozott figyelmet fordítottak a szegényügy kezelésére, de ott nem próbálták meg elintézni egy füst alatt: külön szegényházakat, árvaházakat létesítettek. Hamburg és Lübeck tanácsai az egyszerűség (és nyilván az olcsóság) miatt is egy fedél alatt igyekeztek megoldani a kérdést. 1645-ben Bréma is összevonta a különálló szegény- és fenyítőházat. Dancka pedig a kórházon belül létesített műhelyt (Werkstube).³⁹⁵ A szegénygondozás feladata szerencsétlen módon megterhelte és a fenyítőházak eredeti céljától idegen gondolkodásra és működésre kényszerítette az intézeteket. Utóbb a szegénygondozás mellékvezein megérkeztek az árvaügy, az öreggondozás érintettjei, jelentkezett a kórházi funkció, sőt a tébolyultak kezelése és elhelyezése is. Ez azonban már átvezet egy újabb kérdéshez: a német vegyes modell kialakulásához.

A *fenyítőházak kriminalizálódása* általános jelenség, s ebben a folyamatban sem az amszterdami házak, sem pedig a német alapítású intézetek nem tudták megvédeni magukat a büntető igazságszolgáltatás határozott törekvéseivel szemben. A Hanza-városokban úgy védekeztek a becsületes karakterű intézetek megmaradása érdekében az intervencióval szemben, hogy párhuzamosan büntetés-végrehajtási intézeteket hoztak létre. A kifejezetten súlyos bűnöket elkövetők őrzésére alapították Hamburgban a Spinhaust (1669), Danckában a Rasphaust a fenyítőház udvarában (1690). Lübeckben külön büntetőintézet csak 1778-ban jött létre, de a fenyítőházat a Szent Anna-kolostorban sikerrel óvták a kriminális elemek beözönlésétől.³⁹⁶

43. ZUCHTHAUS ZU BREMEN. Németföldön az első fenyítőház Brémában jött létre, bizonyítottan az amszterdami minta alapján, hiszen fennmaradt az a levél, melyben 1604. december 29-én a város tanácsa tájékoztatást kért az amszterdami kormányhivataloktól az ottani „Zuchthaus” rendjéről, működéséről. A bré-

³⁹³ HÄRTER 2003, 88.

³⁹⁴ HIPPEL 1898, 653.

³⁹⁵ HIPPEL 1898, 654.

³⁹⁶ HIPPEL 1898, 654.

mai magisztrátus alapítási döntésének megerősítése érdekében megkérte az amszterdami háztól a Tugthuys szabályzatait.³⁹⁷ (Amszterdammal Bréma hagyományosan jó kapcsolatokat ápolt, a megoldás tehát kézenfekvő volt.) A brémai ház a német alapításokhoz hasonlóan, a városfalon kívül, a Stephanitornál³⁹⁸ 1608-ban nyitotta meg kapuit,³⁹⁹ és 1609-ben datálták az első házirendet és működési szabályzatot.⁴⁰⁰ Az 1609. január 29-én kibocsátott házirend a nevelést és a munkáltatást állította filozófiája középpontjába, miként Amszterdamban is.⁴⁰¹ A házszabályzat szerint otthontalan koldusokat, könnyelmű személyeket és kisebb súlyú bűnöket elkövetőket vettek föl az intézetbe. Ez utóbbiakat kizárólag az alsóbíróságként eljáró városi tanács döntése alapján. Az első befogadott csoportokban azonban nem csupán városi döntés alapján kerülhettek be letartóztatottak, hanem természetesen tartási és szállásolási költségek fejében saját rokonok kérésére azoknak terhes családtagok is. Számszerűen inkább ezek domináltak, a bűnelkövetők alárendelt szerepet játszottak. Ennek alapján állapítja meg Krause, hogy hasonlóan Amszterdamhoz, itt sem a bűnelkövetők határozták meg az intézeti profilt, fennállásának első szakaszában ez az intézmény sem elsősorban büntetés-végrehajtási intézet volt.⁴⁰² A brémai intézet becsületes karakterét a legszigorúbb tilalom védte az előre megszabott fogvatartotti osztályoktól eltérő elkövetők beutalásától. A saját koldusok és csavargók kizárólag a városi tanács határozatával juthattak a házba. A beutalási rendszer világos megfogalmazása és a kemény tilalom eredményeképpen alapításakor a brémai fenytőház *tisztábban becsületes jellegű volt, mint az amszterdami minta*. Egyértelműen a városi szegénygondozásra telepített megoldás volt a brémai, amit jól szemléltet, hogy kizárólag a saját szegényekről hajlandók egyáltalán tárgyalni a városi urak.⁴⁰³ (Áttételesen ez a tiszta modell is visszaigazolja azt a feltételezést, hogy az eredeti amszterdami alapítás is karakteresen rendészeti [szegényrendészeti] jellemzőkkel bírt, hiszen a mintaként alkalmazott német-alföldi házirend szerint a csavargók és koldusok mellett ott sem jutottak be csak kis tolvajok, azon belül is fiatakorúak, akiket testi büntetéssel nem akartak sújtani.) 1648-ban felbukkant ugyan Brémában egy fiatakorú bűnelkövető, egy tolvaj, akit a városi tanács kötél helyett „*tekintettel zsenge korára és más okok*

³⁹⁷ HIPPEL 1898, 66–67.

³⁹⁸ ALBRECHT–EICKER 1999, 16.

³⁹⁹ GRAMBOW, Ottó: *Das Gefängniswesen Bremens*. Diss. jur. Georg-August-Universität zu Göttingen, Borna–Leipzig, 1910. Druck von R. Noske. 21.

⁴⁰⁰ SELLERT–RÜPING 1989, 302.

⁴⁰¹ ALBRECHT–EICKER 1999, 16.

⁴⁰² KRAUSE, Thomas: *Geschichte des Strafvollzugs. Von den Kerkern des Altertums bis zur Gegenwart*. Darmstadt, 1999. Primus Verlag / Wissenschaftliche Buchgesellschaft. 38.

⁴⁰³ HIPPEL 1898, 610.

ra” hivatkozva örökös börtönre ítélte vasban, amit az új fenyítőház felépülte után ott le is töltött. A következő érdemi bizonyíték 1688-ból származik.⁴⁰⁴

A brémai fenyítőházban intenzív munkáltatás folyt a javításért. Az amszterdami előkép után gyapjűmunkát végeztek a fogvatartottak, valamint a hagyományos fareszelést és egyéb olyan famegmunkálást, mely logikusan kapcsolódott a fafeldolgozáshoz.⁴⁰⁵

A brémai fenyítőház fennmaradását minden lehetséges eszközzel támogatta a város, jóllehet folyamatosan gondok voltak az elszámolások körül. 1610-ben az intézet már adómentességet kapott, s a városi költségvetésből is folyamatosan külön támogatásban részesítették, 1618-ban pedig két alkalommal is lotériajátékok bevételeiből finanszírozták a hiányt. Itt is látható, hogy a fenyítőházak munkáltatása, bármennyire jól szervezett is és jó piaca is van, nem képes gazdaságosan (legalább nullszaldósan) működni.⁴⁰⁶

A fenyítések olyanok, mint Amszterdamban. Itt a külön cella „sötétzárkaként” jelent meg. Összehasonlítani sajnos azért nem lehet, mert az amszterdami források közül hiányoznak azok, melyek beszámoltak arról, milyen célból és milyen szabályok szerint alkalmazták a magánzárkát.⁴⁰⁷

1645-ben új fenyítő- és dologház felépítését határozták el a város urai „*a csavargók és koldusok felszámolására*”. Az 1650-re kapuját megnyitó fenyítő- és dologház egyik épülete azonos volt a korábbi Zuchthaus-sal, ennek megfelelően inkább beszélhetünk bővítésről, mint létesítésről. A fenyítő- és dologház feladata volt azokat foglalkoztatni, akik nélkülözik a munka lehetőségét. Itt tehát valósággal egybekötik a rendészeti (fenyítő) szempontokat a szegénygondozással. Az is a folytatolagosságot igazolja, hogy a munkáltatás is azonos volt (a férfiak fát reszeljenek, a nők fonjanak, a gyermekek kézműves munkát végezzenek – rendelte az új szabályzat).⁴⁰⁸

Az idők folyamán, elsősorban a 18. században túlnyomórészt mindkét nem-béli súlyos bűnözőkkel töltötték fel az intézetet, amely mindinkább büntetés-végrehajtási intézménnyé vált. A brémai büntetés-végrehajtás (eltekintve az elkülönítve őrzött, de mégiscsak egy intézetben együtt fogva tartott férfi és női raboktól – lényegében (a szintén kriminalizálódó) amszterdami ház nyomán fejlődött. Ezzel együtt még a 18. század végén is jó hírnek örvendett a brémai Zuchthaus.

Egy 1790-ben készített leírás szerint a brémai fenyítőház nem tartozott a legnagyobbak közé. Architektúráisan az épület négyszögletes alaprajzú, amelynek közepén fedetlen udvar volt. A zárkák ablakai erre nyíltak. A belső nyitott

⁴⁰⁴ HIPPEL 1898, 610.

⁴⁰⁵ HIPPEL 1898, 611.

⁴⁰⁶ HIPPEL 1898, 612.

⁴⁰⁷ HIPPEL 1898, 611.

⁴⁰⁸ HIPPEL 1898, 613.

térségen át jutott a cellákba elegendő levegő. Az előoldalról, az utcai frontról, ahol az épület bejárata volt, egy kis tágas előudvar nyílt. Ettől jobbra a ház nagy konyhája, balra az inspektor és az előjáró házát összekötő kis helyiség. A raktárnok (ételmester, Speisevater) lakása is az előudvarról volt megközelíthető.⁴⁰⁹ A bejáraton át éppen szemközt egy nagy terem nyílt, ahol a nők dolgoztak. Ezen keresztül lehetett eljutni egy oldalsó helyiségbe, ahol a rabok ruháit tárolták. E teremből vezetett át az út a tágas és világos börtönbe. A nagy, szabályos négyszög alaprajzú terem akkora volt, amekkorát csak az épület megengedett. A föld alatt különböző méretű szobákban a férfiak dolgoztak, illetve aludtak. A várnagy (gondnok) lakásában volt egy őrszoba, amelyik éjszakánként katonáknak adott otthont. A második emeleten egy közepes méretű munkatermet alakítottak ki férfiak számára. A nőknek tágas alvótermeik voltak. A női részleghez külön lépcső vezetett.⁴¹⁰ A templom (Armenhauskirche) a földszinten volt, ahová misére vezették a foglyokat. A helyiségeket az egész intézetben tisztán tartották. A rácsos, de nyitott ablakok bőven engedték befelé a friss levegőt.⁴¹¹ Az 1647. augusztus 5-én tomboló vihar következtében a fenyítőház tornya leomlott, s az abban tárolt lőpor felrobbant, többen meghaltak, a ház egy része kiégett. Utóbb újjáépítették.⁴¹²

A ház bentlakóinak száma 40 körül mozgott. A foglyokat Bréma területéről fogadták. (Kivételesen Hannoverból és Oldenburgból is érkezhettek elítéltek. Összehasonlításképpen: Bréma lakóinak száma 40 000 fő. Wagnitz az arányt a város rendkívül következetesen betartatott erkölcsének, a rendszeres vallási nevelésnek tudta be.⁴¹³) Ami a bűnözőket illeti: azok legtöbbször lopásért, szélhámoságért, prostitúció miatt lettek elzárva. Mindenféle népességből érkeztek elítéltek: fiatal emberek lakták a házat mindkét nemből. Így volt ott boltos segéd, matróz, szolga, fiatal leányka egyaránt. A szülők is elhelyezhették rakoncátlan gyermekeiket a házban, feltéve hogy eltartási költségeit fedezték. A foglalkoztatás a nőknél: gyapjúfonás, harisnyakötés, az erősebb férfiaknál: brazil fa reszelése (ezt végezték a föld alatt), gyengébb férfiaknak: ló-, kecske-, tehénszőrfonás, amiből takarót szőttek.⁴¹⁴ A rabsegélyezéssel kapcsolatban az intézet megtekintésekor Wagnitz el volt ragadtatva a polgárok adakozókészségétől: azok ugyanis nemcsak a szegények, de a fenyítőház

⁴⁰⁹ WAGNITZ, Heinrich Balthasar: *Historische Nachrichten und Bemerkungen über die merkwürdigsten Zuchthäuser in Deutschland: Nebst einem Anhang über die zweckmässigste Einrichtung der Gefängnisse und Irrenanstalten*. 1-2. Halle, 1791–1792. Gebauer II/1. 43.

⁴¹⁰ WAGNITZ 1792, II/1. 43.

⁴¹¹ WAGNITZ 1792, II/1. 45.

⁴¹² WAGNITZ 1792, II/1. 58.

⁴¹³ WAGNITZ 1792, II/1. 46.

⁴¹⁴ WAGNITZ 1792, II/1. 47.

javára is létrehoztak egy alapot.⁴¹⁵ A fenyítőháznak ekkor még hiányzott a belső rendtartása.⁴¹⁶

Az elzártak száma ötven és hatvan között mozgott (gyakran ennek duplájára is felugrott), így a vádlottak és elítéltek a helyhiány miatt nem voltak szétválaszthatók. Ez az embertömeg szűk és egészségtelen helyeken, rossz táplálkozással, ágy, takaró és ruha vonatkozásában szükségét szenved, s mindezek következtében a kemény északi éghajlaton nagy valószínűséggel megbetegszik; gyógyszerek híján a halálozási arány igen magas: 200-ból 45, ami napról napra nőtt. 1813-ból is rendelkezünk még feljegyzéssel a ház utóéletéről. Február 25-én kelt levelében a városi tanács elnöke a párizsi főbírónak és az igazságügyi miniszternek írott levelében azt írja a fenyítőházzal, hogy „jelenleg, mint igazságügyi épület és kényszerdologház működik, csupán két helyiségben, alig több mint tizenkét személy helyezhető el; a letartóztatottak maradékát ablaktalan, hideg, nedves, egészségtelen zárkákba kell zárni”.⁴¹⁷

44. ARMEN- UND WERKHAUS LÜBECK. A város tanácsurái 1596-ban határozatot hoztak arról, hogy a tanács „maga mellé véve a polgárság néhány képviselőjét, javaslatot készítsen a koldulás felszámolásáról”. 1601-ben határozat született a városi szegényrendről. Ennek keretében több intézet felállításáról döntöttek. Egyiket a betegek és teljesen munkaképtelenek számára, a másikat munkaképeseknek, akik nem jutnak munkához, esetleg munkakerülőknél. E célra a Szent Anna-kolostort jelölték ki. Ez „igen kényelmesnek és megfelelőnek találtatott, hogy az ilyesféle emberek abban istenfélelemre és munkára vezéreltessenek”. A rendelet értelmében a „külföldi”, vagyis az idegen koldusokat és csavargókat a ház nem vehetett fel, azokat ki kellett tiltani a városból. Vagyis a brémaihoz hasonlóan Lübeck városa is csak a saját szegényekről hajlandó tárgyalni, a többieket a rendvédelem és az igazságszolgáltatás eszközeivel tartották távol.

A szegényházat (Armenhaus) 1601-ben már át is adták. Az intézetnek Hippe szerint kettős funkciója volt: a munkaképes szegények és koldusok, valamint a fiatakorúak és gyermekek elhelyezése.⁴¹⁸ 1613-ban azután a tanács Zuchthaus felállításáról döntött, melyet a határozat értelmében a kolostorban kellett létrehozni.⁴¹⁹ Újabb épületszárnnyal egészítették ki a kolostort, amiben fenyítőházat rendeztek be, mely a koldusok és fiatakorúak „javító bezárására” szolgált. Ily módon a Német Nemzet Szent Római Birodalmában másodikként

⁴¹⁵ WAGNITZ 1792, II/1. 58.

⁴¹⁶ WAGNITZ 1792, II/1. 58.

⁴¹⁷ ALBRECHT–EICKER 1999, 15.

⁴¹⁸ HIPPEL 1898, 623.

⁴¹⁹ Archiv der Hansestadt Lübeck 03 Behörden bis 1937/ 03.02–1.3/1 – Reichskammergericht Instanzen 1613–1618 W 17.

1613-ban Lübeck városa hívott életre fenyítőházat. A haarlemi előkép nyomán⁴²⁰ kombinált intézet született: egy szegény- és árvaházzal együttesen működött fenyítőház.⁴²¹ A 17. század közepén az intézetet még egy kórházzal, illetve öregek otthonával is kiegészítették.

Maguk a létesítések láthatóan távol álltak egymástól. Időben is évtized választja el őket, tartalmilag is más volt céljuk. A kolostorhoz ragasztott új épület, a fenyítőház egészen szeparáltan működött, nem tették átjárhatóvá a két blokkot. Azáltal azonban, hogy toldalékblokként épült az új ház, stílusában, szerkezetében teljesen átvette az eredeti kolostorépítkezési szabályokat. A kolostorhoz csatolt épületszárny maga is négyszögletes, önmagába visszatérő, szárnyakkal, középen bezárt udvarral tervezett építmény. Benne a gondnok, hat felügyelő (Verwalter) lakása és további tizenhat fogva tartásra alkalmas helyiség.⁴²²

Lübeck birodalmi város eredendően rendészeti és nem büntető fenyítőházként hozta létre intézetét. Wagnitz fogalmazott úgy, hogy a bennlévők nem durva bűnözők, hanem különféle „haszontalan népség”.⁴²³ A fogvatartottak köre nagyjából ugyanaz, mint Amszterdamban és Brémában. Itt a felvettek köre deklarátíve is kiegészült a rokonok kérésére beutalt haszontalanokkal. De ellentétben az amszterdami modell fejlődésével, a város erősen ügyelt arra, hogy a ház kriminalizálódását megakadályozza. Elítelt bűnelkövetők csak kivételképpen jutottak az intézetbe.

1631-ben egy „istentelen vadembert” hoztak, akit a Fronereiben őriztek megvasalva, hogy dühöngésében megfékezzék. 1636-ban egy asszonyt férje kérésére, míg 1667-ben büntetőítélettel két utcai rablót és tolvajt zártak a fenyítőházba. Nagyobb bűnözői „hullámot” eddig nem sikerült bizonyítani. Vagyis, mint a többinél: az igazi feltöltés bűnöző elemekkel a 17. század utolsó harmadában kezdődik meg.

Addig a nőket és férfiakat egyaránt inkább a travemündei citadella építésére, kényszermunkára küldték (erődmunkák), s csak 1778-tól jelentek meg a bűnözők a fenyítőházban. Akkor is szigorúan elkülönített körletben helyezték el őket. A város egyébként 1778-ban felállított egy Spinhaust is a súlyos bűnözők őrzésére és büntetésére.⁴²⁴

Ezzel együtt (vagy talán éppen ezért), dacára korai alapításának, nagyobb szerepet az intézet a német büntetés-végrehajtás történetében nem játszott.⁴²⁵

⁴²⁰ HIPPEL 1898, 614.

⁴²¹ PELC, Ortwin: *Gründliche Nachricht des St Annen Armen- und Werckhauses in Lübeck von 1735*. Herausgegeben von Archiv der Hansestadt Lübeck. Lübeck, 1990. Verlag Schmidt-Römhild (Kleine Hefte zur Stadtgeschichte, Heft 7.) 7–13.

⁴²² HIPPEL 1898, 624.

⁴²³ WAGNITZ 1792, II/1. 47.

⁴²⁴ HIPPEL 1898, 627.

⁴²⁵ WAGENER, Erich: *Die Entwicklung der Freiheitsstrafe in Lübeck von der Carolina bis zur Gegenwart*. Diss. jur. Göttingen, 1929. Handelsdr. 18.

45. WERK- UND ZUCHTHAUS HAMBURG. A hamburgi fenyítőházat kevéssel a haarleemi minta után berendezett lübecki intézet megnyitását követően létesítették. Ebben a városban is a szegénygondozás keretében létesített intézetekkel együtt jelent meg a fenyítőház. 1604-ben bocsátott ki a városi tanács alapítórendeletet az árvaházról, s ezzel egy időben határozott a rossz szociális állapotok orvoslására irányuló javaslatok kidolgoztatásáról. A tanácsurak megcélolták egy kényszerdologház felállítását is, ahová a saját városi koldusokat, a munkaképes munkakerülőket tervezték bezárni.⁴²⁶ Ennek neve Hamburgban a tervezetek szerint „Zwangsarbeitsanstalt” lett volna. 1614-ben megkezdték a döntés alapján az építkezést, egyetlen épületbe tervezve a dologházat és a fenyítőházat is. Így született meg a Werk- und Zuchthaus. Úgy vélem, igen fontos üzenete van annak, hogy a szóösszetételben a Werkhaus megjelölés került a hangsúlyosabb, első helyre. Így üzent Hamburg, hogy nem a fenyítőjelleg, hanem a dologházfunkciót hangsúlyozták. Az alapítási folyamat azonban elnyúlt: a tervezés körüli viták és nézeteltérések miatt évekig húzódott a megnyitás.⁴²⁷ Nincsenek pontos adatok arról, mikor kezdte meg működését az intézet, de az bizonyos, hogy 1622-ben jelentések szólnak már állandó funkcionálásáról.⁴²⁸ Ezért a szakmunkák java része erre az esztendőre teszi megnyitásának (hibásan alapításának) dátumát.⁴²⁹

Mindenesetre 1622. március 8-án bocsátották ki a házzsabályokat (Werk- und Zuchthaus-Ordnung), amelyik a ház belső rendjét és üzemét szabályozta.⁴³⁰ Az intézet egy valamivel későbbi leírása⁴³¹ megvilágítja az intézet célját. Az intézet mottói a kapu fölött volt olvashatóak: „Labore Nutrior, Labore Plector” (A munka táplál, a munka fegyelmez) és „Ich bin ein solcher, der sich durch Arbeit ernehret, Und ich bin ein solcher, der durch Arbeit gezüchtigt wird” (Olyan vagyok, aki munkából tartja fenn magát, és akit a munka fegyelmez). A fenyítőház célja az alapító okirat szerint legalábbis a fogvatartottak megjavítása ima és munka által. Ebből következett, hogy hasonlóan a társintézményekhez, a házban tartózkodás nem lehetett megbecstelenítő hatású. Sieveking, a ház korábbi provizora jegyezte fel, hogy „nekünk kellett az embereket nevelni és javítani, s kemény büntetésekkkel mutattunk utat az erkölcsökhöz, és így erősítettük a javulásukat”.⁴³²

⁴²⁶ HIPPEL 1898, 631.

⁴²⁷ EBELING, Albert: *Beiträge zur Geschichte der Freiheitsstrafe*. Breslau–Neukirch, 1935. Kurtze. (Strafrechtliche Abhandlungen Heft 355.)17.

⁴²⁸ HIPPEL 1898, 632.

⁴²⁹ SCHMIDT, Bärbel: Stigmatisierung durch Kleidung: Häftlingskleidung. In *Von Kopf bis Fuss*. Hrsg Brigitte HUSE. Münster, 2004. Waxmann Verlag

⁴³⁰ *Ordnung des Werck- und Zuchthauses de Anno – 1622*.

⁴³¹ Zustand und Gelegenheit des Werck und Zuchthauses Hamburg. Közli EBELING 1935, 38.

⁴³² SIEVEKING, Heinrich: Hamburger Gefängnisfürsorge in 18. Jahrhundert. In *Festschrift Otto Lehmann zum siebzigsten Geburtstag am 1. November 1935 überreicht*. Mit der Herausgabe beauftragt:

A dolog- és fenyítőházban „kényszerítő módon” zárattak el a fogvatartottak, főként munkakerülők, saját városi koldusok, veszélyes és léha elemek, kisebb bűnelkövetők és a hozzátartozók kérésére bekerülők.⁴³³ A hamburgi fenyítőházi rendtartás mondja a preambulumban: a magas városi tanács szívéből és atyai jóindulattól vezéreltetve, miután szükségesnek ítélte, egy dolog- és fenyítőházat alapított, melyben „a szegényeket ellátják, a koldusokat foglalkoztatják, és ahol ezek mindenféle veszélytől megóvatnak”.⁴³⁴ A házszabályok szerint a bentlakóknak két csoportjával lehetett számolni. Egyfelől a vétkes vagy vétlen elszegényedettekkel, akik a Werkhausban ellátáshoz jutottak, másfelől az úgynevezett „Züchtlingékkal”, a foglyokkal, „akik természettől fogva a mindenféle gonoszra és rosszra készek”, és ennek megfelelően „könnyelmű, vétkektől és büntettekről felismerhető kicsapongó életet visznek”, amelyet a fenyítőházban alkalmazott kényszerszermunkával lehet és kell megfegyelmezni, nehogy egy napon a hóhér kezébe essenek. (Vagyis a tulajdonképpen antiszociális személyek csoportja, szajhák, koldusok, iszákosok, herdálók és hazudozók köre.) Mindenesetre a fenyítőházi beutalások túlnyomó többsége kifejezetten megelőző intézkedésnek tekinthető, ami nem függött büntetőbírói ítélettől, sőt kifejezetten nélkülözte a törvénykezési döntést.⁴³⁵ A fenyítőházba zárás ennek következtében nem volt büntetőjogi büntetés, hanem csupán biztonsági intézkedés, kényszerítő beutalás és munkára szorítás, mely lényegében a büntetés helyébe lépett. Hasonlóan a brémai intézethez ez a ház is elsősorban a koldus- és szegénygondozás intézménye volt tehát, és kevésbé büntetés-végrehajtási intézet. Ennek megfelelően a kezdeti időkben csak elvétve küldtek bírói ítélet nyomán elítélteket az intézetbe. Csupán a század második felében, a századfordulóhoz közeledve sokasodtak meg a büntető igazságszolgáltatás bírói aktusai a beutalás körül.⁴³⁶ Valójában a 18. században került a fenyítőház a büntetőeljárás „útjába”, ekkortól vettek fel ugyanis a kisebb bűnözők mellé súlyos bűnelkövetőket is.⁴³⁷ (S ezzel megkezdődik az intézet kriminalizálódása.⁴³⁸)

A ház maga a belső Alster keleti oldalán, a későbbi Ballindamm kezdetén állt. A hamburgi Werk- und Zuchthaus épülete a kolostorépítészeti elgondolásokat követő, négyszögletű zárt épülettömb volt, mely egy ugyancsak négyszögletű udvart zárt körbe. A termek: közös munkatermek, hálósobák és éjjel-nappali

Paul Th. HOGGMANN. Hamburg (Altona-Elbe) 1935, H. Lorenzen. (Altonaische Zeitschrift für Geschichte und Heimatkunde Bd. 4.). 99.

⁴³³ HIPPEL 1898, 633.

⁴³⁴ *Ordnung des Werck- und Zuchthausen de Anno – 1622*, 3.

⁴³⁵ KRAUSE 1999, 40.

⁴³⁶ GADE, Helmut 1956: *Hamburgische Strafrechtspflege im 18. Jahrhundert unter Berücksichtigung der Gerichtsverfassung des Strafprozesses und der Strafvollstreckung*. Hamburg, 1956, Dissertation 121.

⁴³⁷ GADE 1956, 121.

⁴³⁸ STRENG 1890, 24.

elzárásra alkalmas zárkák.⁴³⁹ A fenyítőház háromemeletes épület volt, amelyben konyha, kápolna, hivatalnoklakások, kórház, fonó- és szövőtermek álltak, továbbá a fogvatartottak számára egy nagy fonóterem és különféle gazdasági helyiségek.⁴⁴⁰ Az alsó szinten külön szobákat alakítottak ki nőknek és a férfiaknak. Emellett raktárak s további gazdasági helyiségek működtek itt.⁴⁴¹ 1666-ban leégett ugyan a nagy tűzvészben, de 1667-ben újjáépítették, és 1776-ig folyamatosan alakították, bővítették, felújították.⁴⁴² A fenyítőház férőhelye néhány száz körül mozgott. A 17. században ötszáz környékén stabilizálódott a bekerültek száma. A 18. században legkevesebben 1727-ben voltak (280-an), legtöbben pedig 1787-ben (720-an).⁴⁴³

A hamburgi Werk- und Zuchthausban végzett munkák hasonlatosak voltak a többi északi fenyítőházéhoz: fareszelés, famegmunkálás, gyapjúkártolás, szövés, fonás, spulnizás, varrás, kézműves munkák és kiegészítő házimunkaként mosás, sütés és takarítás. Munkapenzumot határoztak meg, s alkalmanként díjazás is előfordult.⁴⁴⁴ A fogvatartottak a bekerülés céljától függetlenül munkára voltak kötelezve. A francia megszállás idején tapmalmot is létesítettek. A munkakörülmények rendkívül rossznak számítottak, emiatt a bentlakók egészsége ingatag volt. Igen fontos fejlemény, hogy a dolgozó fogvatartottak némi munkabért kaptak.⁴⁴⁵

Ha a fogvatartott nem teljesítette az előírt tervet, büntetés (fegyelmezés) következett.⁴⁴⁶ Ezek a következők lehettek: verés (deresen vagy szégyenostolpnál), kaloda, megvasalás, büntetőzárka, élelmiszeradag-csökkentés. 1811-ig ismeretes volt a „Willkomm” („Isten hozott”), amely felvételnél történő megcsapatást jelentett a miheztartás végett.⁴⁴⁷

A fenyítőház vezetése piramisszerűen épült föl. Az ún. kiskollégium tíz polgárból állott, nyolcan voltak provizorok, és ketten az előző vezetés provizorai közül kerültek a vezetésbe. A kiskollégium négyhetente ülésezett, és minden fontos kérdést szabályozási körébe vont. A nagykollégiumot a polgármester, két tanácsúr és tíz polgár alkotta választás alapján. A nagykollégium csak a fenyítőház legalapvetőbb kérdéseinek eldöntésével foglalkozott. Az igazgató (gondnok) a legidősebb provizor volt, segítője pedig a második legidősebb. Az igazgató és helyettese a gazdálkodást tartották kezükben. Segítségükre voltak

⁴³⁹ HIPPEL 1898, 635.

⁴⁴⁰ HESS, Johannes Ludwig von: *Hamburg topographisch, politisch und historisch beschrieben*. Bd. 2. Hamburg, 1850, Hoffmann, 106–107.

⁴⁴¹ GADE 1956, 121.

⁴⁴² GADE 1956, 123, továbbá HESS 1850, 2/151.

⁴⁴³ GADE 1956, 123.

⁴⁴⁴ HIPPEL 1898, 636.

⁴⁴⁵ GADE 1956, 124.

⁴⁴⁶ SIEVEKING 1935, 103.

⁴⁴⁷ STRENG 1890, 54–55.

a különféle tisztségviselők, mint a gazdasági vezető, az iskolamester, az írnok, a munkavezető (reszelőmester) és a kulcsár.⁴⁴⁸

Az alapító okirat értelmében a fenyítőházat önellátásra tervezték. Ennek az lett az eredménye, hogy a fogvatartottakat csak ellátási költségek fejében vették föl, amelyet ráadásul beutalás időtartamára felvételkor, egy összegben, előre kellett megfizetni. 1785-ben például egy asszony a gyermekéért 20 márkát fizetett egy esztendőre. A városi szenátus döntése alapján a hatóság minden fogolyért 10 birodalmi tallért fizetett.⁴⁴⁹

46. SPINNHAUS, HAMBURG. Az igazságszolgáltatás büntetőigényeinek erősödése újabb intézetalapítást idézett elő. A német fenyítőházi fejlődésben is lényeges változást hozott a fenyítőháztól elkülönített hamburgi Spinnhaus (fonóház) létesítése. 1662-ben Peter Rentzel városi tanácsos végrendeletében 10 000 márkát hagyott a városra egy „fonóház” felállítására céljából. Miután még életében gondoskodott megfelelő építési ingatlanról is, már 1665-ben állt az épület. (Az építkezés a Holzdammon a másik ház közelében kezdődött meg. 1724-ben kiegészítették egy második épülettel. A két épületben hálótermek, szövőtermek, munkatermek, gazdasági helyiségek lettek kialakítva, valamint a hivatalnok lakása kapott helyet.⁴⁵⁰) Az 1669-ben kibocsátott Spinnhaus-rendtartás szerint a Spinnhausba *férfiakat és nőket egyaránt* felvettek. Elhelyezésük megfelelő elkülönítéssel történt. Az intézet főként tolvajokat és hetérákat fogadott, olyanokat, *akiket már megbüntettek korábban* tolvajlásért vagy prostitúció miatt, vagy egy további bűncselekmény elkövetése miatt nem bocsátották szabadon,⁴⁵¹ tehát visszaesőket.

A Spinnhausnak, az eredeti fenyítőházi modellel szemben *nem volt becsületessége* karaktere, sőt éppen a becstelen kriminálisok számára hozták létre. Ugyan explicite ezt a ház rendtartása így nem tartalmazza, a bíróság úgy tekintette, mintha a Spinnhaus a szabadságvesztés-büntetés egyik neme lenne, s így rendre „fonóház büntetésre” (Spinnhausstrafe) kezdték ítélni a delikvenseket. A bentlakók mintegy 90%-át kitevő kriminális elítéltek ennek a háznak egyértelműen büntetőjelleget kölcsönöztek, így a hamburgi Spinnhaus az első tipikusan büntetőkarakterű fenyítőház volt Németföldön. Krause nem győzi hangsúlyozni, hogy ezt az igen jelentős előrelépést az eddigiekben milyen kevéssé méltatta figyelemre a szakirodalom.⁴⁵² A nagy szerep, melyet a német fejlődésben a hamburgi Spinnhaus játszott, nemcsak mai szemmel feltűnő, de észrevették a kortársak is. Ezt jelzi, hogy számtalan alkalommal keresték meg

⁴⁴⁸ GADE 1956, 121.

⁴⁴⁹ GADE 1956, 124.

⁴⁵⁰ GADE 1956, 125.

⁴⁵¹ KRAUSE 1999, 42.

⁴⁵² KRAUSE 1999, 118.

a hamburgi tanácsot, küldje meg a ház rendtartását, melyhez igazodott a közel azonos helyzetben lévő városok fenyítőháza is (vö. Dancka, Königsberg).⁴⁵³

A Spinnhaus végrehajtási célkitűzése igazodott a keresztény vallás bűnhődési koncepciójához, melynek erős vonása a javításra törekvés. Ennek megfelelően nem csupán prédikátora volt a háznak, de egy hitoktató alkalmazottja is, aki minden vasárnap oktatta a foglyokat, s vizsgáztatta őket a keresztény tanításokban történt előmenetelükről.⁴⁵⁴ Streng arról számol be, hogy 1669-ben az elsődleges cél a „tisztá istenfélelem” kialakítása a foglyokban.⁴⁵⁵ A munka a házban fonás, gyapjúkártolás és szövés volt, hasonlóképpen a Zuchthaushoz. A munka, miként azt a kiküldött deputatio meg is határozta, büntetőjelleggel bírt. A javítás (javulás) felfogása, melyet a hamburgi fonóház is követett, súlypontjával inkább megfelelt a lutheránus hit keresztény-morális tanításának, mint a kálvinista tan által keményen hangsúlyozott munkatézisnek. Ez nem lehet meglepő, hiszen Hamburg lutheránus város volt.

Az intézet első negyven évének fogvatartotti struktúráját vizsgáló kutatás kimutatta, hogy a ház speciálisan olyanok számára szolgált befogadó intézményül, akik egyszer már estek „a hóhér kezébe” kisebb-nagyobb büntetések végrehajtása okán, s így becsületüket már korábban elvesztették. Ezt látszik igazolni az a tény is, hogy a rokonok, hozzátartozók kérésére a beutaltak a jelzett évtizedekben mindössze 10%-át képezték az össznépeségnek. A maradék 90% bírói ítélettel jutott a fonóházba. Ezek négyötöde az alsóbíróság, míg ke-
rek egyötöde a tanács mint felsőbbíróság ítélete alapján került az intézetbe. Az összes elítélt 70%-a szajhálkodásért, 20%-a pedig lopásért került Spinnhaus-straféra.⁴⁵⁶

A Zuchthautól, mely jellegében rendészeti célú fenyítőház („Polizeizuchthaus”), lényegében tér el az 1666-ban épített Spinnhaus. A Werk- und Zuchthaus nevelő okkal büntetlen előéletű fogvatartottakat kezelt, míg a Spinnhaus valódi büntetés-végrehajtási intézet volt, visszaeső bűnözők fogva tartására (Criminalzuchthaus) szolgált.⁴⁵⁷ A Spinnhausban fogvatartottak büntetése leginkább utólagos javító fogságként értelmezhető, többnyire határozatlan tartamú szabadságvesztés-büntetésként, a már foganatosított büntetésük folytatásaként.⁴⁵⁸ A Spinnhaus (amely tehát a mi fegyházunk fogalma felé közelített) létezése enyhítette a kriminalizációs nyomást a Zuchthauson, amely így többet tudott megőrizni az eredeti amszterdami „becsületes” hagyatékából.

⁴⁵³ KRAUSE 1999, 43.

⁴⁵⁴ BRAHMST, Claus: *Das hamburgische Strafrecht im 17. Jahrhundert. Der Übergang vom städtischen zum gemeinen Strafrecht*. Hamburg, 1958. Appel. 89.

⁴⁵⁵ STRENG 1890, 204–205.

⁴⁵⁶ Az adatokat közli SPIERENBURG 1991, 53.

⁴⁵⁷ WAGNITZ 1792, II/1. 149.

⁴⁵⁸ STRENG 1890, 94.

Hasonlóan a fenyítőházhoz, a Spinnhausban is sokan voltak. A túlszűfoaltság olyan szintre hágott, hogy a beutalásra „várakozók” nagy száma miatt a város vezetői egy részüket amerikai kolóniákra voltak kénytelenek elküldeni.⁴⁵⁹

47. ZUCHTHAUS DANZIG. A 17. század első felének utolsó nagy alapítása a danckai (danzigi, gdanski) fenyítőház létesítése. 1629-ben a Pockenhausban berendeztek egy munkáltatószobát (Werkstube), ahol gypjút fontak, kendőt készítettek, és vesszőből kosarat fontak. Abból a célból hozták létre a Werkstubét, hogy ott a szegények, a neveletlen fiatalok, a könnyelmű csavargók „*a vétkes élettől visszatartassanak*”. 1630-ban kinőtte a szoba kereteit az intézet, ezért elhatározottak, hogy nagyobb, önálló házat hoznak létre ugyanilyen célból.⁴⁶⁰ A ház maga a lengyel király támogatását élvezte, és ezért számos kiváltságban részesült. „*A legutolsó privilégiumban mindezek felett az intézet becsületes jellegét és a házban tanított kézműves mesterség szabad gyakorlását ugyanabban a döntésben kifejezetten kinyilvánította.*”⁴⁶¹

Hasonlóan Brémához, itt is az amszterdami modell volt a kiindulópont, de az alapításhoz a brémai ház volt a direkt előkép. A danckai fenyítőházban a koldusok, csavargók, munkakerülő haszontalanok és a rokonok kérésére (szabály szerint fiatalokú) neveletlen beutaltak mellett kisebb bűncselekményért mindkét nembéli elítéltek is felvételre kerültek. A kriminálisok az 1639-ben kelt házszabályokban kifejezetten nem neveztek meg, de a szöveg megkülönböztető szabályoknak alávetett csoportról szól, akiket szigorúan el kell különíteni a többi bentlakótól, s akiknek megkülönböztető ruházatot kell viselniük. A megkülönböztetés elvi alapját az a meggyőződés képezte, hogy ezek a javulásra való remény tekintetében jelentősen különböztek a többiek-től. Szemben a többi, példaként is szolgáló intézettel, a ház lajstromai szerint a bűnelkövetők mennyiségi mutatók alapján valóban jelentős szerepet játszottak.⁴⁶² Ezek ugyan inkább kiskriminálisok voltak, mert a súlyosabb elkövetők, a „*grobe Maleficanten*” nyilvános közmunkára kerültek, s csak 1691-től ítélték őket fenyítőházi büntetésre (Zuchthausstrafe), miután egy szigorúan elkülönített osztályt létesítettek és rendeztek be a fenyítőházban.⁴⁶³

Az 1629-ben alapított danckai fenyítőházat a hamburgi minta alapján egészítették ki egy elkülönített részleggel, melyet elítélt bűnözők számára nyitottak. Itt is, mint Hamburgban, Lübeckben „a bíróság a tanácshoz fordult azzal a

⁴⁵⁹ WAGNITZ 1792, II/1. 150.

⁴⁶⁰ HIPPEL 1898, 643.

⁴⁶¹ HIPPEL 1898, 644.

⁴⁶² PIETSCH 1931, 37.

⁴⁶³ MEYE Albrecht: *Das Strafrecht der Stadt Danzig von der Carolina bis zur vereinigung Danzigs mit preußischen Monarchie (1532–1793)*. Danzig, 1935. Kommissionsverlag der Danziger Verlags-Gesellschaft. (Quellen und Darstellungen zur Geschichte West-Preußens. Bd 18) 46.

kéréssel, hogy külön házat rendezzenek be, amelybe mindenféle nagy gonosztevőt (kik ad poenam mortis nem éppen sújtnak, ugyanakkor más poena arbitraria nem vezet javuláshoz) lehetne munkára fogni”.⁴⁶⁴

A danckai fenyítőház jelentősége abban áll, hogy eltérően a többi német háztól, meglehetősen korai időben, a 17. század első felében már a büntetés-végrehajtás intézeteként funkcionált. Krause szerint nem nagyon lelt követőkre, mert a Németföldön az első nagy házalapítási hullám (melyhez Hamburg, Bréma, Lübeck, Kassel is tartozott) a danckai intézetalapítással véget ért, s legalább három évtizedet váratott magára a következő alapítási dömping.⁴⁶⁵

48. A BÜNTETÉS-VÉGREHAJTÁS KOLONIALIZÁCIÓJA. Az amszterdami és az amszterdami minták után felállított fenyítőházak rövid időn belül szomorú kriminalizálódási folyamaton mentek át. Fenntartóik képtelenek voltak biztosítani becsületes karakterüket, nem tudták megakadályozni a súlyos bűnöző elemek megjelenését. Legtöbbjük a „borzalmak házává” változott, a nevelő gondolat helyébe a sötét és a kemény testi fenyítés, valamint a foglyok munkaerejének kiaknázása lépett. Az elkülönítő gondolat (már ti. a csekély súlyú bűncselekményeket elkövetők külön kezelése) áldozatul lett a vegyes bezárásnak.⁴⁶⁶ Látunk azonban azt is, hogy e folyamat a Hanza-városok erős ellenállása miatt lassabban következett be, mint Amszterdamban, ami időt adott a tiszta képletű büntetés-végrehajtási modell kialakításához. John Howard és Wagnitz leírásai a börtönök „retteneteiről” már ezt a kriminalizálódott állapotot tükrözik.

A szegénygondozás jelenléte a Hanza-városokban megerősítette azonban a munkaüzemet. Nem egyszerűen munkáltatás folyt az intézetekben, hanem kifejezetten kézművesképzés. Míg Amszterdamban a munka a fenyítés, a nevelés technikájaként nem cél, hanem eszköz volt, a Hanza egy újabb elemet csatolt a munkához: az *iparosképzést*.⁴⁶⁷ Az északnémet fenyítőházakban a kendő-, kelme- és posztógyártás, a sayenbomsin-készítés és a gyapjúkártolás mesterségére a városi testvérségek kebeléből küldött mester tanította a szakmára a fogvatartottakat, éppen úgy, mint a céhben legényeket és az inasokat. A képzésben részt vevőket – az intézeten kívül tanulókhoz hasonlóan – a szakmai nyilvántartásba föl kellett venni, s az oktatás és a vizsgák végeztével oklevéllel kellett szabadon bocsátani őket.⁴⁶⁸

A Werk- und Zuchthaus mint szegényház a nincstelen és eszköztelen koldusoknak, szükségét szenvedőknek foglalkoztatási lehetőséget biztosított,

⁴⁶⁴ HIPPEL 1898, 647.

⁴⁶⁵ KRAUSE 1999, 41.

⁴⁶⁶ KAISER 1983, 12.

⁴⁶⁷ TRAPHAGEN 1935, 91.

⁴⁶⁸ HIPPEL 1898, 646.

s hozzájárult, hogy a házban megélhetési költségeit megszerezze.⁴⁶⁹ Traphagen ezt a képletet egyenesen a munkához való jog korai megnyilvánulásaként fogalmazta meg, értelemszerűen összefüggésbe hozva a protestáns közösségi felfogás gondoskodási kötelezettségével. Eszerint a rászorulókat a közösségnek támogatnia kell, a munkaképeseknek pedig munkáról gondoskodni. Ez a megfogalmazás a német dologházak történetében általános elemévé vált a fenyítőházügynek.⁴⁷⁰

Ami viszont kétségtelenül a változás irányába mutatott: a fenyítőházak lassú térhódításával a fenyítőházi büntetés a 17. század végére szerény, de biztos helyet hódított meg magának a büntetések arzenáljában. Mindenesetre a gyakorlat kikényszerítette a fenyítőházban végrehajtott szabadságvesztés-büntetést. Részben (a feudális praxishoz képest) rendkívüli büntetőszankcióként, részben kegyelmi büntetésként.⁴⁷¹ Érdemes felfigyelnünk arra a tényre, hogy ebben az esetben Németországban (eltérően Amszterdamtól és számos más fenyítőháztól) nem a fenyítőházat kriminalizálta a büntető igazságszolgáltatás, hanem egy saját, kriminalizált modellt hívott életre, elszigetelve a fenyítőháztól. (Ennek jellegzetes mintái Hamburg és Königsberg,⁴⁷² ahol eleve két házat működtettek, egyet koldusok, egyet pedig bűnelkövetők számára.) Ezzel világossá vált, hogy a büntetés-végrehajtás kolonizációja (a kriminalizálódás) két útvonalon zajlott. Mindkettő célja a fenyítőház bekapcsolása volt a büntetés-végrehajtás praxisába, de más-más módon. Egyik a tiszta, becsületes karakterű fenyítőház elfoglalása, kriminális elemekkel feltöltése, a másik pedig az eleve kriminalizált fenyítőház életre hívása. Utóbbi azért továbbított tisztább képletet az utókornak, mert „nyomás” nélkül formálódott és építette be a fenyítőházi eszme elemeit a büntetés-végrehajtásba, míg a másik esetben az expanzióknak sokszor áldozatává váltak a reformer megoldások.

Gentben, az osztrákok fennhatósága alá eső Flandriában a holland példa nyomán 1627-ben felállítottak egy fenyítőházat, amely azonban nagy jelentőségre nem tett szert. Végrehajtási céljai messze nem voltak olyan meghatározók, mint a Maison de force-nak nevezett 1773. évi intézet esetében.⁴⁷³ Az amszterdami modellt követték további nyugat- és észak-európai alapítások, így 1613-ban Antwerpenben, 1615-ben Bernben, 1621-ben Stockholmban.⁴⁷⁴ Ezek az elszórt kísérletek azonban messze nem bírtak olyan jelentőséggel, mint a Hanza-városok házai.

⁴⁶⁹ STRENG 1890, 18, 157.

⁴⁷⁰ TRAPHAGEN 1935, 92.

⁴⁷¹ KRAUSE, Thomas: Die Strafrechtspflege im Kurfürstentum und Königreich Hannover vom Ende des 17. bis zum ersten drittel des 19. Jahrhunderts, In Untersuchungen zur deutschen Staats- und Rechtsgeschichte N. F. Band 28. Aalen, 1991. Scientia., 207.

⁴⁷² KRAUSE 1999, 43.

⁴⁷³ ARNDT 1981, 20.

⁴⁷⁴ RÜPING 1998, 72.

Hippel a 17. század eleji alapítási hullám jelentőségét abban látta, hogy az megalapozta a fenyítőházi eszme terjedését (vagyis a kemény munka és szigorú fegyelem által történő nevelés princípiumát a társadalomba való visszatérés lehetőségének megalapozásával). A kezdeti (Hanza-) alapításokat több tucatnyi követte Németföldön (is), s bár eredeti profiljukat a házak megtartani sehol nem tudták, beoltották az új büntetési célokat a büntetés-végrehajtás gondolatkörébe. Az a tény, hogy a kriminalitás expanziója végül is győzedelmesen olvasztotta be a büntetőrendszerbe a fenyítőházakat, megnyitotta a megújulás előtt az utat.

A 17. század végi szerzők (Henelius, Döpler, Riemer) már a javító gondolat elhalványulásáról értekeztek. A praxisban ismét megjelent a fegyelmezés eszközeként a korbácsolás és a botozás. De a munkáltatás, mint elengedhetetlen feltétel, már része maradt a végrehajtásnak. Az egészségügyi ellátás, az oktatás és lelki gondozás már kitéphetetlenül gyökeret eresztett a büntető igazságszolgáltatás intézeti praxisába. A visszalépés oka belátható: a harmincéves háború politikai és gazdasági következményei, a növekvő bűnözés kiprovokálták a radikális fellépést, mely ismét a hajdani kriminális reakciókat hívta elő a jogszolgáltatásban.

A büntetés-végrehajtás nagyobbik része azonban a középkori alapokon fejlődött tovább. A városi karcerek, a várbörtönök, az erődítési munkák, a leláncolás, a súlyos fegyházak és kényszermunkák gyakorlata a mindennapi igazságszolgáltatás része maradt. A moeskos, levegőtlen, sötét tömlöcökben egészségtelen körülmények között, leláncolva sínylődő rabok világa sokkal jellemzőbb volt a 18. századra, mint a holland reformok létrehozta modern nevelőintézeteké. A büntetés-végrehajtásnak ebben a rétegében még a humanizálás volt napirenden, s távolabbinak tetszett a valódi reformok intézményesítése. Az igazi változásokat a változás igényének kellett megelőznie, mely igény föltámasztása a börtönjavító mozgalom kiválóságaira várt. Közöttük elsősorban is John Howardra, a legendás angol filantrópra.⁴⁷⁵

49. A FENYÍTŐHÁZAK NÉMET MINTÁJA. A Hanza-városok polgársága a házakat tiszta eszmei formájukban a célt, a működési koncepciót, a rezsimet illetően a *németalföldi modell*ről mintázta. A Hanza-városok gazdasági ereje, az amszterdamihoz hasonló társadalmi szerkezete, munkaerőigénye és szegénységproblémája hasonló megoldásokat szült. Ez az intézetalapítási hullám még következetesen tartotta magát a németalföldi elképzelésekhez: a szűk értelemben vett büntetés-végrehajtástól igyekezett távol tartani magát. Hiába a büntető

⁴⁷⁵ RULFFS, August Friedrich: Über die Preisfrage der Königl. Societät der Wissenschaften zu Göttingen, von der vortheilhaftesten Einrichtung der Werk- und Zuchthäuser. Göttingen, 1783. Bey Johann Christian DIETERICH 44., WAGNITZ 1791, I/III.1783.

igazságszolgáltatással fennálló szoros kapcsolat, néhány esetben a bekerülés alapjául szolgáló bírói ítélet, a fenyítőház (Zuchthaus) eredetileg semmiképpen sem tekinthető büntetés-végrehajtási intézetnek. Hitelesen bizonyítja az első fenyítőházak nevelő (fegyelmező), ápoló, gondozó jellegét a polgárság ragaszkodása a házak „becsületes jellegé”-hez, mely a kezdeti házszabályokban tilalmazta a becsstelenséget előidéző (tehát a társadalomba történő visszatérését megakadályozó), morális fertőzést jelentő gonosztevők felvételét a házakba. (A tisztánlátást némileg zavarja, hogy dacára a határozott alapítói szándékoknak, helyenként kezdettől, máshol időben későbbi fázisban, de a befogadtak „súlyos” bűnelkövetőket is, akiket büntetőítélettel utaltak a házakba, s akik a bíróság egyéb döntése esetén súlyos testi büntetést vagy akár halált érdemeltek volna.⁴⁷⁶) Ez azonban a Hanza-modell fő képletét nem bontotta meg. A változás jeleit nem északon, hanem délen kell keresnünk.

Von Hippel, a fenyítőházak legendás német kutatója emelte ki, hogy a Hanza-városoknak kezdettől fogva jellemzője a kétfunkciójú működés: az ún. „kiskriminálisok” mellett a szükségét szenvedők szegénygondozásba eső feladatait is magára vállalták.⁴⁷⁷ A szegénygondozás feladata eltérítette a fenyítőházak eredeti céljától az intézetek irányítóit, ráadásul a szegénygondozás kíséretében felbukkant az árva-, öreg-, beteggondozás, sőt az elmebetegek elhelyezésének kérdése is.

Ez a (további német alapításoknak mintát adó) fejlődés gondoskodott arról, hogy az amszterdami eszme főbb elemei, a munka és fegyelem által történő nevelés a társadalomba való visszatérés lehetőségének megalapozásával, megfelelő adaptációs háttérrel átkerüljön a német büntető gyakorlatba. A boroszlói intézet (Zucht- und Gewerkhaus zu Breslau) alapkövét ugyan 1668-ban tették le, de csak a 18. század kezdetén vették használatba a házat. Ekkor nyitották meg a „rendezetlen életet vivők rendészeti büntetésére”. Bár a boroszlói fenyítő- és dologház inkább a további német alapítások sorába illet, jellegében erősen hasonlított az amszterdami házakra. Csak könnyebb bűnelkövetők kerültek ide, mint például tolvajok, koldusok, költekező, botrányos életet élő, nevelhetetlen gyermekek. (Ezt azért tehette meg a város, mert a súlyosabbakat Briegbe küldték.) Úgy tűnik tehát, hogy itt mintha az eredeti, amszterdami modell jelent volna még meg. Jól szemlélhető ez a célkitűzés a felvettek kategóriáit sorolva. Felvételre kerülhetett a város polgára (ki saját vétkén kívül szegény és nagy részben vagy teljesen munkaképtelen); a szegény szülők gyermekei, akik eddig felügyelet nélkül álltak (most költségeiket a városi szegénykassza állta); munkaképes koldusok, munka nélküli csavargók, a tulajdonképpen munkások, akik nem jutottak munkához, s itt bizonyos díj fejében munkát vállaltak,

⁴⁷⁶ HÄRTER 2003, 88.

⁴⁷⁷ Hippel 1898, 653.

magukat kosztolták, esténként otthon aludtak. Ide kerülhettek a könnyebb kihágások miatt a felsőbbbség által meghatározott időre bezártak, akik kemény munkával javulásra fogattak.

Helyi regionális sajátosságként Németországban kiegészült az „amszterdami csomag” a komplex, sokfunkciós megközelítéssel, mely becsatornázza a társadalmi gondoskodás számtalan formáját a fenyítőházi modellbe (szegénygondozástól a tébolyultak kezeléséig), nem tudván gátat vetni a kriminalizációs behatolásnak sem. Ez a szerkezet állott az alapítók előtt a 17. század közepén.

Egyidejűleg az Európán végigsöprő háborúk, de különösen a Csehországból kiinduló, majd a német tartományokat sorra lángra gyújtó harmincéves háború, a vallási összecsapások, a lakosságot tizedelő, a gazdaságot romba döntő hadjáratok megváltoztatták a társadalom képét. Az országútra vetett nép, a hagyományos rendészeti módszerekkel kezelhetetlen tömegmozgalmak egyre arrogánsabb és ingerültebb büntetőválaszokra sarkallták a politikai osztályt és az állami hatóságokat. A büntetőhatalom egy addig elképzelhetetlen méretű, szervezetté váló bűnöző világgal találta szembe magát a kontinensen. A számtalan háború, a szervezett gazdaságpolitika hiánya erős elszegényedést idézett elő, ez pedig a csavargók, munkakerülők, szerencsevadászok, országúti vándorlók körét bővítette. Egy ideig reflexszerűen még működtek a középkori ellenlépések (kitiltás, verés, halálbüntetés), a harmincéves háború borzalmai is felelevenítették a megtorló fenyítés gondolatát, feltámadtak ismét a testi büntetések, s ezzel együtt vált sokfelé ismét tömlöcszerűvé a fenyítőház is.⁴⁷⁸ A tömeges szegénységgel és csavargóvilággal szemben azonban hosszabb távon ezek a megtorló, büntetőintézkedések is hatástalannak bizonyultak.⁴⁷⁹ Gustav Radbruch és Heinrich Gwinner megkísérelték föltérképezni a bűnöző társadalom utánpótlásául szolgáló „hullámozó lakosság”, az alvilág keretét biztosító társadalom képletét. Ehhez egy 1751-ben kibocsátott rendeletet, az ulmi Gaurperpatentet hívták segítségül. Eszerint az országutakon található csoportok a következők voltak: „külhoni koldusok és csavargók, dezertőrök és elbocsátott katonák, házalók és hason emberek, kik mindenféle limlomot cipelve árusítást színlelnek, s ennek leple alatt tulajdonképpen koldulnak; utazó tanulók, kintornások, zsebesek és más fütyösök, cimbalmosok, szemfényvesztők, sittre való szerencsevadászok, zsoldosok. Szegények, tébolyodottak mindkét nemből, remeték, zarándokok, hitehagyottak, tűzvész miatt összeverődtek vagy fogságba vetett keresztények váltságdíját kézbesítők, egyetemi hallgatók, szatócsok, költözködő üstfoldozók, vándormuzikusok és szerencsejátékosok.”⁴⁸⁰

⁴⁷⁸ WACHENFELD, Friedrich: *Lehrbuch des deutschen Strafrechts*. München, 1914. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung–Oskar Beck. 1914, 87.

⁴⁷⁹ SCHMIDT 1915, 2.

⁴⁸⁰ RADBRUCH–GWINNER 1991, 336.

Az átalakuló fenyítőházi intézmény egy lehetséges válaszként fogalmazódott meg mindezekkel szemben a kriminális fellépés palettáján.

Néhány kivételtől eltekintve hosszabb szünet következett a fenyítőház-alapítások ügyében. Igaz, hogy a Hanza-városok alapításait és fenyítőházait egy sor intézetlétesítés követte, de csak a századforduló környékén gyorsult fel ismét a folyamat. A közel tucatnyi új ház újabb fordulatot hozott a fenyítőházi eszme fejlődésébe, mely utóbb a komplex modell kialakulásához vezetett. Wachsenburg (1660), Basel (1667),⁴⁸¹ Boroszló (Breslau, 1670), Bécs (1670),⁴⁸² Nürnberg (1670), Lipcse (Leipzig, 1671), Lüneburg (1676), Braunschweig (1678), Frankfurt am Main (1679), München (1682),⁴⁸³ Spandau, Magdeburg (1687),⁴⁸⁴ és Königsberg (1691)⁴⁸⁵ a korábbiakhoz képest jelentős változásokat hozott. Még egyértelműbbek Berlin (1712),⁴⁸⁶ Waldheim (1716), Pforzheim (1718), Buchloz (1722), Ravensburg (1725), Ludwigsburg (1736), Hüfingen (1758) és Oberdisingen (1788)⁴⁸⁷ intézetei. (Laubenthal utal arra, hogy a 18. század kezdetére Németország-szerte már több mint 60 fenyítőház funkcionált.⁴⁸⁸) Igaz, ezek a házak már a németalföldi minta kriminalizált változatát vették át, bennük már kezdettől fogva főszerepet játszottak a súlyos bűnözők. A német „hullám” áthúzódott osztrák területre is, s áttételesen hazánkban is éreztette hatását. (Magyarország első fenyítőháza, a szempci Domus Correctoria 1772-ben nyitotta meg kapuit.) A fenyítőház, mint láttuk, elsősorban a német államokban jellemző, sajátosan német intézmény.

Körülbelül ugyanabban az időben, amikor Hamburgban döntöttek a fenyítőház felállításáról, létrehozták a kasseli fenyítőházat (Zuchthaus Cassel, 1617) is, mely azonban a Hanza modelljétől két dologban különbözött. Egyfelől tartományúri alapításként született meg, másfelől Németország belső fekvésű területén létrehozott intézetről van szó. Az alapítás nem városhoz, hanem egy tartományi földesúr nevéhez fűződik. Moritz von Hessen-Kassel gróf (1572–1632) alapította az első olyan német fenyítőintézetet, mely nem tengerparton, kereskedővárosban, hanem az ország belsejében nyílt meg. Jóllehet többször hangsúlyozták az alapításnál, hogy ezt az intézetet is az amszterdami példán hozták létre, valójában nincsen semmiféle adat arról, hogy ez az intézet büntetőintézetként működött, avagy sem. Dacára az érdekes alapítás történeté-

⁴⁸¹ WAHLBERG 1888, 84.

⁴⁸² ARNDT 1981, 15.

⁴⁸³ WAHLBERG 1888, 84.

⁴⁸⁴ RÜPING 1998, 72.

⁴⁸⁵ RÜPING 1998, 72.

⁴⁸⁶ ARNDT 1981, 15.

⁴⁸⁷ SICHART, E. von: Spezialanstalten-Polizeilich Verwahrungsanstalten und Arbeitshäuser. In Franz von HOLTZENDORFF–Eugen von JAGEMANN (Hrsg.) *Handbuch des Gefängniswesens*, Band I–II., Hamburg, 1888. Verlag von J. F. Richter. 266.

⁴⁸⁸ LAUBENTHAL 1995, 27.

nek, az intézet a büntetés-végrehajtás históriájára meglehetősen kis befolyással bírt, hiszen, mint ismeretes, 1674-ben lerombolták, és az új kasseli intézetet csak ötven évvel később, 1720-ban hívták életre.⁴⁸⁹ Mindenesetre funkcionális autonómiáját látszik bizonyítani a tény, hogy rajta kívül Kasselnban további büntetés-végrehajtási intézmények működtek, miként az egy kicsi, szűk épületben, a büntetőbíróság felügyelete alá helyezett börtön (Gefängnis Cassel). Bűnelkövetőket tartottak itt fogva lopástól gyilkosságig bezárólag. Hiányoztak a bilincsek, béklyók, de elzárt szobákban üldögéltek az éjszakai pricceken a benntartottak.⁴⁹⁰ A Stockhaus Cassel a város kellős közepén a legjobban a régi tömlöchöz hasonlított: egy helyiségben tartották a rabokat, egyik lábukon megvasalva. Kis ablakok, kevés fény és bűzös levegő jellemezte, a középkor látványos maradványa.⁴⁹¹ A Spinnhaus Cassel kizárólag a női bűnözők számára fenntartott hely volt, hasonlatosképpen Amszterdamhoz.⁴⁹²

Az új német fenytőházak a casselihez hasonlóan, az északi mintától eltérő társadalmi és gazdasági környezetben születtek meg. Valamennyi a *Német Birodalom belső területein* jött létre, távol a tengeri kereskedelem és a tőkefelhalmozás zónájától, távol azoktól a gazdasági kihívásoktól, melyek a németalföldi és Hanza-fenyítőházakat kapitalista tartalommal töltötte meg. A házakat életre hívó magisztrátusok egy része a *katolikus német terrénumokba* esett, ahol jelentős értelemmódosuláson esett át az eredeti protestáns amszterdami gondolat (a feltételrendszer hiányáról, az üres szerzetesházak és zárdák hiányáról nem is beszélve). A protestáns alapításoknál pedig erősen érvényesül a kálvini munkaethoz és a lutheri hivatásethosz eltérő felfogása az államhoz fűződő viszonyról. Treue⁴⁹³ Müller-Armack nyomán erősen hangsúlyozza a kálvinizmus és a lutheránus álláspont közötti különbséget. Ő legfőképp abban látja, hogy Luther több nézete, így az állami autoritás akceptálása, az államegyháziság, az állam gazdasági irányító szerepe erős kötődést bontakoztatott ki az abszolút kormányzathoz. Ezzel az állam szerepvállalását szilárdította meg, s megalapozta az állami-fejedelmi alapítások patriarchális felfogását.

A porosz alapítások esetében nem is a hagyományos városi megoldást követték, hanem *tartományi megközelítéssel* van dolgunk. A Nagy Választófejedelelem 1686. évi ediktuma hozta létre a házakat azért, hogy a *tartományokban* megoldja a kriminális problémákat. Az amszterdami előkép már messze volt, legfeljebb a Hanza-modell módosult mintája érvényesülhetett. Példának okáért a porosz házak alapításánál a danckai fenytőház rendtartását használták alapdokumen-

⁴⁸⁹ DAEHN, Cornelia: *Beiträge zur Geschichte der Freiheitsstrafe in Hessen-Cassel unter besonderer Berücksichtigung der beiden Casseler Zuchthäuser*. Göttingen, 1921. Diss. iur., 15.

⁴⁹⁰ WAGNITZ 1791, II/1. 64.

⁴⁹¹ WAGNITZ 1791, II/1. 64.

⁴⁹² WAGNITZ 1791, II/1. 64.

⁴⁹³ TREUE 1970, 489.

tumnak.⁴⁹⁴ De az a tény, hogy távolodni kezdett az ősforrástól a fenyítőházi teória, megkönnyítette egyéb területeken is a „kötetlenebb” szervezést.

A német alapítások esetében már definiálható, hogy a fenyítőházak létesítése nemcsak rendészeti vagy/és büntetőpolitikai megfontolású, hanem azok másik további *célja gazdasági is*, mint például Spandauban, ahol az alapítás célja „*a gyapjú- és selyemmanufaktúrák ügyének előmozdítása, egyidejűleg az eddig hiányzó fondás helyzetének jobbítása tartományainkban*”.⁴⁹⁵ Ekkor és ezzel kezdődött meg a fenyítőházi eszme feltöltődése *merkantilista szempontokkal*. A fenyítőházi processzus célja – ha nem is alapvetően, de hangsúlyaiiban – megváltozott. Az intézmény jellege némileg (semmiképpen sem kizárólagosan, de) egyre erősebben büntetőjelleget öltött. A munka javító hatásáról vallott felfogás ugyan megmaradt (még a büntetővé váló intézetekben is), de számolni kellett azzal a sajátos vonással, mely az északitól alapvetően eltérő megközelítést tett lehetővé. Amikor északon fenyítőházakat létesítettek, délen a nyilvános közmunkát részesítették előnyben.⁴⁹⁶ Ez egyfelől megkönnyítette a vegyes modell terjedését, hiszen a munka büntetéskénti elfogadottsága az újonnan alapított házak munkáltatási koncepcióját erősítette. Másfelől azonban gyengítette a munka nevelőfunkcióját, miután itt a munkabüntetés önállósága elfogadott volt (kiegészülve egy sor egyéb tulajdonsággal, miként a megalázással is). Bármennyire vitatható is a nürnbergi Loch rezsimjéhez tartozó munkáltatás fenyítőház mivolta, az 1670-ben alapított férfi fenyítőház (Zuchthaus) már bizonyosan az volt. Hatáseredője világosan kirajzolható, ugyanis 1668. január 23-án a nürnbergi tanács levelet intézett Bréma polgármesteréhez és tanácsához, amelyben szíves információkat kért az ott már működő dologházról. Érdekességgént: a nürnbergi férfi dologház kapuján kívüli felírás: „A vadaknak épült e fenyítőház, hogy a jó útra vezesse őket. Aki többé már jót nem tett, aki a munkától iszonyodott, az talál itt munkát eleget. Itt benn fegyelem lakik, amely egyenként és összesen a vadakat a jóra segíti.” Az ajtón belül: „Aki soha nem szőtt selymet, és többet tékozolt, mint nyert, az menjen át ezen az ajtón és fonjon – ajándékot kap cserébe.”⁴⁹⁷

Mint mondtuk, a katolikus ideológia hatására több tartományban átformálódott a fenyítőházak eredetileg protestáns nevelési eszméje. Felerősödött az istenfélő életre nevelés, a tradicionális keresztény (katolikus) értékek oktatása, a vezeklés és az ezeken át vezető bűnbánat és javulás. S már korántsem csak koldusoknak és csavargóknak szólóan, hanem általában a fogvatartottakra (bűnelkövetőkre) vonatkoztatva.⁴⁹⁸ Johann Friedrich Karl von Ostein a mainzi

⁴⁹⁴ TRAPHAGEN 1935, 88.

⁴⁹⁵ HIPPEL 1925, 248.

⁴⁹⁶ SCHMIDT 1915, 1.

⁴⁹⁷ HIPPEL 1898, 431.

⁴⁹⁸ KRAUSE 1999, 41–42.

Zuchthaus alapító rendeletében már arról szólt, hogy „ezeknek a delictumoknak megbüntetésére hozta létre a kormányzat a fenyítőházat”.

Nem csupán funkciójában, de már térbeli elkülönítettségében is kifejezi a szegény- és dologház (Armen- und Arbeitshaus) és a fenyítő- (immár: fegy-) ház és büntetőintézet (Zuchthaus és Strafvollzugsanstalt) különbözőséget. Sellert és Rüping is második hullámként fogalmazza meg ezt a 17. századtól meginduló és a 18. században kiteljesedő német alapítási mozgalmat, melyet már a harmincéves háború is befolyásolt, s melynek sajátos vonása a merkantilista szemlélet beszívargása, a magánvállalkozóknak történő bérbeadás, a kriminális jelleg (zsúfoltság, közös elzárás, elrettentési módszer).⁴⁹⁹

Tovább tágította a kört a 18. század első felének nagy „robbanása”. Az első 18. századi alapítások (Celle, 1717 és Waldheim, 1716) mintájára a század folyamán szerte Németföldön sorra alapították a vegyes jellegű intézeteket. Az alapítási láz lényegesebb lépései: Waldheim, Celle, Glückstadt, Bayreuth, Schwabach, Münster, Osnabrück fenyítőházainak életre hívása. A továbbfejlődés tendenciája a délnémet területeken a komplex vagy „totális” intézmény irányába történő mozgás volt.

Svábföldön a 18. században három fenyítőház létesült. Pforzheimben, Buchloeiben, Ravensburgban. Buchloe intézete tiszta formájában büntetőház volt. Az igazságszolgáltatás hamarosan fölfedezte a fenyítőházak alkalmasságát, s mindinkább igénybe vette büntetőcélokra. Ezért a rendőrség által beutaltak mellett rendre felbukkantak a büntetőítélettel bekerültek. A kriminalizálódás jeleként értékelhető, hogy a kezelés azonos volt mindkét csoportra (rendészeti elzártakra és elítéltekre) nézve. 1763-ban Ludwigsburgban megnyílt a negyedik intézmény, egy fenyítő-, szegény- és árvaház. Ezekben a nagyobb intézetekben fennmaradt a relatív elkülönítés a kriminálisok, a szegények és árvák között.⁵⁰⁰ A városok által alapított külön fenyítőházakban azonban (Nürnberg, Ansbach, Schwabach) hamarosan összekeveredtek a bűnözők a rászorultakkal.⁵⁰¹

A waldheimi és a cellei fenyítőház kiváló bizonyítéka a fenyítőházi mozgalom új irányzatainak és trendjeinek. Mindkettő esetében ugyanis tartomány-úri alapításokkal van dolgunk, ami a fenyítőházi mozgalmat kiemelte a helyi kezdeményezések köréből és regionális perspektívába helyezte. Az alapítás a tartományi abszolutizmus körébe került, mintegy a „jó uralkodó” gondoskodó tevékenységeként. A fejedelmi abszolutizmus jótéteménye gyanánt megszületett intézetek leggyakrabban eleve vegyes profilú létesítések voltak: az alapvető, javítóház-funkciót kiegészítették a különféle egyéb célokkal (s en-

⁴⁹⁹ SELLERT–RÜPING 1989, 258.

⁵⁰⁰ STRENG 1883, 222.

⁵⁰¹ STRENG 1883, 223.

nek megfelelően egyéb bentlakókkal). „Gyakran összekapcsolták... a dologházakat egyéb intézményekkel is, melyek teljesen más célokat szolgáltak. Így a szegények, árvák, nyavalyások és tébolyodottak felvételére specializálódtak. Sőt találhatunk még fenyítőházat és zálogházat is egymással egyesítve.”⁵⁰² „Legtöbb intézetünk nem sajátcélnú létesítmény. Csaknem mindenütt szegényházakkal, árvaházakkal, kórodákkal és tébolydákkal állnak összeköttetésben.”⁵⁰³ Ez a sokfunkcióság nyomta rá bélyegét a déli intézetalapításokra, miként Ludwigshafen (1736) intézetére is, mely stílusában a waldheimi intézetre hajaz.⁵⁰⁴ A kombinált intézeti típus legfontosabb jellemzője a büntetőintézeti jelleg keveredése a szegényházi, árvaházi, elmeorvosiintézeti funkciókkal. Ugyan a cellei és a waldheimi intézetet alapító dokumentumaiban mint büntetőintézetet koncepcionálták, a vegyes funkcionális jelleget mégis fenntartották: Cellében az elmebetegekkel, Waldheimben a szegényekkel és árvákkal együvé tervezték a büntetőítélettel beutaltak elhelyezését.

A waldheimi Zuchthaus leíró alapító okiratban (1712) szerepel ez jellemzően. „Miután az a szomorú tapasztalat, hogy nemcsak a káros koldulás fokozódik mindinkább nap mint nap, hanem ennek ürügye alatt mindenféle tolvajság, erőszakos betörések, gyilkosság, rablás és gyújtogatás követtetnek el”, az ilyen könnyelmű és veszélyes koldulásnak és az ebből következő bizonytalanságoknak határt kell szabni. Ezért „az egész országban a legjobb mód szerint bizonyos fenyítő- és szegényházakat építtetni, abban a rászorulókról és vagyontalanokról gondoskodni, a gonoszsgot előírt munkával megfékezni szükséges”.⁵⁰⁵ 1717-ben így jellemezték a waldheimi intézetet: „Egy nagy ház könnyelmű, gonosz embereknek azért, hogy földadják a koldulást, megjavuljanak és ismét hozzászokjanak a munkához.”⁵⁰⁶ Az intézet két korábbi épületből állott, a templomból és a Brauhausból (sörházból). Mindkét épület kétszintes volt, az alsón őrizték erősen vasalt szobákban a foglyokat, a felső szinten a szegények és az árvák szobái voltak, nemenként elkülönítve. A foglyokat magánzárkákban helyezték el. Azt csak akkor hagyhatták el, ha szabályszerűen szállították őket munkára.⁵⁰⁷ A munkák: fareszelés és taligamunka. Az ellátás napi 2-3 font kenyér és só volt, hetente egyszer leves, zöldség, négyszer egy évben hús és egy kanna sör. A szegények és árvák ennél jobbat kaptak. Ők faágyon, szalmazsákokon

⁵⁰² SICHART 1888, 265.

⁵⁰³ ARNIM 1803, II/166.

⁵⁰⁴ VIEHÖFER, Erich: Zur Entwicklung des Strafvollzugs in Sachsen im 18. Jahrhundert. In *Hinter Gittern – Drei Jahrhunderte Strafvollzug in Sachsen*. Begleithand zur Ausstellung Sächsischen Staatsministeriums der Justiz, des Stadtmuseum Dresden und des Strafvollzugsmuseums Ludwigsburg im Stadtmuseum Dresden, 16.07.–15.10.1998. Dresden, 1998. Referat für Presse- und Öffentlichkeitsarbeit des Sächsischen Staatsministeriums de Justiz, 10.

⁵⁰⁵ STRENG 1883, 216.

⁵⁰⁶ STRENG 1883, 217.

⁵⁰⁷ STRENG 1883, 220.

aludtak, takarójuk is volt, munkatermeiket télen fűtötték. A fogvatartottak felvételekor „Willkommot” kaptak, korbáccsal. A foglyokon lábvas volt, a nők is fatönkökhöz voltak láncolva bokájuknál fogva. Az intézet vezetése szerint a javítást a prédikáció és a kötelező istentisztelet szolgálta.⁵⁰⁸

Heinrich Baltasar Wagnitz nagyban John Howard hatására írta meg művét, történeti híradásait és észrevételeit a jelentősebb német intézetekről és azok célszerű berendezéséről, melynek során számos büntetés-végrehajtási intézetet és fenyítőházat végiglátogatott, hogy tapasztalatai esszenciáját összefoglalja. A szászországi intézeteken végigtekintve állapította meg, hogy már az intézetek igazgatása is a komplex modell irányába mutat. A szász intézetek egy választófejedelemségi deputáció irányítása alatt álltak. A bizottság feladata „*a Waldheimben, Torgauban és Zwickauban működő általános szegény-, árva-, fenyítő- és dologházak gondozása*” volt. 1775-től ennek igazgatója von Schönberg gróf, konferenciaminiszter, valódi titkos tanácsos volt. A házak fenntartási költségeit a legkülönbébb forrásokból biztosították, így az államkincstár adóbevételeiből, a választófejedelmi költségvetésből, a civilszolgálat havi fizetéséből levont illetékből, a kétévenkénti collectából, büntetéspénzekből, bírságokból, az intézetekben végzett munka jövedelméből, a tartományi lottójáték nyereségéből, továbbá bizonyos meghatározott tőkék kamatjövedelméből. Vagyis az államhatalom által vállalt „jótékonyági cél” teljesítése meglehetősen igénybe vette az állambevételeket. A finanszírozás szóródása láthatóvá teszi, milyen bizonytalan a házak bevétele a kiadásokkal szemben.⁵⁰⁹

A kisebb tartományok és uradalmak nem is voltak képesek fenntartani önálló fenyítőházakat, ezért vagy úgy oldották meg gondjaikat, hogy közösen állítottak és finanszíroztak fenyítőházakat (Thüringia vagy a sváb kerület egyesült uradalmi),⁵¹⁰ vagy pedig oly módon, hogy a szomszéd tartomány fenyítőházába küldték rabjaikat, természetesen tartási költségek fedezése mellett (Schauumburg-Lippe előbb Cellébe, majd Detmoldba küldte rabjait).⁵¹¹

A harmadik alapítási hullám intézetei a vegyes modell szabályai szerint épültek. Ennek megfelelően adódik csoportosításuk is. Számos helyen jött létre Zucht- und Weisenhaus (*fenyítő- és árvaház*), melybe elsősorban (legalábbis Arnim szerint) szegény árva gyermekek kerültek. A fenyítőházi foglyokkal kapcsolatban a rezsím két gyakorlati modellje alakult ki. Az egyikben az együttlét teljes volt, közös az elzárás, a mindennapi élet, az esetleges munkáltatás, az ör-

⁵⁰⁸ STRENG 1883, 220.

⁵⁰⁹ WAGNITZ 1791, I/225–226.

⁵¹⁰ BUCHDA, Gerhard: Thüringische Zuchthäuser des 17. bis 19. Jahrhunderts. Berlin, 1954. *Forschungen und Fortschritte* 28., 20. és KÜHNE, Karsten: *Das Kriminalverfahren und der Strafvollzug in der Stadt Konstanz im 18. Jahrhundert*. Sigmaringen, 1979. Jan Thorbecke Verlag (Konstanzer Geschichts- und Rechtsquellen, Bd. 24.)143.

⁵¹¹ KRAUSE 1999, 50.

zés. A másik típusban legalább meghatározott időre korlátozták az együttlétet (például munka idejére vagy a sétálás, az udvari szabadidő tartamára), egyébként valamiféle elkülönítést alkalmaztak. Mindkét forma rossznak bizonyult a felmérések alapján, s a leglátványosabb hátrány az árvákat érte, akik már korai éveikben kénytelenek voltak hozzászokni a bűnözők szemléletéhez. Befolyásuk alá kerülhettek és kerültek is, „kitanulták” a bűnözés mesterfogásait, az elítélt bűnözők munka nélküli életre biztatták őket, s így nagy lett az esélyük arra, hogy már felnőttként, de immáron büntetendő cselekményért kerüljenek vissza a házba.⁵¹² A lipcei fenyítő- és árvaház (Zucht- und Weisenhaus zu Leipzig) 1701-ben rendezték be a belvárosban, a Brüls és a Ritterstraße végén, a városároknál 15 fiúcska, 9 leányka, 6 férfi fogoly, 7 prostituált és 2 melankolikus számára. Egy évre rá már 31 kisfiú, 19 kisleány, 21 fogoly, 20 „afféle” nőszemély és 4 melankolikus lakta a házat. 1789-re már 36 fiú, 38 leány és 59 fogoly (42 férfi 17 nő) volt az intézetben!⁵¹³ (Ez lényegében fele-fele megoszlás az árvák és a foglyok között.) A fogvatartottak csak a városból származnak, mert ez a ház nem tartományi börtön volt. A fenyítő- és árvaháznak közvetlen kapcsolata volt egy kórházzal, melyben szegényeket, gyengeelméjűeket és epilepsziás betegeket ápoltak. Wagnitz nehézményezte, hogy a foglyok nincsenek megfelelőképpen elkülönítve, sokat beszélnek egymással, hogy túl sok melankolikust zártak együvé, s keveredtek a tomboló őrültek, a gyengeelméjűek és az idioták más betegekkal.⁵¹⁴

Az önkéntes dolog- és fenyítőházba (Freiwilliges Arbeits- und Zuchthaus) létfenntartása biztosítása miatt saját akaratából belépő munkanélküli szegény kénytelen volt tudomásul venni, hogy bűnöző elemekkel zárták össze. A határvonal itt mosódott el leginkább a különféle jellegű rezsimek között. Legfeljebb a saját becsületérzés, ami a szegény munkakeresőt és a munkanélküli „kiskriminálíst” elhatárolta egymástól, hiszen a dologházra is a fenyítőházi fegyelmet terjesztették ki. Így – ráadásul együtt élve a bűnelkövetőkkel – a szegény sorsú rászoruló kénytelen volt elfogadni bizonyos játékszabályokat. Tudomásul kellett vennie, hogy a bűnelkövetők szokásai és morálja szerint él az intézetben, elfogadva az azokra meghatározott fegyelmi rendet, ellenkező esetben ugyanis élesen összeütközött a fenyítőház belső rendjével, de legalább annyira a bűnelkövetők szokásrendjével.⁵¹⁵ A Poroszországban létrejött számos kényszerítő intézetben belül manufaktúrákban dolgoztatták az elítélteket. Elterjedt gyakorlat szerint a fogvatartottak gyapjúszővéssel és -fonással foglalkoztak szerte Európában, mert ennek az iparterületnek a munkaerőigénye különösen nagy volt. 1718. január 1-jén az állam hároméves szerződést kötött Ernst Sigismund

⁵¹² ARNIM 1791, II/36.

⁵¹³ WAGNITZ 1791, I/281–282.

⁵¹⁴ WAGNITZ 1791, I/284.

⁵¹⁵ ARNIM 1791, II/36.

Eschner vállalkozóval, aki egy általános bérbeadási megállapodás keretében vállalta a berlini fenyítőház felszerelését, a teljes ellátást, s a gondoskodást a munkáltatásról. Ennek fejében szabadon kihasználhatta a rabok munkaerejét, értékesíthette a megtermelt javakat, sőt adó- és vámmentességet kapott az ott előállított termékekre.⁵¹⁶

A szegényházat Arnim az önkéntes dologház címszó alatt taglalta, ugyanakkor definitíve a fenyítőházzal kapcsolta össze (Arbeits- Armen- und Zuchthaus, dolog-, szegény- és fenyítőház).⁵¹⁷ Az ilyen tárgyalásnak annyiban volt jelentősége, hogy egyfelől rávilágított a terminológiai kettősségre (hogy ti. a Zuchthaus = fenyítőház megkülönböztetendő az Arbeitshaus = dologház fogalmi kategóriájától); másfelől megerősítette a korra oly jellemző erős kapcsolódást a szegénység, szegénygondozás és a fenyítőház intézménye között. A szegényházi és a fenyítőházi modell együtt emlegetése rokonképletet vet föl. Ugyanakkor a fenyítőház mint büntetőintézet, mint bűnözők gyűjtő helyének vázolója már a kriminalizálódásra utal.

A fenyítőház összekapcsolása zálogházzal Arnimnál⁵¹⁸ (Pfand- und Zuchthaus, zálog- és fenyítőház) kuriozitásra utalna, ha mások is nem említenék, mint például Sichart.⁵¹⁹ A zálogház és a fenyítőház összepárosítására nem adnak magyarázatot, de sejthető, hogy a háttérben az adósok fogságának intézménye áll(hat). Máskülönben értelmetlen lenne önmagában a kapcsolat, hogy egy épületbe helyezték el a bűnözőket és a jelentős értékeket. Valószínűbb, hogy a zálogház ez esetben az eladósodott, s büntetésből bezártak vagy adósságuk nagyobb részét ki nem fizetők, a törlesztésig fogvatartottak vagyontárgyait zálogolta vagy értékesítette.

Az őrzettek és a bűnözők egy épületben tartása, közös őrzése⁵²⁰ régi eleme volt már a tömlöcügynék is (Zucht- und Irrenhaus, fenyítőház és tébolyda). Két cél ugyanis egyértelműen egyezett a két intézmény funkciójában: a biztonságos őrzés és a társadalomtól történő elkülönítés. Igaz, a középkorban a módszerek közelebb álltak: a vasakkal, kalodával leláncolt rabok és a tombolás miatt lekötözött elmeháborodottak kezelése közel azonos módon történhetett. Valószínűleg ez az eszme szivárgott át az alapításokba, s a két intézet ezért kerülhetett egy fedél alá. (A cellei fenyítőház és tébolyda tervei a 17. század végén már többször előkerültek, végül csak a 18. század elején került pont a döntések végére. Johann Caspar Borchmann építőmester tervei szerint 1710 és 1732 között emelték ezt a teljesen új épületet, melynek egy részét már 1717-ben üzembe helyezték. Az intézetbe a bűnelkövetőkön kívül elmebetegeket

⁵¹⁶ ROSENFELD 1906, 6.

⁵¹⁷ ARNIM 1791, II/36.

⁵¹⁸ ARNIM 1791, II/36.

⁵¹⁹ SICHART 1888, 265.

⁵²⁰ ARNIM 1791, 36.

is beutaltak. Az intézet fő profilja azonban a büntető intézeti jelleg lett, s szám szerint meghatározóvá a büntetőítélettel bekerültek váltak.⁵²¹⁾

Erősen a beteggondozás irányában mozdult el Waldheim intézete (Kursächisches Allgemeine Zucht-, Weisen- und Armenhaus). Waldheimben a büntető ítélettel bekerültek mellé szegényeket és árvákat is beutaltak, de az árvaházi (Weisenhaus) jelleg mindvégig alárendelt szerepet játszott. Viszont a szegények közül elsősorban a betegeket vették föl. Ennek megfelelően utóbb jellemzően inkább a kórházjelleg dominált.⁵²² Előfordult egy másik említése is a háznak, eszerint „Irren- und Zuchthaus zu Waldheim” lett volna. Mindenesetre ez a párosítás magától értetődőnek vette, hogy a fenytőház együtt van a tébolydával. 1791-ben a waldheimi intézet fogvatartottjainak adatai: 110 férfi és 86 nő, azaz 196 fogoly; akik mellett még további „384 melankolikus és más nyomorult szegény” férfi és nőszemély, 40 elkülönített és 7 árva, összesen tehát 627 személy.⁵²³ A torgaui Zucht-, Armen- und Arbeitshaus kapcsán lényeges információ, hogy a „szegény” címszó alatt nemcsak (és nem elsősorban) a tényleges nincsteleneket kezelték, hanem idesorolták az epilepsziásokat, blődöket, félkegyelműeket, elmebajosokat, melankolikusokat, tébolyultakat, dühöngő őrülteket.⁵²⁴ Braunschweig intézete (Werk- und Zuchthaus, Braunschweig) az 1790-es állapotok szerint a koldusok, csavargók, bűnözők mellett a melankolikusoknak, szellemi fogyatékosoknak is otthont adott. Wagnitz megállapítása szerint egészséges és kényelmes épület, már csak azért is, mert „első létesítése szerint főleg szerencsétlen melankolikus és ügyefogyott személyeknek alapítotott” és csak később telepítettek belé koldusokat és csavargókat.⁵²⁵

Ezek a párosítások kitűnően szemléltetik az általános (totális) intézmények azonossága alapján összefolyó funkcionális csatornákat. Az árvaház, a szegényház a tradicionális szegénygondozás vidékéről származik. A dologház hasonlóképpen, s hozta magával a munkáltatás eszméjét. A tébolyda ekkortájt még az ősi tömlöceszme mellékága. A kettő funkciója a középkorban azonosként bukkant fel. Amíg az elmebajt gyógyítani nem tudták s nem akarták, ez a kettősség így folytatódott.

A multifunkcionalitás és a kriminalizálódás együtthatása jól szemlélhető a Nürnbergi Zuchthauson. 1672-ben leégett az épület, amit helyreállítottak, és ettől kezdve úgy tűnik, hogy egyre inkább büntetés-végrehajtási intézetként kezdett működni. Karaktere még nem felelt meg teljes mértékben a mai értelemben vett börtönnnek, de hasonlóképpen nem egyezett az amszterdami vagy a Hanza-moddal sem. Eredetileg csak a súlyosabb bűnözők befogadására szol-

⁵²¹ KRAUSE 1991, 230.

⁵²² BÜTTNER 1942, 11.

⁵²³ WAGNITZ 1791, I/230–234.

⁵²⁴ WAGNITZ 1791, I/244–248.

⁵²⁵ WAGNITZ 1792, II/1. 15–43.

gált, később azonban az az elgondolás vált uralkodóvá a városban, hogy a bűnözőket a tömlöcbe (Loch) és a toronyba küldjék végrehajtásra. Így azután a Zuchthausban Knapp szerint a következő összetételű fogvatartotti kör állandósult: lándzsafutást elszenvedett sebesült zsoldos, halálra ítélt terhes nők a gyermek megszületéséig, könnyűvérű nők, a rájuk kiszabott büntetést meg nem fizetőék és szegények, akiket a szükség koldussorba kényszerített. 1798-ban egy királyi szubdelegáció által megejtett látogatás rettenetes állapotokat talált a fenyítőházban. Fogvatartottként elsősorban gyerekek laktak a házban, akik a koldussorban megrühesedtek, parasztok, akiket az uraság „keményen tartott”, és urasági börtönben raboskodtak, polgárok gyermekei a szülő kifejezett kérésére, terhes és szoptató anyák, gyermekek és aggastyánok, félnotások, félig béma férfi. Ezek a fogvatartottak lényegében egymásra utalva, színes összevisszaságban, a rafinált bűnöző az első alkalommal büntetést elkövetett, ártatlan gyermekek a kizsákmányolt szájakkal. A jelentés szerint félhomály uralkodott, elrongyolódott az ágynemű, a koszt és ellátás barmoknak való és rohadt. A számtalan haláleset miatt nem találtak gyanúba vonható személyt, súlyos betegek haldokoltak a szabadság visszanyerésének halvány reménye nélkül. A tanácsnokok megsemmisítették az állapotokat, és azután javaslatokat fogalmaztak meg a ház rendbetételére.⁵²⁶ A tanács elfogadott egy javaslatot, mely a fenyítőház becstelenségét, infamáló jellegét szüntette volna meg. Ez persze a lakosság megítélésére vajmi kevés hatással volt, az elengedettek csak ritkán lettek foglalatosságra valamelyik helyi mesternél. Világosan látszik ebből, hogy önmagában a fenyítőház léte, bármilyen tulajdonságokat építenek is bele, nem változtatja meg a büntetési gyakorlat hatását, ahhoz mindenképpen szükség van a társadalom pozitív hozzáállására. A foglyok munkája a fenyítőházban fonásból és (szokatlan módon) üvegcsiszolásból állt. Ez utóbbi magyarázatul szolgál, hogy egy ékszerész adott megrendeléseket a háznak. A fogvatartottaknak megterhelő munkát kellett végezni, ájulásig köszörülni. Egy anyának röviddel születése után heti 400 üveget kellett csiszolnia úgy, hogy a megerőltetésbe majd belehalt. A hivatalos szervek ezen nem találtak semmi kivetnivalót, a tanács felügyelő bizottsága visszautasította a vádakat: „Aki a fenyítőházat hibáztatja, az magát a bizottságot hibáztatja.” 1764-ben az ékszerész beadványt készített a házhoz, javasolva, hogy mindenkit, akit a Lochba zártak, s ne csak a kvalifikált bűnözőket, de valamennyi munkaképes koldust üvegcsiszolásra kellene fogni, hiszen a nürnbergi ékszer és az ékszerkészítés hivatás, amit a konkurencia fenyeget. A fegyelem különben nagyon szigorú volt, aki engedetlen volt, annak „Lochschillinget” kellett elviselnie.⁵²⁷

⁵²⁶ KNAPP 1896, 74.

⁵²⁷ KNAPP 1896, 75.

Nem állítható, hogy alkalmanként ne törekedtek volna az alapítók a tisztta modell megvalósítására. Ilyennek tekinthető a müncheni Zuchthaus. A bajor választófejedelem 1682-ben kelt, a müncheni fenyítőházat alapító rendelete összefoglalja a javító- és fenyítőházak lakóira vonatkozó ismereteinket. Eszerint „...azért, hogy nagyobb nyomatékkal, mint eddig látszott, a szentségtelen csőcselék kiszoríttassék, az öntelt lakájok, megbotránkoztató házasfelek, érzéketlen szolgálók, hanyag és indolens kézműves fickók, haszontalan inasok, fenyítendő nebulók jobban féken, engedelmisségben és tiszteletteljességben tartassanak, nevetlen gyermekek szüleikkel és rokonaikkal szemben jobb engedelmisségre szoríttassanak, pimasz és könnyelmű emberek, rossz és lassú szobainasok és építészsegédek együtt mindazokkal, akik különben nem jót cselekedtek, vagy magukat koldulással és csavargással akarják fenntartani, vezeklésre, munkára és jobb életre szoktatassanak, (mindezek) egy olyan helyre rendeltessenek, hol rájuk senki többet ne panaszkodhasson, s mások által ne csábíttathassanak...”⁵²⁸ Olvasva ezt a szöveget néhány dolog szembeötlő. Így az, hogy a bennlakók felsorolása semmi közösséget nem mutat semmiféle kriminális intézmény lakóival. Ennek alapján valóban jobb a magyar szóhasználatban inkább a fenyítőház kifejezést alkalmazni a fegyház helyett. Az uralkodói akarat egyértelműen nem büntetés-végrehajtási intézet felállítására irányult. A célokat tekintve a következő igék érdemelnek figyelmet: „vezekeljének”, „munkára szoktassanak”, „jobb életre szoktassanak”, „engedelmisségben és tiszteletteljességben tartassanak”. Emellett generális célként fogalmazódik meg a „csőcselék kiszorítása”, s az „olyan helyre rendelés”, hol a továbbiakban „senki többet ne panaszkodhasson rájuk”. Ez a szándék az eredeti amszterdami elgondolást tükrözi. Figyelemre méltó, hogy a célközönség majdnem ugyanaz, mint az eredeti amszterdami modellben volt. Pedig hol van már ez a végrehajtás attól! Valószínűleg szent tehénként adták kézről kézre a különféle alapító rendtartásokat, s a nagy tudományú írástudó fogalmazók átvették egymástól, s kissé cifrázták a mondatokat.

Mivel 1700-ban Berlinben még nem akadt fenyítőház, „az erősebb koldusoknak a nagy Friedrich-Hospitalban gyapjút kellett fonniuk”. A fenyítőházat a Verordnung kibocsátását követően másfél évtizeddel később, csak 1712-ben állították föl.⁵²⁹ Az intézetet 1712. május 25-én adták át rendeltetésének s az 1718. szeptember 20-án kelt elhatározással a „Hadi-, Udvari- és Büntető Törvényszék” felügyelete alá helyezték (Kriegs-, Hof- und Kriminalgericht).⁵³⁰ Hivatalosan a Hadi-, Udvari- és Büntető Törvényszék felügyelete 1720. december végéig maradt így, amikor is egyesítették a spandaui dologházzal. (Ér-

⁵²⁸ SICHART 1888, 266.

⁵²⁹ ROSENFELD 1906, 4.

⁵³⁰ STRENG 1883, 217.

dekességgként megemlítendő, hogy 1742-ben felállítottak Berlinben egy másik új intézetet is, a „*koldusok kényszerítő intézetét*”.⁵³¹ Ez az intézet leginkább a büntetőtartalomtól megszabadított tiszta dologház lett. Berlinben már a 18. század közepén külön ügyként kezelik a kényszerítő dologház kérdését.)

Spandauban az 1687. június 11-i elhatározás értelmében, a külső brandenburgi vidék számára ugyanazon év július 11-én nyílt meg a fenyítőház (Zuchthaus zu Spandau). A beutaltak (kihágók, könnyelmű életvitelűek, iskolakerülők, gyűjtogatók) életkorát tekintve a spandaui dologházban széles volt a skála, tízesztendőstől negyvenévesig éltek bent a Rosenfeld által megidézett specifikáció szerint.⁵³² A benntartózkodás időtartamát nem korlátozták igazán garanciális szabályok, ugyanis a kimutatások szerint a következő meghatározásokkal kerültek be a fogvatartottak az intézetbe: „idő nélkül”, „javulásig”, „amíg a rend kívánja”, „egész életében dolgozzon”. A fogva tartás jellegzetessége tehát nem kiszámíthatósága, hanem a személyzet kezébe adott azon jog, melynél fogva hatóságilag ő döntheti el, mikor engedi a delikvenst megjavultnak tekintve szabadon az intézetből.⁵³³ Amikor a Dolsperg által idézett jelentést fölvelték, a dologházban harminc férfi és ötvennégy nőszemély tartózkodott, valamint hat gyermek.⁵³⁴ A munka meglehetősen ötlettelen: utánozva a korábbi fenyítőházi szokásokat fonás és fa- (asztalos-) munka.⁵³⁵

Kriegsmann a württembergi fenyítőházat (Zuchthaus zu Württemberg, 1626) is, mint valamiféle világos profilú intézményt idézi meg. Szerinte a kriminalizálódási folyamatban sikerült a württembergit viszonylag tiszta formájában megtartani. Így itt a 17–18. század fordulóján is csak három csoportja volt felvéve a rászorulóknak. Célként határozták meg a ház számára a munkaképes szegények elhelyezését és munkáltatását, a koldusok és vagabund elemek befogadását, valamint a büntetésüket letöltött, szabadult rabok foglalkoztatását „javulásukig”.⁵³⁶ Tiszteletben tartva Kriegsmann álláspontját, megjegyzendő, hogy itt erősen érezhető a Hanza-hatás (szegénygondozás) és a kriminalizálódás, még ha büntetésüket kiállott bűnelkövetőkről esik is szó. (Őket azonban határozatlan időtartamra „megjavulásukig” tartják a házban. Ez pedig már egy teljesen más célú, a 19–20. század dologházi intézményére emlékeztető intézményt idéz.)

A 17–18. századi német intézetalapítások fő célkitűzése kemény fenyítéssel fellépni mindazokkal szemben, akik az érvényes rendelkezések, törvények, erkölcs elleni bűncselekményeket követnek el azért, hogy szokásokat tiszte-

⁵³¹ ROSENFELD 1906, 10.

⁵³² ROSENFELD 1906, 12.

⁵³³ ROSENFELD 1906, 12.

⁵³⁴ ROSENFELD 1906, 13.

⁵³⁵ ROSENFELD 1906, 12.

⁵³⁶ KRIEGSMANN 1912, 15.

lő, szorgalmas emberré váljanak. Mint láttuk, az egyes házakban további célok is felbukkantak, így a koldulás elleni fellépés, a munkanélküliség enyhítése, a munkakerülésnek csökkentése, a tevékenység nélküli munkanélküli szegények kényszerdologházba irányítása. Egyben ezek az intézetek őrltek házaként, lelencházként, árvaházként is működtek, néhány intézet egyidejűleg manufaktúraként, sőt még vámházként is funkcionált.⁵³⁷ Ezekhez a célokhoz igénybe vettek minden lehetséges üresen álló épületet. Kolostorokat, várakat, erődítményeket, kastélyokat, és egyáltalán minden teljesen más céllal létrejött építményt is anélkül, hogy a berendezkedése megfelelt volna a végrehajtási céloknak. Ezért állítja Arndt, hogy ezeknek az intézeteknek nincsen semmi jelentősége a börtönépítészet fejlődése szempontjából. Amíg az amszterdami modell tiszta képlettel működik, teljesen világosak a büntetési és a végrehajtási célok, egyértelműek az eljárások, s az ezek által megkövetelt építészeti elvárások is. A funkcionális zűrzavar csak akkor kezdődik, amikor a német alapítások intézményesítik a mellékcélokat, melyeket a jótékonyági megfontolású támogatás ösztönzött. A szegények és elesettek generális gondozásával kapcsolatban kialakult sokcéluság tette lehetővé, hogy bármelyik totális intézményi keretbe (építészeti struktúrába) behelyezzék az intézeteket. A délnémet modell, ez a keverékminta, igényei teszik lehetővé a vegyes építészeti szerkezetet is.⁵³⁸

A 17. század új büntetés-végrehajtási koncepciói, a szegény- és beteggondozás provizorikus befogadása, a szabadságvesztés-büntetés eszméjének elfogadottá válása, illetőleg a rabmunkaerő praktikus gazdasági célú igénybevétele új feladatokat állított az építészet elé. Állítható, hogy ez a fejlődés teremtette meg az építészetben a börtönarchitektúrát. Mint említettük, a későbbi német alapításoknál már nem állottak rendelkezésre a megszüntetett és kitelepített katolikus egyházi intézményhálózat üres épületei, és viszonylag ritkábban fordult elő a fejedelmi kastélyok ilyen célú felhasználása (mint a szász választófejedelem vadászkastélyának át- és továbbépítésével kialakított waldheimi intézet vagy az 1771-ben alapított torgau Zucht-, Armen- und Weisenhaus az egykori választófejedelemi Hartenfels-kastélyban).⁵³⁹ A 17–18. században megkezdődött tehát a fenyítőházak, börtönépületek tervezése, építése. A tervezőknek ki kellett elégíteniük a meggyarapodott hatósági igényeket. Azok már megkövetelték az építőmesterektől, hogy olyan épületeket emeljenek, melyek az elhelyezés, biztonság szempontját össze tudják egyeztetni a munkáltatás igényével. Követelményként fogalmazódott meg immáron nemcsak a felvigyázás feltételeinek biztosítása, hanem a rabok megfelelő elhelyezése, kezelésének biztosítása, elkülönítésének megoldhatósága. A mind nagyobb befo-

⁵³⁷ ARNDT 1981, 16.

⁵³⁸ ARNDT 1981, 16.

⁵³⁹ WAGNITZ 1791, I/243, 231.

gadóképességű épületekkel szembeni követelmény volt, hogy a fogvatartottak nemek, korok, állapotok, fokozatok, sőt felekezetek szerinti különválasztását tegyék lehetővé.⁵⁴⁰

Az augsburgi fenyítőházat (Zuchthaus zu Augsburg, 1755) például úgy alakították ki, hogy mindkét felekezetnek külön épületegysége legyen. A fenyítőház alaprajza négyszögletes, derékszögben egymásra állt a katolikus és az evangélikus szárny; harmadik oldalt a kert és egy csatorna zárta, míg a negyediken a házmesterlakás helyezkedett el. Az épületek által közrezárt udvarban folyt a férfiak munkáltatása. Mindkét szárnyban volt egy-egy kápolna. Az épület kétemeletes volt, a földszinten a konyha, mosókonyha, kápolnák és néhány szoba, az első emeleten helyezték el a nőket (egyetlen nagyszobában), s telepítettek továbbá zárkákat is e szintre. Miután az épületet elég szélesre tervezték, közepen folyosó futott végig, s abból jobbra és balra nyíltak a zárkák („mint kolostorban a cellák”). A bűnözők mindegyikét külön cellába zárták.⁵⁴¹

A spandaui fenyítőház építészeti jellegzetességeit az is meghatározta, hogy a spandaui erődtábor párhuzamosan börtönként is funkcionált, ahová a súlyos bűnözőket szállították. E helyütt tehát párhuzamosan működött egy komoly büntetés-végrehajtási intézmény, mely fogadta azokat a bűnözőket, akik más-
hol a fenyítőházakat, dologházakat kriminalizálták. Ez jelentős védelmet jelent a fenyítőház funkciótisztaságához.⁵⁴²

A fenyítőházak épületei a későbbi architektúrális fejlődés szempontjából is fontossá váltak. Mivel maguk a rezsimek a büntetés végrehajtásának alapvető ideáit határozták meg, ennek architektúrális lebontása, a célok építészeti realizálása a későbbi tervezéseknél és építkezéseknél is megmutatkozott. Számos intézet közülük mintaintézetévé vált, és alapvetésül szolgált a későbbi fejlesztésekhez. Ami talán a legfontosabb, hogy a továbbiakban e kezdeti lépések nyomán a különféle büntetési (és végrehajtási) rendszerek célorientált módon rendeződtek és alakultak. A korai intézetek hozzájárultak ahhoz, hogy kifejezésre jusson a szabadságkorlátozás jelentősége, az új felfogás, hogy ti. a szabadságelvonás valódi szankció lehet és kell is lennie szemben az értelmetlen halállal, a test elleni fizikai büntetésekkel. De meghaladta a korábbi tömlöcgondolatot is: az addigi puszta bezárással is ellentétben egy jelentős minőségi módosuláson ment át a szabadságvesztés értelmezése.⁵⁴³

⁵⁴⁰ VINCZE 1983, 7.

⁵⁴¹ WAGNITZ 1792, II/1, 13.

⁵⁴² ROSENFELD 1906, 13.

⁵⁴³ ARNDT 1981, 22.

A 17. század első harmadának tervei szolgáltatják az első bizonyítékokat a kifejezetten börtöncélú épületek tervezéséről és építéséről. Olyan épületekről van szó, melyek egy új építészet első tanúságtevői.⁵⁴⁴

Günther Kaiser úgy látja, hogy a modern fenyítőházi eszme a német fejlődésben jelentős torzulásokat szenvedett, aminek következményeképpen a német fenyítőházak soha nem érték el a németalföldi intézetek színvonalát. Egyfelől a reformimpulzusok túl erősen hullámszórtak és hatottak Németföldön, másfelől a német széttagozottság és a politikai viszonyok, a meglehetősen gyakori háborúk rendkívül töredezett képet eredményeztek. Ezért úgy véli, nem alakult ki egységes típus, nincsen úgynevezett német modell. Ahány fegyintézet, annyi forma, s mindegyikben valami más domináló elemet talál a kutató. Magunk nem értünk egyet Kaiser következtetésével. Ugyanis önmagában az a tény, hogy nem sikerült egységes szabályozás alá vont, központi mintájú intézménytípust megalkotni, nem jelenti, hogy ne jöttek volna létre azok a sajátos vonások, melyek zömében jellemzik a német intézeteket.⁵⁴⁵

A 17. század hagyatéka tehát jó néhány ötlet és új idea, valamint egy csokor a megoldatlan, ámde számon tartott feladatokból, amit rendezni kellett ahhoz, hogy a fenyítőházi eszme elérje a büntetés-végrehajtást és a börtön modern börtön legyen. A fenyítőházak német modellje is megőrizte feladatként a harcot a koldulás ellen, a szegénygondozás terheinek jó részét, a gondoskodást a fiatalokról, az elmeháborodottak őrzését.⁵⁴⁶ Wolfgang Sellert és Hinrich Rüping szerint a német alapítások házai soha nem érték, nem érhatték el az amszterdami nívót, mert az üzemeltető állam erős gazdasági szempontjai miatt a német házak zsúfoltak voltak; mert a koncepcióban multifunkcionális modell megakadályozta a fogvatartottak csoportjai szerinti elkülönítést; s végül mert a felerősödő büntetőjogi vonások az elrettentési metódus érvényesülését támogatták.⁵⁴⁷ Új célként maradt meg tehát a nemek szerinti elkülönítés, a bentlakók (fenyítendő és bűnözők) differenciált elhelyezése és a középkori (megtorló, sanyargató) tömlöcgondolat felszámolása. A fenyítőházi mozgalom ezekkel az eszmékkel megalapozta a modern börtönügy kialakulását.

A már ismert kriminalizálódási folyamat a külső társadalmi környezet erős nyomása alatt mindenfelé lezajlott, aminek aligha lehetett ellenállni. A büntetőtörvénykezés igényei a súlyos kriminálisok befogadása felé szorította a házakat. A fenyítőházak fenntartói képtelenek voltak megőrizni az intézetek

⁵⁴⁴ VINCZE 1983, 7.

⁵⁴⁵ KAISER 1982, 45.

⁵⁴⁶ KRIEGSMANN 1912, 14.

⁵⁴⁷ SELLERT–RÜPING 1989, 261.

becsületes karakterét, nem tudták megakadályozni a súlyos bűnöző elemek megjelenését. Hiába az eszme gyors európai elterjedése, az eredeti célok hamar háttérbe szorultak, rosszabb esetben feledésbe merültek. A szegények, örültek és árvák a bűnözőkkel változatlanul együvé kerültek. Az abszolutizmus általános hasznossági gondolata jegyében, az olcsó megoldások alkalmazásának igényével, a gazdasági cél és bevételszerzés érdekében történt alapítások a komplexitás irányába mutattak.⁵⁴⁸ Kriegsmann szerint ezért erősödött fel a 18. századra a kontinentális büntetési rendszerekben az erődmunka szerepe (némileg összeolvadva a tömlöccel), s a fenyítőházi eszme ugyanczen okból szorult vissza. A kriminalizálódás viszont azt is eredményezi, hogy a fenyítőházakban mérséklődött a rendészeti jelleg, s a fenyítőházakat a büntetés-végrehajtási intézetek felé tolta el. Ez a majdani szimbiózist készíti elő.⁵⁴⁹

A kriminalizálódás komoly következményekkel járt a javítóházak sorsára. „*Mind határozottabbá vált a tendencia, mely a nem halállal büntetendő elkövetőket kemény kényszermunka mellett erődítménybe vagy egy Spinnhausba utalta, s így a fenyítőházi büntetés immáron, mint büntetőjogi büntetés is megjelent. Ezzel a legtöbb fenyítő- és dologházban a fegyelem is keményedett. Persze, a körülmények még így is jobbak voltak, mint a földesúri vagy tartományi bíróságok tömlőceiben.*”⁵⁵⁰ A büntető joggyakorlat humanizálódása (értsd a halálbüntetés némi visszaszorulása) így idézte elő a másik oldalon már humanitárius modellként kialakult, becsületes karakterű fenyítőházi intézményi minta hanyatlását. A modell bukását a kriminális büntetés súlypontjainak áthelyeződése okozta.

Klein a büntetések tipizálása kapcsán 1796-ban széles értelemben még a testi büntetések kategóriájába sorolta a szabadságbüntetést is, miután az tradicionálisan és egyértelműen súlyosításokkal és sanyarításokkal volt egybekötve (vö. tömlöcbüntetés). A szabadságvesztés-büntetés fajainál felsorolta az erődmunkát és a fenyítőházat (mint testi fenyítéssel járó, meghatározott időtartamra szóló büntetést) és a börtönbüntetést (mely elméletileg a szokásos kényelmi körülmények megvonásával az egészség veszélyeztetése nélkül érvényesülhet). Kleinnél tehát a fenyítőház (Zuchthaus) egyértelműen súlyosabb már a börtönnél (Gefängnis).⁵⁵¹ Az új büntetés-végrehajtási alapok készen álltak.

50. A SVÁJCI SCHELLENWERK. A 17. század első felében a délnémet városok (Strassburg, Colmar, Ulm) mellett egymás után jöttek létre a svájci esküközösség városaiban, így Baselban, Bernben, Fribourgban és Zürichben is olyan intézetek, melyekben munkaképes koldusokat helyeztek el, s kényszerítő

⁵⁴⁸ RÜPING 1998, 73.

⁵⁴⁹ KRIEGSMANN 1912, 14.

⁵⁵⁰ WAHLBERG 1888, 84.

⁵⁵¹ KLEIN, Ernst Ferdinand: *Grundsätze des gemeinen deutschen und preussischen peinlichen Rechts*. Halle, 1796. Hemmerde & Schwetsche, 118.

munkára fogták őket. Szabály szerint a (kényszer-) munkát vasban teljesítették, amely nyilvános utcai munkából és erődítési munkálatokból állt. A hagyományos *opus publicum* mellé felsorakoztatott intézeti minta egy fenyítőházi modellt hozott létre.⁵⁵² Ezek az intézetek a „Schellenwerk” nevet viselték, ami mellett hamarosan megjelent a Zuchthaus megnevezés is. Idő múltával olyan személyeket is beutaltak büntetésük letöltésére ezekbe a házakba, akiket kisebb kihágásokért, vétségekért találtak bűnösnek. Amikor a felvilágosodás hatására mindegyre visszaszorultak a halál- és testi büntetések, a Schellenwerk egyre inkább hasonlított a tulajdonképpeni büntetőintézetekre, ahol valójában büntetés-végrehajtást realizáltak. Ilyen értelemben a mai büntetés-végrehajtási intézetek előképeként váltak.⁵⁵³

Svájc legkülönbélebb területein, valamint a délnémet tartományokban a Schellenwerk szó a mindennapi szóhasználatban még ma is szokásos, részben a fenyítőházak, fegyházak, részben a „kemény munka” megjelölésre. A kettős értelem a fogalom kettős történeti gyökerére utal, mely azonban összefonódott egymással. Az elnevezés arra az eszközre vezethető vissza, amelyet az *opus publicum* büntetés-végrehajtása során az elítélteknek viselnie kellett. Ez az eszköz a Schandgerät, amelyet eredetileg a megszegyenítő büntetések körébe tartozó pellengér vagy szégyenállás során a vasba vert elítélteknek viselniük kellett. Ilyen típusú eszközök voltak még a szégyenkő, a hegedű, a szalmakoszorú, a szégyenmaszk, a szégyenöltöny is.⁵⁵⁴ A szégyenszerszám legegyszerűbb formája egy egyszerű vas nyakörvből állt, amelyre egy hátulról a fej fölé nyúló hosszú nyelű acélhorgot rögzítettek. E kampó végén kicsiny csengőcske függött. A fej minden egyes mozdulatára a csengő megcsendült.⁵⁵⁵ A Schellenwerk elnevezés hivatalos használata a berni levéltárban 1614-ben elhelyezett dokumentumokkal igazolható.

Az esküközség területén kívül elsősorban Elzászban volt gyakori még e büntetés alkalmazása.

Strassburgban 1523. szeptember 29-én a nürnbergi példa nyomán koldusrendtartást léptettek életbe. Az Almosenordnung értelmében a külső koldulókat, csavargókat, zarándoklókat, segítségért folyamodókat egy éjszakára a város elszállásolta, és a következő napon útjára bocsátotta azzal a szigorú kötelezettséggel, hogy négy hónapon belül nem térhetnek vissza a városba. Miután a segítségre szoruló, az éjszakai elhelyezést kérő felvettek az 1570-es években rendkívüli módon megsaporodtak, 1574-ben a magisztrátus arra kötelezte a koldulás és segélyezés megszervezéséért felelős tanácsurakat (Almosenherren,

⁵⁵² RADBRUCH 1952b, 168.

⁵⁵³ FUMASOLI 1981, 1.

⁵⁵⁴ FUMASOLI 1981, 61–62.

⁵⁵⁵ FUMASOLI 1981, 63.

„alamizsnák urait”), hogy az addigi szegényház közelében (ahol a koldusokat elszállásolták) fekvő Holzschuppent alakíttassák át, és nyitassanak férfiak és nők megfelelő elszállásolására alkalmas új termeket az idegen szegények számára. A határozat értelmében a nők és a gyermekek fonással vagy hasonlókkal foglalkoztassanak, a férfiakat pedig a város szolgálatában dolgoztassák, többek között például az erődítménymunkálatokon. Ha valaki megtagadta a munkát, akkor nem kaphatott szállást, élelemhez sem juthatott, s nyomban el kellett hagynia a várost. Ennek az eredeti szegényháztól független intézménynek a neve „Új Alamizsna” lett („Neues Almosen”). A menhely finanszírozását a polgároktól gyűjtött adományokkal próbálták megoldani.

1586. május 1-jén a tanács arról határozott (amit azután november 5-én megerősített és végül 1587. augusztus 2-án ismételten megújított), hogy az úgynevezett „kemény” (értsd: megrögzött) koldusokat zárják ki az intézményből. Ugyanakkor már a következő télen azt látjuk, hogy szegény, idegen gyermekek ismét elhelyezést nyertek az intézetben. Talán nem véletlen, hogy 1589 nyarán egy újabb épülettel gyarapodott az intézet. Általános jelenség a középkori Európa koldusvilágában, hogy a kicsit is komfortosabb szolgáltatást nyújtó városok felé kéregetők áradata indult meg. A megrögzött koldusok kitiltásáról hatályba léptetett 1587. augusztus 2-i rendelkezés láthatóan nem volt elegendő, hiszen a város nem tudta tartósan távol tartani a csavargók és kéregetők hullámait. A távozók kis idő elteltével tömegesen áramlottak vissza a városba. Ezért a tanács 1588-ban elrendelte, hogy azokat a koldusokat, akik nem tartották be a kitiltásra vonatkozó parancsot, nem egyszerűen az Alamizsnatoronyba (Almosenturm) kell bezárni, és így büntetni, hanem kényszeríteni kell őket arra, hogy a város javára az erődítési munkálatokon dolgozzanak. A munka nélküli koldusok kényszermunkával fenyegetése új jelenség volt a város történetében, mert szemben a középkori vallásos felfogással, immár lutheránus megközelítésben a városvezetésben megfogalmazódott azoknak a büntethetősége, akik munkaképesek, és nem keresnek munkát. Nem kevésbé találták fontosnak azt a lehetőséget, hogy a munkáltatással a segélyezettek tartási költségeinek legalább egy részét előteremtsék. Ez az utóbbi szempont nem teljesen új és részletekben már előfordult, de ilyenforma szervezettségben most először konkretizálták. A hivatalos javaslatban a koldusoknak a város négy pontosan megjelölt helyén földmunkákat kellett végezniük.

A Neues Almosen épülete a megnövekedett létszámú rászoruló miatt kicsinek bizonyult, ezért bezárták, és az eredeti szegényház mellett a nem sokkal korábban feloszlott Szent Miklós női kolostorban helyezték el a munkára kötelezetteket. A nőknek és a gyermekeknek a házban fonniuk kellett, a gyermekek kisebb kézi munkával foglalkoztak. Egy 1594. december 4-i jóváhagyott javaslat szerint nemcsak a koldusokat, hanem azokat az elítélt bűnözőket is, akiket jól lehet, kiérdemelték a halált, de a város mégsem adta őket a hóhér

kezére, szintén a városi közmunkában kellett foglalkoztatni.⁵⁵⁶ Az intézmény felügyeletét a város három gondozó kezébe tette le, de a tulajdonképpeni vezetésére a tanács egy „alamizsnafőnököt” (Oberalmosenvogt) választott.⁵⁵⁷ Az alamizsnaigazgatók az intézetbe felvehették akár saját szegényeiket, akár idegen népséget, megrögzött koldusokat, zselléreket „és más ehhez hasonló népeket”. A beteg és rokkant koldusokat azonban más, kifejezetten az ő számukra kijelölt menhelyeken kellett elhelyezni. A beutaltakat a büntetőhatóság egy megbízottja szemrevételezte, tehát a beutalás lényegében és modern szóval élve büntetés-végrehajtási folyamatban történt. Az 1575. évi intézetalapítás aktái szerint a 17. századig koldusok és könnyebb bűnelkövetők nyertek elhelyezést, akik a különféle városi építkezéseken dolgoztak. Később a 17. században a „Stadtwerket”, a városi közmunkát egyre inkább „Schellenwerk” néven kezdték emlegetni, ami nyilván arra utal vissza, hogy a városi munkálatokon közreműködő fogvatartottak csoportjának jellege a büntető igazságszolgáltatás irányába mozdult el. Ugyanis a megrögzött koldusok, illetőleg a visszatérők, akik megtagadták a kitiltási parancs végrehajtását, ekkor már a büntető végrehajtást szimbolizáló kézbilincseket, lábvasakat és az eredeti értelmében vett megszégyenítő instrumentumot, a csengettyűs megszégyenítő készüléket is viselték.

Az intézetbe való beutalás, ami a büntetendő koldusokat illeti, eredetileg határozatlan tartamú volt. Az elbocsátás alapvető feltétele volt az, hogy az illető egy másik helyiségbe távozzon. Ebből következően elsődlegesen a munkáltatás célja nem annyira a munka nevelő hatásának kihasználása (hiszen távozásra kötelezték a városból az elbocsátottat), hanem a kényszermunka, mely a fogvatartottak munkaerejének kihasználását biztosította. További fontos szempontja volt az intézeti munkálkodásnak a megrögzött munkakerülő koldusok elriasztása. Kétségtelen tény volt, s nem csak cél, hogy a kényszermunka intézményének bevezetése hatására a várost a csavargó népség jelentős része elhagyta, sőt távozott még Strassburg vidékéről is.

A tanácsi jegyzőkönyvekben ki is fejeződő prevenció, a visszatartó és elretentő cél dominanciája (s tegyük hozzá: sikere) sajnos hamar eljuttatta a Schellenwerk keretében szervezett munkáltatást a teljesen értelmetlen munkavégzésig is.⁵⁵⁸ Ebből következően a fogvatartottak olyan javulása, vagy a munka olyan javító hatása, mint ami az amszterdami fenyítőházban megvolt, ebben az esetben hiányzik. Nagyon halvány rajzolatát adja csupán a nevelő hatásnak egy tanácsjegyzőkönyv, amikor feltételezi azt, hogy a fiatal, tudatlan csavargók munkához segítése által teste és lelke nyereségét könnyelheti el. Sokkal in-

⁵⁵⁶ FUMASOLI 1981, 93.

⁵⁵⁷ FUMASOLI 1981, 93.

⁵⁵⁸ FUMASOLI 1981, 96.

kább meghatározta a Schellenwerk működését az idegen koldusokat távol tartó erő intézményesítése. Sajnos a fogvatartottak száma a kezdő években nem ismert, 1600-ban 29 659, 1604-ben 29 629 rajnai forintot tett ki az élelmezéshez szükséges költség. Ez az összeg csökkent. 1610-ben 16 843, és 1617-ben egy évvel a 30 éves háború előtt 18 993 forint volt.⁵⁵⁹

Az a körülmény, hogy az ártatlan, vétektelen szegények együtt dolgoznak bűnelkövetőkkel, prostituáltakkal és „más svihákokkal” a városi építési munkálatokon, hamarosan aggodalmat keltett a polgároknál. Ez azért is kardinális kérdés volt, mert a menhely működtetése az ő támogatásuktól függött. A tanács 1597. január 15-én a céhek beadványára reagálva határozott arról, hogy a házban a fogvatartotti csoportokat a jövőben egymástól el kell különíteni. 1605-ben „Memorabilia quaedam Argentorati observata” címmel egy kézirat elemezte a Schellenwerkot, amelyben szó sem esett már koldusokról, hanem kifejezetten bűnelkövetőkről, mint fogvatartottakról.⁵⁶⁰ 1660-ban jutott el a város egy dologház (Arbeitshaus) alapításához, amelyben a koldusokat és a szülők által beajánlott gyermekeket vették föl azért, hogy munkával helyes életvezetésre neveljék őket.⁵⁶¹ A dologház mellett egy szokásos névvel „Spinnhaus” is működött, amelyikben a fogvatartottak textilmunkákat végeztek, mindenekelőtt fonást. Az egykori „Neuen Almosen”, amelyet már csak Schellenberg néven emlegettek, kizárólag bűnözőket fogadott be, akik nyáron a csatornákat és árkokat takarították, télen pedig fát reszeltek. 1681-ben Scherz szerint a Schellenwerkot megszüntették. Ez azonban csak úgy értelmezhető, hogy a nyakvasat a kampóval és az arra rögzített csengőcskével helyezték gyakorlaton kívül. Tehát alapvetően a megszégyenítő forma szűnhetett meg, tudniillik a Schellenwerk addigra az intézet elnevezésévé lett.⁵⁶²

Ellentétben Strassburggal Colmarban a Schellenwerk-fogalom alatt semmiféle jól organizált intézmény nem jött létre. Az olyan ítéletekben, mint az 1603-ból származó, melyben olvashatjuk, hogy a delikvenst „Schwerkben” végzett munkára ítélték, az nem jelentett mást, mint közmunkát. Már évekkel a jelzett időpont előtt bevett szankciónem volt Colmarban a nyilvános munka, amelyet több nap hosszan városi építkezéseken kellett teljesíteni. Párhuzamosan létezett tehát az ítéletekben a nyilvános munka és a Schellenwerk, melyet időről időre összekapcsoltak egymással. Colmarban Strassburggal ellentétben nem létezett olyan szervezet, melynek feladata lett volna a büntetés realizá-

⁵⁵⁹ FUMASOLI 1981, 97.

⁵⁶⁰ *Jahrbuch für Geschichte, Sprache und Literatur Elsass-Lothringens* – 1890, 64.

⁵⁶¹ MERING, Josef von: Die Gefängnisse. In *Topographie der Stadt Strassburg nach ärztlich-hygienischen Gesichtspunkten bearbeitet. Festschrift für die in Strassburg tagende Versammlung des deutschen Vereins für öffentliche Gesundheitspflege*. Im Auftr. des Ministeriums Elsass-Lothringen. Hrsg. von Joseph KRIEGER. 2. Aufl. Strassburg, 1889. Schmidt/Bull, 389.

⁵⁶² FUMASOLI 1981, 98.

lása, ennek megfelelően akár a közmunkára ítélték valamiféle elhelyezése is. Jellemző megoldásként alakult ki, hogy a közmunkára ítélték a nem munkával töltött időt a saját házukban vagy lakásukban voltak kötelesek eltölteni. Mivel az elítéltek nagy számban városi polgárok voltak, szükségtelennek bizonyult a munkaidőn kívül különleges biztonsági intézkedéseket foganatosítani, külön intézményben elhelyezni őket. Teljesen értelmetlen lett volna feltételezni, hogy a polgár a házát, minden vagyonát és javát hátrahagyva elmenekülne a városból. Az elítéltek között voltak „külső” elkövetők is, akiket az ítélet szerint a letöltött munkabüntetés után a városból kitiltottak. Egyértelmű volt, hogy ilyen esetekben az éjszakai elszállásolásról gondoskodni kellett volna, de semmi adatunk nincs arra nézve, hogy erről bárki is intézkedett volna. Ez lényegében azt jelenti, hogy Colmarban nem intézményesítették szabadságfosztás formájában a Schellenwerket.⁵⁶³ Jól illusztrálja a büntetés súlyosságát az az eset, mely a Schellenwerk más büntetésre történő átválthatóságát tanúsítja. Egy 1604. január 10-én elítélt colmari polgárt istenkáromlás bűncselekménye miatt 14 nap Schellenwerkben végzett munkára vagy a 8 nap kenyéren és vízzen letöltendő toronybörtönre ítélték. Az elítélt a rövidebb időt választotta.⁵⁶⁴

Ulm város igazságügyi praxisában ugyan a Schellenwerk kifejezés nem bukkan fel, ennek oka azonban csupán az, hogy itt más névvel illették a szegyenbüntetést. A Schnabell és a „Sprengen vagy Springer” pontosan azt jelentette Ulmban, mint a Schellenwerk Strassburgban. Az ítéletek azt mutatják, hogy meglehetősen gyakorisággal előfordul a Springerben végzett munkára szóló ítélet. 1561. december 22-én a város tanácsa arról tárgyalt, hogy a városi erődtítésen dolgozó elítélt személyek őrzéséről miként gondoskodjanak. A létező menhelyek között tallózva, az ispotály tűnt megfelelő helynek a végrehajtásra. Az ispotályban történő éjszakáztatás és őrzés terve nyomán nagy vita bontakozott ki. A nyilvános munkára (utcapucolásra, tértakarításra és csatornatisztításra) ítélték jelentős része, akik polgárai voltak a városnak, a munka nélküli időket saját házukban vagy lakásukban tölthették. 1566-tól azonban minden munkára ítéltet az ispotályban kellett elhelyezni. Az Ulmban többnyire Springerstrafénak nevezett munkavégzés alapjául szolgáló cselekmény, az alkoholizmus („mértéken túli borivás”), a könnyelmű életmód, az engedetlenség a gondozonak, a tolvajlás, verekedés. A Springerstrafe időtartama jellemzően határozott volt, 5 héttől 8 hónapig terjedhetett, de szólt 17 hónapra vagy 2 évre is ítélet. A büntetésekkel fenyegetett bűncselekmények jellege és a meghatározott tartamú büntetés megengedi azt a feltételezést, hogy a büntetés célja kevésbé a visszaretentés, mint inkább az elkövető javítására való törekvés. Miután a polgárok köréből származó Springerstraféra elítéltek száma erősen

⁵⁶³ FUMASOLI 1981, 101–104.

⁵⁶⁴ FUMASOLI 1981, 104.

visszaesett, fölvetődött az ötlet, hogy a büntetést vegyék igénybe a koldusokkal szemben is. 1576. március 12-én a városi számvevő a tanács elé terjesztett egy anyagot a munkaképes koldusokra vonatkozóan. Eszerint a koldus Springerstrafésokat a tébolydában helyezték el (ha nagy létszám miatt ez problémát jelentett, akkor a Turmban), miután az ispotályban megoldhatatlannak látták az ellenőrzés megszervezését. Letöltés után, elbocsátásukkor esküt kellett tenniük, hogy Ulmban soha többé nem fognak koldulni. A Springerstrafe bevezetésével, mivel a munkakényszeritől elrettentő hatást vártak a munkakerülőkre, célként határozták meg, hogy a várostól ezeket az embereket távol kell tartani. Érdekes vonás, hogy a kitiltás csak akkor működött, ha a város gondnokainak és karbantartóinak nem volt szüksége segéderőkre. Ahogy ez előtérbe került, azon nyomban felfüggesztették a kitiltást, és inkább kemény munkálatokon végzett munkára szóló ítéletek születtek. 1603-ban ismeretes egy tanácsi határozat, amelyben némiképp újdonságként a város a Springerstraféra ítélt koldusokkal kapcsolatban egy állandó szervezetnek a működését kívánta bevezetni. 1576-ban azután az elhelyezés okán egy új barakknak a létesítését határozták el, amely átvette a terheket az ispotálytól, s ezzel lényegében itt is intézménysült a bezárás.⁵⁶⁵

A Schellenwerk tehát, mint korábbi megbecstelenítő büntetés, előbb az opus publicummal került összefüggésbe, majd kombinált alkalmazását kiterjesztették a koldusvilág elleni harcra is. A legtöbb városban a közmunkára kényszerített koldusok elszállásolására is gondoltak, így a munkáltatás összefonódott valamiféle menhelyfunkcióval is. Ez helyenként megállt ebben a fázisban, máshol, mint láttuk, Strassburgban, a fenyítőházi modell felé mozdult el. Maga a koldulás ellen bevetett Schellenwerk semmiféle újdonságot nem jelentett sem az európai, sem a helyi fejlődésben. (Nem volt újdonság sem az intézmény felhasználása a koldustámadással szemben, sem a letartóztatottak kényszerített foglalkoztatása, sem a nyilvános munka, sem pedig a megszégyenítés, illetve a biztonságot jelentő szegyenesszköz használata.) A Schellenwerk egyik gyökere, a szegények kényszerített foglalkoztatása a francia public atelier-ből származott, a másik a német fejlődésben oly elterjedt szegyenítő instrumentum alkalmazása volt, mely eredetileg a polgárok közösségének arra érdemes tagjait tette nevetségessé a többiek előtt. A koldusokkal kapcsolatos alkalmazása feltehetően csupán a megkülönböztetést szolgálta a csavargók két típusa között. A Schellenwerk alkalmazásának fő célja a csavargó népesség elriasztása, a munkakerülők elrettentő kényszermunkával fenyegetése a távortartás érdekében. S hogy ez kifejezetten a hullámzó lakosság ellen irányult, azt világosan mutatja a dolgot vállaló (tehát „jó”) koldusok napibére.

⁵⁶⁵ FUMASOLI 1981, 112.

A munka alkalmazását semmi esetre sem valamiféle jó útra vezetés, a munkás életre segítés indokolta, hanem a koldustömegek távoltartása a tartománytól. Ez világos a munka értelmezéséből, mely a Schellenwerket technikai hasonlóságai ellenére is megkülönbözteti a fenyítőházak modelljétől: ti. a munkával munkára nevelés eszméjének hiánya. Ugyanakkor az opus publicumtól is különbözött a Schellenwerk 16–17. századi alakja, mert gyenge volt benne a kriminális jelleg. Amíg a nyilvános közmunka eredeti büntetőértelme kiegészült az elítéltek munkaerejének kihasználásával, a svájci alapításokat semmi ilyesmi nem befolyásolta. A városi hatóságok elsősorban a koldusok elűzését célozták meg.

A frissen megérkező fenyítőházi modell azután némi hatással volt a későbbi fejlődésre. A fenyítőház a Schellenwerket kiszorítani, beolvasztani ugyan nem tudta, de az intézeten kívüli munka mellett megjelent a belső munkáltatás is. A nyilvános közmunka pedig a megszegyenítő instrumentumok eltűnésével különféle neveken (például Karrenstrafe) a 19. századig része volt a büntetőrendszernek.

51. AZ ELSŐ FENYÍTŐHÁZAK A HABSBURGOK BIRODALMÁBAN. A Habsburgok uralta tartományokban első pillantásra hasonlóképpen alakult a fenyítőházak ügye, miként Németországban. A kálvinista indíttatású németalföldi kísérletet és az északnémet lutheránus intézetalapításokat követően a közép- és délnémet paternalista tartományi fenyítőházi politika harmadik hullámának fodrai érték az osztrák monarchiát is. Ausztriában is felállították az első fenyítőházakat. 1668-ban Boroszlóban (Breslau) és 1671-ben Bécsben intézetet alapítottak a klasszikus fenyítőházi célokkal. (Az osztrák tartományokban sem elsősorban a büntetés-végrehajtás terrénumában születtek meg a dologházak, de büntető karakterük kezdettől fogva erős volt.) Ezek után azonban hosszabb szünet következett, s csak a Rákóczi-szabadságharc lezárultát követően indult meg az az intézettelétesítési mozgalom, melynek eredményeképpen a 19. századba lépő osztrák császárság az egész országot behálózó fenyítőházi struktúrával rendelkezett.

A szokásos kelet-közép-európai fáziskésés tapasztalható tehát az osztrák fenyítőházügyben is: a fenyítőházak kora itt láthatóan a 18. század. Az állami közigazgatási és igazságszolgáltatási politika csupán a 19. századra alakítja ki azt a feltételrendszert, mely – Nyugat-Európához hasonlóan – alapját képezi majd a büntetés-végrehajtás megújulásának. A megkésettség mellett azonban még a délnémet mintához képest is további, jelentősnek mondható különbségek észlelhetők az osztrák fejlődésben. Ezek részben az osztrák társadalmi és gazdasági adottságok struktúrájából, részben pedig az államfejlődés felvilágosult korszakának politizálásából következnek. Tartalmi elemeit illetően pedig az abszolutizmus igényéből a rendezettségre, a belső biztonságra; a felvilágosult

abszolutizmus elkötelezettségéből az állami szociális gondoskodás, illetve az államilag irányított gazdaságpolitika megszervezése iránt.

Helfried Valentinitisch az osztrák csavargóvilág egyik fontos okaként nevezte meg az osztrák polgárosodás és iparosodás viszonylagos visszamaradottságát, hiszen (főként a keleti) tartományokban még a mezőgazdaságban volt a gazdaság súlypontja. Ennek okán kevésbé tudta biztosítani a munkaerőpiacot a céhlegények és inasok számára, a kézművesipar jelentős részben céhekbe szerveződve akadályozta a munkaerő-felvételt, s országútra hajtotta a munkanélkülieket. Különleges jelentőséget tulajdonított a meglehetősen képzetlen cseléd- és szolgaseregnek, akik úgyszintén az országúton kerestek megoldást helyzetükre. Ez azonban önmagában kevés lett volna a hullámmzó lakosság olyan feltöltésére, mely már veszélyt jelentett a társadalomra, s a németországihoz hasonló bandavilág kialakulásához vezethetett volna. Az osztrák országutaknak azonban volt még egy jelentős táplálója, a hadsereg. Ezen a tájon nem zárultak le a háborús időszakok a harmincéves háborúval, a török győzedelmes kiszorításával: a 18. századba átnyúlt a magyarokkal folytatott áldatlan küzdelem, a kuruc háborúskodások és a Rákóczi-szabadságharc. A szatmári béke után szűnt meg csak a vándorló népesség, a dezertőrök, az obsitosok, az invalidusok áradó tömegének folytonos utánpótlása. Nem kevésbé a harcok előztte, utakra vetett polgári lakosság menekülő sokaságának.

A hatalom tehát valójában a 18. században láthatott érdemben a csavargóvilág felszámolásához. A század első évtizedeire tisztult le a képlet olyan mértékben, hogy világosan számba lehetett venni a hullámmzó lakosság csoportjait, s ekkor lehetett struktúrája ellen támadást intézni az állami politika jogi és szociális-gazdasági eszközeivel. Különlegessége még a képletnek, hogy maga az abszolutizmus is megkezdte a „kiskriminálisok” sajátos „termelését”, amikor is az állami gazdaság- és adópolitika számtalan illetéket, jövedéket, adót és díjat állapított meg s vezetett be, számos terméken monopóliumot alapított, illetve tartott fenn (például jellegzetesen ilyen volt a só és a dohány). A gazdaságpolitika sokakat kényszerített a csempészés útjára, s látta el őket kriminális bélyegzővel.⁵⁶⁶

A szociális gondoskodás előzményei az osztrák tartományokban is messzebbre nyúlnak vissza, mint a fenyítőházi mozgalom. Már I. Ferdinánd udvari kórházat alapított, mely ugyan kifejezetten az uralkodói udvar tisztviselői számára funkcionált, de megalapozta az „állami gondoskodás” koncepcióját. Az abszolutizmus pedig megkezdte az egyház szekularizációját, s 1650 után folyamatosan vette át a katolikus egyház karitatív feladatait⁵⁶⁷ az állami szoci-

⁵⁶⁶ VALENTINITSCH 1979, 149.

⁵⁶⁷ UHLHORN, Gerhard–MÜNSTERBERG, Emil: Armenwesen – Geschichte der öffentlichen Armenpflege. In *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*. Herausgegeben von Ludwig ELSTER,

ális gondoskodás körébe. Ezt a folyamatot teljesítette be II. József rendeket feloszlató intézkedéscsomagja, mely visszavonhatatlanná tette a világi gondoskodás szerepvállalását, s ennek keretén belül a szegénygondozás intézményrendszerének kiépítését.⁵⁶⁸

Az osztrák fenyítőházak alapítása arra az időszakra esett, melyet a *merkantilizmus* korának neveznek. Az osztrák felvilágosult abszolutizmus merkantilista ideológusai (Hans Joachim Becher, Wilhelm von Schröder, Philip Wilhelm von Hörnigk) fontos szerepet szántak a fenyítőházaknak és a kényszerdologházaknak. Egyfelől az állami manufaktúrák munkaerő-ellátása, másfelől a munkanélkülieknek a munkaerő-piaci struktúrába való visszakapcsolása okán, mely nézetük szerint az egész ország gazdagodásának és jólétének egyik lehetséges feltétele.

Az Osztrák Birodalommal határos német fejedelemségekben a 17–18. századot a fenyítőházak modelljének viharos terjedése jellemezte. Ekkor már a Német Birodalom területén közel száz fenyítőház működött. Az újabb német fenyítőházak, melyek (szemben a németalföldi és a Hanza-alapításokkal a Német Birodalom belső területein jöttek létre) lényeges vonásokban különböztek már az eredeti modellt kínáló északnémet megoldásoktól. Alapításukat nem inspirálta sem a tengeri kereskedelem, sem a kezdeti tőkefelhalmozás. Elszigetelten fejlődtek azoktól a gazdasági kihívásoktól, melyek életre hívták a kapitalizálódó Németalföld, majd a Hanza fenyítőházait. Hiányzott belőlük az északi alapítások vállalkozói tartalma. A házak egy része nem is városi intézményként, hanem fejedelmi akaratból formált tartományi fenyítőházként működött, nem kevésbé a kriminális problémák megoldására. A katolikus fejedelemségekben nem törte, nem törhette át a fenyítőház büntetőjellegét az eredeti protestáns amszterdami gondolat. Maguk az északabbra kiüresedett kolostorok és zárdák, mint az elhelyezést megkönnyítő, az alapítást serkentő épületek sem álltak rendelkezésre e tájon (legalábbis II. József legendás szekularizációs rendeletéig). Felerősödtek a gazdaságossági megfontolások, ami a munkaszervezést alárendelte a merkantilista szempontoknak. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy távolodva az epicentrumtól, a fenyítőházi teória is gyengülni kezdett. Még megmaradtak egyes, elsősorban a neveléssel kapcsolatos elemei, de felerősödtek a diszfunkcionális jeleket eredményező kriminális elvárások is. Az osztrák hatóságok tehát már ezt a mintát vették át, s alkalmazták tartományaikban.⁵⁶⁹

Adolf WEBER, Friedrich Wieser. Acht Bände und der Ergänzungsband. 4. gänzlich umgearbeitete. Aufl. Jena, 1923–1929. Verlag von Gustav Fischer, 949. skk.

⁵⁶⁸ VALENTINITSCH 1979, 150.

⁵⁶⁹ Vö. MEZEY Barna: Az osztrák fenyítőházak a 18–19. században In BÉLI Gábor, KAJTÁR István, SZEKERES Róbert (szerk.): *Jogtörténeti tanulmányok VIII.* Pécs, 2005 Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar.

Helfried Valentinitisch szerint az osztrák fenyítőházi alapításoknak két szakasza volt. Az első, melybe Bécs és Boroszló is esett, a korai intézetalapítások időszaka, melynek legfontosabb jellemzője, hogy az állami szerepvállalás Bécsre korlátozódott, s az állam viszonylag nagy teret engedett még a magánkezdeményezéseknek. Bécs szociális ellátóhálózata is ekkor alakult ki. A leopoldstadti Zucht- und Arbeitshaus mellett ekkor létesítették a St. Marx-i kórházat is. Taborban alapított a kormányzat egy Kunst- und Werkhaust vagy Manufakturhaust, Lipót parancsára pedig egy grazi intézet felállítását is tervezték. A grazi intézet terve azonban hosszú ideig csupán elképzelésként élt tovább, s a bécsi intézet egyedülálló maradt az örökös tartományokban.⁵⁷⁰ Még I. József idején fenyítő- és dologházat alapítottak Olmützben (1702), s azután véget is ért a lendület.⁵⁷¹

A Habsburg-fennhatóság alá eső tartományokban az első fenyítőház alapkövét 1668-ban tették le Breslauban (Boroszlóban). Ez az intézet még tiszta városi létesítmény volt. A tanács által kibocsátott rendelet szerint „Istennek, a felsőbbbségnek, szüleiknek és uraiknak engedetlen emberek, tudatlan megátalkodott koldusok, és más könnyelmű népség” kerüljenek a házba, hogy megjavuljanak. S „hogy elrettentsék őket az időleges vagy örök veszélytől, mely rájuk leselkedik, és napi kenyér és munka által becsületre neveljék és tanítsák őket”. Az intézet nem küzdött még azokkal a finansziális betegségekkel, mint később a birodalmi alapítású intézetek. Ugyanis a helyi hatókörű, helyi érdekeket érintő intézet létrehozásához a városnak sikerült mozgósítani a szükséges erőforrásokat, adakozókat gyűjtöttek, s így 1670-ben meg tudták nyitni a házat. Az 1680-ban kelt rendtartás mintája a Hanza-városok modellje volt.⁵⁷²

Még az 1671. évi bécsi lipótvárosi alapításnál⁵⁷³ is érzékelhető a városi jelleg. A Bécs városi privilégium, melyet I. Lipót bocsátott ki, a koldus- és csavargórendeletek hosszú sorához illeszkedett, ám rendelkezett új és előremutató vonással. A fenyítőházat úgy fogta fel, mint egy lehetséges intézkedést a koldusok és csavargók ellen, a rendészet részeként értelmezte azt. Ebben a perspektívában a fenyítőház gyűjtőmedencéjévé vált minden rendészeti tevékenységgel szembekerülő kihágónak. Ez sajátossá tette az intézet vonásait is: konglomerátumává lett a politikai képleteknek: büntetőcélok olvadtak eggyé állami kontroll iránti kívánságokkal és társadalmi reszocializációs elképzelésekkel. Rendszeres munkáltatáshoz, vallási neveléshez és jobbításhoz, különféle elementáris érdekek kezeléséhez biztosított keretfeltételeket az intézet.⁵⁷⁴

⁵⁷⁰ VALENTINITSCH 1979, 152.

⁵⁷¹ STEKL 1978, 63.

⁵⁷² STEKL 1978, 62.

⁵⁷³ HOEGEL 1916, 3.

⁵⁷⁴ STEKL 1978, 62–63.

Az, hogy miért Bécsben jött létre az egyik első fenyítőház, nyilván szerves összefüggésben volt a város lendületes fejlődésével. Az osztrák tartományok központja és fővárosa, a Habsburgok székhelye jelentős urbanizációs lépéseket tett, melynek természetes velejárója volt a jellegzetes városi szegénység kialakulása, a beáramló nincstelenek tömegeinek megjelenése, a hullámzó lakosság beszivárgása. A városi rend, a közigazgatási központ nyugalma, a közbiztonság, a várható kriminális és politikai mozgalmak kellemetlen következményeinek elhárítása egyaránt a megelőzés irányába hatott, s a fenyítőházi intézmény egyértelműen kínálta magát megoldásként. De ehhez nyilvánvalóan csatlakoztak a város kiváló közlekedési adottságai, a közeli mezőgazdasági vidékek által kínált olcsó élelmiszer és a fogvatartottak által megtermelt javak megfelelő elhelyezési lehetőségei.⁵⁷⁵

Hannes Stekl határozottan állította,⁵⁷⁶ hogy az osztrák fenyítőházak működtetésében nem érvényesült semmiféle tervszerű elképzelés. Az 1671. évi alapító rendelet szerint a bécsi fenyítőház célja a koldusok, egyéb munkakerülők és rendetlen cselédek befogadása és nevelése.⁵⁷⁷ Vagyis megegyezik a németalföldi és északnémet célokkal. Ugyanakkor azt tapasztaljuk, hogy a házat 1723-ban már feltöltötték a Landgericht által elítélt bűnözőkkel.⁵⁷⁸ Nem véletlen, hogy néhány évre rá, már kiemelték a fogvatartottak közül a koldusokat és a csavargókat, akik számára 1726-ban külön dologházat nyitottak (Arbeitshaus).⁵⁷⁹

52. SZINERGIA. (A FENYÍTŐHÁZAK HATÁSA A BÜNTETÉS-VÉGREHAJTÁSRA.) Az a jelenség, amit munkánkban fenyítőháznak nevezünk, egy sajátos formája a 16–17. században kialakult végrehajtó intézeteknek, mely leginkább a rendészet és a büntetés-végrehajtás határterületén definiálható. Alapmodellje az Amszterdamban 1596-ban létesített Rasphuys volt, aminek mintájára szerte a Német Birodalomban, a Habsburg Császárságban, a svájci esküközségekben hasonló intézetek sorát nyitották meg, s ezzel egy Európa nagy részére jellemző végrehajtási modell gyökeresedett meg a kontinensen. Több más országban is kialakult az ehhez az elgondoláshoz hasonló megoldás, ezek azonban kisebb, de lényeges vonásokban különböztek az amszterdami képlettől. Ilyen volt Angliában a Bridewell; a public atelier, a hőpítal général Franciaországban, a Schellenwerk a svájci esküközség és Elzász nagyobb városaiban.

A fenyítőházak a csavargó- és koldusvilág, a deviáns városi szegénység és a kisebb súlyú bűncselekmények elkövetéséért felelősségre vont kriminális elemek kezelésére életre hívott intézeti forma volt. Ennélfogva kezdettől ve-

⁵⁷⁵ STEKL 1978, 128.

⁵⁷⁶ STEKL 1978, 66.

⁵⁷⁷ Resolution vom 24 Juli 1671.

⁵⁷⁸ Patent vom 1. November 1723.

⁵⁷⁹ Patent vom 18. Juli 1725.

gyes profilú intézmény, mely a büntetés-végrehajtás terrénumából szakított ki két kisebb területet: a kis tolvajoknak és szajháknak korábban a büntető igazságszolgáltatás által üldözött cselekménykörét és az idegen koldusok tiltott kéregetését, amely a középkori praxis szerint szintén büntető törvényszékek kriminális szankciójával kísért magatartásnak minősítettek. A *rendészeti jelleget* a szociális ellenőrzés és szociális gondoskodás egyik részterületéről, a szegénygondozás vidékéről kölcsönözték a modell létrehozói. A fenyítőházi modell kétségtelen funkciójává lett bizonyos (deviáns) szegény csoportok eltávolítása a társadalomból, s ezáltal a becsületes, normakövető tagjainak megvédelmezése a kellemetlenségektől, az esetleges kihágásoktól.⁵⁸⁰ A saját szegények táplálása és munkával ellátása (munkára szorítása) különös, „dolgoztató” jellegzetességet épített bele az eredeti mintába. Végül pedagógiai vonásokat fedezhet fel a kései kor kutatója az engedetlen inasok, fegyelmezhetetlen nebulók, tiszteletlen szolgálók, neveletlen gyermekek, kicsapongó életet élő rokonok, herdáló szülők, munkakerülő életvezetésű élvhajászok beutalásában. Vagyis valamiféle kapcsolat, átfedés bontakozott ki a szegényház, a dologház és a büntetés-végrehajtási intézet között.⁵⁸¹

A három funkció közös filozófiai alapját az eredeti modellben a protestáns munkaethosz szegénységre vonatkozó új koncepcionális megközelítése adta, mely a munkát kötelezettségként határozta meg. Ez az alapvetés a munkaképes, de valami okból nem dolgozó, s a társadalom terhére megélni próbálók vétkességének megállapítását eredményezte, s végső soron annak deklarálásával járt, hogy a magukat eltartani képesek, de nem akarók szegénysége bűn. Ily módon a protestáns munkaethosz munkával kapcsolatos tételei között szerepelt a munkára kényszerítés és a munkára nevelés célkitűzése, mely a munkát sajátos jobbitó eszközként fogta föl, s elérendő eredményként tűzte ki a társadalom hasznos tagjává formálást. Ennyiben az amszterdami rezsím egy „reszocializációs” programot valósított meg. A társadalomba történő sikeres visszatérés sajátos feltétele volt a kor általános büntetőfelfogásával ellentétben a *becsületes karakter* kialakítása és fenntartása, mely a fenyítőházban fogvatartottat nem a társadalom számkivetettjei, jogfosztottjai között tartotta számon, hanem a társadalom becsületes polgárai közé befogadandó és befogadható tisztes munkakerőként. Ennek érdekében tartozott az amszterdami fenyítőházi modellhez a lelki gondozás és az oktatás, valamint a középkori tömlőcállapotokkal szemben a tiszta környezet és az egészségügyi gondozás.

A szegénygondozás vitathatatlanul a városokban alakult ki és intézményesült. Ennek következtében a város másként tekintett a falakon kívül hömpölygő szegénytömegre és megint másként a saját rászorulókra. Ez rányomta

⁵⁸⁰ CSER 2000, 346.

⁵⁸¹ RUSCHE–KIRCHHEIMER 1974, 63.

bélyegét a fenyítőházak alakulására is. Az amszterdami házsabályokból és a Hanza-városok rendtartásaiból világosan kiderül, hogy a fenyítőházakat szigorúan csak a belső szegénység kezelésére hozták létre, a városi hatóságok saját koldusaikkal szemben alkalmazták. A „külső” csavargókat és koldusokat továbbra is kilökte magából a város, elűldözték őket. Így világos a kapcsolódás a középkori városi szegénygondozással. A város saját szegényei „polgár szegények”, míg a külső szegénység a falu kivetettjeiből „paraszt szegények”-ből, a városi kivetettekéből, a született külső szegényekből állt.⁵⁸² A város nagyon határozottan igyekezett megőrizni (bár egyre nehezebben tudta megtenni) ezt a jellegét a fenyítőházak korában is.

Létrejövételének egyik feltételeként nevesíthető a kibontakozó tőkés gazdaság, mely részben a fegyelmezett munkaerő iránti igényével, részben pedig a merkantilista gazdaságpolitika konvertálásával adott keretet a fenyítőházi munkáltatásnak. Nem vitatható, hogy a fenyítőházi mellékfunkciók egyike volt a fogvatartottak olcsó munkaerejének kihasználása.⁵⁸³ A holland dologházak a munkaerő értékesítésére, a kemény munkára történő kényszerítésen keresztül biztonságpolitikai célokkal jöttek létre, s egyben jelentős gazdasági előnyökkel is jártak.⁵⁸⁴ Reeb Otto Rusche és Georg Kirchheimer⁵⁸⁵ nyomán vallja, hogy a dologházak kettős kényszer alatt jöttek létre. Egyfelől 1600 körül szorító munkaerőhiány jelent meg a munkaerőpiacon az ipar és a gazdaság fejlődése miatt, részben pedig a lakosság látványos (a harmincéves háborúnak, a vallási villongásoknak és a belső politikai nyugtalanságoknak köszönhető) létszámcsökkenése miatt. Másfelől ott volt a csavargók, a koldusok tömege, melyek munkaerőkénti felhasználására, illetve „eltüntetésére” kézenfekvőnek látszottak a dologházak. Ahogyan fogalmaz: a fenyítőházak létrehozása és azokban a haszontalan, illetve bűnöző elemek munkára kényszerítése „*egyszerű gazdasági kérdés volt*”.⁵⁸⁶ Néhány évtizeddel később az intézeteknek már a gazdasági érdekek mentén történő kíméletlen kihasználása zajlott.⁵⁸⁷

Az első alapítású, protestáns területekre eső intézetek elhelyezése összefüggésben volt a szerzetes- és apácarendek feloszlásával és a kolostorok világi célokra történő alkalmazásával. Így a belső rend szabályozása és az intézeti rezsim alakítása összhangba kellett kerülnön a kolostorépítészet adottságaival. Sikerült egyben kihasználnia totális épület jellegéből fakadó biztonsági lehetőségeket is.

Az épületekben uralkodó szigorú rend és fegyelem, a középkori testi büntetésekre visszatekintő fegyelmezési technikák, a biztonságos őrzés a büntető-

⁵⁸² KÜTHER 1976, 15.

⁵⁸³ CSER 2000, 346.

⁵⁸⁴ WAHLBERG 1888, I/84.

⁵⁸⁵ RUSCHE–KIRCHHEIMER 1974, 37.

⁵⁸⁶ REEB 1987, 5–6.

⁵⁸⁷ STEKL 1978, 7.

hatóságok számára kiváló lehetőséget kínáltak a túlszűfolt tömlöcök helyett a fenyítőházakba történő beutalással az egyre súlyosabb bűnözők büntetés-végrehajtásának realizálására. Ezzel a fenyítőházak kriminalizálódása következett be, s a folyamat lezárultával a büntetés-végrehajtási intézethálózat új tagjaként üdvözölhették a szakemberek az immáron fegyházakat. A folyamat egy átmeneti formát teremtett meg: a kombinált intézeti rendszert. Átmenetileg a fenyítőházakban egyesült a középkori menhelyeszmé és a büntetés-végrehajtás sokszínűsége, így egy fedél alá került fenyítőházi beutalt, letartóztatott, jelentéktelen kisbűnöző, árva, leprás, őrült, pimasz céhlegény és fegyenc. Vagyis ez az intézet (példának okáért az 1750-ben alapított bruchsalii) egyszerre volt fenyítő- és fegyház, börtön, fogda, árva- és lepraház, valamint tébolyda.⁵⁸⁸ Ebből a komplex jelenségből bontakozott azután ki a fogházjavító mozgalom hatására a korszerű szabadságvesztés-büntetés és börtön képlete.

E folyamat, mely a fenyítőházak bűnözőkkel történő feltöltése eredményeképpen kialakította a büntetőintézetek új típusát, egyben a büntetés-végrehajtást is forradalmasította. Joggal állapította meg Hannes Stekl, hogy a „priméren a reszocializációt célzó szabadságvesztés-büntetés indult útjára Amszterdamból”. Vagyis a korszerű büntetés-végrehajtás, a modern értelemben vett szabadságvesztés-büntetés kezdeteit datálhatjuk a holland fővárosban. Az eredeti fenyítőházi fogva tartás célja a munkával munkára nevelés és a „jobbítás”, vagyis semmiképpen sem a büntetés. A munka nem büntetés, hanem eszköz és cél. A fogva tartás pedig ebben a konstrukcióban a munkára nevelés célját biztosító technika elsősorban, és nem önmagáért való kriminális szankció. (A kis bűnelkövetők fenyítőházba zárása sem annyira alternatív büntetési módként jelent meg, hanem a bűnözéstől visszatartó munkás életre nevelés instrumentumaként.⁵⁸⁹) Erre a korai formára Cser Erika megközelítése, hogy ti. a fenyítőház (amit ő dologháznak nevez) funkciója a szegénység (a szegények) *büntetése*, morális tartalommal és általában vetten értelmezhető.⁵⁹⁰ Wahlberg a fenyítőház jelenségét mint utilitarista tendenciát fogta föl a börtönügyben, a brutális fenyítés és a mechanikus kezelés és bánásmód elutasításának részeként.⁵⁹¹ A szabadságfosztásnak ez a középkortól alapvetően elütő felfogása lehetővé tette a szabadságvesztés-büntetés megszabadítását testi büntetés jellegétől, a sanyargatás és a fizikai szenvedtetés követelményétől. Az új megközelítés megengedte a szabadságvesztés önállósulását, kibontakozását az emberi test fizikai valója ellen támadó büntetések öleléséből. Egy olyan szabadságfosztásként jelenhetett meg, melynek célja a zárt térben megfogalmazott szabadság korlátozása lehetett, s mely reszocializációs törekvésekkel párosul-

⁵⁸⁸ WAHLBERG 1888, I/84.

⁵⁸⁹ STEKL 1978, 7.

⁵⁹⁰ CSER 2000, 346.

⁵⁹¹ WAHLBERG 1888, I/84.

hatott. Az amszterdami fenyítőházi modell hagyatéka, „a munka kiemelt szerepe a büntetésben és az erkölcs javításában – a felvilágosodás hasznosságelve és az ember nevelhetőségébe vetett rendíthetetlen hite nyomán – felerősödött, és gyökeret vert a közgondolkodásban”.⁵⁹² A fenyítőház maga azonban éppen a büntető szabadságelvonást tagadó koncepciója okán legfeljebb technikai értelemben jelenthette a modern büntetés-végrehajtási intézet előfutárát.⁵⁹³

A büntető törvénykezés igényei a súlyos kriminálisok befogadása felé szorította a házakat. A kriminalizálódási folyamat a fenyítőházakat a rendszert terrénumból a büntetés-végrehajtás terepére vezette át. Laubenthal a kriminalizálódásnak köszönhetőnek véli, hogy a fenyítőházak börtönként kezdtek funkcionálni, s ezért jelentős vonásaiban hasonulni kényszerültek a büntetés-végrehajtás elvárásaihoz. (A harmincéves háború borzalmai felelevenítették a megtorló fenyítés gondolatát, feltámadtak ismét a testi büntetések, s ezzel együtt vált ismét tömlöcszerűvé a fenyítőház is.⁵⁹⁴) Miközben méretüknél fogva gyakran alkalmatlanok voltak erre a szerepre. A büntetőbíróság ítéletei olyan büntetés-végrehajtási gyakorlatra kényszerítették a fenyítőházakat („Istenhozott”, „Istenhozzád” gyakorlata, vagyis a direkt testi fenyítés, verés alkalmazása büntetésként), melyek idegenek voltak a fenyítőházak eredeti modelljének szellemétől és praxisától. A munkáltatás miatt gyakran öszvérmegoldásokat kellett keresni, bérleti konstrukciókat létrehozni a fenyítőházi funkció rovására.⁵⁹⁵ A fenyítőházak fenntartói képtelenek voltak megőrizni a fenyítőházi fogva tartás tiszta becsületes karakterüket, nem tudták megakadályozni a súlyos bűnöző elemek megjelenését. Hiába a gyors terjedés, az eredeti célok hamar árnyékba, rosszabb esetben feledésbe merültek. A szegények, örültek és árvák a bűnözőkkel együvé kerültek. Az abszolutizmus általános hasznossági gondolata jegyében (ti. az olcsó megoldások alkalmazása) a gazdasági cél és bevételszerzés érdekében történt mindez.⁵⁹⁶ A tisztázatlan finanszírozás, s az ebből következő építészeti megoldások, a berendezés és a higiéniai viszonyok hiányosságait eredményezték. A képzettség nélküli személyzet alkalmazása, a rendtartások elveinek zavarossága eredményezte, hogy a 18. századra már elviselhetetlenné váltak az állapotok.⁵⁹⁷ Stekl tehát az intézetek leromlását a anyag kezeléssel, a nemtörődömséggel, a haszonelvűséggel kötötte össze.

⁵⁹² CSER 2000, 346, továbbá vö. GYÁNI Gábor: A regulázó gondoskodás. In LÉDERER Pál–TENCZER Tamás–ULICSKA László (szerk.): *„A tettetésnek minden mesterségében jártasok”. Koldusok, csavargók, veszélyeztetett gyerekek a modernkori Magyarországon*. Budapest, 1998. Új Mandátum Kiadó 11–28.

⁵⁹³ ADAMS, Fritz: *Die geschichtliche Entwicklung des subsidiären Freiheitsstrafe*. Breslau, 1912. Schletter'sche Buchhandlung [Franck & Weigert] 3.

⁵⁹⁴ WACHENFELD 1914, 87.

⁵⁹⁵ KRIEGSMANN 1912, 20–21.

⁵⁹⁶ RÜPING 1998, 73.

⁵⁹⁷ STEKL 1978, 7.

Amikor a kriminalizálódás okait vesszük számba, önmagában kevésnek tűnik az európai történelem hányattatásaira hivatkozni. Úgy vélem, hogy 1. az amszterdami modell sohasem volt börtönmodell, s ahogyan elkezdtek feltölteni valódi kriminális elemekkel, működése akadozni kezdett, funkcióit veszítette, és tönkrement. 2. Maga a fenyítőházi gondolat is korainak tűnik, hiszen ekkortájt a köztudatban a bűnöző még a legkeményebb sorsot érdemelte meg, a bűnöző a társadalmon kívüli, minden szenvedésre méltó pária, jogfosztott egyed. Túl humánus volt a közfelfogás szerint a fenyítőházi környezet. 3. Az amszterdami modellt követő „legalább 60” (Kaiser) német fenyítőház már nem az eredeti képletet mintázta (bár elvértve akadt közöttük olyan is), hanem már sok esetben alapításukkor kriminális beütésekkel tűntek föl más intézettípusokkal összevonva. Nem az öngondoskodó polgárság eszméjének realizálásaként, hanem jótékonykodó abszolút uralkodók, fejedelmek közjót szolgáló tetteként működtek az ipari kapitalizmus háttértámogatását többnyire nélkülöző német vidékeken. 4. A korszellem általános bűnözőfelfogása és az amszterdami modell relatív korai jelentkezése (és ezért az eszme gyengesége) miatt, a tradicionális gyökerek erőssége okán a feudális tömlöc tovább élt és hatott. A büntetési rendszer átalakulásának folyamatában részt véve, erős befolyással örökíti át saját tulajdonságait az új szerkezetbe. A büntetés-végrehajtás kutatói közül sokan azért hagyják figyelmen kívül ezt a következményt, mert nem tulajdonítanak büntetőfunkciót a tömlöcnek. Azt a tradicionális koncepciót fogadva el, miszerint a tömlöc nem szolgált büntetésre, csak előzetes fogság és biztosító őrizet céljaira, eleve kizárják figyelmi körükből a szabadságvesztés-büntetés karcser-hagyományból táplálkozó jellegzetességeit. 5. Amikor Európát előntötte a csavargóáradat, akkor a legdrágább megoldás (a fenyítőház) mellett számos más lehetőség is rendelkezésre állott a büntetőeszközök igénybevételére amúgy is hajló hatóságok kezében a „koldustámadás” megfékezésében. A tömlöcöztetés mellett az erődmunka, a hajóvontatás, a gályarabság, a nyilvános közmunka, a katonai szolgálat a török ellen már a büntetőpraxis részét képezték. Ezek a munka jellegű büntetések azt a látszatot keltették, mintha a tartalmukban megjelenő dolgoztatás az a munka lenne, s egyenlőségjelet tettek a büntetőmunka és a fenyítőházi nevelő munka közé (pedig ott a büntetés a bezárás, s a munka a javítás eszköze, itt pedig a büntetés maga a munka, minden egyéb csak ennek eszköze). Ezek az alternatív megoldások is „lerontották” a fenyítőház tiszta jellegét. „...mind meghatározóbb módon nyomult előtérbe a felfogás, mely a nem halállal büntetendő elkövetőket kemény kényszermunka mellett, erődítményben esetleg Spinnhausban látta szívesen, s így a fenyítőházi büntetés immáron mint büntetőjogi büntetés jelent meg. Ezzel a fegyelem is keményedett a legtöbb fenyítő- és dologházban.”⁵⁹⁸

⁵⁹⁸ WAHLBERG 1888, I/84.

Persze a fenyítőházakbéli viszonyok nem váltak olyan súlyossá, mint a hagyományos börtönbüntetésekénél (mint a tömlöcnél) az szokásban volt, mert például a fenyítőházak kisebb-nagyobb mértékben megőrzött becsületes karaktere megakadályozta a fogvatartottak infámiába esését.⁵⁹⁹ „Úgy tűnik persze, hogy a körülmények még így is jobbak voltak, mint a földesúri vagy tartományi bíróságok tömlőceiben.”⁶⁰⁰ Wahlberg a fenyítőházakat olyan új, a középkori tömlőcpraxist és az abból kinövekedett újkori börtöngyakorlatot elutasító folyamatnak tekinti, mely a javítás fogalmának bevezetésével változtatott leginkább a börtönügyön (elfogadva azt a tényt, hogy büntetőjogi büntetésnél a javítás követelményeit kevésbé vették tekintetbe a súlyos elkövetőkkel szemben). Olykor renyhe, máskor megerősödő idea lett az elvadult börtönvilágban a jobbítási tendencia lendülete. Ugyanakkor a kriminális elemekkel való feltöltés nemcsak a pozitív vonásokat integrálta a büntetés-végrehajtásba, hanem sajnálatos módon az egész modellt eltolta a tömlőc irányába. Az eredeti elgondolások, a jobbítás, a nevelés háttérbe szorult, s helyette a büntetőjogi büntetés hagyományos értelmezése tört elő.⁶⁰¹ Összevetve az eredeti, amszterdami mintával Krohne szemében a kriminalizálódott német fenyítőház már „kloáka, bűnözőiskola, bordély, játékbarnyó, kocsma, csak egy nem: a bűnözés elleni harc szolgálatában álló intézet”.⁶⁰² Kaiser is azt írta,⁶⁰³ hogy a korábban kitűnő intézetek a 18. századra úgy leromlottak, hogy „a borzalmak házaivá” váltak.

Ugyanakkor a fenyítőházi mozgalom technikai értelemben modellt adott a modern börtönnek. A Hanza-városok alapítástörténete ezt jól példázza. Lübeck vagy Hamburg nem fenyítőházát tette tönkre a kriminalizálással, hanem a súlyos bűnözők, a becsületvesztettek számára külön intézetet állított föl. Ezek azonban már nem a középkori tömlőc mintájára jöttek létre, hanem a fenyítőház modellje után épült, erősebb biztonsággal, nagyobb szigorral kialakított intézetek voltak. Itt a csatlakozópontja a fenyítőháznak és a fegyháznak. A „másolók”, a német intézetalapítók már egymás mellett látták a szegénygondozást és a büntetés-végrehajtást. Megfontoltan tudtak adagolni az éppen aktuális alapítás során egyik avagy másik mintából. Még akkor is így van ez, ha a multifunkcionális modell egy intézet fizikai falai közé terelte a széttartó erőket.

A fenyítőházak kriminalizálódása a büntető igazságszolgáltatás és a büntetés-végrehajtási praxis paradoxona. Ugyanis a büntető joggyakorlat humanizálódása (a halálbüntetés visszaszorulása, a csonkító büntetések eltűnése, a testfenyítések némi visszahúzódása) idézte elő a polgári szellemben már humanitárius modellként alakult intézményi képlet, a becsületes karakterű fogva

⁵⁹⁹ LEUBENTHAL 1995, 27.

⁶⁰⁰ WAHLBERG 1888, I/84.

⁶⁰¹ WAHLBERG 1888, I/84.

⁶⁰² KROHNE 1889, 22.

⁶⁰³ KAISER 1983, 13.

tartás hanyatlását. A kriminális büntetés súlypontjainak áthelyeződése okozta a modell bukását.

A büntetések tipizálása kapcsán Klein 1796-ban széles értelemben még a testi büntetések kategóriájába sorolta a szabadságbüntetést is, miután az egyértelműen súlyosításokkal és sanyarításokkal volt egybekötve. A szabadságvesztés-büntetés fajainál az erődmunkát (*Festungsarbeit*), a fenyítőházat (mint testi fenyítéssel járó határozott időtartamra szóló szabadságvesztés-büntetést) és a börtönbüntetést (mely kényelmi körülmények megvonásával az egészségveszélyeztetése nélkül érvényesült). Ami fejtegetésében számunkra érdekes: tipizálásában a fenyítőház (*Zuchthaus*) egyértelműen súlyosabb már a börtönnél (*Gefängnis*).⁶⁰⁴

Adams a folyamat lezárultát (vagyis az első modern értelemben felfogott szabadságvesztést végrehajtó börtönök megszületését) az 1770–1780-as évekre teszi. Ezek jellegzetes megkülönböztető jegye minden korábbi előzményhez képest, hogy a munkakényszerrel egybekötött szabadságkorlátozást mint magától értetődő büntetőszankciót általánosan csak ekkor kezdték alkalmazni.⁶⁰⁵

53. A BÜNTETÉS-VÉGREHAJTÁS INTÉZMÉNYRENDSZERE. A büntető processzussal kapcsolatba kerülő intézmények vajmi kevés módosulást mutattak. Továbbra is az eljárási célok domináltak; a biztonsági fogva tartás, a gyanúsítottak, az ítéletre várók, a kihágók (s persze egyéb deviánsok) őrzőhelye a *carcer*. A fenyítőházak mellett a hagyományos tömlöcök tovább funkcionáltak. A fennálló sanyarú viszonyok miatt azonban ezek a fogva tartó helyek, s a bennük esetleg foganatosított szabadságvesztés-büntetés mint szankciónem a testi büntetések alfajaként egzisztáltak.⁶⁰⁶ A kriminalitás növekedése eredményezte, hogy a szabadságvesztés-büntetés végrehajtásának tradicionális formája, a tömlöc is a hatóságok intenzív figyelmének fókuszában állt. Hamarabb kezdődött meg a szabadságbüntetések expanziója, mint az azok végrehajtására szolgáló megfelelő intézmények elterjedése.

A tömlöc technikai megoldásait tekintve amúgy is ellentéte volt a modern eszméknek. Sem nem akarta (és tudta) igénybe venni az elítéltek munkaerejét, sem nem szándékozta őket jó útra téríteni (megnevelni). Elsősorban őrizte a rabokat, s ha valami, akkor a középkorból öröklött sanyargatás (testi büntetékénti felfogásának) eszméje bukkant föl esetleg az őrzésbiztonság mellett. A végrehajtás még mindig gyakran föld alatt, nedves, sötét helyiségekben, egészségtelen viszonyok között, rossz étellemezzel, ruhaellátás nélkül, tisztaság híján történt. Ebben a formájában érte meg a szabadságvesztés a 18. századot.⁶⁰⁷

⁶⁰⁴ KLEIN 1796, 118.

⁶⁰⁵ ADAMS 1912, 2.

⁶⁰⁶ KÖBLER 1988, 287.

⁶⁰⁷ KRIEGSMANN 1912, 13.

A büntetés-végrehajtás tudományos irodalma az amszterdami (s miután a kezdetekről viták vannak, a londoni) kísérleteket úgy ünnepli, mint a korszerű büntetés-végrehajtás nyitányát. Ez a megközelítés igaz, de pontosítást igényel. Ugyanis a londoni Bridewell vagy az amszterdami Rasphuyst a maga eredeti formájában csak meglehetősen nagy megszorításokkal tekinthetjük börtönnek, még ha technikai értelemben előfutárként tartjuk is számon őket. A 16–17. század börtöne (melyet elfogadott kifejezéssel a tömlőc szó fed le leginkább) alapvetően különbözik a fenyítőháztól. Amennyiben annak karaktere (becstelentő jelleg), kriminális vonásai (büntetőeljárás alá vont, elítélt fogvatartottak), büntető rendszerbeli meghatározottsága (sanyargató testi büntetés), rendszer nélkülsége (a fogvatartottak elkülönítés nélküli tartása, rezsimcélok hiánya), architekturális profilja (föld alatti carcerek, „lyukak”, toronybörtönök) teljesen idegen a magát a bűnözői zónától elszigetelni igyekvő fenyítőháztól.

Kriegsmann képletében a szabadságvesztés-büntetés két fejlődő ága volt a 17. században az erődmunka-büntetés és a fenyítőház. Szerinte ezek összefonódása alakította volna ki a modern büntetés-végrehajtást. Az erődmunka jellegzetes formája a korabeli szabadságbüntetésnek. Az erődmunka Kriegsmann vélekedésében az a szankciónem, ahol a szabadságfosztás, a bezárás büntetékénti felfogása meggyökeresedett. Ezért érzi szükségesnek elhatárolni egymástól a fenyítőházat és erődmunkát. Az erődmunka különbözőségei szerinte, hogy az erődmunka összehasonlíthatatlanul súlyosabb végrehajtási körülmények között fogatosított, és hogy hosszabb időre szólt, általában meghaladta a 10 évet. Az erődmunka-büntetés csak ítéletben volt kiszabható, s csak erős rabokra (14 év fölött, erős, egészséges férfiak).⁶⁰⁸

A korszak kedvelt végrehajtási formája volt még a várfogság, melyet Kriegsmann „külön” szabadságvesztés-büntetésként definiált, a magasabb rendűek számára rendszeresített, kényelmesebb és egészségesebb körülmények között végrehajtott szankcióként.⁶⁰⁹

De mint fentebb láttuk, a fenyítőházak funkciója nem is a szabadságelvonásnak mint büntetésnek a realizálása, hanem csupán annak technikai felhasználása a munkára nevelés (szoktatás) folyamatában fenntartandó kemény fegyelem biztosításához. (Az elzárás emellett a romlottsághoz vezető életformától történő elszigetelés is egyben.⁶¹⁰) Ennek fényében a modern büntetés-végrehajtás jellemzőit sem regisztrálhatjuk, legfeljebb a később annak részévé váló kezelési eszközök ötletének megjelenését (nevelés, munkáltatás, lelki gondozás).

A magyar történeti szakirodalomban terminológiaiilag hosszabb ideig nem különböztettek fenyítőház és dologház között. A fogalom kidolgozatlansága

⁶⁰⁸ KRIEGSMANN 1912, 18.

⁶⁰⁹ KRIEGSMANN 1912, 18.

⁶¹⁰ CSER 2000, 53.

miatt a német 'Zuchthaus' fordításakor sokan a magyar 'dologház' kifejezéssel operáltak, jöllehet az Arbeitshaus, Werkhaus sokszorosan foglalt kifejezés volt a szegénygondozás világában. A dologház azon, a menhelyből kibontakozó intézményt jelentette, ahol a rászorultakat a(z) elsősorban városi) hatóságok nem pusztán táplálták és gondozták, hanem amennyiben munkaképességük megvolt, munkára is fogták. Már a 13–14. században készen állott tehát a dologház modellje. Ezeknek a dologházaknak semmi közük nem volt a munkára kényszerítéshez; a munkával ellátást és a megélhetési költségek előteremtését célozták. A középkori dologháznak nem volt kényszerjellege (ami nem zárta ki, hogy az ellátását munkavégzéshez kössék), lényegében a szegénygondozás (afféle karitatív segélyezés) részeként működött. A dologházak kialakulása a szegényrendészet kibontakozásával hozható összefüggésbe, s aligha zárható ki eszmei kötődésük a fenyítőházakhoz, amelyekben, mint láttuk, a fő tényező a munkáltatás megszervezése volt. Sok esetben ezt a fenyítőházak „dologház” megnevezése is jelezte, s ez adott okot a gyakori átnevezésre. Ugyanakkor a terminológiai áttekintésből azt is láttuk, hogy ritkábban önállóan, inkább a fenyítőházzal együtt jelenik meg a „Zucht- und Werkhaus” vagy „Zucht- und Arbeitshaus” megnevezés. Ezek a besorolások egyben a dologháztól eltérő fenyítőházi stílusra utalnak. A középkori dologház modelljéhez kapcsolta hozzá a protestáns etika az akaratlagos szegénység = bűn képletet, s adott a szegénygondozásnak egy „fenyítő” töltetet is, ami végül is a fenyítőház-dologház kettséghez vezetett. Ez a „bűn”-gondolat nyitotta meg végül is a házak kapuit előbb a kiskriminálisok, majd a bűnözők előtt.⁶¹¹

Később, amikor a szegényügy, a szegénység kezelése elvált a kriminális ügyektől, újabb komplikált helyzet adódott. Az ősi tradíció alapján a szegényügyi igazgatás keretébe vont vagy jótékonyági alapon szervezett tiszta dologházak, ahol nincstelen, munkanélküliek és rászorulóknak juthattak munka fejében ellátáshoz és némi bérhez, jogosan tartottak igényt a dologház megnevezésre. Másrészt a büntetés-végrehajtás vonzáskörébe sodródott egykori fenyítőházak némelyike szintén továbbította az igazságügyi rezsimnek szakszótárába a dologházat, melyen a büntetés-végrehajtáshoz vagy a rendszethez kötődő, tehát a büntetőfogság vagy a javító nevelés végrehajtására szolgáló, munkáltatóházat értettek. Luppe 1923-ban ennek lehetséges terminológiai feloldásaként ajánlotta megkülönböztetésül a büntetőintézetként megjelölt Arbeitshaus-szal szemben a szegények dologházát, az Armenarbeitshaus,⁶¹² de fölvetődött az is, hogy a hagyományos szegények dologházával szemben a Zwangsarbeitshaus (kényszerdologház) fordulatot vegyék igénybe. Valójában a létjogosultságot mindkét

⁶¹¹ LAUM 1923, 943.

⁶¹² LUPPE, Heinrich: Arbeitshaus. In *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*. Hrsg. von Ludwig ELSTER–Adolf WEBER–Friedrich WIESER. Bd. I. 4. Aufl. Jena 1923. Verlag von Gustav Fischer, 742.

oldalon tovább erősítettek olyan történelmi intézmények, mint a munkához való feltételezett jog megvalósítására fogatosított berendezkedések (például a párizsi nemzeti műhelyek 1789-ben és 1848-ban),⁶¹³ vagy pedig a büntetőjogi reformiskolák által a megrögzött bűnelkövetők egy csoportjára alkalmazott, határozatlan tartamú szabadságvesztés-büntetést megjelölő dologház a 19–20. században. Ugyanakkor az egymástól szétváló Zuchthausok és Arbeitshausok útja Európában bizonyosfajta osztályozási lehetőséget is biztosított a 19. századi büntetés-végrehajtási szisztémában.⁶¹⁴

A dologház minőségi másságát jól szemlélteti az angol szabályozás a reformkorban. A dologházba (workhouse) való ki- és belépés önkéntes volt, viszont a munkaképesek segélyezése csak a dologházon keresztül valósulhatott meg. Az érintettnek tehát „önkéntesen” be kellett lépnie a dologházba. A probléma az volt, hogy a dologház nem tudott megszabadulni történeti hagyatékától, s igen nagy számban fogadott be gyerekeket, aggastyánokat, betegeket és nyomorékokat is. Még a 19. században is csak törekvések voltak arra vonatkozóan, hogy a dologház csak az egészséges munkaképesek foglalkoztatását szolgálja. Ekkor a többiek gondozására és tartására különféle egyesületek és alapítványok születtek. (Amerika is az angol példa után építette ki szegény- és dologház hálózatát. 48 vidéki [country-poor-houses] és öt városi [city-alm-houses] intézményt állítottak fel. Ezek a házak a német–osztrák Arbeitshaus kategóriáját körvonalazták. Világosan látható a különbség a fenyítőháztól.) Az ilyen típusú dologházakat Svájcban és a német területen elsősorban a 19. század második felében, az ötvenes években alapították. Luppe szerint Ausztriában és Magyarországon kivételképpen működtek csak ilyen házak, Oroszországban Kronstadtban alapítottak egyet 1881-ben.⁶¹⁵

A fenyítőház a zárt intézeti kényszermunkáltatás és az opus publicum közötti határterületen fejlődött ki. A nyilvános közmunkára ítélték foglalkoztatása sokban emlékeztet a fenyítőházi munkakényszerre. A hasonlóságot a munkára kényszerítés és az ehhez kapcsolódó fogva tartás alapozza meg. Bár láthatunk Schellenwerknél, hogy a városi lakással, házzal bíró polgárokat eredetileg megcsúfoló, megszégyenítő nappali közmunkája éjszakánkénti hazatéréssel párosult, utóbb azonban mindenfelé kifejlődött a közös elzárás gyakorlata. Ezt ösztönözte az a folyamat is, melynek során a közmunkát a munkakerülő, csavargó, idegen koldusok ellen is bevetették, akiknek őrzése összekapcsolódott a büntető munkáltatással. Akadt, ahol külön épületeket létesítettek erre a célra, máshol elhagyott épületeket vagy a toronybörtönöket vették igénybe. A fenyítőház két jellegzetessége: a bezárás és a munka külön-külön már korábban

⁶¹³ LUPPE 1923, 742.

⁶¹⁴ WEISKE 1856, 592.

⁶¹⁵ LUPPE 1923, 742.

is létezett a tömlöc és az opus publicum formájában. Azt azonban Hippellel egyetértve határozottan el kell utasítanunk, hogy a fenyítőház ennek a kettőnek egyszerű keveréke lenne, s nem más, mint építészeti keretek közé terelt opus publicum.

A Schellenwerkre, Karrenstraféra ítéleteket összebilincseltek, nehéz fizikai munkára kényszerítették, megszégyenítették, és ha kellett, testi fenyítéssel szorították dologra. Ezek a jellemzők a fenyítőházakban is megtalálhatók, de itt nagyjából vége is szakad az azonosságoknak. A kifejlett opus publicum ugyanis soha nem hordozta magában a megjavítás vagy jobbítás eszméjét, különösen nem munka által és a munkaszeretet kialakításának szándékával. A közmunka-büntetés részben az elrettentés programjával lépett föl a külső szegénységgel és koldusvilággal szemben, részben pedig a fizikai erő pusztá felhasználásának destinációjával számolt. A fenyítőházak ezzel szemben a reszocializációs program és a jobbítás igényével jöttek létre és működtek. A munka az opus publicumban büntetés, a középkor testi sanyargatásának egyik jellegzetes megnyilvánulása, a fenyítőházakban cél és eszköz. A közmunka fő jellegzetessége kriminális szankció mivolta, míg a fenyítőházak eredeti modelljében alig találjuk nyomát a büntetésnek, elvértve jelennek meg büntetőbírói ítélettel bezártak, s a rendészeti beutaltak mellett sok az önkéntes vagy magánkérelemre fölvelt bentlakó.

Az *ispotály*, mint láttuk, valamiféle általános funkciójú gondoskodó intézmény, mely egyszerre menedékhely, aggok háza, betegek háza és ragályház, szegényház, árva- és lelenceház.⁶¹⁶ Eberhard Schmidt komoly szempontot vont be a fenyítőházi fogalomba. A rendészeti és a karitatív jelleget vegyítve egymással, azt állította, hogy az első dologházak alapítása nem annyira a büntetőgyakorlattal, mint inkább a szegénygondozással volt összefüggésben. Ennek megfelelően az egész mozgalom egy karitatív folyamat részeként fejlődött. Miként az ispotályok és a különféle kegyes alapítványok menedékhelyei a munkaképtelen szegények szállásaként szolgáltak, és a jobb életfeltétel megteremtésének biztosítását célozták, úgy lelhető meg a fenyítőházakban a szegénység munkaképes része. A fenyítőházak mechanizmusa a munkakerülés és a henyélés ellen lépett fel, azzal a tételezéssel, hogy a nevelés segítségével a közösség hasznos tagjává alakítható a beutalt.⁶¹⁷ A változás azért következhetett be – mondja Hippel –, mert Európában alapvetően megváltozott a szegénységre és a jótékonyosságra vonatkozó felfogás. Az állam gondoskodási kötelezettsége immáron nem állhatott pusztá dologi segélyezésben (nem is képes rá, hogy mindenkit ellásson), többet kell tenni a szegénység ellen. A munkakerülő ele-

⁶¹⁶ REICKE 1932, 279.

⁶¹⁷ SCHMIDT 1915, 4.

meket munkához kellett juttatni és munkára kellett szorítani, a csavargásnak a gyökereit kellett kitépni, szabályozott tevékenység formájában kellett a munkára nevelés eszközével élni.

A Bridewell alapító okirata ispotálynak (Hospital) nevezte az intézményt, ami megint csak ezt a koncepciót erősíti meg. Pontanus krónikájáról Hippel számolt be, amely (1611-es datálással) a fenyítőházakat a kórházak és szegényházak kategóriájaként tárgyalta. Úgy véljük, mégsem tehetünk azonban egyenlőségjelet a két intézmény közé, hiszen a fenyítőházakból (bár egészségügyi felügyelet működött az intézetekben) hiányzott az aggastyán- és betegápoló, rokkantellátó, ragálykarantén és a menhelyi jelleg. Miután funkciójának megvalósításához szükséges munkaszervezet, többnyire egészséges, munkaképes felnőtteket és fiatalkorúakat fogadott be a képzés és nevelés céljával. A fenyítőházak nem azért fogadtak be (helytelenített életvitelű) szegényeket, hogy gondozzák és ellássák, hanem hogy megváltoztassák őket.

A fenyítőházak fogalmának alapvető eleme a „reszocializáció”, vagyis a társadalom hasznos tagjává nevelés és visszabocsátás a közösségbe. A kezdeti időkben azt látjuk, hogy a polgárság valamiféle megváltó eszközt lát a fenyítőházban a nevelhetetlen gyermekek, fegyelmezetlen tanulók, henye inasok megnevelésére, mintha tehát valamiféle nevelőintézettel lenne dolguk. Amennyire azonban áttekinthettük a fenyítőházban alkalmazott „pedagógiai” eszközöket, a nehéz fizikai munkával történő fegyelmezés és „jobbítás” technológiáját, aligha lehet kétségünk aziránt, hogy a fenyítőházak nem vehették és nem is vették át az árvákat és lelenceket nevelni igyekvő ispotályok, a nemes ifjak oktatását célzó Collegiumok, a polgárgyermekek számára nyitva álló iskolák feladatait. A modern értelemben vett javítóintézethez sokkal közelebb állnak a fenyítőházak, itt azonban a fogvatartottak többségét kitevő, nem büntetőítélettel beutalt felnőtt koldus és csavargó jelenléte tesz kérdőjelet a hasonlóság megállapítása mellé.

54. FENYÍTŐHÁZBÓL FEGYHÁZ. A FEJLŐDÉS TERMINOLÓGIÁJA. Ha a fenyítőházak mibenlétét a megnevezések oldaláról közelítjük, világosan kell látnunk, hogy kevésbé tiszta a kép. Nemcsak azért, mert országunként, tartományunként, városunként is eltérő volt az intézmények megnevezése, hanem azért is, mert az alapítók, a működtetők sokszor magával az elnevezéssel is üzenni kívántak. A ház neve ugyanis jelképes közlés arról, mit tart a legfontosabbnak a fenntartó a ház jellegében. A Tucht-, Zucht- (fenyítő-, fegy-), a Werk- (munkáltató-, dolog-), Arbeits- (munka-, dolog-), Korrektions-, Erziehungs- (nevelő-), Besserungs- (javító-), Rasp- (reszelő-), Spinn- (fonó-) előtagok a fő profilt nyomatékosították. S miközben a hangsúlyok megjelenítését szolgáló név azonossága tűnik föl két intézet összehasonlításában, a mögöttes tartalom alapvető változásokat is hordozhatott és hordozott is.

A leggyakrabban alkalmazott kifejezés az Amszterdamból forgalomba hozott Tugthuys, Zuchthaus, mely azonban mai értelmét tekintve a büntetés-végrehajtási intézetek legsúlyosabb kategóriáját, a fegyházat (fegyházbüntetést), esetleg az általános értelemben vett börtönt jelenti. A 16–17. század Zuchthausa azonban éppen a másik végletet jelentette, a „kiskriminális”, kisebb vétségeket elkövető, kihágó, a becsületes élet szélén tengődő társadalmi csoportok, a szegények, csavargók, vagabundok, kistolvajok, szajhák, romlott életet élők befogadó háza, a társadalom hasznos tagjává válás reményével, „becsületes karakterrel”. Ezt érzékelték a téma kutatói is, s példának okáért ezért is használták többen a legrégebbi, legkorábbi „älteste Zuchthäuser”,⁶¹⁸ vagy az első, „erste Zuchthäuser”⁶¹⁹ kifejezéseket, utalva ezzel a tartalommodosulásra. Weber úgy próbált különbséget tenni az eredeti és a kriminalizálódott, büntetővé vált modell között, hogy az egyiket Zuchthausnak, a másikat Kriminalzuchthausnak nevezi.⁶²⁰ Sichart hívta fel a figyelmet arra, hogy „...még a Carolina uralma idején jelent meg a fenyítőház, mint poena extra ordinaria a kriminális bűnökre a halálbüntetés, a poena ordinaria mellett...”⁶²¹ vagyis a Zuchthaus kifejezés alkalmanként szerinte már korábban is használt forma, jóllehet általánossá nem vált.

Von Hentig szóhasználatában az amszterdami és az azt másoló Hanza-intézetek modellje javítóintézet lett volna (Korrektionsanstalt) munkaképes koldusok, semmittevők, csavargók, kistolvajok pedagógiai kezelésére. Ez a vonás határozottan megkülönbözteti a dologházakat (Arbeitshäuser) a mai büntetőintézetektől. (Hentignél a Korrektionshaus és az Arbeitshaus szinonim fogalmaknak tűnnek. Ő tehát a büntetőpraxison kívüli jelenséggként értelmezi a fenyítőházat.⁶²² Úgy tekinti, mint a munkaterápia egyik formáját, mely itt keveredett a fenyítéssel [fenyítő büntetéssel] és más kényszereszközzel.)

„...a 17. század kezdetén létesítették az első fenyítőházakat (Zuchthäuser), melyeket dologháznak [Werkhäuser] is neveztek a csavargók, koldusok, könynyelmű szajhák, nyakas szolgák és nevelhetetlen gyerekek őrzésére, foglalkoztatására és javítására.” Sichart a Zuchthaut egyező értelműnek véli az Arbeitshauszal, de már fejtegetése kezdetén kiderül, hogy a „Zuchthaus” elnevezés körül problémák vannak. Részben, mert korábban is használatosnak tartja, részben pedig, mert utóbb „sok fenyítőházban a koldusok és vagabundok mellett a gonosztevők és bűnözők is megtalálhatók voltak. Csak a legnagyobb intézetekben volt a kriminális és rendészeti fenyítőház, bűnözők és fenyítettek

⁶¹⁸ ROSENFELD 1906, 1.

⁶¹⁹ RADBRUCH 1953, 162.

⁶²⁰ WEBER 1961, 46.

⁶²¹ SICHART 1888, 265.

⁶²² HENTIG 1955, 184.

(rabok és fenyítőházba utaltak) között térbeli elhatárolás...”⁶²³ Vagyis a fenyítőház (Zuchthaus) és fegyház (Zuchthaus) fogalmak a kriminalizálódással össze mosódtak, utóbbi tartalmi triumfálásával. Ez körvonalazódik később Arnimnál, aki a különbségeket húzta alá. A német praxisban az összetévesztésre legkönnyebben okot adó és leggyakrabban összekapcsolt intézetek a freiwillige Arbeitshaus (önkéntes dologház) és a Zuchthaus (fegyház, fenyítőház) voltak. Nem lehet véletlen, hogy Arnim a legnyomatékosabban húzott határvonalat a dologház két fogalma közé: határozottan elválasztotta a fegyházat a dologháztól. Tette ezt 1791-ben, a német modell alapján.⁶²⁴

John Howard ismert művében az amszterdami Reszelőházat börtönnek, bentlakóit raboknak írja le,⁶²⁵ miként a dologházat is, melybe csekély kihágásokért kerültek a fogvatartottak.⁶²⁶ Említést tett a „városháza vagy Rathaus” alatt működő börtönről is, melyben adósok és bűnözők nyertek elhelyezést.⁶²⁷ A Spinnhaus értelemszerűen egyszerűen női börtön.⁶²⁸ Ebben a szóhasználatban már mind a fenyítőház, mind a dologház, mind pedig a tömlőc börtönként jelenik meg. Ez a helyzet 1777-ben már azt a konvergenciaeredményt tükrözi, mely a kriminalizálódás nyomán a fenyítőházakat a börtönökhöz közelítette. Howard fordítója, Gottlieb Ludolf Wilhelm Köster precízebben, s a fogalmi tisztázás igényével közelítette a fenyítőház kategóriáit. Próbálkozása nyilvánvaló kapcsolatban áll a kor zavaros felfogásával, terminológiai pontatlanságával. A fenyítőházat (Zuchthaus) olyan börtönnek (Gefängnis) határozta meg, amelyekben részben beestelen személyek, tolvajok, csalók, egyéb gonosztevők vannak bezárva, részben vizsgálat alatt állnak, vagy már a hóhérekre várnak. A dologház (Arbeitshaus) Köster értelmezésében börtön (Gefängnis), amelyikben a rezsim a jó rend, fegyelem és becsületes karakter alapján szerveződik, s melyben csavargók és koldusok záratnak és legfeljebb kihágások büntetésére szolgál. Szerinte funkcionálnak még tipizálható fenyítő- és dologházak (Zucht- und Arbeitshaus), mint a kettő jó alapelvek alapján megszervezett keveréke, melyben a különféle fogvatartotti csoportok különbözőségeik szerint kezeltetnek.⁶²⁹ A terminológia nem világos és a kortárs szerzők meghatározásaival is ütközik, a definíció azonban megfelel a kor állapotainak, illetőleg a munkában használt fenyítőház, illetve börtönfogalmaknak.

Karl von Jagemann a dologház (Arbeitshaus) nevezést ajánlja, kifejezetten ellenezve a „Zucht-” megjelölést, mert az fegyházi tartalomra utal, holott sze-

⁶²³ SICHART 1888, 265.

⁶²⁴ ARNIM 1791, 37.

⁶²⁵ HOWARD 1780a, 252.

⁶²⁶ HOWARD 1780a, 255.

⁶²⁷ HOWARD 1780a, 250.

⁶²⁸ HOWARD 1780a, 254.

⁶²⁹ HOWARD 1780a, 123.

rinte a munkáltatás büntetésbe bekapcsolásának célja nem az, hogy szigorú, súlyos munkával, mintegy testi büntetésként terheljék az elítélteket, hanem hogy a munkáltatás rendszerességével felelősségteljes, kötelezettségtudói magatartásra szoktassák a bűnelkövetőt. Nem a munka súlyosságát, hanem szabályozottságát kell tehát kiemelni. A cél egy remélt szellemi változás, melyben egy tisztas élet képe jelenik meg. A munka a büntetés-végrehajtásban ezt szolgálja. A szónak ebben az értelmében sokkal inkább kell nevelőházzal (Korrek-tionshaus) vagy javítóházzal (Besserungsanstalt) beszelnünk tehát. Jagemann korában tehát a Zuchthaus(fegyház) fogalom már valamiféle ellentétékképpen fogalmazódik meg az Arbeitshausnak/Werkhausnak, melyek inkább a fenytő-házi tradíciók hordozóinak tekinthetők.

A magyar szakirodalom a Bridewell és a Rasphuys, majd az őket követő alapítások dolgában teljességre nem törekvő áttekintésünk szerint meglehetősen színes terminológiai képet mutat. Az egyes szerzők többnyire tudományterületi megközelítésük fényében választottak magyar kifejezést. Pál László kriminálpedagógiai tanulmányában a „javítóintézet” mellett tette le a voksot, egyenesen „első” angol javítóintézetnek titulálva a Bridewellt, s bizonyítékkul az angol ház „House of correction” megnevezését idézi. (Pál amúgy következetes, mert ugyanebben a kategóriában tartja nyilván a San Michelét [1703] és a milánói intézetet is [1758].) Egy helyen színezi csupán a meghatározást a „Zucht” begigazításával, amikor összesítésében így fogalmazott: „A javító (fegy-) házak működésének tapasztalatai alapján sok módszert átvettek és alkalmaztak a börtönrendszerek kialakulása idején a nagykorúak büntetés-végrehajtásában.”⁶³⁰ Cser Erika a dologház megjelöléssel dolgozik, a konfliktust a fenytőházi és tényleges dologházi jelenségek között az „önkéntes” és a „kényszerítő” jelzővel oldva fel.⁶³¹ Vókó György parallel alkalmazza a dologház és a fegyház szavakat. Először arról ír, hogy az elítélteket a 16. század derekán kezdték *dologházak*ba irányítani, majd a Bridewellre már mint *fegyháznak* átalakított kastélyra tekint, a Rasphuyst pedig egyenesen „amszterdami fegyháznak” nevezi,⁶³² egyetértésben Szöllősy Oszkárral.⁶³³ Pulszky Ágost és Tauffer Emil is a fegyház mellett szavaztak, de megjegyezték, hogy „az ipari tevékenység ezen őshazájában a tömlöcz elnevezése kezdettől fogva egyértelmű volt a dolgozóházzal (werk-huis)”.⁶³⁴ (Megjegyzendő, a kiegészítés évében publikált munkájukban a jogi szakterminológia teljes bizonytalansága tapasztalható. Nyilván erre vezethető vissza a fegyház, fenytőház, tömlöc és dologház fogalmi káosza.) Hacker Er-

⁶³⁰ PÁL 1976, 37–38.

⁶³¹ CSER 2002, 52.

⁶³² VÓKÓ 1999, 26–27.

⁶³³ SZÖLLŐSY Oszkár: *Magyar börtönügy. A szabadságvesztésbüntetések végrehajtása*. Budapest, 1930. 29.

⁶³⁴ PULSZKY–TAUFFER 1867, 41

vin a Bridewellt és a hamburgi Werkhaust fegyházként említi, de a részletes elemzés alá vont amszterdami házat óvatosan csak „intézetként” hivatkozta meg.⁶³⁵ Gláser István köztes megoldásra lelt: „letartóztatási intézetként” számolt be Londonról, Amszterdamról, a Hanza-városokról szólva. Differenciálni időben utóbb kezd csak, amikor a San Michelét börtönnek, a milánói intézetet javítóháznak, a genti Maison de force fegyháznak és a bécsi Arbeitshausot dologháznak sorolja be. Aligha lehet kérdéses, hogy ő a fegyházat már a magyar szakszókincsben is felvett súlyos formájában értelmezi, hiszen megjegyzi, hogy a genti fegyházat tekinti az első modern letartóztatási intézetnek.⁶³⁶ Lukács Tibor börtönnek látja a Bridewellt és a Tuchthuist, s a 18. századi Kelemen pápa-féle római házban véli felfedezni a fenyítő intézet nyomait.⁶³⁷ Későbbi munkájában ugyan hollandiai fenyítőházakról értekezett, de úgy megrajzolva történetüket, hogy ezekkel jelent meg Európában a modern börtön gondolata, s ezt nem előzmények, hanem kezdetnek felfogva nyomban női börtönnek kezdi címezni az 1597-ben megnyílt Spinhuis.⁶³⁸ Az egyik legizgalmasabb megoldást Nagy Ferenc követte: általában a „fenyítő- és dologház” fogalmat használja a fenyítőházak intézményének megjelölésére, de az amszterdami házak esetében, érezve a megkülönböztetés jelentőségét a „fegyelmezés házával”, illetve a „fegyelmező intézetek” megnevezéssel kísérletezett, megítélésem szerint közelebb kerülve az elhatárolásához.⁶³⁹ Még hangsúlyosabb véleménynyilvánítása, amikor a Bridewellt határozottan dologháznak, az amszterdami Tuchthuist „fegyelmezés házának” nevezi.⁶⁴⁰ Lőrincz József és Kabódi Csaba is a fenyítő- és dologház kifejezéshez ragaszkodtak.⁶⁴¹

Magam a fentiekben kifejtettekkel összefüggésben a fenyítőház terminust tartottam a legegységelműbbnek és ennek megfelelően a legkifejezőbbnek is. Választásomban megerősített a korabeli magyar hivatalos szóhasználat is. Mint alább, a Domus Correctoria esetében látni fogjuk, az egyik leggyakoribb magyar megnevezése volt ez az első és egyetlen magyar fenyítőháznak.

Sichart, a ludwigsburgi büntetés-végrehajtási intézet egykori igazgatója szerint az 1532-ben kibocsátott Constitutio Criminalis Carolina intézkedése nyomán töltődött volna fel a Zuchthaus a koldusok és vagabundok mellé kriminális elemekkel.⁶⁴² Miután azonban a Carolina idején még nem létezett az amszterdami javítóházmodell, a szerző csak a szegényházak, a városi dolgozóházak mo-

⁶³⁵ HACKER Ervin: *A rabmunka. Tanulmány a börtönügy köréből*. Pécs, 1916. Wessely és Horváth Könyvnyomdájából. 4–7.

⁶³⁶ GLÁSER 1975, 24.

⁶³⁷ LUKÁCS Tibor: *A bűn és a büntetés*. Budapest, 1980. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 241.

⁶³⁸ LUKÁCS Tibor: *Szervezett dilemmánk: a börtön*. Budapest, 1987. Magvető Könyvkiadó, 62–63.

⁶³⁹ NAGY 2008, 269.

⁶⁴⁰ NAGY 1986, 10–11.

⁶⁴¹ KABÓDI–LŐRINCZ 1996, 350.

⁶⁴² SICHART 1888, 265.

delljére gondolhatott, amelyek valóban nem voltak kriminális intézmények. A fenyítőházak bevezetésével azonban (s amikor azok az idők folyamán kriminalizálódtak) a szegényügy jelentős része valóban a kriminális igazgatás befolyása alá került. A Sichert-féle probléma tehát jól körvonalazott terminológiát kínál: a szegény- és dolgozóház (Armenhaus, Arbeitshaus) a késő középkori szegénygondozás elemeként volt jelen a társadalomban (szegény, koldus és vagabund elemek foglalkoztatására és ellátására). Ezt némiképp kiegészítette és felváltotta Európa egy részén a fenyítő-, javítóház (Zuchthaus, Besserungshaus), mely az amszterdami modell alapján fejlődött. Ez a konstrukció a városi és tartományi büntetőpolitika változása nyomán tovább alakult, s lett a kriminalizálódás útján fegyházzá (Zuchthaus), mely a súlyos bűnözők elhelyezésével a javítóházakat büntetőintézetekké minősítette. Európa más, délibb területein a Carolina által intézményesített szabadságvesztés-büntetés a szegényházakat (Armenhaus) direkt formában vezette át a büntetés-végrehajtási (Strafanstalt) intézetek körébe.

55. KORAI KODIFIKÁCIÓK. A praxisban kialakult folyamatok létrehozták tehát a lehetőséget egy új fogvatartási konstrukció kialakításához, sőt annak mintamodelljét is prezentálták. A kaput a büntető gyakorlat és az anyagi büntetőjog (a technikailag kiformalódó börtön és a szabadságvesztés-büntetés) között a kodifikáció jelentette.

A centralizált rendi monarchia, majd az abszolutizmus is igyekezett a hűbéri korszakban szétmorzsolódott közjogi jogosítványokat, köztük a bíráskodást visszaszerezni a királyi hatalom számára. Ennek a folyamatnak kapcsán nem lehetett kérdés a jogalkotás központosítása sem, az uralkodói aktusok, a központi szervek, a törvényhozás tekintélyének megerősítése. A 15–16. században a központosító államok és a büntetőjogászok összecsengő törekvéseinek eredményeképpen intenzív törvényhozás, majd rendszeres *kodifikációs tevékenység* kezdődött. Ennek során a büntetési rendszer szisztematizálása és a (nemegyszer) garanciális alapelvek rögzítése átalakította a jogi környezetet. A büntető törvénykönyveket megérlelő szakmai és politikai viták a sankciórendszer egyértelműsítéséhez, a büntetési nemek határozott elválasztásához és viszonyának pontosításához vezettek. Ezen belül a szabadságvesztés-büntetés jellegének, céljának, végrehajtásának főbb princípiumait rögzítették. A törvényhozások elismerték a szabadságvesztés-büntetés önállóságát, s dokumentálták növekvő súlyát.

Finkey Ferenc a büntetőjogi kodifikációk (s egyben a büntetőtudomány és az újkori büntetőjog) kezdeteként Európában a 15. századot jelölte meg, melynek közvetlen szereplőiként tekintette az itáliai jogtudósoknak és praktikusoknak a római jogot recipiáló munkálkodását. Mint írta: „A »glossatorok« és »post-glossatorok« egyszerűen jegyzeteket írnak a római büntetőjoghoz, az ún.

»praktikusok« az egyes olasz városok számára a római jogból és a korukból szokásjogból, néhol a canoni büntetőjogot is figyelembe véve, érdekes compilációkat készítenek, s ezzel a büntetőjognak és eljárásnak, mint önálló jogágnak megalapítói s első tudományos művelői lesznek. A praktikusok művei tekintélyüknél fogva mintegy az egyes olasz városi köztársaságok, fejedelemségek codexéivé válnak, s mint ilyenek különösen a német és francia büntetőjog újkori kifejlődésére kétségtelen befolyással vannak.⁶⁴³ Ennek eredményeképpen az olasz büntetőjogi iskola kimunkálta a felelősség általános elveit, az egyes cselekmények főbb ismérveit, majdani tényállási elemeit, s római jogot akceptáló tanai szerte Európában elterjedtek. Nem kevésbé ez a teoretikus előkészítés tette lehetővé a büntetőjogi kodifikációk megindulását, melynek első, teljes értékű és átfogó termékeként a büntetőjogtörténet-írás a *Constitutio Criminalis Carolinát*, V. Károly *Peinliche Gerichtsordnungját* tartja nyilván (1532).⁶⁴⁴

A Carolinát megelőzően a tartományi partikularizmus jegyében születtek kódexek, ezek azonban helyi jellegüknél fogva csupán előhírnökei voltak az átfogó munkálkodásnak. (Ilyen volt a nürnbergi [1481], a tirolai [1499], a Radolfzelli [1506], a bambergi [1507], az alsó-ausztriai [1514] és a brandenburgi [1516] törvénykönyv.) Portugáliában 1521-ben tettek közzé büntető törvénykönyvet.

Ez az az időszak Európában, amikor a büntetőjog magánjogias felfogása közjogiba fordult. Az évszázados képletek, ti. a bűncselekmény sértésként történő felfogása, a sértett fél mint magánszemély jogkeresése, a büntetés jogának a sértetthez telepítése, a büntetés bosszúként értelmezése a kései középkor egyik jellegzetes szociális jelensége miatt következett be. A hullámzó lakosság megjelenése ellenőrizhetetlenné tette az országutak világát, bizonytalanná a közbiztonságot. A veszélyes népesség, a cigányok, szökött katonák, utazó népek, tanulódíót járó inasok, elűzött zsidók, kitaszított bűnelkövetők, koldusok, csavargók, zarándokok, vándorkereskedők, a felosztatott és országútra tett szerzetes- és apácarendek tagjai, tolvajok, zsidóvadászok speciális szubkultúrája rendkívül veszélyessé tette a vidéket. A városi hatóságok és a vidék urai brutális büntetőhadjárattal válaszoltak, mely „törvényen kívüli”, véres kriminális processzust honosított meg. Bizonyos értelemben erre reagált a német birodalmi gyűlés az 1495. évi „ewige Landfriede”-vel, és a 16. század első évtizedeinek nagy birodalmi reformjával, melynek keretébe illesztették a büntetőjog állami szabályozását.⁶⁴⁵ Arra ugyanakkor nem lehetett számítani, hogy a rendezés alapjaiban lesz képes átalakítani a büntető gyakorlatot. (Egyfelől a szociálisan beilleszkedettekkel szemben a büntetőjog szigora csak kivételes esetben ke-

⁶⁴³ FINKEY Ferencz: *A magyar büntetőjog tankönyve*. Budapest, 1909. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 58.

⁶⁴⁴ BÓNIS-SARLÓS 1957, 186.

⁶⁴⁵ RADBRUCH, Gustav: Zur Einführung in die Carolina. In *Die Peinliche Gerichtsordnung Kaiser Karls V. von 1532*. Aufl. 6. Hrsg von Arthur KAUFMANN. Stuttgart, 1975. Philipp Reclam Jun. 6–7.

rült alkalmazásra. Másfelől pedig a büntető jogszolgáltatást nem tanult jogászok végzik, hanem hatalommal rendelkező nagyurak, környékbéli ülnökök, a tanácsnokok rokonai.) „Nem is lehet feltételezni, hogy a bírósági gyakorlatban általános büntetőjogot alkalmaznak, annak kifinomult indíciumjogával.”⁶⁴⁶

56. A BAMBERGISCHE PEINLICHE HALSGERICHTSORDNUNG. Az említettek közül is kiemelkedő jelentőségű volt a Constitutio Criminalis Bambergensis (Bambergische Peinliche Halsgerichtsordnung). Részben mert néhány év múlva Brandenburg tartomány is átvette a kódexet (Brandenburgensis, 1516), részben mert úgy tartják nyilván, mint a Carolina előzményét, alapanyagát (mater Carolinae). A törvénykezési rendtartást a bambergi érsekség számára, Schenk von Limpurg püspök megrendelésére készítette Johann Freiherr zu Schwarzenberg udvarmester. (A reformmunkálat szerzője nem volt tudós jogász, inkább katonaként tüntette ki magát a lovagi tornákon és a fegyveres szolgálatban. A bambergi püspökök udvarmestereként, mint igazgatási ügyek felelőseként, hivatalnokként tevékenykedett, s mint az udvari törvényszék elnöke működött közre a jogszolgáltatásban.) Schwarzenberg 1521-ben közreműködött V. Károly törvénykezési rendtartásának előkészítésében is, a Carolina második és harmadik tervezetének munkálataiban döntő befolyása volt.

A törvénykönyvet még elkészültének évében Hans Pfeil jóvoltából közzétették. A Bambergensis a kor szokásának megfelelően alapvetően processzuális mű; az anyagi jogot is a törvénykezési szerkezeten és eljáráson keresztül mutatta be, a perjog és az anyagi jog szerves egységben jelent meg benne. Schwarzenberg ugyan latinul sem tudott, a munka mégis egyértelműen magán viselte az olasz jogi iskola jegyeit, és a római jog befolyását igazolta (inquisitós eljárás, beismerés döntő szerepe, a kínzás alkalmazása). A külföldi jogi megoldásokat szolgálattevői fordították. Részletesen szabályozta a bíróság feladatait, a bizonyítás eljárását, pontosan körülírta a bűncselekményi tényállásokat, és rögzítette az ezeknek megfelelő büntetéseket. Szakírók szerint már pusztán létével is fokozta a jogbiztonságot.⁶⁴⁷

A közigazgatási feladatokat, a közbiztonságot garantálni kívánó Schwarzenberg hagyományos eszközökhöz folyamodva és a gyakorlatra támaszkodva alakította ki Bambergensis szankciórendszerét. A büntetési rendszer kemény volt, és tradicionálisan középkori. A súlyos halálos és testi büntetések nem hoztak könnyítést a jogba. Szankciórendszerét a minősített halálbüntetések (tűzhálál, fullasztás, kerékbe törés, akasztás) miként a testi és becsületbüntetések (nyelvkivonás, pellengér, száműzés) meghatározzák. Büntetési céljai között

⁶⁴⁶ RÜPING, Hinrich – JEROUSCHEK, Günter: *Grundriss der Strafrechtsgeschichte*. München, 2007. Verlag C. H. Beck, 50.

⁶⁴⁷ DEUTSCH, Andreas: Bambergische Halsgerichtsordnung. In *Historisches Lexikon Bayerns*, http://www.historisches-lexikon-bayerns.de/artikel/artikel_45097

domináns volt az elrettentés. Szövegében felbukkant a börtön is („Der sol gefencklich eingelegt”), azonban csupán a várhatóan súlyosabb ítéletet biztosító intézkedéseként.⁶⁴⁸

Mindenesetre a Bambergensis azt a célt elérte, hogy a hazai tanulatlan ülnökök és ítélkezők megismerjék az általános büntetőjog fogalomvilágát. Tette mindezt a hagyományos intézményekhez kapcsolódva, a hagyományos fogalmakat és ismert megoldásokat átvéve.⁶⁴⁹

57. A CONSTITUTIO CRIMINALIS CAROLINA. A németföldön viharosan terjedő kemény és korlátozatlan büntetőbírói önkény miatt aligha véletlen, hogy a századfordulóra megszorodtak a panaszok. A Reichskammergericht 1496-ban a Reichstaghoz fordult, sürgetve intézkedését az ellen a jelenség ellen, hogy ti. a hatóságok „jogtalanul és tisztességes ok nélkül embereket halálra ítéljenek és kivégeztessenek”.⁶⁵⁰ 1498-ban a freiburgi Birodalmi Gyűlésben megszületett a határozat, mely szerint „készüljön a birodalom általános reformjára irányuló tervezet és rendje annak, hogyan kell büntető ügyekben eljárni (in criminalibus procediren)”. E döntés eredményeképpen munkálták ki az első birodalmi büntető rendtartás, a Carolina szövegjavaslatait.⁶⁵¹ A Constitutio Criminalis Carolinát V. Károly 1530-ban fogadtatta el az Augsburger Reichstaggal, és két évre rá a regensburgi gyűlés erősítette meg, s léptette életbe.⁶⁵²

A Constutio Criminalis Carolina, másként Halsgerichtsordnung Kaiser Karls V. a már konszenzusosnak tekinthető szakmai értékelések szerint „jogtechnikai szempontból fejlődést jelentett”.⁶⁵³ Gyors elterjedését segítette világos szerkezete és érthetősége, relatív rövidsége.⁶⁵⁴ A bűncselekmények meghatározása, a kísérlet és a jogos védelem szabályozása, a bűnösség követelménye, de drasztikus büntetési rendszere, brutális végrehajtású szankciónemei évszázadokra meghatározták a német büntetés-végrehajtást. A felnégyelés, a megégetés, kérekbe törés, élve elföldelés, vízbe fullasztás rendelkezései szerint a vérpadon

⁶⁴⁸ Bambergische Halsgerichtsordnung CXXXVI. Straff der Muntzfelscher. („vnd nach rate vnser Rete an leyb oder gute nach gestalt der sachen gestrafft werden”) https://de.wikisource.org/wiki/Bambergische_Peinliche_Halsgerichtsordnung_első_kiadás_szövegváltozata_alapján.

⁶⁴⁹ RÜPING–JEROUSCHEK 2007, 9.

⁶⁵⁰ SCHROEDER, Friedrich-Christian (Hg.) *Die Carolina, – die Peinliche Gerichtsordnung Kaiser Karls V. von 1532*. Darmstadt, 1986. Wissenschaftliches Buchgesellschaft, 131.

⁶⁵¹ RÜPING–JEROUSCHEK 2007, 49.

⁶⁵² Des allerdurchleuchtigsten großmechtigsten und überwindtlichsten Keyser Karls des fünfften: unnd des heyligen Römischen Reichs peinlich gerichtordnung, auff den Reichßtügen zu Augspurgk und Regenspurgk inn jaren dreissig, und zwey und driessig gehalten, auffgericht und beschlossen. 1532. KAUFMANN 1975 szövegközléséből.

⁶⁵³ BÓNIS 1957, 186.

⁶⁵⁴ HORVÁTH Pál: A késő-feudális jog (A feudális abszolutizmus jog nyugat-Európában). In *A feudális jogtípus fejlődéstörténete (összehasonlító jogtörténete)*. (szerk. RÉVÉSZ T. Mihály) Budapest, 1982. Eötvös Loránd Tudományegyetem (Összehasonlító jogtörténeti tanulmányok), 225.

még fokozhatók voltak különböző kínzásokkal. Ezek árnyékában a becsületes lefejezés és a megbecstelenítő akasztás szinte humánusnak tűnik. A különböző testcsonkító, testfenyítő és megbélyegző büntetések mellett a sértett kártalanítása és a pénzbüntetés számos esetben állt a bíró rendelkezésére.

A börtön intézménye is szerepel a Halsgerichtsordnung rendelkezései között. Jellemzően elsősorban a büntetőeljárás részeként jelenik meg, mint a tortúra színtere, s ezzel kapcsolatosan rendeli, hogy „ne tegyék a fogva tartottak súlyos és szörnyű kínzásának helyévé és ítéletévé”.⁶⁵⁵ Mint ismeretes, a Carolina az akkuzatórius pert rendes, szabályszerű eljárási formaként (*processus ordinarius*) kezelte, mégis egyértelműen kiderül, hogy a rendkívüli, azaz inkvizitórius eljárást (*processus extraordinarius*) előnyben részesíti. Így kerülhet a bizonyítási jog keretében domináló helyzetbe a fő tényekre vonatkozó beismerés vagy két feddhetetlen tanú bizonytsága. A beismerés kivételének eszközeként törvényes instrumentum lett a kínvallatás, ugyanakkor azonban a rendtartás adós maradt a tortúra szabályozásával. A kínvallatás fajtáját, erősségét és időtartamát, „a jó, értelmes bíró mérlegelésére” bízta.⁶⁵⁶ A bíró döntése alapján foganatosított vallatást pedig a börtönben (gefēcknuß, Gefāngnis) kellett végrehajtani. Az az utasítás, miszerint a börtönök berendezésénél fokozott figyelemmel kell lenni arra, hogy a fogva tartottak közötti beszélgetés megakadályoztassék, egyértelműen processzuális cél; az anyagi igazság kiderítésének garanciája.⁶⁵⁷ Azonban az is tagadhatatlan, hogy a Carolina a büntetési rendszerben intézményesítette a börtönbüntetést, így például a határozatlan tartamú fogságot⁶⁵⁸ (amit a Bambergensis életfogytiglaninak, örökös fogságnak nevez [ewiges Gefāngnis]).⁶⁵⁹ A Carolina egy esetben, a könnyebb tolvajság büntetéseként alkalmazza a börtönbüntetést is, a börtönt kifejezetten büntetésként megnevezve („soll er mit dem kerckerk gestrafft werden”).⁶⁶⁰ Igaz, ez a körülményeit tekintve kínzó elhelyezés inkább tekinthető testi büntetésnek, mint klasszikus értelemben vett szabadságvesztés-büntetésnek.⁶⁶¹ A későbbiek számára a börtön mint büntetés megjelenése inkább jelzés a szabadságbüntetések között a börtön akceptálására, mint az elterjedés bizonyítéka.

A Carolina beigazodott a 16. századi európai büntető törvényhozói aktusok sorába. Mária királynő 1554/55-ben bocsátotta ki büntető statútumait Anglia számára, Spanyolországban II. Fülöp nevéhez fűződött a birodalmi büntető-

⁶⁵⁵ C.C.C. 11. Von annemen eyns angegeben übelthetters so der klager recht begehrt.

⁶⁵⁶ C.C.C. 58. Von der maß peinlicher frage.

⁶⁵⁷ RÜPING–JEROUSCHEK 2007, 55.

⁶⁵⁸ C.C.C. 176. Von straff oder versorgung der personen von den man auf ertzeygten ursachen, übels und missethat warten muß, 195. Formirung der urtheyl eyns sörglichen manns inn gefēcknuß zu verwahren.

⁶⁵⁹ RADBRUCH 1975, 13.

⁶⁶⁰ C.C.C. 157. Zum ersten vom allerschlechtesten heymlichen diebstall.

⁶⁶¹ RADBRUCH 1975, 13.

törvény kihirdetése (1567), melyet három esztendővel később Németalföldön is életbe léptettek (1570). (A Spanyolországban vonatkozó büntetőjogi rendelkezések a CCC-t vették példaképül, és hangsúlyozták az inkvizitórius processus extraordinariust.) Franciaországban, az abszolutizmus mintaállamában a korlátlan hatalom birtokában az uralkodók nem érezték szükségét garanciális értékkel bíró büntetőkódex kibocsátásának. Itt tehát az uralkodók hajlandóságától függő, engedékenyséjük határait tükröző büntetőrendeletek jelentettek viszonylagos jogrendezést (XII. Lajos, 1498). I. Ferenc 1539-ben kiadta az „Ordonnance sur le fait de la Justice”-ot (Villers-Cotterêts). Az 1649-es orosz kódex büntetéselméletében mutatott közvetlen rokonságot a CCC-vel. 1670-ben XIV. Lajos is megalkottatta a főként perjogra koncentráló, részletszabályozást tartalmazó ordonnance criminelle-jét, a francia büntetőjog kodifikálása azonban a forradalomig váratott magára. Dániában V. Keresztély szentesítette a rendszeres büntetőkódexet (1683).

58. PRAXIS CRIMINALIS (CONSTITUTIO CRIMINALIS FERDINANDEA). A Carolinának csak a 16. században 35 kiadása jelent meg Németországban. Ez együtt járt azzal, hogy a törvénykönyveket igénylő államok átvették vagy mintaként szerepeltették kodifikációs folyamataikban. Így képezte alapját a III. Ferdinánd császár Alsó-Ausztria számára 1656-ban közzétett büntető rendtartásának, a Landesgerichtssordnungnak⁶⁶² is. A jogalkotó nagy vonásokban V. Károly rendtartására épített, az enyhítő és súlyosító körülmények kodifikált összefoglalása nagy előrelépést jelentettek a bírói mérlegelés megalapozásában.⁶⁶³ A Ferdinanda a boszorkányság bűncselekményének számos tényállását tartalmazta, részletes eljárási szabályokkal. Az ehhez igazodó szankciórendszer aligha mondható enyhének: a legitim büntetési módok és technikák voltak a megégetés, a felnégyelés, a kerékre vetés és a fővétel. A poena ordinariaként kínált halálbüntetések arzenálja, illetve a büntetések korlátozásának kifejezett mellőzése széles mozgásteret biztosított a bírának. Ebben a lehetőségekben bővelkedő mechanizmusban csak alkalmilag fordult elő az egyébként halállal fenyegetett bűncselekmények egynémelyének fogházbüntetéssel szankcionálása.⁶⁶⁴

⁶⁶² Land-Gerichts-Ordnung deß Ertz-Hertzogthumbs Oesterreich unter der Ennß. 1656. Codicis Austriaci ordine alphabetico compilati pars Das ist: Eigentlicher Begriff und Innhalt Aller Unter deß Durchleuchtigsten Ertz-Hauses zu Oesterreich; Fürnemblich aber Der Allerglorwürdigsten Regierung Ihro Röm. Kayserl. auch zu Hungarn und Böheimb Königl. Majestät Leopoldi I, Ertz-Hertzogens zu Oesterreich etc. etc. Außgangen und p (Band 1) Wienn, 1704. Verlag Voigt

⁶⁶³ HOEGEL 1916, 45.

⁶⁶⁴ GRIESEBNER, Andrea: Konkurrierende Wahrheiten. *Malefizprozesse vor den Landgericht Perchtaldsdorf in 18 Jahrhundert*. Wien, 2000. Böhlau Verlag, 69.

Hugo Hoegel szerint⁶⁶⁵ Ausztriában a 17. században a szabadságvesztés-büntetés mind a Landesgerichtsordnungenban, mind az alsóbb bíróságok számára kibocsátott Polizeiordnungokban alárendelt szerepet játszott, poena extraordinaria volt, lényegében a büntetőeljárás és a büntetés-végrehajtás biztosítására szolgált. Ennek ellenére a III. Ferdinánd által 1656. december 30-án Alsó-Ausztria részére kibocsátott Landesgerichtordnungban az uralkodó a szabadságvesztés-büntetések több csoportját különböztette meg egymástól. Igaz, ezek mögött nem állt intézményes büntetés-végrehajtás és e célra berendezett intézeti koncepció.⁶⁶⁶

A szabadságvesztés-büntetések fajai voltak a magyar végházban letöltendő szabadságvesztés-büntetés (életfogytiglan vagy meghatározott időre, munkával egybekapcsolva, zsold nélküli szolgálatként [Verurteilung in die ungarischen Grenzhäuser]), a határozott időre szóló börtön (Gefängnis) és a súlyosbított börtönbüntetés (Gefängnis bei Wasser und Brot). A szabadságvesztések sajátos fajtájaként jött számba a vasban letöltendő városi ároképítő és tisztító munkálat (Stadtgrabenstrafe), valamint az egyéb munkabüntetések (sonstige Arbeit in Eisen). A szerkezet különlegessége, hogy a munkával történő büntetés és a szabadságvesztés-büntetés mintegy összemosódott egymással. Hol a munka jelent meg szabadságvesztéssel biztosítva (Stadtgrabenstrafe), hol pedig a szabadságfosztás munkával tetézve (Verurteilung in die ungarischen Grenzhäuser). A két büntetési nem (szabadságfosztás és munka) fejlődése tehát érzékelhetően párhuzamos pályán haladt, melyek időnként összetalálkoztak. Nem a már létező börtönbüntetés „szívta” fel a munkát, s nem a munkabüntetéshez „találtak” ki végrehajtási kereteket, hanem egyesülésükig párhuzamosan fejlődési pályát futottak be.⁶⁶⁷ Így kerültek kiegészítő formák is az osztrák büntetőjogba, miként a bányamunka⁶⁶⁸ vagy a gályarabság.⁶⁶⁹

A Ferdinandeus különlegességét biztosítja magyar szempontból, hogy azt Kollonics Lipót érsek gondoskodásának köszönhetően latinra fordították, és a nagyszombati jezsuiták (akik nyomdájuk és az egyetem révén a Corpus Iuris Hungarici kiadói is voltak) 1697-ben a latinra tett Ferdinandeus Praxi Criminalis címmel csatolták a magyar törvénytár újabb kiadásaihoz.⁶⁷⁰ Ezzel az osztrák jog magyarországi befolyása egyértelműen növekedett. Ezzel persze nemcsak az idegen jog meghatározó szerepe erősödött föl, de a jogmodernizáció lehetőségei is szélesedtek. Az osztrák jog mégiscsak a nyugati

⁶⁶⁵ HOEGEL 1916, 2.

⁶⁶⁶ VALENTINITSCH 1979, 147.

⁶⁶⁷ HOEGEL 1916, 2–3.

⁶⁶⁸ Resolution vom 12. Juli 1729.

⁶⁶⁹ Resolution vom 11. Februar 1716.

⁶⁷⁰ HOENESCH Jörg K: *Geschichte Böhmens von der slawischen Landnahme bis zur Gegenwart*. München, 1997. Verlag C. H. Beck, 249.

kodifikációs áramlatokhoz tartozott. A Parxis Criminalist ugyan nem tekintették a magyar büntetőjog forrásának, hiszen „ez ellentétes” lett volna „az ország jogrendszerével, az igazságszolgáltatási szokásjoggal”, mégis tudomásul kellett venni, hogy a bírák „segítségül igénybe vették”, mind a bűncselekményeket súlyosító vagy enyhítő körülményeket, mind pedig a vizsgálati kérdések formáját illetően.⁶⁷¹ A Corpus Juris Hungarici aktuális kiadásához függelékként csatolt jogszabályok bizony befolyásolták a gyakorlatot.⁶⁷² Még a 19. század húszas-harmincas éveinek büntető ítéleteiben is fordult elő hivatkozás a Praxis Criminalisra. „Középkori jogunk autonóm módon fejlődött: csak azt, annyit és oly módon vett át külföldről, amit és amennyit az élet szükségessé vagy kívánatossá tett.”⁶⁷³

A kodifikációk e sora (jóllehet a korai kódexek a modern polgári értelemben vett törvénykönyvek nivóját nem ütik meg) egyértelműen a jogrendezés és jogegység iránti társadalmi és hatalmi igény közös irányát jelzi. Tartalmilag pedig erősebben dominált még bennük az áttekinthetőség, egységesség és egyszerűség iránti igény, mint a korszerű filozófiai gondolatok beágyazása.⁶⁷⁴

59. AZ ÚJKOR BÖRTÖNÉPÍTÉSZETE. Az újkor jellegzetes vonása a büntetés-végrehajtás történetében, hogy az új börtönök egyre inkább a föld fölé magasodtak. Nem szűntek meg ugyan a korábbi, megörökölt tömlöcök sem (hiszen a büntetési rendszer humanizálódásával mindegyre növekvő rablétszám minden lehetséges helyet betöltött), de a hangsúlyok megváltoztak. Az átalakulás egyik kiváltó oka a fenyítőházi mozgalomba ágyazott protestáns teória, mely szerint a csavargókérdés megoldása a vonakodó munkakerülők fegyelemre és munkára szoktatása kemény szigorral, azért, hogy ily módon hasznos tagjává tegyék a társadalomnak, s visszavezethetőek legyenek az emberi közösségekbe. Mint láttuk, ez a tézis új minőséget hozott a büntetés fogalmába és a büntetés végrehajtásába egyaránt. A büntetés definíciója deklaráltnan kibővült a javítás világi fogalmával,⁶⁷⁵ amely tartalmilag más, mint a keresztény büntetőjog javulásba vetett hite. Ez a világi törvényekhez és szabályokhoz szoktatás világi eszközökkel elérni tervezett gondolatát tartalmazta, a visszavezetés eszméjét, mely ugyanakkor már nem várta el feltétlenül a „belső javulást”, csak a társadalmi normák tudomásulvételét és az alkalmazkodást.

⁶⁷¹ VUCHETICH Mátyás: *A magyar büntetőjog rendszere. I. Könyv. Elméleti büntetőjog*, 1809. Budapest, 2009. Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, 67.

⁶⁷² BÉLI Gábor – KAJTÁR, István: Österreichisches Strafrecht in Ungarn: Die «Praxis Criminalis» von 1687. *Zeitschrift für Neuere Rechtsgeschichte* 1994/4. sz. 325–334.

⁶⁷³ BALOGH Elemér: A Praxis Criminalis hatása a szegedi boszorkányperre. In *Ut juris ordo exigit. Ünnepi tanulmányok Kajtár István 65. születésnapja tiszteletére*. (Szerk. BÉLI Gábor, KORSÓSNÉ DELACASSE Krisztina és HERGER Csabáné.) Pécs, 2016. ID. Research Kft/Publikon Kiadó, 32.

⁶⁷⁴ ANGAL PÁL: *A büntetőjog tankönyve*, Budapest, 1909. Atheneum Irodalmi és Nyomdai Rt., 28.

⁶⁷⁵ DÜNKEL 1983, 25.

Ez a megközelítés a 18. századtól új helyzet elé állította a büntetés-végrehajtást. Már nem(csak) a sanyargatás és a lehető legbiztonságosabb őrzés volt a feladata, hanem a javításhoz vezető nevelés (lelki gondozás és szakmai oktatás egyaránt) és az ezt szolgáló munkáltatás megszervezése és működtetése is.⁶⁷⁶ Természetesen az ezekkel járó további konzekvenciákkal együtt, mint példának okáért a legtipikusabb csoportok elkülönítése (nők elszigetelése a férfiaktól, fiatal kezdőké a megrögzöttektől, a kisbűnösöké a gonosztevőktől). Mindezek olyan követelményeket támasztottak, melyek kielégíthetetlenek voltak a hagyományos carcer-körülmények között. Az új feladatok új térbeli elhelyezést igényeltek. A fenyítőházi hullám, mely végigsöpört Európa protestáns országain, hogy végül elérje a katolikus államokat is, kezdetben viszonylag kevés újonnan emelt épülettel büszkélkedhetett. Emlékezzünk vissza, Angliában az uralkodó bocsátotta rendelkezésre kastélyát a Workhouse számára,⁶⁷⁷ Németalföldön a felszámolt szerzetes-, illetve apácarendek által maguk után hagyott kolostorokat foglalták el a fenyítőházak. (Az amszterdami Rasphuys a klariszszák kolostorában, a Spinhuys az Ursula-nővérek egykori zárdaépületében lelt otthonra.) Ez pediglen meghatározta mind a városban elfoglalt helyüket, mind pedig belső konstrukciójukat. A kolostorokba telepített intézetek kénytelenek voltak alkalmazkodni az építészeti adottságokhoz. Az első fenyítőházak általában egy önálló bejáratú épületből, zárt, belső udvaros épületszárnyakból, s esetleg kiszolgáló szárnyépületekből álltak. A városi kolostorok eredeti építési helye meghatározta az intézetek városképi súlyát is. A fenyítőházak afféle látványossággá váltak, részévé az utca hangulatának. A magisztrátus láthatóan nem elszigetelni, hanem bekapcsolni kívánta a város életébe a házat. Ennek megfelelően az épület utcai frontja látványos volt, és a funkcióra utaló. A késő reneszánsz és barokk korízlésnek megfelelően gazdag díszítés ékítette az épületeket. A büntetés-végrehajtás illetően bevitele a közéletbe egyben a büntetésről vallott felfogás módosulását (vagy legalább a módosítás szándékát) szimbolizálta. A börtönöket, melyek eddig föld alatt, zárt tornyokban, városfalakon kívül rejtőztek, immáron a nagyközönség elé állították, részévé tették a hétköznapi életnek. S ez egyben azt is jelentette, hogy a börtön megváltozott.

A németalföldi mintát követő fenyítőházakra jellemző, hogy átvették az eredeti modell „építési elgondolásait”, az intézetek külső megoldásait, vagyis a négyzetes alaprajzú építkezést, az egy vagy két belső udvaros szerkezetet.⁶⁷⁸ A hagyatéka ennek a korszaknak a *totális intézmények keretétől szolgáló architektúráis adottságok felcserélhetőségének felismerése*. A korábban kastélyként, erődítmény-

⁶⁷⁶ KAISER 1983, 11–12.

⁶⁷⁷ FAIRWEATHER, Leslie: The evolution of the prison. In *Prison Architecture*. (Prepared by Giuseppe di GENNARO – Sergio LENCI – Leslie FAIRWEATHER) London, 1975. The Architectural Press Ltd. 14.

⁶⁷⁸ THOLE 1970, 198.

ként, kaszárnyaként, várként, zárdaként funkcionáló világi és egyházi épületek közös ismérve volt a törekvés a külvilágtól való elkülönülésre. A befogadottak életének komplex, szigorú szabályok között szervezett életét vastag, erős falak, sűrű rostélyos ablakok, tömör kapuk választották el a társadalomtól. A különféle célú fogvatartottak (legyenek azok a fenyítőház megnevelendő dologkerülői vagy később a kriminalizálódott intézmények bűnöző elítéltei) és az őrzésükre-gondozásukra rendelt adminisztráció megfelelően szeparált otthonra leltek ezekben az épületekben. Igaz, némi hangsúlyeltolódás következett be a funkcióban: immáron nem a külvilág beáramlásától kellett tartani, inkább a bentlévők biztonságos őrzéséről gondoskodni. A falak azonban hasonlóképpen teljesítették feladatukat. Némi átalakítással alkalmassá lettek a régi, céljukat veszített épületek az új funkció teljesítésére.

A már működő intézetek másolása sokszor járt azzal, hogy a még újonnan tervezett és emelt új fenyítőházak is a kolostorépítkezés szabályait követték.

60. MALEFIZHAUS, BAMBERG. Az 1627-ben épített bambergi „Malefizhaus” építészeti sajátosságai is ezt mutatták. A földszinten különféle méretű termek voltak, részben a gondnok lakásaként. Az emeleten a foglyok osztályának cellái. Az őrszobából áttekinthető volt a bejárat és a lépcsőház. A középső folyosót egy oltár zárta le, hogy az istentiszteletek jól szervezhetőek legyenek. A világítás az egész házban igen gyenge volt, a fűtést két nagy kályha biztosította. Az oltárral egybekapcsolt cellafolyosó elrendezése emlékeztet a zárdáépületekre, a kolostorépítészetre, ami ráadásul Bambergben, a régi püspöki székvárosban még hagyományokkal is rendelkezett. A bambergi dolog- és fenyítőház pompás reneszánsz ízlést tükrözött a bejárat oldalán. Az utcafront Amszterdamban is meg tapasztalt díszességét, a középületi jellegzetességét megtartotta.⁶⁷⁹

A katolicizmus államaiban a zárdák, a kolostorok nem váltak „főlölegessé”, nem ürültek ki, nem álltak rendelkezésre tehát üres, „totális” intézményeket magukba fogadni képes épületek (ha csak egyes erődítményekre, katonai létesítményekre nem gondolunk). Vagyis: újakat kellett építeni. Ennek hatása érzékelhető az építészeti megoldásokban: itt kevésbé kötötték a szakemberek fantáziáját az egyházi épületek szabályai. Az új házak egyben a feudális abszolutizmus, a fejedelmi hatalom deklarációjának is számítottak. Ugyanakkor az építkezés költségei szükségessé tették magas pártfogók jelentős pénzügyi támogatását is. A fegyintézet-alapítás így nemritkán fejedelmi jótekonyságként jelent meg. Az intézetek jelentős épületekké váltak: kifejezték a fejedelmi hatalom tekintélyét, bizonyos értelemben ékévé váltak városnak és tartomány-nak egyaránt.

⁶⁷⁹ PFEIFER 1934, 10.

61. JOSEPH FURTTENBACH. Az ulmi építésmester 1634-ben megjelent munkája, az *Architectura Universalis*⁶⁸⁰ két, eltérő méretű mintabörtön tervét tartalmazta. Ellentétben Albertivel, ő nem győzte eléggé hangsúlyozni a belső őrzés-biztonság fontosságát, mely koncepciójának központi gondolatává vált. Az ő tervei ennek megfelelően kevésbé a külsőre, mint inkább az épületen belül megteremthető biztonságra koncentráltak. Így jutott el a „Blockhaus” gondolatáig. Az ulmi mester a fából épült (felfalazott és boltozott, de vastag gerendákkal megerősített) blokkházak mintájára tervezte meg a börtönbelsőt. Minden egyes zárkát egy-egy önálló egységként, kis „gerendaházként” gondolt el, s az így kialakított, egymás mellé helyezett zárkák rendszerét javasolta a hatóságoknak. Minden egyes ilyen blokkban volt egy priccs és egy lyuk „szorultság esetére”. A zárkák központi elhelyezésének gondolata azonban már a későbbi értelemben vett börtönépítészeti blokkházmodellt idézte. A Furtttenbach föl-vázolta börtön téglalap alaprajzú (az ún. kisebb terv) vagy négyzetes, emeletes épület, melyben a zárkák nem az épület fala mentén helyezkednek el, hanem annak középső részén. A zárkák és az épület fala között mintegy három méter széles folyosót tervezett, így az őrkörbejárhatott a cellák körül. Az ilyen, kifejezetten biztonsági szempontokat szem előtt tartó épület Hacker Ervin szavaival élve olyan, mint egy skatulya: belső tömbjében állnak, akár többemeletes blokkban a cellák, kívülről pedig följük emelkedik az épület tetőzete és külső falai. Ez az elgondolás az ún. belső cellás konstrukció formájában évszázadokig uralkodott a börtönépítészetben.

Furtttenbach azonban jelentős elképzelései ellenére sem tudott elszakadni a kor tömlöcgyakorlatának szokásaitól. A megrögzött, súlyos bűnözőket 15 láb mély, merítőkútra emlékeztető lyukban helyezte volna el, melyet felülről lehetett megközelíteni, s erős vasrács zárta volna le őket. A polgárok s más, nem súlyos vétkeseket elkövető személyek a plánum szerint a felső szintre kerülének „a jó rend körzetébe”. Arról, hogy Furtttenbach tervei szerint épült-e börtön, nincsen tudomásunk. Arról azonban Joseph Furtttenbach és Leon Battista Alberti munkássága bizonyossággal szolgál, hogy a börtönépületek kérdésével a reneszánsz építészete már foglalkozott, s a kor eszközeihez képest már megoldási formákat talált problémáira.⁶⁸¹

Ezután némi változás következett be a börtönarchitektúra históriájában. Ahogyan a börtönről való gondolkodás a rezsím megreformálásának újabb és újabb ötleteit inspirálta, úgy igazodtak ehhez az építészeti megoldások is.

⁶⁸⁰ FURTTENBACH, Joseph: *Architectura Universalis. Das ist: von Kriegs- Statt- und Wasser Gebäwen, Erstlich, wie man die Statthor und Einlaß zu Wasser unnd zu Land mit Spizgatter und doppelten Schlagbrücken*. Ulm, 1635. Meder.

⁶⁸¹ Erről lásd PFEIFFER 1934, 11–14, GRAUL 1965, 24.

Ahogy humanizálódott a büntetési gondolat, úgy civilizálódott a börtön is. A büntetés-végrehajtási intézmények épületeinek belső megújulását azonban hosszú időn keresztül nem követte a külső formák átalakulása.

62. A CARCERE NUOVO, ROMA. A kísérletezés példájának megidézett olasz büntetés-végrehajtási intézetek megítélésünk szerint jól illusztrálják azt a fejlődést, mely a börtönügy területén megindult, s melynek során tervezett és épített létesítményekkel korrigálták a középkori tömlöcmódot. Sajátjuk, hogy mindegyikük kifejezetten büntetőintézetnek szánt épület, mindegyik e célra tervezett (vagy áttervezett) ház volt, s céljaik között már ott találjuk a korszerűsítő törekvések egyikét-másikát.

1655 körül, X. Ince idejében Rómában épült meg a *Carcere nuovo*. Ezt az „új börtönt” kifejezetten büntetés-végrehajtási intézetnek emelték, 68 személy számára. Szabályos téglalap alakú, egy tömbből álló négyszintes épület, mely minden külső jegyével kora stílusjegyeit hordozta. Építészeti lehangsúlyozott lábazati szint, erőteljes főpárkányzat, plasztikus díszítések és barokk ablakkávák jellemezték. A masszív, barokk épületet sarokpillérek szegélyezték.⁶⁸² A végrehajtási rezsím szempontjából az elkülönítésre törekvő megoldásokat alkalmazó szerkezete volt. John Howard évszázaddal későbbi tudósítása szerint az épület a magánzárkák és a nagyobb, közös cellák keveréke volt.⁶⁸³

63. CASA PIA DI RIFUGIO, FIRENZE. Az ugyanezen időben az Itália-szerte eluralkodó bűnözés, a felfokozódó individualizmus következményeképpen fellépő féktelenség, a vagyonos osztályokhoz tartozó fiatalok tobzódásának észlelése a rendet igénylő hatalmat Firenzében arra sarkallta, hogy életre hívjon egy, a hollandiéhoz hasonló intézetet a nehezen nevelhető, rakoncátlan, makacs ifjak elleni intézkedésképpen. A nevelőotthon „a magasabb rendek fiai számára” nyílt meg.⁶⁸⁴ A Filippo Franci által alapított *Casa pia di rifugio* 1667-ben épült. Hasonlóképpen a későbbi milánói és turini házakhoz, az alaprajza nem mutat különleges változást, tekintettel arra, hogy mindegyiket valamely más célra már nem használt, de eredetileg más funkció teljesítésére épült házból építették át a megváltozott célok jegyében.⁶⁸⁵ Az intézet a fogvatartottak egyenkénti elzárásáról lett nevezetes.⁶⁸⁶ A harmadik olasz mintaintézettről (a leghíresebbtről), az 1703. évben alapított *Casa di correzioné*-ről alább szólunk.

⁶⁸² GRAUL 1965, 26.

⁶⁸³ GRAUL 1965, 26.

⁶⁸⁴ BURCKHARDT, Jacob: *Die Kultur der Renaissance in Italien*, Berlin, 1941. Safari Verlag 197.

⁶⁸⁵ GRAUL 1965, 31.

⁶⁸⁶ HACKER Ervin: *A börtönrendszerek. A pozsonyi pártfogói értekezleteken tartott felolvasás*. Pécs, 1917. Wessely és Horváth Könyvnyomdájából 8.

A totális építmények cserélhetőségéről vallott, s egészen a 20. századig élő és ható felfogás nem csupán abban jelentkezett, hogy fenyítőházakat, börtönöket helyeztek el várakban, zárdákban, kaszárnnyakban, hanem a tervezők asztalán formálódó új épületegyüttesek képét is meghatározták a korábbi évszázadok szokásai. A reneszánsz építészet első tervezett börtönépületei (mint például a bambergi „Malefizhaus”) is ezt a „totális” szemléletet követték, ebből indultak ki. A nagy kezdeményezések, a gyökeresen új építészeti ötletek majd csak évszázaddal később jelentek meg a gyakorlatban. Ám még a 18–19. század nagy intézetépítkezéseiben is tetten érhetők a középkori totális intézményi hatások. Pentonville Prisons kapuházát bármelyik várúr őrei megirigyelhették volna. Wouldsworth főfrontja olyan, mint egy megerősített kastély bejárata. Millbank Penitentiary kerek bástyaival, öles falaival és védműveivel középkori várat idéz. Cooldbath Fields kettős kapuháza, a várfalként ható magas bástyafal, a főépület kastélyt és kolostort egybemosó konstrukciója találkozott az akkor már egyre jobban terjedő panoptikus gondolat szellemében emelt zárkaépület-együttessel. A büntetés-végrehajtás filozófiája csak nehezen tudta letvetkezni a középkori örökséget: hogy ti. a börtön (s a börtönépület) *a megtorló és triumfáló hatalom üzenete. Az erő és a biztonság szimbóluma*, mely gyötrelmeket üzen a bűnelkövetőnek, biztonságot a társadalomnak, melynek a bűnözők elszigetelését ígéri. A 17. és 18. század fordulója megteremtette ugyan az önálló börtönépítészetet, azt a börtönarchitektúrát, amely immáron megszabadulva egyházi építészeti kötöttségeitől, alárendelhetette a tervezést a büntetés-végrehajtás éppen aktuális céljainak. Ezeknek a céloknak azonban meg kellett szülniük a büntetés-végrehajtás gyakorlatában és teóriájában, hogy újabb feladatokat jelölhessenek ki az építőművészek és az építőmesterek számára.⁶⁸⁷

64. BÖRTÖNFELHÁZ, KASSA. A viszonylag kevés adat, mely tömlöcök építéséről tanúskodik, arra utal, hogy abból elsősorban városok vették ki a részüket. Ne gondoljunk nagyszabású építkezésekre, de tükrözik a funkcionális tagolódást. Kassán a 17. század elején tettek lépéseket a tömlöc leválasztására. 1621-ben „...a fog- vagy börtönház felől végezte az nemes község, hogy az halálra való foglyok felől az n. tanács másképpen provideáljon, hogy mikor valamely Burgleiter atyánkfia oda vitetik, együtt azokkal ne legyen.”⁶⁸⁸ 1646-ban már a konkrét megoldásról döntenek: „Az bertenházban lévő felház megépíttessék a tavali articulusok continentiája szerint... hogy minden aprólékos vétekért concivis atyánkfiái vasban ne veretessenek és a malefactorok között tartassanak conciv-

⁶⁸⁷ Vö. MEZEY Barna: A börtönépületek üzenete (A szabadságvesztés-büntetés funkcióinak szimbolikus kifejeződése a büntetés-végrehajtási architektúra kezdetein) In *Jogtörténeti Szemle Különszám*. 2007., 179.

⁶⁸⁸ C. S. II./2. 164, 169.

vis atyáncfiai kicsiny vétékért.”⁶⁸⁹ 1698-ra a börtönt már három részre osztották: nemcsak a közönséges gonosztevőket választották el a „kisebb vétkek” elkövetőitől, hanem ez utóbbit is kettébontották, s külön helyezték el a városi polgárokat, s külön a városban élő vagy cselekményüket ott elkövető, de még polgárjogot nem nyert személyeket.⁶⁹⁰

65. VÁRMEGYEI, ÚRISZÉKI TÖMLÖCÖK. A 18. századra már a legnagyobb uradalmak saját börtönnel rendelkeztek. Előfordult, hogy költségkímélés céljából az uradalom és a vármegye közös börtönt tartottak fenn (mint a Károlyiak kaposvári uradalma Somogy vármegyével).⁶⁹¹ A falvakban jobb híján a bíró házánál tartották fogva a letartóztatottakat. Erre okot adott az is, hogy a kaloda a bíró háza előtt, a bíró házában állt, s mivel a falusi apparátus nem rendelkezett tömlőccel, tömlőctartóval, kézenfekvő volt a kaloda igénybevétele a carcer helyettesítésére. (1691-ben az öröktolvaj Fekete Jánost „a magistratus Viczán, melyis Sopronj var megyeben vagyon az I-t megfogatvan, az ott valo biro hazahoz vitette es kalodaba tetette”.⁶⁹²)

A 17. században a törvényhatóságok a szabadságvesztés-büntetés sűrűsödésével fölbukkanó tömlőcférőhely iránti nagyobb szükséglet is a várak fokozott igénybevitelével próbálták enyhíteni. Erdélyben egyenesen az országgyűlés határozott arról, hogy „Latrok, gonosz tévők, a tiszteknek tömlőczök nem lévén, az fiscus közelb való váraiban vitessenek...”⁶⁹³ A kincstár várai mindenütt rendelkeztek a rabok befogadására alkalmas tömlőccel. Ám az is kiolvasható a szövegből, hogy a helyi hatóságok egy részének is volt már saját börtöne. Másutt arról rendelkeztek az erdélyi rendek, hogy „...az mely városokban vagy penég egyéb erősségekben valamely rabot, gonosztévőt, az kiket az nemes emberek vagy az vármegye ad bé, és az tisztek fizetésért vagy egyképen elbocsátják szándékkal, végeztük, hogy az olyan tisztek, jó okát nem adhatván dolgoknak, az előbbeni articulusok szerint 500 forinton convincáltassanak eo facto”.⁶⁹⁴ Figyelemre méltó az a szövegrész, mely bizonyítja, hogy nemcsak a vármegyei hatóság, hanem „Magánosok” is küldhettek rabot a kincstár váraiba, azok befogadják a foglyokat.

Máshol, ha hiányzott a központi végzés, maguk a törvényhatóságok jelöltek ki területükön fekvő várakat állandó tömlőc gyanánt. Heves-Külső-Szolnok me-

⁶⁸⁹ C. S. II./2. 222.

⁶⁹⁰ C. S. II./2. 318.

⁶⁹¹ KÁLLAY 1985, 299.

⁶⁹² VARGA 1958, 491.

⁶⁹³ *Erdélyi Országgyűlési emlékek*. Történeti bevezetésekkel. A M. Tud. Akadémia megbízásából szerkeszti: SZILÁGYI Sándor. Budapest, 1884. MTA 10. 367. Az 1643. április 24-re Gyulafehérvárra egybehívott országgyűlés XI. articulusa.

⁶⁹⁴ *Erdélyi Országgyűlési emlékek*. 1883. 9. 593. Az 1637-re Meggyesre összehívott országgyűlés X. articulusa.

gye statútuma például így intézkedett: „Malefactorum intertentionis locus carcer acris Gács demoninatur.”⁶⁹⁵ Torna megye 1656-ban Szádvárt és Torna várát jelölte ki a börtönre ítélt vagy ítéletükre váró gonosztevők befogadására.⁶⁹⁶

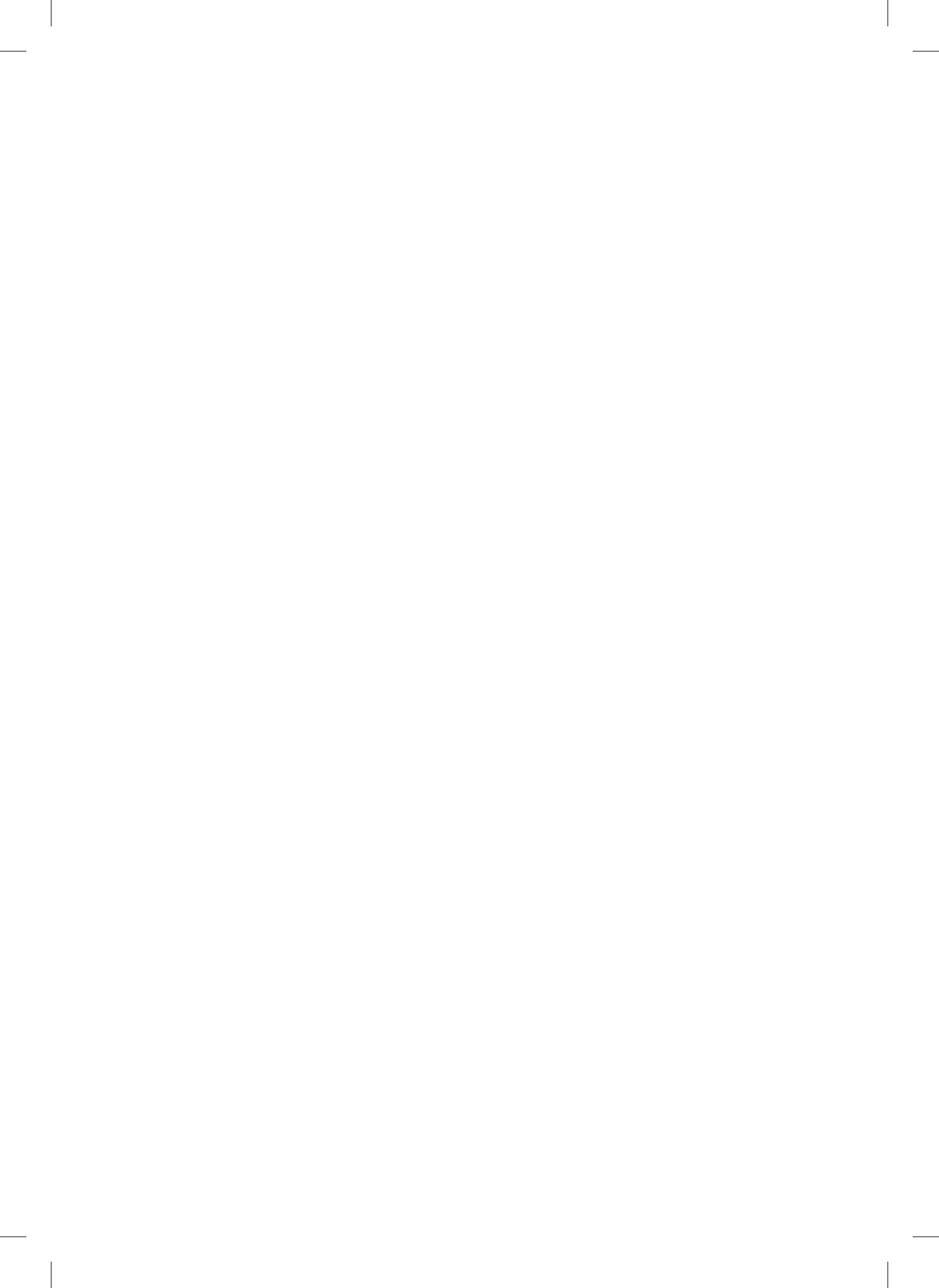
Az erősségeket később is alkalmasnak találták börtönfeladatok ellátására. A vártömlöcök emlékét őrizte meg Nagyvázsony, amely a Rákóczi-szabadságharc után elvesztette katonai jelentőségét, s ezért börtönnek rendezték be. A tömlöc 1756-ig működött, míg egy pálinkaégető bérbe nem vette.⁶⁹⁷ Természetesen nemcsak várak, hanem egyéb célú épületek is alkalmasak voltak tömlöcöztetésre, csak a megfelelő őrzésről kellett gondoskodni például Polyák Péter várnagy feladatkörébe tartozott, hogy „ezen losi castelybeli rabságban” őrizze a foglyokat.⁶⁹⁸ Nem kellett tehát erődítmény, elegendőnek mutatkozott a földesúri kastély vagy az uradalmi épületek valamelyike.

⁶⁹⁵ C. S. II./1. 292, 1882. évi III. statutum.

⁶⁹⁶ C. S. II./1. 218.

⁶⁹⁷ KISS 1984, 493.

⁶⁹⁸ VARGA 1958, 432.

A 18. század

Első kísérletek

1. A BÜNTETŐJOG JOGÁGAZATOSODÁSA. A kodifikáció egyik alapvető feltétele és következménye a jogágak elhatárolása, esetünkben kiválása a perjogból és el-távolodása a magánjogtól. A feudális-rendi Európa jogának jellegzetes vonása volt a jog egységként kezelése. Miután a bíraskodás sokkal inkább felhatalma-zottság, hatalom és erő kérdése volt, mintsem jogismereté vagy jogtudásé, a törvénykezés eseti válaszokat adó, konfliktuskezelő tevékenység volt, a maga komplexitásában. A bíró(ság) elé kerülő ügy megoldásában a gyakorlat és tra-díció formálta válaszok voltak, melyek nem igazodtak a modern értelemben vett jogágakhoz, hanem elsősorban a probléma megoldását célozták. Közömbös volt, hogy az eszközök magánjogiak vagy közjogiak, büntetőjogiak vagy per-jogiak, az elintézés volt a cél. A foglalatot az ítélkezéshez, mint már érintettük, a processus adta meg, s ennek keretében formálódtak a praxisban a különböző anyagi jogi fogalmak, önállósodtak a magánjogi és büntetőjogi intézmények.¹

Ebből a helyzetből fakadt a konfliktuskezelés eredetileg magánjogias jellege is, a bűncselekmények sértésként, a sértett magánfélként kezelése is. A bün-tetőjog közjogiasodása az állam megjelenésével kezdődött, de elvont képle-teinek megjelenéséig ennek csak vékony szeletei konstatálhatók. Jó néhány alkotmány-jogtörténelmi fejlemény kényszere, illetve hatása alatt erősödött meg a közjogi jelleg, s formálódott ki a büntetőjog saját terrénuma. A perjog világából érkező impulzus volt a 4. lateráni zsinat döntése, mely tilalmazta az egyház közreműködését az istenítéleti bizonyításokban. Hasonló impressziók érkeztek az egyházjog világából és a római jog recepciójának folyamata során is. A rendi centralizáció felerősítette az egységesítési igényeket, és egyben biz-tosította is a feltételeket. Felszínre hozta a bírói önkény és az ellentmondó ítéletek fokozta jogbizonytalanságot, szembefordította a vádelvi eljárás marad-ványaiból táplálkozó gyakorlatot, a magánfél jóvátételi igényét, a kiegyezést a korona pönalizáló szándékával, a „közbüntetőjog” képében megnyilvánuló állami büntetőigénnyel. Az állam büntetőjog érvényesítésére irányuló szándé-kát a jogalkotás zónájában fejezte ki, mely a 16. századi előzmények és a 17. századi fejlemények eredményeképpen sorra formálták ki a büntetőjog kodi-fikációjának alapjait. A szokásjog által korábban tartalmilag kitöltött cselekmé-

¹ ACHTER, Viktor: *Geburt der Strafe*. Frankfurt am Main, 1951. Vittorio Klostermann.

nyek immáron jog által definiált törvényi tényállásokká váltak. Az uralkodói akarat kikényszerítette a büntetendő magatartások számbavételét, kitöltötte és tágította érdemi kereteiket. A büntetőjogi büntetések rendszerének kimunkálásával és a büntetések végrehajtásának szabályozásával a magánjogi elégtétel és jóvátétel helyébe az állami kényszer intézményesült instrumentumait állította. Az itáliai iskola számos cizellált tanítását átvéve, a kontinentális jog építeni kezdte az általános elvek majdan rendszerré formálódó struktúráját: a szándékosság és gondatlanság fogalmainak kimunkálását, a bűnösség elv szintjére emelését, a fiatalkorúak és a tébolyultak beszámíthatóságának kérdését, a bűncselekmény stádiumainak (a befejezett bűncselekmény és a kísérlet) elhatárolását, a végszükség és a jogos védelem intézményét. A kodifikációk első hullámában ez még a törvénykezési rendtartások keretei közé ékelődött, a 18. századi törvénykönyvek többsége azonban világosan különböztetett büntető anyagi jog és büntető processzus között, a század végére már egyértelműen, kódexszerűen is elkülönítve a perjogot a materiális jogtól.

A büntetési struktúra közjogiasodására és szisztematizálására volt szükség ahhoz, hogy a teória a büntetések joga, a büntetési célok és a büntetési nemek hatékonyságával rendszerszinten kezdjen foglalkozni.

2. A MODERN SZABADSÁGVESZTÉS-BÜNTETÉS HATÁRVIDÉKE. A fenyítőház a középkori tömlöcbüntetés korszaka és a korszerű szabadságvesztés-büntetés kora között egzisztált. A szakirodalomban mindmáig nem egyezik meg a szerzők véleménye abban a kérdésben, hogy mennyiben tekinthető választóvonalnak, kezdetnek, forradalomnak a fenyítőházi fordulat. Mitteis és Liebrich például, mint már hivatkoztuk, a büntetőjog középkora és újkora között nem látnak éles határvonalat.² Szerintük itt, a németalföldi fenyítőházaknál nem következett be a büntetőjognak valamiféle forradalma. Úgy vélik, a fejlődés során megszületett viszont az az intézmény, mely képes volt felerősíteni néhány olyan gondolatot, mint a szegénygondozás terepnumából eredeztethető „munkával, munkára nevelés” eszméje, illetve ezt bevezette egy olyan organizációs és architekturális keretbe (totális intézmény), mely az igazságügyi struktúrákhoz közelítve, mintegy transzmissziós küldetesként az új eszmék befogadására alkalmassá tudta tenni a büntetés-végrehajtást. Az egyik álláspont szerint tehát a fenyítőház intézménye alapvetően nem változtatta meg a tömlöcökre épülő büntetési rendszert, nem volt képes arra, hogy alapeszméit általánossá tegye. Sőt gyengeségének köszönhetően ő maga is elvérzett a kísérlet során, hiszen, mint láttuk, kényszerűen *kriminalizálódott*, s maga is tömlöchangulatú börtönné vált. De a fenyítőházak alapvető tézisei így is átkerültek a büntetés-végrehajtásba, és a nevelés, a munkáltatás, a tanítás, a lelki gondozás, a megfelelő

² MITTEIS–LIEBRICH 1985, 376.

egészségügyi ellátás funkciója *átszivárgott* a börtönrendszerbe, és lassú folyamatban, de hatottak rá az új eszmék.

Hippel és követői a fenyítőházakat, függetlenül a közvetlenül és azonnal kimutatható hatásuktól végül is *forradalmi jelenség*ként tartják nyilván. Állítják, olyan ideák jelentek meg benne, melyek azelőtt soha, utóbb pedig mindmáig ható elemeket plántáltak a büntetés-végrehajtásba. Szerintük a fenyítőházi gondolat nem is annyira a börtönügyi praxist, a büntetés-végrehajtást *forradalmasította*, mint inkább a róla való gondolkodást, a *tudományosságot*. A fenyítőházi eszme megjelenésétől és elterjedésétől fogva már nem lehetett figyelmen kívül hagyni ezeket az eszméket és szempontokat, s bármennyire jellemezte is a 17–18. századot az átmeneti brutalizálódás, az alapvető követelmények katalógussá álltak össze. Ezt tekintve akár forradalomnak is lehet tekinteni a fenyítőházi mozgalmat, hiszen a társadalmi revolúcióknak is többnyire sajátossága, hogy *leverésük és bukásuk majd konszolidációjuk után részleges sikerrel* zárják a történeti periódust. És a fenyítőház sikeresen ültette be végül is a büntetés-végrehajtási gondolkodásba a legalapvetőbb működési eszméit. Fogalmazhatnánk úgy is, hogy sikerrel fertőzték meg a büntetés-végrehajtás hagyományos zónáit, melyek ezt követően nem szabadulhattak többé a megújító eszméktől. Az út a modern büntetés-végrehajtásig még nagyon hosszú volt. Ahogyan Gustav Radbruch illusztrálta: Igaz, hogy a fenyítőház már a 16–17. században magukkal hozták a javítás eszméjét, de a csonkító büntetések, a minősített végrehajtású kivégzések, a testi fenyítések évszázadhosszat jellemezték még a büntetési rendszert. 1813-ban Berlinben még lángolt a máglya egy gyújtogató páros ügyében; 1840-ben Hannoverben ítétek kerékbe törésre, Poroszországban 1851-ig tehették ezt meg a bírák. Németföldön 1859-ig élt a súlyosbított halálbüntetés esetében a szíjhasítás.³

Magam részéről a fenyítőházakat leginkább úgy értelmezem, mint *speciális csomópontokat*, melyekben számos középkori gyakorlat és tanítás összeért, majd átrendeződve újra szétváltak egymástól. Az input oldalon: a középkori szegénygondozás a maga intézményeivel, a vallási teóriák munkáról és hivatásról, az egyházi jobbítás eszméje, a középkori büntetőpraxis hagyatéka, a bűnözőkép a maga becselenségével, az elkövetők kivetettsége. Az output oldalon: a büntetés-végrehajtástól meglehetősen világosan elváló szegényügy (dologházak és szegényházak), a leegyszerűsödött egyházi szerep (lelki gondozás, bűnbánat, javítás), de a beépült és elvilágiasodott javító gondolat is a reszocializációs cél keretében, s az oktató-nevelő és munkáltató szervezet az intézményekben. A mocskos föld alatti tömlöcöztetés helyett a tervezett és szervezett, egészséges intézményi rezsim, a megtorló gondolat helyett a javító eszme, a megjavítható és megjavítandó bűnelkövető, a becsületes karakter a

³ RADBRUCH 1975, 13.

társadalomba való visszatérés reményében. Végso soron úgy is interpretálhatók a fenyítőházak, mint *katalizáló jelenségek*, melyek a társadalmi praxisban felhalmozódó tapasztalatokat a gyakorlatba ültették, az amúgy is formálódó reformgondolatokat megerősítették.

Laubenthal a fenyítőházak korszakának igen jelentős hatásait regisztrálta a szabadságvesztés-büntetés fejlődésére nézve. A nevelést középpontba állító és munkával fegyelmező fenyítőházi hullám ugyan nem volt képes a megtorlási eszmét kiiktatni a tömlöcgyakorlatból, de már egy sor új szempontot hozott a büntetés-végrehajtásba. Ez pedig rövid időn belül felbukkant a törvényalkotás terrénumában is. A fenyítőházi eszme eredményeképpen a szabadságvesztés-büntetés *önálló szankciófajtvává vált* a büntetőjogon belül. Bár lassan zajlott a folyamat, de *szakítani* látszott a szabadságvesztés a *testi büntetésekkel* (ez persze addig, amíg a régi tömlöcrendszerben hajtották végre, s amíg a munkát a nevelő értelemben nem honosították meg, aligha lehetett eredményes). A tömlöcztetés mellett *kifejlődni* látszott belőle (s lassan elszakadni a büntetés-végrehajtástól) a *vizsgálati és végrehajtási fogság*, mely hosszabb távon a valódi büntetés-végrehajtás irányába terelte a börtönt.⁴ Ezeket a praxisban lezajló átalakulásokat bölcséleti oldalról megerősítette a felvilágosodás büntetőfilozófiája és a polgári átalakulások (forradalmak és reformmozgalmak) ösztönözte új szabadságesezmény elterjedése. A garanciális jogösszefoglalás és megújítás azután ebben az állapotában rögzítette az új büntetést.

3. A BÜNTETŐ KODIFIKÁCIÓK MÁSODIK HULLÁMA. A büntetőjogi kodifikációk második nagy hulláma a felvilágosult abszolutizmus hatása alatt söpört végig a kontinensen (Codex Juris Criminalis Bavarici, 1751; Constitutio Criminalis Theresiana, 1768; Sanctio Criminalis Josephina, 1787; Allgemeines Preussisches Landrecht, 1794; továbbá Dánia, 1742; Spanyolország, 1734 és 1779; Itália, 1786). E kor már megújult szellemben szabályozta a büntetőjogot: részben a felvilágosodás reformeszméinek hatása alatt, részben pedig fellendülő tudományos munkálkodás eredményeképpen (Marsilius, Bossius, Damhouder, Mattheus, Ayrault, Berlich, Carpzow, Böhmer). A győzedelmes forradalom a polgári eszményeket még következetesebben ültette át a jog nyelvére az 1791. évi Code Pénalban, az 1795. évi Code des délits et des peines-ben, illetőleg az 1810-ben kibocsátott Code Pénalban.⁵

S számunkra feljegyzésre érdemes, hogy a kodifikációs mozgalmak a büntetőjog területén általában a szabadságvesztés-büntetés központi szerepét támasztották alá. A halálbüntetés visszaszorulását érzékelhetjük a kodifikációban

⁴ LAUBENTHAL 1995, 28.

⁵ ANGYAL 1909, 28.

is. Ismeretes, hogy II. Lipót toszkán büntetőtvénnye (1786) eltörölte a halálbüntetést, akárcsak II. József a birodalom területén a Jozefinában (1787).⁶

Az 1791. évi francia Code Pénal a halálbüntetés, a kényszermunka, a megbecstelenítő büntetések, a „polgári halál” mellett fő büntetési nemként ismerte a szabadságvesztés-büntetést.⁷ „Az alkotmányozó gyűlés szabályul tette, hogy bármely büntetés se legyen örökös; a békóbbani rabság, első a halálbüntetés után, csak időtartamra és pedig bármely esetben is, huszonnégy évet túl nem haladhatóra volt kimondható.”⁸ Az 1810. évi bonapartista büntetőkódex szerkezetében alig különbözött elődjétől, de nem tudott lemondani a megbélyegzés és a (halálbüntetés végrehajtását megelőző) testcsonkításról sem.⁹ Változatlanul fő szankciónemként kezelte a szabadságvesztést, de ahogyan az indoklásban Treilhard, Gaure és Glunti grófok fogalmaztak, „mi azt gondoltuk, hogy igazságos fokozatot akarván elérni a büntetésekben, életfogytiglant is meg kell állapítani. Végre, az elítéltek, miután kiállották büntetésüket, hasznos felügyelet alá lesznek helyezve.”¹⁰

A kodifikációs eredmények (a szabadságvesztés-büntetés törvényalkotási szintre jutása és ott domináló pozíció lefoglalása) a börtönügyre nézve ugyancsak változást hoztak. A törvényi igény a bírói praxisbanmegváltoztatta a büntetési szokásokat, látványosan megszorodtak a szabadságvesztés-büntetésre ítélték, s ez magának a börtönnek (és ezzel együtt a büntetés-végrehajtási rezsimnek) az újragondolását váltotta ki. A fogolytömeg pedig előkészítette és kikényszerítette a börtönépítéseket.

Maga a börtönügy kodifikációja még váratott magára. Jóllehet a parlamentek előtt többször terítékre került a börtönviszonyok kérdése, de korszakunk inkább a tervezetek kora lett, a törvényi szintű rögzítés első ízben csak 1857-ben, Angliában történt meg, majd Belgiumban 1870-ben, Hollandiában 1886-ban fogadott el a törvényhozás börtönügyi törvényeket.¹¹ Előbb a büntetőkodifikációnak kellett lezajlania ahhoz, hogy annak kísérőjelenségeként, önálló kódexben vagy a büntető törvénykönyvhöz csatlakozó részletes szabályozásként megjelenhessen a büntetés-végrehajtás regulációja.

4. ALLGEMEINES LANDRECHT FÜR DIE PREUSSISCHEN STAATEN.¹² A német tartományi jogalkotás egyik legkövetkezetesebb képviselője volt a porosz állam. Az első, I. Frigyes kezdeményezte egységes jog megalkotása Nagy Frigyes uralma idején látszott beteljesedni. Nagykancellárja, Samuel von Cocceji lett volna

⁶ ANGYAL 1909, 152.

⁷ BÓNIS-SARLÓS 1957, 368.

⁸ Az 1810. évi büntető törvény javaslatának indoklása. Vö. HORVÁTH-NAGYNÉ 1979, 360.

⁹ KAJTÁR István: *Egyetemes állam- és jogtörténet II.* Budapest-Pécs, 1998, Dialóg Campus. (Institutiones Juris), 67–68.

¹⁰ HORVÁTH-NAGYNÉ 1979, 360.

¹¹ HACKER Ervin: *A börtönügy.* Pécs, 1918. Dunántúl (Wessely és Horváth) Rt. 38.

¹² OPINIOIURIS: Die freie juristische Bibliothek. <https://opinioiuris.de/quelle/1622>

hivatva előkészíteni a Corporis Juris Fridericianit, ami, mint ismeretes, terv maradt. Így csak II. Frigyes jogi reformjai során nyugtázhatjuk a porosz jog összefoglalását, az Allgemeines Landrechtet. A munkálatok irányítója, Johann Heinrich von Carmer nagykancellár mellett a kor kiváló magánjogásza, Carl Gottlieb Svarez és büntetőjogásza, Ernst Ferdinand Klein is közreműködött a törvényszöveg kimunkálásában. A felvilágosult abszolutizmus keretei között, a felvilágosodás szellemében formálódott munka teljes szövege 1792-re készült el, amikor már érezhető volt a francia forradalom irányvétele miatt érzett aggodalom, sőt félelem. A forradalmi változásoktól megrettenő politikai elit konzervatív szárnya látványos pusztítást végzett a javaslaton: a szabadságjogok és az észjog hatása alatt fogant intézmények komoly részét eltávolították belőle, vagy korlátozták hatályukat. A tétovázás és az átdolgozás okán a Landrecht már csak utóda, II. Frigyes Vilmos uralkodása alatt léphetett hatályba. A hatálybalépés napja 1794. június 1. volt.¹³

A tartományi jog fejlesztésének középpontjában a központi akarat, a világos és egységes szabályozás érvényesítésének szándéka érvényesült. A kodifikáció célja a jog egységének megteremtése, mindenekelőtt a bírói és ügyvédi önkényes értelmezés és ebből fakadó jogbizonytalanság kiküszöbölése. Pontos és egyértelmű törvényi szabályozás, a magyarázatok jelentőségének csökkentése, az analógiatiltalom a visszaéléseket korlátozta. A kor szokásának megfelelően még nem jogági szabályozással találkozunk a törvénykönyvben, hanem abban minden jogterület rendezésének igényét valósították meg. A magánjogtól a hűbérjogig, a rendi jogoktól a közösségi jogokig, közjogtól az egyházjogig, a rendészetre, büntetőjogra és büntetés-végrehajtási jogra vonatkozó normákat több mint 19 000 rendelkezésben taglalta.

Az Allgemeines Landrecht a büntetőjogi szabályozás szempontjából Janus-arcú törvénykönyv. Egyfelől a reakciós irányzatok minden erőfeszítése ellenére deklarálta a nullum crimen sine lege elvét (mely találkozott az abszolút uralkodó praxiskorlátozó törekvéseivel), másfelől engedve a tradicionális jog nyomásának, hiányzik belőle a nulla poena sine lege princípiuma. Tovább lépett a szándékosság, gondatlanság, részesség fogalmának pontosításában, de nem tudott kitérni a közönséges német büntetőjog hatásai elől.¹⁴

A bűncselekményekről és azok büntetéséről szólva az ALR világosan leszögezi az ekkorra már egyértelművé vált állami büntetőigény realizálását. „Aki mást... bűncselekmény elkövetése útján jogellenes módon bántalmaz, ezért

¹³ *Allgemeines Landrecht für die preußischen Staaten. Von 1794., 2 Teile und Register in 3 Bänden. Berlin 1794, Decker.* Mit einer Einführung von Hans HATTENHAUER und einer Bibliographie von Günther BERNERT. 3., erweiterte Auflage. Neuwied u. a. 1996, Luchterhand.

¹⁴ RUSZOLY József: *Európai jog- és alkotmánytörténelem.* Szeged, 2011. Pólay Elemér Alapítvány, 601.

nemcsak a sértettet, hanem az államot is sérti...”¹⁵ A büntetés mértékét a bíró állapítja meg,¹⁶ s mérlegelésében az befolyásolhatja, hogy ti. minél nagyobb és közvetlenebb a bűncselekményből származó veszély, illetve a kegyetlenség, annál súlyosabban rendelte a törvény büntetni az elkövetőt.¹⁷ Az Allgemeines Landrecht rendes és rendkívüli büntetéseik között különböztet: rendesnek nevezve a törvényben meghatározott, szándékos bűncselekményekért kiszabható büntetéseket, rendkívülinek pedig a bírói mérlegelés alapján, gondatlanul elkövetett bűncselekményekért kiróható szankciókat.¹⁸ A rendkívüli büntetés soha nem lehetett halál vagy megbecstelenítő.¹⁹ Az ily módon szabott szabadságvesztés nem haladhatta meg a hat hetet és az ötven tallér pénzbüntetést.²⁰

A büntetés kiszabásakor, ha a bírót a törvény súlyosításra kötelezné, akkor sem változtathat a meghatározott büntetési nemen.²¹ A Festungsstrafe és a Zuchthausstrafe súlyosbítása testi fenyítéssel és a tartam meghosszabbításával történhetett, de a fenyítés nem állhatott a testi épséget avagy életet veszélyeztető megoldásokból, csakis a szokásos kényelmi körülmények nélkülözésében.²²

Az ALR büntetési rendszerét jellemzően a szabadságvesztés-büntetés uralta. A halálbüntetés mellett a börtönt (Gefängniß), fegyházat (Zuchthaus) és az erődmunkát (Festungsstrafe) ismerte. A régi német jogból megmaradt a testi büntetések köre és persze tradicionálisan a pénzbüntetés.

5. A CONSTITUTIO CRIMINALIS THERESIANA BÜNTETÉSI RENDSZERE. II. Frigyes porosz felvilágosult abszolutizmusával egy időben építette abszolút uralmát az osztrák birodalomban Mária Terézia. Ugyan ez a modell inkább volt sorolható a régi (ideáltipikus) abszolutizmusokhoz, már felismerhető rajta a felvilágosodás jó néhány jegye.²³ A Poroszország és Ausztria között lezajló erőpróba, az örökösödési háború egyik jellegzetes következménye lett a központi adminisztrációs apparátust erősíteni kívánó hatalom törekvése az átfogó szabályozásra. Az egységes és hatékony rendszerre törekvő osztrák felvilágosult abszolutizmus egyik célja a birodalmi jog kodifikációs megteremtése lett. E folyamat sajátossága volt, hogy közel fél évszázadon át vajúdott.²⁴ Friedrich Wilhelm von Haugwitz

¹⁵ ALR Zwanzigster Titel. Von den Verbrechen und deren Strafen. § 7.

¹⁶ ALR Zwanzigster Titel. § 30.

¹⁷ ALR Zwanzigster Titel. § 25.

¹⁸ ALR Zwanzigster Titel. § 31, 33.

¹⁹ ALR Zwanzigster Titel. § 34.

²⁰ ALR Zwanzigster Titel. § 35.

²¹ ALR Zwanzigster Titel. § 46.

²² ALR Zwanzigster Titel. § 48, 49.

²³ OLECHOWSKI, Thomas: *Rechtsgeschichte. Einführung in die historischen Grundlagen des Rechtes*. Wien, 2008. Facultas Verlags- und Buchhandels AG., 39.

²⁴ VARGA Csaba: *A kodifikáció, mint társadalmi jelenség*. Budapest, 1979. Akadémiai Kiadó, 73.

irányításával már 1743-ban megkezdődtek a reformmunkálatok, melyek részeként bekövetkezett a jogszolgáltatás és a közigazgatás elválasztása,²⁵ melynek eredményeként létrejött az Oberste Justizstelle is. A jogrendszer korszerűsítésének meghatározó dokumentuma lett az 1752-ben született igazságügyi emlékirat, melynek jegyében 1753-ban megalakult a Compilations-Commission. Ezzel kezdődött az uralkodónő nagy tervének megvalósítása, a Habsburg Birodalom igazságszolgáltatásának és büntető törvénykezésének reformja, melynek központi elemét képezte az egységes jog létrehozása, a kodifikációs folyamat megindítása.²⁶ A teljes monarchiára kiterjedő kodifikáció megvalósításának mérföldköve lett a reform első befejezett dokumentuma, a Constitutio Criminalis Theresiana. A kompilációs munkálatok során a kodifikátorok tartalmilag még nehezen szakadtak el a korábbi, jogösszefoglaló jellegű, jogrendező fel fogástól. Már csak azért is, mert feladatukul a Ferdinanda és a Csehország, Morvaország és Szilézia számára 1707-ben kibocsátott és csak ott kihirdetett Halsgerichtsordnung Joseph I.²⁷ összefésültetését kapták. A szakmai bizottmány Michel Althann gróf elnökletével, Joseph Holger hatékony közreműködésével. összevetette a Constitutio Criminalis Ferdinandeát a Constitutio Criminalis Josephinával. Az így létrejött, egyesített matéria felülvizsgálatára újabb bizottmány jött létre, amelynek kifejezett feladatává tették az átfogó szabályozás előkészítését. (Mária Terézia utasítása szerint az új törvénykönyvnek meg kellett tartania a Josephina szerkezetét és rendszerét. Még a cikkszámának is változatlanul kellett maradnia.²⁸)

Az 1768. december 12-én szentesített törvénykönyv 1770. január 1-jén lépett hatályba,²⁹ de a rendszerszerűsége túl még a hagyományos büntetőjogi nyomvonalon járt, alig tompította a kegyetlen büntető gyakorlatot.³⁰ Bár egyfelől a törvényi tényállások pontosabb fogalmazásának szükségességét elfogadta,³¹ másfelől a precíz tényállási definíciók a boszorkányságot, a varázslást, a vallásos bűnöket írták körül. A boszorkányságot nemcsak büntette, de annak

²⁵ WALTER, Friedrich: Haugwitz, Friedrich Wilhelm Graf von. In *Neue Deutsche Biographie*. (NDB). Bd. 8. Berlin, 1969. Duncker & Humblot, 95.

²⁶ KAJTÁR István: A Habsburg birodalom állam- és jogtörténetének alapvonalai. In KAJTÁR István – HERGER Csabáné: *Egyetemes állam- és jogtörténet*. Budapest–Pécs, 2013. Dialog Campus, 289.

²⁷ Neue peinliche Hals-Gerichts-Ordnung vor das Königreich Böheimb, Markgraffthumb Mähren und Hertzogthumb Schlesien. 1708. Prag, Verlegt durchn Caspar Johann Kupetz von Willenberg.

²⁸ LEISS, Andreas: Constitutio Criminalis Theresiana. In *Strafrechtskodifikation im 18. und 19. Jahrhundert*. Budapest, 1997. Eötvös-Lorand-Universität, 37–44.

²⁹ Constitutio Criminalis Theresiana oder Maria Theresias peinliche Gerichtsordnung. Wien, 1769. Gedruckt bei Johann Thomas Edlen von Trattnern. (Következőkben: C. C. Th.)

³⁰ BÓNIS György – SARLÓS Márton: *Egyetemes állam- és jogtörténet*. Budapest, 1957. Tankönyvkiadó, 186.

³¹ HERGER Csabáné: A modern jogrend alapelvei. In KAJTÁR István – HERGER Csabáné: *Egyetemes állam- és jogtörténet*. Budapest–Pécs, 2013. Dialog Campus, 155.

nyomozásához tartalmazta is a kínzásnál alkalmazandó előírásokat.³² „*Jobbára az elavult jogrend konzerválását szolgálta*” – mondta Bónis.³³ Kajtár szerint már „*keletkezésekor egy idejétmúlt szabályozási filozófiát képviselt, együtt szabályozta az anyagi és eljárásjogot. Ismerte a tortúrát, a büntetései kegyetlenek voltak.*”³⁴

Az analogikusan is alkalmazható, szellemében, procedúrájában és egyes büntetéseiben egyaránt kegyetlen Constitutio Criminalis Theresiana³⁵ büntetési rendszerét a halálbüntetés különféle nemei uralták, súlyos testi büntetéseket alkalmazott, a börtönbüntetést is testi büntetésként értelmezte. Ismerte a gyanúbüntetést is.³⁶ Baltl ugyan hangsúlyozta, hogy olyan intézményekkel, mint a szabad bírói mérlegelés, a tényállásszerűség új utakra lépett, de kénytelen volt ő is elismerni a kemény és szörnyű büntetési gyakorlatát, és a kínvallatás mint bizonyító eszköz intézményes befogadását.³⁷ A kódex mellékletében a büntetőeljárások során alkalmazható technikai metódusokat és azok eszközeit a jogalkotó képekkel illusztrálva közölte. Nem törölte el a halálbüntetést, sőt részletesen előírta végrehajtási módjait, de némiképp korlátozta a tortúrát.³⁸

A Theresiana büntetési rendszerének biztos pontja volt a halálbüntetések köre. Egyfelől mert ezt az egyértelmű és világos gyakorlat alapján foglalta össze, másfelől, mert a kriminális szankcionálás súlypontját ide helyezte a törvény. Az életet kioltó szankciók egyik csoportjához az ún. szokásos halálbüntetések tartoztak, melyek „országainkban” gyakorlatban vannak; míg a nem szokásosokhoz a ritkán alkalmazott, egzotikus végrehajtású esetek (vízbe fojtás, élve eltemetés, karóba húzás, nyársalás), melyeket nem is tartott elterjesztendőnek, ám lázadás és hazaárulás esetében nem zárta ki alkalmazásukat.³⁹ A „szokásos” halálbüntetések két kategóriáját ismerte a törvénykönyv: a „súlyosabb” és az „enyhébb” végrehajtás alá eső változatokat. Súlyosabbnak (és tradicionálisan alkalmazottnak) ismerte az élve elégetést, a felnégyelést, a kerékbe törést, enyhébbnek a lefejezést és az akasztást, megjegyezve, hogy nők esetében a kötél helyett a pallos alkalmazandó. A halálbüntetések végrehajtása súlyosbítható volt további fájdalomkeltő eljárásokkal, mint a tüzes fogókkal tépdésés, nyelvkivonás vagy a szíjhasítás.⁴⁰ Jellegzetes, a kor büntetés-végrehajtásához

³² OLECHOWSKI 2010, 143.

³³ HORVÁTH Pál: A feudális állam és jog történetéhez. In *Egyetemes állam- és jogtörténet*. Szerk. HORVÁTH Pál. Budapest, 1984. Tankönyvkiadó, 79.

³⁴ KAJTÁR 2013. 296.

³⁵ VARGA 1979, 73.

³⁶ RUSZOLY 2011. 558, 633.

³⁷ BALTL, Hermann – KOCHER, Gernot: *Österreichische Rechtsgeschichte*. Graz, 1997. Leykam, 186.

³⁸ TÓTH J. Zoltán: A halálbüntetés írott jogi szabályozása Magyarországon a felvilágosodástól a Csemegi-kódexig. In *De iurisprudencia et iure publico. Jog- és politikatudományi folyóirat*. 2008. 3. sz. 82.

³⁹ C. C. Th. Art. 5. § 5.

⁴⁰ C. C. Th. Art. 5. § 2–3.

tartozó kiegészítő aktusok voltak a holttest közszemlére tétele, kerékre fűzése, a bűnös kezének (és/vagy) fejének levágása és kerékre tűzése, a fej karóra húzása. Ez már értelmezhetően nem a kivégzéshez mint a halálbüntetés végrehajtásához tartozó elem volt, hanem a kivégzési rituálénak a társadalom irányába továbbított üzeneteként értelmezhető.⁴¹ A halálbüntetésről szóló ítélet királyi kegyelemmel életfogytiglani szabadságvesztésre volt átváltoztatható.

A testi büntetések kategorizálását meghatározással kezdte a jogalkotó. Eszerint testi büntetésnek tekintette mindazt a szankciót, amely (először és főként) közvetlenül a testre hatva, a delikvensnek direkt fájdalmat és gyötrelmet okoz; (másodszor) mely a tartási, elhelyezési körülmények és a végeztetett kemény munka által szenvedettek és okoztak kint; (harmadszor) a szégyenoszlophoz állítás és kikötözés; (negyedszer) a mozgásszabadságot korlátozó, a tartózkodást meghatározott helyre szorító szankciókat sorolta e körbe.⁴² Fájdalmat okozó büntetések voltak a vesszőzés, botozás, korbácsolás, kiverés, megbélyegzés és a különféle csonkítások. A megbélyegzéssel, a büntetőbélyeggel hosszabban foglalkozott, fejtegetve, hogy a veszélyesség ebben az esetben fő szempontnak tekintendő. A veszélyes bűnelkövetők felismerését, a kitiltottak visszatérését teszi lehetővé a háton, homlokon, arcon történő megbélyegzés. Hogy ne legyen valamiképpen gyógyítható és eltüntethető a tüzes vas okozta seb, elrendelte, hogy a sebbe port dörzsöljenek, s legalább 8 napig tartsák börtönben (Gefängnis) a delikvenst.⁴³ A börtön további említése a testfenyítés lehetséges alkalmazása színtereinek összefoglalásánál bukkant ismét elő. Eszerint ajánlatos a verés valamilyen formáját alkalmazni a kisebb gonoszítottakért kiszabott fogságot (Arrest) követően, az elbocsátásnál, mintegy ráadásként a szabadságvesztés-büntetésre. Lehetett börtönben (Gefängnis) ismétlődő módon, kiegészítő súlyosbításként a börtönbüntetéshez, de ugyanitt a leláncolás, a nehézvas hasonló eredménnyel alkalmazható. Lehetett a büntetés-végrehajtásban alkalmazott Isten hozott (Willkomm) és Isten hozzád (Abschied), például fenyítőházban (Zuchthaus). Említette a törvény a nyilvános szintéren (például a célra szolgáló emelvényen), a börtönőr (Gefängniswärter), a törvényszolga vagy az örök által fogatosított verést is.⁴⁴ A testi büntetések részeként, önálló csoportban bukkant fel a munkáltatás mint büntetés (Arbeit, öffentliche Arbeit).⁴⁵ A sáncmunkára ítélteteket magyar végházakba, osztrák katonai erősségekbe, városi erődítményekhez transzportálták, de végrehajtható volt a munkabüntetés fenyítőházakban (Spinnhaus, Zuchthaus) és a tartományban szokásos büntető helyen is. A bányamunkára és a gályarabságra vonatkozóan megjegyezte, hogy

⁴¹ C. C. Th. Art. 5. § 4.

⁴² C. C. Th. Art. 6. § 1.

⁴³ C. C. Th. Art. 6. § 4.

⁴⁴ C. C. Th. Art. 6. § 6.

⁴⁵ HOEGEL 1916, 6.

az örökös tartományban nem szokásosak és nem is ajánlotta alkalmazását.⁴⁶ A munka büntetéskénti igénybevétele kapcsán fordult elő a fenyítőházi munka (Zuchthausarbeit), melyre (összefüggésben a fentebb már említett Spinn- und Zuchthauszal mint foganatosító intézettel) nem valamiféle önmagában álló munkabüntetésfajtaként kell gondolnunk, hanem a fenyítőházban teljesítendő munkára. Melynek megint csak három fokozata volt: súlyosabb, közepes és enyhébb.⁴⁷ A Theresiana tovább folytatta tehát a bizonytalankodást, amikor is a munkabüntetés egyik fajtáját a testi büntetések kategóriájába sorolva azt szövő- és fenyítőházban (Spinn- und Zuchthaus) rendelte végrehajtani.⁴⁸

A nyilvános munka végrehajtására nézve írta elő a törvény, hogy azt mindig megláncolva, vasban kell foganatosítani a biztonság kedvéért. A Halsgerichtek számára, melyek nyilvános munkára ítélnének, előírás volt, hogy a nyilvános munka minimális időtartama egy esztendő, maximuma 10 év volt, mely a halálbüntetés súlyával vetekedett. Ha életfogytiglani nyilvános munkára szándékozott volna ítélni valakit a bíróság, a halálbüntetéshez hasonló módon, jóváhagyásra fel kellett terjeszteni az uralkodóhoz.⁴⁹

A testi büntetések harmadik formáját, a becsületbüntetéseket vagy megszégyenítő büntetéseket pellengérenél, szégyenoszlopnál, kalickában, templom mellett, nyilvános célt szolgáló emelvényen rendelte eszközölni.⁵⁰

Mária Terézia büntető törvénykönyve, igaz, a testi büntetések között, de első ízben nyitott rendszerszerű utat a szabadságvesztés-büntetés előtt. A kódex szisztematikus rendbe kívánta állítani a büntetéseket, feltérképezte az uralkodó gyakorlatot, s lényegében ehhez igazítva próbálta behatárolni a szabadságvesztések különféle típusait.

A szabadságot korlátozó büntetéseket részben mint bezárást, részben mint elűzést értelmezte. A száműzés, kiutasítás, kitiltás mellett az intézetekben leltöltendő szabadságvesztés-büntetésnek több nemét is megfogalmazta. A szabadságvesztés-büntetést szűk értelemben börtönben (Gefängnis), erődben (Schloss- und Festungsarrest), városi intézetben (Stadtarrest), házi fogságban (Hausarrest) és tömlöcben (öffentlicher Kerker) vasban vagy a nélkül lehetett végrehajtani. (Úgy tűnik, hogy a kódex általános értelemben használta a börtönt, a többi végrehajtási vagy differenciálási fokozatként.) A börtönbüntetés ugyanis lehet időleges, de életfogytiglan is.

A vagyonbüntetések jószágvesztés, vagyonek Kobzás és pénzbüntetések voltak.⁵¹

⁴⁶ C. C. Th. Art. 6. § 7.

⁴⁷ C. C. Th. Art. 6. § 7.

⁴⁸ WEBER 1941, 466.

⁴⁹ C. C. Th. Art. 6. § 7.

⁵⁰ C. C. Th. Art. 6. § 8.

⁵¹ C. C. Th. Art. 8–9.

A jellemzően kemény büntetési rendszerre feltette a koronát a hetedik cikkely, mely a rendkívüli büntetésekről szólt. Rendkívülinek nevezte a jogalkotó azt a büntetést, melyet a bíróság tetszése szerint szabhatott ki, lévén a törvényhozó vagy hallgatott a büntetési nemről, vagy csak általánosságban szólt róla, netán a bírót kifejezetten felhatalmazta arra, hogy szabadon állapítsa meg a büntetést.⁵² Vagyis nemhogy a nulla poena sine lege elvének előzetes nyomai felbukkantak volna, de éppen az ellenkezője mellett döntött a törvényhozó. Vagyis aligha dicsérhetjük a munkát mint a felvilágosodás megvalósulásának művét. A kései olvasónak érdekes olvasmány a becstelenségről (*Ehrlosigkeit*) szóló tizedik fejezet. Ebben azt fejtegeti a jogalkotó, hogy a büntetéssel (és büntetés-végrehajtással járó) becstelenség sem nem a büntetőeljárás, sem nem a büntetés, még csak nem is a büntetés-végrehajtás helyének köszönhető, hanem csakis a gonosztettnek magának.⁵³ Ez a középkori bűnözőképre és a bűnelkövetőkről vallott felfogásra jellemző álláspont igen messze esik a felvilágosodás méltóságésgzményétől és bűnképétől.

Mint a Habsburg Birodalomhoz tartozó államban, a magyar korona országai-ban is értelmezhető lépés lett volna életbeléptetése, ez azonban nem történt meg. A kódex az 58. szakaszt leszámítva hivatalosan nem volt hatályos magyar területen, de nem lebecsülendő a bírói gyakorlatra gyakorolt hatása. A kódexet alkalmazták a magyar törvényszékek is, noha artikuluszainak használata szokásjogon alapult.

A Mária Terézia által kibocsátott büntető törvénykönyv alapjait rövid időn belül két lényeges döntés ingatta meg. Hajdú Lajos szerint ez a halálbüntetés és a tortúra kiiktatása volt a büntető processusból, ami felborította a kódex belső egyensúlyát (nem is szólva számos kisebb-nagyobb módosításról, alapelvek megváltoztatásáról). Ezért volt szükség az új törvénykönyv megalkotására, melyben II. József személyesen is közreműködött.⁵⁴

6. DIRITTO PENALE DEL GRANDUCATO DI TOSCANA, IL CODICE LEOPOLDINO.⁵⁵ Pietro Leopoldo, Habsburg-Lorraine, Toszkána nagyhercege, majd II. Lipótként a Szent Római Birodalom császára, Karl Anton von Martini, a bécsi egyetem professzoránk tanítványa 1786-ban bocsátotta ki büntető törvénykönyvét.

⁵² C. C. Th. Art. 7.

⁵³ C. C. Th. Art. 10. §. 1.

⁵⁴ *Allgemeines Gesetz über Verbrechen, und derselben Bestrafung*. Wien, 1787. Verlag von Trattner. Magyar kiadása: *Közönséges törvény a' vétkesekről, és azoknak büntetésekről*. 1788. Budán, a Királyi Akadémiának Betűivel (következőkben: S. C. J.).

⁵⁵ *Legge criminale toscana 30 novembre 1786 (c.d. Codice Leopoldino)* Trasposizione in formato digitale a cura del Dott. Alan Sandona' Brescia, 2009. Università' degli studi di Brescia Facoltà' Di Giurisprudenza Cattedra di Storia del Diritto Medievale e Moderno [<http://www.antropologiagiuridica.it/leopoldina.PDF>]

Lipót a kodifikációs munkára kellőképpen felkészült.⁵⁶ A Codice Leopoldino a törvény előtti egyenlőség valóra váltása, az első európai büntető törvénykönyv, mely eltörölte a halálbüntetést. (Art. LI.) A nyomozás során megtiltotta a tortúra alkalmazását (Art. XXXIII.), nyilvánossá tette a bírósági processzusokat, biztosította a terhelt hatékony védelmét (Art. XIII., XXIII, XXXVI, XXXI, XLIX, L.). A vallomás bizonyító ereje mellett tette le a voksot, korlátozta az előzetes és a vizsgálati fogság lehetőségeit (Art. XV.), tilalmazta az elkobzást, az eskü bizonyíték-erejét csökkentette, a rokonoknak és a házastársnak biztosította a tanúvallomás megtagadásának jogát (Art. XXVIII.). A büntetőjogi reform során határozottan elválasztotta az igazságszolgáltatás és a rendőrség funkcióit, amelynek tanúságtevője az 1777-ben létrehozott Legfelsőbb Bíróság.

A szankciók igazságossága, személyessége és arányossága Montesquieu-től Thomasiusig ismétlődő témája a büntetőjog humanizálásának. Ezzel összefüggésben (is) alapvetően változott meg a szankciórendszer. Eltűntek a büntetések közül a kegyetlen testi fenyítések, a megbélyegzés és a csonkítások, megszűnt a vagyonelkobzás és a polgári halál mint mellékbüntetések. Megmaradt azonban néhány korábbi büntetés, mint a pellengér és a nyilvános verés. A büntetési rendszer alapjává vált a szabadságvesztés-büntetés (börtön, száműzetés, életfogytiglani bezárás, a kényszermunka). Feltehetően Beccaria hatása, hogy a halálbüntetést súlyos kényszermunkával próbálta meg ellensúlyozni (Art. LV.).

Mai szemmel már csak formális jogi szempontból sem tekinthető a Codice Leopoldino valódi büntető törvénykönyvnek. Szerkezete nem tiszta: még nem választotta el az anyagi jogot az alakítól, hiányzott belőle a szisztematikusság, nem ismerhető fel benne rendszer, jellegében őrizte a valamikori középkorra emlékeztető esetleíró-beszélgető formákat. De a korábbi büntető törvénykezéstől alapvetően eltérő modellt mintázott, mely világosan mutatta egyértelmű elkötelezettségét a felvilágosodás mellett, s a humanizálás irányába tartott számtalan addig bűncselekménynek deklarált magatartás dekriminalizálásával. Köztük a felségsértés bűncselekményének eltörlésével. Felemáságára utal viszont, hogy a vallás elleni bűncselekmények egy része (Istenkároklás és cretnekség) a közrend elleni cselekmények között továbbra is büntetendő maradt. Nagy erénye volt a szabályozás és a büntető eljárás egyszerűsítése.

7. A SANCTIO CRIMINALIS JOSEPHINA. A büntető kodifikáció új útját járta II. József adminisztrációja, amikor külön törvényt szentelt a büntető anyagi jognak (Strafgesetz 1787, Sanctio Criminalis Josephina) és másikat a büntető perrend-

⁵⁶ Vö. [http://www.treccani.it/enciclopedia/pietro-leopoldo-d-asburgo-lorena-granduca-di-toscana-poi-imperatore-del-sacro-romano-impero-come-leopoldo-ii_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/pietro-leopoldo-d-asburgo-lorena-granduca-di-toscana-poi-imperatore-del-sacro-romano-impero-come-leopoldo-ii_(Dizionario-Biografico)/)

tartásnak. (Kriminalgerichtsordnung).⁵⁷ Kajtár ezt modernizációs jelnek látja.⁵⁸ Ezzel egyet kell értenünk, hiszen az anyagi és alaki jog világos elkülönítése megnyitotta a rendszerszerű törvényalkotás előtt, s alapfeltétele a szisztematikus kodifikációnak, a fogalmak világos elkülönítésének, a büntetőjogi dogmatika kifejlődésének.

A kódex büntetési rendszere egyszerűbb, mint a Tehersianaé, hiszen hiányzott belőle a halálbüntetés mint főbüntetés. Dacára az abolicionista elkötelezettségnek, a halálbüntetést teljesen II. József sem törölte el. A törvény szerint a meghirdetett statárium keretében szabott halálos ítélet végrehajtható volt, igaz, csak kötéllel.⁵⁹ (A halálbüntetés eltörlésének hatástalanságát a szakirodalom egy része éppen ebben látja, mert az uralkodó a keleti és déli megyékben megerősödő bandavilág ellenében nem mondhatott le a hatékonynak hitt eszközről, így kénytelen volt igénybe venni a statáriumot.⁶⁰)

A halálbüntetést eltörölő, hagyományosan felvilágosodottnak és humánusnak tartott lépés mögött azonban nem az abolicionista elkötelezettség állt, hanem a természetjogi gondolkodás utilitarista megközelítése, mely a lakosságszám növelésében látja a birodalmak boldogulásának kulcsát; a kivégzettek helyében pedig a közösségre nézve hasznos munkát végző munkacrót vizionálja.⁶¹ Nem véletlenül kapott oly nagy szerepet a munkáltatás, a közmunka az uralkodó büntető törvénykönyvében.

Az addig legjelentősebb szankciónemről lemondva a jogalkotó a szabadságvesztés-büntetés felé fordult, némi rendet szabva a Theresiana gyakorlatkövető, kissé zavaros rendszerében. Különösebb kategorizálási igény nélkül sorolta fel a törvény a főbüntetéseket. Ezek: a leláncolás, a börtön, a testi fenytések különböző fajai és a szegyenpolc (szegyenpad, szegyenállás).

A szabadságvesztésnek ugyanakkor szisztematikus rendszerét építette fel a jogalkotó. A leláncolás (Anschmiedung), mely egyértelműen súlyos körülmények között letöltendő szabadságvesztés-büntetés volt, a börtön legsúlyosabb válfaja, melynek során az elítéltet testére rögzített fémpántokkal és láncokkal mozgásában olyan módon kellett korlátozni, hogy a legszükségesebbeken kívül semmit se tehessen. A leláncolásnak szerves részét képezte a „nyilván való például” szolgáló esztendei megverettetés.⁶² A kódex különböztetett egyszerű börtönbüntetés (Gefängnis allein) és közmunkával együtt kiszabott börtön (Gefängnis mit öffentlicher Arbeit) között. A kódex nem sorolta fel a főbün-

⁵⁷ OLECHOWSKI 2008, 143.

⁵⁸ KAJTÁR 2013, 296.

⁵⁹ S. C. J. Theil 2. Kap. 2. § 20.

⁶⁰ VARGA 1974, 70.

⁶¹ HAJDÚ Lajos: *Az első (1795-ös) magyar büntetőkódex-tervezet*. Budapest, 1971. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 36.

⁶² S. C. J. Theil 2. Kap. 2. § 25.

tetések között a közmunkát, sőt kissé bizonytalankodva kezelte azt (többnyire mint a börtönbüntetés kiegészítő elemét). Egyes különös részi tényállások büntető rendelkezéseiben azonban már így jelent meg a szankciónem, miként a pénzhamisító büntetése esetén, akit kemény börtönnel *vagy* közmunkával fenyegetett a jogalkotó. Az alternativitás nem téveszthető el. Hasonlóképpen a rabszöktetésben közreműködő büntetéseként első fokozatú, időleges, kemény közmunkát nevesített. Félreérthetetlenül börtön nélkül. Jóllehet nehezen képzelhető el a kemény munkára ítélt börtönbéli őrizet nélkül, de a kor az őrzésre számos egyéb lehetőséget is kínált.⁶³ Mindennek ellenére megkezdődött a munkabüntetés és a szabadságbüntetés lassú összeolvadása. A börtönbüntetés mindhárom fokozatában az elítélt rendszeres munkát volt köteles végezni.⁶⁴

A német szövegben a kodifikátor egyértelműsítette a különféle feudális-rendi jogban gyakorlatba jött intézeti formák egységes megnevezését. A szabadságvesztés-büntetés megnevezése: börtön (Gefängnis). A magyar fordításban (nyilván a magyar terminológia korabeli bizonytalankodásai okán is) a börtön szinonimájaként a fordító hol a tömlöc, hol a fogság szavakat használja, ott is, ahol a német következetesen a Gefängnist alkalmazza.

A börtönbüntetéseket végrehajtási rezsím szempontjából három fokozatba sorolta: súlyos, kemény és enyhébb (schwerstes, hartes und gelinderes) kategóriát különböztetve meg.⁶⁵ A súlyos börtön a testet körülölelő vasabroncsnál fogva falhoz láncolt állapotot, nehéz vasakkal terhelést, puszta deszkaágyat és kenyéren-vízen tartást, kapcsolati tilalmat jelentett. A kemény fogság ettől a vasak súlyában és a hústáplálékban különbözött csak. Az enyhébb fogságban könnyű lábvasak, bőségesebb táplálkozás, de alkoholtartalmú italok tilalma keretezte a végrehajtást. A kiszabott időtartamot tekintve hosszas (langwierig), tartós (anhaltend) és rövidebb tartamú (zeitlich), mindháromban első és második fokozatról szól. Ez a büntetési tételeket kissé bonyolult módon megoldó változat kinyitotta (és egyben kötelezővé tette) a bíró számára a minimumok és maximumok közötti mozgástér kihasználását. Eszerint a tételek a következők voltak: 1 hónaptól 5 évig (rövidebb tartamú, első fokozat), 5–8 évig (rövidebb tartamú, második fokozat), 8–12 évig (tartós, első fokozat), 12–15 évig (tartós, második fokozat), 15–30 évig (hosszas, első fokozat) 30 évtől 100 évig (hosszas, második fokozat).⁶⁶ Ennek okán a különös részben a jogalkotónak meg kellett jelölnie, hogy melyik börtönfokozatban, milyen tartamban és azon belül is első vagy második fokozatban állapíthatja-e meg a bíró a büntetést, és erre tekintettel kellett kiszabnia a konkrét büntetést. Meghatározta a kódex a végrehajtás helyét is. A legsúlyosabb politikai bűncselekményekért (mint a felségértés,

⁶³ S. C. J. Theil 2. Kap. 2. § 78.

⁶⁴ WEBER 1941, 466.

⁶⁵ S. C. J. Theil 2. Kap. 2. § 26.

⁶⁶ S. C. J. Theil 2. Kap. 2. § 22–23.

árulás, állampapír-hamisítás, pénzhamisítás) börtönre ítélteteket Kufstein várába vitték. A többi börtönbüntetésnél (ha az elítélt cseh, morva, sziléziai vagy galíciai volt) a Brünn melletti Spielberg adott otthont a végrehajtáshoz. Az alsó-, belső- és elő-ausztriai lakosokat a Graz melletti Schloßberg látta vendégül.

A bírónak bő mérlegelési lehetőséget biztosított a törvény: az ügy körülményeitől és a szükségességtől függően tetszés szerint súlyosbíthatta a kiválasztott börtönfokozatot. Ahogyan a végrehajtási fokozatokhoz igazodó nyilvános munka súlyossági fokát is.⁶⁷ Súlyosbításra a kódex a lényegében fő- és mellékbüntetésként egyaránt kiszabható pálcázást (Stockstreiche), ostorozást (Korbatschstreiche) és vesszőzést (Ruthenstreiche) ajánlja.⁶⁸ Mellékbüntetésként említette a törvénykönyv a megbélyegzést, melynek célja nem is annyira önmagában a büntetésben rejlett (hiszen azt a főbüntetésben nyerte el az elítélt), hanem veszélyességének csökkentésében, valamiféle bűnügyi nyilvántartás működtetésében.⁶⁹ Hasonlóképpen mellékbüntetés a hivatalvesztés (például rabszöktetésben közreműködés esetében) vagy a nyilvános munka (mely kiegészítő eleme a börtönbüntetésnek).⁷⁰ Sajátos megközelítéssel a főbüntetések „súlyosbításához” sorolta, de nyilvánvalóan mellékbüntetésként értékelendő az ítélet nyilvánosságra hozatala, a vagyonelkobzás és a bűnösség megállapítása esetén a nemesség elvesztése.⁷¹

A szégyenpolc, a Schandbühne (szégyenpad vagy szégyenállás) maradt meg a megszégyenítő büntetések köréből főbüntetésként a szankciók arzenáljában, mely egymást követő három napon át egy-egy órányi nyilvános közszemlére tételt jelentett, vasra verve, hajdúk őrizetében, egy, a népek számára megfelelően tágas téren, mindenki számára látható emelvényen. Mindenki számára látható módon a delikvens nyakába kellett akasztani az általa elkövetett bűncselekmény leírását vagy ábrázolását tartalmazó szégyentáblát.⁷²

A rab jogállására vonatkozó jellemző rendelkezés az elítélttől elvitatta a saját jószág feletti rendelkezés jogát. Eszerint a bűnösséget megállapító ítélet keltének napjától az elítélttől megvonták a vagyonát. Azt kétfelé osztották, egy részére családja tarthatott igényt (a megfelelő tápláláshoz szükséges hányad mértékében), más része a kincstárhoz került, egy büntetési alapba (az ún. „főben járó fundusba”), melyet részben a rabköltségek fedezésére, részben a börtönök fenntartására fordítottak. A jószág feletti rendelkezés joga azonban nyomban feléled, ahogyan az elítélt letöltötte büntetését (nem számítván ide értelemszerűen a nemesség elvesztésével úgyszintén elvesztett nemesi birtokbírhatási jog

⁶⁷ S. C. J. Theil 2. Kap. 2. § 31.

⁶⁸ S. C. J. Theil 2. Kap. 2. § 32.

⁶⁹ S. C. J. Theil 2. Kap. 2. § 24.

⁷⁰ S. C. J. Theil 2. Kap. 2. § 78.

⁷¹ S. C. J. Theil 2. Kap. 2. § 34.

⁷² S. C. J. Theil 2. Kap. 2. § 33.

következtében előállott helyzetet). Ha a rab szabadságvesztés-büntetésének letöltése közben elhalálozott, jószága törvényes örököséhez került. A törvény a leghatározottabban elzárkózott a rabok végrendelkezési jogának elismerésétől. Olyannyira, hogy az ítélet előtt, de megfogatása után keletkezett testamentumokra is kiterjesztette a rendelkezési tilalmat.⁷³

II. József jogászai képzettsége és személyes érdeklődése is arra ösztönözte, hogy közvetlenül részt vegyen a büntetőjog kodifikációjában. Társuralkodóként neki köszönhető a tortúra betiltása.⁷⁴ Ahogy Kajtár írja, II. József felfogásában az a tétel, melynek eredményeképpen első tisztviselőként vélte szolgálni államát, odavezetett, hogy egészen aprólékos ügyekbe is beavatkozott.⁷⁵ Ennek kitűnő bizonyítéka a börtönüggyel kapcsolatos vizsgálódása: személyesen utazott el Szegedre, ellenőrizni a zárkák berendezését, az ajtók vasalását, s személyesen, szóbeli utasításokban rendelkezett a biztonsági rendszer átalakításáról.

Beccaria ez idő tájt már terjedő nézeteinek hatását közvetlenül először a Josephinában érzékelhetjük. „mely az analógiát és a bírói önkényt kizárva, elsőnek fogadta el a nullum crimen sine lege elvét, elválasztja és enyhébben bünteti a politikai bűncselekményeket, s eltörli a halálbüntetést”.⁷⁶ A bíró csak olyan büntetéssel élhet, és olyan keretek között, mint amit a törvény megállapít (nulla poena sine lege). Az egyik legjobban támadott alapelve volt a nemesi előjogok felszámolása a büntető joggyakorlat területén. Éppen úgy sújthatták börtönnel, testi fenyítéssel, állíthatták szegyenpadra a nemest, mint a nemest. Ennek jogi megoldása az elítélés esetére szóló nemességtől történő megfosztás volt.⁷⁷

Elkötelezettsége a reformok mellett persze nem jelentette azt, hogy teljes egészében el tudott volna vagy el akart volna szakadni olyan középkori és az abszolutizmus által is szívesen alkalmazott büntetésektől, mint a botbüntetés, csonkítás, megbélyegzés, leláncolás. A halálbüntetés helyébe lépő súlyos munkabüntetés például a hajóvontatásra ítélték számára valójában elnyújtott, kínszenvedésekkel teli és szörnyű halálnemet hozott gyakorlatba.⁷⁸ Ez is visszatükrözi a jogalkotó felfogását az elrettentési teóriáról, mely szerint a kemény és borzongató büntetésekre kell alapítani a büntetési rendszert, még akkor is, ha az nélkülözi a halálbüntetést.⁷⁹ Nem áll ez messze Beccaria büntetésfelfogásától, ha tekintjük a börtön elrettentő mivoltáról szóló fejtegetéseit. Miköz-

⁷³ S. C. J. Theil 2. Kap. 2. § 36–37, 29.

⁷⁴ HAJDÚ 1971, 34.

⁷⁵ KAJTÁR 2013, 290.

⁷⁶ BÓNIS–SARLÓS 1957, 186.

⁷⁷ HAJDÚ 1971, 38–39.

⁷⁸ OLECHOWSKI 2008, 143.

⁷⁹ BALTL–KOCHER 1997, 186.

ben a halálbüntetés ellen zászlót bontott, a helyébe, mint annál elrettentőbb és szörnyűsegebb büntetést, az életfogytiglani szabadságvesztést ajánlotta.⁸⁰ Ahogyan Beccaria látta „nem egy nyomorult halálának borzalmas, de múltó látványa, hanem egy szabadságától megfosztott ember hosszas és nyomorúságos példája, aki szolgáló állattá válván, fáradozásával engeszteli ki azt a társadalmat, amelyet megsértett, ez a legerősebb fék a bűnök ellen”. Ideálja a sanyargató börtön, „egy vasketrecben, ahol a szerencsétlen nem befejezi szenvedéseit, hanem csak elkezdi azokat...”⁸¹ Ezt a „felvilágosult” képletet másolta le II. József büntető törvénykönyve a büntetések rendszerében.

A fenyítőháznak a büntetések rendszerében elfoglalt helyéhez nyújt információt a jogalkotás: immáron a legsúlyosabb büntetések között lajstromozták.⁸² Érdemes megidézni II. József 1785-ös Einlieferungsschriftjét, melyben a fenyítőházat mintegy párba állította a hajóvontatással, ugyanis amely bűncselekményekért a férfiak magyarországi hajóvontatásra ítéltettek, a nők fenyítőház-büntetést kaptak Grazban. Ugyancsak jelzi a felfogásbéli változást, hogy a bécsi fenyítőház ekkor már „gyűjtőfogházként” szerepelt az erődítményekbe küldött, illetve hajóvontatásra ítélt legsúlyosabb bűnelkövetők összegyűjtésére és elosztására, továbbítására.⁸³

Az őrzésbiztonságról is szólt a jogszabály. Eszerint olyan bilincseket kell a börtönben, még az enyhébb börtön alkalmazásánál is igénybe venni, melyektől a fogvatartott magát „fortély és erőszak nélkül meg ne szabadíthassa”.⁸⁴ A kódex komolyan foglalkozott a rabszöktetés (Hilfe der Entweichung) lehetőségével is, ami egyértelműen mutatja az esemény súlyosságát. Hat szakaszon át taglalta a lehetséges eseteket és a jogkövetkezményeket, míg maga a szökés egy szakaszt érdemelt meg.⁸⁵

Magyarországon a Sanctio Josephinát a császár halálát követően azonnal hatályon kívül helyezték, így Magyarországra vonatkoztatva börtönrendszere is az enyészete lett. Hajdú és Varga Endre között vita bontakozott ki a néhány évi hatályos jog hosszabb távú hatásának kérdésében. Varga úgy vélte, hogy bár a bíróságok alkalmazni kényszerültek, „az egykorú magyar büntetőjogra nem sok hatást gyakorolt”.⁸⁶ Hajdú lakonikusan megjegyezte erre: „téves a megállá-

⁸⁰ MEZEY Barna: A börtönügy Beccaria korában. In *250 éves a Dei delitti e delle pene. Tanulmányok Cesare Beccariáról*. Szerkesztette. TÓTH J. Zoltán. Budapest, 2015. Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 41.

⁸¹ BECCARIA, Cesare: *A bűnökről és a büntetésekről*. Budapest, 1989. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 51, 64.

⁸² HOEGEL 1916, 16.

⁸³ HOEGEL 1916, 36.

⁸⁴ S. C. J. Theil 2. Kap. 2. § 30.

⁸⁵ S. C. J. Theil 2. Kap. 2. § 76–82.

⁸⁶ VARGA Endre: *A királyi Curia 1780–1850*. Budapest, 1974. Akadémiai Kiadó, 70.

pítás”.⁸⁷ Ebben Hajdú Lajossal egyet kell értenünk, hiszen a Curia bármennyire is halasztotta volna a gyakorlati bevezetést, és szerette volna az adaptációt, a háromezer példányban kinyomtatott, magyar nyelvre lefordított kódex a bírákhoz került, akik néhány évig nagy ellenszenvvel, de többé-kevésbé alkalmazták. Ilyen szituációban elkerülhetetlen a törvénykönyv egyes elemeinek „felszívódása” a praxisba. Különös tekintettel a kódex világos, áttekinthető, dogmatikailag tökéletesített rendszerére, mely megszabadult a korábbi kódexek kazuisztikájától, tankönyvízségétől. Mindenesetre 1790. január 28-án kiadott rendeletével az uralkodó visszavonta igazságügyi reformjait, köztük a büntető törvénykönyvet is. A magyar szervek (A Helytartótanács a Curiával együttműködve) sorozatban bocsátották ki intimátumaikat a folyamatban lévő ügyek megnyugtató lezárásához és az 1780 előtti helyzet visszaállításához.

Az igazságszolgáltatási reform (és ezzel a büntetőkódex) kérdése azonban nem került le a napirendről, hiszen az új uralkodó, II. Lipót legalább olyan (ha nem mélyebben) elkötelezett híve volt a felvilágosodás tanainak, mint II. József. Ezt ő már 1786. november 30-án hatályba léptetett toscanai büntető törvénykönyvével is dokumentálta. A királyi proposíciókban az új uralkodó félreérthetetlenül tette, hogy a jog és igazságszolgáltatás reformja törekvéseinek fő célja.⁸⁸ Ennek bizonyossága lett első körben az 1790/91. évi 67. törvénycikk kibocsátása.⁸⁹

8. A MAGYAR PRAXIS CRIMINALIS TERVEZETE. Aligha kétséges, hogy a magyar rendi oldaltól kodifikációs kezdeményezést a büntetőjog terepén várni nem lehetett. Az sem véletlen, hogy a másik oldal, a bécsi udvar, összhangban a kiépülő abszolút kormányzattal, utóbb a felvilágosult abszolutizmus jogpolitikai megfontolásaival nem hagyhatta a rendi büntetőjogi gyakorlat változatlanóságát. A Bécsbe került királyi központ s a büntetőjog átpolitizálása közjogiasulásának zálogát jelentette. Nem véletlen, hogy a királyi kormányzat egyre határozottabban jelentkezett a büntetőjog kodifikálásának igényével. A 16. századhoz képest megfordult tehát a jogrendezés követelésének iránya: míg akkor a rendek szorgalmazták erősebben, most a központi hatalom tette azt.

Közhelyszámba menő megállapítás, hogy a közjog terrénumának modernizálása a Bécs és a magyar rendek közötti alkotmányjogi kötélhúzás foglya volt. A büntetőjogi szabályozás a legközvetlenebbül érintette a rendi szabadságjogokat: úgy is, mint a kiváltságként gyakorolt törvénykezési jog terjedelmét is

⁸⁷ HAJDÚ 1971, 40.

⁸⁸ *Sándor Lipót főherceg nádor iratai 1790–1795*. Kiadta, a bevezető tanulmányt és a magyarázatot írta MÁLYUSZ Elemér. Budapest, 1926. Magyar Történelmi Társulat, II. 292.

⁸⁹ A 1790/91. évi 67. törvénycikk a közpolitikai és bírósági ügyeknek s más tárgyaknak, melyek az országgyűlésen nem voltak bevégezhetők, rendszeres kidolgozására bizottságok rendeltetnek és megbízottak neveztetnek ki.

meghatározó (esetleg korlátozó) rendezés, de úgy is, mint a nemesi előjogokat lényegesen befolyásoló szabályozás. (Így érintette volna a letartóztatás, szabadságvesztés-büntetések, testi büntetések tilalmára vonatkozó szabályozást.) A büntetőjog szisztematikus rendezése egyet jelentett volna ezen zónák évszázados gyakorlatának felforgatásával, a szabadságok jelentős részének csonkításával vagy megvonásával, a közjogi viszonyok újragondolásával. A rendek támogatását éppen ezért az udvar csak hosszú ideig nem nyerte el. Jóllehet a javaslatok folyamatosan érkeztek. 1687-ben például az országgyűlésben a magyar rendek posztulátummal fordultak az uralkodóhoz, a bűncselekményt elkövető birtoktalan nemesek letartóztatásának lehetősége kapcsán. Az uralkodó válaszában arra utalt, hogy ezt a kérdést a büntetőjog és büntetőeljárás rendjével kapcsolatban általános szabályozás keretében kell megvizsgálni. Javasolta egy erre a munkálatra irányuló feladattal létrehozott bizottság felállítását. Jellemző módon, a rendek azért ellenkeztek (s mondtak le ezért eredeti elképzelésükről), mert ez az országgyűlési tárgyalások „idegen módon” (értsd: bizottsági munkálatokkal bevezetésével) történő átalakításához vezetett volna. Ezzel a feudális-rendi büntetőjog átalakítása elnapoltatott.⁹⁰ Nem maradt el persze a bizottság felállítása (ugyan jóval tágabb megfontolással). Lipót a kardinális indítványára (magyar résztvevők nélkül) kezdett el dolgozni az a bizottság, mely két év múltán az uralkodó elé helyezte az ún. országrendezési javaslatot (Einrichtungswerk).⁹¹ A magyarországi politikai élet vezetői nem támogatták a plánumot, mondván: a nemesség kiváltságainak megcsorbítása, az igazságszolgáltatásban élvezett előjogaiknak javasolt megszüntetése ellentétben áll a magyar alkotmányos berendezkedéssel. Az Einrichtungswerk értékelése során nyilvánvaló eredményként nyugtázható az 1723-i törvények közül a bírósági szervezet átfogó reformját illető szabályok megszületése, s ezzel az igazságszolgáltatás legalább részleges korszerűsítése. Nem sikerült viszont a bécsi udvar régi vágya, a nemesi jogokat konzerváló Tripartitum felülvizsgálata.⁹²

Az 1687-ben még elutasított bizottsági tárgyalási módszert az 1712–15. évi országgyűlés „hosszas ellenkezés után” elfogadta, aminek eredményeképpen a közigazgatás, a hadügy, a pénzügy és az igazságszolgáltatás rendezésére deputatiókat küldött ki. Ahogyan Bónis György fogalmazott: a rendek tanácsatlanul álltak a feladat előtt, mit is kellene csinálni, hiszen a deputációs rendszer teljesen idegen volt a rendi országgyűlés kaotikus működésében. Ekkor állt fel

⁹⁰ BÓNIS György: *A magyar büntető törvénykönyv első javaslata 1712-ben*. Budapest, 1934. Az Angyal Szeminárium Kiadványai, 26. sz., 7–8.

⁹¹ KALMÁR János – VARGA J. János: *Einrichtungswerk des Königreichs Ungarn (1688–1690)*. Stuttgart, 2011. Franz Steiner Verlag. Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa, Bd. 39.

⁹² BARTA János, Ifj.: Előterjesztés a Magyar Királyság igazgatására (1688–1690). *Klió* 2012/3. 100–103.

Nagyszombat követe, Bencsik szenátor, s javasolta a törvénykezés körül formálódott kételyek eloszlatását. A rendek kapva kapván az alkalmon, azonnal újabb bizottságot hoztak létre, immáron Bencsiket bízva meg a munkálatok vázlatának megfogalmazásával.⁹³ A 10 pontos terv alapján elkészített elaborátum, az ún. 1712. évi javaslat szerzői „alulról” a praxis irányából kísérelték meg a rendszeres büntetőjogi összefoglalást. Kis túlzással a munka a Tripartitum munkamódszerére emlékeztet: a praxis által általánosan elfogadott intézmények, meghatározások, bűncselekmények és büntetések csokorba gyűjtésével az áttekinthetőség és egységesítés irányába tesz lépéseket: a munkálat során a szerzők vélekedése szerint a rendszerbe illeszthető európai kodifikációs gondolatok, büntetőjogi elvek és nyugati minták szerinti szabályozással egészítették ki a joganyagot. Ez a „földhözragadt” szemlélet adott némi esélyt e korban a büntetőjog kodifikációjának. Hogy ez mennyire igaz, bizonyítja a javaslatnak pályafutása: mind a két tábla elfogadta a Bencsik Mihály nevével fémjelzett javaslatot, s az uralkodó is támogatta becikkelyezését. (Bónis György szerint „politikai vagy jogi akadálya nem lehetett a törvénybe iktatásnak... viszont a büntetőjogi javaslat elfogadása utáni napon tették a rendek magukévá a törvények javítására hivatott bizottság kiküldésének Bencsikéktől szorgalmazott gondolatát. Kézenfekvő az a megoldás, hogy a tételes jog javításával amúgy is foglalkozó commissióra hagyják [a magyar rendek nemtörődömségére rendkívül jellemző módon] a már majdnem kész munka elvégzését.”⁹⁴)

A bizottság messzemenően tiszteletben tartotta a gyakorlatban általánosan érvényesülő elveket és szokásokat. Jellemzője, hogy a nemesi kiváltságok sérthetetlenségének leszögezése a szabályozás első pontjaként fogalmazódott meg; hogy a Werbőczy iránti tisztelet megakadályozta a nota infidelitatis körének nemhogy újrarendezését, de még a rendszerbe történő beolvasztását is. Másfelől azonban, azokon a területeken, ahol a magyar büntetőpraxis vagy nem adott választ kérdésekre, vagy a feleletek hiányosak, nehezen értelmezhetők, ott nem kevéssé a Praxis Criminalis hatására megjelentek az új szabályozási elvek is. Miként a kísérletet vagy az utólagos visszaadás enyhítő hatását körülíró passzusok. Külön jelentős a bűncselekmények tényállási tipizálásának megújítása: szemben a Tripartitumban alkalmazott megoldással, hogy ti. a bűncselekményeket a büntetések oldaláról csoportosítja: itt már rokon tényállások bokorba foglalásának lehetünk szemtanúi.⁹⁵ A törvénytervezet a szankciórendszerben jelentős változást nem hozott.

⁹³ RÉTI ILLÉS Elemér: *A büntetőjog kodifikációjának első kísérletei Magyarországon*, Budapest, 1916. Angyal Szeminárium Kiadványai, 2. sz.

⁹⁴ BÓNIS 1934, 11.

⁹⁵ BÓNIS 1934, 30. skk.

„Eredetiségnek nem találjuk gyakran nyomait, de ez practice előnyt jelentett.”⁹⁶ A már meglévőt foglalták akkor rendszerbe, rövid, precíz definíciókkal, határozott elvi alappal, a kiegészítő és teljessé kanyarító szempontok kiemelésével. A javaslat a büntetőjog közjogi felfogásával operál, ami megalapozta (volna) az önálló szabályozás továbbfejlesztését. „A javaslatot legjobban a tömörsége és rendszeressége jellemzi... a munka részleteiben precíz és világos. Kitűnik belőle a büntetőjog közjogi jellegének helyes felismerése.”⁹⁷ Balogh Elemér szerint a Bencsik Mihály nagyszombati jogtanár javaslataként ismert tervezet „jól sikerült ötvözete volt a magyar jognak, és az... osztrák eredetű Praxis Criminalis rendelkezéseinek”.⁹⁸ Az 1795. évi tervezet unikális jellegének és elsődlegességének hangsúlyozása érdekében Hajdú Lajos ezzel szemben a leghatározottabban állítja, hogy „a Bencsik javaslat” valójában az országgyűlés által kiküldött deputatio inkorporációs munkája, melynek semmiképpen sem volt célja új büntető törvénykönyv kibocsátása, csupán „a felmerült kétségek eloszlatása”, vagyis a törvények és a bírói gyakorlat áttekinthetőségének növelése. Nem is fogta át a büntetőjog teljes területét. Hajdú szerint a bizottságnak a következő országgyűlésre kellett letennie a plánumot.⁹⁹ Nem vitathatjuk el azonban Bencsik Mihálytól és a bizottságtól, hogy célja a magyar büntetőjog rendszeres szabályozása volt, s hogy mindezt büntető törvénytervezetbe foglalta. Nem kételkedhetünk az országgyűlés jogrendezési szándékában, amikor bizottságot küldött ki a törvények s törvényszékek javításának feladatával, „hogy a jog- és igazságszolgáltatás, mely nélkül az országok fenn nem állhatnak, úgy ez országban, mint kapcsolt részeiben mostantól jövőre pontosabban folyjon”. Ez a deputatio már nem a király, hanem a magyar diéta bizottsága volt.¹⁰⁰ Nem vonhatjuk kétségbe, hogy ezzel az országgyűléssel kezdődött Magyarországon a büntetőjog kodifikációjának másfél évszázados története. Megállíthatatlanul erősödött a kodifikációs munka, tervezet tervezetet követett, s beérték az első olyan jelentős plánumok, mint az 1795., 1843. évi büntetőtörvények javaslatai.

9. CODIX DE DELICTIS EORUMQUE POENIS. Az 1790/91. évi országgyűlés, miután intézkedett az uralkodó által már visszavont Sanctio Criminalis Josephina hatályon kívül helyezéséről, a jogrendezést célzó munkálatok keretébe igazította a büntetőjog és a büntetőeljárás átfogó szabályozásának feladatát is. Négyesztendő munka után, 1795 februárjában tette le a hatodikként kiküldött orszá-

⁹⁶ BÓNIS 1934, 43.

⁹⁷ BÓNIS György: Bencsik Mihály és az első büntető javaslat (1670–1728). In *Jogi professzorok emlékezete*. Szerk. BERTL Emil és JENCS Árpád. Budapest, 1941. Angyal Szeminárium Kiadványai, 45. 31–36. 7.

⁹⁸ BALOGH 2016, 35.

⁹⁹ HAJDÚ 1971, 24.

¹⁰⁰ 1715:24.tc. a törvények javításáról s törvényszékek tartásáról.

gos deputatio s tizenkét terjedelmes kötetben összefoglalt javaslatokat. A latin nyelven elkészített Codex de delictis eorumque poenis szerkezete még nem mutatott hasonlóságot a későbbi büntető törvénykönyvek beosztásával. A hiányzó általános részt egy fő alapelveket tartalmazó „Principia” című fejezet volt hivatott helyettesíteni. Eredetileg nem vették tervbe a szerkesztési elképzelések kialakításánál, de a tárgyalások és a szövegezés során annak szükségessége határozottan megfogalmazódott. A kódex első részében az alaki, másodikban pedig az anyagi büntetőjoggal foglalkozott.

Általános elvként fogalmazta meg a törvények uralmának megteremtését a büntetőjog terrénumában; mint fő célkitűzést hangsúlyozta a polgár szabadságának és jogainak védelmére való törekvés szükségességét.

Az 1790. évi országgyűlés által kiküldött regnicolaris deputatio által kidolgozott büntető törvénykönyvi javaslat¹⁰¹ értelmezésében büntetés az a rossz, mely a büntető törvényt szabad akaratából megsértő, büntettet megvalósító gonosztevőt a törvény rendelkezése nyomán éri. A büntetés célja a bűnös lehetséges megjavítása, vagy ha az már nem látszik lehetségesnek, ártóképeségétől történő megfosztása. Egyben a büntetés célja, melyet végrehajtása biztosít, a közösségre nézve a példaadás, mások visszariasztása a bűncselekmény elkövetésétől. Ezzel egyben a bosszút is kiiktatta a büntetési célok közül (Codex 1795, Principia VIII.).¹⁰² A büntettek és büntetések közötti arány következetes betartására figyelve lényeges szempontként fogalmazta meg a tervezet azt a követelményt, hogy a büntetés nem teheti az elítéltet haszon nélkül való emberré (se saját maga, se a közösség vonatkozásában). Mert ha az bekövetkezne, a büntetés újabb büntettek forrásává válhatna, ez pediglen nem megengedhető. Ezek a rendelkezések már nem csupán a bíró által kiszabott szankcióról szólnak, hanem annak végrehajtására vonatkozó burkolt utalásokat is tartalmaz. Olykor előbukkan a felvilágosodás tétele a kódextervezetben, hogy ti. a szigorúbb büntető gyakorlat keménysége „nem feltétlenül a hosszabb tartó, hanem azonnal végrehajtható” büntetésben kell, hogy megtestesüljön.¹⁰³

A kódextervezet nem tudván elszakadni a feudális-rendi praxistól, a nyilvánosság talaján állt, már csak a „példaadás” okán is. A halálbüntetésnél például elvárta, hogy annak végrehajtása a tett színhelyén vagy legalábbis annak közelében eszközöltessék.¹⁰⁴ A testi büntetés magától értetődő velejárója a nyilvánosság, s csak rendkívül ritkán tekinthet el tőle a végrehajtó hatóság. Itt is

¹⁰¹ *Codex de delictis eorumque poenis pro tribunalibus regni Hungariae partiumque eidem adnexarum, per Regnicolarem Juridicam Deputationem elaboratus*. Pestini 1807. Landerer. Magyar fordításban: Kódex a büntettekéről és azok büntetéséről. In HAJDÚ Lajos: *Az első (1795-ös) magyar büntetőkódex-tervezet*. Budapest, 1971. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. (Következendőkben Codex 1795.)

¹⁰² Codex 1795, Principia VIII.

¹⁰³ Codex 1795, Principia IX.

¹⁰⁴ Codex 1795, Principia XV.

követelmény a tetthelyen eszközölt foganatosítás.¹⁰⁵ A nyilvánosság alapvető szempontja dacára elismerte, hogy lehetnek olyan helyzetek, akadhatnak olyan elkövetők, „akiknek nyilvános megbüntetése illetve büntetésük kihíresztelése veszéllyel fenyegetné a jó erkölcsöket”. Ekkor a nyilvánosság kizárása lehetséges, sőt szükségszerű a büntetésnél.¹⁰⁶

A felvilágosodás abolicionista felfogásával sikerült összeegyeztetni a halálbüntetést, mondván, az csak akkor mondható ki, ha a tettes szándékossága olyan fokot ér el, amellyel szemben a társadalom biztonsága nem garantálható, a példamutatás sem érhető el más úton, de ez esetben is csak súlyosbítás nélküli,¹⁰⁷ pallos általi halál lenne kiszabható.¹⁰⁸

Miután a halálbüntetést viszonylag szűkebb körre korlátozták a tervezet kimunkálói, főbüntetéssé a szabadságvesztés-büntetés lépett elő. Formálisan a büntetési rendszer alapját a szabadságvesztés-büntetés képezte, a gyakorlatban azonban a bíró ítéleteiben élhetett volna az átváltás jogával: a nemes felé tekinthette volna a pénzbüntetés alternativitását, a közrendűek felé pedig testi büntetést alkalmazhatott volna.¹⁰⁹ Egy év börtön a tervezet szerint száz botvagy korbácsütéssel ért fel. A honoráciorokat (közfunkciókat betöltőket, nemeseket és polgárokat) mentesítette volna a testi büntetés alól, így ők csak a börtönt kellett, hogy viseljék. Itt 25 botütés váltószáma az egyhavi börtön.¹¹⁰

A javaslat egységesen börtönről (carcer) beszélt, melynek egy enyhébb (mitiores) és egy keményebb (duriore) fokozatát ismerte. Ugyanakkor magyarázatlanul hagyta a tervezet a börtön fokozatai közötti különbségtétel szempontjait. Sehol nincs szó arról, ki s milyen különbséget tesz az enyhébb és keményebb börtön között, milyenek a végrehajtási körülmények. Miképpen a carcer és arestum közötti fogalmi különbséget sem tisztázta, a két fogalmat összemosta.¹¹¹ Ennek valódi oka a végrehajtó intézmények hiánya lehetett, illetve a következetesen elgondolt végrehajtás lehetetlensége a tömlőcállapotok ismeretében. A fogság csak a különös részben fordult elő, ami ugyancsak utalhat a bizonytalankodásra. A fogság és a börtön felelőtlensége inkább szóhasználati praxissá teszi a problémát, mint tényleges szisztematikus terminológiát és e mögött valódi definiált tartalmat sejtetne.

Valamennyi börtönbüntetés mellett munkavégzést is elő kellett írni. Hosszabb tartamú szabadságvesztés-büntetés esetén az elítélteket „olyan helyre kell kihelyezni, ahol munkájukból remélhetőleg jelentős haszon háramlik a

¹⁰⁵ Codex 1795, Principia XVII.

¹⁰⁶ Codex 1795, Principia IX.

¹⁰⁷ Codex 1795, Principia XII.

¹⁰⁸ Codex 1795, Principia XIII.

¹⁰⁹ HAJDÚ 1971, 200.

¹¹⁰ Codex 1795, Principia XVII.

¹¹¹ HAJDÚ 1971, 130.

köz számára”. Ilyeneknek tartotta a tervezet a csatornaásást, folyószabályozást, gátépítést, útépítést, erődítési munkálatokat, bányászatot.¹¹² A különös részi tényállások alapján megállapítható, hogy a szövegezők a börtön időtartamát legkevesebb egy napban és legfeljebb 12 esztendőben határozták meg. (Ez utóbbi, különösen ha tekintjük, hogy a kor általánosan elfogadott praxisgyakorlata szerint a három esztendőt azonosították a halálbüntetéssel, kevés eséllyel kecsegtetett a túlélésre.)

Halványan tükrözi a tervezet az Európa-szerte nagy támogatást élvező, a németalföldi és északnémet fenyítőházi modell jelenlétét: a javíthatóknak látszó elkövetők és a fiatalkorúak számára rendeli a domus correctoriát. A 16. alapelvben megnevezett intézmény felbukkanása jelentősegteljes, hiszen az intézmény, annak terminológiája és a javítás, valamint a fiatalkorúak egy szála fűzése azt igazolja, hogy a domus correctoria, a fenyítőház a kor szemében valóban a munka és a munka általi nevelés, javítás helye.¹¹³ S igazolja, hogy helytelen dolog lenne ebben az intézményi modellben akár korszerű börtönformát, akár a szegények munkáltatására szolgáló dologházat keresni. A deputatio javaslatai között fontos helyet foglalt el a börtönök és fenyítőházak megkülönböztetésére irányuló indítvány. Eszerint a kerületi struktúrába szervezet börtönök mellett, minden kerületben domus correctoriát kellene felállítani „elsősorban még meg nem átkodott, nevelhető fiatalok büntetésének végrehajtására”.¹¹⁴ Ami a deputatio véleményéből világosan kiderült: a bizottság értelmezésében a domus correctoria lényegében különbözne a börtöntől, meg nem átkodott, nevelhető elítéltek számára létesítenék, vagyis fő célja a nevelés (javítás), és fő, de nem kizárólagos célcsoportja a fiatalkorúak lettek volna.

Több alkalommal előfordult a szövegben a magánbörtön fogalma. Jóllehet korszakunkban a börtön nem feltétlenül függött össze az államhatalom közvetlen gyakorlásával, a fogalom többnyire valamilyen fogva tartó helyre utal, a magánbörtön ebben a vonatkozásban úriszéki tömlöcöt jelentett (miként a haza szolgálatában álló hivatalosokat megkülönböztették a földesúr szolgálatában álló fiskálisoktól).¹¹⁵

A szabadságbüntetések közül a kódextervezet a pellengért,¹¹⁶ a kitiltást, a lakhelykijelölést és a kiutasítást¹¹⁷ tartotta fenn.

A testi büntetések tárházát csökkentették. Két fajtáját alkalmazták a törvényszövegezők: férfiakra a botozást, nőkre a korbácsolást. A felvilágosodás hu-

¹¹² Codex 1795, Principia XVI.

¹¹³ Codex 1795, Principia XVI.

¹¹⁴ HAJDÚ 1971, 113.

¹¹⁵ HAJDÚ 1971, 309.

¹¹⁶ Codex 1795, Principia XIX.

¹¹⁷ Codex 1795, Principia XXII.

mánus megközelítését jelezte az előírt seborvosi vélemény: figyelembe véve az elítélt fizikai állapotát, hány ütés elszenvédésére képes.

A Jogi bizottságon kívül más deputatiók, így a közigazgatási bizottság is foglalkozott a börtönök kérdésével. A bizottságok közötti egyeztetés egyik fontos eredménye volt a börtönigazgatás modern megközelítésének megjelenése. A közigazgatás reformján dolgozó szakemberek általános követelményként fogalmazták meg, hogy a börtönök országosan egységes szervezetet alkossanak, az elítéltek és egyéb letartóztatottak kezelésére úgyszintén egységes normarendszert kellene hatályba léptetni. Gondoskodni kellene a befogottak és az elítéltek egészséges tartási körülményeiről. Az egységes rendszerben működő börtönök fölött következetes ellenőrzést kellene megszervezni, melynek során kontroll alá kerülne a végrehajtásra vonatkozó szabályok betartása. A *deputatio juridica* kiállt a letartóztatottak és az elítéltek közötti különbségtétel mellett is, mondván, hogy a még el nem ítélt nem tekinthető bűnösnek, a letartóztatás nem büntetés.¹¹⁸

A kódextervezetet az országgyűlés nem tárgyalta, így végül is a büntető kodifikáció a rendi diéták további, több évtizedes tárgyává lett.

10. A FELVILÁGOSODÁS ÉS A BÜNTETŐJOG. A felvilágosodás híveinek büntetőjogi kritikáját az önkény elleni harc fogta össze, s ennek okán egyik leglényegesebb eleme a büntetőjogi szabályozás, az anyagi és alaki reguláció áttekinthetlensége, rendezetlensége, a feudális-rendi partikularizmusból adódó töredezettsége. Az ellentmondó, városok, tartományok, birtokok szerint is eltérő jog nemcsak a hatalmat gyakorlóban testesítette meg az önkényt, hanem végtelen igazságtalanságot szült önmagában, az eltérő gyakorlatok rendszere által is. Nem véletlen tehát, hogy a felvilágosodás gondolkodóinak egyik alaptézise lett a kodifikáció követelménye. Áttekinthetőség, egyszerűség, közérthetőség, kizárólagosság voltak a keretkövetelmények, melyek körbefogták a tartalmi elvárásokat, mint a személy- és vagyonbiztonság, a vallásos büntetésfogalom elutasítása, az indeterminizmus tagadása, új laikus morálfogalom meghonosítása.¹¹⁹

Anélkül, hogy a felvilágosodás általános ismertetésének útjára térnénk, jelezzük azt a tényt, hogy a felvilágosítás meggyőző és mozgósító kampányának egyik legfontosabb területe a jog volt, ezen belül még leginkább a büntetőjog és a büntetés-végrehajtás zónája.¹²⁰ Beccariától Filangieriig, Voltaire-től Sonnenfelsig, a felvilágosodás minden radikális gondolkodója érintette, érinteni volt kénytelen a büntetőjog (főként a büntetőprocesszusok és a büntetések)

¹¹⁸ HAJDÚ 1971, 113.

¹¹⁹ HAJDÚ 1971, 143–144.

¹²⁰ HAJDÚ 1971, 141.

kérdéskörét, hiszen megkerülhetetlenül ezek az intézmények szimbolizálták a lehető legfelfoghatóbb módon a hatalom és az elnyomott társadalom viszonyát, a brutalitás és kegyetlenség világát, az abszolút monarchia önkényuralmi eszközeinek öncélúságát. De azt sem hagyhatták figyelmen kívül, hogy sok esetben a forradalmi eszmék terjesztését is büntetőjogi-rendészeti eszközökkel igyekeztek a kormányzatok elfojtani. A bíráló célpontja tehát magától adódott. És persze a szenvedés és a kínzás, testi gyötrelem jelképes üzenete kiváló kommunikációs eszközként kínálta magát a társadalmat nem a hideg ész racionalizmusával, hanem a robbanni kész szenvedélyesség érzelmes meggyőzésével megragadni szándékozó aktivisták számára.

Miután a felvilágosítók között elfogadott tételnek számított az isteni eredetű bűnösség indeterminizmusa, foglalkoztatni kezdte őket a bűn eredete, s a bűnre adott választ is az itt levont következtetésre fűzték fel. Keresni kezdték a bűn okait, a bűnelkövető indíttatását, s így jutottak el a megelőzés eszméig is. „Egy jó törvényhozó elsősorban nem arra törekszik, hogy a bűnöket megbüntesse, hanem hogy megelőzze; mindent elkövet, hogy inkább jobbat tegyen az erkölcsök, mint büntetések szabjon ki.”¹²¹ Teret enged tehát a javításnak, a becsület és erény útjára térésnek, szemben az önkényuralmi kormányzattal, melynek vezérelve az elrémítés, a visszarettentés. Montesquieu meggyőződése, hogy a büntetések szigora ebbe az irányba nem mutat, hiszen a keménység, a brutalitás általában leszállítja a társadalom félelemszintjét és hozzáigazítja az általános megítélést a várható büntetések fenyegetéséhez. „Némely államban elharapóztak az útonállással elkövetett rablások, ennek véget akartak vetni, s alkalmazni kezdték a kerékbe törést, amely egy időre meg is szüntette ezeket. De azóta az országutakon éppúgy folyt a rablás, mint azelőtt.” Ergo: a bűnözés oka nem a súlyos büntetéssel fenyegetettség hiánya, hanem a bűnök büntetlensége.¹²² Ez a megközelítés, miközben a bűnüldözésre irányítja a figyelmet, a büntetések enyhítése irányába mutat. Az „enyhébb” büntetések között pedig tudjuk, ott a börtön.

A büntetőjogon belül a büntetés jogalapja is olyan filozofikus problémát jelentett, mely végül a büntetési rendszer kérdéséhez, konkrétan a halálbüntetéshez vezetett. Montesquieu nem feltétlenül utasította el még a halálbüntetést, de erősen korlátozta volna: az általa idealizált mérsékelt kormányzatú államokban a bűnelkövetőt „életétől csak akkor fosztják meg, ha maga a haza támad ellene; és a haza nem támad ellene anélkül, hogy ne hagyna meg neki minden lehetséges eszközt a védekezésre”.¹²³ Voltaire hasznossági alapon közelített, amikor a halálbüntetés ellen érvelve megállapította, az akasztott em-

¹²¹ MONTESQUIEU, Charles de: *A törvények szelleméről*. Budapest, 2000. Osiris – Attraktor, 152.

¹²² MONTESQUIEU 2000, 154.

¹²³ MONTESQUIEU 2000, 144.

ber semmire sem jó. Katonaszökevényekről szólva jegyezte meg, hogy „ennek a hatvanezer honfitársunknak dobpergéssel lyukasztották ki a fejét, holott egy tartományt lehetett volna velük meghódítani, ha jól táplálják és vezetik őket. Azt is szívesen megkérdezném a fent említett fiók-Drákók egyikétől-másikától, hogy az ő országukban nincsenek-e még ki nem épített országutak és dűlők, megművelendő parlagföldek és hogy a felakasztottak, az agyonlőttek megtehetik-e nekik ezt a szolgálatot? Emberiességről nem beszélnek velük, csak hasznosságról...”¹²⁴ Tudjuk, Beccaria indította útjára az abolicionista mozgalmat, az ő nézetrendszerébe semmiképpen sem fért bele a halálbüntetés. Meggyőződése szerint a társadalmi szerződés létrehozatalakor az emberek a közös és a biztonság (ebben foglalva a büntető igazságszolgáltatás) érdekében lemondtak jogaik egy részéről. Az átadott jogokba azonban nem érthető bele az életről való rendelkezés átengedése, minthogy az az elidegeníthetetlen jogok kategóriájába tartozik. Ha pedig így van, a halálbüntetést jogra nem lehet alapozni, csak miként ő fogalmaz: hasznosságra. A halálos ítélethez vezető processzus nem más, mint „a nemzet harca az egyessel, kinek megsemmisítését szükségesnek vagy hasznosnak véli”.¹²⁵

A büntetésekről vallott felvilágosult nézetekről általában mondhatjuk, hogy képviselik a halálbüntetés és a csonkításos büntetések mellett korántsem voltak elutasítóak a testi, illetve a megszegyenítő büntetésekkel szemben. Amúgy pedig „*egy jó törvényhozó számára minden alkalmas arra, hogy büntetéssé váljék*”.¹²⁶ Nem kell tehát szilárdan lehorgonyozni a középkori büntetési rendszer elemei mellett, bátran kell keresni újabb, a korszellemhez jobban igazodó „rosszat”, melyet büntetésként igénybe lehet venni. Ez a megengedés sokat segített a szabadságvesztés-büntetés különféle válfajaival kísérletezőkön.

A felvilágosult gondolkodók a visszatartás egyik legjárhatóbb útjának a bűncselekmények és a büntetések közötti arányosságot nevezték meg, mely a társadalom bűnről való gondolkodásában, az elkövetendő cselekmény mérlegelésében nagy szerepet játszik. „Kiáltások minden erőtökből a bölcsek Beccariával, hogy a büntetéseket a bűnökhöz kell méretezni!”¹²⁷ Számtalan példát idéztek arra nézve, hogy ha nem érez (főként szigorú büntetési rendszerben) különbséget a bűncselekményhez rendelt büntetésben az elkövető, semmi sem gátolja abban, hogy a legsúlyosabb magatartásokat is megvalósítsa. Míg ha látja a differenciálást – így a felvilágosodás filozófusai –, valószínű, hogy megáll az enyhébb elkövetésnél, hogy elkerülje a súlyosabb büntetést. A felvilágosodás írói a testi fenyítések és a szabadságvesztés-büntetést találták erre alkalmasnak (a vagyonbüntetéseket éppen a széles szegényrétegek miatt kevésbé). A sza-

¹²⁴ VOLTAIRE 1944, 89.

¹²⁵ BECCARIA 1916, 114.

¹²⁶ MONTESQUIEU 2000, 152.

¹²⁷ VOLTAIRE 1944, 90.

badságvesztés-büntetés jogosan foglalta el jelentős helyét a mérsékeltlen alkalmazott halálbüntetés mellett vizionált felvilágosodott büntetési rendszerben. Mert arányosítható (időtartamában, fokozatában), mert visszatartó jellege megkérdőjelezhetetlen, mert biztonságot nyújt a társadalomnak, s végül hasznos (a munkáltatás során némit törleszthet az elítélt az okozott sérelemből, egyben a munka nehézsége a differenciálási lehetőségeket is fokozza). Korántsem volt ilyen egyöntetű a vélemény a végrehajtásra szolgáló környezet vonatkozásában. Egyesek (nem kevéssé a fenyítőházi mozgalom hatására) az egészséges, csak szabadságfosztó büntetés-végrehajtási intézmények mellett kardoskodtak, míg mások – mint láttuk Beccariánál is – túl nagy lépésnek tekintették volna a radikális körülményjavítást.¹²⁸ Különben is halálbüntetést helyettesítő funkciója ennek ellene szólt. Úgy tűnik, amikor Beccaria a börtönről bírálóan szólt, nem annyira a tömlöcviszonyokkal volt gondja, hanem annak becstelenítő jellegével, de ott is leginkább azért, mert tartott a vizsgálati foglyok negatív megítélésétől, s az esetleges felmentésüket követő társadalmi megvetést kívánta volna elhárítani.¹²⁹ Ő tehát nem tette meg a döntő lépést a fogházjavítók felé. Az másra várt.

11. A BÜNTETÉSEK TEORETIKUS KEZELÉSE. A felvilágosodás büntetőjogi polémiái alapozták meg a Beccaria és Filangieri által büntetéselméletté alakított tudományos gondolkodást a büntetésről. Az abszolút és relatív büntetési elméletek hívei között folytatott évszázados polémia nagymértékben hozzájárult a büntetés-végrehajtás számos teoretikus elemének világos tisztázásához. A relatív elméletek térnyerése megalapozta a börtönfilozófia gyökeres átalakítását.¹³⁰ Ulrich Eisenhardt szerint a felvilágosodás hatására a büntetőjog legnagyobb változása lett a büntetőprocesszusok és a büntetési rendszer humanizálódása és humanizálása. A fogvatartottakat nem elsősorban testsanyargatással kívánták sújtani, hanem munkára szoktatni és némiképp javítani. Montesquieu, Beccaria, Rousseau és a felvilágosodás többi bölcseleijének hatására korszakváltás jött el a büntető gondolkodásban (a tortúra, a testcsontkító büntetések, a halálbüntetések megítélésének vonatkozásában).¹³¹

Korszakunkban a büntetőjog revolúciójának legjelentősebb mozzanata a szankciórendszer forradalma volt. Az átütő erejű változás a büntetési elméletek területén kezdődött. A büntetésről szóló gondolkodás alapokat teremtett a büntetőjog elméleti újragondolásához, még inkább a büntetés-végrehajtás ideológiai megközelítéséhez. Elfogadott lett az a nézet, miszerint a büntetés végrehajtásának ok- és célszerű megvalósítása a büntetőjogi célok a realizálásának

¹²⁸ HAJDÚ 1971, 160–161.

¹²⁹ BECCARIA 1916, 81.

¹³⁰ VÓKÓ 1999, 31.

¹³¹ LAUBENTHAL 1995, 29.

feltétele. Az alkalmatlan vagy hiányos, rosszul szervezett büntetés-végrehajtás meghiúsíthatja a büntetőjogi célokat, hatástalanná teszi a legjobb szándékú jogalkotói és jogalkalmazói törekvéseket is. A büntetés célja lényegesen megváltozott, miután a büntetőhatalom nem az elítélt fizikai valója ellen irányult, hogy (mint évszázadokon át, a középkorban) testének szimbolikus gyötrésével a társadalomnak szolgáltatson példát, hanem a jövőre tekintve, a megelőzésre helyezve a hangsúlyt, a büntetendő lelkére, gondolkodására, majdani viselkedésének megváltoztatására irányult. Ezzel a korábbiaknál sokkal lényegesebbé vált tehát a büntetőprocesszust lezáró, immáron a szabadságvesztés végrehajtására koncentráló lezáró aktus, a börtön.

A büntetéstan történelmi fordulata volt a felvilágosodás tanainak befogadása. A 18. század a büntetéstan mindkét alapkérdésében: a büntetési cél és a büntetés jogalapjának meghatározásában egyaránt újat hozott. A feudális önkény tagadása, a polgárság védekező magatartása a felvilágosodás korai szakaszában az érdeklődés középpontjába a büntetés jogosságának kérdését állította. Az ekkor még csak képzelt új, polgári államhatalom és polgára közötti kapcsolatot kellett előbb tisztázni, hogy továbblépve a büntetés lényegi kérdéseivel lehessen foglalkozni. A polgárság teoretikusai a szerződéses államelméletekben felfedezni vélték a megfelelő választ, s ezzel figyelmük mindinkább a büntetés céljának meghatározása felé irányult.

A polgárság büntető teóriája a gyakorlat és elmélet bírálatából formálódott ki. A reformerek kritikája a büntetések okatlan kegyetlenségét támadta, az ártatlannok védelmét igyekezett garanciákkal biztosítani. „Megerősödik annak szükségessége, hogy meghatározzák a büntetés stratégiáját és technikáit, s bennük a folyamatosság és állandóság rendszere váltsa fel a pazarlást és a túlzásokat. Összefoglalva, a büntetőügyi reform azon a ponton született meg, ahol az uralgó többlethatalma és a kivívott és tolerált törvénytelenések infrahatalma érintkezik... áthelyezni a célpontot és megváltoztatni arányait. Új taktikákat határozni meg, hogy elérhető legyen a céltábla, amely megvékonyodott ugyan, de terjedelmesebb lett a társadalom testében. Új technikákat találni, s ezekhez illeszteni a büntetéseket, hozzájuk alkalmazni a következményeket.”¹³² E gyakorlatias elméleti igényre adott választ a felvilágosodás filozófiája. Beccaria meghirdette az azóta klasszikusnak számító büntetőjogi elveket. Csak a törvény szabhat a bűncselekményre büntetést, a büntetés álljon arányban az elkövetett tett súlyával. A felvilágosodás gondolkodóinak büntetési elmélete az egyház ideológiájával erősen átítatott abszolút teóriák kíméletlen kritikáján alapult, visszautasítva az arisztotelészi elveken nyugvó középkori büntetési felfogást. Az ő érdemük az is, hogy az addig kizárólagosan erkölcsi kategóriaként értelmezett büntetésből jogi fogalmat alkottak.

¹³² FOUCAULT 1990, 117, 119.

12. A FELVILÁGOSODÁS ÉS A BÖRTÖNÜGY. Elméleti téren a felvilágosodás gondolkodói vették célba a brutális középkori büntetési gyakorlatot. A büntetőjog kritikája kedvelt eszköze lett az aufkléristáknak, hiszen, mint ismeretes, a felvilágosodás magát a középkorral szemben definiálta. „A fény évszázada” érkezett el a „középkori sötétség” után, a humanizmus a barbárság korszaka után. A polgárság új rendszere szembefordult az ancien régimmal, így a bírálókat a kézzelfogható hatalom ellenében fogalmazódott meg. Az uralmi önkény leglátványosabb tobzódása a brutális büntető joggyakorlat, az igazságtalan igazságszolgáltatás; a régi rend szimbóluma a vérpad és a tömlöc egyaránt. Beccariától Filangieriig, Voltaire-től Sonnenfelsig, a felvilágosodás minden radikális gondolkodója érintette, érinteni volt kénytelen a büntetőjog (főként a büntetőprocesszusok és a büntetések) kérdéskörét, hiszen megkerülhetetlenül ezek az intézmények szimbolizálták a lehető legfelfoghatóbb módon a hatalom és az elnyomott társadalom viszonyát, a brutalitás és kegyetlenség világát, az abszolút monarchia önkényuralmi eszközeinek öncélúságát.

Jogi értelemben a bírálók többsége laikus volt: a programok kidolgozói nem kriminalisták vagy „hivatalos” büntetőjogászok voltak, hanem filozófusok. Nem száraz szakmai kérdésekről nyitottak vitát, hanem indulatos lázadással, szenvedélyes agitációval törtek az igazságtalan és kegyetlen hatályos gyakorlat önkénye ellen.¹³³ „Ennek eredményeképpen vált el a büntetési elmélet a spekulatív filozófiától és vált önálló tudománnyá.”¹³⁴

A „felvilágosító” gondolkodók háborújának eredményeképpen egy humanizált büntetőjog és azon belül emberies büntetés-végrehajtás képe rajzolódott ki, filantróp intézkedések követelésével támasztva alá az elméleti álláspontokat. Fő eredményük végül is magának a büntetés céljával kapcsolatos vitának a kibontakoztatása, majd a kritikai álláspontok konklúzióvá formálása, s ezzel új elméleti alapok kialakítása volt. Azzal, hogy az emberiességet, szabadságot, egyenlőséget, haladást, művelődést az Európát felforgató és átalakító szellemi áradat részévé téve, a jogba is átplántálták, elősegítették a büntetőjog teljes újjászületését.¹³⁵ Működésüknek köszönhető az önálló büntető (és büntetés-végrehajtási) tudományosság kibontakozásának megalapozása. Érvrendszerükben a büntető teóriák kimunkálásához felhasználták (és ezzel megerősítették) a fenytőházi eszme néhány elemét, így a társadalom hasznos polgárává formálható bűnöző képét, a börtönnevelés és a reszocializáció tézisét.

¹³³ HAJDÚ 1971. 145.

¹³⁴ VÓKÓ 1999, 31.

¹³⁵ FINKEY 1909, 63.

Miután a felvilágosítók között elfogadott tételnek számított az isteni eredetű bűnösség indeterminizmusa, foglalkoztatni kezdte őket a bűn eredete, s a bűnre adott választ is az itt levont következtetésre fűzték fel. Keresni kezdték a bűn okait, a bűnelkövető indíttatását, s így jutottak el a megelőzés eszméjéig is.

13. CESARE BECCARIA. Cesare Beccaria mintaképének, elődjének, tanítójának tekintette Charles-Louis de Secondat-t, Montesquieu báróját, akinek 1748-ban publikált fő művét, „A törvények szelleméről” című munkáját alapvetőnek és irányadónak tartotta. „A halhatatlan Montesquieu”¹³⁶ nyomdokába lépve próbálta összefoglalni büntetőjogi nézeteit, egyben továbbfejleszteni példaképe tanait. Büntetőjogi alapvetése, a Dei delitti e delle pene 1764-ben jelent meg. A dominálón büntetőjogi szemléletű munka komoly hozzájárulás volt a feudális-rendi jogrendszer lebontásához, a tisztultabb és humánusabb büntetőjogi eszmerendszer kialakításához. Földvári József Cesare Beccariában a felvilágosodás filozófiai gondolkodásába ágyazott büntetőjogi tudományosság egyik legnagyobb, s a klasszikus büntetőjogi iskola első alakját tiszteli. Ahogyan fogalmaz értékelésében: „kevés olyan büntetőjogi munkát ismerünk, amelynek hatása a törvényhozásra és a tudomány fejlődésére összehasonlítható lenne Beccaria könyvének hatásával.”¹³⁷ Nagy Ferenc ugyancsak meghatározónak tartja Beccaria értekezését, melyben először foglalta össze büntetőjogi és kriminálpolitikai nézeteit (mely a kor állásfoglalásaink szintézise is volt egyben).¹³⁸ Úgy fogalmaz Beccaria művéről, hogy az „a büntetőjog-történet legjelentősebb és legnagyobb hatású művei közé sorolható”. A munka „a szekularizált, humanizált, racionalizált és jogállami büntetőjog megalapozója”. Ezzel a művével a prevencióra alkalmazott büntetőjogi reform zárt rendszerét alkotta meg.¹³⁹

A prevenció büntetőjogi rendszerének kimunkálásához megkerülhetetlen volt a büntetés lényegét, célját és hatékonyságát vizsgáló elemzés megejtése. A tétel, miszerint a bűncselekményeket jobb megelőzni, mint megtorolni, hatékony érvényesüléséhez megköveteli, hogy a jogpropaganda világossá tegye a társadalom (és a potenciális bűnelkövetők) előtt, hogy a büntetés elkerülhetetlen. Ez az igazi visszatartó erő.¹⁴⁰ A retorzió és a prevenció cseréje azonban a teljes büntetési rendszer áttekintésére kényszerítette a szerzőt, amely nem csupán a rendszer elemeinek esetleges cseréjét vagy kiiktatását, hanem a bűn-

¹³⁶ BECCARIA 1989, 20.

¹³⁷ FÖLDVÁRI József: *Magyar büntetőjog. Általános rész.* Budapest, 2003. Osiris Kiadó, 43.

¹³⁸ NAGY Ferenc: *A magyar büntetőjog általános része.* Budapest, 2008. HVG Orac Lap- és Könyvkiadó, 30.

¹³⁹ NAGY Ferenc: *Régi és új tendenciák a büntetőjogban és a büntetőjog-tudományban.* Budapest, 2013. Akadémiai Kiadó, 96.

¹⁴⁰ NAGY 2008, 261.

tetések keménységének, végrehajtási módjának változásait is eredményezheti. Többek között például alkalmat adott Beccariának a halálbüntetés elleni támadásra.¹⁴¹ Közismert, hogy Cesare Beccaria halálbüntetés-ellenes értekezése jelenti az abolicionista mozgalom kezdetét. Aligha kétséges, hogy nem kis mértékben neki köszönhető II. Lipót meggyőzése és a halálbüntetés eltörlése 1786-ban, Toszkánában.¹⁴²

Horváth Tibor úgy tartja, hogy „a racionalista filozófiára és természetjogra támaszkodva nem csak feudalista büntetőjog és büntetési rendszerek rendszeres bírálatát adja, hanem elméletileg meg is alapozza az új büntetőjogi felfogást”.¹⁴³ A büntetőjog utilitárius felfogása megrajzolja azt a kört, amelyben az állam büntető hatalma értelmezhető és kijelöli a határt az egyén szabadsága és az állam büntető hatósága között (melyhez a tartalmat a polgárok szabadságaikról való korlátozott lemondása biztosítja).¹⁴⁴ Ez a korlátozás jelenti egyben a szabadság biztonságát és az állami büntető hatalom korlátait. Az így kialakított konstrukció csak annyiban jogosítja fel a büntető hatalom gyakorlására az uralkodót (az államot), amennyiben az „elkerülhetetlenül szükséges ahhoz, hogy a bűnösök új bűncselekményeket ne kövessenek el és mások is hasonló bűncselekményektől tartózkodjanak”.¹⁴⁵

Ebben a körben gondolkodott Beccaria, s fűzte fel nézeteit a bűn megelőzéséről, a bűncselekményekről és a büntetésekről a társadalmi szerződésen alapuló nézetrendszerére. A felvilágosodás hívei – mint Madarász Imre írja tanulmányában – Beccaria művének megjelenéséig vagy fennkölt filozófiai magasságokból támadták a régit, vagy a túlságosan egyedi esetek propagandisztikus kommentárjait használták ki. Beccaria áthidalta a kettő közötti távolságot, miközben egyszerre adott diagnózist és ajánlott terápiát.¹⁴⁶ Ez a megközelítés lehetővé tette a legsúlyosabb problémák lajstromozását, a teoretikus háttér megteremtését, az alapvető filozófiai tézisek lefektetését, s egyúttal a technikai megoldások javaslatba hozását is.

Dei delitti e delle pene hitvallása szerint a büntetés célja a bűnelkövető meggátlása újabb bűncselekmények elkövetésében, egyúttal a társadalom többi tagjára vonatkozóan érvényesülő visszatartó hatás.¹⁴⁷ Mivel lehetetlen

¹⁴¹ *Büntetés-tani alapprogramok.* (Szerk. KABÓDI Csaba.) Budapest 2005. Rejtjel Kiadó, 59.

¹⁴² NAGY 2008, 304.

¹⁴³ HORVÁTH 1981, 46.

¹⁴⁴ Vö. BECCHI, Paolo – SEELMANN, Kurt: *Gaetano Filangieri és az európai felvilágosodás.* Budapest, 2005. Gondolat Kiadó, 14–15.

¹⁴⁵ HORVÁTH 1981, 47.

¹⁴⁶ MADARÁSZ Imre: Büntetés és felvilágosodás. In Cesare Beccaria: *A bűnökről és a büntetésekről. Bevezető tanulmány.* Budapest, 1989. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 6.

¹⁴⁷ FÖLDVÁRI 2003, 43. „A cél tehát nem más, mint megakadályozni a bűnöst abban, hogy polgártársainak további károkat okozzon és elejét venni annak, hogy mások így cselekedjenek.” BECCARIA 1989, 37.

„megelőzni minden rendetlenséget az emberi szenvedélyek egyetemes harcában”,¹⁴⁸ az igazságszolgáltató hatalomnak készen kell állnia a büntetésre. Ez persze egy korlátozott jog, a büntető hatalom büntetési jogának alapja ugyanis kizárólag a közjó megvédelmezése az egyéni visszaélésektől. A felhatalmazást (szabadságukról történt lemondást) ezért biztosították a társadalom tagjai az uralkodónak.¹⁴⁹ Ez a tény gátat emel a túlzottan kiterjedt és kemény büntetési gyakorlat elé, amely ennek következtében valamiféle elvi arányosság alapján alkalmazhat kriminális szankciókat. Az arányosság mércéje a bűn súlya, vagyis a bűncselekmény veszélyessége a társadalomra nézve. A büntetés mértékének egyetlen alapja a bűncselekmény súlya, vagyis a „társadalomnak okozott kár mértéke” lehet. A büntetés legyen arányban a bűncselekmény súlyával.¹⁵⁰ Helytelen az a gondolkodás, mely az elkövető szándékát teszi a bűn mértékévé és a büntetés alapjává.¹⁵¹ (Ebben a világos mondatban nem lehet nem észrevenni a tett-büntetőjog megalapozását.)

Az arányosságot Beccaria egy skálával összefüggésben képzelte el, melynek egyik végén a társadalmat vagy annak vezetőit, szerveit, rendszerét megsemmisíteni törekvő, „legsúlyosabb” magatartás áll, míg a másik póluson az egyént érő lehető legkisebb, de választ igénylő igazságtalanság. A skálán a közjával ellentétes cselekedetek veszélyessége alapján kell elhelyezni a büntetendő cselekményeket, s ezzel arányosan a különböző súlyú büntetéseket. A határokon kívül eső cselekményeket semmiképpen sem szabad büntetni. A bűncselekmények és a büntetés arányosságát folyamatosan kell vizsgálni, hiszen „a bűn és az erény, a jó állampolgár és a bűnös fogalmai változtak a századok során”.¹⁵² Ami ma büntetendő, lehet, hogy holnap az erkölcs alapjává válik, s ami ma erkölcsös és követendő, az a jövőben elenyészik.

A büntetés lényege nem más, mint az az „érzékelhető indíték”, amely eleendő és elégséges ahhoz, hogy az egyes emberek „hatalomvágyó lelkét” viszsztatartsák a társadalmi rend megháborításától. Az „érzékelhető indíték” az megfelelő rossz, malum, mely nem pusztán az érzékekre ható durva és brutális, szenvedélyekre irányuló behatás (vagyis a kegyetlen, kínzó büntetés), hanem az elmében felidézhető, a bűnös vágyakat adott pillanatban ellensúlyozni képes meggyőzés és ebből fakadó megfontolás.¹⁵³

Vagyis a jó és megfelelő büntetés kiválasztása korántsem könnyű feladat. A bűncselekményekre adott büntető válaszok esetében alaposan mérlegelni kell a bűnöknek megfelelő büntetések körét. Fontolóra kell venni, mennyiben

¹⁴⁸ BECCARIA 1989, 24.

¹⁴⁹ BECCARIA 1989, 21–22.

¹⁵⁰ FÖLDVÁRI 2003, 43.

¹⁵¹ BECCARIA 1989, 30.

¹⁵² BECCARIA 1989, 29.

¹⁵³ BECCARIA 1989, 21.

hasznosak, mennyiben szükségesek, mennyiben igazságosak, mennyiben szolgálják a megelőzés célját? „Azon büntetéseket és azon alkalmazási módokat kell tehát előnyben részesíteni, amelyek megtartván az arányosságot, a legmélyebben és legtartósabban hatnak az emberek lelkére és a legkevesebb gyötrelmet okozzák a bűnös testének.”¹⁵⁴ Az igazságosság szempontjai között lényeges szerepet játszik az egyenlőség. Cesare Beccaria és a felvilágosítók fő követelése között tartották számon az egyenértékűséget. „A büntetések ugyanazok kell legyenek az első és az utolsó polgár számára”¹⁵⁵ annak tudomásulvételével, hogy „az egyenlőség csakis külső lehet”, mert nem azonosképpen hat egyik és másik emberre ugyanaz a büntetés.

A büntetések keménységével kapcsolatban Beccaria elvi szinten, határozottan elvetette a véres büntetési praxist. A kegyetlen büntetés, még ha a közjával kifejezetten nem is feltétlenül ellenkezik, önmagában haszontalan, s mint ilyen, a jótékony eredményekkel ellentétes.¹⁵⁶ Ennek alapján vetette el a halálbüntetést is, mondván, az nem igazságos, nem célszerű, s kegyetlenséget szül.¹⁵⁷ (Azért, mint alább látni fogjuk, szerzőnk nem idegenkedett feltétlenül a praktikus megoldások keresésekor némi testet illető szigortól.)

A büntetés-végrehajtás kapcsán nem lépett túl a megszokott nyilvánosságon és a megszegyenítő megoldásokon. Egyfelől a megelőzés legfontosabb alkotóelemének tekintette a nyilvánosságot. A visszatartó hatás elképzelhetetlennek tűnt számára a széles közösségi szintér bevonása nélkül, hiszen a társadalmat meggyőző példázatra igényt tartott. A nyilvánosságot a peres eljárásra és a büntetés végrehajtására egyaránt vonatkoztatta. A büntetésnek „feltétlenül nyilvánosnak, gyorsnak, szükségesnek, az adott körülmények között a lehető legkisebbnek, a bűnökkel arányosnak, a törvények által előírtnak kell lennie” – írta.¹⁵⁸ A halálbüntetés végrehajtásáról szólva jegyezte le, hogy az ítéletek nyilvános foganatosítása, a büntetés-végrehajtási rituálék nem a bűnösnek, hanem a társadalomnak szólnak. A kivégzés vagy az enyhébb ítéletek nyilvános végrehajtása teszik lehetővé a társadalom számára a bűn és büntetés kapcsolatának, az igazság győzelmének megélését, ami finom rendezést igényel. A publikus végrehajtás ugyanakkor a büntetés kegyetlenségét visszafoghatja, hiszen a közönség szánakozása, az együttérzés esetleges kialakulása a delikvenssel korlátozhatja hatását. Ez az a határ, amit nem érdemes a verpadon sem átlépni, mert ha a tömegek megítélése megfordul, s a megkínzott mellé áll, minden hatását elveszíti, sőt rossz példát mutathat.¹⁵⁹

¹⁵⁴ BECCARIA 1989, 37–38.

¹⁵⁵ BECCARIA 1989, 53.

¹⁵⁶ BECCARIA 1989, 23.

¹⁵⁷ FÖLDVÁRI 2003, 43.

¹⁵⁸ BECCARIA 1989, 97.

¹⁵⁹ BECCARIA 1989, 65.

A nyilvánossággal együtt jár, s a megítélt személy büntető szentenciájának publikus végrehajtása esetén nem kerülhető el a közösség előtt (vagy éppen általa) meghurcolt delikvens megszégyenítése. Beccaria feltehetően érezvén a kérdés sikamlósságát, hosszan értekezett a becsületről, becsületbüntetésekről, illetve a megszégyenítő szankciók veszélyeiről. Nem lehet véletlen, hogy megszégyenítés vonatkozásában óvatosságot javasolt. Úgy vélte, ha maga a bűncselekmény az általános közvélekedés szerint nem bectelen magatartás, adott esetben esetleg még bűn jellegét is megkérdőjelezi a társadalom (vö. csempészs). Ilyen esetekben az elkövető hatalom általi megszégyenítése ellenkező hatást érhet el a közösségben. Csökkenti ugyanis a bectelenség érzését.¹⁶⁰

A büntetéseket – jóllehet azok álltak művének középpontjában – meglehetősen egyenetlen tárgyalásban vezette fel az olvasó számára. A szankciók katalógusába egyes büntetési nemek rövid említésként, mások oldalakon át tartó fejtegetések eredményeképpen kerülhettek bele. Ezek (a súlyosság hagyományos, korban elfogadott sorrendjében): a halálbüntetés, testi és fájdalmas büntetések, (rab)szolgaság, kényszermunka, száműzés, életfogytiglani (vagyis örökös) és hosszan tartó fogság, börtön, jószágvesztés (vagyonelkobzás), becsületvesztés.

Esetünkben, miután a szabadságvesztés-büntetésről szólván azt a halálbüntetés alternatívájaként határozza meg, ez a szankciónem érdemel értekezésében nagyobb figyelmet. Ahogyan leszögezte, a társadalmi szerződés eszméjéből levezethetően a halálbüntetéshez nincsen joga az államnak. Az államhatalom terjedelme (s így büntető joga) ugyanis azokból a hozzájárulásokból áll, melyet a polgárok eredetileg a maguk szabadságaiból biztonságuk és védelmük érdekében a közösségnek (az uralkodónak) átadtak. Mivel önmaguk megölése értelemszerűen nem volt céljuk, nem is adhattak át ilyen jogot az államnak. A halálbüntetést csak egyetlen értelmezés, a biztonság és a jogrend védelme alapozhatja meg: a halálbüntetés joga az uralkodót azért illeti meg, mert a biztonságot és a jogrendet megkérdőjelező és támadó egyesek ellen visel harcot a biztonság, a jogrend, a nemzet érdekében. A polgár megölése tehát csak akkor válhat szükségessé, ha életben maradása a nemzet szabadságának elvesztésével járna, netán akadálya lenne visszaszerzésnek, avagy anarchia idején „amikor maguk a felfordulások helyettesítik a törvényeket”. Békés viszonyok között azonban céltalan értelmetlen és igazságtalan a halálbüntetés alkalmazása.¹⁶¹

14. BECCARIA BÖRTÖNKÉPE. Cesare Beccaria a börtönről magáról keveset ír, fő célpontjai a halálbüntetés, a kínvallatás, a büntetés-végrehajtás keménysége. Tömlöcképe az ezekről szóló értekezéseiben implicite előforduló, fogságot,

¹⁶⁰ BECCARIA 1989, 80.

¹⁶¹ BECCARIA 1989, 63.

tömlöcöt, szabadságbüntetést érintő megjegyzéseiből hámozható ki. A börtönről először az előzetes fogva tartás kapcsán tesz említést, megfogalmazva az alaptételt (mely a biztonsági őrizet fogalomkörén messze túlnyúló jelentőséggel bír), hogy ti. „a szabadságtól való megfosztás már maga is büntetés”. Ez a tétel, mely utóbb a szabadságvesztés-büntetés legfontosabb jellemzőjévé vált, számára inkább a vizsgálati fogságba vetett gyanúsított kezelésére vonatkozó előfeltételezések része. Igyekezett világosan definiálni az előzetes letartóztatás fogalmát.¹⁶² Ez a fogság számára csupán „őrzés” volt, miután axiómának tekintette immáron azt az elvet, miszerint a törvényes eljárásban meghozott ítélet előtt senki nem tekinthető bűnösnek, így nem is büntethető. De miután – mint mondta – általában a fogva tartás lényegét tekintve büntetésszerű, ezért egyfelől mindent el kell követni annak érdekében, hogy az őrzés a lehető legrövidebb ideig tartson, másfelől pedig a lehető legenyhébb körülmények között szükséges tartani a bírói határozat kimondásáig az elkövetőt. („A börtöncella csak annyiban szabad, hogy szűk legyen, amennyiben az szükséges, hogy megakadályozza a szökést, vagy hogy ne lehessen eltüntetni bizonyítékot.”) Sürgetőleg nyilatkozott a perek gyorsításáról, a bírák noszogatásáról a sebesebb tárgyalásvezetésre. (Ennek kapcsán is szorgalmazta a minél hamarabb meghozott ítéleteket a bűn és a megbüntetés közötti lehető legrövidebb időtartam okán. Mert szükséges, hogy minél erősebb legyen „az emberi lélekben ennek a két eszmének az összekapcsolása: bűn és büntetés, úgy, hogy észrevétlenül az egyiket oknak, a másikat szükséges elkerülhetetlen okozatnak tekintik”.¹⁶³)

A szabadságvesztés-büntetés úgy bukkant fel Beccaria érvelésében, mint a halálbüntetés alternatívája. Nem „önjogon” foglalkozott a szabadságvesztéssel, az egyes büntetési nemek között nem is nevesítette, inkább csak megemlítette. Ellenben a kivégzésekkel, különösen a fájdalommal járó, kegyetlen foganatosítással szembeni érvként hívta segítségül a börtönbüntetést. Ez a pozíció meg is határozta a Beccaria-féle börtönrezsím jellegzetességeit. Amikor arról írt, hogy „nem egy nyomorult halálának borzalmas, de múló látványa, hanem egy szabadságától megfosztott ember hosszas és nyomorúságos példája, aki szolgáló állattá válván, fáradozásával engeszteli ki azt a társadalmat, amelyet megsértett: ez a legerősebb fék a bűnök ellen”,¹⁶⁴ egy, a korban jól ismert tömlöcképet festett meg olvasói számára. Ez a börtönfelfogás a korábbi tömlöcüggel szemben nem kifejezetten pozitív, mert a börtönt a potenciális bűnelkövető döntéshez vezető motivációs folyamatában a halálbüntetés helyébe léptetette. „Nyomorúságos” körülményekről írt, melyek a rabot „szolgáló állattá” teszik.

¹⁶² BECCARIA 1989, 69.

¹⁶³ BECCARIA 1989, 51.

¹⁶⁴ BECCARIA 1989, 64.

Úgy vélte, hogy a bűnelkövetőben lejátszódó gondolat, a töprengés arról, hogy milyen hosszú, nyomorúságos sorsa lesz, sokkal elriasztóbb lehet, mint a halál „homályos távolságban látott” képzele. A „hosszú” kifejezés a szabadságvesztés-büntetés kapcsán rendre visszatér nála, ezt tartja a legfontosabb elemnek a nyomorúságos körülmények mellett. „Örökös szolgaságról” (életfogytig tartó szabadságvesztés-büntetésről) beszél ezzel kapcsolatban, melynek tudatát aligha lehet olyan egyszerűen (akár keménységgel, akár fanatizmussal, akár hiúsággal) elhárítani, mint az (adott esetben akár kínoktól megváltó) halál gondolatát.

Ennek fokozására idézi föl a sanyargató tömlőc eszméjét, mert „sem a fanatizmus, sem a hiúság nem marad meg a bilincsek vagy a láncok között, a bot alatt, az íga alatt, egy vasketreben, ahol a szerencsétlen nem befejezi szenvedéseit, hanem csak elkezdi azokat. Lelkünk jobban ellenáll az erőszaknak, s a legnagyobb, de múló fájdalomnak, mint az időmúlásnak és a szakadatlan unalomnak...”¹⁶⁵ Előttünk áll immár a középkori tömlőc rajza Beccaria börtönfelfogásában: szenvedtető, sanyargató, láncokkal terhelt, testi fenyegetéssel súlyosbított, dologtalan. Még a nyilvánosság bekapcsolásának gondolatával is eljátszik, hogy elrettentő-visszatartó hatását körvonalazza: „jobban megrettentí az, aki látja, mint az, aki elszenvedi.”¹⁶⁶ Világosan fogalmazza meg az elrettentő hatást: „hosszú-hosszú éveket lát vagy talán egész életét is, melyet rab-szolgaságban és fájdalmak közepette kellene eltöltenie polgártársai szeme látára.”¹⁶⁷ S e visszatartás kiválóan működik – írja Filangieri –, ha a közmunkára vezényelt elítélteket látván a lakosság, azok sápadtsága, szolgasága jelci, elgyötörtsége, bilincsei, egyáltalában a szörnyű látvány eredményeképpen riasztó benyomást kap a büntetésről.¹⁶⁸ Ez bizony a nyilvánossá tett börtön, melyet később a fogházjavító mozgalom hívei hevesen támadtak, de már John Howard is erősen kritizált. Beccaria láthatóan feláldozta a humánus börtön eszméjét a halálbüntetés elleni harc oltárán. Elismeri a börtön becstelenítő hatását is, ezért kell szólnia az előzetes letartóztatás kapcsán a még el nem ítélték helyzetéről. „Egy bűnnel vádolt, bebörtönzött, majd felmentett ember nem szabadna, hogy magával vigye a gyalázat legkisebb bélyegét is.” Nem vethetők tehát „ugyanazon odúba” a vádlottak és az elítéltek.¹⁶⁹ Az a börtön, amit Beccaria megidéz, nem a humanizált büntetés-végrehajtás terepe. Ez a feudális-rendi tömlőcvilág maga: a lebilincsel, béklyóba szorított, vasketrecbe zárt „baromként” szenvedő, kényszermunkára szorított rab életkerete. Nem Beccaria lett tehát az em-

¹⁶⁵ BECCARIA 1989, 65.

¹⁶⁶ BECCARIA 1989, 66.

¹⁶⁷ BECCARIA 1989, 67.

¹⁶⁸ Gaetano Filangieri *La Scienza della legislazione* című munkájából idézi HAJDÚ 1971, 150.

¹⁶⁹ BECCARIA 1989, 70. Valamiért határozottan állítja, „bebizonyított tény, hogy a katonai börtönök a közvéleményben nem olyan megalázóak, mint a bíróságok”.

berséges börtönviszonyok élharcosa, az emberies fogva tartás megteremtője, de kétségtelenül ő volt a börtön mint büntetés szálláscsinálója. A halálbüntetéssel szemben a szabadságvesztés-büntetést favorizálta, csak hogy ennek az alternatív lehetőségnek magán kellett viselnie a halálnál is erősebb szenvedés terhét. Csak így válhatott hatékonyabb, látványosabb és a halálbüntetés eddig vélt erejét helyettesítő szankció-nemmé. De amikor az eltörlendő halálbüntetés kiváltására alkalmas szankciónemként egyedül a börtönt nevezte meg, megjelölte és rögzítette is státusát a polgári büntetés-végrehajtásban.

Akár hogy is, a szabadságvesztés-büntetés jogosan foglalta el jelentős helyét a mérsékelt alkalmazott halálbüntetés mellett vizionált felvilágosodott büntetési rendszerben. Mert arányosítható (időtartamában, fokozatában), mert visszatartó jellege megkérdőjelezhetetlen, mert biztonságot nyújt a társadalomnak, s végül hasznos (a munkáltatás során némit törleszthet az elítélt az okozott sérelemből, egyben a munka nehézsége a differenciálási lehetőségeket is fokozza).

Műve egy másik pontján ugyancsak halványan utalt a végrehajtás (esetleg az intézetek közötti) differenciálásra. Amellett érvelt, hogy az államellenes cselekményeket (miként az adózást érintő s az államot megkárosító csempészést) súlyosan meg kell büntetni, akár börtönnel vagy szolgálattal, „de olyan börtönig és szolgálattig, mely megfelel a bűn természetének. Példának okáért, a dohánycsempész börtöne nem lehet közös a bérgyilkoséval vagy a tolvajéval.”¹⁷⁰ Nem szorul különösebb értelmezésre a Beccaria megfogalmazta követelmény: a bűncselekmény súlyának, a gonosztett nagyságának, az ítélet szigorúságának megfelelő (elkülönített) elhelyezése a különböző bűnözőcsoportoknak.

A büntetésekről vallott felvilágosító forradalmárokról általában elmondható, hogy a halálbüntetés és a csonkításos büntetések bírálata mellett korántsem voltak elutasítóak a testfenyítő, illetve a megszégyenítő büntetésekkel szemben. Köztük Beccaria sem ellenezte a testi büntetéseket, de azokat a személy elleni támadások szankcionálására tartotta volna fenn. Határozottan kiállt a nemesek testi büntetése mellett, s elképzelhetetlennek tartotta a büntetésnek pénzen történő megváltását. (Fogalmazása szerint a személy elleni támadásokat „okvetlenül testi büntetésekkel kell büntetni”.¹⁷¹) Ez a megközelítés befogadó az olyan tömlöccel szemben, melyben megbilincselve, leláncolva, botfenyítéssel fenyegetetten, „iga alatt” vasketrecben sínylődik a halálbüntetéstől „megmentett” elítélt. Egyébként is, „egy jó törvényhozó számára minden alkalmas arra, hogy büntetéssé váljék”.¹⁷² Bátran lehet keresgélni a malumok arzenáljában újabb, a korszellemhez jobban igazodó „rossz” után, amit azután büntetésként

¹⁷⁰ BECCARIA 1989, 81.

¹⁷¹ FÖLDVÁRI 2003, 52.

¹⁷² MONTESQUIEU 2000, 152.

igénybe lehet venni. Ez a megengedés sokat segített a szabadságvesztés-büntetés különféle válfajaival kísérletező reformereken. Így Beccaria kortársán, a nagy börtönjavító filantropon, a börtönügy „apostolán”,¹⁷³ John Howardon és a börtönügy megreformálásáért úgyszintén síkraszálló Jeremy Benthamen¹⁷⁴.

15. A FOGHÁZJAVÍTÓ MOZGALOM. Míg a teoretikusok a szabadságvesztés-büntetés bevezetéséért, a büntetési rendszer átalakításáért, a büntető kodifikációért szálltak síkra, a megöröklött középkori tömlőcmodellel szemben végül is a praxis reformerei indítottak harcot. Börtönigazgatók, lelkészek, intézeti tanítók és orvosok emelték fel szavukat az áldatlan állapotok ellen, s kísérelték meg a mindennapi gyakorlatban jobbra tenni a börtönrezsimit. Az emberséges elhelyezés, a mindennapi egészséges környezet és ételmezés, a fizikai és lelki egészség és az elkülönítés mellett fölbukkantak a fő fenyítőházi célkitűzések is. Sok esetben már magától értetődő gyakorlatként (orvos és lelkész közreműködése, a rend és a fegyelem szempontjai).

16. JOHN HOWARD. A két reformer tábor határvidékén bukkant fel egy nem mindennapi filantróp, aki szívós és elkötelezett munkájával, felméréseivel és a törvényhozásnak tett javaslataival, az angol és európai börtönügyet feltérképező utazásaival, majd azok írásba foglalásával hívta fel magára a figyelmet. John Howard a börtönjavító mozgalom apostolaként került be a börtönügy történetébe.

John Howard (1726. szeptember 2.–1790. január 20.), egy vagyonos angol kereskedő fiaként, az észak-londoni Hackneyben vagy Enfieldben született. Ötéves volt, amikor édesanyja meghalt, ekkor a beteges kisfiú a Londontól mintegy ötven kilométernyire fekvő bedfordshire-i Cardingtonba, apja birtokára került. Szigorú nevelésben részesült, mélyen vallásos apja előbb Hertfordba küldte tanulni, majd a londoni disszenter, John Eames akadémijára. Előbb apja kívánsága nyomán kereskedőnek készült, de az üzleti élet, a kereskedelmi tevékenység nem elégítette ki, ezért az orvostudományok felé fordult. Apja 1742-ben hunyt el, és jelentős vagyont hagyott Howardra. Miután nem vonzotta az angol arisztokrátiák világa, előbb visszavonultan élt, majd elhagyta Angliát. 1748-ban tette első nagy utazását a kontinensen. Visszatérése után Stoke Newingtonban élt, ahol ismét komoly betegségen esett át. Itt házasodott meg, de néhány év után elveszítette feleségét.¹⁷⁵

¹⁷³ FINKEF Ferenc: *A börtönügy jelen állapota és reformkérdései*. Budapest 1904. Grill Károly Cs. és Kir. Udvari Könyvkereskedése, 9.

¹⁷⁴ FLIEGAUF Gergely: Bentham panopticonja, ahogy eddig még nem volt. In *Börtönblog*. Fliegauf Gergely szakmai blogja. <http://bvpszichologiahirek.blogspot.hu/2008/12/bentham-panopticonja-ahogy-eddig-mg-nem.html>. Letöltés 2015. október 6.

¹⁷⁵ Életré: BROWNE, James Baldwin: *Memoir of the public and private life of John Howard, The Philanthropist*. London, 1823. Printed for Thomas and George Underwood.

Az 1755. évi nagy lisszaboni földrengés tapasztalatainak tanulmányozása és a segítségnyújtás eszméje ismét a kontinensre csábította. Hajóútja során francia kalózok fogságába esett, előbb Brest tömlöcébe került, majd megjárta más francia börtönöket is. Több hónapos raboskodása idején közvetlenül, saját bőrén észlelhette a börtönállapotok áldatlanságát.¹⁷⁶ Széles körben elterjedt vélemény szerint ez az élménye alapvető szerepet játszott abban, hogy életét a feudális tömlöcügy felszámolásának és a börtönügy megjavításának szentelte.¹⁷⁷ Miután kiszabadult a rabságból (kicsérélték egy angol fogságban lévő francia tisztre), és visszatért Angliába, a hadifoglyok sorsának enyhítésén fáradozott.¹⁷⁸ John Howardot 1756-ban a Royal Society tagjai között látjuk viszont.

Howard Bedford grófságban, Cardingtonban telepedett meg, ahol később a kerület legfőbb seriffjévé nevezték ki, és mint ilyennek, hatáskörébe tartozott a megyei börtön felügyelete is. „A rabok szenvedéseiről, amiről az emberek többségének kevés és pontatlan elképzelései vannak, akkor kaptam éles és közvetlen képet, amikor 1773-ban Bedford grófság seriffje lettem. Láttam a nagyesküdtszék által vétkesnek még nem nyilvánított szerencsétleneket, és másokat, akikre vonatkozóan még nem hirdették ki a döntést, akiket speciális vizsgálat alá vetettek, és még másokat is, aki ellen a vádló elejtette a vádat – és olyanokat, akik hónapokon át tömlöcben voltak, és utána ismét visszahurcolták és bebörtönözték őket, amíg a foglár vagy más alacsonyabb rangú személyzet által követelt bizonyos díjakat meg nem fizettek. Különösen ezek a körülmények indítottak arra, hogy ezen szerencsétlenek szenvedéseinek enyhíteni próbáljam.”¹⁷⁹

Megdöbbenették a börtönben uralkodó körülmények, ami arra ösztönözte, hogy más, angol büntetés-végrehajtási intézeteket is meglátogasson. Rövidesen megállapíthatta, hogy a helyzet nem különbözött lényegesen az általa felügyelt börtönétől. Ekkor határozta el, hogy a királyság börtönállapotát feltáró jelentést készít, melyet utóbb a parlament alsóházához is eljuttatott. Az első benyomások alapján születtek kezdeti javaslatok. A rabtartást nem finanszírozták, a rabköltségeket a letartóztatottak állták. A fogvatartottak fizettek az általuk igénybe vett élelmiszerekért, ágyneműért és egyéb szolgáltatásokért. Ez a rendszer azt eredményezte, hogy a szegényebb foglyok, akiknek nem állt módjukban a jobb ellátás ellenértékét megfizetni, szörnyű körülmények között éltek. Sok börtönben a fogvatartottak szabadon bocsátása előtt is követel-

¹⁷⁶ CSIKY Lajos: *Képek a börtönügy történetéből. Howard Jánosnak, a börtönügy angol apostolának életrajzával*. Budapest, 1892. Magyar Jogászegyleti Értekezések 74. (VIII. kötet 3. füzet) 8.

¹⁷⁷ Vö. BALOGH–HORVÁTH 1983, 43. és PULSZKY–TAUFFER 1867, 50.

¹⁷⁸ HACKER 1918. 22.

¹⁷⁹ *The State of the Prisons in England and Wales with preliminary observations and account of some foreign Prisons* by John HOWARD, Fellow of the Royal Society. Warrington, 1777. Printed by William Eyres, 1–2.

tek pénzbeli térítést, így akadtak, akik jóllehet kitöltötték büntetésüket (vagy ártatlanoknak bizonyultak), mégis börtönben maradtak.¹⁸⁰

Több parlamenti törvényjavaslatot tudhatott magáénak, melyek jelentősége korszakos, közvetlen hatása azonban csekély volt.¹⁸¹ Howard börtönviszonyokkal kapcsolatos lobbizása és akciói végül több, 1774. és 1779. évi parlamenti döntéshez vezettek. Miután az alsóház a börtönök állapotának javításáról tett jelentése kapcsán maga elé rendelte, sikerült törvénybe foglaltatnia az új börtönök építésének szándékát, a büntetés-végrehajtás állami finanszírozásával parallel a börtönszemélyzet visszaéléseinek megszüntetését, és bizonyos, a fogvatartottak jobb egészségi viszonyait biztosító javításokat (Gaol Act).¹⁸²

E parlamenti aktusok a középkori tömlöckörülmények orvoslására irányultak, olyan eszméket intézményesítettek a börtönügyben törvényi szinten, mint a magánzárkarendszer, a felügyelet melletti munka és a vallásos oktatás. Erőtlenységük okán azonban a gyakorlatban nem sikerült e reformokat megvalósítani. A törvényben elrendelt mintaintézet felállítása elhúzódott, Howard tervei veszni látszottak. Az angol büntetőrendszer stabil része lévén a transzportáció (melyet 1786-ban uralkodói rendelet erősített meg), a költséges és bonyolult büntetés-végrehajtási intézetek építése kevés lelkesedést váltott ki a pénzügyi kormányzatból, illetve az önkormányzatokból. Ez az angol fogházjavítás ügyét jelentősen visszavetette.

1775-ben kezdődött Howard tizenkét éves programja, melynek során jelentős öröklött vagyona révén Howard bejárta előbb Angliát, Skóciát, Írországot, majd a kontinens fontosabb országait. (A nővére által ráhagyott jelentős örökséget és a hagyaték részét képező ház árát is a börtönökben végzett munkájára fordította.) Európai körutazása során Franciaország, Hollandia, Flandria, Svájc és néhány német börtönállapotait mérte fel. Hazánkban járva találkozhatott az uralkodóval, II. Józseffel is. (II. Katalin cárnő meghívását azonban visszautasította, mondván: „nem főúri paloták látogatása végett, hanem a börtönök megtekintése céljából utaztam Oroszországba.”) Két évvel később sort kerített még egy tanulmányútra. Hollandiát összesen ötször, a Német Birodalmat négyszer, Itáliát kétszer kereste fel. Utazásai közben határozott célként fogalmazódott meg számára a börtönállapotok felmérése, ami jelentős, mindmáig az angol börtönügytörténet alfáját jelentő, első ízben 1777-ben publikált munkájának alapját is képezte. Angol olvasóinak megrázó lehetett szembesülni azzal a ténnyel,

¹⁸⁰ BBC – History – Historic Figures: *John Howard* (1726–1790) http://www.bbc.co.uk/history/historic_figures/howard_john.shtml

¹⁸¹ JULIUS, Nikolaus Heinrich: *Vorlesungen über die Gefängnisskunde*. Berlin, 1828. In der Stuhrschen Buchhandlung, 63.

¹⁸² KORINEK László: *Kriminológia I.* Budapest, 2010. Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, 44.

hogy Németország előrébb jár a börtönügyben, mint Anglia.¹⁸³ Látogatásai során született feljegyzéseiből készült könyve révén világhírnévre tett szert.¹⁸⁴

1781-ben Dániát, Svédországot és Oroszországot is felvette a listájára. Spanyolországba és Portugáliába 1782-ben látogatott el. Megfordult Törökországban is.¹⁸⁵ Tette ezt egy olyan időszakban, amikor utazni fölöttebb veszélyes és kényelmetlen volt. Tizenöt esztendő alatt hét alkalommal közel nyolcvanezer kilométert tett meg az európai börtönviszonyok feltárása érdekében.¹⁸⁶

Howard munkásságának eredményeként a börtönügyi gondolkodás forradalmasodott, mely lassú változást váltott ki a végrehajtási praxisban is. Az ember-séges elhelyezés, a mindennapi egészséges környezet és élelmezés, a fizikai és lelki egészség és az elkülönítés mellett fölbukkantak a fő fenyítőházi¹⁸⁷ célkitűzések is. Sok esetben már magától értetődő gyakorlatként (orvos és lelkész közreműködése, a rend és a fegyelem szempontjai). A kontinens erőteljesebben centralizált államaiban nem kevéssé az ő tanításainak folyamányaként törvény- (vagy legalábbis rendelet-) alkotási szintre emelkedett a büntetés-végrehajtás, s ezzel új korszakot nyitott a börtönügy történetében. „Miért ne lehetne ezeket a kórokat kijavítani? Pénz van töméntelen a kerületi hivatalok és városházák építésére. Mindenfelé látjuk ezek nagyvonalú és elegáns építését. Miért kellene tehát éppen ott spórolni, hol sokak élete és erkölce forog kockán... Úgy gondolom, a kishűnözők helyzetén javítani, a bűnözés gyarapodásának útját állni, s megakadályozni ennek a rossznak a szélesedését – nyilvánvalóan kötelesség. Hogy fegyházakban jelenleg ismert szabályozatlanságok hova vezethetnek, ha akadályt nem vetünk nekik, az széles körben ismert.”¹⁸⁸

Howard programja lényegében a közvetlen fenyítőházi tapasztalatok elvi összegzése. A felmérései során készített jegyzetei, melyek a tömlöcállapotokat rögzítették, a tömlöcláz jelenségétől indult, és annak okait kutatva jutott el az elhelyezéssel kapcsolatos anomáliák felsorolásáig. A fogva tartás rossz körülményei részben a fizikai, részben a mentális állapotát érintették. A friss levegő és a fény hiánya, a mocsok, az egészségtelen és gyenge élelmezés, a fertőző víz, a mozgásszegénység, a tétlenség és az összezárttság a testi-lelki nyomorúság forrása lett.¹⁸⁹ A börtönszemélyzet silánysága, a szabályozatlanság és az alkalmatlanság, a visszaélések lehetősége gyengíti a szabadságfosztás pozitív hatásait.¹⁹⁰ A közös elzárás, melyben együvé rekesztve őrizték a nőket és férfiakat, a fel-

¹⁸³ HOWARD 1789a, 7.

¹⁸⁴ LUKÁCS 1980, 244.

¹⁸⁵ PULSZKY–TAUFFER 1867, 50.

¹⁸⁶ http://www.bbc.co.uk/history/historic_figures/howard_john.shtml

¹⁸⁷ MEZEY Barna: *A fenyítőházak forradalma*. Budapest, 2012. Gondolat, 148. skk.

¹⁸⁸ KREBS, Albert: *Freiheitsentziehung Entwicklung von Praxis und Theorie seit der Aufklärung*. Berlin–München, 1978. Duncker & Humboldt, 35.

¹⁸⁹ HOWARD 1777, 11. skk.

¹⁹⁰ HOWARD 1777, 14. skk.

nőtteket és gyermekeket, a gonosztevőket és a csekély vétkeket elkövetőket, az egyik legnagyobb átka volt a tömlöcügynek.¹⁹¹ A tapasztalatokból következtek a javaslatok.¹⁹²

Howard a fogházjavítás alaptéziseit a következőkben foglalta össze. Mivel „a vétkesek és a bűnösök, akárcsak a hadifoglyok, emberek, s ezért emberek által, emberi módon kell velük bánni”. Elengedhetetlen a börtönben a létkörülmények (életfenntartás) humánus rendezése. Az intézetekben egészséges viszonyokat kell teremteni. Elemezte az intézeteket higiéniai berendezések, az építési megoldások, a belső terek külsőné, tisztasága, a beépített fürdők és levegőztető rendszerek állapota szempontjából. Pontos, hiteles leírásokat készített ezekről. A hiányosságok alapján a pozitív modellt és szükségességét pontosan lejegyezte.

Javaslatokat tett a fogság fogantatásának formájára. Kezdetből a közös elzárás felszámolását követelte. A fegyencek különválasztását alapvető jelentőségűnek ítélte a többi bűnelkövetőtől. A magánelzárást a morális javulás fokozottabb lehetőségének érdekében szorgalmazta. A fogvatartottak nemek szerinti izolálása, illetve az elítéltek elkülönítése a vizsgálati foglyoktól régi követelés-ként volt jelen a reformerek körében.

Krebs úgy látja, Howard is felismerte, hogy a foglyokkal kapcsolatos jövőbeli legfontosabb törekvés a reszocializáció.¹⁹³

E célból munkakényszerrel kell összekötni a szabadságvesztés-büntetést, s a munkát díjazni kell, melynek a rabot illető hányadát az elbocsátásig vissza kell tartani. A kötelező munkavégzés, a rabok észszerű anyagi ellátása, az erkölcsi jobbítás és az egészségügyi gondozás kiterjesztése a teljes börtönügyre nagy fordulatot sejtetett. Korinek László úgy fogalmazott, hogy tulajdonképpen „innen számíthatjuk a humánus szempontokat hangsúlyozó börtönügy kialakulását”.¹⁹⁴ A börtönügy szakembereihez intézett híres felszólítása („Tegyétek őket szorgalmasokká, és akkor becsületesek lesznek!” [„Make them diligent and they will be honest”]) a büntetés-végrehajtás vezető eszméjévé vált.¹⁹⁵

Vallotta, hogy a javítást ösztönző „progresszív rendszert” kell elterjeszteni az európai tömlöcügyben.¹⁹⁶ A börtönök igazgatására vonatkozó koncepcióját jól jellemzik szavai: „Semmiféle elfogadható alapját nem tudom annak, hogy egy

¹⁹¹ HOWARD 1777, 22–23. skk.

¹⁹² VÍG Dávid – FLIEGAUF Gergely: A szabadságvesztés és az elkövető reintegrációja. In *Kriminológia*. Szerk. BORBÍRÓ Andrea, GÖNCZÖL Katalin, KEREZSI Klára, LÉVAY Miklós. Budapest, 2016. Wolters Kluwer. 956.

¹⁹³ KREBS 1978, 35.

¹⁹⁴ KORINEK 2010, 437.

¹⁹⁵ VÓKÓ 1999, 30.

¹⁹⁶ LAUBENTHAL 1995, 29.

fenyítőházat miért nem lehet ugyanazon szabályok szerint vezetni, mint valamely más házat, ahol a család éppenséggel nagyszámú.”¹⁹⁷

Mindezek mellett talán legjelentősebb eredménye volt annak elfogadtatása, hogy a büntetés-végrehajtás állami feladat, s hogy annak minél jobb megoldása (az elítéltek elhelyezése, egészségük megóvása, a nevelés irányába ható bánásmód kialakítása) a státus közvetlen érdeke.¹⁹⁸ Nagy Ferenc értékelésében az elsőik közé tartozott, akik a börtönügy alapkérdéseit kezdték kutatni, és ezzel tulajdonképp eljutottak a társadalmi felügyelet gondolatához.¹⁹⁹

Howard teljesítménye nem értékelhető eléggé túl. John Howardot a későbbi időkben mint a büntetés-végrehajtás nagy reformerét ünnepelte a világ.²⁰⁰ Horváth Tibor egyenesen úgy fogalmazott, hogy Howard a börtönügy európai apostola, a modern értelemben vett börtönügy megteremtője volt. Az ő képzetében Beccaria lerombolta a halálbüntetés mítoszát, és ezzel utat nyitott a szabadságvesztés-büntetésnek, Howard pedig felrázta a művelt Európa közvéleményét.²⁰¹ John Howard műve (amit Krohne „a börtönügy alpművének” nevezett) Németországban nagy lendületet adott a börtönjavításnak.²⁰² Heinrich Baltasar Wagnitz nem kevésbé John Howard hatására írta meg művét, történeti híradásait és észrevételeit a jelentősebb német intézetekről és azok célszerű berendezéséről, melynek során számos büntetés-végrehajtási intézetet és fenyítőházat végiglátogatott, hogy tapasztalatai esszenciáját összefoglalja. Krebs szerint²⁰³ „Howard maga nem volt börtönreformer. Az csak a büntetés-végrehajtás gyakorlója lehet. De ő volt az első egyike, aki a börtönök és foglyok állandó látogatásán keresztül kimunkálta a börtönügy alapjait.” Közreműködött abban, hogy a 18. század vége felé kifejlődjön az új börtönfelfogás, melyben az elrettentés mellett teret nyerhetett a bűnöző visszatérésének, megjavulásának gondolata. Ennek mellékgondolataként széles körben elterjedt közös elhelyezéssel szemben az elkülönítési rendszer,²⁰⁴ s a középkori tradícióból fakadó sanyargató körülmények helyett az emberi elhelyezésnek toborzott híveket.²⁰⁵

¹⁹⁷ KREBS 1978, 35.

¹⁹⁸ BALOGH–HORVÁTH 1983, I/44.

¹⁹⁹ NAGY Ferenc: John Howard, a büntetés-végrehajtás klasszikusa. *Börtönügyi Szemle* 1990/3. 55–56.

²⁰⁰ KAISER, Günther: *Strafvollzug in europäischen Vergleich. Eine Einführung in die Grundlagen*. Darmstadt, 1983, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 13.

²⁰¹ BALOGH–HORVÁTH 1983, 27.

²⁰² LIEBERWIRTH, Rolf: Gefangene, Gefängnis. In *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte*. (Hrsg. von Adalbert ERLER und Ekkehard KAUFMANN und philologischer Mitarbeiter von Ruth SCHMIDT WIEGAND Mitbegründet von Wolfgang STAMMLER. Redaktion: Dieter WERKMÜLLER.) Berlin, 1971. Erich Schmidt Verlag, Band I., 1431

²⁰³ KREBS 1978, 36.

²⁰⁴ KORINEK 2010, 442.

²⁰⁵ KAISER 1983, 13.

John Howard alapos és rendszeres helyzetfelmérése, jobbító indítványai meg-
alapozták a korszerű (javítani szándékozó) büntetés-végrehajtást, és útjára in-
dították a fogházjavító mozgalmat.

Krebsszel némiképpen ellenkezve, magunk azt valljuk, hogy Howard ige-
nis reformer volt. Úgy is mint a tömlöcviszonyok elszenvedője, s úgy is mint
börtönügyekért felelős szakember közvetlen kapcsolatban állott a tömlöcélet-
tel. Ezt csak kiszélesítette utazásai során végzett szisztematikus felmérései-
vel. Aligha lehet azzal vádolni, hogy a fogházügyhöz elméleti síkról közelített
volna. Eredményeit éppen azzal érte el, hogy pontos feljegyzéseket készített
nagy számú látogatása során előbb az angol és walesi, majd a kontinentális bör-
tönökről. Széles nyilvánosságot biztosított a fölöttébb negatív állapotoknak,
melyek a korabeli börtönt jellemezték. Mivel ő az intézetekben szerelte leg-
közvetlenebb tapasztalatait, az akkor széles körben elterjedt közös elhelyezés-
sel szemben az elkülönítési rendszer, s az akkor a középkori tradícióból fakadó
sanyargató körülmények helyett az emberi elhelyezés hívévé lett.²⁰⁶

Pályái vé utolsó szakaszában a börtönügytől továbblépve a kórházak, ispo-
tályok és a ragályházak feltérképezését tűzte ki célul. John Howard ahogyan
érdeklődési körének megfelelően módosította vizsgálódásának célpontjait, ön-
tudatlan azonosítást hajtott végre a totális intézmények között. A létkörülmé-
nyekben bekövetkező általános színvonal-emelkedést párhuzamosan képzelte
el börtönben és kórházban.²⁰⁷ Közvetve ez a változás idézte elő halálát is, az
orosz birodalom katonai kórházait járva, a mai Ukrajna területére eső Herszon-
ban tifuszfertőzés érte, és 1790. január 20-án életét vesztette.

17. RABSEGÉLYEZŐ ÉS BÖRTÖNÜGYI EGYLETEK. Howard nem volt magányos har-
cos, a fogházjavító mozgalom útra bocsátását követően Európa minden részéből
kapcsolatba léptek vele gondolkodók, tudósok, börtönügyi szakemberek. De
hogyan a börtönök ügye foglalkoztatta a széles közvéleményt is, azt szintén bizo-
nyítja több börtönügyi, rabsegélyező, utógondozó társaság megalakulása. Ang-
liában 1756-ban alakult „emberbaráti társaság” szegénygondozással, fiatalkorú
csavargók, koldusok ellátásával, munkához segítségével foglalkozott ugyan, de
nevükhöz fűződött a St. Georgs-Fielden 1788-ban megnyitott javítóintézet lé-
tesítése is.²⁰⁸ Közismert a philadelphiai börtönügyi társaság (1776) küzdelme
is, mely kisebb megszakítással folyamatosan harcolt a halálbüntetés ellen, és
mozgalmat szervezett a magányrendszerű rezsím meghonosításáért.²⁰⁹ 1772-

²⁰⁶ KAISER 1983, 13.

²⁰⁷ KREBS 1978, 45.

²⁰⁸ HACKER 1918, 25.

²⁰⁹ PULSZKY–TAUFFER 1867, 45.

ben hívták életre a Society for the Discharge and Relief of Persons imprisoned for Small Debts elnevezésű egyesületet, James Neild pedig 1812-ben hozta létre a Society for the Improvement of Prison Discipline and the Reformation of Juvenile Offenderst.²¹⁰ A 18. századi fogházjavítók híven kifejezték a társadalom általános megítélésének változását, s a büntetésnek és a büntetés-végrehajtásnak egy újfajta megközelítését is.

18. KORSZERŰSÍTÉS ÉS ÚJSZERŰSÉG. A 18. században tehát több, egymásra ható folyamat eredményeképpen a szabadságvesztés-büntetés végrehajtásában jelentős fordulat állott be. Diadalra jutott a szabadságvesztés-büntetés, kialakult a korszerű börtön fogalma, megkezdődött a tudományos gondolkozás a börtönügyről és számos vonatkozásban átalakult (vagy irányt vett erre) a végrehajtási rezsim. A fenyítőházak beolvasztásával a büntetés-végrehajtásban elterjedtek a fenyítőházi eszmék. A büntetés-végrehajtás gyakorlati szakemberei és a felvilágosodás gondolkodói párhuzamosan indítottak támadást a feudális tömlöcmodellel szemben a korszerű büntetés-végrehajtás érdekében. Az abszolút uralkodók racionalizmusa az új börtönmodellt favorizálta, miközben a jogegységesítést végrehajtó kodifikációs fórumok garanciális jogi kereteket építettek ki a modern szabadságvesztés-büntetésnek.

A fenyítőházak kriminalizálódásával és az újonnan emelt tömlöcházak belső körülményeinek némi javulásával közeledett egymáshoz a két végrehajtási modell, majd hosszú idő múltán a korszerűsödő büntetés-végrehajtás folyamatában egyesültek. A fenyítőházi forrásból ezen az úton bekerültek a szabadságvesztés-büntetés végrehajtásába a fenyítőházi mozgalom jól ismert megoldásai. Mindenekelőtt a jobbítás, a munkáltatás és a társadalomba történő visszavezetés, s az ezek szolgálatába állított lelki gondozás, oktatás és szakmára tanítás.

A változások két területen zajlottak. A régi tömlöcök belső viszonyainak lassú átalakítása kényszerű volt, ugyanakkor a szerkezeti adottságok behatárolták a praktikus reformok hatókörét. A változtatások másik ága a frissen sarjadt börtönépítészettől volt, mely az új teóriákat immáron új épületekbe telepítette, s mely képessé tette arra a börtönök architektúráis kereteit, hogy befogadják, s a lehető legoptimálisabb szinten valósítsák meg a korszerű büntetés-végrehajtási eszméket.

19. A KORSZERŰSÍTÉS KÉNYSZERE. Anélkül, hogy megismételnénk a már többször vázolt tömlöcviszonyok részletes leírását, rögzítenünk kell, hogy a 18. század végi börtönviszonyok jellemzője, hogy közelebb álltak a középkori tömlöchöz, mint a modern és korszerű, a németalföldi példában fölbukkant és elterjedt modellhez. A börtönök változatlanul siralmas állapotban voltak, az elítéltek vagy

²¹⁰ JULIUS 1828, 63, 69.

ítéletre várakozók még mindig régi várak kazamatáiban, ócska tornyokban, középületek pincéiben, bűzös és penészes lyukakban, levegőtlen, mocskos, félhomályos egészségtelen üregekben várták sorsuk jobbra fordulását. Eötvös József és Lukács Móric a tömlőcállapotok illusztrálásaképpen említették azt az esetet, ami 1557-ben az oxfordi törvénykezés során történt. A tömlőcragály a bíróság elé állított rabok közvetítésével kiterjedt valamennyi résztvevőre, s a jelen lévő bírák, tanúk, tisztí személynét, a hallgatóság minden tagja belepusztult a körbe.²¹¹ A feljegyzések szerint több mint háromszázan haltak meg nagyon rövid időn belül a járvány miatt. Hacker Ervin információi szerint ez a jelenség még többször megismétlődött az angol törvényszékeken. Még 1750-ból, Londonból is ismer hasonló történeteket.²¹² Egy 1781-ben kelt irat szerint Brémában 14 börtön funkcionált, amelyeket igazi lyukakként („wahre Löcher”) definiált az irat szerzője. Ugyan szó esett a börtönügy krízisééről és esetleges reformjáról, ez azonban a város finansziális helyzete miatt megoldatlan maradt.²¹³

A német (porosz) börtönügy két nagy jelentőségű programadó könyv segítségével bontakozott ki a középkori tömlőcfelfogásból. 1791 és 1794 között Heinrich Balthazar Wagnitz, a hallei büntetőintézet lelkipásztora nagyszabású műben foglalta össze a német fegyintézetek szomorú állapotát. 1803-ban von Arnim porosz igazságügy-miniszter a porosz börtönügy megsemmisítő kritikáját adta, melynek köszönhetően megszülettek az első porosz börtönügyi javaslatok. (Azért megjegyzendő, hogy mielőtt a hatóságok érdemben a szabadságvesztés-büntetésre koncentráltak volna, kísérleteztek a szibériai deportációval is. 1801. február 28-án megállapodást kötöttek az orosz kormánnyal a deportáltak átvételéről. Ez a példa mintaadó volt: 1824-ben Mecklenburgban készítették elő egy hasonló szerződést Brazíliával.)

A porosz börtönügy – mint maga az állam – militáns volt. A katonailag szervezett, centralizált börtönügy alapkoncepciója hasonlított az osztrák megoldásra: az intézeteket használaton kívüli erősségekben, várakban, kastélyokban, kolostorokban helyezték el.²¹⁴

Arnim beszámolt az általa legrettenetesebbnek tartott „rendészeti börtönről”, Elbingenről. Kommentárjában támaszkodott Dühning építész, esküdt beszámolójára, melyet 1799. november 16-ról datáltak. „A börtön egy öreg vaskos toronyban található. A bejáráshoz az ember csak egy keskeny, életveszélyes folyosón juthat el, melyben minden pillanatban rettegni kell, hogy a leomló tető kövek, vagy a korhadt tetőzet gerendái agyon ne vágják a közlekedőt. Azonnal a külső bejáratnál egy szintre jut az ember az úgynevezett Stockban. Ez egy

²¹¹ EÖTVÖS József – LUKÁCS Móric 1842: *Fogházjajavítás*. Pesten, 1842. Kiadja Heckenast Gusztáv 103.

²¹² HACKER 1918, 20.

²¹³ ALBRECHT–EICKER 1999, 18.

²¹⁴ LIEBERWIRTH 1971b, 1434.

boltozatos helyiség, 12 × 12 láb alapterületű, 7,5 láb magas, amelyikben a 10,5 láb vastag falon egy kicsiny lyuknak köszönhetően sejlik be valami fény. Középen nyílik egy vasakkal szilárdan borított csapóajtó, amely egy nyílást fed. Ezen keresztül lehet az úgynevezett Grundba jutni. Ez a boltozatos kriptá 10 × 10 láb alapterületű, és 8 láb magas, és a külső levegőztetése teljesen kizárt. Egy masszív, már erősen elhasználódott lépcső segítségével (ami nagyobb részt omladékokkal feltöltődött) jut az ember meglehetősen fáradságosan az úgynevezett Strumpfig. Ez a terem magába foglalta a torony teljes belső üregét, egészen a tetőzetig, 19 × 19 láb alapterületű, 52 láb magas. A szükséges fényt és levegőt a részben nyitott tetőn át kapja, és néhány régi kőrésen át melyek látható magasságban találhatók. A talaj sem nem padló, sem nem kő, hanem pusztán csak az omladék hegyeiből áll. Néhány falmélyedés szolgál a vastag falban fekvőhelyként, s közülük egyikben hányták össze a börtön hulladékát.”²¹⁵ Kályha nem állt a foglyok rendelkezésére, ezért amikor kemény hideg napok jöttek, a foglyok közepén, a földön gyújthattak tüzet, nehogy megfagyjanak. Ilyen körülmények közé nem csak a férfiak kerülnek, aggály nélkül helyezték itt el a nőket is.

Fogvatartottá válhatott bárki akár rendészeti kihágásért, akár szolgálati vétésért, de itt találták magukat az elfogott csavargók és koldusok vagy lopás bűnével gyanúsítottak, kisebb bűncselekmények elkövetői is. Részben büntetesként, részben pedig a biztonság okából (!). Az árestálatottakat (fogházasokat) ebben a börtönben teljesen magukra hagyták, amennyiben a börtönfelügyelő a toronynak az alsó részében lakott. Az alsó börtön inkább temető, mint élőknak szánt letartóztatási lehetőség volt. Nemegyszer nem lépcsőn jutott le az elítélt, hanem egyszerűen lelékték a delikvenset. Hogy az egészségnek nem kedvező ez a börtön, az nem kérdés – állapította meg Arnim igazságügy-miniszter. A levegő a felső börtönben még tiszta is lehetett volna, ha nem fertőződik ürülékkel és szeméttel. A vihar, az eső, a szél átsüvített a börtönön, s a leszakadó kövek is folyamatos veszélyt jelentettek a fogvatartottakra. Férges millióinak minden változata szakadatlanul foglalkoztatta a rabokat, nehogy az unalomtól megtévelyodjanak. Annyira magukra hagyták őket, hogy ha valamelyiküknek éjjel hirtelen valamire szüksége támadt volna, semmiféle segítségre sem számíthatott. A felső börtönben Arnim három embert talált, akiket lólopás miatt helyeztek vád alá, egy 14–16 év közötti fickót, aki már három napja nem evett, de még a vádjáról sem hallott semmit, nem is tudta, mit követett el, mivel gyanúsítják. Itt raboskodott egy 12 éves szolgálóleány, aki ura ellen vétkezett, s a felügyelő felvilágosítása szerint még legalább 8 napig ülnie kell.²¹⁶ A kép egy 19. századi börtönrendszer egyik büntetés-végrehajtási intézetének leírása.

²¹⁵ ARNIM 1803, II/193–195.

²¹⁶ ARNIM 1803, II/196.

Arnim 1803-as beszámolója tallózott az általa meglátogatott intézetek ruházati és ellátási kérdéseiről. Stettin erődbörtönéről szólva írta, hogy „ugyan a férfi foglyokat, akik az építkezésen részt vesznek, a szükséges ruházattal köz-költségen ellátták, de a nőket nem. Ily módon a nőknek, mint azt egy hivatalos jelentés mondja, a ruhát össze kell koldulniuk.”²¹⁷ Glatz erődjében vasárnaponként egy fogoly a vásárban alamizsnát gyűjthetett a foglyok ruházatára. Olyan helyet, ahol a rabot ellátták ruhával, csak egyet talált, Takiaut. Ráadásul mindezt az intézet költségén. Abban semmi különös nem lett volna, hogy a foglyokat ellátási költségeik fedezésére koldulni kényszerítik, ha nem a 19. században járnánk.²¹⁸ Arnim tapasztalata szerint az intézetek nagy részében az élelem minden helyen kenyér és víz volt, igaz, ezt a király raktárából fedezték. Néhány helyen a kenyérhez tej is járt.²¹⁹ Stettinben kenyér helyett egy garast adtak a raboknak, hogy gondoskodjanak önmaguk ételmezéséről (!). A tisztaságról sommásan annyit jegyzett meg, hogy a német börtönökben „piszok uralkodik”.²²⁰ A betegülésre vonatkozó tapasztalat volt, hogy csupán a legnagyobb intézetek esetében lehetett beszélni olyasfajta külön helyről, melyet talán betegszobának lehet nevezni. A betegekkel kapcsolatos gondozási gyakorlat egyszerűen annyi volt, hogy ők valamennyivel több ételt kapnak a többiekénél.²²¹

A fentik alapján nyugodtan leszögezhetjük, hogy Európában jellemző módon a lassan kifejlődött s elterjedt tömlöcmóddal kettős értelemben is fertőzte az új eszméket. Egyfelől fizikálisan jelen maradtak és finánciális okokból lecserélhetetlennek bizonyultak a hagyományos tömlöcök, másfelől a tömlöcrezsim kisugárzó hatása a frissen alakított házak és büntetés-végrehajtási intézetek jelentős részében is érvényesült. A börtönreformok hátterében még a 19. század második felében is dominálón jelen volt a tömlöcvilág.

20. A BÖRTÖNARCHITEKTÚRA MEGERŐSÖDÉSE. A börtönök gyökeres megújulása (a fogházjavítók, a felvilágosítók, a kodifikátorok álma) láthatóan csak az új börtönépületek igénybevételével valósulhatott meg. A tradicionális létesítmények egyszerűen alkalmatlanok voltak a multifunkcionális feladat (őrzés-biztonság-ellenőrzés, szétválasztás, munkáltatás, oktatás, nevelés, egészséges elhelyezés) teljesítésére. Új és tervezett épületekre volt szükség, amelybe elhelyezhették az új rezsimet.

„Az építészeti konstrukció olyannyira leleplezi a büntetés jellegét, hogy annak már pusztá megmutatása is bizonyíték, amin túl immáron semmiféle további vádra nincsen szükség” – írja a börtönépítészetéről szóló tanulmányá-

²¹⁷ ARNIM 1803, II/203.

²¹⁸ ARNIM 1803, II/203.

²¹⁹ ARNIM 1803, II/205.

²²⁰ ARNIM 1803, II/208.

²²¹ ARNIM 1803, II/209.

ban Winifred Reebs.²²² Magunk részéről szükségét érezzük a megfogalmazás kiegészítésének. Hozzáteesszük Reebs gondolatához: az adott építészeti megoldás kifejezi egyszersmind a társadalom fejlettségét (akárcsak az architektúra színvonalát) és egyben a társadalomnak a büntetésről alkotott általános megítélését is. Önmagukban az építészeti lehetőségek és technikai megoldások nem kizárólag a büntetéssel kapcsolatos politikai, netán büntetés-végrehajtási megfontolások tükrői. Angliában például egy időben működtek a feudalizmusból örökölt tömlöcök és a világhírű „mintabörtönök”. Most vajon melyik jellemezte inkább a szabadságvesztésről vallott angol felfogást? Közelebb visz szándékának megismeréséhez Reebs tanulmányindító megjegyzése: „a börtön, és főképpen a büntetés-végrehajtás története nem egyéb, mint annak az építészeti és szociális technikának fejlődése és kutatása, melynek célja az elnyomottak és bántalmazottak megbüntetése, fegyelmezése és felügyelet alatt tartása.” Mi most elkanyarodva Reebs eredeti célkitűzésétől, a börtönépítészettől kíméletlen kritikájától, vizsgálódásunk körébe annyiban vonjuk be a börtönépítészettől fejlődését, amennyiben az visszatükrözi a büntetés-végrehajtás megújulásának gyakorlati és eszmei lépéseit.

Kiindulópontunk tehát az a tétel, hogy a börtön fejlődését nyomon követhetjük annak instrumentális változásaiban. Ha nem teoretikus megközelítésben tárgyaljuk a kérdést, hanem általában a társadalomnak a büntetéshez való viszonyát tekintjük iránytűnek, annak megjelenése a börtönarchitektúrában nem kétséges. Kiegészítve ezt azzal, hogy a börtönépítészettől természetes része az általános architekturális fejlődésnek, a hivatalos épületek emelésére vonatkozó építészeti elképzeléseknek, s nem utolsósorban a társadalmi gazdasági állapotának és ezzel összefüggésben a bűnöző- és büntetékép alakulásának.

A fenyítőházi mozgalom hatására a bűnelkövetők megjobbításának hatékonyságába, az ember javulásába és nevelhetőségébe vetett hit mind erősebben vert gyökeret a közgondolkodásban. Képviselői egyre határozottabban fogalmaztak a társadalomba történő visszavezetés lehetőségéről, mint a börtön(büntetés) egyik számba vehető célját. Az elítéltek nevelése és felkészítése a „külső” életre megint csak olyan új megoldásokat követelt a börtönépítészettől, melyek korábban ismeretlenek voltak.

A társadalomba visszavezetés (hosszabb időn keresztül nem triumfáló) eszméje a börtön építészeti jelképrendszerének némi változását hozta magával. A visszavezetés feltétele a kitaszítottság képzetének felszámolása – korábbi kifejezéssel élve – a „becsületes karakter” biztosítása. A becsületes karakter pedig annak elismertetése a társadalmi környezettel, hogy a bűnelkövető nem velejéig romlott, s különösképpen, hogy a közeg, melyben büntetését tölti, nem a bűn iskolája, társai nem rosszra nevelő megrögzött kriminálisok. Ezt

²²² REEBS 1987, 44.

alapvetően a börtön jellegével lehet megüzenni. Ha a börtön nem fojtó nyiroktól és szennytól bűzös lyuk a föld alatt, ha a fogvatartottak nem foszló bőrű, mocskos, fertőző páriák, ha a bezárás nem a törvényen kívül rekesztést szimbolizálja, hanem éppen ennek ellenkezőjét. Ha a börtön pusztá szabadságfosztást jelent, ha az elítélt emberi méltóságát megtartva töltheti le büntetését, ha még lelke megtisztulásával, javulásával is kecsegtet a végrehajtás: a társadalom is másképpen várja, fogadja a kilépőt. Ez a reszocializáció, a társadalomba történő visszavezetés feltétele.

A „reszocializáció” útja kimunkált megfontolások mellett kialakított jobbító-nevelő processzusokon át vezetett, melynek az építészeti tereit ugyancsak meg kellett teremteni. A 18. század büntetés-végrehajtási szakemberei a nevelés alapfeltételének tekintették a különböző előéletű, életkorú és nemű elítéltek elkülönítését egymástól és az előzetes letartóztatásba kerültektől. A feladat nem volt csekély, hiszen a 17. századot megelőzően épült büntetés-végrehajtási intézetek többsége tömlőrendszerű volt (nagyobb, olykor akár száz elítéltet is befogadni képes helyiségekkel), átépítési esélyek nélkül vagy csak nagy költséggel megvalósítható alakítási lehetőségek birtokában. A börtönépítészeti forradalom előzményei között két jellegzetes intézmény nevesíthető. Az Ospizio di San Michele Casa di correzionéja és vicomte Vilain genti Maison de force-a.

21. AZ OSPIZIO DI SAN MICHELE. Az egyházi gondozó intézmények kiterjedt karitatív tevékenysége, valamint a vallásos testvérségek és közösségek segélyezésben és rászorultgondozásban elért eredményei a 17. század vége felé új célokat hoztak a börtönügybe. Többek között a megtorló büntetőeszközöket felváltó javító gondolat térnyerését eredményezték a büntetés-végrehajtásában. Ebbe a folyamatba illeszkedett évszázaddal a németalföldi kísérletek után 1703–1704-ben az Ospizio di San Michele létrehozatala, melyet nevében is javítóháznak minősítve (Casa di correzione) a huszadik életévüket be nem töltött ifjak számára nyitottak meg Rómában. Az Ospedale Apostolico részeként XI. Kelemen pápa ösztönzésére létrejött intézmény csatlakozott a férfi és női árvaházak, valamint a rokkantak gondozására létesült menedékek együtteséhez.²²³

A Casa di correzione deklarált célja lett a fiatalkorú bűnelkövetők elkülönített őrzése, hogy így a tömlő romlottságától megóvják őket. Így egy olyan intézmény jött létre, mely önmagában deklarálta a jobbító szándékot, s ennek érdekében a fiatalkorúak különválasztását a megrögzött gonosz bűnözők társadalmától. A németalföldi minta után itt is megfogalmazták az intézet vezérlő gondolatát, mely hasonlóképpen az amszterdami gyakorlathoz, a bejárat fölött volt olvasható: „Parum est coercere improbos poena, nisi probos efficias disciplina”, vagyis nem elég a jogsértőt csupán büntetni, hanem a fegyelem útján

²²³ ROSENFELD 1906, 18.

meg kell javítani, jogkövetővé kell változtatni.²²⁴ Ezzel a büntetés-végrehajtás egyik új definícióját szimbolizáló megfogalmazás került forgalomba.

A világos, szellőztetett, egészséges börtönépület egyházi előzményekre is visszatekintett, a barokk templomépítkezés néhány alapszempontja is érvényesült, miként a középső térség dominanciája vagy az oltár környezetének és a fő térnek egybenyitása. Az sem feledhető, hogy miként az egyházi építettség, úgy a vallásos építészeti környezet is meghatározta a tervezést. A Casa di correzione a San Michele-kolostor épületegyüttesének részeként épült, működtetésében a lelki nevelés igen nagy szerepet játszott.²²⁵ Fontana, a tervező egyaránt támaszkodott a kolostorépítkezési tradíciók zárkarendszerére és a nagy közös térség beboltozásának ismert és kiszámítható technikájára.²²⁶ Ezzel egy új büntetés-végrehajtási lehetőséget biztosított, megteremtve a közös foglalkoztatás terét.

A San Michelében a kettős elkülönítés történeti modellje valósult meg. Egyfelől maga az intézet jelentett határozott izolációs szándékot, másfelől az épületben kialakított magánzárkarendszer tett lehetővé még további differenciálást a fogvatartottak között.

A fiatalkorúak leválasztása az egyéb bűnözői körrel és külön őrzése, nevelése új építészeti vonásokat is hozott a börtönarchitektúra történetébe. A San Michele négy osztályban egyenként 15-15 (tehát összesen 60) fiatal foglyot fogadni képes intézet volt. A háromemeletes, szabályos négyszög alaprajzú épületben a széles középső csarnok mindkét hosszanti oldalán magánzárkák sorakoztak. A zárkákat ötösével vasgalérián át lehetett megközelíteni, melyek a csarnok sarkain kialakított csigalépcsőkhöz vezettek. A közös tér két oldalán egymásra telepített zárkasorok rendje kolostorokban, kórházakban, kollégiumokban is egyaránt alkalmazott elkülönítési megoldás volt. Foucault az École Militaire-t idézi meg példaként.²²⁷ Pfeiffer Furtenbach 1635-ös kórháztervére hivatkozik, mely már zárkaépületet tartalmaz, fontos célként formulázva a fertőzöttek elkülönítését.²²⁸

A központi térség hosszanti oldalain, egymással szemben alakítottak ki egy kutat és egy oltárt, s ezt a teret alkalmassá tették munkavégzésre és istentiszteletekre is. Amikor a fogvatartottak nem celláikban elzárva tartózkodtak, akkor a közösségi térben többnyire munkáltatással foglalkoztatták őket. A munka-

²²⁴ ARNDT 1981, 17.

²²⁵ ARNDT 1981, 17.

²²⁶ ARNDT 1981, 19.

²²⁷ FOUCAULT 1990, 236. A magyar kiadásból sajnos kimaradtak a képes illusztrációk, így a Collège de Navarre 1760 körül készült ábrázolása, illetve egy 1719. szeptember 25-én kelt rendelet mellékletei a kaszányák berendezéséről. Vö. FOUCAULT 1977, 5., 6. és 9. képmelléklet, 192–193.

²²⁸ PFEIFFER 1934, 29–30.

végzés során a biztonságos őrzést a fogvatartottakat karókhoz rögzített láncok garantálták.²²⁹

Ahogy Karl Krauß leszögezte: az itt kialakított rezsím és az ehhez igazodó építészeti megoldás a börtön történetében első ízben tökéletesen megfelelt a büntetés-végrehajtás korszerű elvárásainak, az osztályozás, a nappali közös munka és az éjszakai elkülönítés rendszerének.²³⁰ Sőt, már itt is felbukkant a később, Auburnban visszaköszönő beszédtilalom a közös együttlétnek idejére. (Megjegyzendő, a büntetés-végrehajtás kutatói nem győzték föllelni a 19. század diadalmas börtönrendszereinek, az auburni „hallgató” és a „philadelphiai magány” rezsímnek az előfutárait a másfél-két évszázaddal korábbi intézetekben. Ahogy Mabillon karthausiaktól kölcsönzött munkavégzésre alkalmas zárkarendszerének terve és Philippo Franci javítóházának ténye a magányrendszer,²³¹ úgy a San Michelében az auburni rendszer előfutárait ünnepelték a reformerek.²³²) A Casa di correzione alaprajzán jól szemléltethető az egyik legelterjedtebb börtönépítészeti megoldás, az úgynevezett külső zárkasoros épület. Ez egy téglalap alapú, néhány emeletes ház, melynek szintjein egy közepső korridorról nyílnak jobbra és balra a zárkák. (Amennyiben az emeletek között középen választószint nincsen [miként a San Michelében], úgy a közepső nagy térség egybefüggő, a függőfolyosók pedig a cellasor előtt vezetnek körbe.) A San Michele megnyitása óta ez az építészeti megoldás szimbolizálja mindmáig a legjellemzőbben a börtönarchitektúrát, sőt magát a büntetés-végrehajtási intézetet is, hiszen a későbbi, csillagrendszerű tervek is külső zárkasoros épületszárnyak együttesével alakították a sugárformájú struktúrákat.

Mindmáig erős vita dúl szakmai berkekben arról a kérdésről, hogy a Casa di correzione mennyiben tekinthető a későbbi benthami panoptikus rendszer előfutárának. Az építészek inkább szkeptikus álláspontot foglalnak el, azzal a megjegyzéssel, hogy jellemzőbb a korábbi egyházi építészet hatása, mint a modernizáló technikai újításoké, azzal együtt, hogy elfogadható az áttörés kitüntető címe. A kor építészeti lehetőségei és világi megfontolásai még kevésbé engedték meg a börtön architektúrális kibontakozását. A panoptikus konstrukciót ösztönző legfőbb szempontok, mint a biztonságos elhelyezés, a leegyszerűsített őrzés, a folyamatos megfigyelés ekkor és itt még nem voltak meghatározóak.²³³ A szökéstől nem nagyon kellett tartani, hiszen a foglyok lábán bilincs volt, a munkatermekben pedig leláncolták őket.²³⁴ Vagyis a technikai megoldások megelőzték a büntetés-végrehajtás tartalmi kérdéseinek pontosítását.

²²⁹ PFEIFFER 1934, 27.

²³⁰ KRAUSS 1895, 361.

²³¹ PULSZKY–TAUFFER 1867, 42. és HACKER 1917, 8.

²³² HACKER 1918, 20.

²³³ ARNDT 1981, 19.

²³⁴ KRAUSS 1895, 361.

Egyelőre a feladat a tervező előtt az volt, hogy miközben a fogva tartást össze kellett egyeztetni valamiképpen a munkáltatással és a foglalkoztatási tér megteremtésével, a befogadottak meglehetősen nagy számát viszonylag kis helyen, elkülönítve kellett elhelyeznie. Ez a kihívás (s a Fontana által adott válaszok) nagy lökést adtak a börtönépítészet fejlődésének.

22. MAISON DE FORCE, GENT. John Howardnak nem csak a börtönrezsím átalakításában volt kitüntetett szerepe. Ő és a hozzá hasonló filantrópok munkálkodásának következményeként indult útnak az architektúrális reformmozgalom is, melynek végeredményeképpen lehet végül is kifejezett börtöntervezésről és börtönépítésről beszélni. Kühn szerint ez a folyamat a genti büntetés-végrehajtási intézettel kezdődött Mária Terézia uralkodásának idején.²³⁵ 1773 és 1775 között létesítették az osztrák császárság távoli tartományában, Flandriában, a *genti Maison de force*-t, a 18. század egyik legnagyobb szabású építkezésének eredményeképpen létrejött büntetés-végrehajtási intézetet. A genti létesítmény építési tervei mesteri alapossággal lettek kidolgozva, hosszas előkészítés és tanulmányutak tapasztalatai alapján. Vicomte J. P. Vilain és segítő-társa, Malfaison építész tanulmányozták az idevágó szakmunkákat,²³⁶ bejárták a szomszédos országok hasonló intézményeit, meglátogatták Lille, Valenciennes, Douai, Dünkirchen és Rotterdam büntetés-végrehajtási létesítményeit.²³⁷ A Karl Krauß által zseniális államférfinak mondott Vilain harcolta ki a genti intézet építését, méghozzá olyan tervek alapján, melyek leváltani voltak hivatva a barokk kolostorépítészeti maradványokat a börtönépítészetben. Thole vélekedése szerint a Maison de force az architektúra történetében az első, valóban büntetés-végrehajtási célokat szem előtt tartó, új építészeti felfogásban, az egyéb sémáktól megszabadult tervezés szellemében emelt börtönépület.²³⁸ A kitűzött cél a fogvatartotti csoportok elkülönítése mellett a nappali közös elzárás – éjszakai elkülönítés rezsímjének realizálása volt.

Jellemző módon először az egykori citadella maradványaira és alapfalaira gondoltak a tervezők, s csak később döntöttek Ackergehm elővárosnak a Brügge felé vezető csatorna partján fekvő építési telke mellett, ahol végül is megkezdték az építkezéseket. A tartomány központi intézeteként létesített végrehajtóház végül is vegyes funkciót kapott, hiszen a mindkét nemű bűnelkövetők mellett elhelyeztek itt csavargókat, de vétlen, gondozásra szoruló szegényeket is. Ezeknek a csoportoknak az elkülönítését kellett megoldania a

²³⁵ KÜHN 1930, 588.

²³⁶ Erre nézve vö. VILAIN, Jean-Jacques Philippe: *Mémoire sur les moyens de corriger les malfaiteurs et fainéants à leur propre avantage et de les rendre utiles à l'état* Brüssel, 1841. Méline, Cans et Cie 25. skk.

²³⁷ PFEIFFER 1934, 33.

²³⁸ THOLE 1970, 198.

Vilain-projektnek, melyet ő az ún. udvarrendszerű koncepcióval kísérelt megoldani. Eszerint az épületegyüttes lényegében egy központi udvar köré telepített nyolc külön, egymástól gondosan elválasztott udvart körülölelő objektum volt. A központból sugárirányban kifelé induló nyolc különálló zárkaépület határozta meg a tervezett intézet szerkezetét, melyeket külső fal zárt le, s alakította így az épületek közti teret udvarrá. A zárkaszárnnyak lényegében ún. belső zárkasoros (más néven tömb- vagy blokkrendszerű) épületekként funkcionáltak.

(A tömb- vagy blokkrendszerű építkezésnél a szabályos négyszög alakú épületblokkok középvonalára, egymásnak háttal építették a cellákat, melyekbe általában egy körfolyosóról lehet bejutni. [Ez megoldható szintenként, de összefüggő légtérrel is, függőfolyosós rendszerrel.] Az épületben a cellasorokon és a hozzájuk vezető folyosókon kívül általában nincsenek szintek, tehát a zárt épület belső tere a földszinttől a tetőig egybefüggő, így jól áttekinthető. E megoldás egyik jó példája a párizsi Conciergerie, mely az elvárásoknak egy másik dimenzióját domborítja ki: a biztonságot. A zárkából kijutó elítélt ugyanis csak a folyosóra kerülhet, ahonnan le kell még kerülnie valahogy a legalsó szintre, mert csak onnan vezet út a szabadba. De még itt is át kell jutnia valahogy az épület külső falán, amit szigorúan őriznek.²³⁹⁾

Gentben a belső blokkok zárkaajtói az udvarokra nyíltak, így két zárkaszárnnyal egy-egy oldala képezte az udvarok kifelé szélesedő oldalfalát, melyet a lezáró külső oldal közösségi és munkatermei tettek udvarrá. 1775-ben négy udvart nyitottak meg, azután évtizedekkel később, két ütemben a többit. (1775-ig a bejáratok blokk és az intézeti templom kivételével még csak 284 zárka készült el a férfiaknak, 250 a csavargóknak, továbbá egy udvar a nők részére.) Az utolsó udvart 1835-ben adták át rendeltetésének.²⁴⁰ Az eredeti terv szerint a teljesen felépített intézet 1300-1400 fogvatartott elhelyezésére volt alkalmas.

Az udvarrendszer kiváló lehetőséget biztosított tehát a differenciálásra. Az egyik udvart a férfiaknak jelölték ki, akiket éjszakára $2 \times 1,5$ m²-es magánzárkákba zártak.²⁴¹ A nőket a másik udvarban közös nagy hálótermekben helyezték el (napközben az udvarokban vagy a különböző méretű közös termekben tartózkodtak). Külön zárták el a csavargókat, és megint külön az előzetes letartóztatásban ítéletükre várókat.²⁴² A befogadó udvarral ellentétes oldalon létrehozott épületegyüttes közös munkára kialakított szárny lett, ahol a munkatermek mellett különféle közösségi létesítményeket helyeztek el. Arndt

²³⁹ HACKER 1943, 6.

²⁴⁰ PFEIFFER 1934, 34.

²⁴¹ HOWARD 1780a, 268.

²⁴² ARNDT 1981, 19.

meggyőződése szerint a közös munka eszméje az 1627-ben, az amszterdami Rasphuys²⁴³ mintájára alapított genti fenyítőház hatásának is köszönhető.²⁴⁴

Ennek a büntetés-végrehajtási intézetnek az építészeti előképe nem az egyházi építészet körében lelhető fel, sőt kifejezetten az azzal történő szakítás jellemzi. Bár az udvarrendszerben a korábbi kolostorépítészet köszön vissza, inkább találhatjuk meg a gyökereket az erődépítkezésekben. (Ezt indokolja egyébként is Flandriának a francia katonai expanzióval szemben szerveződő katonai határvédelem jellege is,²⁴⁵ és erre utal a „force” etimológiai fejlődése is: ebben a korszakban a „force” az erős, megerősített, erődített értelemben volt használatos. Vagyis jelentése inkább volt „megerősített ház”, „erődített hely”, mint fenyítőház, netán dologház.²⁴⁶) A közreműködő építőmesterek az egykori feljegyzések szerint tapasztalataikat elsősorban erődítési építkezéseken szerezték, így magától értetődőnek tűnt, hogy az ott alkalmazott megoldásokat hívták segítségül a tervezésnél és a kivitelezésnél, így a váralaprajzoknál oly általánosan elfogadott poligonális konstrukciót. Ez a szerkezet kiválóan alkalmas volt az egyébként mindkét funkcionál főkérdésként megjelenő feladat kezelésére, a koncentráció és a szeparáció feltételeinek megteremtésére. A várak és kaszárnyák elhelyezési tapasztalatai mindkét vonatkozásban segítettek a Maison de force tervezését. A hadtörténetben teljesen természetes volt az, ami a büntetés-végrehajtás történetében első ízben jelent meg: a másfél ezret elérő embertömeg koncentrált elhelyezése (mely értelemszerűen vonta maga után az intézeti méretek megváltozását). Hasonlóképpen alakult a várépítészetben a hadsereg különféle fegyvernemek, egységek szerinti beszállásolásának tapasztalatgyűjtése. A korábban a katonaságnál alkalmazott szervezési elvek átültetése a büntetés-végrehajtási gyakorlatba semmiféle nehézséget nem okozott. Azonosságként jelent meg az intézetigazgatás technikája is, hiszen ez idő tájt a letartóztatóintézetek többsége is katonai irányítás alatt állott.²⁴⁷

Kétségtelen a ház tervezésében és építésében a barokk hatása. Azé a barokk, mely előbb az ellenreformációt hirdető egyházi politikával vállalt közösséget, utóbb a hatalom világi birtokosaival kötött szövetséget. Az egyházi kapcsolat a tömegformák megnövelésével és teresítésével, az ebből kibontakoztatott lenyűgöző látvány erejével segítette a katolicizmust a hívek visszacsábításában, a szertartások miszticizmusának és ünnepélyességének fokozásában. A világi kötelék a gazdagság, a hatalom, a fényűzés elvárásainak érvényesítését bizto-

²⁴³ ROSENFELD 1906, 2. és von HIPPEL 1898, 472.

²⁴⁴ ARNDT 1981, 20.

²⁴⁵ PFEIFFER 1934, 5.

²⁴⁶ GRAUL 1965, 45–46.

²⁴⁷ WÄCHTER, Carl Eberhard: *Über Zuchthäuser und Zuchthausstrafen, wie jene zweckmäßig einzurichten und diese solcher Einrichtung gemäß zu bestimmen und anzuwenden seyen?* Stuttgart, 1786. Buchdruckerei der Hohen Carlés-Schule, 122.

sította, melyet jól szolgált a barokk mester világfelfogása, aki „kifelé megnyíló részegységeket állít kötött rangsorba úgy, hogy közben mindent a magasan nagyságrendű részhez viszonyít”.²⁴⁸ S ezzel nem tesz mást, mint saját szakterületén megvalósítja Richelieu nagy tervét, a tipikus francia központosító akarat törekvését, „mely egyetlen fénylő középpont köré igyekszik szervezni mindent, államot, egyházat, közgazdaságot, művészeteket”.²⁴⁹ Ez a szemlélet a barokk építészetből átszivárgott a börtöntervekbe is.

„Az elemek szubordinatív kapcsolatából, az alá-fölé rendeltségből kibontakozó folytonosságot, a felépülés irányát a barokkban mindig tengely hangsúlyozza, mégpedig – s ez igen lényeges – nem a forma szimmetriáját jelölő. Hanem a kapcsolatait szervező »funkcionális« tengely, melynek elsődleges feladata, hogy irányítson, hogy megszabja a formák »organikus mozgásának« kötött útvonaltát.”²⁵⁰ A blokkrendszer mellett a genti Maison de force másik jellemző vonása és eredménye a csillag (vagy sugár) rendszer meghonosítása a börtönarchitektúrában. A barokk jellegzetes elvárása, mely a kor Dei gratia hatalomra került legibus absolutus uralkodójának mindenekfölöttiségét volt hivatva tükrözni, hogy tudniillik „minden mozgásnak egy célja van, egy központi mag, amely kisugározza vagy magába gyűjti azt”.²⁵¹ A hatalom erejének sugárzása kapcsolódik a börtönépületek kialakításához.

Graul arra hívja fel a figyelmet, hogy a magánzárkarendszer, a hálócellák ötlete ekkor már ismert volt részben a fenyítőházak modelljéből, részben az ennek mintájára épült későbbi büntetés-végrehajtási intézetek megoldásai-ból. De hasonlóképpen ismert ez a kaszárnyai elhelyezésekből, kórházi épületekből, az individuális izolációra szoruló különféle csoportok számára épült házakból.²⁵² Magát a blokkrendszerű zárkaszárnyat Furttenbach is leírta már a ravennai erőd nyomán, ahol is a katonák hálósobáit egymásnak támasztva, egyik oldal ajtajait a belső udvarra, másikat kifelé, a várfal felé nyitották. A körleteket oszlopokra támaszkodó boltozatos folyosók kötötték össze.²⁵³ Feltehetően ebből a képletből másolták Vilain és Malfaison az árkádós folyosókra nyíló zárkák konstrukcióját. (Börtönügyi szempontból utóbb²⁵⁴ erős kritikát kapott

²⁴⁸ SZENTKIRÁLYI Zoltán: *Barokk. (Az építészet története – Újkor)*. Budapest, 1990. Tankönyvkiadó, 12.

²⁴⁹ FRIEDEL, Egon: *Az újkor kultúra története III. Barokk és rokokó*. Budapest, 1991. Holnap Kiadó Kft. 168.

²⁵⁰ SZENTKIRÁLYI 1990, 12.

²⁵¹ HILDEBRANDT, Hans: Die Kunst des 19. und 20. Jahrhunderts. BRINCKMANN A. E. (Hrsg.) – BURGER, Fritz (Begr.): *Handbuch der Kunstwissenschaft*, Potsdam 1924–1932 Wildpark Potsdam, Berlin, Neu Babelsberg, Akademische Verlagsgesellschaft Anthenaion M.B.H. 1931., 24.

²⁵² GRAUL 1965, 42, 49–50.

²⁵³ FURTENBACH 1627, 154.

²⁵⁴ HOPKINS, Alfred: *Prisons and prison building*. New York, 1930. Architectural book publishing Co. Inc., 41–42.

biztonsági rendszere, ugyanis összevetve a párizsi Conciegerie később ún. skatulyarendszerűnek elnevezett megoldásával, az árkádos elrendezés és az udvarra történő könnyű kijutás kevésbé jelentett akadályt a szökni vagy kitörni szándékozó raboknak. Ott a cellák tömbje és a hozzájuk vezető folyosók körül a zárt épület belső tere a földszinttől a tetőig egybefüggő, így jól áttekinthető és kevésbé alkalmas szökésre. Mindenesetre a Howard által leírt²⁵⁵ belső zárkasoros épület az angol börtönjavító reformer műve nyomán az egész világon ismertté vált, s jelentős befolyást gyakorolt az amerikai börtönépítészetre is.²⁵⁶

23. A REZSIM, A FELÜGYELET, A BIZTONSÁG ÚJ ÉPÍTÉSZETI FELTÉTELEI. A büntetés-végrehajtás megváltozott felfogását szimbolizálják az átalakult belső terek. Miután, mint láttuk, a 18. századi reformok egyik iránya a lelkiileg és testileg egészséges őrzés megvalósítása volt, aligha csodálkozhatunk azon, hogy az újonnan emelt vagy átépített büntetés-végrehajtási intézetekben új koncepciók mentén alakították ki a cellákat és a közösségi tereket. A tisztaság, a friss levegő, a kielégítő fény, az egészséges elhelyezés magánzárkarendszert, táguoló tereket, megnövelt ablakokat, emberibb életvitelre alkalmas helyiségeket eredményezett. Jelzésértékű az új tervek és építkezések eredményeképpen megjelenő új építészeti modellek kínálata.

A kolostorból kialakított San Michele fogvatartottjai hálózárkákban töltötték az éjszakájukat, nappal pedig a közös terekben éltek munkáltatva vagy istentiszteletet hallgatva.²⁵⁷ Ezért különösen fontos volt a cellák kialakítása. Kifejezett újdonságnak számítottak a minden egyes fülkében az ablak mellett mélyedésben felállított árnyékszékek s a saját ablakokkal ellátott zárkák. Minthogy a cellák az épület külső oldalán épültek, ablakuk közvetlenül a szabadba nyílt. E megoldás előnye, hogy a zárkákban a fény s a levegő is elegendő, egészségesebbek az elhelyezési körülmények. A cellák valamennyije rendelkezett egy kettős vasrácsos ablakkal, melyet a központi térség felé nyitottak. Ezek lényegében megfigyelőablakként is funkcionáltak, de lehetővé tették azt is, hogy a fogvatartottak zárkájukból kísérvék figyelemmel az istentiszteletet. A munkacsarnoknak használt középső térség hatalmas, többemeletnyi magas ablakok által megvilágított terem volt.²⁵⁸ A Carlo Fontana által tervezett San Michele zárkáái és munkaterme így az emberhez méltó elhelyezés első építészeti mintamegoldásaivá is váltak. Egyben a külvilág felé ablakokkal forduló, a

²⁵⁵ HOWARD 1780a, 268.

²⁵⁶ PFEIFFER 1934, 37.

²⁵⁷ KROHNE, Karl: Die Gefängissbaukunst. In *Handbuch des Gefängniswesens*. (Hrsg. Franz von HOLTZENDORFF, Eugen von JAGEMANN) Hamburg, 1888. Verlag von J. F. Richter, I/472.

²⁵⁸ GRAUL 1965, 31.

városképhez igazodó középületté váló börtön jellegzetes modellje jelent meg itt Rómában.²⁵⁹

Vilain és Malfaison különleges teljesítménye a börtönépítészetben abban ragadható meg – írja Graul –, hogy felismerték a nagy mennyiségű elítélt differenciált elhelyezésének, egyéniség szerinti osztályozásának, az ezzel együtt járó szervezési és irányítási problémáknak építészeti súlyát, s levonták ennek architekturális következményeit. Megoldották azt a feladatot is, hogyan lehet relatíve kis térségen belül több száz, illetve ezer embert kezelhető módon és emberségesen elhelyezni.²⁶⁰ A genti Maison de force megoldotta a világosság és egészséges elhelyezés problémájának egy jelentős részét azáltal, hogy a belső zárkasoros épületszárnyak zárkaajtóit egy árkádos folyosóra nyitotta, melyek így fényt és levegőt kaptak, igaz, a „skatulyarendszerhez” képest a zárkák védettsége csökkent, hőmérséklete jobban ki volt téve a külső viszonyoknak. Howard leírása szerint minden kisebb zárkában volt egy pad és egy, az ajtó rácsozott megfigyelőnyílása elé erősített spaletta, mely lehajthatott állapotában asztalként volt használható. A falba építettek egy kis szekrénykét is, ahol apróságait tarthatta a fogoly.²⁶¹ Utóbb a természet elleni védekezés gyanánt az udvarra nyíló folyosókat beüvegezték, ami jelentős mértékben csökkentette a cellák szellőztetési lehetőségét.²⁶²

A fogvatartottak elhelyezési és életkörülményeinek jelentős javulása, a totális intézmény szolgáltatási rendszerének kiépítése (s ezáltal bonyolultabbá válása) fokozta a biztonságtechnika iránti követelményeket. Meg kellett teremteni a felügyelet leghatékonyabb, s a mindenkori változások függvényében alakítható rendszerét. A kor, a politikai háttér kedvezett a változásoknak. Az abszolutizmus, mely ez idő tájt Európa jellemző és érdemben megkérdőjelezhetetlen kormányzati formája volt, a földi koordináta-rendszer Istentől és értelemről rendelt középpontja, a király köré szerveződő, szisztematikusan építkező és ellenőrzött társadalmat célzott megvalósítani. „A külső eszközök, melyekkel XIV. Lajos mindenütt jelenvaló uralmát gyakorolta és megszilárdította, a bürokrácia, a rendőrség és az állandó hadsereg voltak – három olyan elem, mely különös mértékben jellemzi a modern államformát, s amelyek az ő uralkodása alatt nyertek végső, tökéletes formát. Az egész országot gondosan felépített és megszervezett hivatalnoki hierarchiahálózat szőtte át. Az adóztatást katonai kérlelhetetlenséggel kezelték... a király pör nélkül, határozatlan időre internálhattott mindenkit, akit csak akart.”²⁶³ Ebben az Európa-szerte

²⁵⁹ Prospetto della gran Fabrica dell' Ospizio Appostco di S. Michele in Roma. Vö. ROSENFELD 1906, Tafel VII.

²⁶⁰ GRAUL 1965, 42.

²⁶¹ HOWARD 1780a, 269.

²⁶² HACKER 1943, 5.

²⁶³ FRIEDEL 1991, 184.

elterjedt felfogásban könnyen talált támogatókra a felügyelet új koncepciója, mely a szétválogatott és külön elhelyezett fogvatartottak biztonságos őrzését a kor szintjén a végletekig igyekezett fokozni. A San Michele közös nappali együttlét és az éjszakai magánhálózárkás elkülönítése és így eszközölt ellenőrizhetősége új büntetés-végrehajtási modellt előlegezett meg. A Maison de force udvarokba terelt és ott folyamatos ellenőrzés alatt tartott bűnelkövetői vagy gyanúsítottjai egy új megfigyelési rendszer eljövételét tapasztalhatták meg a 18. század általunk vizsgált intézetében.

A felügyelet új rendszerének kialakításával párhuzamosan a börtönépítészett megőrizte a tradicionálisból megtartható architekturális biztonság elemeit, így az erődfalakat és a bástyákat is.

24. HASZONELVŰSÉG ÉS MUNKAÜZEM. Az abszolutizmus, miközben a középkori hagyatékban megörökölt tömlőceit a végsőkig igyekezett kihasználni, a maga számító és haszonelvű elvárásait is próbálta érvényesíteni a korszerűsödő büntetés-végrehajtásban. Olcsó vagy önfenntartó, ugyanakkor ellenőrizhető módon működő, szisztematizált intézeteket akart látni, amik létrehozásához aktívan hozzájárult. Az uralkodók elhivatott feladatuk teljesítéseként finanszírozták jótevénytárgyaikat, az új büntetés-végrehajtási intézeteket. A karitatív döntések lehetővé tették az épületek kialakításánál (vagy átépítésénél) a racionális tervezést, a börtön struktúrájának átgondolását, s a korszerűbb elvek mentén létesített, humánusabb környezet kialakítását. A költségek visszanyerésének szándéka pedig a rabmunkáltatást állította a figyelem középpontjába. A munkaüzem kialakítása részévé lett a tervezésnek. A jól működő, eszményi börtönből kikerülő, a társadalomba visszatérő, javult és munkaszerető, hasznosan adózó alattvaló ideája pedig tovább ösztönözte az abszolutizmus, de leginkább a felvilágosult abszolutizmus kormányzatait a támogatásra.

25. A BAROKK BÖRTÖNÉPÜLETEK POMPÁJA Az a tény, hogy az abszolút uralkodók jótevénytárgyaiként körébe kerültek a fenyítőház-alapítások, meglátzott magukon az épületeken is, mert a kor diadalmas barokkjának a fenyítőházi építészet sem tudott ellenállni: a fenyítőházak mint középületek magukon viselték a barokk fensőséges és hatalmat sugárzó stílusjegyeit. Így a fenyítőházak maguk az utazók (utóbb turisták) látnivalójává is váltak. A cellei házról jegyezték fel az anekdotát, hogy amikor II. Vilmos Cellébe látogatott, úgy hitte, a fenyítőház maga a cellei kastély. Glückstadt, Bayreuth, Schwabach fenyítőházai is ebbe az áramba esnek. Külső megjelenésük reprezentatív, kastélyszerű barokk palotaépületek, pompás külcsínnel. Ez a jelenség korántsem egyedülálló, mint Krause írja:²⁶⁴ a barokk egyik kiváló vesztfáliai építész, Johann Con-

²⁶⁴ KRAUSE 1999, 47.

rad Schlaun további két épületért, Münster és Osnabrück pompás homlokzatú fenyítőházáért is felelős.

A különlegesen veszélyes bűnözőket fogva tartó nagyobb fegyházakat igyekeztek ugyan a városoktól racionális távolságban elhelyezni, ugyanakkor a kisebb börtönök, fogházak, nemritkán összeépülve a törvényszéki épületekkel, városházákkal, igazságügyi együttesekkel, a város belső zónáiban maradtak (és épültek), melyek így kénytelenek voltak áthangolni arculatukat. A szuperbörtönök üzenete az erő, a hatalom, a biztonság; a kisebb városi törvényszéki fogházak és börtönök pedig mintegy a hatalmi szervek nyugodt hatalomgyakorlásának biztosítékaiként deklarálták a jó uralkodó, a jól szervezett állam eszményiségét.

Az abszolút hatalom által életre hívott épületegyütteseket számos kritika érte amiatt, hogy praktikus célok megvalósítása mellett a reprezentativitás iránti vágy, a hatalom építészeti tükrözése (már csak eltúlzott méretei okán is) döntő szempont volt középületek kialakításában. Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy megkezdődtek a korabeli építészeti korlátokat átlépő nagyméretű börtönépítkezések, melyek ötvözték az egyházi és a militáris szférából származó tapasztalatokat a büntetés-végrehajtás új szempontjaival. A kor szak börtönépítészete megteremtette mintaintézetait.

26. JEREMY BENTHAM (1748–1832). Az ügyvédcsaládba született, jogászok közt nevelkedett, a Westminster Schoolban és az oxfordi Queen's College-ban tanuló, jogi tanulmányait a Lincoln's Innben elvégző, nagy politikai és törvényhozói ambíciókkal rendelkező jogtudós és jogfilozófus, nemzetközi tekintélyű gondolkodó a kormányzatelméleti, gazdaságtudományi, törvényhozástani munkái között büntetéstan²⁶⁵ és börtönügyi műveket²⁶⁶ tett közzé. A börtönügyre meghatározó hatással bíró munkája az általa célszerűnek, hatékornak és jövedelmezőnek tekintett börtön modelljét alkotta meg, mintegy mellékelve hozzá a börtön építészeti tervét is. Benthamot az utilitarizmus egyik legkorábbi (és legkiemelkedőbb) képviselőjeként tartja számon a szakirodalom. A konzervatív szülői környezet dacára a felvilágosodás hívévé szegődött, és demokratává vált. Ennek jegyében kereste azt a szabadságvesztés-büntetést végrehajtó megoldást, mely egyszerre szolgálja a társadalom javát (megreformált erkölcsök, javítás, anyagi bevétel) és a fogvatartottak érdekeit (egészség, munkáltatás, képzés).

²⁶⁵ BENTHAM, Jérémie: *Théorie des peines et des récompenses*. Rédigée en Français, d'après les Manuscrits par M. Et. Dumont, de Genève. A Londres, 1811. De L'imprimerie de Vogel et Schulze; BENTHAM, Jeremy: *The Rationale of Punishment*. London 1830. Published by Robert Heward.

²⁶⁶ BENTHAM, Jeremy: *Panopticon or the Inspection House*. Dublin, 1791. Thomas Byrne.

27. A PANOPTICON. Jeremy Bentham az utilitarizmus parancsának engedelmeskedve készítette el egy mintabörtön tervét 1787-ben. Tisztán elméleti alapozású tanulmánya földindulást idézett elő a büntetés-végrehajtás építészetében. Jóllehet a megoldás nem csak Bentham ötlete volt,²⁶⁷ mégis az ő tervezetének hatására alakult át a börtönépítészeti gondolkodás annyira, hogy megalapozta a 19. századi terveket.

Maga az ötlet tehát korántsem volt újdonság az általános építészetben. Bentham terveit több hasonló építkezés előzte meg: példának okáért a Bécsben 1784-ben emelt Narrenturm vagy a szintén azonos elveket valló, Blackburn és Howard fémjelezte liverpooli városi börtön.²⁶⁸ A barokk hatása alatt álló építészet minden törekvését alávetette egy centrális koncepciónak: „minden mozgásnak egyetlen célja volt, amelyhez áramlását igazította, vagy amely körül elrendeződött: egy mag, egy központ, melyből sugár irányban kitörhetett.”²⁶⁹ Jó példa erre a XIV. Lajos udvarában épített állatsereglet-otthon. A királyi állatkert középpontjában egy nyolcszögletű pavilont emeltek, ez volt a királyi szalonja, amelyből minden irányba ablakok nyíltak. Minden egyes ablak egy elkerített, trapéz alakú udvarra nyílt, melyekben különféle állatokat helyeztek el. A menázséria centrumából tehát valamennyi állatot szemügyre lehetett venni. De ugyanilyen szellemben terveztek kórházat, kaszárnyákat és erődöket is, hiszen az egyetemes intézmény rendkívüli hasonlóságai kézenfekvő módon kínálták az általános megoldásokat. A „teljes és szigorú intézmények” azonos funkcionális feladatai, a komplex ellátás, a belső szabályok kötelező érvényű rendszere nagymértékben generalizálta a berendezkedés és az építkezés elveit. Jeremy Bentham munkája ugyancsak általános ajánlást tartalmazott: egyaránt alkalmasnak vélte azt börtönnek, tébolydának, koldus- és szegényháznak.

Az emeletenként kör alakba elrendezett 24-24 zárka lehetővé tette, hogy a felügyelők az épület középpontjában álló toronyból valamennyi zárkába bepillanthassanak. A magánzárkák hatalmas ívben, kört leírva szegélyezték több emelet magasban a hatalmas kupola borította központi térséget; a cellákat függőfolyosó kötötte össze. A zárkák által behatárolt óriási körterület közepén állt a megfigyelő személyzet ellenőrzési pontja pavilonja vagy tornya. A zárkákon kívül ablakot nyitottak, belül rácsozott volt a fal. A kívülről érkező ellenfényben a bezártak minden mozdulata, mint egy árnyjáték, ellenőrizhető. E fény pedig az őrszemélyzetnek biztosította a legteljesebb betekintést a rab cellájába. A panoptikus, így a rotundarendszerben emelt intézeteknek is alapelve, hogy valamennyi zárka az épület centrumában elhelyezett megfigyelési pontból tökéletesen áttekinthető legyen. „Elég, ha egyetlenegy őrt állítunk a

²⁶⁷ PFEIFFER: i. h. 50.

²⁶⁸ FOUCAULT 1977, 192. 14. tábla.

²⁶⁹ HILDEBRANDT 1924, 24.

központi toronyba, s mindegyik cellába elhelyezünk valakit, egy őrültet, egy beteget, egy elítéltet, egy munkást vagy egy tanulót. Az ellenfény jóvoltából a toronyban lévő előtt világosan kirajzolódnak a foglyok körvonalai a gyűrű celláiban. Ahány ketrec, annyi parányi színház, ahol minden színész egyedül van, tökéletesen individualizáltan, és állandóan láthatóan. A panoptikus berendezés térbeli egységeket hoz létre, melyek lehetővé teszik, hogy szüntelenül lássák és azonnal megkülönböztessék őket. Vagyis megfordítják a tömlőc elvét, illetve három funkciójából – bezárás, sötétség, elrejtés – csak az elsőt tartják meg és megszüntetik a másik kettőt.”²⁷⁰ Egészségügyi szempontból a levegőztetés megfelelő; a cellák, mivel ablakuk külső falra nyílik, világosak. Ez a megoldás feloldja a magánzárkák – közös ceremóniák problémáját, mert a fókuszban elhelyezett oltárnál úgy lehetett misét celebrálni, hogy egyetlen elítéltnak sem kellett elhagynia celláját. Ugyanez vonatkozott az oktatásra is.

Bentham Panopticonját hazájában soha nem építették föl, jóllehet Bentham 19 éven át kilincselte a kormányzatnál a terv materiális megvalósulása érdekében. Fligauf Gergely úgy látja, hogy „ez lett volna a világ első szerződés alapján létrejött és üzemeltetett börtöne, de egyben a világ első kidolgozott – szociális kontrollon alapuló – terv alapján működő börtöne is”.²⁷¹ Amerikában 1797-ben épült meg az első rotundarendszerű börtön.²⁷² A kubai Pinos szigetén pedig összesen öt, több ezer fő befogadására alkalmas épületet emeltek. Hollandiában a 19. század folyamán több kör alaprajzú börtön is épült, így Harlem és Breda fegyintézete.²⁷³

Hatalmas előnyével, az átláthatósággal (s így az eddigi legbiztonságosabb őrzési rendszerrel) szemben problémája ennek az építkezésnek költségessége, valamint az óriási, a körkupola alatti kihasználatlan térség. A rotunda belső tere ugyan lehetővé teszi az elítéltek viszonylag szabad, belső, ellenőrzött mozgását, ám a tapasztalatok azt bizonyították, hogy a nagy létszámú elítélt között napirenden voltak a rendbontások. Emellett az esetleges intézkedés gyorsasága is akadályt szenved, hiszen a középpontból a cellákat közvetlenül nem lehet megközelíteni, csupán körben, a lépcsőházakon és függőfolyosókon keresztül. Miután a kör alaprajzú épületet nem lehetett délre tájolni, a celláknak egyharmada soha nem jutott napsugárhoz, relatíve sötétek voltak tehát. A börtönügyi szakemberek kifogásolták azt is, hogy az építészeti adottságok miatt a differenciált osztályozás és a csoportos kezelés nem megoldható. A zárkákban ugyan lehetett dolgozni is, de mégsem vált központi kérdésévé a rendszernek a munkáltatás, miután a panoptikon kikövetelte rezsim fókuszába egy másik szempont került: a felügyelet. A munka annyiban fontos, hogy produktív, a

²⁷⁰ FOUCAULT 1990, 273.

²⁷¹ FLIGAUF 2008/12

²⁷² PFEIFER 1934, 51.

²⁷³ HACKER 1943, 8–9.

jól szervezett, szakszerű munkavégzés profitot termelt volna a fegyintézetnek, ami az igazgatását, szervezését is kereskedelmi vagy ipari céghez tette volna hasonlatossá.

Ebben a szerkezetben gyakorlatilag lehetetlen volt az összebeszélés, kapcsolattartás. Kizárta a konstrukció az esetleges szervezkedés veszélyét, megakadályozta a zendüléseket vagy kitöréseket is. Amennyiben valaki beteg volt, kezelhették elkülönítve saját zárkájában.²⁷⁴ A rotundarendszerű építkezés lehetővé tette az egészséges, elkülönített elhelyezést; világos, jó levegőjű börtöncellákat tételezett; nem felelt azonban a magány- és a relatíve közös rezsim közötti választás kérdésére, az oktatás, a munkáltatás megszervezésének részproblémáira. Miután a világ börtöntügyi szakemberei abszolút vagy relatív módon állást foglaltak a magány-, illetve a magánrendszer mellett, előtérbe került a magánzárkás építészeti megoldás iránti igény. Ennek rendkívüli költségessége a rotundarendszerben vitathatatlan volt.

28. OSZTRÁK FENYÍTŐHÁZAK A 18. SZÁZADBAN. A fenyítőházak alapításának és megnyitásának második szakaszát a Habsburg Birodalomban a szociális gondoskodás reformjával egy időre datálhatjuk, már a török háborúk és az 1718. évi passarowitzi béke után. Ebben a sorozatban megszűnt Bécs meghatározó és egyedülálló pozíciója, s a tartományi központok egymás után hozták létre saját intézeteiket.²⁷⁵ A két áramlatot, az első és a második intézetlétesítési szakaszt össze sem lehet hasonlítani.

1724-ben III. Károly engedélyével Tirol számára Innsbruckban alapítottak fenyítőházat, majd Grazban (1735) és Prágában (1737). Mária Terézia folytatta az alapítási tervet: Troppauban (1753), Klagenfurtban és Laibachban (1727), Triestben (1762), Altbreisachban (1769). Osztrák-Németalföldön, Ackgerhem, Gent mellett és Vilvoorde következett (1772). Linz (1775) és Görz (1779) is ehhez a körhöz tartozott. Ebersdorf kastélyát Mária Terézia 1745-ben felajánlotta a bécsi szegénypénztár céljaira. Az épületegyüttes azután 1766 és 1779 között dologházként (Arbeitshaus) működött. Salzburgban Sigmund von Schrattenbach alapított fenyítőházat az 1750-es években. (Megjegyzendő, a sok sikeres alapítás mellett jó néhány maradt papíron is, elsősorban az anyagi lehetőségek hiányában.²⁷⁶)

29. ERŐS BÜNTETŐ KARAKTER. A fenyítőházak erős büntető jellege az osztrák gyakorlatban szinte sohasem kérdőjeleződött meg. A németalföldi és észak-német fenyítőházakban lejátszódó feltöltődés bűnöző elemekkel itt már „in-

²⁷⁴ REEBS 1987, 13.

²⁷⁵ VALENTINITSCH 1979, 153.

²⁷⁶ STEKL 1978, 63.

duláskor” adott volt. Láttuk, a bécsi fenyítőház esetében rövid idő, néhány évtized alatt lezajlott a ház kriminalizálódása. Ez máshol is megtörtént. Ugyanezt tapasztaljuk Linz esetében is. Igaz, hogy Graz egy külön börtönt tartott fenn kifejezetten a nagyobb bűnökért elítéltek számára, ám a Gries elővárosban alapított ház sem tudta megóvni magát a munkakerülők mellé benyomuló bűnözőcsoportoktól. A kriminalizálódás Ausztria-szerte oly intenzív volt, hogy 1762-ben már jogszabályban kellett rögzíteni: a fenyítő- és fonóházak (Zucht- und Spinnhäuser) nem becstelennítő hatásúak, hanem tiszta profilú, nyilvános dologházaknak (Arbeitshäuser) kell tekinteni őket.²⁷⁷ Mindezzel együtt sem tudta a jogpolitika megtisztítani magát a kriminális ház gondolatától, hiszen Prágánál látjuk, hogy az óváros egykori fegyháza (Korrigendenhaus) helyén létesített Zucht- und Arbeitshaus (Spinnhaus) a régi ház fegyenceinek, a csavargóknak és „hanyag személyeknek” a felvétele mellett egyben büntetőintézetnek is tekintetik, a halálbüntetéssel fenyegetett cselekményeket elkövetői befogadására is szolgált.²⁷⁸ Ettől nem óvta meg az újbátori városházán működő föld alatti tömlőc sem.²⁷⁹ Hasonlóképpen definiálták Olmütz fenyítőházának alapelveit 1739-ben.²⁸⁰

30. KÖZPONTOSÍTOTT IGAZGATÁS. Az osztrák fenyítőházak sajátossága, hogy azok nagy részben központi elgondolás alapján, uralkodói döntés mentén, tartományi vagy országos hatáskörrel létrejött intézmények voltak. A fenyítőházi eszme akkor jutott diadalra az osztrák tartományokban, mikor a felvilágosult abszolutizmus szellemében kezdték irányítani a Habsburgok a birodalmukat. A felvilágosult abszolutizmus pedig legnagyobb gondot a jól működő, mindent ellenőrzés alatt tartó, az uralkodói akaratot kiválóan realizáló adminisztráció kiépítésére fordította. Amikor a rendészet tudományos szintre emelkedett, s Európa-szerte szinte művészetként művelték szakértői, lehetetlen lett volna egy jelentős állami eszközként felhasználható rendészeti intézményt helyi önkormányzatok kezelésébe engedni át. (Sőt nemcsak magát az intézményt, hanem még a létrehozásáról szóló döntést sem.) Magától értetődött, hogy a „jó rend” megkövetelte a közigazgatástól (s mint majd látjuk, a büntető igazságszolgáltatástól is) a javítóházak kolonializálását, s beillesztését a közigazgatási-igazságszolgáltatási eszközrendszerbe.

Az állami irányítás, a központi igazgatás, szervezés és ellenőrzés sajátos elvárásokat és feltételeket alakított ki. Példának okáért amikor Adolph Wagensperg gróf egy, a grazi dologházban feladatot vállaló vállalkozó tanácsára

²⁷⁷ Resolution vom 21 August és 16. Dezember 1762.

²⁷⁸ Resolution vom 8 Juni 1739.

²⁷⁹ MAASBURG, Friedrich M.: *Die Strafe des Schiffziehens in Oesterreich* (1783–1790). Wien, 1890. Manz. 49.

²⁸⁰ Resolution vom 15 September 1739.

Voitsbergében is fenyítőház alapítását kezdeményezte, a központi kormányzat elvetette előterjesztését, alapvetően azzal indokolva döntését, hogy túl távol lenne a tartományi főváros, minek következtében a szükséges ellenőrzés és felügyelet csak nehézségekkel lenne megvalósítható.²⁸¹

Az állami irányításnak, az abszolutisztikus államkormányzatnak sajátja az állandó átszervezés is. Jószerével még meg sem melegeghetett helyén az előző intézet és vezetése, máris újabbon dolgozott valamilyen bizottság. Így történt 1801-ben is, amikor I. Ferenc megbízásából tevékenykedni kezdett egy Wohltätigkeitskommission, mely a dologházak reorganizációját készítette elő. Ennek eredményeképpen született meg a kényszerdologház összekötve egy javítóintézettel (Korrektionsanstalt). Az intézet tartalmában semmi új nem volt, ismét csak „veszélybe sodró életvitelű emberek, csavargók, koldusok munkanélküliek, vétkes szolgák” kerülhettek, s megint csak nem voltak képesek elhatárolni a büntetőjogilag büntetendő személyeket a rendészetileg fenyítendőktől. A bizottság egyébként a hajléktalankérdést csak oly módon látta megoldhatónak, ha legalább ezer család elhelyezésére alkalmas épületeket létesítenek a rászorulóknak és szűkölködők támogatására.²⁸²

Az osztrák fenyítőházak központi alapítása és szervezése az igazgatási kérdések mellett anyagi problémákat is jelentett. Szemben a németalföldi vagy az északnémet alapításokkal, ahol a városoknak jelentőségüknél, gazdagságuknál, önállóságuknál fogva maguknak kellett s maguk akartak megoldást keresni saját szegényügyük és bűnözésük problémáira, így az alapítás csakúgy, mint a fenntartás a magistratus, a polgárság feladata volt. Alapítványok, adományok, városi bevételek voltak a működtetés forrásai. A német területek fejedelmi jótékonyága már új képletet honosított meg: a tartományi gondoskodás a saját források mellé lépett, jóllehet tovább funkcionáltak jó néhány nagy erejű, birodalmi városban a tradicionális magistratuális fenyítőházak is. A Habsburg Birodalomban a felvilágosult abszolutizmus központi apparátusa (rendészeti és igazságszolgáltatási feladatai körébe sorolva) gondoskodott a házak többségéről, mely szükségszerűen vitte bele a merkantilista (kameralista) szemléletet a rezsim üzemeltetésébe. Miközben a fenyítőházi hálózat a jelek szerint folyamatosan anyagi gondokkal küzdött, az államra utaltság az ügyet magát kiszolgáltatta a büdzsé érdekeinek, mely a magyarországi események gyors és szomorú alakulásán jól szemlélhető: a Szempcre alapított Domus Correctoria néhány évtized alatt eljutott a racionális központi megfontolások alapján a Tisza vize által rendre elöntött szegedi vár kazamatáiba. A központi „gondoskodás” egy-

²⁸¹ STEKL 1978, 128.

²⁸² Das Asyl- und Werkhaus der Stadt Wien herausgegeben von der Magistratsabteilung XI. Wien, 1913. In Kommission bei Gerlach & Wiedling, 6–7. (A továbbiakban: Asyl- und Werkhaus 1913.)

ben kollektív sorsot jelölt ki valamennyi fenyítőház számára: a kriminalizálódás, vagyis a tiszta szerkezetű büntetés-végrehajtási intézetté válás folyamatát.

Az alapítás helyéről hozott döntésben nagy szerepet játszott a közigazgatás mellett a központi gazdaságpolitika is. Stekl hívta fel a figyelmet arra, hogy a fenyítőház-alapítás összefüggésben volt az állami manufaktúrák létesítésével. A szempontok között lényeges szerepet játszott az olcsó élelmiszer-beszerzési lehetőség, a munkáltatás, a szükséges, kedvező árú nyersanyagforrások biztosítottasága. Csehországban éppen ezért tettek javaslatot decentralizált intézeti hálózatra, szemben a Délvidékkel, ahol is a Bánátban az egész Monarchia számára alkalmas „Haupt und Universal-Zucht-Hauß” felállítását hozták javaslatba a kormány számára a szakértők.

Az osztrák fenyítőházak egyik jellegzetes problémája a finanszírozási gondok tömeges jelentkezése. Miután az alapítások nagy részben állami funkcióként teljesültek, s a fenntartás is a központi (vagy tartományi) költségvetésből származott, az sohasem volt elegendő. A finanszírozási feltételek hiánya két területen jelentkezett markánsan: az alapításnál (ahol az elhelyezés [új épület emelése – régi épület átalakítása] jelentett sarkalatos kérdést) és a fenntartásnál (az igazgatási, ellátási, fejlesztési feladatok teljesítése).

31. MERKANTILISTA SZEMPONTOK. A szegényügy világi szervezését két síkon ragadta meg a politika, egyfelől a koldulásnak munkakényszerrel és tilalommal vetett véget, másfelől pedig a munkaképes szegényeket munkával látta el. Ehhez a képlethez csatlakozott azután a merkantilista követelés, mely a modern állami adminisztráció keretében a gazdasági hatások eléréséhez a szegénygondozás terrénumában szükségesnek ítélte a modern szabályozó instrumentum, a fenyítőház általános intézményesítését is. Sokak hivatkoznak Johann Joachim Becherre, aki nem egyszerűen a németalföldi mintát másolva gondolta a fenyítőházi intézményt meghonosítani a császárvárosban, hanem új gondolatot vitt az intézménybe. A fenyítőház-alapítások célja – ahogyan teoretikusan is megfogalmazta – az ország jólétének emelése volt. Jó merkantilistaként nemcsak a koldusokat akarta munkához juttatni, hanem általában szervezni a munkanélküliek számára a munkalehetőségek elérését („Manufaktur- oder kaiserliche Kunst- und Werkhause”). Két típusát javasolta felállítani a dologházaknak (Werkhaus): egyiket büntetőintézetként gonosz személyek, csalók és tolvajok megbüntetésére, egy másikat pedig az önkéntes jelentkezők, ínséget szenvedő munkanélküliek számára. A merkantilista céltételezés dacára – jegyezte meg Weber – erős volt a büntetőgondolat az intézetalapításoknál. Ennek bizonyítékaul szolgál a bécsi fenyítőház (Zuchthaus) befogadási eljárását szabályozó 1761. évi elhatározás. Eszerint nemcsak „az uratlan és elvetemült kolduló cseléd, hanem a férfi és női nembéli engedetlen szolgálók, akárcsak a zabolátlan kézműves inasok más egyéb gonosz csőcselék mellett, különösen a könnyű-

vérű nőszemélyek, miként a kerítőnők a fenyítőházba fölvetessenek, arra azonban tekintettel, hogy csak a nyilvánvaló büntettet elkövető vétkesek büntetessenek ezzel a büntetéssel”.

32. ÉPÍTKEZÉS HELYETT ELHELYEZÉS. Az alapítási kérdések költségvetési megfontolásból rendre a korábbi, más célú építmények igénybevétele mellett dőltek el. Így a laibachi fenyítőházat 1754-ben egy használaton kívüli kaszárnnyába telepítették be. A Graz melletti Karlau fenyítőházát 1769-ben a korábbi vadászkastélyban helyezték el, Prága intézete az egykori császári arzenál épületeiben nyert otthonra (1775). A felső-ausztriai kormány a linzi fenyítőház elhelyezése számára egy víztornyot választott ki, amelyikben s a hozzá tartozó épületekben olyan alapvető hiányok voltak, mint sétálóudvarok, helységek a felvigyázó személyzet számára, továbbépítési lehetőség az intézeti kápolna számára.²⁸³ A kétségtelenül alkalmatlan vagy részlegesen alkalmas egykori, más célú épületek felhasználásának koncepciója a pénzügyi kényszer nyomása alatt született. Ugyanakkor hihetetlen sok problémát vetett fel. Egyfelől a korszerű igazgatási és végrehajtási rezsimeket szinte lehetetlen volt ezekben a házakban megvalósítani; a továbbépítés, illetve átalakítások nagyságrendekkel több pénzbe kerültek volna, mint az eredeti, új épületek emelése. Így azután többnyire maradt minden a régiben: alkalmatlan keretek között szervezett végrehajtás. (Megjegyzendő, a német tartományokban sem volt sokkal jobb a helyzet. Amikor Eberhard Schmidt számba vette a börtönépületek állapotát, a 17. századra vonatkozóan ugyanezt kellett megállapítania: alig lelni valamiféle célnak megfelelő és korszerű elvárásoknak berendezett épületet. Legtöbbnyire költségkímélés céljából a németeknél is régi kolostorok, elhagyott kastélyok, használaton kívüli erődkazamaták, más építmények lettek kijelölve elhelyezés céljára.²⁸⁴)

II. József és I. Ferenc egyenesen elvi tételként fogalmazta meg a követelményt: a fenyítőházakat, dologházakat korábbi kolostorokban és szerzetesházakban kell elhelyezni. Az apáca- és szerzetesrendek feloszlása után ez a koncepció teljesen logikus volt, hiszen az üresen álló, totális intézményi funkció teljesítésére alkalmas épületegyüttesek kézenfekvő módon kínálták magukat hasznosításra. (Ebben a körben vették igénybe a Sibenbüchnerinnenklostert, a Dorotheerklostert, illetve a Karmelitenklostert.) Ez az elvi szintre emelt elhelyezési minta fokozta a központi irányítás hatását. A döntés soha nem látott egységbe forrasztotta a fenyítőházak térbeli meghatározását (legalábbis a Habsburg Birodalmon belül). Az ugyanis tény, hogy a korai dologházak létesítői nem

²⁸³ STEKL 1978, 129–130.

²⁸⁴ SCHMIDT, Eberhard: *Zuchthäuser und Gefängnisse. Zwei Vorträge*. Göttingen, 1962. Vandenhoeck & Ruprecht, 13.

munkáltak ki építészeti kritériumokat az elhelyezésre. A 16–17. század fordulóján született házak alapítói megelégedtek a kolostorok felhasználásával. Ettől kezdve azonban lényeges különbségek tapasztalhatók az egyes intézetek architekturális adottságai között. Az egyházi (kolostor-) építészet kezdetben meghatározó jellege elenyészett: megjelentek az intézeteket tervező építmesterek; a városok és fejedelmek lehetőségeiktől függően építettek új épületeket, vagy kerestek korábbi, használaton kívüli, más célú (de már nem feltétlenül egyházi) lehetőségeket. Ezzel összefüggésben formálódott az intézetek jellege is. Volt, ahol a biztonsági szempontokat helyezték előtérbe, akadt, ahol a munkáltatási feltételeket, máshol az oktatás-nevelés, megint más helyen a gondozás került a fontossági lista élére. A 18. században Nyugat-Európában a kriminalizálódott, s a büntető igazságszolgáltatásba olvadt intézmények építészeti szempontjai megalapozták a börtönépítészetet, a kontinensnek ezen a táján azonban erről még szó sem eshetett. Így történt, hogy az abszolút kormányzat „visszatért a gyökerekhez”, s ismét a kolostorokat vette számításba.

Kiváló példa a totális intézmények igénybevételére a messendorfi kényszerdologház (Zwangsarbeitsanstalt) épületének kiválasztása 1872. október 3-án, amikor is a valamikori kastélyépületben működött tébolyda kiköltöztetésével jutott elhelyezéséhez a kényszerdologház.²⁸⁵ A hadseregbe sorozás²⁸⁶ és a végvárokba küldés²⁸⁷ is jól érzékelteti az osztrák büntetés-végrehajtási filozófia Magyarországra is erősen kiható felfogását: a totális intézmények cserelhetőségeinek kihasználását a végsőkéig. A megüresedett végvárokba telepített büntetés-végrehajtás a börtön és az erődtábor totális funkciójának hasonlóságán, illetve egyezésén alapult. Erre emlékeztet a laibachi fenyítőház alapítása is, melyet 1754-ben egy kiürített kaszányaépületben helyeztek el.²⁸⁸ Trieszt bűnözőit egy használaton kívüli kastély melléképületébe zárták be.²⁸⁹

Ahol végül is került pénz az építkezésekhez, és volt politikai szándék is hozzá, mint a brünni újépületnél, különféle nehézségek akadályozták a kivitelezést. Brünmben 1770-től 1777-ig folytak a munkálatok, majd végül 1778-ban árvaházat telepítettek az épületbe. 1786-ban nyerhette el fő funkcióját, s költöztetett a fenyítőház az „új” épületbe.²⁹⁰

A fenntartási hiányosságok sorában említendőek sommázva az egészségügyi körülmények igen silány volta, az ellátási (ruháztatási, ételmezési) nehézségek,

²⁸⁵ STEKL 1978, 132.

²⁸⁶ Resolution vom 3. April 1741.

²⁸⁷ Resolution vom 1. August 1766.

²⁸⁸ Dekret vom 27. Juni 1754.

²⁸⁹ HOEGEL 1916, 4.

²⁹⁰ STEKL 1978, 66.

az általános szűkösség minden területen, az ellenőrző rendszerek, igazgatás és megfelelő szakember-garnitúra hiánya.²⁹¹

Mária Terézia uralkodásának utolsó évében ismét szóba jött a bécsi fenyítő- és kényszerdologház (Zucht- und Zwangsarbeitshaus) elégtelensége, s egy önkéntes dologház (Arbeitshaus) felállítására is javaslatot tettek. Erre azonban már csak II. József nagy szegényreformja idején került sor.²⁹² A Sibenbücherinen Klostert legfelsőbb paranccsal egy dologház (Arbeitshaus) és egy javítóház (Besserungshaus) céljaira rendelte. Az önkéntes dologházba azok a munkaképességgel rendelkező, szükséglet szenvedők juthattak be, akik csak így tudtak megélhetéshez jutni. (Ahogyan a bejáratnál elhelyezett felírás is mondta: „a munkát keresők itt munkára lelnek”). A javítóház lakói a rendészeti kihágások elkövetői (Polizeiverbrecher) lettek. Ide csoportosították át az addigi rendészeti fogház (Polizeistockhaus) és a koldusok börtönének (Bettelkötter) addigi lakóit is. A javítóház lakói különbségtétel nélkül bentlétük egész ideje alatt munkát voltak kötelesek végezni.²⁹³ Az önkéntes dologház munkásait kiközvetítették gyárosoknak, illetve vállalkozóknak, 1788-ban példának okáért 48 ilyen szerepelt a bécsi listán. Azoknak, akiket nem engedhettek ki külső munkára, a magisztrátus szövőműhelyt állíttatott föl.²⁹⁴

Hannes Stekl úgy véli, hogy az Ausztriában meghonosított komplex fenyítőházi minta nem más, mint az akkor az egész európai térségben elterjedt multifunkcionális modell átvétele.²⁹⁵ Az osztrák tartományokban felépített rezsimképlet valóban multifunkcionális, s ennek példaképe a német fenyítőházi fejlődés 18. századi, inkább a déli tartományokra jellemző komplex változata volt. Az osztrák fejlődés így nem az északnémet irányba kanyarodott (mind Amszterdamban, mind a Hanza-városokban jellemző volt a specializált intézetek működtetése: külön kezelt árvák, aggok, külön funkcionáló ispotályok és megint külön szervezett börtönök jellemzik ezt a régiót). Pontosan ezért oly nagy jelentőségű a kriminalizálódási folyamat, mert nem a szociális gondoskodásba tört be a büntető igazságszolgáltatás, hanem annak csupán egyik jellegzetes intézményébe, a „kiskriminálisok” fenyítőházát gyarmatosította. Ezzel a korábban alig alkalmazott munkáltatás intézményesülhetett a büntetés-végrehajtásban, s átkerülhetett a reszocializációs eszme is a modern börtön fogalmába. A későbbi alapítások komplexitása a fenyítőházak fő profilját mosta össze más funkciókkal, s dél, délkelet felé haladva egyre halványabbá vált a munkával nevelés és a társadalomba történő visszavezetés célkitűzése. Ellenben az igazgatási és rendészeti kontúrok felerősödtek. A középnekornak a különböző

²⁹¹ STEKL 1978, 65.

²⁹² Asyl- und Werkhaus 1913, 5.

²⁹³ *Wiener Zeitung* 1783. október 29. „Inlandische Nachrichten”.

²⁹⁴ Asyl- und Werkhaus 1913, 6.

²⁹⁵ STEKL 1978, 66.

devianciákat igazságügyi (büntető-) szemlélet alá összevonó felfogása jelent meg ismét, immáron modernizált formában. A központi intézetlétesítési tervek a társadalom perifériális csoportjainak közös kezeléséről szóltak „a bűnözőktől a vétlen szegényekig”.²⁹⁶

33. PROFILTISZTÍTÁS. Az is igaz viszont, hogy a központi irányítás és felügyelet megkönnyítette a funkciók szétválasztását. Amikor a (jog)politikai akarat megértett rá, a hatalom elkezdte megtisztítani az egyes intézeteket a multifunkcionális tehertől, s a tiszta profilú intézetek felé terelte a fejlődést. Ebben a folyamatban a legbiztosabb helyük a büntetés-végrehajtási intézeteknek volt. Az innsbrucki fenyítőház például alapításakor (1725-ben) árvaház (Weisenhaus), dologház (Arbeitshaus) és börtön (Kriminalgefängnis) volt egyszerre. Az épületegyüttesben katonai kórház (Militärspital) is működött. 1785-ben költöztették el a katonai létesítményt egy új épületbe, ami lehetőséget adott az árvaház új, különálló elhelyezésére is. Ekkor lett az intézet általános tartományi fegyintézet (Allgemeines Landes-Criminal Zuchthaus).²⁹⁷ Úgy vélem, ebben az esetben a német Zuchthaus kifejezés már nem a 16. századi fenyítőházi fogalomként, hanem modern értelemben vett büntetés-végrehajtási intézetként szerepel (amit nyomatékosít a „büntető” jelző is), tehát alkalmazhatjuk a ma használatos „fegyház” megjelölést. Hasonlót tapasztalhatunk a bécsi fenyítőház esetében. Az eredetileg az általános fegyelmezési és nevelési gondolat jegyében felállított házból először az árvákat költöztették ki (1743), majd a jozefinista reformtörekvések jegyében 1783-ban a dologházat választották le a fenyítőházzal. Két évre rá kórházat és női börtönt alakítottak ki, hogy 1787-ben egy térbelileg elkülönített elhelyezéssel működő férfi és női fegyházat hozzanak létre császári és királyi alsóausztriai tartományi börtön (k. k. Niederösterreichisches Provinzialstrafhaus) néven.²⁹⁸

A profiltisztítás és a funkciók keveredése, a munkabüntetés és a börtön párhuzamos létezése és önállósága köszönt vissza a 17–18. század során megalapított, német mintájú fenyítőházak megnevezésében is. A fenyítőház (Zuchthaus) általánosan használt megnevezése mellett felbukkant a dologház (Arbeitshaus) úgy is, mint a fenyítőház jellegére utaló meghatározás (Zucht- und Arbeitshaus), de úgy is, mint annak alternatívája (Bécsben, a bűnözőkkel föltöltődött Zuchthausról leválasztották a munkakerülők és koldusok csoportját, s önálló Arbeitshausban helyezték el őket). Prága intézete a Zucht- und Arbeitshaus elnevezés mellett viselte az ősi németalföldi északnémet meghatározást, a Spinnhaust (fonóház), mely utalt az intézetben folytatott mun-

²⁹⁶ STEKL 1978, 67.

²⁹⁷ STEKL 1978, 67.

²⁹⁸ STEKL 1978, 69.

katípusra. A fenyítőházak becsületes karakteréről szóló jogszabályok sajátos értelmezése szerint a fenyítő- és fonóházak nem becstelenítő büntetőhelyek, hanem dologházak (Arbeitshäuser), vagyis a Zuchthaus és Arbeitshaus kifejezést egymás szinonimájaként is használták. Hellmuth von Weber elemzése a fenyítőházak fejlődéséről világossá teszi a definíciós nehézséget, ez pedig a fenyítőház (Zuchthaus) Janus-arcú jelensége. A Zuchthaus a szegénygondozás eszközeként jelent meg a történelemben, és ebben a felfogásban a 20. századi dologházak (Arbeitshäuser) és őrizetesházak (Bewahrungsanstalten) előfutára volt. Büntető igazságszolgáltatási funkciója pedig az átkötést biztosította a 19–20. századi fegyházi (Zuchthaus) modell irányába. Az a tény, hogy a szegénygondozás és az igazságszolgáltatás párhuzamos pályán fejlődött, s jelent meg időről időre egymás mellett, a gyakorlatban nemritkán vegyes, keverékmintát eredményezett. A fogalom „megtisztítása” az egyik legfontosabb feladata és előfeltétele a tudományos vizsgálatoknak. Weber szerint az ideális megközelítés a két funkció határozott elkülönítése.²⁹⁹ A fogalomponosítás a magyar szakirodalomban is elmaradt: a fenyítőházak és a dologházak fogalma „problémamentesen” keveredik a szabadságvesztés-büntetés, börtön, fogház, fegyház terminológiákkal. Más szóhasználattal élnek (s másként fordítanak kifejezéseket) a szegénygondozás, a szociális gondoskodás kutatói, és megint másként a büntetés-végrehajtás szakemberei. Más a történészek, a büntetőjogászok, a kriminológusok és a jogtörténészek meghatározása. Nem különbözött ebben hosszú ideig sem a magyar, sem a német, sem az osztrák tudományosság.³⁰⁰

Az osztrák büntető joggyakorlatban a „fogva tartó helyek” (büntetés-végrehajtási intézetek) megjelenése a hullámozó lakosság Európa-szerte jellemző szaporodásából következett. A Landgerichte érdekeltsége gyenge volt saját fogva tartó intézmények fenntartásában. Miután a fogházban, börtönben tartott vagyontalan bűnelkövetőket és csavargókat tartani, tartásukat finanszírozni kellett, szívesebben választották a hatóságok az ingyenes megoldást. Vagyis a mind nagyobb tömegben megjelenő munkanélkülieket, csavargókat, kriminálisokat inkább kiutasították, száműzték, és ezzel a másik tartomány nyakára küldték. Kedvelt megoldás volt a megbélyegzés, melynek realizálása után, tekintet nélkül az elítélt illetőségére, áttették őt a tartományi határon. A mind tarthatatlanabbá váló helyzet szorította arra az uralkodókat, hogy a nagy „bűnözőcsere” helyett megfelelő fogva tartó helyeket keressenek vagy létesítsenek. Kiváló megoldást kínált ehhez a magyar végházakba történő transzportálás, mely megszabadította az örökös tartományokat bűnözőiktől, s a török háborúk végeszakadtával elnéptelenedett határőrvidéki erődítményekbe exportálhatta

²⁹⁹ WEBER 1941, 427.

³⁰⁰ WEBER 1941, 454.

a büntetés-végrehajtással kapcsolatos problémákat.³⁰¹ (Nem különbözött sokban ettől a gályarabság intézményesített megoldása sem. A birodalom elítélteinek velencei és nápolyi gályákra küldése szabadulás volt a büntetés-végrehajtás terheitől, s egyben a fölös kriminális tömegektől, akiknek visszatérése szülőföldjükre kevésbé volt valószínű.³⁰²) A biztonságos őrzés lehetőségét kínálta a bányamunka-büntetés (*Arbeit in Bergwerken*)³⁰³ és az enyhébb bűnök elkövetőinek besorozása a hadseregbe.³⁰⁴

A *Constitutio Criminalis Theresiana* fentebb már látott kaotikus megoldásaihoz képest (a testi büntetések között nevesített szankció, „mely nyilvános munka által a testet gyötri”; vagy „amelyik a tartózkodás szabadságát korlátozza”, vasban letöltendő, 4–10 évig terjedő vagy életfogytiglan tartó nyilvános munka³⁰⁵ magyar végvárakban, erődítési és sáncmunka, szövő- vagy fenyítőház [*Spinn- oder Zuchthaus*], városi árokásás- és csatornamunka, a szabadság korlátozása börtönben, kitiltás és bellebbezés)³⁰⁶ továbblépést jelentett az a szakvélemény, melyet az Oberste Justizstelle adott 1776-ban a büntetési rendszer enyhítésével kapcsolatban. A halálbüntetés részleges vagy teljes eltörlését abban az esetben látta lehetségesnek, ha annak helyettesítéseképpen megfelelő további büntetési lehetőségek nyílnak. Mindenekelőtt valamennyi tartományban megfelelő büntetőintézetek jönnek létre, olyan házak, melyekben a büntetésre és fegyelmezésre alkalmas munkáltatást biztosítani lehet. Erre épült az 1777. február 12-i legfelsőbb elhatározás, mely a halálbüntetés korlátozásával annak helyébe ajánlotta a testi fenyítést és a szükséges dologházak (*Arbeitshäuser*) létesítését.³⁰⁷ Érdemes figyelni, hogy mennyire keveredik egymással a börtön és a fenyítőház, illetve dologház fogalma. Hasonlóképpen jellemző volt a munka különféle funkcióinak megjelenése.

A felvilágosult döntések előkészítéseképpen bekért újabb szakvélemény, melyet Holger udvari tanácsos és Martini készített el, az eltörölt és eltörölni tervezett középkori büntetések (hadseregbe sorozás, erődmunkálatok, sáncmunka, gályarabság, száműzés, bányamunka, halálbüntetés) helyébe, azok pótlásaként a fenyítő- és dologházak (*Zucht- und Arbeitshäuser*) rendszerét tudta elképzelni. Fenyítőházként olyan intézetet vázolt, mely három osztállyal rendelkezik (nehéz, közepes és könnyű munkáltatásra) a kellő differenciálás érdekében. A fennálló fenyítőházakkal kapcsolatban megállapította, hogy sajnos kevés a jelenlegi hely elegendő számú elítélt befogadására. (Amúgy a

³⁰¹ Resolution vom 1. August 1766.

³⁰² Resolution vom 11. Februar 1716.

³⁰³ Resolution vom 12. Juli 1729.

³⁰⁴ Resolution vom 3. April 1741.

³⁰⁵ HOEGEL 1916, 6.

³⁰⁶ WEBER 1941, 466.

³⁰⁷ HOEGEL 1916, 7.

szakvélemény kitért arra a kérdésre is, hogy más szempontból is fontos lenne a fenyítőházak működtetése, hiszen rendkívüli szükség van a súlyos bűnelkövetők, a foglyok, a kiskriminálisok, a nőszemélyek, a tébolyultak, a betegek megfelelő elkülönítésére.³⁰⁸

34. A MAGYAR BÖRTÖNÜGY ÁLLÁSA. A vármegyei statútumokban a 15. század környékén jelennek meg, s majd csak a 17–18. század fordulójától sűrűsödnek meg a börtönbüntetéssel számoló jogszabályi rendelkezések. Ez a fejlődés valóban jellemzi a börtön elterjedésének-megjelenésének szakaszait; de semmiképpen sem jelenti azt, hogy a mohácsi vészt megelőző Magyarországon a jog és a gyakorlat ne ismerte volna a tömlöc intézményét. A tudományos tévhitek terjedésére kiváló példa az 1723: 12. törvénycikk esete. Valamiért bekerült a szakmai köztudatba, majd szinte kötelezően citált megállapításként bukkant fel a büntetésvégrehajtás-történeti szakirodalomban, hogy „határozott tartamú szabadságvesztést először III. Károly alatt az 1723:XII.tc. állapított meg”.³⁰⁹ Ez ötven esztendővel később már a következőképpen hangzott: „Magyarországon például az 1723. évi 12. tc. volt az első, amely a hamis vád büntetésére szabadságvesztést írt elő.”³¹⁰ Most azt nem is tekintve, hogy a törvénycikk nem a hamis vádról, hanem a harmad- és negyedíziglen elkövetett vérfertőzés büntetéséről rendelkezett, az állításnak a szabadságvesztésre vonatkozó megállapítása téves. Egyrészt, mert a nevezett artikulusz vonatkozásában talán a határozott tartamú (két, illetve három esztendőről szóló a törvényszöveg) szabadságvesztésre lenne igaz, különösen a szerző egy másik megállapításával összhangban: „korábban ez a büntetési nem jogrendszerünkben ismeretlen volt.”³¹¹ Ez az állítás sem a dekrétumok tükrében, sem a gyakorlat ismeretében nem állja meg a helyét. Mint láttuk, a középkor évszázadaiban még a legfelsőbb jogalkotói szinten is megjelent a börtön mint büntetés.

Másrészt ingatag a tézis a határozott tartamú szabadságvesztésre nézve is: jogrendszerünkben igenis jelen volt a meghatározott időre történő elítélés, amit Bónis György,³¹² Király János³¹³ és Varga Endre³¹⁴ szerintünk meggyőzően bizonyított.

A hosszú, elnyúló történeti folyamatban megerősödő börtön (és börtönbüntetés) a 18. századra kiérlelt formákkal, tradicionális gyakorlattal rendelkezett. Évszázadok alatt alakultak ki azok a tömlöcre jellemző vonások,

³⁰⁸ HOEGEL 1916, 8.

³⁰⁹ SZÖLLŐSY 1930, 32.

³¹⁰ LUKÁCS 1980, 241.

³¹¹ LUKÁCS 1980, 242.

³¹² BÓNIS 1962, 189.

³¹³ KIRÁLY 1894, 287.

³¹⁴ VARGA 1958, 563, 705, 985. stb.

melyek ezután egészen a polgári forradalmakig és polgári átalakulásokig, sőt jóval azon túl is éltek és hatottak. A 18–19. század első és utolsó magyar fenyítőházi kísérletéig, a reformkori fogházjavító mozgalomig, s az első reformbörtönökig a tömlöcügy egyszerűsége és ötlettelensége szembeötlő. A tömlöc sokszínűségében még csak nem is a legerősebbek közé tartozó hányad a büntetés-végrehajtás, nehezen bontakozik a szakmaisága is. Meghatározó végrehajtási karakter híján a közös szempontok domináltak (mint az őrzés-biztonság). A 17. századtól a tömlöccel egybekapcsolt (külső) munkáltatási kísérletek alkalmi felvillanásai nem voltak elég erősek ellensúlyozni a börtön jelentéktelenségét a büntetési rendszer többi elemével szemben. A rendiség évszázadaiban az államhatalom, az uralkodó elit híján a jogismeret-terjesztés egyéb eszközeinek, nehezen mond le a nép nevelésének, a jogkövetésre szoktatásnak, a bűnözéstől való visszatartásnak bevett technikájáról, vagyis a büntetés végrehajtásának nyilvánosságáról. A börtön a maga elszigetelt világával nem szolgálta ezt a célt.

Olyan szempontok, mint a munkáltatás, egészségügy, oktatás, lelki gondozás és mindezekkel együtt a jobbítás, a visszaillesztés a társadalomba elvértve bukkantak csak fel a magyar tömlöcügyben, s az is csak a 18–19. század fordulójához közelítve. Ebben a kérdésben radikálisabb álláspontot képviselt a bécsi kormányzat a maga felvilágosult elképzeléseivel. Próbálkozásai azonban többnyire megtörttek a tömlőhálózatot működtető vármegyékben szerveződő rendi ellenálláson.

Legfontosabb jellemzője talán a börtönállapotoknak, hogy a törvénykezési jogosultságokhoz kötődően a tömlöcrendszer az uradalmi, vármegyei, városi bíróságok szerkezetéhez igazodott, kevésbé központi kezdeményezésre vagy irányítás alatt, többnyire a helyi igazságügyi igazgatás részeként. Így a tömlöcnek nem lehettek egységesen alkalmazott szabályai; a tömlöcrendtartások (már ahol egyáltalán voltak ilyesmik) még uradalmanként, váranként is változtak. A rabok leginkább a börtönőr kénye-kedvének voltak kitéve. A hasonlóságok, melyek felfedezhetők a végrehajtásban, éppen a feltételek hiányából következnek. A tömlöcviszonyok három döntő tényező által befolyásoltan alakultak: a fogva tartás helyének, a súlyosbítás igényének és a társadalom általános megítélésének függvényében. A rendi büntetőgyakorlatban a szabadságvesztés a szabadságbüntetések, a testi büntetések és a munkabüntetések bonyolult, állandóan változó arányú, kombinált szankciónemévé vált. Mint fentebb láttuk, a rendi büntető gyakorlatban egy év börtönt azonosítottak száz bot- vagy korbácsütéssel, három év tömlöcöt pedig a halálbüntetéssel. Az ítélkezési gyakorlatban nem ritkák az olyan esetek, mikor a több éve börtönben sínylődő rab előzetes fogva tartását „beszámítva” az ítélet után nyomban szabadon engedik, letöltöttnek tekintve büntetését, miként történt az Tánczos János ügyében „vérben való nyavalyás létét recognoscallyák complex társai, addig

való árestumával meg elégszik a Nemes Hadi Törvény, azontul mingyárt szabadullynan fel”.³¹⁵

A tömlőc fenti jellemzői nem engedték meg a foglyok közötti differenciálást sem. „Mindenféle rangú megrögzött és kezdő gonoszok, vigyázatlan tettekért befogott ifjuncok és örültek minden különbség nélkül együvé zártak... a legteljesebb joggal úgy lehetett tekinteni, mint legcélrányosabb iskolát, hol a föld alatti osztály jövőendő lakosainak oktatói s múltban vezetői állandóan neveltesenek” – jellemezte a 19. század kezdetének tömlőcviszonyait a vármegyében a korabeli híradás.

35. VÁRMEGYEI BÖRTÖNÖK. A magyar rendi alkotmányon belül a vármegye egyik legkézenfekvőbb ismertetőjegye volt a törvénykezési funkció gyakorlása. Miután általános vélekedés szerint a megyei autonómia kezdetei a bíraskodási jog elnyeréséhez és gyakorlásához köthetők, aligha különös, hogy az ítélkezés mintegy gyűjtőpontja lett a legkülönbébb vármegyei feladatok szervezésének. A magyar országgyűlés a 17. század végén kénytelen volt Esztergom megye helyzetével foglalkozni, minthogy a vármegye „Újvár elvesztésével egészen hódoltsággá lett”, hogy az ítélkezéshez „kényelmes, biztos és bátor helye” legyen, a rendek „megállapítják, hogy mostantól, jövőre e vármegye gyűlései vagy törvényszékei Rév-Komárom városában tartandók”. E konkrét eset kapcsán szögezte le a diéta, hogy az igazságszolgáltatás szükséges kelléke lévén „minden megyének biztos székhelye legyen, hol az ilyen igazságszolgáltatást eszközölhesse”. A vármegyei székhely kérdésével a korábbiakban is számtalanszor foglalkozott a magyar országgyűlés, ekkor azonban általános törvényi elvárás szintjére emelkedett az állandó megyeszékhelyek kialakításának gondolata.³¹⁶

A török háborúk és a Rákóczi-szabadságharcot követő országrendezés egyik fontosabb intézkedéseként az országgyűlés továbblépett. Előírta a megyeszékhelyen emelendő megyeházak létesítését. Elrendelte, „hogy mindazok a megyék, melyeknek megyeházuk még nincsen, ilyet gyűléseik s törvényszékeik tartása, levéltáruk s okleveleik megőrzése, a gonosztevők s foglyaik őrzése és a végrehajtások eszközzése végett, biztos és amennyire lehet, magoknak a megyebelieknek is nagyobb kényelmére, mindegyik megye közepén fekvő helyen, és (ha lehet) városokban vagy nagyobb és kiváltságos mezővárosokban szerezzenek”.³¹⁷ Amennyiben a vármegye választása oly helyre esett, a földes-

³¹⁵ MNL OL, G. A Rákóczi-szabadságharc levéltára, 26. V.2.h.

³¹⁶ 1681:50. tc. Esztergom megye törvényszéke vagy gyűlései Rév-Komárom városában tartandók.

³¹⁷ 1723:73. tc. annak a helynek a földesurak birtokain leendő átengedéséről, ahol Tolna és más hasonló állapotban levő megyék törvényszékeiket tartsák, hivatalos irataikat őrzik és a törvényhatósági hatalmat gyakorolják.

urak, a szabad királyi városok magisztrátusai, a bányavárosok vezetői kötelesek voltak – igaz, méltányos ár ellenében – a megfelelő helyet „kihasítani” és rendelkezésre bocsátani.

Zala vármegye közönsége a megyeházát kezdetektől az egerszegi várban tervezte megépíteni. 1830-ban a vármegye összeíratta a megyei épületek listáját és történetét. Ebből kerekedik ki az olvasó előtt a vármegyeháza története.³¹⁸

Azon a területen, ahol végül is a vármegyeházát fölépítették, régóta erődítmény állott. Még 1538-ban kérelmezte Kecsei Márton veszprémi püspök Ferdinánd királytól Egerszegen vár építésének engedélyezését, hogy abban a menekült veszprémi káptalan oltalmat találjon. Ez 1541-et követően megtörtént, s változó jelentőséggel, de mindig funkcionált vár a településen. A 17. században (különös tekintettel Kanizsa várának 1600-ban történt elestére) a Dráva–Balaton főkapitányság vicegenerálisának székhelyévé lett.³¹⁹ A vár biztonságát az őt körülölelő mocsaras terület, a Zala folyó, a Viszlaréti-patak és a Válicka menti lapos berek biztosította.³²⁰ 1611. október 6-án Zala megye Lövőn tartott közgyűlésében határozat született arról, hogy ezen a helyen sánccal körülkerített várat építsenek.³²¹ 1664-ben a szentgotthárdi csatatér irányába tartó nagyvezér felgyújtatta a várat, és elpusztította azt.³²²

1675. október 21-én Batthány Kristóf, a dunáninnyi terület főgenerálisa szorgalmazta a vár felújítását és továbbfejlesztését, amiről a közgyűlés ismét helybenhagyólag határozott. Ennek ellenére a megyeházát nem építették fel a várban, sőt a vár is erősen pusztulni kezdett.³²³ Mint ismeretes, 1702-ben a bécsi haditanács rendeletére lerombolták a várat.³²⁴ 1725. július 30-án gróf Batthyány Lajos főispáni helyettes a közgyűlésben ismét fölvetette a megyeháza megépítésének gondolatát. A közgyűlés ismét rábólintott. Addig is a várat kijavították,³²⁵ s miután a közgyűlés úgy határozott, hogy magánházaiban továbbiakban nem ülésezik, a várban tartották a közgyűléseket. (Miután Kanizsát 1690-ben visszafoglalták, katonai szempontból Egerszeg vára jelentőségét veszítette.) Ettől fogva inkább mint a megye székhelye, s a hatósági tevékenységet befogadó épületegyüttesek kialakításának fundusa lett fontos. Kisebb tulajdonjogi

³¹⁸ „Jelentése Nagy Antal főszolgabírónak a T. N. Vármegye épülettyejeinek lett öszve írás-árul”. ZML IV. 1. b. 1830 No 3122. külfeten: „Zalaegerszegi megyei épületek öszve írása”.

³¹⁹ BÉKEFI Remig: *A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban*. Budapest, 1907. Kilián Kiadó, 13. és DELY Károly (szerk.) *Vártúrák kalauza*. Budapest, 1976. Medicina Kiadó, 324, 330.

³²⁰ KISS 1984, 573. Erre még: KOVÁCS Béla: *Zalaegerszeg története*. Zalaegerszeg, 1955. A Hazafias Népfront kiadása és PESTHY Pál: *Zalaegerszeg múltja és jelene*, Zalaegerszeg, 1931. A szerző kiadása.

³²¹ MNL ZmL IV. 1. b. 1830. No 3122.

³²² BÉKEFI 1907, 13.

³²³ MNL ZmL IV. 1. b. 1830. No 3122.

³²⁴ DELY 1976, 330.

³²⁵ KISS 1984, 573.

villongást követően (a várhely a tulajdonos földbirtokos, a veszprémi püspök³²⁶ hozzájárulásával volt csak felhasználható) építeni kezdték a curialis házat, „a Domestica Cassa költségén”. Az 1729. január 27-i közgyűlés jóváhagyta a mestereberekkel kötött szerződéseket, s a munka megkezdődhetett.³²⁷ 1730 és 1732 között a bécsi építész Franz Allio tervei szerint megépült Zala vármegye megyeházája.

A vasi vármegyeháza története kevésbé kalandos történet. Az 1578. évi országgyűlés döntése alapján a törökök szigetvári diadala után mindinkább támadásnak kitett „vasvári káptalan, az ő pecsétjével és jegyzőkönyvével együtt Szombathelyre, mint biztosabb helyre áttegyék, minthogy ennek a káptalannak a fekvőjóságai nagyobb részben a Rába folyón innen vannak”.³²⁸ Ezzel Szombathely központ szerepe egyértelművé vált, nem véletlen, hogy a megyei rendek Vas vármegye székhelyeként is a várost jelölték meg.³²⁹ A közigazgatási központtá váló helységben a megye hatóságai székház építését vagy vásárlását kezdeményezték, amit azonban a város földesura, Draskovich György győri püspök egészen 1649-ig megakadályozott. Akkor (nem kevésbé az ellene indított, „a győri káptalan és Győr-, meg Vasvármegyék, és sok nemes személy, valamint a győri püspökségnek alávetett és az országgyűlési sérelmekben felsorolt mezővárosok és faluk” által kezdeményezett országgyűlési bizottsági vizsgálat³³⁰ a Szombathelyen működő vasvári káptalan panaszának³³¹ hatására) hozzájárult ahhoz, hogy a vármegye „a várterületen kívül, polgári házat vagy telket vehessen avagy építhessen”. 1651-ben a vármegye megvásárolta Bornemissza Orsolyától fia, Festetich Pál kőházát, melybe a megye adminisztrációja be is költözött.³³² Ez a ház és telek (a régi Megyeháza) lett azután (a volt oskolaházzal együtt) magva az 1775 és 1779 között Chevreux Adrian mérnökkari kapitány és bizonyos Eörsi mérnök tervei szerint épített, módosított formájá-

³²⁶ A város 1247-től már dokumentummal is bizonyítottan a veszprémi püspökség fennhatósága alatt állott. 1266-ban pedig IV. Bélának köszönhetően Egerszeg a veszprémi káptalan tulajdonába került. Kiss 1984, 573.

³²⁷ MNL ZmL IV. 1. b 1830. No 3122.

³²⁸ 1578:20. tc. A vasvári káptalannak áthelyezése Szombathelyre.

³²⁹ C. HARRACH Erzsébet – Kiss Gyula: *Vasi műemlékek*. (Településtörténet, építészettörténet, művelődéstörténet.) Szombathely, 1893. Vas Megyei Tanács, 393.

³³⁰ 1647:113. tc. A győri püspök úr ellen emelt panaszokat az esztergomi érsek és az országbíró urak más bírának is az odavonásával, ügydöntőlegesen vizsgálják meg.

³³¹ 1647:120. tc. A vasvári egyház káptalana tagjainak a házai, a földesúrnak járó adótól mentesek legyenek.

³³² SOMOGYI József: Vasvármegye önkormányzata és közigazgatása. In SZIKLAY János – BOROVSKY Samu (szerk.): *Vasvármegye*. Budapest, 1898. Apollo Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság (Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monográfiája), 253.

ban mindmáig álló és funkcionáló vármegyházának, az első olyan alkotásnak, „mely rangot adott a városnak”.³³³

Szombathelyen tehát szó sem lehetett arról, hogy a várba telepedjen be a vármegye. Részben azért, mert, mint láttuk, azt kifejezetten kizárta a győri püspök, részben pedig mert ugyan Széchenyi György romos állapotából 1679-ben helyreállíttatta, az 1710. évi tűzvészben az erődtítés elpusztult, s többé már föl sem épült.³³⁴ Amikor azután Szombathely legendás városépítője és fejlesztője, a szombathelyi egyházmegye első püspöke, Szily János palotáját építtette, lerontatta a régi vár még megmaradt falait, s bástyáit.³³⁵ Az egykori vár köveit a helyén felépülő püspöki palota építkezésénél használták fel. Hosszú ideig a vármegyháza és a püspöki palota határozza meg Szombathely városi arculatát.³³⁶

Pest-Pilis vármegye székhelye a középkorban már Buda vára volt. A török kiűzését követően az addig Fülekre, Szécsénybe, Losoncra visszahúzódó vármegyei adminisztráció visszatérhetett egykori székvárosába. Ám a vármegye ekkor konfliktusba keveredett főispánjával, a nádorral, s a Palatinus által 1689-ben megvásároltatott budai székház mellé 1696-ban párhuzamosan Pesten is kialakítottak egy adminisztrációs központot. A rendek nem kedvelték Budát, a várost, ahol magyar ember még bíró sem lehetett. Aligha véletlen, hogy 1780-ban bérbe adták, majd 1806-ban eladták a budai székházat, míg a pesti oldali vármegyházát gondos fejlesztéssel bővítették és alakították.³³⁷

Az 1696-ban, a középkori maradványok felhasználásával emelt székház a 19. századra már szűknek bizonyult, ezért 1804-ben megkezdték bővítését. Hild János 1811-ig irányította a középső tömb munkáit, Hofrichter József 1829 és 1832 között dolgozott a keleti, hátsó traktuson, míg ifj. Zitterbach Mátyás 1838 és 1841 között fejezte be az épületegyüttest a nyugati, korinthuszi oszlopos középízzel díszített szárnyal.³³⁸

Nógrád vármegye közgyűlése a török háborúk miatt hosszú ideig nem lelt állandó központra. A többnyire Gyarmatra hirdetett közgyűléseket a török terjeszkedése mind északabbra szorította, s Gácson, Füleken, Szécsényben, Hol-

³³³ NÉMETH Adél: *Szombathely*. Budapest, 2000. Medicina Könyvkiadó Rt. (Magyar városok), 24.

³³⁴ KISS 1984, 457.

³³⁵ KÁRPÁTI Kelemen: Szombathely. In SZIKLAY János – BOROVSKY Samu (szerk.) *Vasvármegye*. Budapest, 1898. Apollo Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság (Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monográfiája), 121.

³³⁶ AMBRUS Lajos – VÁRADI Gábor: *Szombathelyi képek*. Szombathely, 1997. Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzata, 53.

³³⁷ DEDEK-CRESCENS Lajos: A vármegye története. In BOROVSKY Samu (szerk.) *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye*. I. (Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monográfiája). Budapest, 1910. Országos Monográfia Társaság I/314.

³³⁸ CZELLÁR Katalin – SOMORJAI Ferenc: *Magyarország*. Budapest, 1998. Medicina Könyvkiadó Rt., 208.

lőkön, majd a 16. században már Zólyomban és Besztercebányán volt kénytelen a vármegye nemessége összegyűlni hivatalos ügyeinek intézésére.³³⁹ A 17. század második felében állandósult a füleki centrum, de a megyének praetoriális háza ekkor még nem volt. Az 1695. február 7-én tartott közgyűlés többek között döntött az önálló vármegyeháza megépítéséről, ezt azonban a századforduló viharos eseményei, a Rákóczi-szabadságharc megakadályozták.³⁴⁰ A közgyűlés a 17. században gyűléseit főként a főispán birtokain tartotta, a 18. században már a legkülönbébb helységeken, Losoncon, Kékkőalján, Szécsényben, Balassagyarmaton, Primócon, Tarnócon, Bussán, Nógrádmарcalban, Ludányban és Herencsényben.³⁴¹

A 18. század utolsó harmadában a szügyi kastélyban zajlottak a vármegye közgyűlései, egészen 1790-ig, mikor is székhelyét a néhány évtizede dinamikusan növekvő és erősödő Balassagyarmatra tette át. Egyelőre jobb híján az 1753-ban épített, megüresedett volt kaszárnyában jelölték meg a székházat.³⁴² Tihanyi Ferenc alispánnak következetes szervező munkájának köszönhetően a korábbi, immáron szűknek bizonyuló megyeházából 1835. október 19-én átköltözhetett Nógrád vármegye adminisztrációja és közgyűlése az új székházba.³⁴³

A Nógrád vármegye klasszicista stílusú, hatalmas közgyűlési teremmel kialakított új megyeháza³⁴⁴ 1832 és 1835 között épült. „A Kasselik Ferenc által tervezett épület a vármegye közigazgatásának méltó körülményeket biztosított.”³⁴⁵

A tömlöcök története szerves összefüggésben alakult a vármegyeházák históriájával. Mint láttuk, az 1723. évi országgyűlés a vármegyék székházait a tömlöcökkel egységben képzelte el „a gonosztevők s foglyaik őrzése és a végrehajtások eszközlése végett”. Ebből a szempontból a Zala vármegyei közgyűlési iratok tanúsága szerint a tömlöc életében az 1725. esztendő alapvető volt, ugyanis amikor a július 30-i közgyűlésen a rendek a vár helyreállításáról döntöttek, egyben kijelöltetett a tömlöc helye is, mely magától értetődően került a várba. 1754. szeptember 10-én és 1761. október 26-án tartott közgyűlések jegyzőkönyvei azt bizonyítják, hogy ekkor kezdődött és folyt az épületegyüttesen

³³⁹ REISZIG Ede: Nógrád vármegye története 1867-ig. In BOROVSZKY Samu (szerk.): *Nógrád vármegye*, Budapest, 1911. Országos Monográfia Társaság (Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monográfiája), 451.

³⁴⁰ REISZIG 1911, 465.

³⁴¹ REISZIG 1911, 476.

³⁴² HARASZTHY Lajos: Balassagyarmat. In BOROVSZKY Samu (szerk.): *Nógrád vármegye*. Budapest, 1911. Országos Monográfia Társaság (Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monográfiája), 704.

³⁴³ REISZIG 1911, 506.

³⁴⁴ HARASZTHY 1911, 704.

³⁴⁵ REITER László: A balassagyarmati börtön építéstörténetének levéltári forrásai. In Nagy Iván Történeti kör Évkönyve. Szerk. TYEKVICSKA Árpád. Balassagyarmat, 1994. Kiadja a Nógrád Megyei levéltár Balassagyarmati Részlege 86.

belül a tömlöcház építése. 1798. április 24-én kelt közgyűlési határozat értelmében a vár fundusához még egy házhelyet csatoltak, mely lehetővé tette a fogház kibővítését.³⁴⁶ Az új fogház építkezései az 1811. évi döntések eredményeképpen indulhattak meg. A közgyűlési határozat szerint „hogyan ezen újonnan építtendő Tömlöczök munkája mennél alkalmasabb és értelmesebb Mester emberekre biztasson, azért Sümeghy József Cs. K. Tanácsos és Első All Ispán Úrra bízattatik, hogy a jövő Xber 20^{ik} napjára” a mesterembereket egybehívja, s a legjobb ajánlatoknak megfelelően szerződéseket kössön meg.³⁴⁷ A tömlöcöt a vármegye saját költségén építtette.³⁴⁸ A közel két évtizedes munkára 1818-ban tettek pontot. Az építkezés históriája azonban ezzel nem ért véget. Az új börtön építését a Helytartótanács keményen ellenőrizte. A számadást, a finanszírozási technikákat egyaránt rigorózus revízió alá vonták. Az építkezésnél megmaradt anyagokról, eszközökről részletes és aprólékos kimutatásokat kért s ellenőrizt.³⁴⁹ Az utólagos ellenőrzés során anomáliákat tártak fel a téglabeszerezéseknél, és a „cassák körüli zavarok” miatt 1825-ben vizsgálatot kértek számos kérdésben. Igazolást többek között arról, hány téglát építettek be ténylegesen a falba, vagy miért kaptak előleget a munkavezetők.³⁵⁰

A kissé homályos ügy körüli vizsgálat nem volt egyedülálló. Sümeghy József egykori alispán, akkoriban tanácsos házhelyét, mely a várkör területére esett elcserélte a megyével, s ezzel a curialis fundust megnövelték, miközben Sümeghy a városban egy jelentősen nagyobb és értékesebb lakóingatlanhoz jutott. A cserét a megyei közgyűlés 1814. november 7-én jóváhagyta. A főispán-kormányzó azonban észrevételezte a vármegye „cassainak rendetlen vezetését”, s arra hivatkozva, hogy az ingatlancseréhez a vármegye elmulasztotta beszerezni a felsőbbbség engedélyét, vizsgálatot rendelt el.³⁵¹ A kiküldött bizottság véleménye szerint ugyan az értékarányosság valóban nem állott fenn, sőt a felújítási költségek között is jelentős különbség mutatható ki (míg Sümeghy házára 18 245 forintot költöttek, a porkolábházra mindössze 13 712-t), az ügylet érvénytelenítését nem javasolta. Véleménye szerint az ügylet érvénytelenítése komoly problémákat okozhat, ugyanis Sümeghy már tovább is cserélte a házat, s a további cseréket is érintené a döntés. Emellett megállapította, hogy a csere közhasznú volt, mert emiatt nem kellett a várban külön porkolábházat létesíteni, az elcserélt volt alispáni lak kiválóan megfelelt erre a célra. Miután így csupán felújításra, s nem építkezésre kellett költeni, még jelentősebb pénz-

³⁴⁶ MNL ZmL IV. 1. b. 1830. No 3122.

³⁴⁷ MNL ZmL IV. 1. a. 1811. október 29. No 41.

³⁴⁸ MNL ZmL IV. 1. b. 1830. No 3122.

³⁴⁹ Vö. az építkezésnél fennmaradt vasárak pontos lajstromát: MNL ZmL, IV. 1. b. 1818. No 236.

³⁵⁰ Számvevő Jelentés 1825ik December Holnapnak 19dik napján tartatott közgyűlés Jegyző könyvének 3156. számához ZML IV. 1. b. 1826. No 2940.

³⁵¹ MNL Zml IV. 1. a. 1824. december 13. No 2406.

maradvány is konstatálható volt az eredeti költségtervhez képest. Egyébként pedig a rabok biztonságos őrzéséhez is hozzájárult a határozat.³⁵²

Vas vármegye ún. régi tömlőceit az új vármegye házának építésével egy időben létesítették az 1770-es években. Ez a relatíve új, a fény századának darabjaként, a nagy francia forradalomtól évtizednyire született épület börtönfertályán a későbbi (de nem túl távoli, generációval utóbb véleményt formáló) kritikus szerint „vadak barlangjai”, „az erkölestelenség tanyái”, „gonoszra oktató iskolák” voltak. A „megromlott erkölcsök szemétházai”, a „gonoszság iskolái” architektúráisan megszolgálták jelzőiket. A börtönök középkori fel fogásban, főként föld alá telepített „sötét tömlöczként” kínálták megalázó és testgyötrő szolgáltatásaikat.

36. A SZABADSÁGVESZTÉS-BÜNTETÉS A VÁRMEGYEI STATÚTUMOKBAN. Kolozs megye 1741. június 3-i gyűlésében unanimitas J. Cottus concludáltatott. „Az nemes járásban ha comperiáltatnak, hogy a forspontos falusi emberek Marhájokat eladják, és azok helyében más vono marhákat nem szereznek, V. Tiszt atyánkfiai azokat comperta rei veritate megtömlöcöztessék.”³⁵³ Ez a rendelkezés korántsem egyedülálló: a törvényhatóságok a 17–18. században sorra alkották statútumaikat, amelyekben büntető szankcióként a szabadságvesztés szerepelt. Különösebb válogatás nélkül felsorolunk néhányat: Abaúj vármegye 1612-ben³⁵⁴ Torna vármegye 1656-ban³⁵⁵ Kraszna 1723-ban³⁵⁶ Lipó 1730-ban³⁵⁷ Szepes vármegye 1747-ben³⁵⁸ Pozsony vármegye 1762-ben³⁵⁹ Turóc 1795-ben³⁶⁰ és Bereg vármegye 1797-ben.³⁶¹ Ezek csupán példák, a felsorolást bekezdéseken keresztül folytathatnánk.

37. TÖMLÖCÉPÍTKEZÉSEK. A törvényhatóságok ugyanakkor nem idegenkedtek a korszerűsítéstől, ami némi kivételtől eltekintve nem annyira valamiféle felvilágosodott megújulás irányába fordulást jelentett, hanem a meglévő keretek tisztázását, a börtönviszonyok rendezését, az őrzés és a rabdolgoztatás szabályozását. Ennek esélyt adott a Mária Terézia által elrendelt székházépítési program, mely új építésű tömlöcek sorát hozta létre. Ezek létesítésekor át kellett gondolni a tömlöcrendet, a törvényhatóság és a börtön fizikai és processzá-

³⁵² MNL Zml IV. 1. b. 1824. No 2406.

³⁵³ C.S. I. 408.

³⁵⁴ C.S. II/1.86.

³⁵⁵ C.S. II/1. 218.

³⁵⁶ C.S. I. 672.

³⁵⁷ C.S. IV/1. 740.

³⁵⁸ C.S. II/1. 471–473, 478–479.

³⁵⁹ C.S. IV/1. 858.

³⁶⁰ C.S. IV/1. 890.

³⁶¹ C.S. II/1. 502.

lis viszonyát, az őrzésszervezést. Korai eredményként könyvelhető el, hogy a börtönépületeknek földfelszíni traktusai is voltak már, az emeletes épületek lehetőséget adtak a nemek szerinti elkülönítésre, s halvány nyomai mutatkoztak az enyhébb és súlyosabb bűnözők külön termekbe zárására. A tömlöc és a vármegyeház fizikai közelsége (egysége) olyan szempontokat is fölvetett, mint az egészségügyi felügyelet (járványok, fertőző betegségek megelőzése, illetve orvoslása) s a gondoskodás a tisztaságról (szagviszonyok), az őrzésbiztonság kérdései (zendülések, kitörések megelőzése, illetve kezelése). A költségméréséklés igénye megnyitotta a gondolkodást a rabok munkáltatásáról.

38. URADALMI TÖMLÖCÖK. Saját kutatásai nyomán, valamint Bónis György, Eckhart Ferenc és Varga Endre eredményeire támaszkodva állapította meg Kállay István, hogy a poena temporalis intenzív térhódításának, áttörésének kezdete a 17. század közepe tája.³⁶² Varga Endre (ki hasonló következtetésre jutott: ő a 16–17. század fordulójára tette a változás idejét), a gazdasági viszonyok fejlődésével magyarázta a börtönbüntetés elterjedését. Feljebb már említettük, hogy a nem városi jogban a tömlöc általában a szegényebb néposztályok büntetése volt. A bebörtönzés azonban egyben munkaerejétől is megfosztotta a földesurat, aki ennél fogva kerülni igyekezett a törvénykezésben a carcercert. A helyzet akkor változott meg, amikor a termelési technika fejlődése és a majorsági gazdálkodás előretörése arra indította a gazdálkodó nemeseket, hogy saját kezelésükben álló birtokaikat növelve csökkentseék a jobbágytelkek számát. A jobbágyok egy része „feleslegessé” vált – egyszeriben megteltek a tömlöcök; a bírót immáron semmiféle megfontolás nem tartotta vissza a börtönbüntetés kiszabásától.³⁶³

A 16–17. századi úriszéki peranyagban, ha nem is nagy gyakorisággal, de már előfordultak carcerre szóló ítéletek. 1582-ben a szalónaki uradalom úriszéke elítélte egy horvát kóborlót, aki több pincét föltört. „Ilyen törvénye lett: hogy az Úr Ő Nagysága fogsággal büntesse mind addiglan, míg Ő Nagysága akarja, vagy három vagy négy esztendeig...” 1648-as keltezésű az az ítéletlevél, amelyik a földesúr kastélyából méhkasokat tolvajló jobbágyot bűnösnek találta. „... ezen dominus fogságában esztendeig való rabságra sentenziáztatnak” azok a jobbágyok, akik izgattak a földesúr ellen. Évre rá a pannonhalmi úriszék ítélte „mostan két esztendeig való vasra” az ékiet és szentmártoniakat fosztogató Gyarmathy Györgyöt.³⁶⁴ A legkülönbélebb helyeken találhatunk „börtönöket”. A lócsi uradalom úriszékének egyik tárgyalási jegyzőkönyvében olvasható: a földesasszony (domina) „...Fellaitor Janczi neuö szolgálath gonosz cheleke-

³⁶² KÁLLAY 1985, 297.

³⁶³ VARGA 1958, 22.

³⁶⁴ VARGA 1958, 67, 376, 705, 985.

detiertht megh fogatotht volna, Es az kapu felen valo szobaba lanczra tette volna”.³⁶⁵ Ez esetben a börtön a földesúr kuriájának egyik helyisége, a kapu melletti szoba. Nyilván érezhették, hogy nem feltétlenül biztonságos az egyéb célra használatos szoba, s ezért verték vasra a lator Fellaitor Jancsit.

A perek vádlottai leginkább jobbágyok voltak, de már Varga Endre figyelemztetett arra, hogy bár a nemességnek nem volt kedvelt büntetési neme a tömlőc, alkalmanként előfordultak carcerre történő elítéltetések.³⁶⁶ Hajdú Lajos a 18. század végi rabtabellákat ismertette. Ezekből kiderült, hogy ekkor már számos nemest marasztaltak börtönre, részben kegyelmi büntetésként, részben a nemesekre ki nem szabható testi büntetés helyettesítőjeként.³⁶⁷ A korabeli feljegyzésekből, jegyzőkönyvekből, periratokból és jelentésekből tehát kiderült, hogy nemes és nemtelen egyaránt bűnhődött börtönbüntetéssel. Ehhez még hozzáfűzhetjük azt is, hogy szinte minden cselekményre szabtak ki szabadságvesztés-büntetést, ami logikusan következett helyettesítő funkciójából is.

39. A KÖZPONTI INTÉZETEK HIÁNYA. A 18. századot megelőzően tehát Magyarországon a szabadságvesztés-büntetés végrehajtása a megyei, városi, esetleg úriszéki tömlőcök hálózatára támaszkodhatott.³⁶⁸ A szabadságvesztés-büntetés lassú magyarországi terjedése is ezen a helyi szinten regisztrálható, a büntetés-végrehajtási hálózat tétova kiépítése is itt zajlott le. A tömlőc jellegzetesen processzuális elkötelezettsége hosszú ideig azt eredményezte, hogy büntetésként is a büntető igazságszolgáltatás szervezeti körében maradt. Vagyis tömlőcöt ott üzemeltettek, ahol a törvénykezés folyt, a kettő szerves egységét a 19. század második feléig Magyarországon nem sikerült megbontani. Annaira természetes volt a szabadságvesztés-büntetés végrehajtásának az elsőfokú ítélkező hatósághoz telepítése, hogy évszázadokig fel sem vetődött az uradalmi-városi-vármegyei törvénykezéstől elválasztott büntetés-végrehajtó intézmény(ek) életre hívása.

A bécsi kormányzat saját céljaira hagyományos, az örökös tartományokban bevett birodalmi megoldásait vette igénybe. Koncepciós pereinél, mint a protestáns prédikátorok esete, szívesen alkalmazta a gályarabságot, mely a veszélyesnek mondott ellenfeleiktől megszabadította az adminisztrációt. A politikai (állam-) foglyokat néhány, a birodalom nem magyar fertályán fenntartott várbörtönben (Kufstein, Olmütz, Spielberg) őrizték. Az elsősorban külföldről Magyarországra transzportált, valamint a valamiért a felsőség látókörébe került és ott megítélt magyar közrendű bűnelkövetők a magyar végházakban letöltendő

³⁶⁵ VARGA 1958., 407.

³⁶⁶ VARGA 1958, 377, 582.

³⁶⁷ HAJDÚ Lajos: *Büntett és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában*. Budapest, 1985. Magvető, 135.

³⁶⁸ PULSZKY-TAUFFER 1867, 63.

szolgálatra, magyarországi erődítményekben vármunkára kerültek. Aligha véletlen, hogy Magyarországon a 18. század végéig semmiféle országosnak vagy központinak nevezhető büntetés-végrehajtási intézet nem működött.

40. KÍSÉRLET ORSZÁGOS BÖRTÖN LÉTREHOZÁSÁRA. A felvilágosult abszolutizmus igazságügyi politikája a közjó szolgálatába állított adminisztrációhoz igazodva, mely a társadalom feletti ellenőrzés kiterjesztésére törekedett, erősíteni igyekezett az igazságszolgáltatás feletti felügyeletet is. Sűrűsödtek a központi intézkedések, erősödött a kontrolltevékenység, a központi igazgatás egyre több hatáskört vont magához. Ezzel növelte a kormányzat felelősségét is a törvénykezés és büntetés-végrehajtás szervezésében és gondozásában. A fokozódó elkötelezettség előrevetítette az állam szerepvállalását a börtönügy organizációjában. Néhány évtized alatt a felvilágosult adminisztráció eljutott a beavatkozás gondolatáig.

A felvilágosult abszolutizmus középkorral szembeforduló, a „nép szolgájaként” fellépő emberbarát jogpolitikája a büntetőjog és igazságszolgáltatás átalakítását is megelőlegezte. Humanizálták a büntetőeljárást (Mária Terézia 1763-ban eltiltotta a kínvallatást), enyhítették a büntetés-végrehajtást (1763-ban megszünt az arcon, homlokon megbélyegzés lehetősége), sürgették a büntetőkodifikációt, és a megjelent törvénykönyvekben már jelentősebb helyet kapott a szabadságvesztés-büntetés.

A feudális-rendi tradíciók mentén működő vármegyei praxis és a korszerű, felvilágosodott eszmékben gondolkodó állami reformerek találkozása konfliktusos helyzetek sorát teremtette meg. Az uralkodó felvilágosult elhivatottsága és a vármegyék sajátos, alkotmányos harcként értelmezett védekező felállása a központi ellenőrzés és feladatvállalás kiterjedését hozta. Hogy mégsem lett a szembenállásból elmérgesedett háború, az a szintén a felvilágosodás eszméiköréből sarjadt kamentalizmus hideg racionalizmusának köszönhető, mely a feladatokat nyomban pénzügyi szemüvegen keresztül vette számba. Ennek volt köszönhető, hogy az igazságügyi feladatok nagy részét a gazdasági kormányzat a vármegyékre próbálta testálni. Például „az utóbbi néhány év alatt sok eset volt arra, hogy hol egyik, hol másik megye és szab. Kir. Város a magyar Helytartótanácsához és a Helytartótanács útján Ő Apostoli Felségéhez kérest nyújtott be az iránt, hogy a területén található eszelősök és őrzöngők és az ilyenek számára való és az országban sehol sem létező kórházakba és fenyítőházakba szállíttassanak”.³⁶⁹ Az uralkodó egyértelmű válasza volt, hogy „ha vagyontalanok, akkor ezen eszelősök eltartásáról s egyszersmind eszük visszaszerzésének eszközeiről a hatóságnak hivatalos kötelességből kifolyólag... gondoskodnia kell”. Ugyan- ez történt a szüleiknek és előjáróiknak nem engedelmeskedő haszontalanok

³⁶⁹ 1763. szeptember 26. Győry Ferenc tanácsnok jelentése a helytartótanácsához. VAJNA 1906, 13.

elzárása és megfenyítése ügyében, amikor is a kancellária finánciális okokból az 1725:11. törvénycikkre hivatkozva³⁷⁰ hárította a kérelmező törvényhatóságokra a feladat teljesítését.

S amikor a Helytartótanács szembesülve a ténnyel, hogy az uralkodók által szorgalmazott szabadságvesztés-büntetés foganatosítására a Magyar Királyságnak egyetlen központi büntetés-végrehajtási intézete sincsen, javaslatot tett ilyenek létesítésére, azt megint csak a vármegyék és szabad királyi városok kontójára tervezte. Semmi különös nincsen abban, hogy a vármegyék és szabad királyi városok a javaslatot elegánsan hárították. Legtöbbjük nem talált alkalmas helyet a maga területén a büntetőintézet, vagy ahogyan a helytartótanácsi körrendelet³⁷¹ fogalmaz: fenyítőház elhelyezésére. Néhányuk alkotmányos, másukuk költségvetési kérdésnek tekintve az ügyet, az országgyűlés elé utalta volna a kérdést. Megint mások a fennálló állapotokkal elégedettek voltak, s a tömlöcöztetési rendszeren nem kívántak volna változtatni.

Az összegző jelentés, melyet a Helytartótanács a felmérésről készített, és az uralkodónak felterjesztett, egyértelműen érzékelte a vármegyék és városok pénzügyi aggályait és indítványozza Őfelségének „a küszöbön álló országos gyűléshez való visszautalását”. A törvényhatóságok többnyire támogatólag nyilatkoztak és egyetértettek a fenyítőházak felállításával, de miként fogalmaztak: lehetőleg ne az ő területükön, s különösképpen ne az ő költségükre. Az „eddig beérkezett jelentések abban összontosulnak, hogy az olyan nyilvános fenyítőházak üdvösek ugyan, mivel azonban azok létesítéséhez nincsen alap, a különben is megterhelt adófizető népre pedig adót kiróni országgyűlésen kívül egyáltalán nem lehet, ennél fogva a gonosztevők és semmirevaló emberek a törvényhatóságok által az ország törvényeinek megfelelően az eddig való módon fenyítendőek”.³⁷²

Nem minden tanulság nélkül való dolog a vármegyék, a szabad kerületek és a szabad királyi városok véleményein keresztül a fenyítőházzal kapcsolatos ismereteket szemrevételezni. Úgy tűnik, a törvényhatóságok egy (nagyobb) része a helytartótanácsi körrendeletből (amúgy jogosan) azt a következtetést vonta le, hogy a kormányzék országos vagy tartományi börtön(ök) felállítása felől tudakozódik. A kezdeményezésekre okot szolgáltató esemény (nevezetesen egy kegyelemből tízévi vármunkára ítélt katonaszökevénnel cimboráló bűnpártoló elítélt elhelyezésének igazgatási problémái) a büntetés-végrehajtás felé mutatott. Amely hatóságok mélyebbre bocsátkoztak a témában az épü-

³⁷⁰ 1723:11. tc. Még néhány, előbb hűtlenségi esetet halálbüntetéssel sújtani rendelnek 8. §. Hasonlóképpen a szülők megverőit vagy megsebzőit a dolgok és tények körülményeihez képest, a bíró bölcs belátása szerint.

³⁷¹ 1763. szeptember 30. A helytartótanács körrendelete a törvényhatóságokhoz fenyítőházak hol és milyen módon való létesítése iránt. VAJNA 1906, 14.

³⁷² 1769. március 1. A helytartótanács felterjesztése Ő Felségéhez. VAJNA 1906, 22.

letnek megfelelő hely, illetve az építés és a fenntartás költségvetési fedezetének hiányánál, javaslatukban többnyire valamiféle börtönről szólnak. Arad vármegye példának okáért arról szólt, hogy „az ország minden megyéjében, szabad királyi városában, a legtöbb magánuradalomban és törvényhatóságban létezik olyan nagyobb költséggel épített fenyítőház, köz-börtön, ahol mindenfajta gonoszágért elítélt mindkét nemű emberek eddig fenyítették és tényleg kézzelfogható javulás mellett fenyítettnek”. A megye vezetőinek egyértelmű a felfogása a fenyítőházzal: az a „közbörtönök”, vagyis tömlöcök hálózatához igazodó új létesítmény lenne. (Így reagált Lipót, Nyitra, Trencsén, Heves, Esztergom vármegye és a Jász-Kun kerület is.) Zemplén vármegye is már működő fenyítőházakról szól (ez csak tömlöc vagy várfogság céljait szolgáló erődítmény lehetett), ahol „a megye sarkalatos előjogaival homlokegyenest ellenkező gyakorlat” szokásos, nevezetesen a nemesi állásra tekintet nélküli kezelés. Sopron vármegye írja, hogy az elítéltek „ősi szokás szerint a közbörtönökben őrzitetnek”. (A megye tisztviselői érezték a kérdésben valamit, mert ők már különbséget tettek azok között „a kikre büntett miatt börtönbüntetés szabott ki” és azok között, „akiket jó magaviseletre börtönnel kell visszavezetni”, de közelebbről nem foglalkoztak a két típussal, minthogy fenyítőház híján ez utóbbiak is a börtönbe kerülnek.) Esztergom városa büszkén közli, hogy ő már teljesítette a tervet, hiszen „nem csak a föld alatt levő börtöne, hanem fogháza is van”.

Az ilyen álláspontok képviselői számára meglehetősen evidenciaként kínálkozott a projekt elutasítása, hiszen az tehernövekedésen kívül vajmi kevés változást ígért. Mint Zombor város fogalmazott: „a büntettek a kiszabott büntetést ott töltsek ki, a hol elfogattak és elítéltettek.”

Egyedül Békés megye válaszában sejlik fel valamiféle ismerete a fenyítőházi eszmének, mert szakmai oldalról közelítve leszögezte: az intézmény bevezetése szerinte azért „fölösleges, mert nem olyan lelkiületűek a gonosztevők, hogy azok elvetemült féktelensége a fenyítőházak enyhe gyógyszerével legyőzhető volna”. A bűnözők számára a vármegye a „jól megerősített börtönt” tartja csak alkalmasnak, amelyben nemcsak a szabadságvesztés fölötti fájdalmat, hanem „szörnyű ínséget és sok más bajt meg nyomorgatást kell elszenvedniük”. A bűnözőkről és a büntetésről vallott hagyományos feudális-rendi felfogás uralmáról olvashatunk Békés vármegye válaszában.

Szélesebb társadalmi perspektívába helyezte a maga helyett Ráckevét ajánló Pest városa az alapítás ügyét, amikor a Csepel-sziget termelőinek piacproblémáival indokolta a helyváltást. A Dunán nehézségek mellett szállító helyi termelők számára kiváló terményfelvevőként értelmezte egy esetleges fegyintézet személyzetét és börtönnépességét, s egyben a létesítmény rabjai számára mezőgazdasági munkalehetőséget kínáló környezetként a termékeny környékbeli földeket. Debrecen városa a magisztrátus régebbi idevágó elképzeléséről számolt be, hogy ti. a szándék már megvan, s majd ha lesz hozzá pénz és telek,

megépíti a fenyítőházat a város költségén, a város céljaira, de kizárólag „az ezen város területén található javíthatatlanok” számára. Ez utóbbi fordulatban egyszerre jelenik meg az abszolút kormányzat törekvéseinek elutasítása, s a hagyományos fenyítőházi koncepció, a saját szegénység kezeléséből kinövekedő fenyítőházi eszme megvalósításának gondolata.

Többen székhelyként „az ország központját”, más hatóságok az ország igazságügyi szerkezetében szerepet játszó kerületi központokat indítványozták, ami a hagyomány megélesztését jelentette volna, a vármegyék fölötti szinten, a királyi táblák működési központjaiban.³⁷³

Ezzel a kezdeményezés Magyarországon lényegében elhalt, egészen pontosan más irányba terelődött. Az uralkodó támogatásával és finanszírozásával, valamint a kancellár jótekonysági tetteivel elkezdődött egy központosított, kormányzati kísérlet, a Domus Correctoria története. Az államhatalom tett ugyan tétova lépéseket országos fogva tartó helyek kijelölésre, ezek azonban nem büntetés-végrehajtási intézetek létesítését jelentették, hanem a Haditanács által néhány nagyobb erődtámasz kijelölését, melyekben (a totális intézményekre vonatkozó feltevés szerint) korlátozott mértékű végrehajtásra nyílt lehetőség. Munkács, Arad, Komárom vára azért vált a kormányzat szemében alkalmassá a büntetések fogatásítására, mert alapterületük, építési sajátosságai, a bennük állomásozó katonaság az őrzésbiztonságot garantálhatta. Ezek az intézkedések is bizonyítékai annak az osztrák büntetőpolitikának, mely a totális intézmények csereszabatos felfogása alapján gondolkodás nélkül cserélgette a börtönök végrehajtási helyszíneit várakkal, kaszárnyákkal, árvaházakkal, erődtámaszokkal, kolostorokkal, tébolydákkal. A hadseregbe sorozás és a végvárakba küldés jól érzékelteti az osztrák büntetés-végrehajtási filozófia Magyarországra is erősen kiható felfogását: a totális intézmények cserelhetőségeinek kihasználását a végsőig. A megüresedett végvárakba telepített büntetés-végrehajtás a börtön és az erődtámasz totális funkciójának hasonlóságán, illetve egyezésén alapult. Erre emlékeztet a laibachi fenyítőház alapítása is, melyet 1754-ben egy kiürített kaszárnyaépületben helyeztek el. Trieszt bűnözőit egy használaton kívüli kastély melléképületébe zárták be.³⁷⁴

A központi kormányzat ezt követően megelégedett azzal az 1762-ben bevezetett gyakorlattal, hogy a vármegyei és uradalmi tömlöcökben uralkodó végrehajtási rezsim felett a helytartótanács egyik osztálya, a Departamentum Publico-Politicum a kötelezően felterjesztendő táblázatos kimutatások segítségével némi ellenőrzési lehetőséget birtokolt.³⁷⁵

³⁷³ A körrendeletre adott vármegyei és szabad királyi városi vélemények összefoglalója: VAJNA 1906.

³⁷⁴ HOEGEL 1916, 4.

³⁷⁵ FELHŐ Ibolya – VÖRÖS Antal: *A Helytartótanács Levéltár*, Budapest, 1961. Akadémiai Kiadó (A Magyar Országos Levéltár kiadványai 1. Levéltári leltárak 3.) 175.

41. REGIONÁLIS MEGOLDÁS: PROVINCIALIS BÖRTÖN SZAMOSÚJVÁROTT. Erdélyben 1786-ban császári rendelettel a szamosújvári katonai erődtítmény átalakításával hozták létre az ún. „provinciális” börtönt. Az 1787. január 1-jén megnyíló tartományi intézet csupán Erdély területéről származó elítélteket fogadott. A rabokat, köztük életfogytiglani szabadságvesztés-büntetésre ítélteteket is a vár kazamatáiba zárták, s szükség esetén a vár udvarán felállított szégyenoszlopnál fenytették meg őket. Elkülönítésre vajmi kevés lehetőség adódott, hiszen például 1787–1789-ben beszállított 151 rab számára mindössze kilenc kazamata állt rendelkezésre (hét férfi és két női terem). Két évtized múltán intézményesítették a munkáltatást: 1811-től posztó-, 1823-tól halinagyártást szerveztek meg a rabok számára. Addig az intézettel kapcsolatos munkákat végeztek, mezőgazdasági, illetve városi közmunkára vezényelték őket.³⁷⁶

Ez a börtön halvány kontúrjaiban sem emlékeztet a fenyítőházi gondolatra, jellemzi viszont a német–osztrák kriminalizálódott fenyítőházi modellből származó munkáltatási ideát. A szamosújvári intézet büntetés-végrehajtási létesítmény volt a javából, egyben első országos jellegű fegyintézetünk, mely a polgárosodás folyamatához igazodva még hosszú évekig szolgálta a büntetés-végrehajtást. Fenyítőházzá azonban soha nem lett.³⁷⁷

A magyar tömlöcről és tömlöcügről szólva tehát rögzíthető, hogy a 19. század első felére sem alakult ki valamiféle szisztematikus hálózata sem az intézményeknek, sem a végrehajtási gyakorlatnak. A terjedőfélben lévő szabadságvesztés-büntetés egyenes következménye volt a központi törekvéseknek, a büntetési rendszer jogpolitikába foglalt humanizálásának (a halálbüntetés visszaszorításának, a kegyelmezési gyakorlat kiterjesztésének, egyes kutatók szerint a testi büntetések korlátozásának). A szabadságvesztés-büntetés korszakunkban kezdett kibontakozni a testi büntetések öleléséből, s próbálta megtalálni új arcát. Ezt a folyamatot döntően befolyásolta a vármegyei törvénykezési praxis és tömlöcügy tradíciója, valamint a rendelkezésre álló fizikai adottságok, épületek és finansziális lehetőségek.

42. A MAGYAR FENYÍTŐHÁZ: A DOMUS CORRECTORIA. A tömlöcrendszeren éket ütni hivatott fenyítőház Magyarországon nem helyi megoldásként bukkant fel, hanem tipikusan a központi elképzelések részeként. Így a tömlöc–fenyítőház ellentétpár a hagyományos európai szembenállás mellé (melyet leginkább a feudális-rendi maradiság kontra korszerűség képlete jellemzett) hazánkban felzárkózott a vármegye versus központi akarat és a magyar rendiséggel szembenálló idegen (osztrák) abszolutizmus viszonyrendszere is. A tömlöc a vár-

³⁷⁶ MEGYERI István: *A magyar börtönügy és az országos letartóztatási intézetek*. Budapest, 1905. Magyar Kir. Igazságügyminisztérium. 10–11.

³⁷⁷ MEZEY Barna: A Szamosújvári Fenyítő Intézet 1861-ben. *Börtönügyi Szemle*, 2003. 1. sz. 87–96.

megye, az uradalom és a város szerves része, a fenyítőház a Helytartótanács kísérleteinek egyike volt. A fenyítőház ennek megfelelően az osztrák büntetőrendszerben már kriminális jelleget öltött, Európa nyugati fertályán modernnek számító jellemzőkkel (munkáltatás, lelki gondozás, fogvatartottak csoportosítása és szétválasztása) bírt.

A javítóház elnevezés a szempci minta után meglehetősen egységesen erősödött meg a börtönügyi szakirodalomban. Miután a fogház,³⁷⁸ fegyház,³⁷⁹ börtön,³⁸⁰ tömlőc³⁸¹ fogalmak a hagyományos büntetés-végrehajtás által többnyire foglaltak voltak, a fenyítőház, javítóház, alkalmanként a nyugati minta után dologház (és ezek keverékeként meghatározott) elnevezésekkel igyekeztek kifejezni a börtönügyi szakírók és fogházreformerek azt a modellt, mely a modern börtönügyi tudományosság eszméit és alapelveit van hivatva megvalósítani az országban. A javítóintézet, fenyítőintézet megnevezések mögött tehát az újat, a korszerűt, a nyugati modellt kell értenünk, akár sikerült annak princípiumait érvényesíteni, akár nem.

A magyar fenyítőházak (amúgy nem túl hosszú) története egy gáláns adománnyal kezdődött. 1770. augusztus 20-án kelt levelében Gróf Eszterházy Ferenc kancellár szempci birtokain található telkét és épületeit ajánlotta fel egy országos fenyítőintézet alapításához. Miként az ismeretes, Eszterházy korábban más karitatív intézeteket is alapított, így tallói kastélyában és hozzá tartozó épületeiben és kertjeiben árvaházat, a szempci „kis Stiftnek” nevezett kastélyában pedig a piaristák felügyelete alá rendelt oktató és nevelő intézetet nemes ifjak számára. Mindkettőt 1763-ban. Eszterházy Ferenc tevékenysége nem véletlenül emlékeztet a német felvilágosult fejedelmi paternalizmus jótékony alapító tevékenységére. A nagy műveltségű, széles látókörű, olvasott államférfi tekintélyes könyvtár birtokosa, a felvilágosodott abszolutizmus úrbéri rendeletének és a tanügyi reformcsomagnak egyik felelőse volt, s egyben a l’Orionn szabadkőműves páholy nagymestere. Nem állt tehát messze tőle a német fejedelmi abszolutizmusok uralkodóinak jótékony paternalista gondoskodása népeikről, melyek szerte a német birodalomban számtalan egyetem, árvaház, szegényház, fenyítőház, tébolyda és ispotály megalapításához vezettet.³⁸²

A fenyítőház, javítóház kifejezések rapszodikusán jelennek meg a szóhasználatban, erős a bizonytalankodás az ekkor még csak kialakulófélben lévő szak-

³⁷⁸ KOVÁCS 1964, 154.

³⁷⁹ CZUCZOR–FOGARASI 1864, II. 634.

³⁸⁰ KOVÁCS 1964, 154.

³⁸¹ KOVÁCS 1964, 154.

³⁸² VAJNA 1906, 27–28. Vajna a Budapesti Gyűjtőfogház igazgatójaként végzett helytörténeti, történelmi és levéltári gyűjtőmunkáját impozáns adattárban foglalta össze, mely a fenyítőház három időszakának bemutatására vállalkozik. Hivatkozásainak bizonytalanságaitól eltekintve alapos, kimerítő forráspublikáció. Alábbiakban saját levéltári kutatásainkkal kiegészítve, főként az ő munkájára támaszkodunk az intézet bemutatásakor.

terminológiában. A szempci, tallósi és szegedi intézetek iratanyagában leggyakrabban a Fenyítő Ház, Királyi Fenyítőház³⁸³ megjelölést alkalmazták, mellette a Büntető Ház,³⁸⁴ Javítóház,³⁸⁵ Királyi Javító Ház, Jobbító Ház,³⁸⁶ Megjobbító Ház,³⁸⁷ Jobbulásra Rendelt Ház,³⁸⁸ Fenyíték Ház,³⁸⁹ Császári és Királyi Fenyíték Ház,³⁹⁰ Domus Correctoria,³⁹¹ Domus Carresterialis, Korrektionshaus, Korrektionshof³⁹² bukkant fel nagyobb rendszerességgel. Ritkábban a Zucht- und Arbeits Haus.³⁹³ Oláh Miklós azt írja, hogy a nyolcvanas évek közepétől az uralkodó rendelkezése alapján „a Zuchthaus Szegedin” és a „Szegedi Fenyítőház” megnevezés is gyakorlatban volt.³⁹⁴

A Magyar Tudós Társaság nagy szótára³⁹⁵ szerint a dologház kifejezés még legalább három fogalmat fedett a 19. század középső harmadában. A dologház olyan „középület vagy intézet, melyben a csavargók vagy rabok vagy magánosoknál munkát nem kapó szegények bizonyos bérért dolgoznak”.³⁹⁶ Hasonlóképpen, mint a dologházfogalom határterületén megjelenő fenyítőház terminológiája. A korabeli nyelvben fenyítéken büntetést értettek, „melyet valakinek elkövetett bűneiért szenvednie kell”. (Fenyítő = „rossz tettekért büntető, gonosztevőket törvényesen megbosszuló, büntettekéről ítélő, avagy azokról értekező”.) Ennek megfelelően a fenyítékház vagy fenyítőház a hivatalos szaknyelvben olyan „nyilvános épület vagy intézet, hová az elítélt gonosztevőket részint büntetésül, részint javításul s néha testi büntetésekkel is illetik, koplatatják stb.”.³⁹⁷ Ezt kiegészítve pedig a fenyít szó jelentése is kettős értelmű.

³⁸³ MNL CsmL VII. 101. 16. [1812–13] Mind Szent hava 11dik napján 1813dik Esztendőben.

³⁸⁴ MNL CsmL VII. 101. 1. [1785–86] Anno 1785 die15a Mensis Juni in oppido Szala Egerszegh in Comitatu Szaladien. Deliberatum est.

³⁸⁵ MNL CsmL VII. 101. 16. [1812–13.] 4dik Januar 1874.; Xber hónapnak 24dik napján 1819 Esztendőben.

³⁸⁶ MNL CsmL VII. 101. 16. [1812–13] 1812dik Esztendőben Szent Iván Hava 13dik napján.

³⁸⁷ MNL CsmL VII. 101. 16. [1812–13] 1811dik eszt.ben September hónapnak 12ik napján Pétsváradon.

³⁸⁸ MNL CsmL VII. 101. 1. [1785–86] In Causa Fiscii Magistratualis Cottus Weszprimiensis Contra Andream Érsek. Deliberatum est.

³⁸⁹ MNL CsmL VII. 101. 16. [1812–13] 4dik Januar 1874.

³⁹⁰ MNL CsmL VII. 101. 16. [1812–13] Széll jegyzés azon Raboknak Nevekrül mellyek az Császári Királi Szegedi Fenyíték Házból tavali Esztendőben Ki szöktek. Anno 1813.

³⁹¹ MNL CsmL VII. 104. MNL CsmL VII. 101. 3. [1789–90] Tabella Captivorum Domus Correctoriae Szegediensis.

³⁹² MNL CsmL VII. 101. 16. (1812–13) Sammlung der bestehenden Voschriftenwegen Vergütung der Fuhr- und Ehrungskosten für die in Commission reisenden Beamten.

³⁹³ MNL CSML VII. 104. 2. [1785–86]. Plan. In das alhiesigen zucht und arbeits Haus.

³⁹⁴ OLÁH 2000, 12.

³⁹⁵ CZUCZOR–FOGARASI 1862–74.

³⁹⁶ CZUCZOR–FOGARASI 1862–74, I. 266.

³⁹⁷ CZUCZOR–FOGARASI 1862–74, II. 311.

„Szorosb értelemben büntet, megbosszul, lágyabb értelemben bizonyos erkölcsi korlátok között tart, kihágni nem enged.”³⁹⁸

A magyar nyelvtudományban uralkodó zavar nem véletlen, hiszen egyelőre még a szakma sem tudta pontosan definiálni a dologházat. A nyugat-európai intézmények magyarországi megjelenése (mely legtöbbször osztrák közvetítéssel történt) nem hozott egyértelmű definíciókat a magyar praxisba. A reformkori nyelvi mozgalmak is ekkortájt keresték a megfelelő szakterminológiát, a jogi szaknyelv kialakulófélben volt. Olyan kulcsszavak például, mint a javítás ekkor kezd rendészeti és jogi (nevelési) értelmet magára öltetni. 1803-ig a magyar nyelvben a javítás még csak kizárólag „gyógyítani, gyógyulni” értelemben használatos s csak akkor bukkan fel mai értelemben Sándor István nyelvi szótárában.³⁹⁹ Szily Kálmán megállapítása szerint a „javítás” a reformkori nyelvben igen lassan szerzett magának rangot.⁴⁰⁰ Miként Nyugat-Európában a munkáltatásra utaló Werkhaus (Werkhuys), a munka típusát tükröző Rasperhaus (Rasphuys), a Spinnhaus (Spinhuys) és a fegyelmezést sugalló Zuchthaus (Zuchthuys) nem adott kezdetben megfelelő támpontot az intézményi besoroláshoz, hazánkban is bizonytalankodtak a terminológiában.

A Domus Correctoria megszületése egyben jelezte azt a tendenciát, mely a fenyítőházi mozgalom német és osztrák intézeti mintáit alakította. A fejedelmi akaratból született intézmények ugyanis az aktuális hatalmi és főleg finansziális megfontolásoknak meglehetősen kiszolgáltatott helyzetben kellett működniük. Kiválóan jellemzi ezt a szempci fenyítőház útja a roskatag tallósi kastélyon át a szegedi vár kazamatáiig, melyet az uralkodó éppen olyan alkalmasnak vélt feladatai ellátására, mint az eredeti épületet.⁴⁰¹ Fenyítőházból így lett tömlőc.

Az átalakulás folyamata persze ennél jóval bonyolultabb. A büntetés-végrehajtásnak a fenyítőháztól a börtönig tartó hosszú útja nem a környezeti (architekturális) feltételek nyomása alatt alakult, hanem az igazságügyi politika, a kriminalizálódott társadalom, a büntető igazságszolgáltatás hármas szorításában. Az Osztrák Birodalomban (s így a kormányzati politika befolyása alatt álló Magyarországon is) a metamorfózist erősítette a felvilágosult abszolutizmus néhány elgondolása a büntetés-végrehajtásról és a büntetés-végrehajtást szolgáló épületekről. A szempci kísérlet ugyanis beigazodott a már megismert osztrák központi intézkedések sorozatába.

A felvilágosult abszolutizmus Európa-szerte egyik fő feladatának tartotta a hullámzó lakosság megrendszabályozását, melynek egyik eszközeként tekin-

³⁹⁸ CZUCZOR–FOGARASI 1862–74, II. 311.

³⁹⁹ SÁNDOR István: *Sokféle. Írá s egybe szedé ...* XII. darab. Az idegen szavakkal egyező szavaink. Bétsben, 1808. Pichler Antal bet. A. E. M.

⁴⁰⁰ SZILY Kálmán: *A magyar nyelvújítás szótára*. Budapest, 1902. Hornyánszky Viktor kiadása. 151.

⁴⁰¹ OLÁH 2000, 26–28.

tettek a fenyítő- és dologházakra. Ennélfogva az Osztrák Birodalomban is sorra alapították a tartományi központokban az ilyen intézeteket. Hoegel adatai szerint a 18. század első felében nyolc ház nyitotta meg a kapuit.⁴⁰² Stekl további hét intézetet nevez meg,⁴⁰³ így amikor Magyarországon átadták rendeltetésének a Domus Correctoriát, az osztrák tartományokban már 15 fenyítőház üzemelt. Az első alapítások időpontját (Bécset és Boroszlót)⁴⁰⁴ tekintve a német minták mellett ekkor tehát már százesztendőös közvetlen tapasztalatok álltak az osztrák kormányzati szervek rendelkezésére. Az új házak létesítésénél a szervezeti, működési elvek, a koncepciók és a rezsimre vonatkozó előírások már készen álltak az osztrák praxisban. Nem véletlen, hogy a magyar kísérletben jelentős osztrák hatást érzékelhetünk.

Korábban azt igyekeztünk illusztrálni, hogy az újabb német fenyítőházak, szemben a németalföldi és a Hanza-alapításokkal, a Német Birodalom belső területein jöttek létre, s ezért lényeges vonásokban különböztek már az eredeti modellt kínáló északnémet megoldásoktól. Alapításukat nem inspirálta sem a tengeri kereskedelem, sem a kezdeti tőkefelhalmozás. Hiányoztak azok a gazdasági kihívások, melyek életre hívták a kapitalizálódó Németalföld, majd a Hanza fenyítőházait. Hiányzott belőlük az északi alapítások vállalkozói tartalma. A házak egy része nem is városi intézményként, hanem fejedelmi akaratból formált tartományi fenyítőházként működött, nem kevésbé a kriminális problémák megoldására. Felerősödtek az állami érdekeknek megfelelő gazdaságossági megfontolások, ami a munkaszervezést alárendelte a merkantilista/kameralista koncepcióknak. Távolodva az epicentrumtól, a fenyítőházi teória is gyengülni kezdett. Még megmaradtak egyes, elsősorban a neveléssel kapcsolatos elemei, de felerősödtek a diszfunkcionális jeleket eredményező kriminális elvárások is. Miután az osztrák hatóságok már ezt a mintát vették át, s alkalmazták tartományaikban, a viszonyítási alap immáron nem az amszterdami vagy Hanza-modell volt. S a feltételek (különösen Magyarországon), ha lehet, még kevésbé voltak fellelhetők a Habsburgok birodalmában. A dinasztia uralta elmaradt periferiális vidéken szél sem rezdült az iparosság környékén. A második jobbágyság rendszerén megerősödött földesúri hatalom, az elmaradott céhes struktúra birtokosai, a fejletlen polgárság, a gyenge ipar és kereskedelem képviselői érektelenül tekintettek a fenyítőházak kínálta lehetőségekre. Ezen a tájon nem gazdasági kérdés volt, nem munkaerő-piaci és munkanélküliségi problémaként fogalmazódott meg a hullámzó lakosság ügye, hanem belbiztonsági, rendészeti és főként büntető igazságszolgáltatási feladatként. Láthattuk korábban, hogy az 1671-ben alapított bécsi intézet néhány évtized

⁴⁰² HOEGEL 1916, 3–4.

⁴⁰³ STEKL 1978, 63.

⁴⁰⁴ ARNDT 1981, 15.

alatt úgy feltöltődött a Landgericht által elítélt bűnözőkkel, hogy 1726-ban a hatóságok már kénytelenek voltak kimenekíteni és egy Arbeitshausba telepíteni a tényleges a koldusokat és csavargókat. Ezzel együtt a dologtalan társadalmi csoportok kezelését a szociális gondoskodás és a büntető igazságszolgáltatás határáról a büntetőpolitika a kriminalizálódás irányába, a szegénypolitika pedig a szegénygondozás és segélyezés terrénumába igyekezett vonni. Mire hazánkban felállították a szempci Domus Correctoriát, az osztrák fenyítőházügy területén jobbra eldőlt a küzdelem, méghozzá a büntető igazságszolgáltatás javára. A kriminalizálódás valamennyi osztrák intézetben végbement, s Ausztria-szerre oly intenzív volt, hogy a szempci kapunyitás időpontjára már lényegében valamennyi ház a büntetés-végrehajtás jegyeit viselte magán.

De nemcsak a modell okán lett a magyar fenyítőházi ügy az osztrák igazságügyi kormányzat foglya. Mint láttuk, az osztrák adminisztráció bevett gyakorlatává lett Magyarországra transzportálni kriminalitásának végtermékét, a halálra ítélt, de kegyelmet nyert vagy életfogytiglanra szentenciázott bűnelkövetőket. Ezeket valahol el kellett helyezni. A magyar erődítmények, mint alább látni fogjuk, megteltek. Nem véletlen tehát, hogy még létrejövetele előtt is már virtuális célpont lett a fenyítőház, célobjektuma az osztrák büntető igazságszolgáltatásnak.

Magyarországon a török háborúkat és a Rákóczi-szabadságharcot követően jellegzetesen rendészeti problémaként bukkant fel az abszolutizmus kormányzata számára a „hullámzó lakosság” megregulázása, a csavargók, koldusok, szökött katonák, egyéb vagabund elemek, cigány kompániák, kiskriminálisok, tolvajok és szajhák jelentős társadalmi csoportjának hirtelen előbukkanása nyomán. A több évszázados, háborúk jellemezte társadalmi zűrzavar elültével a korábban oly természetesen a hadjárások és zaklatott társadalmi élet körülményeibe simuló csoportok most egyszerre láthatóvá váltak. A társadalom egyre terhesebbnek érezte a rabló-fosztogató bandák jelenlétét, a csavargók, cigány kompániák zaklatásait, az állam pedig a jó rend érdekében igyekezett fől számolni minden deviáns jelenséget, próbálta ellenőrizhetővé tenni a lakosság széles rétegeit. A rendre és ellenőrzésre törekvő felvilágosult abszolút kormányzat a többi között – hála Széchenyi Ferencnek – igénybe vehette a nyugati tapasztalatok közül a fenyítőház intézményét is.

43. A HELYTARTÓTANÁCS ÉS A FENYÍTŐHÁZ. A szabadságvesztés-büntetés és a dologházi (fenyítőházi) eszme, a büntetőjog és rendészet keveredéséről kiváló bizonyítékokkal szolgál a Helytartótanács működése. A Magyar Helytartótanácsi Levéltár alaki állagai között fellelhető rablétszám-kimutatások (az 1757-től a börtönökben fogvatartottakról készített s a vármegyék, uradalmak, városok által kötelezően beküldendő rabtabellák) tanúsága szerint a hosszabb idejű rabságra ítélteteket nem a törvényhatóságok őrizték tömlöceikben, hanem vár-

munkán vagy a szempci (utóbb tallósi, szegedi) javítóházban töltötték büntetésüket. A súlyos büntetteket elkövető elítélteket tehát a javító- és dolgozóházba küldték, ezzel fokozva annak kriminalizálását.⁴⁰⁵ Sokat árul el az *Acta secundum referentes irategyüttese* is. Sauska Antal foglalkozott ugyanis a rablajstromokkal, ugyanaz, aki egyébként a közbiztonsági kérdések referense is volt.⁴⁰⁶ A Köz- és Városrendészeti Osztály (*Departamentum Politiæ in genere Civitatum*) feladatkörébe tartozott a rendészeti kérdések kategóriájába sorolva az árszabások, malomrend, mértékek egységesítése, tűzrendészet, útlevéllügy, csavargó- és koldusügy, rendőri kérdések mellett a dologházügy is. Ez az osztály vizsgálta felül a dologházak alapszabályait.⁴⁰⁷ Ez az ügycsoportosítás nem hagy kétséget aziránt, hogy a korabeli felfogás szerint a dologházak a rendészet körébe estek. Ugyanakkor a *Departamentum Publico-Politicum* esetében éppen az ellenkezőjét tapasztaljuk: a börtönviszonyokat is ellenőrző ügyosztály feladatává lett a dologházak létesítése és működésének kontrollja. A dologház-építésekre a *Departamentum* véleményes jelentése és indítványa alapján adtak engedélyt; a törvényhatóságoknak be kellett számolniuk az ügyosztálynak a dologházak bevételeiről és kiadásairól, a foglyokra gyakorolt hatásáról.⁴⁰⁸

A fenti eseményekkel egy időben a büntető igazságszolgáltatás körében is változások zajlottak. Ezek nem a jogszabályalkotás terepében történtek, hanem a törvényszéki praxisban. A büntető ítélkezés enyhülése (a csonkításos testi büntetések megszűnése, a sanyargató büntetések visszaszorulása, a halálbüntetések körének szűkülése, sőt bizonyos megszégyenítő büntetések eltiltása) fokozta az igényt az újabban megjelent büntetőszankciók, így különösen a szabadságvesztés-büntetés nemei iránt. S ez újabb gondot jelentett, hiszen a Magyar Királyságban nemcsak a fenyítőház hiányzott az igazságügyi intézmények közül, de országos büntetés-végrehajtási létesítmény sem egzisztált. A fenyítőház megalapítását nem sokkal megelőzte egy pengéváltás az udvari kancellária és az udvari haditanács között. Történt, hogy egy szökött katonát bűjtató Bihar vármegyei asszonyt, bizonyos Petésné Nagyiday Annát a törvényszék bűnpártolásért halálra ítelt, amit a királyi kegyelem „valamely erősségben elszenvedendő tíz év rabságra változtatott”. A dolgok szokott folyásának megfelelően 1763. június 22-én az udvari kancellária megkereste az udvari haditanácsot, hogy jelölje ki az erősséget, ahol a katonaszökevénnel való cimboraság miatt elmarasztalt asszony letölti majd tízesztendő büntetését. Az udvari haditanács azonban kereken megtagadta a kérés teljesítését, és arra hivatkozott, hogy megteltek az erődítmények, nincs módjában teljesíteni a feladatot. A kancellária még kísérletezett a temesvári katonai börtönnel, de ott is nemle-

⁴⁰⁵ Vö. FELHŐ-VÖRÖS 1961, 89–90.

⁴⁰⁶ FELHŐ-VÖRÖS 1961, 138.

⁴⁰⁷ FELHŐ-VÖRÖS 1961, 169–170.

⁴⁰⁸ FELHŐ-VÖRÖS 1961, 175.

ges választ kapott. Megjegyzendő, az ügy nem lehetett új keletű, mert teljesen természetes volt, hogy várakban hajtják végre a büntetéseket, ami nyilván nem volt a korabeli hadsereg feladata. A temesvári intézetre vonatkozó válaszban arra hivatkoztak például, hogy „miután a német örökös tartományokból évente kétszer büntetésre leküldendő rabok száma mind gyarapodik s ezeken kívül újabban az udvari hadi tanács megkeresésére a gradiskai határról 2 és Komáromból 9 büntetésben lévő nőszemély vétetett át”, a fogva tartó helyiségek megteltek. Az udvari kancellária újabb megkeresésére (1763. augusztus 24.) megint csak tagadó válasz érkezett a haditanácstól, eszerint felügyelete alatt lévő erősségekben sehol nincsen hely Nagyiday Anna befogadására.⁴⁰⁹ Ettől fogva, mint fentebb láttuk, a Helytartótanácsot folyamatosan foglalkoztatta az országos büntetés-végrehajtási intézet (mint a hivatalos iratokban titulálták: fenyítőház) ügye.

A két igény, rendészeti és büntetés-végrehajtási, találkozott az adminisztrációban, s innentől kezdve közös problémaként kezelte az a Helytartótanács, mely egyszerre volt gazdája a rendészetnek és a börtönügynék. Kevésbé lehet kétséges, hogy a két irányból érkező várakozás hamarosan egyetlen intézkedéscsomagban nyer majd kielégítést. Ugyan Petésné Nagyiday Anna 1763-as elhelyezési ügye és a szepcei intézet 1772. évi megnyitás között egy évtized telt el, nem kétséges, hogy a két esemény között szoros kapcsolat volt.

44. A DOMUS CORRECTORIA SZEMPCEN. A Helytartótanács, miután nem jutott dűlőre a vármegyékkel folytatott egyeztetésben, központi intézetben gondolkodott. Mária Terézia 1768. február 20-án kelt rendelete értelmében „az esztergomi főegyházmegye jövedelméből a létesítendő fenyítőház részére három ezer forint letétessek”. 1769 októberében újabb legfelsőbb elhatározás biztosította a létrehozandó országos intézet költségeire a székesfehérvári káptalan jövedelmét. Utóbb a báró Koller-féle jószágok értékesítéséből is a fenyítőházra fordítottak 6202 forintot. Nem állítható tehát, hogy a központi támogatás hiányzott volna a létesítéshez. Gróf Eszterházy Ferenc kancellár alapítólevele 1770. augusztus 20-án kelt, melyet végül az 1772. február 21-én kiadott kancellári rendeletbe foglalt. Az adománylevél szólt arról, hogy „legalázatosabb ajánlatomat, mivel sokszor említett Felsőge kegyesen elfogadni méltóztatott, mondott nemes telkemet a hozzá tartozó épületekkel és az átadás alkalmával kihasítandó előbb említett földdel, semmi jogot és semmi tulajdont magamnak és enyéimnek fönn nem tartván, nevezett fenyítőház részére jelen okmány erejénél fogva örökre átengedem, adományozom és arra teljes joggal átruházom”.⁴¹⁰ Az udvar támogató szándékát jelzi az is, hogy amikor Kempelen János

⁴⁰⁹ VAJNA 1906, 12.

⁴¹⁰ VAJNA 1906, 12.

udvari kancelláriai tanácsos és ezredes, aki az építkezést vezette, 1771. június 13-án újabb 15 000 forintot kért az építkezésre, azt a kancellár támogató javaslata mellett 1711. június 7-e előtt már utalványozták is. A fenyítőházat Szempencen 1772. szeptember 4-én adták át rendeltetésének.

45. A TALLÓSI FENYÍTŐHÁZ. 1779. november 26-án a kancellária elrendelte, hogy a fenyítőház költözzön Tallósra, az árvaház helyébe. 1780. február 4-én kelt az uralkodó legfelsőbb akaratát magában foglaló udvari kancelláriai leirat a költöztetésről. Az árvaházat Tallósról Szempere 1786. június 18-án költöztették át. A helycsere célja alig titkoltan a rozoga és alkalmatlan tallói kastély korábbi lakóinak kedvezett: ami az árvaház számára alkalmatlannak nyilvánított, a raboknak még megfelelő. A későbbi történések bizonyították a feltételezés hibás voltát. Tallherr kamarai építész tervei szerint a kastély lakhatóvá tétele és helyreállítása 22 000 forintba került volna, amiről a kormányzat hallani sem akart. Ismét működni kezdett a reflex: 1784-ben, a legfelsőbb elhatározás értelmében, mely megtagadta a finanszírozást, az éppen akkor a hadsereg által elhagyott várakat (Szamosújvár, Nagyvárad, Szolnok, Szeged, Komárom) kezdték szemlézni, s megállapodtak a komáromi erődítményben. Az első döntés Komáromra szólt, miután azonban kiderült, hogy annak nagyobb részét az udvari haditanács már eladta, Szeged felé fordult a figyelem.⁴¹¹

46. A FENYÍTŐHÁZ SZEGEDEN. Az 1784. március 7-én, július 25-én és szeptember 21-én kelt helytartótanácsi rendelkezések és az 1785. szeptember 26-án kelt kancelláriai felterjesztés értelmében először a férfiakat 1785. november 10-én indították útnak Szeged felé, ahová 23-án érkeztek meg. A nők 1790-ig Tallóson maradtak. A szegedi vár kazamatáiba telepített fenyítőintézet már semmiben sem emlékeztetett az eredeti koncepcióra.

Tallósról tehát továbbköltözött az intézet a szegedi vár egyik szárnyába, a vízzel időnként elárasztott, egészségtelen föld alatti kazamatákba, ahol azért szüntették meg az ágynemű használatát, hogy a bogaraknak fészük ne legyen benne. Magában a várban katonák is állomásoztak, a vár másik szárnya laktanya volt. Ráadásul néhány kihasználatlan helyiséget bérraktárként hasznosítottak, így azután állandó volt a keresztül-kasul járkálás. A rabok élete siralmas, a jó lehetőséget kihasználva egyre többen szöktek meg. A munkáltatás egyre nehezebb, a ráfizetés még ilyen sanyarú körülmények állandósulása mellett is nő. A törvényhatóságok a magas eltartási díj (melyet nekik kellett eltartott rabjaik után az államkasszába fizetniük), továbbá a szökések számának gyarapodása miatt egyre kevesebb megszentenciázott bűnözőt küldtek Szegedre. A rabok

⁴¹¹ Vajna 1906, 153–155.

száma fokozatosan csökkent, időről időre meggyarapodván, amikor is a börtön falai közt pihentek meg a dunai hajóvontató fegyencek.

A szegedi fegyintézet⁴¹² – bár a hivatalos felfogás szerint a szempci, majd tallósi javítóház jogutóda – már kezdett hasonlítani a hamisítatlan feudális tömlöckökhöz. A szabályzatokban még fel-felbukkannak a korábbi helyeken tétélezett nemes célok, a gyakorlat azonban vajmi keveset enged ebből megvalósítani.

A rabokat a vár Tisza felőli oldalán helyezték el, a várfalnak támaszkodó, földdel fedett kazamatákban, melyek közül négy szolgált a nők, öt a férfi rabok elhelyezésére. Méretüket tekintve ötven főt befogadó nagyságúak voltak. Hol van már a szempci tíz-tíz főnként történő elzárás! Gondoskodtak ellenben 10 „lyukáristomról” a fenyítések végrehajtására. A kazamaták jellemzésére idézzük Sobay György Szeged városa főorvosának tömör véleményét. „A rabok és rabnők lakásául berendezett kazamaták az egészséges levegőt nélkülözik, mert álló vizek szomszédságában vannak, többféle bogaraknak, kivált pedig az »élelmi czikkeket megevő és kiirtani nem lehetséges patkányoknak és a szomszédos vizeknek a rabok egészségre fölötte káros és ennél fogva nekik különböző betegségeket okozó kigőzölgéseknek vannak kitéve«.

Az őrök a hadsereg állományából kerültek az intézetbe. A kezdeti hajdúőrsgetet 1793-ban rokkant katonák váltották föl, szintén központi utasításokra, akikkel majdnem annyi probléma adódott, mint magukkal a rabokkal. Az intézetigazgatók az állami hierarchia legkülönbözőbb posztjairól kerültek a fegyintézet élére. A szám szerint kilenc igazgató között volt helytartótanácsi díjnok, furir, másodpénztárnok a budai királyi zálogházban, rendőrbiztos, főhadnagy, nyugdíjazott lovas kapitány, ezredadjudtáns. Ők lettek volna hivatva Magyarország egyetlen központi fegyintézetét a büntetés-végrehajtás legmodernebb eszméi szerint irányítani és vezetni.

A szegedi fegyintézet lassanként működésképtelenné és funkciótlanná vált, majd „rabhiányban” megszüntette működését. 1831-ben mindössze két rabot őriztek már csak a szegedi várban. Szeptember 20-án a még ott fogva tartottakat visszaszállították törvényhatóságaikhoz, s az épületegyüttest 1832. július 27-én az aradi cs. kir. kerületi várparancsnokságnak adták át.⁴¹³

47. FOGVATARTOTTAK A FENYÍTŐHÁZBAN. Győry Ferenc, a Helytartótanács tanácsosa 1763. szeptember 26-án tette le jelentését a Helytartótanács asztalára, mely a Nagyiday-féle ügyre javasolt volna megoldást. A tanácsos összefoglalta a problémát okozó, megcélzott kört, akik számára az országos intézetet fel

⁴¹² A szegedi intézet iratai: MNL MNL CsmL VII. 102.

⁴¹³ VAJNA 1906, 527.

kellene állítani.⁴¹⁴ A német komplex modell multifunkcionalitását idéző koncepció szerint a létrehozandó háznak be kellene fogadnia az eszelőseket és az őrjöngőket, minthogy nem vitathatóan szükséges „az ilyenek számára való és az országban sehol nem létező kórházakba és fenyítőházakba szállíttassanak”. A másik érintett csoportot „a szüleiknek és előljáróiknak nem engedelmeskedő, semmirevaló és minden intelmet megvető egyének” alkotják. Végül említést tesz Győry Ferenc tanácsos a közelebbről meg nem határozott „semmirevaló férfiak és nők”-ről, akik „büntetés végett” kerülnének felvételre. A terv tehát egy összevontan működő tébolyda, nevelő- és javítóintézet, valamint börtön létrehozása volt. Egyet kell értenünk azokkal, akik a fenyítőházi tradíciókat látják ebben a meggondolásban, de nyomban fel kell hívnunk a figyelmet a büntetés-végrehajtási profilra. Nem kérdéses, hogy az intézetbe fel kell venni a büntetőbírói ítélettel érkezőket. Ezt igazolja a jelentés nyomán a helytartótanács által kiküldött körlevél hivatkozása,⁴¹⁵ mely a Nagyiday-ítélet végre nem hajthatóságára alapította az egész tudakozódást. Hiszen Petésné Nagyiday Anna halálra méltónak találtatott, súlyos bűncselekményt követett el, s az ő elhelyezése jelentette a kiindulópontot a fenyítőházi történet gondolkodásában. Vagyis a kezdetek kezdetén megelőlegezte a helytartótanács a „büntetés végett” ideküldött súlyos bűnözők érkezését. Igaz, Eszterházy Ferenc már idézett alapítólevelében csak „azoknak fenyítésére” gondolt, „a kik kicsapongó és romlott erkölcsűek és az egész közönségnek súlyos terhe nélkül más jámbor polgártársaik társaságában nem élhetnek”, az elképzelést a központi akarat felülírta.

A helytartótanácsnak a szempici fenyítőház felállítása alkalmából kibocsátott körrendeletében⁴¹⁶ foglaltak szerint a ház alapításának fő célja a „javíthatatlanok” bezárása. A javíthatatlan kifejezés némi értelmezésre szorul, már csak a miatt az ellentmondás miatt is, mely a célmegfogalmazásban bukkan fel, hogy ti. „nagy Magyarország területén sehol sem létezik olyan ház, a melyben a rosszindulatú és javíthatatlan emberek megjobbíthatnának”. A nevelhetetlen megneveléséről és jobbításáról ír a rendelet fogalmazója, mely megvilágítja a nevelhetetlen értelmét: a megrögzött és visszaeső, súlyosan deviáns személyiségekre kellett, hogy utaljon a szabályalkotó. Ezért került nyomban a jobbítás mellé a céltételezés kiigazítása: olyan ház nyílik most, ahol az ilyenek „vétkéikért jövőben bűnhődnek”. Odább kissé részletesebben is szól róluk: ilyenek lennének a törvényhatóságok által javíthatatlannak ítélték, a vétkéikért halálos büntetésre kevésbé érdemesek, illetve a halálos büntetésre szen-

⁴¹⁴ VAJNA 1906, 13. 1763. szeptember 26. Pozsony.

⁴¹⁵ VAJNA 1906, 14. 1763. szeptember 30. Pozsony.

⁴¹⁶ VAJNA 1906, 39–40. 1772. április 13. Pozsony, 1618/1772. sz. körrendelet.

tenciázott, de kegyelmet nyert gonosztevők. Ezek a fogvatartottak eddig a leg-hagyományosabb börtön képét írják körül.

Az igazságszolgáltatás büntetőítélettel sújtott terheltjeit a helytartótanács körrendelete kiegészítette a kihágásokért beutaltak csoportjával, akik az intézet halvány rendészeti körvonalait vázolták.

Végül a jogalkotó sort kerített a nyugat-európai nemes célok közül megöröklött nevelő-jobbító karakter deklarációjaként „a szülők vagy más olyan hatalommal felruházottak” kérvényezésére befogadottakra, akik magános kérelem alapján, „ebbe a házba fölvetetni” kértettek, s végül a „házi fegyelem nélkül szűkölködőkre”, akikről egyébként a legfontosabb, amit megjegyzett, hogy költségeiket a kérvényezőknak maguknak kell állniuk. Az osztrák alapítási filozófia szerint bőven megfért a nevetlen gyermekek együtt tartása és munkáltatása a halálra ítélt, amnesztiában részesült súlyos bűnelkövetőkkel.

Aligha kérdőjelezhető meg, hogy ennek alapján az eredeti (az amszterdami) fenyítőházi eszme a maga tisztaságában reminiscencia maradt. A ház céljai között a legfontosabb helyet a súlyos bűnelkövetők fogva tartása foglalta el. A Domus Correctoria kriminális elvárások közepette fogadta tehát első elítélteit. (Megjegyzendő, a rendelkezésre álló hiányos adatok is azt látszanak bizonyítani, hogy bár a körrendelet nem szól róla, több „tébolyodott és elméjében megzavarodott” személyt is küldtek a házba. Magánszemélyek kérvényezéséről két esetben tudunk, mindkét felvételi kérelem iszákos nők jobbítását célozta.)

A rabokra vonatkozóan viszonylag kevés információnk van a kezdeti időszakban. Az azonban világosan kiderül a jelentésekből, hogy 1775-ben már ötven Bécsből transzportált elítélt található az intézetben, mely az összlétszámnak hozzávetőlegesen a felét tette ki. A bécsi kormányzat tehát a szempici Domus Correctoriát saját bűnelkövetőinek magyarországi elhelyezésére használta. (Éppen úgy, mint a várakat, erődítményeket. A magyar végvárban letöltendő büntetés, a várfogság, az erődmunkák vagy éppen a hajóvontatás – hasonlóan a velencei gályarabsághoz – lehetőséget adott az osztrák kormányzatnak a bűnözőexportra.) 1780-ig a bécsi rabok száma folyamatosan ötven volt. Tallóson az osztrák elítéltek száma húsz körül mozgott. 1785-ben Szegedre már csak 34 férfirabot szállítottak át, majd öt esztendő múltán 20 nőt. Itt, Szegeden azután folyamatosan csökkent a létszám, 1818-tól 1831-ig néhány tucat körül mozgott, hogy a bezárás évében kettőre apadjon. Abban az esztendőben, mikor a legmagasabb volt, sem haladta meg százat.⁴¹⁷ A szegedi kimutatások szerint a férfiak zömét lopásért, verekedésért, káromkodásért ítélték el, a nőket leggyakrabban gyermekgyilkosságért. A Tallósi Fenyítőház 1788. évi rabtabellája szerint a szokásos beutalás a két-három év volt. A 49 nyilvántartott rab közül

⁴¹⁷ VAJNA 1906, 69, 117, 315.

mindössze négy elítélt rögzített időtartama haladta meg a tíz évet, s 12 évré itélt is csak egy volt közöttük.⁴¹⁸

A fenyítőházban uralkodó állapotok és a szabadságvesztés-büntetés megítéléséhez adalék a Szabolcs megyei „gonosztévő” Kiss Judit ügye, aki „mind az Tettes Szabolcs Vármegyei Törvényszéken, mind pedig az Tettes Districtuális Táblán halálos Sententiát kapott”, de kegyelem révén átváltoztatták büntetését „tallósi rabságra”, melynek tartamát a halállal egyenértékűként (szemben az általános vármegyei három-négy éves gyakorlattal) két esztendőben (!) határozta meg az igazságügyi adminisztráció.⁴¹⁹ Arról a Tallósra áthelyezett intézet iratai tanúskodnak, hogy a százas nagyságrend körül mozgó létszámból huszonheten (!) halálra ítélték voltak, s kegyelemből kerültek a házba. Az Edelényi Úriszék előtt perbe vont Varga András rablásért, tolvajságért, nemi erőszakért, káromkodásért „Fő vételre ítéltetett”, ami kegyelemből három év rabságra változtatott.⁴²⁰ A gyűjtogatásért Baranyában megszentenciázott Hunyady Trézsi „a’ halál’ büntetésétől felszabadíttatván, a’ Szegedi megjobbító-házba 4 esztendőre küldtetetni és minden héten 2 napi kenyér és víz mellett eltöltendő bőjtre, úgy Köz-munkákra és minden fél esztendőben 30 Korbátsütésekre ítéltetett”.⁴²¹ Csongrád Megye Rabokat Ítéző Törvény Széke a szegedi Fenyítő Házból megszökött, s további tolvajlásokat elkövető Billeges Tóth Pált bűnösnek találta, aki „az ellene kért halálos büntetést meg érdemlette”. Tekintettel azonban töredelmes vallomására és az elloptott lovak visszaszolgáltatására, az ítélőszék megelégedett a korábbi két esztendei ítélet mellé újabb két évi, vasban kiállandó szegedi rabsággal „és minden fertály esztendőben 25 páltzáknak elsenvedésével”.⁴²²

A kriminális jelleg visszaköszönt a veréssel kapcsolatos előírásokban is. A szempci ház igazgatója számára adott szolgálati utasításokban a fegyelmezésről szólva általában ugyan tilalmazta a helytartótanács a verést, de rögtön kivette a tilalom alól azokat, akik „bírói ítélettel vagy büntetésből annak rendje szerint elítéltettek”, a fegyelmeztleneket, munkamegtagadókat. Őket ugyanis „másoknak példájokra igenis kiszabott testi büntetéssel kell fenyíteni”. Nem

⁴¹⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára. VII. 104. A Tallósi Fenyítőház iratai (továbbiakban MNL CsmL VII. 104)2, 1788, Tabella Captivorum Domus Correctoriae Szegediensis. Anni solaris 788.

⁴¹⁹ MNL CsmL VII. 104. 2. 1787. (Költ N. Kállóban, Pünkösöd havának 9dik Napján. 1787dik Esztendőben.)

⁴²⁰ MNL CsmL VII. 101. A Szegedi Fenyítőház iratai. 16. [1812–13] (továbbiakban: MNL CsmL VII. 101, 16. [1812–13]) 1812dik Esztendőben Sz. György Havának 17dik napján.

⁴²¹ MNL CsmL VII. 101, 16. [1812–13 1811dik eszt.ben September hónapnak 12ik napján Pétsváradon.

⁴²² MNL CsmL VII. 101. 16. [1812–13] 1809ik Esztendő Pünkösöd Havának 18ik Napján Szegvár Helységben tartatott Tettes Ns Csongrád Vármegye Rabokat ítéző Törvény Széke alkalmatosságával.

zárta ki azt sem a szolgálati utasítás, hogy kenyéren és vízen tartással fenytse-
nek, s azután, ha így sem fegyelmezhető az illető, akár 24 korbácsütésig növel-
jék a kiszabott testi fenytékek számát, esetleg keresztvasra verve tömlőbe is
vethetik a renitens foglyot.⁴²³ Az istenkáromlásért hatesztendei fogságra ítél
Nyakó Bálint mellékbüntetése „angaricánként elszenvedendő 600 páltza”,⁴²⁴
Fodor Bálint bünszövetségben elkövetett rablásért, fosztogatásért, gyújtoga-
tásért öt egész esztendei rabságra került „fertályonként 25vel öszvesen pedig
500 páltza ütéseknél elszenvedésére, minden héten kenyéren és vízen meg-
tartandó két napi Bőjtre és közönséges munkára íteltetik”.⁴²⁵

Sokat elárulnak maguk a beutaló határozatok, illetve az ítéletek, melyeket a
törvényszékek, törvényhatóságok a beküldött rabbal megküldtek a fenytőház
vezetésének. Balogh István és lánya ügyében meghozott ítélet szerint „ma-
gok megh érdemlet Büntetésekre másoknak pedig rettentő Példájokra bé
fogattatásoknak idejétől számítandó 8 és 8 Esztendőig tartandó külön külön
tűrendő sanyarú Rabságra, és az idő alatt vason téendő munkára íteltetnek”
úgy, hogy Balogh István „minden héten a szokott két napi bőjten felül, szerda
nap kenyéren és vízen tartandó bőjtölésre és minden Esztendőnek végével 30
kemény korbáccsal való Csapásoknak szenvedésére sententiáztatik”.⁴²⁶ A ne-
mes Tajthy István két esztendőre került az intézetbe (vagyonának kibeclé-
se és Jász Apáthi városából történő „véggéppeni kitiltása” mellett), mint aki
„semmi meg térést és jobbulást nem ígér”.⁴²⁷ Miként a Csongrád vármegyei
törvényszék által megítélt Benkő Tatár Pál lótolvaj sem, akiről az ítéletben
megállapították a bírúk, hogy „reménységgel jövődöbéli javulására” már nem
lehetnek. Ezért „büntetésül vasban, és köz munkában minden héten 2 napi
szoros bőjt mellett töltendő egy egész esztendei rabságnak és azon felül fer-
tályonként adandó 25 összesen tehát 100 páltza ütések elszenvedésiben meg-
bíráltatni” volt szükséges.⁴²⁸ A Dózsa Tamás és Pap Mihály nemes rabok ellen
hozott ítéletben kétesztendei rabságot rótt ki a törvényszék a zsidó Benedek
Főgel házában kifosztásáért, melyet „a hasonló Gonosz tévők példájokra ’s
Magok Meg jobbulásokra” béklyóvasban „magok kenyereken és közönséges
Munkákba szenvedjenek”.⁴²⁹ A hivatalos iratok által megfestett kép egyértel-

⁴²³ Utasítás a szempezi ház igazgatója számára a mely egyszersmind magában foglalja a ház
valamennyi többi alkalmazottja számára való utasításokat is. 9no: A fegyelemről, mely a házban
meghonosítandó. Vö. VAJNA 1906, 55. o.

⁴²⁴ MNL CsmL VII. 101. 16. [1812–13] Az 1810dik Esztendő Sz. Iván havának 18 ik s azt
követő napjain a Nemes Hajdú Kerületnek Rabokat Ítéltő Törvényszéke által.

⁴²⁵ MNL CsmL VII. 101. 16. [1812–13] 1812dik Esztendei Aprilis Holnapnak 28 dikán szaba-
dos Sólt Városában tartatott Uri Törvény Szék alkalmatosságával.

⁴²⁶ MNL CsmL VII.104. 2. 1789. (Ad. 22. Juli 789. Balogh Elisabetha Ad No 1483/789.)

⁴²⁷ MNL CsmL VII. 101. 16. [1812–13] Anno 1813. Die 13a Augusti.

⁴²⁸ MNL CsmL VII. 101. 16. [1812–13] die 29, Apr. 1810.

⁴²⁹ MNL CsmL VII. 101. 16. [1812–13] 1812dik Esztendőben Szent Iván Hava 13dik Napján.

műsödik: a fenyítőház funkciója és végrehajtási rezsimje a sanyargató tömlöc felé közelít. Vasba vert rabok, kemény munkában, böjtölésre és rendszeres testi büntetésre ítélve, számtalanszor halálos ítélet helyett vagy kegyelemből kerültek a házba.

Veszprém vármegye törvényszéke előtt vasban álló Érsek András visszaesőként ítéltetett meg. A korábban egy kanász agyonveréséért már tömlöcöt szenvedett gonosztevő ahelyett, hogy jó útra tért volna, újabb szörnyű cselekményeket követett el. Horváth Jánosnak két marháját levágta, Tokos Jánost kegyetlenül megverte, Csepregi Jánost és fiát kegyetlenül megkínozta, Nagy Péter Jánost fejszével megtagolta, Gullás Istvánt kegyetlenül összetörte, és „halál között hagyta”. Tetteit irgontató káromkodásokkal tetézte. Mindezek alapján a tiszti ügyész „hóhér pallosa alá ítéltetni s így az Élők Számából kitöröltetni kívánja”. A bíróság ennek ellenére úgy döntött, hogy „ezen elől számlált gonoszságai a’ halálos büntetésre elegendőnek nem találtnának, azért annak sullyátul ugyan fölszabadítottik. Hanem ezen gonoszságaira s kegyetlenségeire nézve a’ Raboskodó Érsek András még e’ mai naptól két Esztendeig tartandó ’s Tallósra a’ jobbulásra rendelt Házban ki szenyvedő sanyarú Tömlöcöztetésre, s ez alatt minden Héten kétszeri, úgymint Szerdán és Pénteken kenyéren és vizen leendő Böjtölésre és minden Fertály Esztendőben rajta ki ütendő Huszonnégyszer és huszonnégyszer kemény pálcza ütéseknek ki szenyvedésére ítéltetik.”⁴³⁰ Az ítéletnek sajátos üzenete van. Amit már többször is láttunk: a halál alternatívájának vagy legalábbis közvetlenül a halálos büntetés után következő szankciónemnek tekintette a hatóság a kétesztendei tallósi fogságot. Ezzel a kriminális szankciók sorában elnyert „tisztos” helyével a Domus Correctoria elveszítette esélyét a holland modell reszocializációs gondolatának meghonosítására. Ráadásul a visszaeső Érsek András már kitöltött egy börtönbüntetést a megyében, melyet láthatóan alacsonyabb szintűnek tartott az ítélőszék, mint a tallósi házban fogatosítandó rabságot. A fenyítőház a hivatalos köztudatban tehát nem más, mint *carcer*. Az nem a rendi tömlöccel ellentétben álló, új mintát jelentő intézményként jelent meg, hanem éppenséggel a hagyományos bebörtönzési gyakorlatba beilleszkedő, a legnagyobb súlyú, legsanyarúbb tömlöcként tartották számon. Erre utalnak azok az ítéletek is, melyek említést sem tesznek jobbulásról, nevelésről, hanem világosan kemény büntetésként aposztrofálják a beutalást. A Zalaegerszegen ítélő vármegyei törvényszék „vason álló gonosz Istentelen, veszekedő, verekedő, képtelen káromkodó, szántszándékkal kártevő, pajkos Rab személyek” ügyében hozott ítéletében magát az intézetet is „Tallósi büntető ház”-nak nevezte, ahol a beutaltak büntetésé-

⁴³⁰ MNL CsmL VII. 101. 1. [1785–86] *In Causa Fiscii Magistratualis Cottus Weszprimiensis Contra Andream Érsek. Deliberatum est. Anno 1785. Die 21a Novembris is Oppido Veszprém sub Sede Judria Criminali.*

nek célja a deliberátum szerint (miután „az jó intések jóra nem vezettek”) nem más, mint „megh érdemlet büntetések vegyék”, másoknak pedig „példájokra legyenek”.

48. NEVELÉS A HÁZSZABÁLYOKBAN. A fenyítőházakra jellemző javító-nevelő funkció nem hiányzott teljesen a Domus Correctoria rezsimjéből, jóllehet leginkább még a hárszabályokban, a szolgálati utasításokban olvashatók. (Említettük a helytartótanácsi körrendelet utalását a „javíthatatlanok megjobbítására”, illetőleg a szülők által fegyelmezetlenségükért fölvetetett gyermekek feltételezett megjavításáról, melynek célja, hogy „a hazának is talán hasznos polgárai lehessenek”). A szempci ház igazgatójának szolgálati utasításában⁴³¹ foglalták, hogy a rabok „javulását... szívén kell, hogy viselje”. Azáltal azonban, hogy (külföldi) bűnözők özönlöttek el az intézetet, a jobbításhoz szükséges környezeti feltételek egyre romlottak. Az ítéletekben, hivatalos iratokban fel-felbukkanó elvárás, mely a gonosztevő megjobbítását várta volna el, nem hagy kétséget afelől, hogy az nem a reszocializációs értelemben megjavító, visszavezető jobbulást jelenti, hanem a gerinctörő, sanyargató testi büntetések elszenvedése útján kialakítandó, törvényt félő magatartás kialakítását. A munka ebben az intézetben büntetés és nem eszköz, azért kell munkára szorítani a fogvatartottakat, hogy „szorgalomhoz szokjanak, a minek hiánya őket mindenféle bűnre csábította”. Az olyan delikvenssekkel kapcsolatban kevés volt az illúzió, akik többszörös visszaeső tolvajként álltak a törvényszék előtt, s az le is szögezte, hogy „Élve meg jobbítása felül már reménség sem volna, magának érdemlett büntetésére, másoknak pedig eleven példájokra akasztófára ítéltetik”. Végül is halálos ítéletének uralkodói kegyelemmel történő átváltoztatása a javíthatatlan gonosztevőt a Tallósi Fenyítőházba juttatta.⁴³² Feltehetően ez a felfogás vezetett a mind rosszabb körülmények közé jutó intézet továbbköltöztetéseire, hogy végül a szegedi vár időnként vízzel elárasztott kazamatáiban érjen véget históriája.

A hazánktól nyugatra eső alapítások kardinális szempontja volt a fenyítőházak becsületes karaktere, mely alapfeltétele a társadalom hasznos tagjává váláshoz, a reszocializációs folyamatokhoz. Mint láttuk, a fenyítőházak elkeseredett harcot folytattak a becsületes jelleg megőrzéséért. A Domus Correctoria esetében ez a kérdés valójában fel sem merült. Jellemző módon viszonyult a becsületesség és a reszocializáció kérdéséhez a felvilágosult abszolutizmus központi adminisztrációja. Lehetővé tette, hogy amennyiben a szülők gyermekeiket a Domus Correctoriába kívánják megneveltetni, akkor ne kelljen ezt törvényhatóságokban közhírré tenni, hanem „s nehogy az azon házba való belépés által

⁴³¹ VAJNA 1906, 45.

⁴³² MNL CsmL VII. 101. 1. [1785–86] In Causa Fisci Magistratualis Egregii Ladislai Kun, contra Franciscam Petik. Veszprém, die 18a Februarii 1785.

megbélyegeztetvén, előmenetelükben nehézségekbe ütközzék, az ő nékiek szabadságukban fog állani, és ilyen esetben csupán a nevezett Skerlecz Tanácsos úrnál kötelesek magukat bejelenteni, és egyedül neki tartoznak az álnevet fölfödözni, a melyet gyerekeinek adni akarnak”. Ez már csak karikatúrája a becsületes karakternek. Nem az intézet becsületes, hanem a külvilág elől álneven történő beíratással el lehet titkolni a ténnyt, s így óvni meg a fogvatartott becsületét. De ez is persze csak a „fizetővendégnek” szól, csupán a gyermekekre vonatkozik, akik gondozójuk jóvoltából és finanszírozásával tartózkodhatnak itt.

49. MUNKÁLTATÁS A DOMUS CORRECTORIÁBAN. A szempci fenyítőháznak a nyugati hagyatékból megőrzött legkarakteresebb vonása a munkáltatás volt. Az igazgatónak már megidézett szolgálati utasításában foglaltak szerint nemcsak a rabok javulását kellett a szíven viselnie, hanem vele egy sorban azok szorgalmát és „nem kevésbé a ház hasznát”. A közjó érdekében eljáró államhatalom immáron a merkantilista haszonelvűség szempontjait vezette be az intézet-alapításba. A kemény fegyelem fenntartásának fő célja a jól működő munkaszervezet, vagyis, mint az utasítás fogalmaz, „a Fenyítőházban fő dolog, hogy a benne levő emberek folyamatosan munkára szoríttassanak”. A házat elvileg önfenntartásra szervezték. A költségeket három forrásból kellett volna fedezni: a rabok után járó, s a beutaló törvényhatóságok által befizetett fejenkénti és naponkénti 4 krajcárból, a házban megtermelt javak értékesítéséből és egy, a ház költségfedezetét majdan ellátandó zálogház hasznából. Némiképp állami támogatás is rendelkezésre állott, néhány alap éves (nem túl jelentős összegre rúgó) kamata. Nem lehetett kérdéses, hogy a ház igazgatójának rendszeresen segélyekért kellett folyamodnia. A központi akaratból, központi finanszírozással létrehozott és központi igazgatás alatt álló országos intézet központi költségvetési támogatásra szorult.

A szolgálati utasítás a munkáltatás körülményeit aprólékosan rendezte. A kormányzati adminisztráció által meghatározott munkafajták típusait három alapelv határozta meg: gyorsan megtanulható munkafolyamatok, készpénzért értékesíthető áru, gyors eladás reménye. Annak nem volt jelentősége, hogy a rabok által megtanulható szakmai fogások kiszabadulásuk után jelentenek-e valami előnyt az életben. A társadalomba történő visszavezetés eszméjének itt semmiféle szerepe nem volt. A viszonylag olcsó alapanyag, gyors előállítás és könnyű értékesítés a figyelmet a textiláruk felé terelte. A Domus Correctoria eredeti utasítása szerint szalmazsáknak való vásznat, gabonás zsákokat, katonai foszlánynak való csinvatot, lópokrócokat állítottak elő, amelyben jól felismerhető a biztos felvevőpiacra, az állami vásárlóra (a katonaságra) építő koncepció. A dolgoztatás az intézetben napi mérték szerint zajlott, s a szorgalom ösztökélésére munkajutalmat helyeztek kilátásába.

Ami meglehetősen világos volt, hogy az alapítói szándék szerint a ház egyben rabdolgoztató ház is. Ugyanakkor a nem hatósági ítélet alapján befogadottak tartási költségeit a „magánosok” (szülők) kötelesek viselni, ami meglehetősen egyértelművé tette, hogy az ő számukra a munkáltatás a legtisztább fegyelmező eszköz lett volna csupán. Vagyis egyszerre kísérelte megvalósítani az intézet (a neveletlenek számára) a munka fegyelmező-nevelő és (a rabokra vonatkozóan pedig) büntető-költségfedező funkcióját.⁴³³

A gazdasági beszámolók arról szóltak, hogy a munkáltatás gazdasági célkitűzései nem realizálódtak. Ez köszönhető volt egyfelől a meglehetősen korlátozott piacnak (és ezzel összefüggő munkafajtáknak), másfelől a minőségnek. A többnyire érdekeltség nélkül dolgozó rabok munkája oly silány volt, hogy a megrendelők rendre nem vették át a liha, rosszul festett, mocskos árut.⁴³⁴ Dacára minden erőfeszítésnek, a rabmunka nem tartotta fenn az intézetet. Kem-pelen tanácsos így különleges lépésre szánta el magát: a fenyítőház mellé zálogház létesítéséhez kért engedélyt. A kölcsönből létesített zálogház szép hasznot hozott, de mire hitelei visszafizetésével eljutott volna az intézet finanszírozásáig, azt továbbköltöztették.

A fenyítőház agóniájára igen jellemző Borsod Vármegye Törvényszékének azon döntése, melyet a sokadszor Szegedről megszökött Nemes Jó-Gyöngyösi István ügyében hozott. Nevezett rab „többé a Szegedi Fenyítő Házban vissza ne küldessen, hanem rabsága hátra levő részét a Megye Köz Fogházában töltsse el”. A törvényszék nem bízott már a fenyítőház biztonságában és őrségében.⁴³⁵ Ugyanerről tanúskodik Horváth Péter nádori alkapitány levele is, aki a helytartótanács körlevelére reagálva késznek mutatkozik a fenyítőház irányában fennálló rabtartási költség megtérítésére, feltéve hogy tudomására hozzák a Jász-Kun kerületnek, egyáltalán mennyivel tartozik, kiket őriznek még a házban. Ugyanis „nem tudhatyuk, a Mi Rabjaink is azok között nem szöktek-e el vagy üdő közben nem haltak-e meg? Sőt, ha vissza kerültek is, ennyi üdőt töltöttek el és mennyi légyen hátra általok el töltendő?”⁴³⁶

Az eredeti, becsületes jellegű napnyugati intézet képe a 18. és 19. század fordulójára elenyészett. Az örökös tartományokban végbement kriminalizálódás, az osztrák büntetőgyakorlatban megszokott magyarországi osztrák bűnöző-export, a hagyományosan büntetőeszközökkel kezelt szegényügy (csavargó- és koldusvilág) eleve elzárta a fenyítőháza(ka)t az eredeti célkitűzések megvalósításától. Ezt megerősítette a modern munkáltatásra épülő ipari-kereskedelmi

⁴³³ VAJNA 1906, 39–40.

⁴³⁴ VAJNA 1906, 83. Koppel Jeremiás Óbudai kereskedő 1778 decemberében például a leszállított 1000 pokrócból egyetlen egyet sem vett át minőségi, méret és tisztasági problémák okán.

⁴³⁵ MNL CsmL VII. 101, 16. [1812–13] Miskólcz 23a May 1812.

⁴³⁶ MNL CsmL VII. 101, 16. [1812–13] 1812k Esztendei Aprillis 3kán Jász Berény Városában tartatott Kisebb Gyűlésökből.

feltételek teljes hiánya, mely tőlünk nyugatra még ösztönözte a munkacserékép-
zést az intézetekben. A társadalomnak és a piacnak nem voltak civil elvárásai
a fenyítőházakkal, a büntetés-végrehajtással szemben, így elmaradt a meg sem
fogalmazott igényeket kielégítő rezsim kiépítése is. Az alapító kormányzat a
felvilágosult abszolutizmus közjóra irányuló törekvései szellemében rövid jár-
szalagon tartotta a házat. Minden lényeges lépéshez a helytartótanács, az udvari
kancellária vagy közvetlenül az uralkodó engedélyét kellett kérni, a ház igaz-
gatója még a felvételekről sem határozhatott. Ez az adminisztratív gyámkodás
alkalmanként tragikus eredményeket szült. Példának okáért a helytartótanács
szívességből, mert a bécsi városi kormányzatnak kedvében akart járni, megállá-
podást kötött ötven bécsi rab „örök időkre” szóló befogadásáról, vagyis külföldi
fogvatartottak átvételéről. A kormányzati gesztus Bécs felé a tartási díjat napi
másfél krajcárban állapította meg (amikor a magyar raboké 4 krajcár volt, s mint
a jelentések írták, ez is csupán az élelmezésre volt elegendő).⁴³⁷

Némiképpen helyettesítette (ha pótolni nem is tudta) a modern bünte-
tés-végrehajtás kialakulásának folyamatában a fenyítőházak szerepét a tömlő-
cökökkel szembeni aggályokat politikai zászlajukra tűző fogházjavító mozgalom,
mely reformkori politikai vitatémává tette a tömlőcök állapotát és a börtönügy
modernizációját.

Magyarországon tehát nem tudott gyökeret verni a fenyítőházi eszme. A Do-
mus Correctoria rövid és szomorú véget érő históriája az első és egyben utolsó
magyar országos fenyítőház sorsát beszéli el. Ez azonban nem jelentette a mo-
dern büntetés-végrehajtás elemeinek elmaradását is. A hazai fejlődés ugyanis
átlépett egy lépcsőfokot. Nem szerves folyamatban, egymást követően zajlott
a fenyítőházi kibontakozás és az azt követő kriminalizálódás, majd az ebből fel-
frissülő modern börtönügy kialakulása, hanem a Nyugat-Európában ekkor már
a büntetés-végrehajtás gyakorlatába átkerült munkáltatási eszme bukkant fel a
modernizáció részeként.

⁴³⁷ VAJNA 1906, 72. Kempelen tanácsos emlékirata 1777.

A 19. század

Reformok

Jóllehet a 18. század előkészítő munkája, a fogházjavító mozgalom szakmai-tudományos alapozása, az abszolutizmusok hatékonyságorientált megközelítése, a kodifikációs mozgalmak megélénkülése nélkül aligha beszélhetnénk a börtönügy 19. században bekövetkező alapvető reformjáról, mégis le kell szögezni, hogy a 19. század a megújulás kora. A modern börtön ekkor bontakozik ki végleg a tömlőc béklyóiból. A börtönügyi tudományosság, és a börtönügyi szakma ekkor összegzi a korábbi reformtapasztalatokat, a börtön ekkor testesül meg architekturális képletekben. A 19. században rendeződik rendszerekké a tudás, s születik meg a börtön külső és belső eljárásaira vonatkozó katalógus az ideális modellről.

1. A BÜNTETŐJOG RENDSZERSZERŰSÉGE. A börtönügyi tudományosság kibontakozásának egyik meghatározó eleme volt a büntetőjog tudományának szisztematizálódása, s ezen belül is a felvilágosodás hatására forradalmasodó büntetőjogi gondolkodás elméleti rendszerezése. A 18. század közepén kialakult törvényelméletek, Montesquieu, Filangieri vagy Bentham munkássága eredményeképpen egyesült a kodifikációkban a felvilágosodás és az észjog. Ettől kezdve követelménnyé érlelődött a joganyag racionális építése és szisztematikus rendezése, a tényállás fogalmának kifinomálódása és elemeinek meghatározása, mindez érthető, világos képletekben és nyelven.¹ A rendszerezés igénye magába foglalta a szükséges teljességet is. Ez pedig magától értetődővé tette a kauzisztikus büntetőjog felváltását a szisztematikus kodifikálttal. A történetekkel és példázatokkal operáló középkori büntető törvényi praxis helyébe az egyből elvonatkoztató, rendszerezett és így áttekinthető meghatározások struktúrája lépett. Kodifikációs gyakorlattá vált a princípíák rögzítése, az általános részek kimunkálása.²

A büntetőjog átfogó törvényekbe foglalásának első szakaszát meghatározta az abszolutizmus jogegységesítő elhatározása, mely mögött elsősorban az ab-

¹ RÜPING, Hinrich – JEROUSCHEK, Günter: *Grundriss der Strafrechtsgeschichte*. München, 2007. Verlag C. H. Beck, 86.

² KOCH, Arnd: Die Entwicklung des Strafrechts zwischen 1751–1813. In *Feuerbachs Bayerisches Strafgesetzbuch*. Hrsg von Arnd KOCH, Michael KUBICIEL, Martin LÖHNING, Michael PAWLIK. Tübingen, 2014. Mohr Siebeck, 55.

szolút uralkodó akaratának feltétlen érvényesítése állott. Kezdetben tehát a kodifikáció célja a bírói interpretáció végletekig történő korlátozása, miként a tudományos kommentálás felszámolása is.³ Montesquieu úgy fogalmazott, hogy „az ország bírói... amint azt már mondtuk, csupán a törvény szavait ki-mondó szájak...”.⁴ Ugyanekkor a *Project des Corporis Juris Fridericiani* (1749) egyenesen tilalmazta a kommentálást, mondván „azért, hogy magánemberek-nek, különösen pedig a professzoroknak ne legyen alkalmuk ezt a tartomá-nyi jogot önhatalmú interpretációkkal corumpálni, Ő Királyi Felsége súlyos büntetés terhe mellett megtiltotta, hogy bárki is legyen az, nekilásson és egy commentariumot írjon az egész tartományi joghoz, vagy annak egy részéhez”.⁵

Akárhogyan is alakult a törvényhozás és az abszolút uralkodó viszonya, a 18. és 19. század fordulójára megszilárdult a büntetőkódexek tekintélye, és a jogegységesítés, az írásba foglalás és a törvényalkotási technikák fejlődése alá-támasztották a felvilágosodás párhuzamos törekvéseit. A szabadság határainak kijelölése, az ember jogainak védelme, a kiszámíthatóság természetes tulaj-donságává lett a büntetőjogi reformgondolkodásnak, induljanak azok az állam-hatalom köreiből vagy forradalmi forrásokból. S a reformerek kihasználták a kodifikáció lehetőségeit az uralkodó hatalmának korlátozására, így különösen a bírói eljárásokba történő személyes beavatkozások és a kegyelmezési jog kér-désében.

A büntetőjog megújulásának folyamatban nem csupán a büntetőjog rend-szerzése, de a jogi szaknyelv és terminológia fejlesztése is jelentőségre jutott. Európa legtöbb országában a jogi reformok egyben a saját nemzeti szaknyelv kimunkálásával jártak együtt. Ez nem csupán annyit jelentett, hogy a latint felváltotta a nemzeti szaknyelv, hanem alapjaiban újult meg a jogi (esetünk-ben büntetőjogi) gondolkodás: a *Corpus Juris* jogrendjét a hazai jog fejlesztése, értelmezése és ismerete váltotta föl. A német tartományokban a 18. század vé-gére jellemzővé vált a rendszeres jogászképzés, a német nyelvű előadások és gyakorlatok tartása, a hazai jog államvizsgákon történő számonkérése.⁶ A bün-tető perjog oktatásának kereteiből kibontakozó anyagi jog külön taglalása jo-gászgenerációk sorát készítette fel az újszerű gondolkodásra.

2. EGY ÚJ KORSZAK KEZDETE. Arnd Koch a büntetőjog 1751 és 1813 közötti át-tekintésére vonatkozó tanulmányát egy Feuerbach-idézettel kezdi.⁷ „Egy új korszak jött el. A régi összetörve hever. A hagyományos értékek síremlékeit

³ RÜPING–JEROUSCHEK 2007, 87.

⁴ MONTESQUIEU 2000, 257.

⁵ STOBBE, Otto: *Geschichte der deutschen Rechtsquellen*. Abt 2. Braunschweig, 1864. Schwetschke, 453.

⁶ RÜPING–JEROUSCHEK 2007, 88.

⁷ KOCH 2014, 39.

felrobbantották, és a boldog nyugalom napjaira a tettek ideje következik (...) Alkotmány! Szervezet! Törvényhozás! Ezek napjaink nagy jelszavai (...)”.⁸ Ahogyan Koch fogalmaz: Feuerbach ebben az írásában a büntetőjog fordulópontját ünnepelte, mely a 19. század kezdetére oly jellemző szakmai pezsgés közepette érkezett el. A boldog nyugalmon a 18. század második felének filozófiai vitáit értette, mikor is a büntetőjog jövőjéről és a büntetőjog reformjáról cserélt eszmét Beccaria és Montesquieu nyomán Európa intellektuális vezető rétege. Ez a polémia a modernizációs helyzethez vezetett. Ennek során jött létre Németországban a büntetőjog tudománya, mely elméleti alapokat biztosított a büntető törvényhozás számára, és megindította a korszerű kodifikáció újabb hullámát. A büntetőjogi és kriminálpolitikai reformpolémia csúcspontja és annak szaktudományos lecsapódása között több évtized telt el; a „valódi” büntetőjog-tudomány kialakulása a 18. és 19. század fordulójára esett. Ezt tükrözi vissza a német államokban kibontakozott kodifikációs láz. 1751 (a Codex Juris Bavarici Criminalis) és 1870 (Strafgesetzbuch für den Norddeutschen Bund) között összesen 99 hivatalos törvénytervezet és kihirdetett büntető törvénykönyv ismeretes.⁹

A büntetőjog tudományos művelésének súlypontja ekkor németföldre esett. Német szerzők tankönyvei jelentették a kezdetet. Johann Christian Koch és Johann Christian Quistorp munkái még kompendiumnak, a jogi tanok kompilációs összefoglalásainak tekinthetők csak, de a század vége felé Christian Julius Ludwig Stelzer, Chrisoph Carl Stübel, Carl Ludwig Wilhelm Grolman, Paul Johann Anselm Feuerbach művei alapvetően változtatták meg a büntetőjogi gondolkodást. Megjelentek a szakfolyóiratok (Bibliothek für peinliche Rechtswissenschaft und Gesetzkunde [1797], Archiv des Criminalrechtes [1798]), és a 19. század első évtizedeiben találkozhattak a hallgatók a tisztán büntetőjogi tanszékekkel is az egyetemeken.¹⁰

3. A BÜNTETŐJOG TUDOMÁNYOSSÁGA. A teljességre törekvés, a rendszerezés és a bírói szabadosság korlátozása mellett a századfordulón a büntetőjog számos tudományos értelmezéssel gazdagodott, melyek többnyire a felvilágosodás céljainak és hatásainak befolyása alatt formálódtak. Arnd Koch ezt négy törekvés megjelölésével foglalta keretbe. Szerinte a változások és az új tudományosság megalapozása a szekularizáció, a racionalizálás, a liberalizáció és a humanizálás

⁸ FEUERBACH, Paul Johann Anselm Ritter von: Vorrede zu Unterholzners juristischen Abhandlungen 1810. In uő: *Kleine Schriften vermischten Inhalts*. Nürnberg, 1833. Otto, 172.

⁹ KESPER-BIERMANN, Sylvia: *Einheit und Recht. Strafgesetzgebung und Kriminalrechtsexperten in Deutschland vom Beginn den 19. Jahrhunderts bis zum Reichsstrafgesetzbuch*. 1871. Frankfurt am Main, 2009. Vittorio Kolstermann, 119.

¹⁰ KOCH 2014, 49–50.

segítségével írhatók körbe.¹¹ A teokratikus büntető felfogás száműzését jól illusztrálja Karl Ferdinand Hommel megállapítása. „Az égi bíróság és az emberi igazságszolgáltatás két különböző dolog, éppen olyan nehéz összevegyíteni őket, miként a vizet az olajjal.”¹² Ennek a nagyon határozott felvilágosult álláspontnak eredményeképpen szorultak előbb háttérbe, majd tűntek el a büntetőjogból a vallási, keresztény hiten alapuló bűncselekmények. Az Istenkáromlás halált érdemlő bűncselekményi tényállása egyre szolidabb büntetéseket vont maga után, számos szerző követelte a szankcionálás teljes felszámolását. Hasonlóképpen történt ez a racionalitás jegyében száműzött varázslással, a mágiával és a boszorkánysággal is. Német földön az utolsó boszorkányperre vonatkozó adatok 1775-ből datálódnak.¹³ A liberalizálás a 18. század végén a büntetőjog világában értelemszerűen ismeretlen fogalom – mondja Koch –, ezért olyan területre értheti csak a kifejezést, ahol ténylegesen és valóságosan végbement egy liberalizációs folyamat. Ilyennek tekinthetjük a szekularizációval összefüggésben a tolvajlást, a szexuális bűncselekményeket (miként a házasságtörés, a kerítés, a szodómia, a vérfertőzés), melyek enyhébb megítélése egyre inkább teret nyert.¹⁴ Ebből a körből a büntetőjogi gondolkodás legnehezebben a csesemőgyilkosságot engedte el, melynek (nemritkán minősített) halálos minősítése első ízben a Feuerbach szerkesztette bajor büntető törvénykönyvben enyhült határozott időtartamra szóló fegyházbüntetésre.¹⁵

A humanizálás, a negyedik reformáló törekvés leginkább a brutális középkori büntetőeljárás és a büntetési rendszer átformálása terén értékelhető. Kevésbé problémamentesen, mint a másik három vonatkozásban. A büntetőjogi praxis ugyanis nem szívesen mondott le a hagyományos szankciónemekről. A felvilágosodás hatása itt érzékelhető talán a legkevésbé, bár e helyütt szokták kiemelni a tortúra és a halálbüntetés eltörlését. Ám mint már Beccaria gondolkodásában is láttuk a halálbüntetés helyébe állított elrettentő és sanyargató börtön korántsem humánus tervét, Feuerbach is ragaszkodott a pellengérhez, a vesszőzéshez és a botozáshoz.¹⁶ Amiről viszonylag könnyen mondott le az államhatalom, az a csonkításos büntetések alkalmazása. Nem elsősorban humánus megfontolásokból, hanem számolva a gondoskodásra szoruló, megcsonkolt

¹¹ KOCH 2014, 56.

¹² HOMMEL, Carl Ferdinand: *Des Herrn Marquise von Beccaria unsterbliches Werk von Verbrechen und Strafen* (1778). Hrsg. und mit einem Nachwort versehen von John LEKSCHAS unter Mitarbeit von Walter GRIEBE. Berlin, 1966. Akademie Verlag, 10.

¹³ BEHRINGER, Wolfgang: *Hexen: Glaube, Verfolgung, Vermarktung*. München, 2019. Ch. Beck, 85.

¹⁴ KOCH 2014, 59.

¹⁵ *Strafgesetzbuch für das Königreich Baiern*. München, 1813. Bei der Redaktion des Allgemeinen Regierungsblatt. (Továbbiakban BayStGB) Art 157.

¹⁶ BayStGB 1813. Art 6, 7, 15, 25.

elítéltek közterhével.¹⁷ Beccaria abolicionizmusának se akadt túl sok követője (mint Lipót Toszkánában és II. József néhány évig a Habsburg Birodalomban). Többnyire arról szólt a vita, hogy a minősített végrehajtású kivégzéseket kellene visszaszorítani. Kleinschrod is csak abban az esetben fogadta volna el a halálbüntetés eltörlését, ha megfelelő biztonságú börtönök létesülnének.¹⁸ Feuerbach határozottan halálbüntetéspárti volt, a guillotine mellett törve lándzsát.¹⁹ A kínvallatás eltörlése ugyan napirenden volt, de sok helyen a helyébe „engedetlenségbüntetést” állítottak. Kevésbé ismert, hogy a büntetőtudomány felvilágosult szerzői közül is sokan még a 18. század végén is a kínzás pártját fogták.²⁰

4. BÜNTETÉSI ELMÉLETEK. A századfordulón és a 19. század első felében domináló szerepet játszó új büntetőjogász-generáció legfőbb célja volt a büntetőjog tudományát „visszavezetni elsődleges alapjaihoz”. A büntetési célt keresték, és a körül argumentáltak, hogy annak vajon a büntetőjog preventív tulajdonsága vagy a bűntett elkövetése miatti fenyegetés-e a lényege. Mint arról már szó esett, a büntetések jogalapjáról, igazságosságáról, céljáról vallott nézetek folyamatosan jelen voltak a büntető gondolkodásban. Akkor, amikor a büntetési rendszer alapvető átalakulása zajlott, különös jelentősége lett a büntetéssel összefüggő elméleti kérdések megfogalmazásának, a problémákra keresett válaszoknak. Ezek ugyanis szorosan összefüggtek az új szerkezet arányainak kialakításával és konkrétan a szabadságvesztés-büntetés szabályozásának, tartalmi és processzuális folyamatainak, technikai megvalósításának mikéntjével. Alig kérdéses, miért vált századunk első felében a jogfilozófia a büntetőjog-tudomány vezérlő csillagává. Tittmann egyenesen úgy fogalmazott, hogy a büntetőjog-tudomány tiszta jogbölcseletté vált, és mindenféle pozitivitás és gyakorlati megközelítés idegen lett tőle.²¹

Az elméleti hatás olyan erős volt, hogy több büntető törvénykönyv, illetve tervezet is egy-egy büntetőteória hatása alatt született meg. Ilyen volt Feuerbach műve, az 1813. évi büntetőkodeks, melyet szerzője konzekvensen egy

¹⁷ GLOBIG, Hans Ernst von – HUSTER, Johann Georg: *Abhandlung von der Criminal-Gesetzgebung*. Zürich, 1783. Bei Joh. Caspar Füebly, 73.

¹⁸ KLEINSCHROD, Gallus Aloys Caspar: *Entwurf eines peinlichen Gesetzbuches für die kurpfalzbaierischen Staaten*. München, 1802. Hübschmann, § 129.

¹⁹ FEUERBACH, Paul Johann Anselm Ritter von: *Kritik des Kleinschrodischen Entwurfs zu einem peinlichen Gesetzbuche für die Chur-Pfalz-Bayrischen Staaten*. Giesen, 1804. Tasché & Müller, TI 2. 165.

²⁰ KOCH, Arnd: Folterbefürworter nach Beccaria. Überlegungen zur Geschichte der sogenannten Präventionsfolter. In *Die Geschichte der Folter seit ihrer Abschaffung*. (Hrsg. Karsten ALTENHAIN, Nicola WILLENBERG.) Göttingen, 2011. Vandenhoeck & Ruprecht Unipress GmbH, 20.

²¹ TITTMANN, Karl August: *Handbuch der Strafrechtswissenschaft und der deutschen Strafgesetzkunde*. Bd 1. Halle, 1822. Hemmerde & Schwetschke, 3, 6.

büntetési elméletre épített: a pszichológiai kényszer teóriájára. Arnd Koch úgy fogalmaz, hogy ez a mű volt az utolsó, mely kísérletet tett a büntetőelméletek valamelyikének kizárólagos alkalmazására a büntető törvényhozásban. A kísérlet, mint írja, követők nélkül maradt.²²

Feuerbach törvénykönyvének megítélése napjaink német jogtörténetének egyik vitatott kérdése. Eberhard Schmidt az 1813. évi büntetőkézdetben „az első valóban modern törvénykönyvet” látta, amelyik „a 19. századi büntető törvényhozási munkálatokat alapvetően határozta meg”.²³ Szerinte ez egy új korszakot nyitott, és megalapozta az újabb kodifikációs hullámot. Ezzel szemben Arnd Koch olvasata más kicsengésű. Ő, ellentétben Schmidttel, a Feuerbach-féle kódexet a felvilágosodás hatása alatt indult büntető törvénykönyv-alkotási mozgalmak utolsó darabjának látja, amelyik nem volt képes olyan tradicionális elemektől megszabadulni, mint a bírói mérlegelés lehetőségének szűkítése, a kommentártílalom vagy a leláncolás szankciója. A perjogi részben az inkvizíciós eljárást rögzítette, a maga titkosságával és írásbeliségével, fenntartotta az engedetlenségbüntetést.²⁴

Ahogy Angyal Pál rögzítette: a büntetőjog tudományos művelésének kezdetei az olasz egyetemeken regisztrálhatók, lényegében a 14. századtól. „Megerősödése” azonban csak a 18. század közepétől kezdődik,²⁵ vagyis a mai értelemben vett tudományról a korábbiakban nem szólhatunk. Ha a hosszú ideig uralkodó teológiai alapozást nem tekintjük, a 18–19. század fordulójának (ha úgy tetszik: a büntetőjogi tudományosság első szakaszának) uralkodó felfogása a spekulatív-filozófiai megközelítés, mely „bizonyos praekoncipiált fogalmakat vesz alapul s ezekből metafizikai következtetések útján megalkotja a rendszert”. Kant, Fichte, Hegel neve fémjelzi ezt az időszakot, s egyben bizonyítja a felvilágosodás prominensei által kirobbantott polémia hatásosságát. A büntetőjog-tudományban folytatódott a büntetőjogi elméletek harca.

5. SPEKULATÍV BÜNTETÉSI ELMÉLETEK. Angyal Pál a büntetés céljára és jogalapjára választ kereső teóriákat két csoportra osztotta. Egyikbe azokat az elméleteket sorolta, „melyeknél a teoretikus álláspont igazolása nyomul előtérbe”, s melyek módszere inkább a dedukció.²⁶ Miután a kriminológia tudománya, mint empirikus tudomány, a pozitivizmushoz kötődve, a 19. században született meg,²⁷ a spekulatív elméletek időben megelőzték a kriminológia gyakorla-

²² KOCH 2014, 66–67.

²³ SCHMIDT 1965, 263.

²⁴ KOCH 2014, 66.

²⁵ ANGYAL 1909, 27.

²⁶ ANGYAL 1909, 40.

²⁷ INZELT Éva: A kriminológiai gondolkodás kezdetei. In *Kriminológia*. Szerk. BORBÍRÓ Andrea – GÖNCZÖL Katalin – KEREZSI Klára – LÉVAY Miklós. Budapest, 2016. Wolters Kluwer, 57.

ti eredményeire támaszkodó praktikus elméletek létrejöttét. (A kriminológiai gondolkodás kezdeteit a tudományos szakirodalom amúgy a felvilágosodás filozófiájának hatására kibontakozó, az emberi értelemre, a rációra támaszkodó szakmai áramlathoz köti, melyik a büntetőjog reformján keresztül próbálta értelmezni a bűnözéssel kapcsolatos jelenségeket.²⁸) Ahogyan arról fentebb már szó esett, a teológiai válaszokról „leváló” gondolkodók bölcséleti úton kerestek választ az alapkérdésekre. Annak függvényében, hogy felfogásukban a büntetés önmagában hordja-e a célját vagy azt hasznosságában keresik-e szokták megkülönböztetni az abszolút és relatív büntetési elméleteket.

6. AZ ABSZOLÚT VAGY MONISTA TEÓRIÁK. A felvilágosodás képviselőinek egyik legfőbb célpontja, mint láttuk, a középkorra oly jellemző abszolút, monista teóriák bírálata volt, hogy azután azok a 18. század második felében a német tudományban újraéledjenek. A klasszikus megközelítés a büntetésben a bűncselekmény okozatos következményét látja, amely igazolását önnönmagában találja meg. Lényege az igazság megsértésének ellentételezése, azaz az igazság afféle megerősítése. A közösségre nézve sérelmes magatartást tanúsítók a közösség (az állam) részéről hasonló (súlyú) sérelmet szenvedjenek. Az igazság (igazságosság) lényege, „hogy mindenki érdeme szerint megkapja a magáét...”.²⁹ Az igazság érvényesítése nem más, mint igazságos megtorlás. Igazságos megtorlás azzal az elkövetővel szemben, aki szabad akaratából folyó önálló döntése alapján szembehelyezkedett a közösséggel, az elvárt magatartás helyett a károst, a rosszat választotta. „Minden bűnelkövető egyenlően, személyi sajátosságaitól függetlenül, csak az elkövetett cselekménye súlyára, illetve bűnössége fokára tekintettel (proporcionálisan) büntetendő...” A megtorlás büntetőjogi értelemben tehát nem azonos a bosszúval, az aránytalan kegyetlenséggel.

Az antikvitás és a hűbériség korának elmélkedései a büntetésről a német jogtudományban érlelődtek szisztematikus elméletté. Az Isteni megtorlás (Stahl) és az erkölcsi megtorlás (Johann Friedrich Herbart [1776–1841] irányzata mellett a legnagyobb elismertségre a jogi megtorlás elmélete jutott.³⁰ Kant (1724–1804) és Hegel (1770–1831) felfogása az abszolút büntetési elmélet fejlődésének csúcspontja.

Immanuel Kant szerint a gyakorlati észre visszavezethető büntetőtörvények akadályozzák meg az önkény eluralkodását, hiszen arra köteleznek, hogy tartanak tiszteletben mások szabadságát. A törvények kategorikus imperatívuszaként jelennek meg, amelyeket önmagukért kell betartani, hiszen a tiszta észből származtatott erkölcsi törvényen nyugszanak.³¹ Oktalan további célt keresni, a

²⁸ KORINEK 2010, 36.

²⁹ FINKEY 1909, 17.

³⁰ ANGYAL 1909, 42.

³¹ RÜPING–JEROUSCHEK 2007, 99.

büntetés mint erkölcsi kötelezettség abszolút, tehát hasznossági céloktól mentes.³² A büntetés így kizárólag a megtorláson alapszik, a jus talionis határozhatja meg tehát a büntetés mértékét és minőségét. Büntetésre csakis azért kerül sor, mert bűncselekményt követtek el. A büntetés egyenlőnek az egyenlővel való igazságos megtorlása.³³

Georg Wilhelm Friedrich Hegel felfogása szerint a bűncselekmény nem más, mint a norma tagadása, vagyis jogtalanság. A büntetés ennek a tagadásnak a tagadása, mely valójában a megsértett jogrend helyreállítása. Ez adja lényegét: a sértés megszüntetése szükségesség. A büntetés fogalmilag nem öncélú megtorlás, hanem a sértő cselekedetre válaszképpen létrejövő reakció. A büntetés ebben a képletben szükségszerűség, mert ha a tagadásnak nem lenne tagadása, úgy az általános akarattal szemben a bűnelkövető akarat lenne a törvény. A büntetés tehát igazságos, a jogot tagadó cselekményért vett elégtétel. Megtorlás, melynek mértékadója nem a tálío elv, hanem az érték szerinti egyenlőség.³⁴

Hegel semmiképpen sem látja állami feladatnak a javítást, de úgy fogalmaz, hogy ha valakinek (jogellenes) hajlamai vannak, pszichológiailag meg kell akadályozni, hogy hajlamai szerint cselekedjen. Így a büntetés abszolút meghatározást nyer, mivel mindig egy törvénysértésre reagál, ugyanakkor relatív, mert a büntetéssel való fenyegetés a jogsértéseket akarja megakadályozni.³⁵

Az abszolút teória ezen legkövetkezetesebb kifejtése ellenére is a 'tegnap ideológiája' volt,³⁶ s bár közvetlenül nem gyakorolt döntő befolyást a törvényhozásra, Kant és Hegel elmélete szoros kölcsönhatásban állott az első nagy, úgynevezett klasszikus büntetőjogi iskola szemléletével.³⁷ A kanti–hegeli abszolút teória kiemelkedő tisztasága és következetessége táptalajra lelt a garanciális megfontolásokból ugyancsak kínosan precíz fogalmazást, az indeterminista felfogásra alapozó individuál-etikai felelősség elvét, a proporcionalitást, az igazságos megtorló büntetést favorizáló dogmatikus iskolában. E büntetőfelfogás azonban nehezítette a javítási gondolat áttörését, a megváltoztathatóság eszméjének általános elfogadását, a társadalom hasznának szem előtt tartását.

7. A RELATÍV VAGY PLURALISTA BÜNTETÉSI ELMÉLETEK. A korszakkal foglalkozó jogtörténészek nagyobbik része sem vitatja már, hogy bár az elrettentés,

³² NAGY 2008, 259.

³³ HORVÁTH 1981, 52.

³⁴ NAGY 2008, 259.

³⁵ RÜPING–JERUSCHEK 2007, 100.

³⁶ KABÓDI Csaba: A modern kor büntetési elméletei és büntetési rendszerei. In KABÓDI Csaba – LŐRINCZ József – MEZEY Barna: *Büntetés-tani alapgazdaságok*. Budapest, 2005. Rejtjel Kiadó, 32.

³⁷ HELLER Erik: *A büntetőjogi elméletek bírálata, bevezetésül a büntetékiszabás elméletéhez*. Budapest, 1924. Váci Kir. Orsz. Fegyintézet Könyvnyomdája; Walker, NIGEL: *Gondolatok az ésszerű büntetésről*. Budapest, 1976. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

mint generálpreventív eszköz, uralkodó helyet foglalt el a feudális büntető-felfogásban, emellett más tendenciák is léteztek. Így a nagy fenyegetésekkel operáló, szörnyű szenvedésekkel rémisztó büntetések általános koncepcióját már viszonylag korán kiegészítette egy általános megelőzési gondolat, melynek része volt valamiféle erkölcsi viszonzás is, de megtalálta helyét benne a javítás eszméje is. Igaz, a javítás csak a büntetőjog peremén bukkant fel, Hartl szerint nem is annyira a jogszabályokban, mint inkább a joggyakorlatban (ti. a bírók jobban érzékelték, mikor szükséges és lehetséges a vádlottal szemben nevelő célú büntetést kiszabni, enyhébb vagy rövidebb tartamú szabadságvesztést megállapítani³⁸). A relatív büntetési elméletek szemléletét megalapozták ezek az előzmények.

Nyugat triumfáló polgári berendezkedései hamar felhagytak az aggodalmaskodó garanciaépítéssel, az abszolutizmussal szemben táplált félelemmel. A biztosítékok szerepe és jelentősége lassan háttérbe szorult a büntetőjogi hasznosság és praktikum követelményével szemben. A nyugat-európai (győztes polgári) büntetőjogok immáron elutasították az abszolút teóriát, és újonnan formált büntetési rendszereiket különféle relatív elméletekre alapították. A relatív elméletek közös vonása, hogy a büntetés célját általában a büntetés hasznosságában; az újabb bűncselekmények megelőzésében jelölték meg. A büntetés jövőre irányzott célja meghatározott kapcsolatot tételez föl a tett és büntetés, valamint ez utóbbi hatása között, vagyis kimondva-kimondatlanul valamiféle determinizmust fogadtak el vezérelvül. A hasznossági elméletek azonban nagyban különböztek egymástól aszerint, hogy a büntetés célját kivel szemben, milyen módon, milyen eszközökkel kívánták elérni. Eszerint két nagy történeti álláspont alakult ki. Az általános megelőzés (generális prevenció) és a különös megelőzés (speciális prevenció) elsőbbséget hirdető elméletek. Az általános megelőzés elmélete a büntetés elsődleges célját abban látja, hogy az állampolgárokat visszatartsa a bűncselekmények elkövetésétől. Első megfogalmazói: Bentham (1748–1832) és Feuerbach (1775–1833) voltak.

Jeremy Bentham kiindulópontja, hogy a büntetés célja a közjó, az emberek boldogságának biztosítása. A büntetés társadalmi rendeltetése (s haszna), hogy csak általa küzdhetők le a káros cselekmények, a bűnözés. Az államnak a büntetésre szüksége van, ezért semmiféle magánjogosultság az állam büntetési jogával szemben nem képzelhető el.³⁹ Magát a társadalmi szerződést mint eszmét sem fogadta el.⁴⁰

³⁸ HARTL Friedrich: *Das Wiener Kriminalgericht: Strafrechtspflege vom Zeitalter der Aufklärung bis zur österreichischen Revolution*. Wien–Köln–Graz, 1973. Böhlau, 413.

³⁹ BENTHAM Jérémie munkái. *Polgári s büntető törvényhozási értekezések*. Kézirataiból kiadja DUMONT István. Francziából Récsi Emil. Első kötet. (Törvényhozási elvek. Polgári törvénykönyv elvei.) Kolozsvárt, 1842. Tilsch és Fia tulajdona, II. 37.

⁴⁰ HORVÁTH 1981, 67–69.

A büntetésre vonatkozóan követelményeket állított: legyen a bűncselekmény megfelelő, legyen arányos és legyen individualizálható. Ennek leginkább a szabadságvesztés felel meg.⁴¹ Bentham elmélete „a győztes liberális polgárság számára a leginkább elfogadható... Ennek tudható be, hogy Bentham racionális nézetei hosszú időn keresztül rányomták bélyegüket a burzsoa büntető törvényhozás fejlődésére.”⁴²

Paul Johann Anselm Feuerbach Benthammal szemben (aki a büntetés „külső”, társadalmi tartalmára koncentrált) a büntetésnek belső, az emberekben lezajló pszichikus hatását tárta föl. A bűncselekmény, meghatározottságát tekintve, érzéki ösztönök eredménye, ezeket erősebb, a kellemetlenséget hangsúlyozó fenyegetésekkel, meggyőzéssel kell és lehet ellensúlyozni. Feuerbach alapgondolata, hogy a büntetés képzetének le kell győznie a bűnelkövetést támogató képzeteket, amire persze csak akkor képes, ha a büntetést az állampolgárok zöme kedvezőtlenebbnek tartja, mint a büntett elkövetésében rejlő vágyak erejét.⁴³ Megpróbálta a pszichológiai kényszer elméletében az abszolút büntetési teória elemeit az általános prevenció gondolköréhez közelíteni. Kantra utalva mondta, ha az államnak mindenki számára garantálni kell a kölcsönös szabadságot, meg kellene akadályoznia minden bűncselekményt.⁴⁴

A különös megelőzés elmélete a büntetés céljának meghatározásakor azt tartotta lényegesnek, hogy a jövőben ne kövessenek el újabb bűncselekményt. E tézis tulajdonképpen megfogalmazója Karl Grolman,⁴⁵ aki voltaképpen ez irányzat megteremtője volt.⁴⁶ Az általános megelőzés teoretikusai mintegy inspirálói voltak a speciális prevenció elméleti kidolgozásának. Feuerbach koncepciójának hiányait kiküszöbölendő születtek meg az újabb elméletek. A javítási elmélet lényege, hogy lévén az ember akarata szabad, azok, akik szabad akaratukból követik és betartják a jogot, jogosultak a joggal szembehelyezkedők akaratát a joggal egyezővé átalakítani. A büntetett tehát mindaddig büntethető, míg be nem bizonyítja, hogy méltó a társadalom megbecsülésére,

⁴¹ BENTHAM 1842, II. 110–112.

⁴² HORVÁTH 1981, 69.

⁴³ FEUERBACH, Paul Johann Anselm Ritter von: *Lehrbuch des gemeinen in Deutschland peinlichen Rechts*. Giessen, 1801. bey Georg Friedrich HEYER / Zwölfte Originalausgabe, Giessen 1836. Verlag von Georg Friedrich Heyer, 22–30.

⁴⁴ RÜPING–JEROUSCHEK 2007, 101.

⁴⁵ GROLMAN, Karl von: *Grundsätze der Criminalrechtswissenschaft*. Gießen, 1818. bey Georg Fridrich HEYER.

⁴⁶ HORVÁTH 1981, 73.

jogszerű magatartást tanúsít.⁴⁷ Két nagy hatású képviselője Karl David August Röder⁴⁸ (1806–1879) és Heinrich Ahrens⁴⁹ (1808–1874).

Röder nemcsak a javítási elmélet legnevesebb képviselője volt, hanem a 19. század egyik legismertebb természetjogi szerzője is.⁵⁰ Ennek megfelelően a könyv, amelyben főbb elképzeléseit a jog általános kérdéseiről összegezte, a „Grundzüge des Naturrechts oder der Rechtsphilosophie” címet viselte. Röder álláspontja szerint az igazságszolgáltatás nem az egyéntől, hanem a közösségtől függ. A közösségnek így elidegeníthetetlen joga, hogy ne tolerálja a bűncselekményre irányuló szándékot. A „jogellenes cselekmény következményeképpen szükségszerű a jogsértő külső szabadságának állami korlátozása, éspedig azért, hogy a jogi érzület célszerű helyreállítása bekövetkezzék”.⁵¹

A büntetési elméletek között a javítási eszme áttörése lényeges a börtönügy fejlődése szempontjából. Egy olyan korban, amelyben a történelem alakulása nyomán (legalábbis átmenetileg) az elmélet uralkodott a gyakorlat fölött; mely korban törvényhozók tollát filozófusok, tudósok, elméleti szakemberek vezették; amikor az abszolutizmussal szemben megfogalmazott követelések egy ideálisnak tetsző, garanciákkal bőven ellátott társadalom képét rajzolták meg; amikor a nagy európai tabula rasa vissza nem térő alkalmat teremtett az átalakulásra és a gyökeresen újra; nos, egy ilyen korban a javítási eszme kiszélesítése, általánossá tétele a börtönügy (elméleti és gyakorlati vonatkozásokban) egyaránt robbanásszerű fejlődését váltotta ki. A javítási eszme hosszú lappangás után vezérelvvé vált a büntetés-végrehajtásban. A börtönügy forradalmi változáson ment át.

Ez köszönhető egyfelől a szemlélet módosulásának: a bűnüldözés célja alig vitathatóan az ártalmatlanná tétel és/vagy az elkövető megjavítása lett. Másfelől a büntetési lehetőségek beszűkülésének: a felvilágosodás, majd a polgári forradalmak gondolkodói a humanitárius szempontok fokozott érvényesítése okán számos büntetést eleve kizártak az alkalmazható szankciónemek közül. Mint láttuk, vonakodva bár, de elhárítottak a testi (csonkító és fenyítő), a megbecstelenítő büntetésektől, a minősített vagy minősített végrehajtású halálbüntetésektől. A vagyonbüntetések és bírságok az új társadalom kialakulásá-

⁴⁷ HORVÁTH 1981, 73.

⁴⁸ RÖDER, Karl David August: *Grundzüge des Naturrechts oder der Rechtsphilosophie*. Heidelberg, 1846. Akademische Verlagshandlung von C. F. Winter és *Das System der Rechtsphilosophie*. Herausgeg. von Karl David August RÖDER. Leipzig, 1874. F. A. Brockhaus.

⁴⁹ AHRENS Heinrich: *Organische Staatslehre auf philosophisch-anthropologischer Grundlage*. Wien, 1850. C. Gerold és Sohn; és AHRENS Heinrich: *Cours de Droit Naturel ou de Philosophie du Droit, fait d'après l'état actuel de cette science en Allemagne*. Bruxelles, 1844. Meline, Cons et Compaigne.

⁵⁰ VÍQUEZ AZOFEIFA Karolina: *Die Rezeption des „Feindstrafrechts“ in Lateinamerika* Dissertati-on zur Erlangung der Doktorwürde an der Fakultät für Rechtswissenschaft der Universität Hamburg. Hamburg, 2011. 144. <http://ediss.sub.uni-hamburg.de/volltexte/2012/5577/pdf/Dissertation.pdf>.

⁵¹ RÖDER 1846, 19.

nak kezdetén széles társadalmi rétegek számára nem voltak alkalmazhatók, nem lévén min végrehajtani. Maradt tehát a börtön. A tudomány is, a politika is a börtön felé fordult.

8 A BÖRTÖNÜGYI TUDOMÁNYOSSÁG KIALAKULÁSA. A börtönügy fejlődése szerves kísérője volt a büntetőjog tudományának. A büntetőjog-tudomány kései jelentkezéséhez képest a börtönügyi tudományosság alig könyvelhet el némi késést, sőt előkészítettsége a praktikus kényszerek okán talán még megalapozottabb volt. Finkey a börtönügyi tudomány megalapozójának Howardot tekinti, még ha el is ismeri, hogy munkája inkább felmérő-rögzítő volt, s jelentősége sokkal inkább rejtett hatalmas mozgósító erejében, mint tudományos eredményeiben.⁵² A börtönügy népszerűsítését civil filantrópok, büntetőjogászok és nem kevésbé politikusok végezték el, kiépülése ennél fogva talán még gyorsabb volt, mint a büntetőjog-tudományé. A büntetőjog-tudomány dinamikus hajtóereje a filozófusok érdeklődése mellett a kodifikáció volt. A börtönügyben kialakult kényszerhelyzet a politikai erők és a társadalmi mozgalmak fokozott figyelmét váltotta ki.

A börtönügyi tudomány első képviselői nem elsősorban a közvetlen büntetés-végrehajtás szakmai köreiből kerültek ki, mint láttuk azt John Howard és Jeremy Bentham esetében is. Kitűnő példa erre a Mittermaier és Lucas mellett a börtönügyi tudomány megalapítójának tartott Nikolaus Heinrich Julius (1783–1862) pályafutása.

9. NIKOLAUS HEINRICH JULIUS⁵³ Heidelbergben orvosi tanulmányokat folytatott, doktori fokozatát Würzburgban szerezte. A Hanza Légió tagjaként részt vett a felszabadító háborúban, s azt követően, 1815-től orvosként dolgozott. Életrajzírói szerint azonban az emberiség kínjait enyhítendő, kevesellte az orvosi tevékenységet, így figyelme a börtönök nyomorultjai felé fordult. A fizikailag és morálisan egyaránt szenvedők két csoportja közötti hasonlóság magyarázta együttérzését és segítőkészségét. Többéves európai útra indult, hogy megismerkedjen a kontinens államainak büntetés-végrehajtásával, börtöneivel, azok állapotával éppen úgy, mint a börtönügy haladásával, a reformtörekvések eredményeivel. Ekkor vásárolta legendás könyvtárának alapját képező könyvek egy jelentős részét.

1827-ben publikálta kiáltványát a nőkhöz, a beteg és fogoly nők gondozásáról („die weibliche Fürsorge für Gefangene und Kranke ihres Geschlechts”) nem kevésbé Elisabeth Fry hatására. Nicolas Heinrich Julius professzor az

⁵² FINKEY 1909, 365.

⁵³ BENEKE, OTTO: Julius, Nikolaus Heinrich. In *Allgemeine Deutsche Biographie*, herausgegeben von der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Band 14. Leipzig, 1881. Duncker & Humblot, 686–689.

1827. esztendő tavaszi szemeszterében a berlini egyetemen kurzust hirdetett a börtönügyről, melynek előadásai „a börtönök javításáról, a fogvatartottak lelki megjobbításáról, az elbocsátott és a fiatakorú bűnelkövetőkről, a bűnöző gyermekekről”, egyszóval egy, a később megalapítandó börtöntudományról szóltak. Ezzel a programmal és a nem sokkal később kiadott könyvformátumú előadásanyaggal kezdődött a börtönügyi tudományosság Németországban (*Vorlesungen über die Gefängnisskunde*).⁵⁴ A kötetet franciára is lefordították. Írásai és tevékenysége felkeltették a porosz fejedelem érdeklődését, aki ettől kezdve pártfogója lett Juliusnak csakúgy, mint az általa szorgalmazott börtönügy reformnak. Ennek köszönhetően Julius hivatalos miniszteriális megbízatással járhatta végig Poroszország börtöneit. Felkérést kapott a börtönügyi reform irányaira vonatkozó javaslatok és tervezetek elkészítésére is. Julius professzor bejáratos lett a legmagasabb kormánykörökbe. Berlinben került kapcsolatba Savignyval, Steffenssel, Raumerrel, Varnhagennel von Ensével, Neanderrel. Fáradhatatlan aktivitása és küzdelme a büntetés-végrehajtás megújításáért a börtönügy reformját életművévé avatta. Pedig tudományos és írói munkássága szerteágazó volt, orvosi szakmunkái, fordításai mellett börtönügyi vizsgálódásai tapasztalatait is közzétette. 1829 és 1833 között jelentek meg gondozásában a „Jahrbücher der Straf- und Besserungsanstalten” kötetei, s ez idő tájt érdemelte ki a „börtönügyi tudomány atyja” (*Vater der Gefängnißkunde*) elnevezést, melyet szerte a kontinensen használtak Julius tiszteletére.

1834-ben tudásvágya és a szakmai érdeklődése kielégítésére Amerikába hajózott a morális állapotok, az oktatás- és börtönügy tanulmányozására. A két-éves program során megismerkedett a tudományos élet egyesült államokbeli képviselőivel, a politikusokkal és az államélet meghatározó alakjaival, de mindenekelőtt gyakorlatban látta működni az auburni börtönmodellt és az akkor már legendásnak számító magánzárkarendszert Pennsylvániában. A tanulmányút eredményeit az „Észak-Amerika erkölcsi viszonyai” című munkájában tette közzé.⁵⁵ Közismert volt, hogy amerikai utazása után még a hallgató rendszer felé hajlott, de későbbi tapasztalatai a magánrendszer hívévé tették.⁵⁶ Négy hamburgi alkotóév után IV. Frigyes Vilmos hívására ismét Berlinbe utazott, ahol a büntetés-végrehajtás meghatározó főszereplőjeként vezényelte a börtönügyi reformot. Dacára annak, hogy a királyi kabinethez tartozva, nem találta meg a hangot a miniszteriális tisztviselőkkel, s tervei kevés támogatásra leltek a hivatalnokok körében, hatása jelentős volt. 1842 és 1849 között Nöll-

⁵⁴ JULIUS 1828.

⁵⁵ JULIUS, Nicolaus Heinrich: *Nordamerikanische sittliche Zustände. Nach eigenen Anschauungen in den Jahren 1834, 1835 und 1836*. Bd. I–II. 1839. F. N. Brockhaus.

⁵⁶ JULIUS, Nicolaus Heinrich: *Die Gefängnißverbesserung insbesondere Bedeutung und Durchführung im Zusammenhange mit dem Besserungsprinzip nach den Erfahrungen der verschiedenen Strafanstalten*. Erlangen 1858. Verlag von Ferdinand Enke.

nerrel és Varrentrapp-pal együttműködve ismét kiadták a büntetés-végrehajtás évkönyveit, melyek a szakmai körökben meleg fogadtatásra találtak. Julius, a magánrendszer elkötelezett híve, akinek óriási befolyása volt IV. Frigyes Vilmosra, rábírta uralkodóját annak a rendeletnek kibocsátására; mely szerint a jövőben építendő új börtönépületeket Pentonville mintájára, a magánelzárás rendszerének kiszolgálására kell megépíteni. Sokak szerint neki köszönhető a híres berlini Moabit felépülte, majd Münster Ratibor és Breslau magánrendszerű építkezéseinek megkezdése.⁵⁷ Amikor visszahúzódott a gyakorlati élettől, szakírói tevékenységét a börtönügy szakembereinek örömére, tovább folytatta. Mint tudjuk, élete végéig kitartott a magánelzárás rendszere mellett.⁵⁸

10. HEINRICH BALTHAZAR WAGNITZ.⁵⁹ A Zucht- und Arbeitshaus zu Halle fogvatartottjainak lelki gondozója és prédikátora (1755–1838) ugyancsak a magánrendszer intézményesítése mellett kötelezte el magát, a javító célt tűzte ki maga elé, amikor reformjának középpontjába a fogvatartottakat mint embertársait állította.⁶⁰ Húsz évet szánt a foglyok „erkölcsi javulásának” tanulmányozására és gyakorlati elősegítésére. A John Howard inspirálta fogházjavító tevékenysége nagy lendületet adott a német börtönök reformjának.⁶¹ A neki köszönhető változások, melyeket a fegyház rezsimjében vezettek be, németföld egyik legjobb intézetévé tette a Zucht- und Arbeitshaus zu Hallét. Jelentős szakirodalmi munkássága eredményeképpen összefoglaló képünk van a börtönbüntetés végrehajtásával, a büntetés-végrehajtási intézmények megfelelő felállításával, a foglyok megfelelő kezelésével és „erkölcsi javulásával” kapcsolatos nézeteiről.⁶² Talán legfontosabb eredménye volt, hogy írásaival jelentősen hozzájárult a közvélemény érdeklődésének felkeltéséhez, a börtön ekkortájt meglehetősen érdektelen kérdéskörének népszerűsítéséhez. Wagnitz kérlelhetetlen kritikusa⁶³ a rosszul működő vagy alkalmatlan berendezésű büntetés-végrehajtási intézményeknek, az igazgatás hibás struktúráinak, a büntetés-végrehajtás finanszírozási és gazdasági rendszereinek. Sokat foglalkozott a börtönhivatalnokok és az őrszemélyzet kiválasztásának problémáival, al-

⁵⁷ LISZT, Franz von: Das Deutsche Gefängniswesen seit 1830. Preussen. In *Handbuch des Gefängniswesens* I. Hamburg, 1888. Verlag von J. F. Richter, 163.

⁵⁸ JULIUS, Nicolaus Heinrich: *Der gegenwärtige Zustand der Gefängnißfrage mit Ansicht auf die neuesten Leistungen der Gesetzgebung und Erfahrungen über Gefängnißfrage mit besonderer Beziehung auf Einzelhaft*. Erlangen, 1860. Verlag von Ferdinand Enke.

⁵⁹ MOELLER, Bernd – JAHN, Bruno (Hrsg.): *Deutsche biographische Enzyklopädie der Theologie und der Kirchen*. Band 2, München, 2006. Saur, 1380.

⁶⁰ RÜPING–JEROUSCHEK 2007, 96.

⁶¹ WAGNITZ 1792.

⁶² WAGNITZ, Heinrich Balthasar: *Über die moralische Verbesserung der Zuchthaus-Gefangenen*. Halle, 1787. In der Hemmerschen Buchhandlung.

⁶³ SCHIDOROWITZ, Monika: *H. B. Wagnitz und die Reform des Vollzugs der Freiheitsstrafe an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert*. St. Augustin, 2000. Gardez-Verlag,

kalmasságával, szakmai képzéssel.⁶⁴ A javító nevelés jegyében írt a fogvatartottak megfelelő elhelyezéséről és ellátásáról, foglalkoztatásáról és oktatásáról.⁶⁵ Erősen hangsúlyozta a börtönszemélyzet fontosságát a büntető cél megvalósításában. Ezért a büntetés-végrehajtási reformra vonatkozó javaslatai során két fő szempontot hangsúlyozott: az alkalmas büntetőintézetek létrehozásának és az ott dolgozó személyzet megfelelőségének fontosságát.

11. ALBRECHT HEINRICH V. ARNIM.⁶⁶ Juliussal és Wagnitzcal szemben azonban a börtönügyi praxisban inkább a porosz miniszter, Albrecht Heinrich v. Arnim (1744–1805) által képviselt irányzat érvényesült. Az államot Arnim még a kantí gondolatok utóhatásaként a társadalom jogszerű állapotának biztosítójaként értelmezte.⁶⁷ Vagyis nem foglalkozott a javítás irányába tett lépésekkel (sőt megengedhetetlennek tartotta azokat), nem tekintvén állami feladatnak. Megelégedett a külsőleg megfelelő, jogszerű viselkedés kikényszerítésével. „Alapjában véve nincsen más, mint a megszelídített akarat.” Ennek megfelelően a büntetés-végrehajtás feladata az általa jegyzett 1804-es porosz program szerint szigorú rend segítségével létrehozni „a külsőleges jogszerűség” mechanikus tudomásulvételét és annak megfelelő magatartás kikényszerítését.⁶⁸

12. CHARLES LUCAS. Franciaországban Charles Lucas (1803–1889) tevékenységének eredményeképpen indult meg a 19. század első negyedében a börtönügy tudományos kutatása.⁶⁹ Lucas ügyvédként közelebb állt a büntetőjoghoz, mint eredetileg Julius. Közszerelői, közírói, közigazgatási szakértői, politikusi feladatai teljesítése során került kapcsolatba a börtönüggyel. Eredetileg a halálbüntetés eltörlésének vitái révén sodródott a büntetés-végrehajtási viták fókuszába. A középiskolái végeztével a l'École de Droit hallgatója lett. Érdeklődött a történelem, a gazdaság a háborúk története iránt, jogi és politikai memoárokat tett közzé. 1826-ben két, a halálbüntetés jogosságának, illetve hatékonyságának elemzését kitűző pályázaton is részt vett. Abolicionista pályamunkájával⁷⁰ mind a genfi (l'initiative de comte de Sellon), mind a párizsi (Société de morale

⁶⁴ WAGNITZ, Heinrich Balthasar: *Ideen und Plane zur Verbesserung der Policey- und Criminalanstalten: dem neunzehnten Jahrhundert zur Vollendung übergeben*. Halle, 1802. Gebauer.

⁶⁵ SCHIMANSKI Kerstin: *Der Hallenser StrafvollzugsReformer Heinrich Balthasar Wagnitz (1755–1838)*. Halle, 2017. Universitätsverlag Halle-Wittenberg.

⁶⁶ G. v. A.: Arnim, Albrecht Heinrich von. In *Allgemeine Deutsche Biographie*. Band 1, Leipzig, 1875. 566.

⁶⁷ ARNIM, Albrecht Heinrich von: *Bruchstücke über Verbrechen und Strafen, oder Gedanken über die in den Preußischen Staaten bemerkte Vermehrung Verbrecher gegen die Sicherheit des Eigentums*. Frankfurt und Leipzig, 1803. 2.

⁶⁸ RÜPING–JEROUSCHEK 2007, 97.

⁶⁹ LUCAS, Charles: *De la réforme des prisons ou de la theorie de l'emprisonnement*. Paris, 1836. E. Legrand et J. Bergouniaux.

⁷⁰ *Du système pénal et de la peine de mort*

chrétienne de Paris) pályázatot megnyerte. Munkájában határozottan képviselte álláspontját, hogy ti. a halálbüntetés a szabadságvesztés-büntetéssel megfelelőképpen helyettesíthető.⁷¹

A második restaurációt követően a Párizsi Ügyvédi Kamara neves tagjai által is szignált petícióban fordult a királyhoz a halálbüntetés eltörlése tárgyában. Az ő előterjesztése ihlette azután Victor Destutt de Tracy hasonló indítványát is a képviselőházban. Nem kevéssé ekkori tevékenységének köszönhetően nevezték ki a francia börtönök felügyelőjének (Inspecteur général des prisons), mely tisztséget még további 35 esztendeig viselte. 1833-ban javaslatára jön létre Strasbourgban az a társaság, segélyező egyesület, melynek tagjai civil szereplők és állami hivatalnokok, államtanácsok és bírák, filantróp szakemberek és jótékonyt gyakorolni kívánó magánosok voltak, akik a la maison d'éducation correctionnelle de la Seine-ből szabaduló fogvatartottak becsületes és munkás életvitelét segítő programot valósítottak meg.

1836-ban Arthus Barthélémy Vingtrinier közzétette a roueni rabsegélyező egyesület (la société de patronage rouennaise) javaslatát a fiatalkorú bűnelkövetők és az elmebetegek elkülönítéséről. A Lucas inspirációjára is formálódott koncepció nyomán megnyílt a lehetőség azelőtt, hogy a Petit Roquetteből mezőgazdasági telepekre kerüljenek fiatalkorúak. Lucas nevéhez fűződik a maison de rééducation de Mettray (a Mettray rehabilitációs intézet) életrehívása is Tours közelében. Lucas tevékenységéhez köthető a korrekciós házak (maison correctionnelles) létrehozása, köztük a legismertebbé, a Val d'Yèvre Saints-Germain-du-Puyé. Sokat tett a börtönügyi szakemberek, börtönfelügyelők szakmai szervezeteinek létrehozásáért is (les soueurs de Marie-Joseph pour les prisons, les soueurs de Saint-Joseph de Lyon). A halálbüntetés eltörlésének esetére, a kivégzések helyettesítéseként a francia jogi és politikai közvélemény az angol transzportációs modell átvételét szorgalmazta, de ő a börtönbüntetés átalakításával és kibővítésével foglalkozott.⁷² A transzportáció helyett átfogó börtönreformot javasolt.⁷³ A magánelzárás híveként dokumentálta az európai és amerikai börtönfejlődés eredményeit.⁷⁴

Lucas hatása a közigazgatásban vállalt szerepe mellett közéleti tevékenysége, publikációiban, petíciókban és cikkekben foglalt fáradhatatlan vitakész-

⁷¹ LUCAS, Charles: *Du système pénal et du système répressif en général, de la peine de Mort*. Paris, 1827. Charles-Béchet Libraire Commissionaire.

⁷² LUCAS, Charles: *Appendice à la théorie de l'emprisonnement, ou Réponse aux écoles opposantes en général, et à l'école pennsylvanienne en particulier ; suivi de Quelques mots sur la réforme des prisons de la France*. Paris, 1838. Burgogne et Martinet.

⁷³ LUCAS, Charles: *Conclusion générale de l'ouvrage sur le Système pénitentiaire en Europe et aux États-Unis; suivie de la Deuxième pétition aux Chambres sur la nécessité de l'adoption du système pénitentiaire*. Paris, 1830. Timothée Dehay – Charles Bechet de.

⁷⁴ LUCAS, Charles – FOUCHET, Leon: *De l'emprisonnement individuel sous le rapport sanitaire et des attaques contre lui*. Paris, 1844. Guillaumin – Francois Vassentrapp.

sége és argumentálása nyomán meghatározó volt Franciaországban. Együttműködött a börtönügyi szakemberekkel, külföldi szakértőkkel és tudósokkal, a jogalkotói szféra prominenseivel, hazai és külhoni politikai vezetőkkel, hogy a lehető legtöbbet tehesse a börtönügy fejlesztéséért.⁷⁵

13. CARL JOSEPH ANTON MITTERMAIER.⁷⁶ A heidelbergi ügyvédet és jogász-professzort, publicistát és politikust a szakirodalom a 19. századi jogtudomány legjelentősebb alakjainak egyikeként, és a 19. századi büntetőjog legnagyobb tudósaként tartja nyilván. Jogi tanulmányait a landshuti egyetemen fejezte be, doktori fokozatot a heidelbergi egyetemen szerzett. Landshutban háromszor választották rektorra, 1819-ben Bonnba igazolt a Rheinische Friedrich-Wilhelms Universität-re. 1821-ben került a heidelbergi jogi karra, amely végül is élete végéig munkahelye maradt.⁷⁷ Heidelbergben került közelebb a politikához és a közélethez.⁷⁸

1826-tól a badeni törvényhozás kodifikációs bizottságának (Gesetzgebungskommission) tagja volt. Több cikluson keresztül parlamenti képviselő, a Landtag elnöke 1833-ban 1835-ben és 1837-ben is. A frankfurti előparlament elnökének választották, utóbb a nemzetgyűlésnek is tagja lett. Kezdetől fogva a délnémet liberalizmus mérsékelt vezéralakjaként tartották számon. Ahogyan 1849-ig tartó politikai pályafutása során, úgy tudományos munkásságában is a szabadelvűség volt az iránytűje. Ennek jelentősége abban a hatásban mérhető, melyet Mittermaier a törvényhozásra gyakorolt, s amely közvetítette a kor leghaladóbb téziseit és megoldásait a törvényalkotó politikai körökbe is.⁷⁹ Mittermaier életművére a sokoldalúság a legjellemzőbb kifejezés. Tudományos munkájában a hangsúly ugyan a büntetőjogra és a büntető perjogra esett, de a közigazgatási jogtól a magánjogig szinte valamennyi terrénumban a jognak alkotott jelentőségteljes művet. 30 monográfiája és közel 600 tanulmánya és cikke tanúskodik alkotó elméjéről. Szerzője lett a Rotteck-Welkerschen Staatslexikonnak is. Nemcsak tudós alkotóként, de szerkesztőként is aktív volt. Karl Mathyval és Fridrich Daniellel megalapították a Deutsche Zeitungot. Számos

⁷⁵ LUCAS, Charles: *Exposé de l'état de la question pénitentiaire en Europe et aux Etats-Unis, suivi d'observations de Tocqueville*. Paris, 1844. Imprimerie Panckoucke.

⁷⁶ SCHRÖDER, Jan: Karl Joseph Anton Mittermaier. In Gerd KLEINHEYER; Jan SCHRÖDER (Hg.): *Deutsche und Europäische Juristen aus neun Jahrhunderten*. Heidelberg, 1996. C. F. Müller.

⁷⁷ *Carl Joseph Anton Mittermaier (1787–1867)*. Hrsg. Werner MORITZ und Klaus-Peter SCHROEDER Heidelberg, 2009. Archiv und Museum der Universität Heidelberg.

⁷⁸ MARQUARDSEN, Heinrich: Mittermaier, Karl Josef Anton. In *Allgemeine Deutsche Biographie* (ADB). Band 22, Duncker & Humblot, Leipzig, 1885. 25–33.

⁷⁹ *Mittermaier, Sundelin, Berner und Barth über die Neue bayerische Strafgesetzgebung*. Hrsg.: MITTERMAIER, Carl Joseph Anton. Augsburg, 1862. Verlag der v. Jenisch & Stage'schen Buchhandlung.

tanulmányútra vállalkozott, melyeken tapasztalatokat és elsősorban szakmai kapcsolatokat, barátokat szerzett.

Mittermaier, akit nem lehetett a dogmatikus iskolához tartozónak tekinteni, pragmatikus és összehasonlító jogi módszerek alkalmazásáért szállt síkra. Így jutott el a szóbeliség, a nyilvánosság, a bizonyítékok szabad mérlegelésének követeléséig, vagy az angol modell után felállítandó esküdttbíróság támogatásáig. Mivel egyedüli büntetőcélnak a bűnelkövető megjavítását tartotta, elutasította a halálbüntetést,⁸⁰ kiállt a magánelzárás mellett,⁸¹ a feltételes szabadlábra helyezésért és az elbocsátottak szervezett gondozásáért.⁸² Az anyagi büntetőjog területén a német büntetőtudomány elévülhetetlen érdemének tartja Anselm Feuerbach büntetőjogi tankönyvének 12. és következő kiadásait, melyet jogi, jogtörténeti és összehasonlító jogi megjegyzésekkel egészített ki.⁸³

14. A SZABADSÁGVESZTÉSRE ALAPOZOTT BÜNTETÉSI RENDSZER. A börtönügy szakértőinek és tudósainak célja az volt, hogy ösztönözzék a büntetés-végrehajtás jogi szabályozását, összegezzék a börtönügyi praxis tapasztalatait, s azok tanulmányozásával korszerű megoldási javaslatokkal segítsék a büntetés-végrehajtás sikerességét.⁸⁴ Ekkor még az új tudomány kifejezetten a szabadságvesztés-büntetésre, illetve annak központi intézményére, a börtönre koncentrált.⁸⁵ A század első felében Európában már megnevezhető büntetés-végrehajtással kapcsolatos iskolák voltak. Kaiser felosztásában: a keresztény irányzat (Fliedner, Wichern), a német börtönügyi iskola és a francia büntetőiskola. Ezeknek az irányzatoknak a képviselői elsősorban a börtönberendezést vették célba, s annak megújításában gondolkodtak.⁸⁶ A 19. század első felében a börtönügy az európai érdeklődés homlokerébe került, népszerű törvényhozási és társadalmi vitakérdéssé vált.⁸⁷ 1846-ban Frankfurtban a börtönügy európai szakemberei már az első nemzetközi kongresszusukat is megszervezték.⁸⁸

⁸⁰ MITTERMAIER Carl Joseph Anton: *Die Todesstrafe nach den Ergebnissen der Wissenschaftlichen Forschungen, der Fortschritte der Gesetzgebung und der Erfahrungen*. Heidelberg, 1862. Akademische Verlagsbuchhandlung J. C. B. Mohr.

⁸¹ MITTERMAIER, Carl Joseph Anton: *Der neueste Zustand der Gefängniseinrichtungen in England und englische Erfahrungen über Einzelhaft*. Heidelberg, 1850. Mohr.

⁸² EBERT, Ina – FIJAL, Andreas: Mittermaier, Karl Joseph Anton. In *Neue Deutsche Biographie* 17. München, 1994. Bayerische Akademie der Wissenschaften, 584–585.

⁸³ FEUERBACH, Paul Johann Anselm Ritter von: *Lehrbuch des gemeinen in Deutschland gültigen peinlichen Rechts*. Mit vielen Anmerkungen und Zusatzparagraphen herausgegeben von, Carl Joseph Anton MITTERMAIER. Gießen, 1836. Verlag von Georg Friedrich Heyer.

⁸⁴ BALOGH–HORVÁTH 1983, I/27.

⁸⁵ HORVÁTH 2007, 29.

⁸⁶ KAISER 1983, 14.

⁸⁷ FINKEY 1909, 365.

⁸⁸ HORVÁTH 2007, 27.

A 19. század elején szinte valamennyi büntetőjoggal foglalkozó gondolkodó egyetértett azzal, hogy a szabadságvesztés a legtokéletesebb büntetési nem. A szabadságtól megfosztás visszatartó hatást gyakorol mind az elítéltre, mind pedig a társadalom egészére. Ugyanakkor a szabadságvesztés-büntetés osztható, egyénisíthető, közvetlen jellegű, végrehajtási módjában igazodhat a mindenkor társadalom gazdasági, kulturális és erkölcsi szintjéhez. Az elméleti elvárásokra azonban nagyon is gyakorlati választ kellett adni. A szabadság elvonására szolgáló és fennálló intézmények alkalmatlanok voltak az új és nemes eszmék valóra váltásához. Az újat alkotás reménye rendkívüli módon megmozgatta a kor büntetéssel foglalkozó gondolkodóinak fantáziáját. Ez a magával ragadó lehetőség kora: mindenki teljességre törekvő rendszert kívánt felvázolni, így nemcsak a szabadságelvonás elveinek rögzítésében akarták meghaladni elődeiket; de a végrehajtás módjának – az ezzel összefüggő börtönépítéssel, börtönegészségügy, rabellátás, rabmunkáltatás és rabnevelés szabályozásának – újrafogalmazásában is. Így azután a rendszerbe foglalás igényével fellépő utókor nehezen tudja szisztematikus rendszerbe erőltetni a különféle börtönképzeléseket. Mégis, a 19. század első harmadában mindenki ugyanazon két rendszer fölött argumentált, mondott verdiktet vagy laudált.

A tudományos munkák és a nemzetközi tanácskozások gyorsan nyilvánossá tették az amerikai kísérleteket, a pennsylvaniai vagy philadelphiai magányrendszer (solitary-system) és az auburni ún. hallgatórendszer (silence-system) körüli elméleti és gyakorlati argumentációt. Ezek a nagyszabású vállalkozások komoly eredményeket hoztak, amiket világszerte tudományos fórumokon, szakfolyóiratokban és könyvekben, egyetemeken és szakmai egyletekben vitattak meg. S az információk a magyar reformkor fogházjavítóihoz is elértek. Ezzel párhuzamosan robbant a börtönépítészetben is az újdonság bombája.

15. ÉPÍTÉSZET ÉS BÖRTÖNARCHITEKTÚRA. Hans Pfeiffer rövid áttekintéssel kezdte az újkori börtönépületek történetéről szóló munkáját a börtönépítészet szakirodalmáról. Bumkét megerősítve⁸⁹ megállapította, hogy fehér folt a német büntetés-végrehajtás szakirodalmában a börtönépületekről szóló közlemények köre. Hivatkozott Davisonra is, aki nemes egyszerűséggel „korlátozott és szegényes” jelzőkkel látta el az angol nyelvű börtönépítészeti szakirodalmat,⁹⁰ lábjegyzetben pedig a németek hasonló álláspontját idézte meg.⁹¹ A magyar szakirodalmat, ha ismerte volna, még ennyit sem tud írni róla. Úgy látszik azonban, nem egyedi jelenségről, hanem világméretű tünetről van szó. A börtönügyi szakemberek vélekedése szerint a szakirodalom szegénysége szoros össze-

⁸⁹ PFEIFFER 1934, BUMKE 1928, V.

⁹⁰ DAVISON, ROBERT L.: Prison Architecture. *Architectural Record* 69. January, 1930, New York City. Még: The Annals of the American Academy of Political and Social Sciences 1931. 35. skk.

⁹¹ FREDE–PERRET 1931, 11. HENTIG 1930, 281.

függésben áll az építészek csekély érdeklődésével. Az pedig, hogy az építészek jobbára közömbösek maradtak a börtönépületek tervezése iránt, Pfeiffer szerint visszavezethető a börtönépítési gyakorlatra. Történetileg kialakult módon ugyanis a börtönök építésével elsősorban az építésügyi hivatalnokok foglalkoztak, akik az építésztársadalomnak csupán egy kicsiny (és nem is feltétlenül leginveciózusabb) részét képezték. Az építészek a börtönépítészeti kérdésekről szóló írásokkal rendszeresen nem is találkoztak, mert azok főként jogi vagy börtönügyi szakfolyóiratokban jelentek meg, ott is meglehetősen szétszórva. A börtönarchitektúra problémái kevésbé építőművészeti, mint inkább technikai-technológiai kérdések. A tér megtervezésében kevés szabadságot adott a fő cél, s csak időnként és legfeljebb nagyobb forradalmi változások idején (mint volt az udvarrendszerű, a panoptikus vagy a csillagszisztéma megjelenése) remélhettek nagyobb mozgásszabadságot a tervezők, a mérnökök. Az építészek vélekedése szerint ez is hozzájárult ahhoz, hogy a mérnökök, a tervezők kevés segítséget kaptak. Sem mintát, sem eligazítást a belső tér elrendezésére, sokszor hiányoztak a különféle börtönmodellek „mintabörtönei”, amit még tovább fokozott a helyenként változó igény, feltételek, finansiális lehetőségek és elvárások elegye.⁹²

Ebben a sommás összegzésben azonban némi szünetet jelentett a 19. század első felének megújulási hulláma. A börtönügy világméretű forradalma a 18–19. században két jól körvonalazható változtatási szándék mentén zajlott. Egyfelől a meglévő praxisból levont tapasztalatok következtetéseinek értékesítésére, az ott tapasztalt anomáliák felszámolására irányuló igény eredményeképpen megjelenő reformkoncepciók filantróp elvárásokat támasztottak a börtönépítészettel szemben. Az egészséges környezet (elégletes fény, kellő légsere, megfelelő hőmérséklet, kielégítő lakótér, mozgáslehetőség) és a pszichés kezelés (lelki gondozás, oktatás, nevelés) a követelések középpontjába került.

Másfelől az a tény, hogy a polgári szabadságesszme és az emberi jogok elméleti, majd alkotmányos kiérlelődése és érvényesülése megváltoztatta a szabadság értékének helyét a közgondolkodásban, a szankciórendszerben, a szabadságvesztés-büntetés szinte kizárólagos diadalát hozta. A csonkító, testfenyítő, megbecstelenítő szankciók felszámolása, a halálbüntetés visszaszorítása, a vagyoni büntetések relativizálódása felértékelte a csaknem egyeduralkodóvá váló szabadságvesztés-büntetést, mely jelentősen növekedés egyben a funkció kérdésének tisztázásához is elvezetett. A témával foglalkozó tudományosság parallel polémiai a büntetés értelméről és céljáról a reszocializáció problémájára is koncentráltak, mely újabb és újabb kihívások elé állította a börtönügyet.

Az architektúrális megoldásoknak mindenekelőtt lehetővé kellett tenniük az elítéltek elkülönített elhelyezését. Készen kellett állniuk a magányrendszer

⁹² PFEIFFER 1934, 2–3.

magánzárkás rezsimjének biztosítására csakúgy, mint a hallgatórendszer közös és elkülönítő célú helyiségeinek kivitelezhető megtervezésére. Megoldást kellett kínálniuk a differenciált kezelés követelményeinek kielégítésére. Meg kellett felelni az egészségügyi elvárásoknak (világosság, levegőzés, tisztántartás). Javaslatokkal kellett élni a kiegészítő épületek, így az oktatást, lelki gondozást, egészségügyi ellátást, munkáltatást biztosító egységek elrendezésére. Meg kellett birkózni a főépület (a rabok elhelyezésére szolgáló egység) és a többi (igazgatási, gazdasági és egyéb kiszolgáló) intézmény optimális összekötetésének és egyben elkülönítésének feladatával. Tekintettel kellett lenni az épületegyüttes és a külvilág kapcsolatára, az infrastrukturális, ipari és kereskedelmi szempontokra. S végül mintegy keretbe foglalta mindezen teendőket a biztonságos őrzés legfőbb parancsa.

Ráadásul a büntetés-végrehajtási filozófia nagy dilemmája is komoly problémát jelentett a börtönépítésznek számára. Miután a társadalom a bűnözés jelenségét két szinten értelmezte, egymásnak ellentmondó megítéléseket továbbított a politika a büntetés-végrehajtás, az pedig az építészet felé. A felvilágosodás, a filantróp börtönügyi mozgalmak nyomán formálódóban volt az a nézet, hogy a bűnöző is tagja lehessen a társadalomnak, illesse meg az emberi elhelyezés és kezelés joga, a polgári jogait lehető legszélesebb körben tarthassa meg, s emberi lénynek kijáró tisztelettel kezeljék, mely a társadalomba történő visszavezetésnek az egyik alapvető feltétele. Az Egyesült Államokban az 1776-os Függetlenségi Nyilatkozat, Franciaországban pedig az 1789. augusztus 26-án elfogadott Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata tett hitet a szabadság elvülhetetlen joga mellett, elfogadva a Fény Századának veleszületett jogokról szóló tanítását. Ezzel szemben a társadalom a bűnözőt ellenségének is tartotta, aki megvetve a társadalom értékeit, a társadalom által biztosított jogait, a társadalom és annak értekei ellen támad, pusztítja vagy egyenesen elpusztítja azokat. Általánosan élő felfogás volt, hogy ezzel a bűnelkövető lemond jogairól, elveszíti azokat. Ezáltal pedig nem marad más garancia, mint az állam önkorlátozása.⁹³ Hiszen a büntetés lényege, mely ugyan a bűncselekményért igazságosan szabandó ki, a malum, a rossz. A büntetés-végrehajtás szerkezetébe kerülő elítéltnak tehát korábbi személyi viszonyainál rosszabb környezetbe kell kerülnie. Ezt az ellentétet, s határozottan képviselt elgondolást kellett a börtönügyi szakembereknek filozófiává egyesíteniük, hogy azután a csomagot továbbíthassák az architektúrális koncepciók tervezői és kivitelezői felé. A gyakorlat többnyire azt mutatta, hogy a büntetés-végrehajtás képviselői képtelenek voltak egyöntetű elvárásokat megfogalmazni. Feltehetően ezért érzékelhető, hogy dacára a megújulási kísérleteknek, a börtönépítészettől forradalmian új megoldással szolgálni csak ritkán tudott. A börtönépítészettől története korai

⁹³ KABÓDI 1994, 2–4.

formák és keretek variációinak története, melyek időnként sikeres elegyet alkotva nagyot lendítettek a rezsimek feltételein.⁹⁴

A fogva tartási körülmények javítása együtt járt a biztonsági kérdések újrágondolásával is, hiszen a középkor biztonsági megoldásai (föld alatti helyiségek, ablaktalan vagy sűrűn rácsozott légbeeresztővel ellátott zárkák, hagyományos ősi „biztonsági” technikák, mint leláncolás, béklyó, bilincsek, kaloda) a továbbiakban alkalmazhatatlanoknak bizonyultak. A tradicionális biztonságtechnikai gyakorlat a fogházjavító reformerek áldozatául esett, ki kellett dolgozni tehát az új felügyeleti modellt (modelleket), melyek a maguk módján hasonló biztonságot nyújtottak, s legalább olyan határozottan szimbolizálták a társadalomnak az izolált bűnelkövetőkkel szembeni védelmét, mint a szigorú belső felügyeletet és a kezelés eredményességét.

A börtönügy 18. századi változásai új feladatok elé állították tehát a végrehajtási szakembereket csakúgy, mint a munkában részt vállaló építészeket. A fent felsorolt feladatok pusztán processzuális eszközökkel megoldhatatlanok voltak. A folyamat beteljesítéséhez olyan építészeti megoldások előállítására (illetve összegzésére) volt szükség, melyek keretet adhattak a sikeres eljárási kísérletekhez. Ahogyan azt Krohne összefoglalta,⁹⁵ mindenekelőtt a váratlanul kiszélesedett szabadságvesztés-büntetés végrehajtásának sikerességéhez meg kellett szervezni, és biztosítani kellett a garanciális őrzési feltételeket. (Melyekhez a középkori architekturális módszerek és biztonsági eszközök éppen a további alapelvek okán nem alkalmazhatók). Miután a büntetés-végrehajtás eszméje lett a lelki megtisztulás és a javulás lehetősége, meg kellett teremteni a jobbítási folyamathoz szükségesnek ítélt kemény fegyelem, szorgalmas munka és lelki gondozás építészeti környezetét. A szabadság értékének megváltozása és az ember társadalmi jogainak felismerése a rabok emberi módon történő elhelyezését sürgette: lépéseket kellett tenni a tisztaság, a friss levegő, a kielégítő egészséggondozás megszervezésére, mely az őrzési körülmények alapvető átalakítását követelte.

16. AZ AMERIKAI REFORMOK JELENTŐSÉGE. A századfordulón és a 19. század első évtizedeiben a börtönügy fejlődésének hangsúlyai az amerikai kontinensre koncentrálódtak. Európában a polgári átalakulások és forradalmak (legalábbis átmenetileg) elterelték a figyelmet a büntetőjogi, büntetés-végrehajtási reformfolyamatokról. Az új alkotmányos pozíciókat felvevő államok közjogi problémái mellett kevésbé tűnt jelentősnek a börtönök állapota, különösképp azok megújításának költségigényére figyelemmel. Ez idő tájt az Amerikai Egyesült

⁹⁴ VINCZE 1983, 12.

⁹⁵ KROHNE 1888. Band I /471.

Államok számos tekintetben alkalmasabb tereppé vált a büntetés-végrehajtás reformjait illetően.

Amerikában a nagy reformmozgalmat megelőzően nem fordítottak túl nagy figyelmet a börtönök állapotára. Connenticutban például a börtön egy elhagyott rézbányában volt, ahol a közös hálótermeket 21 méterre a földfelszín alatt rendezték be.⁹⁶ A philadelphiai High Street Jailben vagy 1790-ig a Walnut Street Jailben a rabok puszta elhelyezése volt a cél. A nagyszámú fogvatartott számára nemhogy megfelelő tartási (netán rehabilitációs) feltételeket nem biztosítottak, de még a fegyelmet sem tudták garantálni. Napirenden voltak a rabok közötti erőszakos cselekmények. A börtönök túlzsúfoltak és mocskosak voltak. A fogvatartottakat a nagy termekben összezsúfolva helyezték el. A Maine State Prison blokkrendszerre 11 föld alatti üreget jelentett zárkaként, egymásnak háttal építve. Megközelítésük csak felülről volt lehetséges, a tetejükön elhelyezett szűk négyzetes nyíláson át. Fényről, fűtésről, emberies elhelyezésről szó sem lehetett. A foglyokat éjszaka leeresztették, nappal kihúzták az üregekből. Napközben a fogvatartottak a börtön kőbányájában dolgoztak. Kísérteties a hasonlóság a középkori modellhez: földbe ásott zárkák, föld alatti vermek, odúk; felülről megközelíthető pincebörtönök, napfény, levegő, fűtés nélkül.⁹⁷

Mindezzel együtt az amerikai börtönügyi gondolkodást nem terheltek oly módon a tömlöchagyományok (s ezzel együtt a bűnelkövetőkről kialakult tradicionális felfogás), mint Európában. Az Államoknak nem voltak középkori eredetű, öröklött börtönépületei (sőt egyéb, a börtönfunkciókat befogadni képes építményei sem nagyon), azaz nem az átalakításról kellett tervek kialakítani, hanem újat alkotni. Európából folyamatosan érkeztek a szakmai tudományosság legfrissebb, gyakorlati tapasztalatokból érlelt ideái, az amerikai alapítóknak rendelkezésükre állt az öreg kontinens valamennyi jó és rossz tapasztalata, kísérleti eredménye. A következetesen végigvitt polgári átalakulás lényegesen nagyobb fogékonyságra adott alapot a felvilágosodás eszméi és a polgári forradalmak hozta emberi jogok iránt, mint az Óhazában.

A függetlenségi háborút követő gazdasági fellendülés lényegesen nagyobb finansziális lehetőségeket biztosított az építészeknek, börtönügyi szakembereknek egyaránt. Az egyes tagállamok szabadsága tág teret nyitott a különféle megfontolásokon alapuló kísérletezésnek is. Az állami szándék képződésében a politikai a gazdaságossági okok mellett hangsúlyos szerepe volt a kulturális-szemléleti kérdéseknek és a kriminalitás alakulásának is.

Az Egyesült Államokban zajló börtönügyi reformfolyamatok legnagyobb jelentőségű változtatása a korábbiakhoz képest azonban az, hogy a szakemberek és politikusok egyaránt szisztematikus büntetés-végrehajtásban kezdtek

⁹⁶ VINCZE 1983, 10.

⁹⁷ VINCZE 1983, 11.

el gondolkodni. Elfogadva a teljes vagy részleges elkülönítés elvét, kiegészítve a javító munka gondolatával, egy formailag rendezett és szabályozott büntetés-végrehajtást terveztek meg.⁹⁸ A 19. században az amerikai rendszer volt az, amelyik befogadva az európai előzményeket és kijelölt célokat, hatalmas méretű börtönépítkezési programot realizált. 1816 és 1840 között nem kevesebb mint 28 új büntetőintézetet létesítettek a hatóságok.⁹⁹

17. WILLIAM PENN¹⁰⁰ (1644–1718). Sir William Penn angol admirális, befolyásos udvari ember fia, a cromwelli diktatúra bukását követő restauráció bírálója és kvéker hitharcos, a szektaalapító George Fox jó barátja, börtönököt megjáró filozófus gondolkodó és politikus nevéhez fűződik az egyik jellegzetesen amerikai börtönmodell megalapozása. Penn részben vásárlásokkal, részben királyi adományból szerzett amerikai birtokain létrehozott vallásos kolónia, majd Pennsylvania tartomány, utóbb tagállam alapítója volt. Mint korábban felekezeti hitvallásáért üldözött hívő, az Angliából száműzött kvéker szekta egyik meghatározó vezetője, a vallásszabadság elkötelezett képviselője lett Amerikában. Ennek köszönhetően befogadott számtalan vallásuk miatt üldözött csoportot Németországból, Ausztriából, Franciaországból, Hollandiából, Svédországból, Finnországból, és biztosítani tudta a kvékerek tömeges emigrációját is Angliából, Írországból és Walesből. Nézetei a demokratikus kormányzat alapjait vetették meg, Pennsylvania tartomány demokratikus gyakorlata és Penn szervező munkája az Amerikai Egyesült Államokban manifesztálódó gyarmati egyesülés feltételeit rajzolták meg.

18. A BÜNTETÉSEK ALAKULÁSA PENNSYLVANIÁBAN. Penn teológusa, teoretikusa és jogvédője volt a kvéker mozgalomnak, nem csodálható tehát, hogy a kvéker meggyőződés és hit számtalan eleme ott munkált Pennsylvania állami gyakorlatában. Az egyén jogainak védelmében születtek meg büntetőjogi törvényei. 1682-ben halálbüntetést csupán két bűncselekményre engedett kiszabni: árulásért és gyilkosságért felelt az elkövető, s ezzel eltörölte az angol jogban kétszáz bűncselekményt fenyegető poena ordinaria intézményét. A büntetőügyek tárgyalását esküdtszék elé utalta.¹⁰¹ A legtöbb bűncselekményre szabadságvesztés-büntetést írt elő, mely megkövetelte a megfelelő büntetés-végrehajtási intézmények létrehozását. Ennek alapmintáját a németalföldi

⁹⁸ KAISER 1983, 14.

⁹⁹ LANDAUER, Theodor v. – SCHMITT, Eduard: Gefängenhäuser In *Handbuch der Architektur* Unter Mitwirkung von Prof. Dr. J. DURM, Prof. Dr. H. ENDE, Prof. Dr. Ed. SCHMITT. IV.7.a Stuttgart, 1900. Arnold Bersträsser Verlagsbuchhandlung A. Körner, 341.

¹⁰⁰ MORETTA, John: *William Penn and the Quaker Legacy*. New York, 2007. Pearson Longman.

¹⁰¹ FANTEL, Hans: *William Penn: Apostle of Dissent*. New York, 1974. William Morrow & Company, 161.

fenyítőházakban látta, melyek felállítását el is rendelte.¹⁰² A börtönök funkcióját javító hatásukban ragadta meg: a műhelyekben végzett munka nevelő hatásának megjelölésével lényegében a progresszív rendszer kereteit vázolta fel.¹⁰³

Pennsylvania gyorsan erősödött, a lakosságszám gyarapodott a folyamatos bevándorlás következtében. Philadelphia várossá növekedett. Jellemzői a pezsgő gazdaság, kereskedelem, a magas szintű oktatás, tudomány, fejlett orvoslás és a vallási sokszínűség voltak. Sem a szükséglet, sem a gazdasági feltételek nem hiányoztak tehát a börtönök fejlesztése útján. Igaz ugyan, hogy Penn halála után a királyi kormányzat átmenetileg visszaállította az angol büntetőpraxist, de a függetlenségi háború során felelevenítették, majd azt követően visszaállították Penn törvényét. Sőt, az 1790. évi büntetőtörvény már csak a gyilkosságra nézve fogadta el a halálbüntetést.

19. KVÉKER HATÁSOK. A MAGÁNYRENDSZER (*SOLITARY SYSTEM*). A szakirodalom szerint a kvékek különösen jól kezelték a mentális betegségeket, élen jártak a téboly dekriminalizálásában, és határozott véleményük volt a büntetésről is.¹⁰⁴ A Pennsylvániában lényegében államvallássá lett kvékerizmus alap gondolatai értelemszerűen visszatükröződtek a jogalkotásban és a jogi praxisban is. Ennek egyik jellegzetes leágazása lett a börtönről kialakított elképzelés. Isten tisztelete a csenden és a lélek hallgatásán nyugszik, mert az az isteni kinyilatkozás közvetlen és személyes. Az utat a jóhoz, mely Isten révén mindenkinben jelen van, a magány által biztosított önvizsgálattal, a bennünk rejlő gonoszság kiirtásával, önismerettel lehet elérni. Az angol büntetési rendszer szörnyűségeivel szembe szálló, az óhazából elüldözött kvékek kidolgoztak egy lehetséges választ a középkori tradicionális büntetésekkel szemben. A szabadságvesztés-büntetésen alapuló koncepció a vallásos magány büntető környezetben történő kialakításán alapult. A kvéker közösség feltevése az volt, hogy a jogtörőnek Isten előtt kell elszámolnia cselekedeteivel. Éppen ezért támogatni kell megbánását, meg kell mutatni neki az Istenhez vezető utat. Szerintük az izoláció és a magány, a Biblián kívüli minden más figyelemelterelő körülmény kizárása lehet a biztosíték erre. (Cherry Hillben például a börtönőrök puha posztópapucsban jártak, nehogy megtörjék az intézet szinte templomi csöndjét.) Aligha véletlen, hogy a magánelzárás rendszere Pennsylvániában kapott konkrét formát.¹⁰⁵

E börtönrendszer elvi alapja eredetileg a vallásos világnézetben gyökeredzik, mely szerint a bűncselekmény bűn, a büntetés pedig az elkövetett bűncselekmény levelezéklése. A zárkákat a kolostori cellák mintájára tervezték építeni, a börtönt magát a „bűnbánat házának” tekintették. A kvéker vallás szelleme

¹⁰² FINKEY Ferenc: *Büntetés-tani problémák*. Budapest, 1933. Magyar Tudományos Akadémia. 90.

¹⁰³ FANTELE 1974, 148.

¹⁰⁴ FANTELE 1974, 244.

¹⁰⁵ LAUBENTHAL 1995, 30.

fokozott „lelki életet” követelt híveitől s az elítéltektől is magától értetődően. E vallásos gyakorlat megvalósítását jól szolgálták a magáncellák, ahol a magány kényszerhelyeztetel párosult: önvizsgálatra, az elkövetett bűn átgondolására, átélésre készítetett, lelkiismereti szenvedést okozott. A magánelzárás rendszere nemcsak a társadalomtól szigetelte el tökéletesen az elítélteket, de megóvta őket a közös elzárásból eredő káros egymásra hatástól is. A rendszer képviselői mindettől az elítéltek megjavulását várták. A magáncellarendszert alapvetően a vallásos-pszichikai ráhatásra alapozták, de emellett szerephez jutott az oktatás és a munkavégzés is, bár ez utóbbinak nem volt célja a nevelő hatás, csak az idő hasznos eltöltését szolgálta.

20. PHILADELPHIA SOCIETY. Az elítélttől elvárt és megkövetelt magányos elmélkedés természetes kerete a teljes szeparáció. A koncepció jellegzetes építészeti elvárással párosult, hiszen ezt a fajta tökéletes magányt csak speciális tervezésű intézetekben lehetett elérni. A magánelzárás intézményes képviselői Amerikában a különféle börtönügyi társaságok lettek.¹⁰⁶ Az 1776-ban alapított Philadelphia Society for assisting distressed prisoners lényegében még rabsegélyező egyuletként működött,¹⁰⁷ de már fölvette a harcot a halálbüntetés helyett alkalmazott sokszor brutális körülmények között szervezett, megbélyegző nyilvános munka ellen. A társaság, melynek munkájában közvetve vagy közvetlenül Benjamin Franklin, Benjamin Rush, William Bredford és Caleb Lawndes is részt vett, több javaslatot is kidolgozott a börtönök javítására és a rabok nevelésének szisztémájára is.¹⁰⁸ Többek között indítványozták olyan börtönök építését, amelyben lehetőség nyílik az elítélteknek a magányosság feltételei között önvizsgálatra. 1777 szeptemberében, amikor a brit hadsereg elfoglalta Philadelphiát, a társaság feloszlott, de a börtönjavításért elkötelezett városi értelmiség The Philadelphia Society for alleviating the miseries of public prison néven hamarosan újabb szervezetet alakított.¹⁰⁹ Az 1787. május 8-án elfogadott Alapokmány szellemében a Society a magánelzárás és az annak feltételeit biztosító magánzárka-rendszerű büntetés-végrehajtási intézmények felállításáért szállt síkra.

21. WALNUT STREET JAIL Az 1790. évi börtöntörvény nem kevésbé ennek köszönhetően, kísérletképpen ugyan, de a legsúlyosabb bűnösökre alkalmazva elrendelte a teljes elzárást. A rabgondozó társaság első komoly eredménye volt,

¹⁰⁶ TEETERS, Negley K.: *They Were in Prison. History of the Pennsylvania Prison Society 1787–1987*. Philadelphia, 1937. The John C. Winston Co.

¹⁰⁷ KRIEGSMANN 1912, 29.

¹⁰⁸ Hacker 1917, 8.

¹⁰⁹ A társaság 1887-ben változtatta nevét The Pennsylvania Prison Societyre, de alapvető céljain nem változtatott.

hogyan az 1773-ban, Philadelphiában a High Street Jail túlszűfoltóságának enyhítésére megnyitott Walnut Street Jailt 1790-ben kibővítették egy magánelzárásra alkalmas zárkaszárnnyal, ahová legsúlyosabb elkövetőket csukták büntetésük első negyedére.¹¹⁰ A börtön U alakú épületegyütteséhez csatlakoztatott, Robert Smith tervezte, új zárblokk magánelzárásra alkalmas kis cellák sorozatát foglalta magában. A 30 főre szabott intézményben megvalósították a teljes elszigetelést a kvéker alaptétel jegyében, hogy ti. az e módon végrehajtott büntetés a megbánás és megjavulás útjára vezet.¹¹¹ Az éjjel és nappal egyaránt magányra készített elítélt bármiféle figyelmét elterelő tevékenység (köztük munka) nélkül töltötte napjait, hogy az önvizsgálat, a bűnbánat, a megtisztulás, Istennel történő kapcsolattartás háborítatlan legyen.¹¹² A fogvatartott még órával sem találkozhatott, a 2,7 méter magas zárkák ablakai magason voltak, sűrű ráccsal fedve, megakadályozva a külső kommunikációt. A rab egyetlen foglalatossága a Biblia forgatása lehetett. A zárkák összes berendezése egy matrac, vízcsap és szükség esetére egy cső volt. Ez az intézet volt az első, amely a tiszta magány (avagy pennsylvaniai) rendszer szellemében jött létre és működött. Hasonló intézményeket építettek New York államban 1797-ben (Newgate State Prison Greenwich Village-ben) és New Jerseyben 1798-ban (Trenton State Prison).

22. A WESTERN PENITENTIARY. Pennsylvániában nemsokára újabbak követték az első intézetet. 1818. és 1821. évben törvények rögzítették, hogy az államban a szabadságvesztés-büntetés végrehajtása magányrendszerben és munkával történő foglalkoztatással történjék.¹¹³ Két nagyobb méretű intézet felállítását vették tervbe: egyet az állam nyugati, egyet a keleti részére. Ennek alapján 1826-ban adták át rendeltetésének a Western Penitentiaryt Pittsburghben, két évre rá pedig Philadelphiában az Eastern Penitentiaryt. A Philadelphiában megvalósult intézmények már nevükben (Penitentiary) is hordozták a megújulást. Nem „prison” a megjelölésük, hanem „penitentiary”, mely kifejezést ez alkalomból hozták létre az angolban a latin poenitentia továbbképzésével.¹¹⁴

Pennsylvania állam nyugati felében, Pittsburghben a Western Penitentiary egy kör alaprajzú, középponti megfigyelőpont köré tervezett intézeteként létesült, amelyben kizárólag magánzárkák voltak. A börtönnek ez a kör alaprajzú építési formája Jeremy Bentham Panopticonjának elképzeléseit követte. A pittsburghi építész, Strickland 94 zárkát tervezett két koncentrikus körben,

¹¹⁰ FINKEF Ferenc: *A börtönügy haladása az utolsó száz év alatt*. Budapest, 1930. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. (Értekezések a Filozófia és a Társadalmi Tudományok Köréből.) 3–4.

¹¹¹ WAHLBERG 1888, 93.

¹¹² JANZEN, Wolfram: *Hinter Gittern. Analysen und Materialien zum Thema Strafe und Strafvollzug in der Bundesrepublik Deutschland*. Stuttgart, 1972. Steinkopf, 10.

¹¹³ ARNDT 1981, 25.

¹¹⁴ LAUBENTHAL 1995, 30.

egyemeletes épületben. A szakirodalom megítélése szerint Strickland „*nem nőtt föl a feladathoz*”, s megoldásai teljesen szokatlanok voltak.¹¹⁵ Nem tudta megakadályozni a fogvatartottak kommunikációját sem, akik a közép falon keresztül akadálytalanul érintkezhettek egymással. A kör alaprajzra fölépített épületet a biztonsági gondolat hatotta át, hiszen a központi térségből lehetőség nyílt a nyitott zárkák belsejének ellenőrzésére. A Pittsburghben létesített épület nagy kiadásokkal járt. A feltehetően az 1790-ben emelt walnutstreeti fogház¹¹⁶ architektúrális koncepciójának hatása alatt álló¹¹⁷ építész műve alig két évtizedet ért meg: a harmincas években lebontották, s helyette három zárkaszárnyas „csillagot” építettek Haviland tervei szerint.

23. AZ EASTERN PENITENTIARY. Philadelphiában a büntetés-végrehajtás felelőseinek döntése alapján John Haviland angol építészről a korában merész újításnak számító, később széles körben elterjedt sugár- vagy csillagrendszer szerint rendelték meg az intézet tervét. Haviland Angliából bevándorlóként érkezett az Egyesült Államokba, s ezzel az első nagy munkájával szerzett hírnevet magának. Az angliai kísérleteket és az európai előzményeket, a korai börtönépítészeti tapasztalatokat összegezve tervezte meg a 250 fő befogadására alkalmas, egyemeletes, hétszárnyas csillagépületet. Ez a rendszer továbbfejlesztése volt a San Michele zárkastruktúrájának és folyosórendszerének, beolvasztotta a genti intézet udvarrendszerű szerkezetének cellaudvaros szisztémáját, és alkalmazta a panoptikus rendszer vonatkozó elveit is, vagyis a centrális felügyeleti pontból ellenőrizhető zárkasort. Az intézet a központi ellenőrzési pontra irányított zárkaszárnyakból állott.

24. CSILLAGSZERKEZETŰ ARCHITEKTÚRA. Az épület centrumából kifutó folyosók zárkaszárnyakba torkolltak, s ezek adták meg az intézet csillagformáját. Minden zárkatömb az épület hosszanti tengelyében végigfutó felügyeleti és közlekedőfolyosó két oldalán egymás mellett sorakozó cellasorokból épült fel. Minden egyes traktus 38 magánzárkát tartalmazott, a zárkák ajtaja tömör volt. Az őrszemélyzet az ajtón vágott megfigyelő nézőkén, a cirklin keresztül tekinthetett be a helyiségbe, s ellenőrizhette a fogoly tevékenységét. A megvilágítás felső volt, ugyanakkor minden zárkához tartozott saját mellékhelyiség. Minden egyes zárka rendelkezett a tartós elzáráshoz szükséges légtérrel, tehát egyenként negyven köbméterrel. Valamennyi cellához kis előudvar tartozott, mely a zárka szélességét követve nyúlt ki a cella fala után. A kis udvarok 3,5 méter magas fallal voltak körbekerítve. A zárkákat úgy rendezték be, hogy a rab

¹¹⁵ PFEIFFER 1934, 59.

¹¹⁶ GRUNER 1799, 119.

¹¹⁷ PATERNA 1933, 513.

teljes magányban, anélkül hogy elhagyná szobáját, letölthesse büntetését. Ott elmélkedett, ott étkezett, ott találkozhatott az intézet hivatalnokaival és lelki gondozójával. Általános szabály szerint a rabnak csak bibliája és vallásos tárgyú könyvek álltak rendelkezésére.¹¹⁸ Ez a térbeli elhelyezés lehetővé tette a következetesen véghezvitt izolációt. Az építészeti megoldás lehetetlenné tette a szomszédok közötti kommunikációt, de a személyes találkozás lehetőségét is kizárta. Az egész épületegyüttest körülfogta egy 10, 5 méter magas külső fal, mely a külvilágtól elzárta a zárkaépületeket, ezzel is fokozva az elszigeteltséget, s növelve az őrzésbiztonságot.

Ez a rendszer a maga izolációs lehetőségeivel nagy lelkesedést váltott ki a börtönügy világában, s állítható, hogy komoly előrelépést jelentett a büntetés-végrehajtás tudományában. De látni kell azt is, hogy az Amerikai Egyesült Államok nagy gazdasági fellendülése nélkül nem jöhetett volna létre. A technikai fejlődés nyomán bizonyos értelemben fölöslegessé váló munkaerőre nem volt szükség (a munka szerepe átmenetileg háttérbe szorulhatott a tervezésnél). A gazdasági fellendülés pedig biztosította a finansziális terhelés lehetőségét, melyet egyébként feltehetően nem vállalhatott volna az állam az ugrásszerűen megnövekedő bevételek hiányában. Az állami börtönök fenntartása jelentősen igénybe vette az államkasszát. Az ilyen fajta börtönszisztéma ráadásul különösen költségesnek bizonyult, hiszen valamennyi letartóztatott számára külön életteret kellett kialakítani a börtönszerkezeten belül.¹¹⁹ A pittsburghi börtön estében ez 200 000 dollárra rúgott. A kiadásokat jól reprezentálta a bejáratú épület gazdagsága és a hatalmas falak, melyek körbevették az intézetet. Az építés érthetően elhúzódott, s csak négy évre rá érkeztek el az építkezés befejezéséhez. A teljesen kész állapotban 586 magánzárkát tartalmazó intézet hét zárkatömbje épült fel.

25. A MAGÁNYRENDSZER KRITIKÁJA. A csillagrendszerű börtön kitűzött büntetési célját, tudniillik a megtörhetetlen izolációval elérni kívánt jobbítást, valójában nem lehetett kontrollálni. Nem lehetett mérni a pszichikai folyamatokat a fogvatartottakon. A zárkatömbök kétségtelenül megakadályozták a rabok közötti kontaktusokat, ugyanakkor a börtönnel kapcsolatban hamar problémák jelentkeztek, kétségek fogalmazódtak meg. Pszichológusok, orvosok hangoztatták kételyeiket. Már 1825-ben többször elhangzott, hogy „a rendszer maga őrlötté tesz”. A végtelen magány lebontja az elmét, többen tébolyodottként léptek ki a zárkákból; bírálóinak statisztikái szerint jóval több volt az öngyilkos, mint a közös rendszerben vagy az auburniban.¹²⁰ „A magányrendszer kegyetlennek

¹¹⁸ ARNDT 1981, 28.

¹¹⁹ REEBS, 1987, 22

¹²⁰ HACKER 1917, 10, vö. WÜRTH, Joseph: Die neueste Fortschritte des Gefangniswesens in Frankreich, England, Schottland, Belgien und Schweiz. Wien, 1844. Friedrich Beck, WÜRTH 1844, 304.

és célszerűtlennek bizonyult, mert legkevesbé felelt meg az emberi természetnek. Az állandó magánynak és tétlenségnek, melyben a képzetek lassanként felerősödnek és rémképek váltják fel az egészséges gondolatokat, gyakori következménye a zárkákban tespedők elméjének elborulása volt” – értékelte Szöllősy Oszkár a kvékerek szisztémáját.¹²¹

A magányosság (főként ha hosszabb ideig tart) akadályozza a reszocializációt. Az amúgy is társadalmi konfliktusai miatt börtönbe került bűnelkövető rugalmatlansága a közösségtől elzárt világban csak növekszik, s ez újabb konfliktusokat indukál kikerülése után.¹²² Voltak, akik elméleti szempontból támadták a rendszert igazságtalansága miatt, lévén a bezárt legkülönbébb személyiségekre más és más hatással van a tökéletes magány.¹²³

Közösségi termék, mint tanulószobák, közös munkatermek, és ehhez hasonló helyiségek az intézetben a következetes magányrendszer miatt nem épültek. Ezért az épület nem tette lehetővé a különféle rabosztályok csoportkezelését. Talán éppen ezért nem tudott ez az intézet csak kismértékben mintaként szolgálni más büntetési célokat is követő rendszerek számára. Az Európában addig ismert büntetési célok, mint a neveléssel történő javítás, valamint a nevelés a munkavégzés kényszere által (amelyek Amszterdamban, Gentben és Rómában egyaránt felbukkantak), nem találkoztak a csillagrendszer következetes formájával. Ugyanis a csillagrendszer ezeket az igényeket nem tudta kielégíteni. Arndt feltehetően ezért állapítja meg, hogy a nevelés feltételeinek hiánya okán nem tudott modellfunkciót ellátni a következetesen végigvitt magányrendszer és ez a fajta csillagrendszerű építés Európában.¹²⁴

A bírálatok java része hangsúlyozta a teljes elzártság természetellenes voltát, mely az ember mint társadalmi lény lényegét tagadja. A magányrendszer működtetői viszonylag hamar belátták a teljes tétlenség és az elszigeteltség rombolót hatását a fogvatartottakra. Ezért a struktúra szigorúságán valamelyest enyhítettek, lehetővé tették a büntetésüket töltők számára a zárkában végezhető munkát. A tapasztalatok alapján, átlépve az eredeti felfogás munkatiltalmán,¹²⁵ (mellyel amúgy szívesen jellemezték a solitary-systemet) 1829-ben a philadelphiai munkabörtönökben már eltörölték a munkatiltalmat.¹²⁶ Az Eas-

¹²¹ SZÖLLŐSY 1930, 50.

¹²² MITTERMAIER 1858, 79, FINKEY 1933, 134.

¹²³ PULSZKY–TAUFFER 1867, 131.

¹²⁴ ARNDT 1981, 30.

¹²⁵ RÖDER, Karl David August: Besserungstrafe und Besserungstrafanstalten als Rechtsforderung Eine Berufung an den gesunden Sinn des deutschen Volks. Leipzig-Heidelberg 1864. C.F.Winter'sche Verlagsbuchhandlung, 97, ANGYAL 1909, 164.

¹²⁶ HACKER 1917, 9.

tern Penitentiary fogvatartottjai belső darabmunkához jutottak, amelyen naponta nyolc órát dolgoztak.

Általánosságban a magányrendszerű és az (alább taglalt) hallgató rendszerű büntetés-végrehajtási rezsimben végezhető és végzett munkák összevetéséből rögzíthető különbség az előbbi hátrányát nyugtázza. A pennsylvaniai rezsim lényegéből fakadóan csak kézi mesterségeket tudott igénybe venni, a korban ismertek közül csak 48 volt megfelelő és alkalmas, praktikusán megvalósítható és hasznosan űzhető kéziipari tevékenység a rendszer keretei között.¹²⁷ (Cipész-, szabó-, asztalos- és szövőmunka voltak a legáltalánosabbak.) Az egyedül végzett munka erősen behatárolta a munkavégzés lehetőségét. Nem csupán a szűk választási lehetőség, de az így szervezett munkák csekély jövedelmezősége is a drága fenntartású intézetek ellen szólt.

Mint arról már az építkezések kapcsán említés esett, a magányrendszer megvalósítása rendkívül költséges; a kizárólagos élettérként meghatározott cellák mérete és berendezése, a zárkában végzett munka feltételeinek biztosítása, az oktatás és vallásgondozás fülkerendszerének kialakítása, a sétálóudvarok létesítése nagy pénzigényű vállalkozás.¹²⁸ Ez hozta magával a további könnyítést: a külön zárkaudvarok vagy saját sétálóudvar-rendszerek helyett csuklyás közös sétát vezettek be világszerte, ezzel költségcsökkentést is hozva.¹²⁹

Mindezen kritikák ellenére sok híve volt a magányrendszernek, sőt a nehézségek ellenére világszerte elterjedt (jóllehet erősen módosított formájában).

26. AUBURN STATE PRISON. Az 1797-ben létesített New York állambéli Auburn State Prison eredeti formájában a philadelphiai minta nyomán a magányrendszerrel kísérletezett, de az igazgatóság hamar felhagyott vele.¹³⁰ A fogvatartottakat nappal közös munkarendszerben dolgoztatták, s csak éjszakára különítették el őket egymástól. 1817-ben nyitották meg a börtön déli szárnyát, amikor is ötvenhárom foglyot szállítottak be a környékbéli megyékből. A fegyelem az intézetben meglehetősen laza volt, a személyzet a szökések meggátlásával volt elfoglalva. A rabokat megláncolva tartották, de a közös munkavégzés idején nehezen voltak fegyelmezhetőek. Az Auburn State Prison legendássá és az ún. hallgató rendszer (silent system) prototípusává 1821-ben vált, amikor a korábban ezredesi rangban szolgált volt katonatiszt, Elam Lynds kapott megbízást

¹²⁷ OSKAR, Kronprinz von Schweden und Norwegen: *Ueber Strafe und Strafanstalten*. Aus dem Schwedischen übersetzt von A. von TRESKOW. Mit Einleitung und Anmerkungen von Ritter Heinrich JULIUS. Leipzig, 1841. F. A. Brockhaus, 71.

¹²⁸ WÜRTH 1844, 340.

¹²⁹ FÜESSLIN, Julius August: *Die Einzelhaft nach fremden und sechsjährigen eigenen Erfahrungen*, Heidelberg, 1855, Akademische Verlagsbuchhandlung J. C. B. Mohr. 361.

¹³⁰ FINKEY 1933, 92.

a börtön rendbe tételére. Amikor Lynds felvázolta a börtön működtetésének koncepcióját, valójában a később a pennsylvaniai rendszer riválisává növekvő hallgató rendszer képletét körvonalazta.¹³¹

27. A HALLGATÓ RENDSZER (SILENT SYSTEM). Lynds kapitány a „jó fegyelem állapotát” testi fenyítéssel kívánta elérni. A bot és a korbács tetszőleges és szükséges mennyiségben tartotta kordában a fogvatartottakat. A rendszer kidolgozóit, John Cray és Elam Lynds az elítéltek szétválasztásának hívei voltak, céljuk a rabok közötti kommunikáció megakadályozása, de ezt úgy igyekeztek megoldani, hogy a produktív munka is megszervezhető legyen. Az elítéltek napközben közös munkatermekben dolgoztak, éjjelre külön-külön hálókamrákba zárták el őket. (Ennek a modellnek sokféle praktikus indoka volt, többek között a nagyszámú magánzárkák hiánya, avagy azok pótlásának költségessége.¹³²) A nappali együttlét azonban az alapelvül elfogadott elkülönítést sértette, ezért az együttlét idejére a raboknak teljes hallgatást parancsoltak. Az Auburn State Prisonban a rabokkal szemben alkalmazott bánásmód hírhedten brutális volt. Kemény büntető fegyelem mellett végzett nappali közös munka során megsértett tilalom a szabályszegő rab agresszív fizikai bántalmazását vont maga után a felügyelők részéről. Miként Zsoldos Ignác 1838-ban kritikusan megjegyezte: az erkölcsi és tevőleges hatással szemben, amely a magánrendszert jellemzi, a hallgató szisztéma sajátja a testi és semleges hatás mechanizmusa. Testi olyan értelemben, hogy rabok egymás közötti közlekedését megakadályozni csak igen szigorú fegyelmezéssel, testi bántalmakkal, veréssel lehet. Tekintve, hogy a rabok közlési kényszere mindig erősebb volt a félelemnél, ez folyamatos testi fenyítést jelentett. „Rögtönit” és a „leghathatósabbat”.¹³³ Ez már eleve sok helyütt ellenérzéseket keltett, s jóllehet, sokfelé átvették, az végül is nem a szorosabb értelemben vett auburni szisztéma (tehát az azonnali korbácsolással biztosított legteljesebb hallgatási előírás) volt, hanem az a jelleg, ami már a San Michéle idejébe nyúlik vissza. Ugyanis az auburni rendszer néven ismert megoldást már a 18. század első felében kidolgozták, és gyakorlatban alkalmazták is.¹³⁴ A San Michéle háromemeletes épületének középső része nagy munkaterem volt, melyet 60 zárka vett körül. Napközben a bentlakók együtt dolgoztak, a lehetséges módon fenntartott hallgatás mellett, éjszakára pedig

¹³¹ BEAUMONT, Gustave de – TOCQUEVILLE, Alexis de: *On the Penitentiary System in the United States: And Its Application in France; with an Appendix on Penal Colonies, and Also, Statistical Notes.* Philadelphia, 1833. Carey, Lea & Blanchard.

¹³² HORVÁTH 1983, 47.

¹³³ HACKER 1917, 14.

¹³⁴ HACKER 1917, 14.

külön zárkákba csukták őket. Igyekeztek a foglyok között már valamiféle osztályozást is megoldani.¹³⁵

A hallgatórendszerben a magánelzárás lelki hatásáról a munkával való foglalkoztatásra tevődött a hangsúly. Miként ezt Elam Lynds sommásan megfogalmazta: „a bemocskolt jellemek eredeti, szűzies tisztaságát visszaadni nem lehet, de a munka szokása és a törvény tisztelete, melyet a gonosztevőre a börtönben szinte reá erőszakoltathatnak, hasznos polgárrá változtathatják át. S hogy az államra nézve ez elegendő; ha nem is lett becsületes emberré, midőn a börtönt elhagyta, a fegyencz legalább szokásait vette föl; henyélő volt, s most dolgozni bír.”¹³⁶ A munka kötelező volt, kevésbé javító, mint inkább büntető- és kényszereszközként alkalmazták, tehát jellege szerint nehéz fizikai igénybevétellel járó is lehetett. A munkavégzés mechanikus foglalkoztatás volt csupán. Az ebből eredő bevételt az intézet fejlesztésére, fenntartására fordították.

Napközben istentiszteleteket, közös imádkozásokat és tanulást is szerveztek. A fogvatartottak a közös munka és rendezvények idején szigorú hallgatási parancs és beszédtilalom alá estek. Akárcsak a közös étkezések, az örök mindenkor keményen betartatták a csend parancsát. A fogvatartottakat az elkövetett bűncselekmény szerint csoportosították, a csoportokat egymástól elkülönítették. Kötelező volt rabruhát viselniük, amely egyben bűncselekményeiket is azonosította. (A hagyományos, vízszintes fekete-fehér csíkozású rabruha is állítólag Auburnból ered.) Séta vagy közlekedés közben a láncot hordó fogvatartottak fejüket lehajtották, kezüket az előttük haladó vállára tették, az egyenletes távolság merev betartása okán.¹³⁷ Éjszakára a rabokat egyenként hálókamrákba zárták. Jörg Arndt ebben a genti célok felelevenítését látja.

Természetesen ezek a pennsylvanaiakól lényegében különböző büntetés-végrehajtási metódusok építészetiileg is más elvárásokkal jártak együtt. Miután a rabok éjszaka magánzárkákba helyeztetek el, pontosan annyi zárkára kellett számítani, ahány befogadott volt az intézetben (lényegében ennyi ágygyal kellett számolni), e felett pedig közösségi termeket, a racionális és produktív munkát szolgáló munkacsarnokokat kellett tervezni és létrehozni ebben az intézetben. Az éjszakai elhelyezés zárblokkot igényelt, s ez valóban felidézte a genti koncepciót. A zárkasorok ugyanis hátukkal és oldalukkal egymásnak támaszkodva sorakoztak, kívülről zárkaépület mindkét oldalán függőfolyosók futottak végig. Ez az egymásnak támaszkodó kettős zárkasor (tömb- vagy blokkrendszer) a genti intézet szomszédos udvarainak peremén elhelyezkedő cellákat idézte föl. De természetesen, miután itt egy zárblokkról volt szó, az udvarrendszer, mely Gentet nevezetessé tette, ki volt zárva. Auburnben a

¹³⁵ KROHNE 1888, 472.

¹³⁶ PULSZKY–TAUFFER 1867, 83–84.

¹³⁷ McHUGH, Eileen: *Auburn Correctional Facility*. Charleston–Chicago–Portsmouth–San Francisco, 2010. Arcadia Publishing.

zárkák esetén elhelyezése csak az éjszakai elhelyezésre szolgált, ezért minden építészeti kérdés más megvilágításba került. A közös helyiségeket nem a zárkák körül helyezték el. Ez a szerkezet, mely karakterisztikusan jellemző volt: a „skatulya modell” építészetiileg is híressé tette Auburnt. Az épület külső falai s tetőzete afféle skatulyaként borult rá a középen kialakított zárkasorra. A cellablokk magánzárkái oldalukkal és hátukkal egymásnak támaszkodnak, így a zárkák a galériára néznek; direkt fénnel és levegőzéssel nem rendelkeznek. A levegőzést és az ellenőrzést megkönnyítendő a zárkákat nem tömör ajtók, hanem rácsok zárták. Ablakok csak a „skatulyán” voltak. A zárkák kisebbek voltak a pennsylvaniainál, hiszen a rabok nem ezekben éltek, s nem ezekben dolgoztak. Ebből következően összehasonlíthatatlanul csekélyebb volt az építési költség, mint a magányrendszer esetében.

Összefüggésben a közös munkáltatással, a munka az auburni modellben gyárrendszerű termelésben volt megoldható. Könnyebb volt a szervezés, olcsóbb a munka, és nagyobb bevételt hozott, mint a magányrendszerű munkáltatás. Oskar összehasonlította Coldbathfields auburni és Glasgow Pennsylvania-rendszerű rezsimjének bevételét. Coldbathfields fejenként 12 font 4 pennyt inkaszálhatott Glasgow 3 font 17 pennys hasznáival szemben.¹³⁸ A közel négyszeres haszon mellett az épület lényegesen kisebb költségből volt üzemeltethető.

28. A HALLGATÓ RENDSZER KRITIKÁJA. A hallgató rendszerben a legfőbb baj a rezsím alapgondolata, a természetellenes hallgatási kényszer volt. Az auburni rendszer hívei gyakran hivatkoztak arra, hogy ez a rezsím sokkal emberségesebb, mivel az embert mint társas lényt nem kényszeríti természetellenes magányba. Az ellenfél azonban a hallgatási kényszert támadta. A hallgatás legalább úgy ellenkezik az emberi lényeggel, mint a magány.¹³⁹

Bár a hallgató rendszer pártolóinak és a magányrendszer ellenzőinek egyik legfontosabb argumentuma az őrülési ráta felemlegetése volt, valójában a hallgatási kötelezettség is kifejezetten káros hatással volt a foglyok pszichikai állapotára,¹⁴⁰ amely ráadásul nehezebben lett felismerhető az orvos számára a közös kezelés miatt.

Jóllehet technikailag a közös őrzés számos problémát megoldott (az oktatás, a vallási szertartások lebonyolítása, a közösen szervezhető programok realizálása), ezeknek a lehetőségeknek a pozitív hatásait azonban nagymértékben lerontotta a kegyetlen fenytési rendszer. Nem is szólva arról, hogy a hallgató

¹³⁸ OSKAR 1841, 72.

¹³⁹ BEAUMONT–TOCQUEVILLE 1833.

¹⁴⁰ BOZÓKY Alajos: A börtönügy legújabb haladásai mind a különböző rendszerek elméletére, mind azoknak gyakorlati alkalmazására nézve. Különös tekintettel Magyarországra. Pest, 1867. Kiadja Stolp Károly, 22.

rendszer szerfölött nagyszámú (durva és kíméletlen) felügyelő személyzetet igényelt (ami a fenntartás költségeit még fokozta).

A testi fenytést, a verést, a fizikai erőszakot, mely a hallgatást kikényszerítette, a filantróp és az emberi jogokat képviselő politikusok és szakemberek nem fogadhatták el. A testi fenytés nehezen összeegyeztethető azokkal a felvilágosodott, majd liberális törekvésekkel, melyek éppen a testi büntetések kikiktatását követelték a büntetési rendszertől (miként az történt a magyar 1843-i elaborátum szerkezetében is).

Miután az elkülönítés nem fizikai, hanem eszmei volt, a társalgást nem lehetett kizárni, a közös nappali foglalkozások során még a legbrutálisabb fellépéssel sem sikerült megakadályozni a rabok kommunikációját¹⁴¹ (különösen ott nem, hol éjszaka is együtt voltak a rabok). A szakirodalom szerint az együtt-lét jelentős mértékben tompítja a büntetés hatását, így az kisebb nyomást tud gyakorolni az elítélt erkölcsi állapotára. Első büntető törvénykönyvünk szerzője, Csemegi Károly állapította meg, hogy „A hallgató rendszernek Magyarországon soha nem voltak nagyobb számú hívei. A közszellem s a nyilvánossági orgánumok, a börtönügyi literatúra, a törvényhozási tárgyalások mai napig nem mutatnak fel oly jelenségeket, a melyekből következtetni lehetne, hogy a rendszer behozatala nálunk czélszerűnek tartatnék.”¹⁴²

A közös munka messze nem volt olyan értékű, mint amit elméletben tulajdonítottak neki: a javítási elem arányosan csorbult a jövedelmezőség fokozásával. Ami pedig a praktikus és hasznot hajtó ipari-gyári munkát illeti, ez a rab reszocializációs esélyeit nagymértékben csökkentette. A rabok közötti különbségtétel, a differenciálás lehetősége minimálisra zsugorodott a kollektív kezelés miatt. (Nem véletlen, hogy az auburni rendszer keretében is szinte kezdettől fogva kísérleteztek az osztályozással.)

A rigorózan szabályozott és erőszakkal kikényszerített protokoll szerinti napirend és életvitel nem a jobbulás irányába vitte a fogvatartottakat. Az elítéltek ebben a börtönrendszerben sem „javultak meg”, csupán sajátos, a helyzet megkövetelte, megtört gerincű rabszemélyiségekké alakultak át. A testi fenytés nem lehetett alkalmas a belső erkölcsi magatartás megváltoztatására, csupán „a külső engedelmesség” kicsikarására, amelynek elfogadása a javítás feladását is jelentette egyben.¹⁴³

De a rendszer olcsósága, mely a mellette érvelőknek sajnos legsúlyosabb érve, nagy vonzerőt jelentett. (Annak ellenére, hogy bár a magánzárkakkal szemben a hálókamrák költségei kisebbek, és a közös, ennél fogva egyszerűbben és hasznosabban kialakítható munkatermek gazdaságosabbak, a Krohne

¹⁴¹ WÜRTH 1844, 284.

¹⁴² CSEMEGI Károly *művei*. Sajtó alá rendezte EDVI Illés Károly és GYOMAI Zsigmond. I–II. Budapest 1904. Franklin Társulat, II. 77.

¹⁴³ RÖDER 1864, 81, HACKER 1917, 16, BEAUMONT–Tocqueville 1833, 283.

által összegyűjtött adatok mást mutatnak.¹⁴⁴ Összehasonlító elemzés alapján megállapítható, hogy leszámítva az országonként eltérő építkezési árakat és feltételeket, a nyersanyagárakat és árfolyamproblémákat, a mintabörtönök kivitelezési költségei között, függetlenül a megvalósított rendszertől, alig mutatható ki különbség. Ám még ha el is fogadjuk az auburni rezsím olcsóságát, ezt feltételezően lerontja a felügyeleti költségek differenciája. A magánrendszerű börtönökben összehasonlíthatatlanul kisebb őrszemélyzetre van szükség, s ezzel is nagyobb fegyelmet lehet elérni, mint az auburniban. Ami végül is auburni felé billenti a mérleget, az a feltételezett hasznos munka, ami a magánrendszerben szinte teljes egészében hiányzik.¹⁴⁵

Hasonlóképpen alakult a helyzet Európában is.

29. EURÓPAI FELTÉTELEK. Az amerikai tapasztalatok olyanok voltak az európai tudomány számára, mint a laboratóriumban végzett kísérletek. Az elméletben kiérlelt javaslatok Amerikában gyakorlati kivitelezésre kerültek; óriási költséggel emelt büntetés-végrehajtási intézetekben vizsgálták a rezsím alkalmasságát, a rendszerek megvalósíthatóságát, a filantróp elvek adaptálhatóságát. És az amerikai források nem apadtak el: a nem működtethető börtönök helyére újak kerültek, tökéletesítették a megoldásokat, csiszoltak a rendszereken. A kipróbált technikákról és processzusokról özönlöttek az információk, adatok. Jelentések a kipróbált lehetőségek kudarcos vagy sikeres eredményeiről Európába. És az öreg kontinens szakemberei ismét lefolytathatták vitáikat, immáron gyakorlati modellekre hivatkozva. A negyvenes években még arról, hogy vajon a hallgató vagy a magányrendszer a tökéletes, a század közepén már új, a korábbiakat továbbfejlesztő javaslatok mentén.

Azért a kísérleti fejlesztésekből Európa sem maradt ki teljesen. Ellentétben az Egyesült Államokkal, az öreg kontinensre egészen más munkapiaci és gazdasági tendenciák voltak jellemzőek. Európában nem mobilizálta igazán a gazdasági fejlődés a rabok munkaerejére vonatkozó teóriákat, nem újult meg teljes egészében a büntetésre vonatkozó tudományosság. Változatlanul mások voltak a megközelítések a rabokkal és a büntetéssel kapcsolatban. Európára jellemző, hogy a börtönügyi szakma a morális és a pszichikai javulás eszméje mellett nem mondott le az elrettentő büntetésről, azzal is operált. A függőségnek és a kiszolgáltatottságnak az érzése, mely a magánzárkarendszeren keresztül érvényesült, a megváltozott körülmények között elképzelhető lehető legsúlyosabb büntetésnek tekinthető. A javítással ötvözött elrettentési (visszatartási) koncepciónak jobban megfelelt a pennsylvaniai rendszer, mint az auburni. Nincs mit csodálkozni tehát azon, hogy az első nemzetközi börtönügyi kongresszus

¹⁴⁴ KROHNE 1888, 505–506.

¹⁴⁵ BEAUMONT–TOCQUEVILLE 1833, 84.

Frankfurtban nagy többséggel a pennsylvaniai, magánelzárás rendszere mellett tette le a voksot. De az első lépést Európában az angolok tették meg.

A világszerte amerikaiként elterjedt magánzárkarendszerrel már régóta kísérletezett az európai börtönügy. Eredetileg többnyire a katolikus országokban próbálkoztak vele, nyilván nem kevéssé az egyházi építészeti befolyás hatására. A zárdák és kolostorok alapmintái után kifejlődő általános intézményi építészeti formák magától értetődően vették át a cellák koncepcióját. A közös elzárás tökéletesítésével a protestáns államok kísérleteztek, amiben szerepe lehetett a katolicizmus tagadásának, a racionalitásnak és a költségkímélésnek is. A magánzárkarendszer lényegéből fakadóan megkönnyítette a fogvatartottak elkülönítését és differenciált kezelését, a közös vagy túlnyomóan közös rezsimenél erről komolyabban kellett gondolkozni. A két irányzatot végül egyesítette és ideológiamentesítette az Amerikai Egyesült Államokban kibontakozó börtönépítéset. Ezzel lehetővé tette a rendszerek általános elterjedését.

30. HOUSE OF CORRECTION MILLBANK. Az angolok első kísérlete mögött Jeremy Bentham állt, aki a kormányzatnál és a törvényhozásnál lobbizott Panopticon-jának felépítéséért. A későbbi Millbank börtön helyét 1799-ben vásárolta meg Salisbury márkijától tizenkétezer fontért, abban reménykedve, hogy Nagy-Britannia új nemzeti büntetés-végrehajtási intézményeként itt fogja létrehozni a Panopticon-t. Mint fentebb láttuk, Benthamot mellőzték, tervét 1812-ben végleg félretették, de a megvásárolt telekre meghirdették a börtönépítési pályázatot. A kiírás a feljegyzések szerint 43 tervezőt ihletett meg. William Williams nyertes tervét Thomas Hardwick építész adaptálta, s még ugyanebben az esztendőben megkezdődhetett az építkezés. A filozófus Bentham kevéssé figyelt arra, hogy telek meglehetősen mocsaras helyszínen volt. Nagy kihívást jelentett az építészek számára, hogyan oldják meg a stabilizációs problémákat. Aligha véletlen, hogy az építkezés három építész (Thomas Hardwick, John Harvey és Robert Smirke) „használt el” és a tervezett költségeket megduplázta.

A genti Maison de force biztonságos és differenciált kezelésre alkalmas, ám alapvető börtönhigiéniai követelményeket sem biztosító építészeti megoldásán módosítottak a millbanki House of correction építésénél (1821). Az intézet koncepcionális terve azonos a genti intézetével, de egy alapvető újítással a legproblematisabb ponton sikerült áttörést elérni. Az egyes udvarokat önállósították, kissé távolabb helyezték a középudvartól és a szomszéd udvaroktól. Így az addig belső zárkasoros konstrukció külsővé lehetett. Az eddig egymásnak támaszkodó zárkasorok hátsó fala immáron egy-egy udvar (vagy szárny) külső falává vált, az udvarok (szárnyak) közé szabad térség ékelődött, így a cellák levegőztetését és világítását az önálló külső fronton lehetett ablakkal megoldani. Az udvar a szemben álló zárkák között folyosójellegűvé vált. A belső udvar

körül kialakított igazgatási és hivatali épülettömb sem közvetlen falával, csak folyosókon keresztül érintkezett a zárkasárnyakkal.

A börtönépület tervében az intézet központját jelentő, kör alaprajzú kapcsolót háromszintes, hatszögű épület vette körül, melynek minden oldalához egy-egy ötszögű udvar csatlakozott. Az ötszögű udvarok három külső szegletét magas, kör alaprajzú tornyok határolták, melyek külsőre középkori várak őrtornyaiként hatottak. Ezekben voltak a háromemeletes épület lépcsőházai és víztartályai. Az udvarokban a fogvatartottak munkáltatását, levegőztetését és sétáját szervezték meg. Egy udvar szolgált a női, négy a férfi rabok őrzésére, a hatodik tömb pedig a kormányzó és igazgatási egységek elhelyezésére szolgált. A zárkák berendezése fából készült szék, lavór, függőágy volt. A fogvatartottak egyszerű ágyneműt kaptak. Olvasmányként rendelkezésükre állt a zárkában a Biblia, ima-, himnusz-, aritmetikai könyvek, valamint a „Keresztény Tudás Támogatása Társaság” kiadványai. A Millbank tervezése a gyakorlatban több helyen hibásnak bizonyult. A folyosók hálózata olyan zavaros és áttekinthetetlen lett, hogy az őrzésbiztonság és az ellenőrzés nagyságrendekkel gyengült. A szellőztető rendszereken át a rabok zavartalanul kommunikálhattak.

Egy 1850-es londoni kézikönyvben ekként írták le a börtönt: „hasonlít egy kerékre, a központban a kormányzó házával, ahonnan hat épületegyüttes indul, amelyek kívül tornyokban végződnek. Az épület kis dombon áll, és így a folyó fölé emelkedik. Korábban egészségtelennek tekintették. Kezdetben »The Penitentiary« és »Penitentiary House for London and Middlesex«-nek nevezték el, és ez a legnagyobb börtön Londonban.”¹⁴⁶

A Millbank funkciója volt, mint országos állami börtönnek, hogy a központi elosztást szervezze. A fenti londoni kézikönyv leírása szerint valamennyi elítéltet, legyen bármily nemű is, három hónapra Millbankbe szállítottak, s azután döntöttek továbbszállításáról, és a büntetés letöltésére szolgáló helyszín meghatározásáról. Ez idő alatt a rabokat magánzárkákban helyezték el.

Millbank az első női foglyokat 1816 júniusában fogadta, az első férfitranszport 1817 januárjában érkezett. A börtön átlagos létszáma 1817-ben 210, 1822-ben 800 volt. Az egészségtelen lápos környezet nehezen kezelhető járványokat idézett elő az intézetben, amiért is a nőket 1823-ban végleg, a férfiakat ideiglenesen áttelepítették más intézetekbe.

A Millbank körüli problémákat értékelve a kormányzat másik mintabörtön, illetve központi állami büntetés-végrehajtási intézet létesítése mellett döntött, mely egyben Millbank országos státusát is átvállalta. A döntés akkor született, amikor a börtönarchitektúra pennsylvaniai csillagszisztémája és magányrendszere az európai börtönügy szakembereit hatása alá vonta. A teljesen új, ame-

¹⁴⁶ CUNNINGHAM, Peter: Millbank Prison. In *Hand-book of London*. London, 1850. John Murray, 337–338.

rikai magánzárkás modell utazási céljává vált az európai büntetés-végrehajtási delegációknak. Egy ilyen bizottsági tanulmányút alapján született meg a döntés Angliában, hogy ott is emeljenek a pennsylvaniani minta nyomán egy modellintézetet.

A pennsylvaniani építészeti és rezsimkonceptió átvétele nem volt magától értetődő. Amerikában az egész elgondolás a kvéker felfogás befolyása alatt állott úgy a tartalom, mint a büntetési cél vonatkozásában. Az egész büntetési időre szólóan és a magánzárka-rendszerre vonatkozóan Angliában az ismert okok folytán a kvéker idea általában nem rendelkezett sem gyökerekkel, sem befolyással. A pentonville-i döntés tehát nem a kvéker koncepció meghonosításáról született, csak valamiféle építészeti konstrukció átvételét jelentette.¹⁴⁷

31. PENTONVILLE PRISON. William Crawford (az angol börtönök legfőbb inspektora) amerikai útját követően készült, az amerikai börtönökről írott 1832. évi beszámolójában végül is a magányrendszer mellett tette le a voksot, aminek egyenes következménye lett, hogy Angliában, Írországbban és Skóciában hamarosan számtalan új, a magánzárkarendszerre támaszkodó épületet emeltek. Hasonló módon terjesztette el a magánzárkarendszer eszméjét Gustave Auguste de Beaumont és Alexis de Tocqueville, akik amerikai útjuk után Franciaországban agitáltak a magányrendszer mellett, s nem kis hatásuk volt arra, hogy Hollandiában, Svédországban, Poroszországban és Badenben is ilyen típusú építkezésekbe kezdjenek. Belgium az 1835. évben elfogadott börtönfejlesztési terv szellemében a 19. század második felében több mint 30 új, magánrendszerű büntetés-végrehajtási intézetet emelt.¹⁴⁸

Az első európai börtön, amelyik egyértelműen a pennsylvaniani, magánzárkarendszer szerint épült, Londonban a Pentonville Prison volt 1842-ben. Négy háromemeletes zárkatraktusból, összesen 520 elhelyezhető személy számára épült.¹⁴⁹ A csillagrendszer szellemében négy zárkatömböt alakítottak ki, mindegyik egyenként ötszintes volt.¹⁵⁰ A zárkatömbök közepén folyosókat képeztek ki, a zárkasorok az épületek külső hosszanti oldalán nyertek elhelyezést. A szintek egy légtérben voltak, az emeleti zárkák előtt függőfolyosón (galérián) lehetett közlekedni. A középpontban felügyeleti központot állítottak fel. A panoptikus rendszer így tért vissza angol földre. A zárkák 27 köbméteresek voltak, Építészeti újdonság volt Pentonville-ben a panoptikus sétaudvar intézménye. Miután emeletes volt az intézet, csak nagy nehézség árán lehetett volna a pennsylvaniani rendszer minden egyes zárkához rendelt sétaudvarát megvalósítani. Így azután az intézet udvarán (kertjében), a főépülettől független külön

¹⁴⁷ ARNDT 1981, 33.

¹⁴⁸ LANDAUER-SCHMITT 1900, 341.

¹⁴⁹ REEBS 1987, 24.

¹⁵⁰ ARNDT 1981, 33.

kis sétaudvar-létesítményeket hoztak létre a radiális koncepció jegyében. Egy központi ellenőrző pontból sugárirányban kiinduló válaszfalak között hozták létre a magányos sétára alkalmas kis sétaudvarokat.¹⁵¹

32. A PROGRESSIV SYSTEM KEZDETEI. Angliában a pennsylvaniai modell követése nem tartalmi, hanem építészeti volt. A szigetekeken ugyanis egy egészen másfajta büntetés-végrehajtási rendszert alapoztak meg ez idő tájt, név szerint a progresszív vagy fokozatos végrehajtási rezsimet. A pentonvielle-i magánzárkarendszer egy, majd később folytatódó eljárásnak bevezető fokozata volt. Ahogyan Millbankban is történt, a súlyos bűncselekményeket elkövetett elítélteknek ezen a fázison (a gyűjtő-elosztó programon) át kellett esniük. A pentonville-i épület létrehozásáig a bűnelkövetők az országban szerte, a legkülönbébb büntetőintézetekben várták a büntető gyarmatra irányuló transzport indulását. Pentonville megnyitása után minden bűnelkövetőnek, itt, a pentonville-i intézetben kellett letöltenie a büntetés első fázisát (a magánelzárásban). S csak ezután kezdődhetett meg a deportáció. A pentonville-i büntetés-végrehajtási cél alapvetően különbözik tehát a pennsylvaniaitól. A magánelzárás Angliában csak egy átmeneti szakasz, a deportációhoz vezető első fázis. Ebben hiába is keresnénk a megtisztulásnak és megjobbulásnak azt a céltételezését, amit az amerikai modellben kidolgoztak. Nem valamiféle magatartásváltoztatást akar elérni a rendszer, csupán a nagy biztonsági előnyöket használja ki a rendkívül nagy és cserélődő elítéltszám mellett, melyhez az amerikai rendszer szerinti megoldásnál viszonylag kicsi felvigyázólétszám szükséges. Angliában ugyanis eredetileg ez az időszak a várakozás ideje volt, amikor összegyűjtötték a deportálásra váró elítélteket egy „gyűjtőbörtönben” vagy egy hajón. A magánzárka-rendszer Pentonville-ben kizárólag egy funkciót teljesített, hogy ti. az intézet mint gyűjtőfogház és osztó börtön működött.¹⁵² Ezért nem is törekedtek arra, hogy minden vonatkozásban végrehajtsák az elkülönítést. Így lehetővé vált a templomba járás, egyesek dolgozhattak is. A közös istentiszteletek és a magánrendszer közötti konfliktus problémáját úgy oldották meg, hogy az elítélteket építészeti megoldással különítették el egymástól. A templomban „állásokat”, kisméretű, körben zárt fülkéket építettek, minden egyes elítélt számára. Oldalirányban nem tudtak kapcsolatot teremteni. A fülkén vágott nyílás számukra csak az oltárt és a papot engedte látni.

33. MOABIT, BERLIN. A Pentonville Prison mintája után épült a német férfi magánzárka rendszerű börtön, Berlin mellett Moabitban. Németországban az elsőként tartják számon a Berlin-Moabit fegyintézetét. Itt a börtönfelügyelet a magánrendszer elkötelezett híve, a felvilágosult jogász, Carl Eduard Schück

¹⁵¹ ARNDT 1981, 33.

¹⁵² ARNDT 1981, 33.

börtönigazgató,¹⁵³ majd utódai pedáns német eljárása nyomán szerveződött. A totális izolációt még oly módon is fokozták, hogy a rabok bármiféle zárkán kívüli mozgásuk során fejükön fekete maszkot viseltek, a sétaudvarban, a templomban sem vehették le csuklyáikat. Semmilyen körülmények között sem láthatták egymás arcát. A templomban és az iskolában is kicsiny, egymástól magas fallal elválasztott és a kitekintés lehetősége nélkül épített, lépcsőzetesen kialakított ülőfülkéket hoztak létre, amelyben a kommunikáció lehetősége ki volt zárva.

A Zellengefängnis Lehrter Straße épületét Berlin Moabit kerületében emelték a 19. század negyvenes éveiben. A porosz állam a Moabit intézetet mintabörtönként építtette Preußisches Mustergefängnis Moabit néven. Akkoriban különösen modern fogvatartási intézetnek tartották, miután a hagyományosan alkalmazott közösségi elzárás helyett a foglyokat kivétel nélkül magánzárkákban tartották.

Kevéssel Frigyes Vilmos trónra lépése után napirendre tűzött börtönreform részeként került sor mintabörtön megterveztetésére. A kormány 1842. március 26-án kelt rendeletében hagyta jóvá a Carl Ferdinand Busse tervezésében előterjesztett elképzelést, mely lényegében a londoni Pentonville Prison másolata volt. Az építkezés 1849-ben fejeződött be. Az öt, csillag alakban elrendezett szárny mindegyike a folyosók mindkét oldalán, központból ellenőrizhető magánzárkákat foglalt magában. A létesítményhez tartozott még egy templom, egy üzemépület, számos közszolgálati lakás és egy börtöntemető. Még meg sem nyitották az intézetet, máris sort kerítettek falai között egy büntetőperre. A „lengyel ügy” 256 szeparatizmussal vádolt résztvevőjével szemben szabtak ki 1847 decemberében halál- és szabadságvesztés-büntetések. Az ítéleteket nem hajtották végre, az érintetteket néhány hónap múltán szabadon bocsátották. A Moabit börtön 1957-ig funkcionált eredeti alakjában, ezt követően elbontották a zárkasárnyakat és a helyén történelmi park épült.

34. MÄNNERZUCHTHAUS ZU BRUCHSAL.¹⁵⁴ Baden kormánya 1838-ban hozta meg döntését, hogy az angol Pentonville példáját követve, fegyházát építtet.¹⁵⁵ Mintaként hasonlóképpen az amerikai Philadelphiában emelt Eastern State Penitentiary magányrendszerű büntetés-végrehajtási intézete szolgált. Mint tudjuk

¹⁵³ SCHÜCK, Carl Eduard: *Die Einzelhaft und ihre Vollstreckung in Bruchsal und Moabit*. Leipzig, 1862. Joh. Ambr. Barth.

¹⁵⁴ FÜESSLIN, Julius August: *Das neue Männerzuchthaus Bruchsal, nach dem System der Einzelhaft in seinen baulichen Einrichtungen*. Karlsruhe, 1854. Buch und Steindruckerei v. Fr. Gutsh; RUMPF, Andrea: *Geschichte und Zuständigkeiten der Bruchsaler Strafanstalten*. Karlsruhe, 1994. Landes Archiv Baden-Württemberg. <https://www2.landesarchiv-bw.de/ofs21/olf/einfuech.php?bestand=11737>

¹⁵⁵ HERZER Fritz/MAAS, Heinrich: *Bruchsaler Heimatgeschichte*, Bruchsal, 1955. Hans Kruse, Philippsburg, 25, SCHLATTER Georg-Friedrich: *Das System der Einzelhaft in besonderer Beziehung auf die neue Strafanstalt in Bruchsal. Stimme eines gefangenen über Zuchthäuser*. Mannheim, 1856. Löffler, 93.

már, a Pentonville Prison volt Európában az első magánrendszerű börtön a philadelphiai minta után. Bruchsal pedig az első németföldön emelt magánzárka-rendszerű büntetés-végrehajtási intézet.¹⁵⁶ A döntést utóbb a törvényhozás is megerősítette, hiszen az 1845-ben elfogadott badeni büntető törvénykönyv részletes szabályokat tartalmazott a büntető rendszerről, és a szabadságvesztés-büntetés kiterjesztésével együtt a börtönrendszer általános elveit is meghatározta. Ugyanezen a napon bocsátották ki 6.3.1845. sz. alatt azt a külön törvényt is, mely aprólékosan szabályozta a Männerzuchthaus Bruchsal belső rezsimjét, a büntetés-végrehajtás részleteit. Az 1848. október 1-jén hatályba lépő törvény megalkotói a pennsylvaniai megoldásokat tartották szem előtt, s ezzel németföldön példaértékű mintát alkottak.¹⁵⁷

A börtön 1841-től 1848-ig épült, Breisacher építőmester kivitelezésében. Terveinek elkészítésére a megbízást Baden Nagyhercegség építési igazgatója, Heinrich Hübsch (1795–1863) kapta, aki az állami építési adminisztráció tagjaként egyébként is felelős volt egyéb országos hivatalos épületek és letartóztatási intézetek tervezéséért.¹⁵⁸ A magánzárka-rendszerű börtönt 408 fogoly számára méretezték. Az épület kivitelezésénél nagy gondot fordítottak a fogvatartottak konzekvens elkülönítésére. Fő elv volt, hogy a foglyok közötti bármilyen kapcsolattartást eleve megakadályozzák. Az épület a panoptikus felügyeletet megvalósító intézet modellje volt Európában. A megfigyelőpont a radiálisan összefutó szárnyak középpontjában lehetővé tette az őrök számára a biztonságos ellenőrzést is. (Az 1864–1872-es években a bruchsali büntetés-végrehajtási intézetet, hangsúlyozva a magánzárkás elkülönítési rendszer jellegzetességét, zárka-börtönnek nevezték.) Az építészeti fogásokat kiegészítve itt vezették be a szövetmaszkokat, melyet a fogvatartottaknak cellájukat elhagyva kötelezően viselniük kellett. (Az első fogvatartottak az 1848/1849-es badeni forradalmi események résztvevői voltak.¹⁵⁹)

Badenban a 19. század második felében háromféle börtön működött. Voltak központi börtönök (Zentralstrafanstalten), megyei vagy kerületi intézetek Kreisstrafanstalten és önkormányzati börtönök (Amtsgefängnisse). Mellettük

¹⁵⁶ STIEFEL Karl: Baden 1648 bis 1952, Band II. Karlsruhe, 1977. Förderverein des Generallandesarchivs, 54, JAGEMANN, Eugen von: *Bericht über die Entwicklung und den Zustand des Gefängniswesens im Großherzogtum Baden, erstattet an den dritten internationalen Gefängnis-Congreß*. Freiburg, 1885. 5, SCHWEICKERT, Karl: *Das badische Strafedikt von 1803 und das Strafgesetzbuch von 1845. Ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Partikularstrafgesetzgebung im 19. Jahrhundert*. Dissertation Universität Freiburg 1903. Druck von H. M. Poppen und Sohn. 34, SCHLATTER 1856, 93 skk.

¹⁵⁷ APPEL Julius: *Der Vollzug der Freiheitsstrafen in Baden, Allgemeine Gesichtspunkte* (Dissertation Universität Freiburg), Karlsruhe, 1905. G. Braunschen Hofbuchdruckerei, 4.

¹⁵⁸ JAGEMANN 1885, 15.

¹⁵⁹ STIEFEL 1976, 954.

említendő még a hagyományos várfogság céljait szolgáló rastatti várbörtön. (Festungshaftgefängnis in Rastatt).¹⁶⁰ A hatósági börtönökben hajtották végre a legfeljebb egy hónap tartamú börtönbüntetést és az államfogság-büntetést. Itt fogatosították az előzetes letartóztatást és vizsgálati fogságot is. A megyei börtön fogadta az egytől négy hónapig terjedő szabadságvesztés-büntetésre ítéleteket, a központi büntetőintézetek pedig a négy hónapot meghaladó börtönbüntetésre és a fegyházbüntetésre kárhoztatottakat.¹⁶¹ A Männerzuchthaus in Bruchsal mellett működött még központi büntetés-végrehajtási intézetként a városban egy női fegyház (Weiberstrafanstalt in Bruchsal) és a tartományi börtön (Landesgefängnis in Bruchsal) Baden további központi végrehajtó házakkal is rendelkezett, így a Landesgefängnis Freiburg és a Landesgefängnis Mannheim.

1750 és 1755 között épült, Balthasar Neumann tervei szerint, Franz Christoph von Hutten fejedelem építőmesterei Stahl (apa és fia) kivitelezésében egy kaszárnya, amit 1766-ban részben fenyítőházzá, részben árvaházzá alakítottak át.¹⁶² 1805-ben az egész komplexum fenyítő- és dologházzá alakult (Zucht- und Arbeitshaus). Amikortól átadták a férfi fegyház épületét, a régi épületekben női fegyház és tartományi börtön működött,¹⁶³ valamint a Zellengefängnis segédintézménye kapott itt helyet a rabkórházzal (Hilfsstrafanstalt für das Zellengefängnis mit Krankenabteilung). 1864 és 1871 között a fizikailag és mentálisan beteg fogvatartottak, a 70 év felettiek, valamint a hatévnyi büntetést magánzárkában letöltöttek kerültek ide. Jóllehet 1872-ben az intézmény nevét Landesgefängnisre változtatták, semmi sem módosult kiegészítő státusán, igazgatása a Männerzuchthaushoz tartozott, a fegyház vezetése döntött arról, mely foglyokat és milyen számban ad át végrehajtásra.

35. A BRUCHSALI NŐI BÖRTÖN. Az 1838-ban női fenyítőház is nyílt a városban (Weiberzuchthaus in Bruchsal). Az alapító rendelet 1833-ban vezette be a nemek szerinti elkülönítést (legalábbis éjszakára).¹⁶⁴ A börtönt 1848-tól már női büntetőintézet néven tartják nyilván (Weiberstrafanstalt). A törvényt, mely a magányrendszerű büntetés-végrehajtást intézményesítette (1845) 1863-ban kiterjesztették a dologházbüntetésre és 1866-ban valamennyi női büntetésre (Weiberstrafen).¹⁶⁵ A nőkre kiszabott büntetéseket a Seilerbahn/Huttenstraßei

¹⁶⁰ APPEL 1905, 6.

¹⁶¹ APPEL 1905, 10 skk.

¹⁶² HERZER 1955, 22, KAUFMANN, Rainer: *Seilersbahn. Ein Weg Geschichte*. Bruchsal, 1989. ERKA-Kommunikation im Verlag Heimat- und Volkskunde, 90.

¹⁶³ STIEFEL 1976, 952.

¹⁶⁴ STIEFEL 1976, 954.

¹⁶⁵ APPEL 1905, 4.

épületegyüttesben foganatosították, ahol a Landesgefängnis is helyet kapott. Csak 1883-ban függetlenedett a tartományi börtön a fegyháztól. Erlaß vom 31.8.1881 és Verordnung vom 31.12.1883).¹⁶⁶

36. AZ EURÓPAI BÖRTÖNÉPÍTÉS ZET IRÁNYAI. A 19. század azután a komplex gondolkodás győzelmét hozta. A börtönök építésénél már nem egy vagy két vezérelv valóra váltására törekedtek az építészek, hanem a modern börtönfilozófia által megjelölt célokat egyensúlyba s összhangba hozó megoldásokat kerestek. Például a szögletes és a kör alakú forma összeegyeztetését célzó kísérletek eredményeként bukkant föl a kereszt alakú épület megoldása, a keresztezett folyosók építészeti elgondolása, mely a Panopticon fókuszos elrendezését egyesítette a két zárkasoros épületblokkok tömbjeivel. A gondolkodást segítette a felvilágosodással elterjedt korízlás, mely az építészetben visszatükrözte a fény századának tisztázó törekvéseit: a világos geometriai alapformákat. A barokk agyondíszített, gazdagságot sugárzó kavargását fölváltotta a „térkompozíció kiszámítható élményszerűsége”.¹⁶⁷ A középületek, így a börtönök építésében is jellemzővé lett a szabályos sokszögek egyértelműen világos alakzata.

Az új megoldások keresésénél jellemző módon megint az általános intézmény irányából közelítettek az építészek. Az 1808-ban megjelent angol elmebetegtörvény követelményei szerint a szellemileg zavarodottak elhelyezésénél ugyanúgy az emberiességi szempontokat kellett érvényesíteni, mint a börtönügyi reformoknál. Ennek az elvnek figyelembevételével épült föl Glasgow-ban William Stark irányítása mellett a háromemeletes, Glasgow Lunatic Asylum. 1819-ben tette közzé hatszárnyas, 150 befogadó helyes, zárkarendszerű tébolydartervezetét Bevens, melyet a londoni elmebetegek számára szánt. A két zárkasoros, fókuszba összefutó, egymástól elzárt szárnyakat a központi épület fogta össze. E megoldás a korábbiakhoz hasonlóan lehetővé tette a jó áttekintést. A 19. század második felében az egész európai börtönépítészetet a csillagrendszerű börtön építészeti koncepciója határozta meg. Egyedül Angliában 1848-ig 54 ilyen típusú intézetet létesítettek. A német területen a német birodalom 1871. évi létrejövetelét követően kísérleteztek valamiféle egységes börtönügy kialakításával, el is fogadtak egy szabályozó tervet, amelynek alapján azután Werl, Wittlich, Düsseldorf, Derendorf, Haerford intézeteit építették.¹⁶⁸ A csillagrendszerű börtönök óriási kiterjedt izolációs rendszerekké lettek, amelyekbe a hatalom alkalmanként 1000-1500 elítéltet is elhelyezhetett.¹⁶⁹

¹⁶⁶ APPEL 1905, 11.

¹⁶⁷ BRINCKMANN, Anton Eric: Stadtbaukunst. In BRINCKMANN A. E. (Hrsg.) – BURGER, Fritz (Begr.): *Handbuch der Kunstwissenschaft*. Wildpark Potsdam, Berlin, Neu Babelsberg, 1932. Akademische Verlagsgesellschaft Anthenaion M.B.H., 101.

¹⁶⁸ REEBS 1987, 22.

¹⁶⁹ REEBS 1987, 25.

A korszak fejlődési ívén végig érzékelhető volt az a már említett, máig ható jelenség, hogy ti. az építészek nem vagy alig jelentek meg önálló javaslataikkal a vitákban. A börtönök szerkezetére vonatkozó hivatalos plánumok jellegtelen terjedelmű részében találkozunk csak építész-szakmai kezdeményezéssel. Az építőmesterek munkáját tehát a börtönügy filozófusainak elképzelései, a gyakorlati szakemberek követelései és a jogszabályi előírások határolták be. Nem véletlen az sem, hogy az építészet olyan nagy alakjai mellett, mint Schinkel, Dance, Jafferson, csak névtelen építőmesterek dolgoztak a börtönépítészetben (például Blackburn, Ainslie, Haviland). A börtönépítészet teljesen nyilvánvalóan az általános architektúrától elkülönült és elkülönített speciális terrénummá vált. Miközben Heinrich Balthasar Julius egyenesen arra a következtetésre jutott, hogy minden nagyobb államban erre specializálódott építésznek kell foglalkoznia e feladattal,¹⁷⁰ a századfordulón világossá vált, hogy a börtönépítkezések a büntetés-végrehajtási bürokrácia és a hivatalnokok befolyása alá kerültek. Témánk szempontjából ez annyiban kedvező, hogy miután korszakunk börtönépítészete a legközvetlenebbül a fogházjavítók és praktikusok befolyása alatt állt, annak információs jelentősége óriási.

37. A MAGYAR BÖRTÖNÜGY HELYZETE A 19. SZÁZAD KEZDETÉN. Mint láttuk, II. József hitte a halálbüntetés haszontalanságát, ezzel szemben az életben hagyott, de súlyos közmunkára küldött bűnözők társadalmi hasznosságát vallotta. Hajdú Lajos szerint egyértelmű, hogy Mária Teréziát és II. Józsefet a büntetőgyakorlat enyhítése irányába ez a megfontolás vezette, miként a nemességet pedig az általa sérelmesen enyhének tartott kegyelmi büntetési gyakorlat kiterjedése bírta a börtönbüntetés elfogadására.¹⁷¹ Segítette e folyamatot az a lassú önállósulás is, mely a börtönt a reformkorhoz közelítve leválasztotta a testi büntetésekről, így a nemesekre is könnyebben alkalmazhatóvá tette. A 19. században a már általános jelenlétét konstatálhatjuk szabadságvesztés-büntetésnek a büntetési rendszerben. A 18. század hagyatékaként számba kell vennünk azt is, hogy a szabadságvesztés-büntetés végrehajtására szolgáló hely (ha nem tekintjük a városok árestumait), egyfajta volt Magyarországon: a tömlöc. Városi, megyei és úriszéki tömlöcök jelentették a büntetés-végrehajtás „hálózatát” Magyarországon. A fenyítőházi kísérlet elbukott, a kormányzat központi börtönt nem hozott létre, országos intézet nem volt, a katonai létesítmények nem vagy csak néhány fogvatartott erejéig fogadtak be elítélteket.

A tömlöcügy teljes egészében a törvényhatóságok (vármegyék, szabad királyi városok, szabad kerületek), illetve a vérhatalommal rendelkező uradalmak terrénumába esett. A szabadságvesztés-büntetés végrehajtása ennél fogva olyan

¹⁷⁰ JULIUS 1839, 149.

¹⁷¹ HAJDÚ 1985, 134.

különböző volt, amilyen csak lehetett a feudális-rendi közigazgatás privilegiált struktúrájában. A Helytartótanács egységesítési kísérletei a 18. század második felében erősödtek fel, de valódi eredményre a polgári átalakulásig nem vezettek. Ami mégis közös ezekben a börtönökben, az a többnyire pince- vagy veremszerű elhelyezés, a rossz levegő, az egészségtelen viszonyok, a tisztaság teljes hiánya, s a lehető legolcsóbb elhelyezésre törekvés.

Ilyen körülmények között természetes, hogy végrehajtási „fokozatok” nem alakultak, nem alakulhattak ki. Kállay István kutatómunkája alapján tudjuk, hogy a differenciálás még a 19. század úriszéki gyakorlatában sem érhető tetten. A bezártak között semmi különbséget nem tettek fogva tartásuk jellege szerint: lehetett akár vizsgálati fogoly, börtönre ítélt az illető vagy pedig teljesítésre ösztönző fogság rabja. Deklarált fokozatokat a szankciók között nem találni. A büntetés-végrehajtás súly szerint sem különböztetett: ugyanabban a tömlöcben ülte életfogytig tartó rabságát a kegyelmet nyert halálraítélt, a földesúr parancsát megtagadó paraszt vagy a rágalmozó szomszéd. A fejlődés ezen fokán a mai büntetés-végrehajtási fokozatoknak megfelelő differenciálás intézeti feltételei hiányoztak. Ennek pótlására hívták segítségül a tartamot és a súlyosítási lehetőségeket. Egészen mást jelentett a 17–18. század fentebb leírt tömlöcviszonyai között két hó helyett két esztendő eltölteni, mint akár a 19. század második felének intézeteiben.

A carcerről részletesebb leírásokat csupán a 19. század szakírói hagytak ránk (tőlünk nyugatabbra, talán ha másfél-egy évszázaddal hamarabb megjelentek az elemzések). Olyan szemlélődők tollából származnak e feljegyzések, akik a rendi és polgári társadalom határán elborzadó szívvel szólnak a börtönről, mely alig változtatta alakját évszázadokon át.

38. VÁRMEGYEI TÖMLÖCVISZONYOK. Kölcsény Ferenc érzékletes és közismert tömlöcleírása 19. századi vármegye börtönéről szól. „A megye fogháza három osztállyal bírt. Egyik, mely alsó tömlöcnek neveztetett, tulajdonképpen föld alatti pince vagy verem volt, hol rendesen hetven nyolevan rabló, gyilkos és gyűjtogató, rothasztó nyirok és fojtó gőz közt összetorlasztva őriztetett. Ide évenként egyszer vagy kétszer, égő fáklyák mellett, fegyveres hajdúk kíséretében, halványuló arccal és borzongó kebelrel szállott le a főügyész, széjjelnézendő: van e még sok közöttük, kiket pörbe idézni s megítéltetni elfelejtett? A másik két osztály az élők levegőjében, földszint épült: egy férfiak, más asszonyok számára; e kettőben mindenféle rangú és korú megrögzött és kezdő gonoszok, vigyázatlan tettekért befogott ifjancok és örültek, minden különbség nélkül együvé záratva. E két osztály a legteljesebb okkal úgy lehetett tekinteni: mint legcélrányosabb iskolát, hol a földalatti osztály jövődjő lakosai vagy lakosainak oktatói és útbavezetői állandóul neveltessenek s olykor (a népnek rettentéséül vagy mulatságául?) a vesztőhely gazdagítására egy-két zsákmány előre készül-

hessen. Mert kit egyszer, ifjúsága hajnalában, bármi történet következésében, a sors ide kényszerített, annak igen nyomorult fejének kell vala lenni, ha a vétek minden tekervényeivel s legborzasztóbb szemtelenségével tökéletesen meg nem ismerkedett. Ki idejöttekor a becsületézés valamely szikráját még szívében hordozza, vagy az emberi nem iránt, tisztábban vagy homályosabban, még valami hajlandóságot érzett: minden bizonnyal e kettő nélkül tért vissza a társaságba, onnan időről-időre, mint honába, ismét eljövendő.”¹⁷² Ha semmi mást, csupán ezt a rövid részletet idéznénk is, a tömlőc képe, a végrehajtás korabeli problémái akkor is szemléletesen kirajzolódnának. Kölcsy Ferenc mint író jegyezte le a sorokat, de mint vármegyei tisztségviselő tapasztalta meg a börtönök világát. A Szatmár megyei főjegyző szakmai hozzáértéssel szemlélte a tömlőcöt. Érzékletesen vázolta föl a börtönben uralkodó állapotokat, s látta a legfőbb problémákat is. Észlelte az elkülönítés hiányának következményeit, a „közös rendszer” hátulütőjét, a folyamatos információcserét, a fiatalok és az első ízben bűnözők kitanítását „mesterségükre”.

Ezt panaszolta Bölöni Farkas Sándor is: „Nálunk a fogházak a megromlott erkölcsök szemétházai, hová egy időre kihányatik a társasági életet megvesztegető rohadt rész, hogy ezen házban, mint gonoszság iskolájában helye élet unalmi közt, egymást tanítva még rendszerebben betanultassék a gonoszság a státus költségén, hol a fogoly a botozások közt megutálva a bosszúálló törvényeket s az őket megalázott s kebléből kirekesztett emberiséget. Új elkeseredéssel tér meg az életbe, visszabosszulni az őtet üldözőket.”¹⁷³

Szemere Bertalan többek között az őrzés visszasságairól s a rabok állapotáról festett elborzasztó képet. „Az utcákon töltött puskával fegyverkezett néhány őrt látni, kik csordákat hajtanak, nem barmokból, de emberekből. Vászon ingök s gatyájok szennytól és zsírtól koromfekete, képök sárga és kiaszott, két forgó szemmel, lábaikon vasláncok, melyek lármás csattogása a negyedik utcára is elhangzik. Itt-ott megállapodnak, útba jött ismerőseikkel, sűgva, titkon külön értekezni, bűnről és gonoszságról, azokról miket elkövettek, azokról miket teendének s az örök puskáikra könyökölve, híven őrzik őket, míg közöttük a pokol veti magvát; néhol a kocsmákba is befordulnak, hogy az ítéletnek szeszes italt tartalmazó részét teljesítsék s mohón nyelt nedvvel a lelket és észét elkábítsák.”¹⁷⁴

Eötvös József, a börtönügy nagy reformkori harcosa beszámolt a tömlőcviszonyok egyenlenségről, a gyakorlat különbségeiről, az egységes (országos) büntetés-végrehajtási elvek hiányáról. „Vannak közhatóságok, melyek haladva korunkkal, tömlőcükbe a poenitentiaris rendszert behozzák, vagy ahhoz

¹⁷² KÖLCSEY Ferenc: Vadászlat. In *Összes művei*. Budapest, é. n. Franklin Társulat kiadása, 240.

¹⁷³ BÖLÖNI Farkas Sándor: *Utazás Észak-Amerikában*. Kolozsvár, 1834. Ifj. Tilsch János kiadása, 118.

¹⁷⁴ SZEMERE Bertalan: *Utazás külföldön*. Pest, 1840. A Magyar kir. Egyetem Betűivel, 67.

legalább közelítenék; e törvényhatóságok tömlöceiben majd a hallgató, majd a magányrendszer hozatott be, vagy legalább a közmunkának célszerűbb elrendezése. Vannak mások, melyeknek börtönei a középkor óta, melyben épültek, úgyszólván semmiben sem változtak. Némely helyen a rab tömlöceből naponkint néhány pillanatra eresztetik ki a szabad levegőre, máshol segédmunkásként dolgozik; egy vármegyében félmázsás vas terheli lábait, míg a szomszéd törvényhatóságnál láncok a rabok legnagyobb részénél nem használatnak...”¹⁷⁵

Nógrád vármegyének a Helytartótanácsához intézett jelentése szerint a megyei fogház állapotának köszönhetően „a raboskodó szerencsétleneknek egy év leforgása alatt kétharmad része betegedett meg. De nem csak az egészségre hatnak károsan tömlöceink, hanem éppen rendeltetésük céljával t.i. a bűnösök javulásával is ellenkeznek az által, hogy kicsin mivoltuknál fogva több raboskodó, amint az idezárt tiszti ügyészi jelentésből kitűnik, húsz, huszonkettő is egy tömlöcbe záratván, a megrögzöttebb bűnösök által az erköltstelenség valódi iskolájává válnak fogházaink. Ezen helyzethez hozzájárulván az is, hogy mostani tömlöczeink roskadozó félben vannak.”¹⁷⁶

Vas vármegye tömlöceit az újonnan tervezett vármegyeházi épülettel egy időben emelték, tehát az a 18. század végi vármegyei és építészeti felfogásnak felelt meg. Ez persze korántsem jelentett korszerűséget. Mindenesetre architektúráisan nem öröklött intézményről van szó, hanem tervezett és épített végrehajtó helyekről. Éppen ezért érdekes az 1841-ből származó leírása a „régii tömlöcöknek”, mely Chevreau és Eörsi mérnökök által 1779-ben átadott új vármegyeházában volt található. „A’ nemess megye’ előbbi tömlöcei tudni illeik a’ föld alá szinte két három ölnyire mélyedvén, öt hat külön rekesztékből állottak, a’ mellyek’ minden egyikében 20–24 néha több rab is 3–4 sorba, úgy zárattak, hogy nap’ hoszában ugyan szabadon lennének lábbékóikban, de esténként éjszakára lábvasaikon egy hosszú láncz keresztül vonása által, melynek vége az őrszobába fölhuzatott, egybe fűzetnének. Az egész épület sötétsége miatt vadak’ barlangjához hasonlíta, és szűk lépcsőin gyertya világ nélkül napon által is lehetetlen vala a’ lejárás.” De az ún. felső tömlöc vagy felső épület sem sokkal jobb ennél.¹⁷⁷ A Soóki Andor tiszti alügyész jelentése szerint a megítéletlen rabok száma folyamatosan növekszik, 1840. november 26-án 185 volt, Höppner Venczel megyei főorvos információi szerint pedig a hurutos lázak, idegláz, vérhas, hasmenés, görvélyes nyakmirigy daganatok, máj- és lépdagantok, vízkórság és skorbut mindennapos vendége a tömlöcöknek. „Oka az

¹⁷⁵ EÖTVÖS–LUKÁCS 1842.

¹⁷⁶ Nógrád vármegye felterjesztése a Helytartótanácsához MNL OL C.44. 1841. Fons 22. fol 8. Még: REITER 1994, 91.

¹⁷⁷ HEGEDŰS Sándor: *Tekintetes Vas vármegyének Szombathelyen ujan épített börtönei ’s abban fellálított javító intézet’ története kezdetétől tökéletes kifejléséig, jelen állapotjával együtt.* Kőszeg, 1841. Nyomatott Reichard Károly betűjével. 1.

itteni betegségeknek a tisztátalan levegő, a rossz, mocskos és mélyen a földben fekvő vizes tömlöczök.”¹⁷⁸

1825-ben Zala vármegye összeírást készíttetett a vármegye birtokában álló hivatali épületek ingó tárgyairól.¹⁷⁹ Az inventárium fontos adalékokat tartalmaz az épületegyüttesre vonatkozóan, emellett a börtön felszerelésére utaló információk tárháza.

Az inventarium szerint a fogház maga egy háromszintes, egyemeletes épület volt, nevezetesen a földszinten („középső tömlöc”) alatt, a föld színénél mélyebben volt az „alsó tömlöcz”, az első emeleten pedig a „fölső tömlöcz”. Az épületegyütteshez tartozott még a két strázsaház, a strázsafolyosó, a konyha, az alsó kamra, a fölső „vazskamra” és az udvar. Egy 1856-os jegyzékhez mellélt tervrajz¹⁸⁰ alapján tudjuk, hogy az alsótömlöcben hét zárka állt rendelkezésre (Arreste) és két kisebb szoba a nők részére (Weiber Arreste). A földszinten újabb hat helyiség a fogvatartottaknak, és itt volt található az örök két szobája (Wachzimmer) is, az írnok irodájával (Schreibzimmer) és a konyhával (Küche). A második emeleten 12 kisméretű zárka és a betegszoba (Kranken Zimmer) nyert elhelyezést. Valamennyi szinten, a folyosó végén ekkor már árnyékszék (Aborti) álltak rendelkezésre.

Az építési koncepció szerint ún. belső zárkasoros elrendezés szerint építették fel a fogházépületet. Ennek megfelelően a cellákat az épület közepére helyezték el, s azokat folyosó ölelte körül. Ennek következtében a zárkák oldalfala egymásnak támaszkodott, s értelemszerűen az ablakok sem nyílhattak közvetlenül a levegőre, hanem csupán a folyosóra. Ez a biztonsága okán kedvezőtlen börtönépítészeti megoldás egészségügyi szempontból nyilván hátrányosabb volt a fény és a levegő korlátozottsága miatt.

Részletes ismereteink a tömlöc felszereléséről nincsenek, vannak azonban áttételes adataink, melyek összeírásokból vagy más tárgyú akták lapjairól szolgáltatnak ismereteket. Egyik forrásunk az 1825. december 19-i vármegyei közgyűlés elé terjesztett, a castellanus cseréjéből adódó általános leltár¹⁸¹ részét képező „*Tekintetes Nemes Vármegye Fogháza Vagyonának össze írása*”.¹⁸² Ebben

¹⁷⁸ REITER 1994, 988–989.

¹⁷⁹ Tettes Nemes Vármegye Fogháza Vagyonoknak össze írása 1825ikben. MNL ZmL IV. 1. b. 1825. No 3242.

¹⁸⁰ Plan Skizze des Arrest – Gebaudes zu Zala Egerszeg. ZmL IV. 154. A zalaegerszegi cs. kir. Megyei Törvényszék (k. k. Comitatsgericht in Zalaegerszeg) iratai 1855–56. rendezetlen iratok. „Egy kis jegyzék az Zala Egerszegi Börtönök nevezetesebb hiányairól.”

¹⁸¹ „Várnagy úr keze alá adott eszközök össze írásáról.” MNL ZmL IV. 1. a. 1825. december 19. No 3242. A jegyzőkönyvi bejegyzések vonatkoznak a curiális házra, a kápolnára, a szállásházra, a fegyverházra és a tömlöcre.

¹⁸² „Inventariuma azon mindennemű a Tettes nemes Vármegye Fogházában össze íratott Mobiliáknak és egyéb nemű Requisitumoknak, mellyek 1825dik esztendőben October 7kén és több után következtett napokban Ebergényi Imre Úr előbbi várnagy által a f. e. October 4dik

az anyagban, mint tudjuk, csupán a mobíliák lajstromát állította egybe a leköszönő várnagy. Sőt, a mobíliák közé nem sorolta be az egyes zárkákban, berendezési tárgyként szereplő priccseket, székeket, asztalkákat. Ellenben nem mulasztotta el rögzíteni az alsó tömlőc 12 „ajtóra való nagy dupla lakatját”, az ott talált 16 „vass durungot”, az ablakokra való „9 vass rostélt”. A középső tömlőcben 11 nagy dupla lakat volt az ajtókon és 10 ajtóra való „vass durung”. Ezen túl számos, ellátást szolgáló tárgy listára került. Így a két „vass kálha”, egy „gömbölü vass tálka”, hét „tölfa jó vasas sajtár”, két „víz mérő kosárka”, egy „vasas, egy faabréntos”.¹⁸³

Amit a várnagy által előterjesztett összeírás felsorolásából a tömlőc berendezésére következtetesként összegezhetünk, vajmi kevés. Mindenesre megtudjuk, hogy a zárkaajtók fából voltak, azokat keresztvasakkal és dupla vaslakatokkal zárták. A földszint feletti tömlőcöknek ablakai voltak, melyeket „ablakokra való kevert vass” ráccsal, „vass rostéllal” biztosítottak. Minden szinten leltárba vettek vaskályhákat, tehát télidőben fűtötték a fogház helyiségeit. A „Felső tömlőc” mobíliái között felbukkant egy „Fenyő Fa ágy betegnek”, ami kórházszoba/betegszoba, de legalábbis valamiféle elkülönítő léteére utal.

Kosovics Hermán rabszemély 1848-ban benyújtott panaszja nyomán indított vizsgálat irataiból van birtokunkban a Pest városi fogházzal megbízható leírás. Nevezett beadvánnyal fordult Deák Ferenc igazságügy-miniszterhez, melyben Pest város rabtartására, börtönállapotaira hívta föl a miniszter figyelmét, s kért orvoslást. Deák erre vizsgálat lefolytatására és az erről készített jelentés elkészítésére küldte ki Bónis Sámuel osztályigazgatót.¹⁸⁴ „Pestváros börtönci-nek a’ raboskodók egészségére veszélyes állapota iránt Kosovics Hermánnak ide csatolt folyamodásában nyomós panaszok tétetvén – Pest városa rabjai és börtönci állapotának megvizsgálására önt a tapasztalandókról teendő jelentésének bevárása mellett ezennel kiküldöm értesítvén az eránt a mai nap Pestváros közönségét is.”¹⁸⁵

A Pest város tömlőceiről szóló jelentés¹⁸⁶ precíz leírása szerint „a város Szék házánál talált, földön felül épülő többnyire ollyasak elzárására szolgáló nyolcz 24 ½ öl hosszú és 7 Schuh [láb] széles tömlőczöket, melyek közzül négy vas ágyakkal van ellátva négy pedig ágy nélkül használtanak. Ezek a’ mennyiben

tartott Gyülekezet alkalmával nyomban ki nevezett Várnagy Vrantits Péter úrnak alul kitett mód szerént által adattak.” MNL ZmL IV. 1. b. 1825. No 3242.

¹⁸³ „Várnagy úr keze alá adott eszközök össze írásáról” MNL ZmL IV. 1. a. 1825. december 19. No 3242, 3–4.

¹⁸⁴ MNL OL H 69. 1. kútfő 731/1848. sz. 2. d. f. 1–5.

¹⁸⁵ 1848. május 15. Budapest. Az igazságügyi minister Bónis Sámuel Osztályigazgató Úrnak MNL OL H 69. 1. kútfő 96 tétel a. 2. d. ff. 1–5.

¹⁸⁶ Jelentése a’ büntető törvénykezési osztály igazgatójának mint e végre kiküldöttnek a’ Pest Városi tömlőczök állapotáról. 1848. május 21. MNL OL H 69. 1. kútfő 1088/1848. sz. 1. d. f. 188–189.

négy egyén befogadására szánták vala bár eléggé szárazak de kicsinységök miatt a' czélnak meg nem felelnek.

Ugyan az épület alatt lévő börtönöket, melyekben részint vizsgálat alatt lévő vádlottak, részint kóbor legények s koldulásért bé fogottak vagynak bé zárva, megvizsgálván azokat oly sötéteknek, nedveseknek és a' mennyiben előtök egy föld alatti csak csekély szelelő ablakokkal ellátott sikátor vezet, nehezen szellőztethetőeknek, s ezeknél fogva egészségteleneknek találtam – hogy erántok addig is, míg a tömlöczök ország szerte jobb karban hozának, ideiglenesen rendelkezni mulhatatlan szükségesnek tartom. Bár a' föld alatti számos kamrákba sok egyéneket bé lehet zárni, de minthogy azoknak nagy része éppen haszon vehetetlen s így üresen ál vagy raktárnak használtatik, azokban melyek börtönül használ tatnak, 12 és 13an is lévén elzárva a testi és nedves fal kigőzölgése által a levegő megbűzhődik.” A miniszternek a jelentésre reagáló intézkedése szerint a börtönök „illy állapotja kivált az ország fővárosában undorral s borzadályal tölti el a jobb ember kebelét. Ezen állapotot tovább is eltűrni súlyosan vétkes hanyagság volna, igazság, méltányosság és emberiség ellen, gúny volna a civilizációnak.” A Városháza tömlöceinek elégtelensége folytán a külsővárosban, a Rókus-kápolna mellett is üzemeltetett a vármegye börtönöket. Ide csak elítélt rabok kerültek. A miniszteri biztos ezeket oly sötéteknek találta, hogy „fényes délben is kénytelen valék lámpa világánál tenni a vizsgálatot – s a mennyiben a föld alatt építvék 's... téglával vagynak ki rakva 's ezen kívül még falaikon a Canalis nedve keresztül szivárog, melyek egészségtelenek...”.

A tömlöcépület a vizsgáló megállapítása szerint teljesen alkalmatlan a rabok egymástól való érdemi elkülönítésére, s a tömlöcrekesztékek egyformasága okán még kevésbé a különböző kategóriájú (vizsgálati foglyok, első büntényes, csekélyebb vétségű, súlyos bünt elkövető, visszaeső) fogvatartottak differenciált elhelyezésére. „Ezen föld alatti tömlöczökben még csak fa nyoszolyák sem lévén, a' meg nem ítéltnek e tekintetben rosszabb sorsa van, mint annak, kire már a' büntett bé bizonyosodván ítélet következtében lakol.”¹⁸⁷ A miniszter azt is megállapította, hogy ugyanazon tömlöcök lakóivá lettek a kóborlásért vagy koldulásért rendőrileg befogottak is. Ezért jelezte, hogy megítélése szerint a „kisebb rendőri kihágásokért letartóztatott egyéneket csak néhány órára is olly börtönbe zárni, minő a pestvárosi börtönök nagyobb része, gyakran súlyosabb büntetés mint a' mit a legszigorúbb ítélet mellett is vonhatna maga után az elkövetett kihágás”.¹⁸⁸

A vármegyei és úriszéki büntető joggyakorlatban a büntetés hosszára vonatkozóan nem alakult ki általános megoldás.

¹⁸⁷ Jelentése a' büntető törvénykezési osztály igazgatójának, mint e végre kiküldöttnek a' Pest Városi tömlöczök állapotáról. MNL OL H 69. 1. kútfő 1088/1848 sz. 1. d. ff. 188–189.

¹⁸⁸ MNL OL H 69. 1. kútfő 424/1848. 1. d. ff. 186–187.

39. A BÜNTETÉS TARTAMA rendkívül változó volt. Mivel – mint láttuk – a dekrétumok vajmi kevés iránymutatást adtak a bűncselekményhez mért büntetések hosszának megállapításához, az bíróságok és korok szerint változott. Kállay István szerint az úriszékeken kiszabott leghosszabb börtönbüntetés 8 év, a legrövidebb néhány óra volt. Így csupán órákra büntették a tizedszedéskor bárányát vagy méhkasát elrejtőt, a mást alaptalanul tolvajnak mondót, az idegent szállásra befogadót, a robotmegtagadót. Nyolc esztendő tömlöcöt kapott a négyéves börtönt már kiállt, a főügyész házát feltörő gonosztevő.¹⁸⁹ A városokban a legkivételesebben tartotta hosszabb ideig börtönben rabot.¹⁹⁰

A büntetések során éppúgy jelen volt a határozott, mint a határozatlan tartam. A 18. században már úgy a rövid (néhány napos), mint a hosszabb tartamú (néhány éves) büntetést általánosan használták. Eckhart Ferenc idézte fel azt a palotai esetet 1741-ből, amelyben a feleség kérésére a férjet bigámiáért 1 esztendő börtönbüntetésre ítélték.¹⁹¹ A másik végletre is hozott példát: a vagyonelosztással elégedetlenkedők 1774-ben háromnapos börtönt tölthettek ki.¹⁹² Az ítélet lehetett tartamra vagy határnapra szóló.¹⁹³

Előfordult, hogy az ítéletben határozatlan formula szerepelt: „mindaddig, míg meg nem javul”. Ugyan a törvények ismertetésénél már láttuk, az örökös rabság a 15–16. században sem volt ismeretlen, általános intézménnyé azonban csak a 18. században vált. Ekkor a halálbüntetés életfogytiglani szabadságvesztésre volt átváltoztatható. Az ilyen rabokat egy akasztófa rajzának orcába dörzsölésével meg kellett bélyegezni.¹⁹⁴

40. A TÖMLÖC SÚLYOSBÍTÁSA. A pusztá tömlöcbe zárást különféle módokon lehetett súlyosabbá, sanyargatóbbá tenni. Így böjtöltetésekkel, testi fenyegetésekkel, rendszeres botozással, a kaloda és a vasma veretés legkülönbözőbb változataival. Ugyancsak súlyosbításnak érezték e korban a munkáltatást (ami egyet jelentett a közmunkával). Ha szemügyre vesszük a szentenciákat, a differenciálási szándék egyértelművé válik. Arról az ítéletek persze nem szólnak, mi valósult meg ezekből a valóságban. A büntetéskiszabás során határozták meg, valakit megvasalva, „vasban letöltendő” szabadságvesztésre marasztaltak. Ez lehetett egyszerű bilincs, mozgást korlátozó súlyos lábvas, vasgolyóhoz rögzítés. Legrosszabb esetben a mozgást teljesen meggátló bilincselés: falhoz vagy padlóhoz erősítés (mindez állva, ülve vagy fekvő helyzetben).

¹⁸⁹ A szokásos büntetési tételek összesítése alapján: 2–5 nap, 1, 3 hét, 1–3 hó, 6 hó, 1, 2, 3 és 6 esztendő (egy ízben 8 év) KÁLLAY 1985, 298–299. 3 hét, 1, 2, 3 és 6 év – HAJDÚ 1985, 136.

¹⁹⁰ BÓNIS 1982, 187.

¹⁹¹ ECKHART Ferenc: *A földesúri büntetőbíráskodás a XVI–XVII. században*. Budapest, 1954. 154.

¹⁹² ECKHART 1954, 166.

¹⁹³ HAJDÚ 1985, 136, 144.

¹⁹⁴ BALÁS Gábor: *Erdély jókora jogtörténete*. I. Budapest, 1979. Magyar Jogász Szövetség, 207.

A súlyosítás mindennapos eszköze volt a bört. Vagy bizonyos időközönként ismétlődő előírásként kapták a végrehajtó közegek („hetenként három nap bört”), gyakrabban az egész tartamra vonatkozóan („egy esztendő börtön kenyéren és vízen”). A kor embere a szeszecsal-fogyasztás korlátozását vagy eltiltását szintén büntetésnek tekintette.

Esetenként azt is előírták a bírák, hogy az elítélt föld alatti börtönben köteles letölteni büntetését.

A leggyakoribb súlyosbítás azonban a testi fenyegetésben jelentkezett. Leggyakrabban összevonva szabták ki (két hó tömlőc és száz botütés), meghatározva a kimérés „rátáját” is, vagyis hogy hány alkalommal, milyen számban kell kiadni a verést. Máskor időperiódushoz kötötték: „hetente húsz ostorcsapás”. Előfordult az is, hogy az ítélet tartalmazta a börtönbe bevonuláskor „fogadó aktusként” kiadandó, a végén a „búcsúzás” gyanánt megjelölt számú botütést. Ítéletben előírt súlyosbítás hiánya persze nem jelentette azt, hogy a tömlőc parancsnoka, igazgatója ne dönthetett volna valamelyik nehezítő megoldás alkalmazása mellett. Bírói határozat nélkül is botozták a rabokat, nem kellett szentencia a száraz kenyérhez és vízhez, a vasak és bilincsek használata a helyi szokásoktól függött.

A súlyosbító testi büntetés végrehajtását az egyébként botozásra irányadó gyakorlat szerint szervezték. Ehhez vagy a derest hívták segítségül, vagy pedig kikötve, állva korbácsolták, pálcázták a foglyot. A szabadságvesztés-büntetés természetesen csorbította a nyilvánosság általános elvét, mely a feudális büntetés-végrehajtásban (kivégzés, testi büntetés, megszégyenítés stb.) töretlenül érvényesült. Ezt pótlandó, a tömlőcök kapui gyakran megnyíltak a nagyközönség szeme előtt, hogy a rabok megveretését (amely ritkának nem volt mondható, lévén fenyegetésként is ezt alkalmazták) széles nyilvánosság tanúsága mellett hajtsák végre. Az 1841. évi tavaszi pécsi várarról számolt be a korabeli tudósító: a vásározás közepén egyszerre csak rabok menete bukkant fel, „egy sereg szennyes rongyokba burkolt, sápadt, elfonnyadt arcú rab, igen is cifra poroszlóktól körülvértve. Két szerencsétlen rémítő tölgyderest és jókora kötet mogyorópálczát emel vállain, és sejtetni hagyja, mi következik. Megáll most a’ piczon az egész expditio; tódul a sokaság, bámulni a vérfagyáló executiot, színpadi jelentkint nézi ember kínoztatását; ’s emez az ütleg-virtouzokat dicsergeti, míg amaz bámészan nézi, mikint dobatik le durva hajdúk által némely félálélt a’ deresről, ’s mikint ül vízbe nyüszörögva, összegörnyedten.”¹⁹⁵

41. A TÖMLŐC A BÜNTETÉSI RENDSZERBEN. Mindezt tekintetbe véve, nem éredekelen azt is figyelemre méltatni: mit tartottak a kortársak a büntetési rendszeren belül, a szabadságvesztés-büntetés súlyáról. A börtönbüntetés súlyára

¹⁹⁵ Bot, vessző, korbács. *Pesti Hírlap*, 1841. 26. sz. március 31.

jellemző, hogy a hatóságok a kilenc hónapot meghaladó tömlöcöt „halálhoz hasonló büntetésnek” tekintették.¹⁹⁶ A különféle lopásokért, lótolvajlásért vádolt Vincze Gergelyt halálbüntetés helyett harmadmagával leteendő esküre kötelezték a pápai úriszéken, továbbá „új esztendő napjaig poenitentiat tartson vasban itt a varban”. Ez, lévén az ítélet kelte 1628. július 1., hathavi vasban letöltendő börtönbüntetést jelentett.¹⁹⁷ Ugyanazt tanúsítja néhány adat a biztonsági őrizet beszámításával kapcsolatban. Mint láttuk, az előzetes őrizet és a börtönbüntetés a bírói gyakorlatban meglehetősen összefolyt. Számos esetben a vizsgálat során letöltött fogság beszámítható volt. Sőt túl ezen, véleményünk szerint nemcsak egyszerűen beszámították, hanem kifejezetten „kiváltotta” a büntetést is, mint történt 1779-ben a nagykállói uradalomban. Az ügyész által kért halál helyett – figyelembe véve, hogy a vádlott már 10 hónapja (!) szenved a tömlöcöt – csupán 120 botütésre ítélték. A 10 havi előzetes fogság tehát az ítélezők szemében közel kivégzéssel ért föl. Hasonló módon indokolták azt a szentenciát, amely nem mondott ki halálbüntetést a vádindítvánnyal szemben, mondván, a másfél éve vizsgálati fogságban sínylődő vádlott már nem ítéltető halálra.¹⁹⁸

A tömlöc nem büntetési nem, hanem büntetés-végrehajtási (valamint biztonsági, előzetes, vizsgálati) hely. Minden fogva tartás célját szolgáló szoba, zárka, pince, kazamata közös elnevezése, tulajdonképpen függetlenül a végrehajtás minőségétől. Ugyanennek a pozíciónak köszönheti későbbi sorsát is: a bűnelkövetőkkel szemben alkalmazott egyre durvább fellépés, a tortúra megjelenése a büntető processzusban és a kínzásnak a börtönbe telepítése, a büntetés-végrehajtás brutalizálódása a tömlöcöt a sanyargató jelleg irányába mozdította el. Így a 16–17. századra a tömlöc lett a föld alatti rettenet színtere, a kínzások és a halálos szenvedés otthona. S így lett előzménye a börtönfokozatok leg súlyosabbikának.

42. TÖMLÖCIGAZGATÁS. A fogházigazgatás Zala vármegyében a várnagy kezében volt. Miután a megyei tömlöc szerves részét képezte a megyeház körüli épületegyüttesnek, ennek folytán irányítója és vezetője ugyanaz a várnagy (castellanus), aki felelőse volt a korábbi vár helyén felépített hatósági épületeknek, vagyis a curialis háznak, a kápolnának, a szállásháznak, a fegyverháznak és természetesen a tömlöcnek. Ennek folytán a várnagy feladatköre a 19. századra már magába olvasztotta a porkoláb korábban önálló tisztségét.

A várnagnak rendre beszámolót kellett készíteni a többi között a fogház működéséről is, melynek nélkülözhetetlen részét képezte a számadás. A vár-

¹⁹⁶ KÁLLAY 1985, 298.

¹⁹⁷ VARGA 1958.

¹⁹⁸ KÁLLAY 1985, 298.

nagy felelőssége nem enyészett el leköszöntével, hiszen, mint a vármegyei jegyzőkönyvekből látható: évtized múltán „szuperrevíziót” hajtottak végre a korábbi (egyébként már elfogadott) számadásokon, melyek utóbb is tárhattak fel szabálytalanságokat.¹⁹⁹

A várnagy nem volt tagja a tisztviselei karnak, a nyilvántartások az alkalmazottak között tartották számon, javadalmazását is a „tisztségviselőknek fizetése” rovat helyett a „szolgálati bérek” alatt sorolták.²⁰⁰

A várnagy jelölte ki a hajdúk közül az ügyeletes kulcsárt, aki nevéhez méltóan a kulcsokra, lakatokra, kalodákra és láncokra, „*úgy a Vasakra és Bilincsekre gondot visel*”. Rabfelvételnél a befogott személyt „*szorgalmasan egész testéig meg vizsgállyá úgy, hogy semminemű eszköz, kulcs, vas, még csak egy tű is nála ne maradjon*”. Ő az élelmiszerosztás felelőse, s ő köteles gondoskodni az élelem megfelelő minőségéről. A kulcsári tisztelet meghatározott ideig, egymást követően, a várnagy rendelkezése szerint látták el a hajdúk.²⁰¹

A Pest vármegyei fogházban meglehetősen rendezetlenek voltak a hatásköri viszonyok. A fogházért elvileg az udvari kapitány volt a felelős, de például a városba való kijárási engedélyezése a főügyésznek is jogában áll. Több esetben az engedély magától az alispántól származott, de előfordult, hogy a tömlöctartó fiát kellett elmarasztalni emiatt.²⁰² A vizsgálatokat hol a szolgabíró, hol pedig a főügyész foganatósította. A vármegye megbízásából Zitterbach építész a fogház pincéit ablakokkal látta el, erről azonban a tömlöcökért felelős udvari kapitány, mit sem tudott, így vált lehetővé Majláth József és Papp István szökése.²⁰³ Színezi a helyzetet a vármegye és a helytartótanács konfliktusa. Amikor ugyanis a Helytartótanács a főügyészt a fogház naponkénti ellenőrzésére szólította fel, az megállapította, hogy neki a helytartótanács nem parancsolhat.²⁰⁴

Zalában a főispán és alispán rendelkezése alatt álló vármegyei katonák, a rendészeti feladatokat ellátó pandúrok, a rendfenntartó „úti hajdúk” és „botos emberek” mellett a porkoláb, illetve a várnagy vezénylete alatt álló hajdúk álltak rendelkezésre a vármegye karhatalmi, rendfenntartó és őrző-védelmező feladatainak ellátására. A tömlöc őrzői a hajdúk voltak, a 18. század végén

¹⁹⁹ „A' Nemes Vármegye... 1812., 1913., 1814., 1815. esztendőben készült Tömlöczre szolló számadásokra nézve Sényi István Rescriptor Urnak megnyugtására a végső ítéletet... beküldi” MNL ZmL IV. 1. a. 1825. december 19. No 3156.

²⁰⁰ Fő Adó Szedői Számadás T. N. Zala Vármegye Hadi-, Házi- és Hadfogadási Fő Pénztárainak 1838/39. Katonai Esztendőben tölt bevételeiről és kiadásairól. II. Szolgálati bérek. No 122 MNL ZmL IV. 9. o.

²⁰¹ MNL ZmL IV. 14. n.). F 26. No 64. 1796. és MNL ZmL IV. 1. a. 1796. augusztus 17. No 102/55.

²⁰² DOMBÓVÁRY Géza: *Fenyítő eljárás és büntetési rendszer a XIX. század első felében*. Budapest, 1906. Rényi Károly kiadása, 315.

²⁰³ MNL PmL IV. 1. b. 6244/1841.

²⁰⁴ MNL PmL IV. 1. b. 4246a/1842

szám szerint 18-an. Az alább ismertetendő 1796. évi kitörési kísérlet²⁰⁵ eredményeképpen a vármegye megvizsgálta az őrzésbiztonságot, s a kedvezőtlen eredmény okán a Helytartótanácsához fordult újabb három hajdú felvételének engedélyezéséért. Mint írta: „Életünk s vagyonunk szeretete és a közbátor-ságnak fönn tartása kénszerítenek bennünket... folyamodni.” Az alkalmanként száz főre is rugó rablétszám feltétlenül indokoltá teszi a huszonegy ór alkalmazását. „A gonosztévők Megyénkben annyira el szaporodván hogy a bé fogott Raboknak már majd helyet adni nem tudunk, által látható, hogy azoknak őrzésére kegyessen rendelt 16 hajduk elégségessek nem lehetnek, mint ezt háromszor egymás után be következett veszedelmes és vérengző ki-ütések is bizonyítták.”²⁰⁶

A közgyűlésben megfogalmazott, Helytartótanácsához intézendő kérvényben foglaltakat megerősítette az a „kiküldöttség” is, mely Mesterházy Lajos táblabíró elnöklete mellett „a Megyebéli Rabok őriztetése és az ezek vigyázására rendelt hajdúknak szükség és módoknak ki munkálása végett” dolgozott a reformokon. A bizottság tárgyalta a megyebéli porkoláb előterjesztését, ki új hajdúrendtartás tervezetét tette le a bizottság asztalára. Ebben az anyagban részben a korabeli szabályzatok figyelembevételével, részben pedig „cönnön tapasztalatjai” alapján szerkesztette javaslatok szerepeltek. A bizottmány megjegyzéseket fűzött a tervezethez. Ezek között a hajdúk létszámának emelését részletesen megindokolták. Miután a hajdúk feladata nemcsak a tömlőc őrzése, figyelembe kell azt is venni, hogy a szám szerint 18 hajdúból több folyamatosan távol van, más megye területén akár, mert rabkísérő feladatokat lát el, nem is szólva a rabmunkára rendelték szemmel tartásáról. Sokszor, mint a bizottság mondta, „más szolgálatra kiküldethetnek”. A rabok száma folyamatosan emelkedik, mert „most hosszabb időkre Sentenciáztatván” kerülnek a fogházba. A nagy rablétszám nagyobb csoportokban történő „kieresztést” tesz szükségessé, ami megigényli a hajdúk számának többszörözését is. S ha alapul veszik a puszta őrzési igényeket: 18 hajdúnak nappal, 14-nek éjszaka folyamatos őrsgben kellene lennie, hatnak egyéb szolgálaton, és még a pihenőidőt, a szabadnapokat is ki kellene adni: könnyen belátható, mondja a bizottság jelentése, hogy ez teljesíthetetlen és kivihetetlen.²⁰⁷

A bizottság megjegyzései, melyeket a porkoláb előterjesztéséhez fűztek, némi képet ad arról, hogy a vármegye tisztikarának felfogása szerint milyennek kellene lennie a hajdúság reputációjának. A tagok elképzelése szerint ugyanis amellet, hogy a hajdúknak szép szál legényeknek kellene lenniük, „egészséges, erős és izmos Termetűiek”, de kívánatos az is, hogy „Nemes szemé-

²⁰⁵ 1796. december 16. MNL ZmL IV. 14. n. F 26. No 64.

²⁰⁶ 1796. augusztus 17. MNL ZmL IV. 14. n. F 26. No 64. 102/55.

²⁰⁷ 1796. augusztus 17. MNL ZmL IV. 14. n. F 26. No 64. 1021/55.

lyekbül” választassanak. Az, hogy a tömlőcőri feladatokat nemesekre testálná a kiküldöttség, nyilván a tekintéllyel és a megbízhatósággal összefüggésben fogalmazódott meg. Ezzel ellentétben a gyakorlat az egész országban azt mutatta, hogy a rabórzés és -kísérés kis presztízsű foglalkozásként jelent meg a társadalomban. A foglyok őrzése évszázadokon keresztül – minthogy a carcer leginkább várakban volt található – a várnagy alá rendelt katonák őri feladata volt. Városokban, ahol az enyhébb áristomot és a súlyos tömlőcőt is ismerték, a nem megszégyenítő fogság fogatosítója a csendbiztos volt, míg a városháza pincéjébe zárt gonosztevőket a törvényszolga, a Scherge őrizte. Nem véletlen a megkülönböztetés: a tömlőc dehonesztáló hatása hosszú évszázadokon keresztül kiterjedt annak őrzőjére is. S bár a város a törvényszolgának tisztas megélhetést biztosított, ritkán válhatott a városi társadalom egyenértékű tagjává, őt is a „becstelen személyek” közé sorolták. Talán ezzel is összefüggésben állott, hogy sok helyütt a tömlőc (mely egyben vallatókamra is volt) a hóhér kezelésébe került. Mint ismeretes, a magyar börtön elnevezés is e gyakorlatból származik: a hóhér, a „berten” kölcsönözte nevét az általa őrzött helyiségnek.²⁰⁸ A tömlőcők felügyelői egyébként a legkülönbözőbb társadalmi körökből kerültek ki (magánvárakban és uradalmakban a szolgálatra fogott fegyveresek közül, vármegyékben a megyei személyzet, a hajdúk köréből, városokban erre külön alkalmazottak közül, az állami várakban a hadsereg állományából). Ami azonban közös volt ebben, hogy a börtönőrzés nem számított népszerű és keresett foglalkozásnak, ami az érdeklődő munkavállalók forrásait a legmélyebb rétegek irányába tolta el.²⁰⁹

Pest vármegye fogházában uralkodó állapotokra (s egyben a börtönőrök tekintélyére és erélyére) vet fényt az a történet, amit Dombóváry Géza jegyzett fel 1837-ből. Gróf Beleznay Ferenc, aki a számára elrendelt közmunkát megtagadta, a saját cellájában megtámadta a börtönőrt, eltörte kardját, s negyedórányi verekedést követően félholtra verte. A gróf arra hivatkozott, hogy az őr nem vette le belépéskor a sapkáját.²¹⁰ Egy másik Beleznay, Sámuel gróf azért ütlegette egy tésztanyújtó deszkával Kuti József tömlőctartót, mert az kiharcolt egy nőszemélyt a gróf szobájából.²¹¹ A Pest vármegyei fogházban a tömlőctartók több bejelentés szerint is együtt ittak-ettek a rabokkal. Volt köztük olyan, aki jó pénzért a kiszabott testi büntetés végrehajtását elengedte.²¹² Bizonyára ezzel az áldatlan állapottal van összefüggésben, hogy a fogházból sokan szöktek meg,

²⁰⁸ VAJNA 1907, 225.

²⁰⁹ MEZEY 1993, 51–57.

²¹⁰ DOMBÓVÁRY 1906, 336.

²¹¹ DOMBÓVÁRY 1906, 314.

²¹² DOMBÓVÁRY Géza: Törvénykezés. In BOROVSKY Samu (szerk.): *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye*. II. Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monográfiája. Budapest, 1910. Országos Monográfia Társaság, 321.

ami eleve nem okozott nehézséget, hiszen a vármegyeház átjáróház volt, folyamatosan jöttek-mentek a polgárok, s a fogházban is bármikor látogatót fogadhattak a foglyok. (Látogatóktól a kisgyűlés vagy a közgyűlés tilthatott el csak rabokat, de olyankor is engedélyezte külön kérelemre.²¹³) A szökés egyszerű a közmunkavégzés helyéről,²¹⁴ de nem jelent komoly problémát a fogházból sem.²¹⁵ A szökéseknek kevés következménye van. A fogházban mindig van magyarázat, s a hajdúk is fenyítés nélkül ússzák meg a dolgot, a szökötteket pedig országosan köröztetik. (Dombóváry Géza tanúsága szerint az egész országban általános jelenség a tömlöcökből való szökés. A Helytartótanács ugyan 33258/1787. évi rendeletére hivatkozva önálló bűncselekményként rendeli büntetni a fogolyszökést, s magát az újfent befogott szökevényt a vármegye is keményen bünteti,²¹⁶ a rendezetlen igazgatási és hatásköri viszonyokon többnyire elsikkad a megoldás.)

1796. augusztus 27-én tárgyalta Zala vármegye közgyűlése a Tekintetes Nemes Zala Vármegye Tömlöczei mellett lévő Hajdúknak Reguláit.²¹⁷ A megye közönségét megrázó események a reformok irányába mozdították a szabályozókedvet. A kései olvasónak úgy tűnik, talán túl nagy is lett a lépés, hiszen a megfogalmazott elvárások nehezen teljesíthető feltételeket szabtak. Az alkalmazást a megye „jó maga visseletiről s jámbor életiről szó vagy írásbeli hites bizonyítás”-hoz kötötte, tehát valamiféle ajánlással társított erkölcsi bizonyítványhoz. Ennek igazolnia kellett, hogy a jelölt istenfélő, józan életű, engedelmes, tisztelettudó személy. A szolgálatra alkalmazott hajdúk magatartási szabályainak úgyszintén kiemelt eleme lett a jámbor és józan viselkedés, az istenfélelem, melynek gyakorlati megnyilvánulásaként várta el a megye a hajdútól hogy „minden Innep és Vasárnapi napokon, a midőn csak lehet, és ki teljetik, Szent Misét hallgassanak”. Előírászerű, tiszta öltözet, az előljárók és a megyei urak irányában tanúsítandó udvarias tisztelet és engedelmesség a hajdú ismerve a regulák szerint. A hajdúk alkalmazásukkor „hitet letenni tartoznak”. Az esküszövegben részben „hív szolgálattyok és a tisztiknek megtartása eránt” kötelezték magukat, részben pedig titoktartást fogadtak, miszerint: „Ha mi titkot látnak, hallanak vagy tapasztalnak, azt szintén vagy még szolgálatban voltak annak utána is szentül meg tartani köteleztetnek a le tett hitek alatt mindenkoron”. A hajdú az alkalmazást csak felmondási idő betartásával szüntethette meg: kilépési szándékát három hónappal azt megelőzően kellett bejelentenie a porkolábnak, „hogyan helyébe jó Legény az üdő alatt föl fogadtathassék”.

²¹³ DOMBÓVÁRY 1906, 314.

²¹⁴ MNL PmL IV. 1. b. 5547/1837.

²¹⁵ MNL PmL IV. 1. b. 2342/1811.

²¹⁶ MNL PmL IV. 1. b. 6379/1841.

²¹⁷ 1796. augusztus 17. No 64. 1796 és MNL ZmL IV. 1. a. 1796. augusztus 17. No 102/55.

A hajdúk közvetlen előjárója a porkoláb volt, akinek parancsait azonnal és „hunyas nélkül” kellett végrehajtaniuk. A hajdúk alkalmazása állandó, bentlakásos szolgálatot jelentett, mely logikusan csak a porkoláb engedélyéhez kötött eltávozást tett lehetővé. A hajdúk feladata a rabfelügyeleten túl kiterjedt a vármegye házának őrzésére és a „T. N. Vármegye Kassájára” felvigyázni.

Miután a hajdúk fegyvereit és ruháit a vármegye biztosította, azok eladása vagy elcserélése tilalom alá esett, karbantartásuk, tisztításuk, őrzésük, használójuk kötelezettsége lett. A fegyver meghibásodását a porkolábnak azonnal be kellett jelenteni, s ha az nem a hajdú hibájából következett be, akkor a vármegye költségén kijavíttatták. Magától értetődött ugyan, de a szabályzat fogalmazói nem mulasztották el megjegyezni, hogy a vármegye háza őrizetét is ellátó hajdúknak büntetés terhe alatt tilos abból bármit is magukkal vinniök, „annyival inkább alatomban el tulajdonítani, még csak egy darabkát is szabad nem léssen”.

A tisztas viselkedés egyik veszélyeztetője volt a részegség, ezért a regulák világosan tilalmazták az italozást. A hajdúk nem látogathatták a kocsmákat, részegen nem mutakozhattak. Engedéllyel egy icce bort ihattak a strázsán, s lakásukban, feleségükkel fogyaszthattak még alkoholt, de egyik esetben sem juthattak el a részegségig. A hajdúk számára szigorúan meghagyták, sem a strázsán, sem másutt ne káromkodjanak, tartózkodjanak a „bóstörködéstől”; senkivel ne veszekedjenek, senkire rá ne támadjanak, különösen fegyverrel ne sebezzenek vagy öljenek meg másokat.

Az engedelmesség (a porkoláb utasításának) megtagadása fegyelmi büntetéssel járt, mely „az dolognak mivoltához képest 12 vagy 21 pálcza” lehetett. A fegyver előírászerű tartásának, a „töltések és párczolatok” megfelelő kezelésének szabályait, úgyszintén az egyenruhák tisztítására és őrzésére vonatkozó előírásokat megszegő hajdút megárestáltatták vagy botoztatták. Az engedély nélküli eltávozást úgyszintén „áristommal, az után pálczával, ezek nem használván a szolgálatból való el igazításával is” büntették. Az italozási tilalmat megszegő hajdút fokozatos fegyelmi büntetéssel fenyegetik a regulák: első ízben feddés, második ízben pálcaütések a szabályszegések következményei, majd az elbocsátás következik. Ha tilalom ellenére a hajdúk a strázsán káromkodnának, „valakire, főképpen Pajtására Fegyvert” fognának, „az akár Puska, kard vagy Csákány légyen”, büntetésük 24 pálca. Ha mást meg is sebesítenének, nyomban tömlőre kerülnének – szólta a szabály. Ha bebizonyosodott, hogy fegyverének működképessége az ő gondatlansága okán csökkent vagy szűnt meg, akkor saját fizetéséből kellett megjavíttatni. A vármegye házából tolvajló hajdú „a Kárnok meg térítésén kívül pálczákkal avagy az el vitt portékának mennyiségéhez képest Tömlőczel is fog bünttetetni és szolgálotbul el tiltatni”.

Ugyan Vas vármegyében a zalaegerszegihez hasonló méretű zendülés nem volt, a visszásságok ott is igényelték a pandúrrendtartás kibocsátását. A várme-

gye közgyűlése szükségesnek látta a vármegyei karhatalom működésének szabályozását, ezért az 1825. március 7-én tartott közgyűlésben rendtartást fogadtak el, mely vonatkozott úgy a megyebéli gyalogos és lovas hadakra, miként a pandúrokra is.²¹⁸ Úgy tűnik, ez a szabályzat nem volt kellőképpen célravezető, hiszen nem sokkal később, a következő esztendő áprilisában ismét napirendre kellett tűzni a pandúrok ügyét. Az ürügyet az szolgáltatta, hogy a gonosztevők többször is megszöktek a pandúrok kezéből az átkísérés közben. A közvetlen fellépést egy halálraítélt szökése váltotta ki, aki a siralomházból oldott kereket. A közgyűlés kénytelen volt megállapítani, hogy a pandúrok kiképzése és fegyelme körül problémák lehetnek, ezért Szerdahelyi Ignácz második alispán vezetésével deputatiót küldött ki azt véleményezendő, mi lehet az oka a pandúrok ügyetlenségének. Egyben javaslatot kellett készítenie a jövőbeli teendőkről. A feladatuk részben a felelősségre vonása, részben a jövőbeli alaposabb kiképzésre teendő javaslatok kidolgozása volt.²¹⁹ A rabkísérés során bekövetkezett szökések akut problémát jelenthettek, mert utóbb is felbukkant a kérdés. 1830 áprilisában arról tárgyalt a közgyűlés, hogy „általában minden Járásbéli Szolgabíró Urak oda utasíttassanak, hogy a midőn valamely nagyobb vétekkel vádoltatott Rabszemélyeket a Fogházba késértetnek, azokat vagy a mellettek levő Hajdúknak vigyázására bízzák, vagy pedig a Helységek Elöljárói által székre és így úgy elégséges bátorság alatt vezetetni rendeljék”.²²⁰

43. RABMUNKÁLTATÁS A TÖMLÖC MELLETT. Arról, hogy a rabokat (legyenek azok akár csak őrizetes foglyok is) dolgoztatták, korai bizonyítékok állnak rendelkezésre. 1614-ből származó periratban szerepel, hogy a várnagy, akinek a börtön-őrizet feladatkörébe tartozott, „az tisztartó kérésére ki adgia az rabot munkara”.²²¹ A Dél-Dunántúlon a rabokat szabad ég alatt tartották, mezőgazdasági munkát végeztettek velük a heti 1 font hús és fél kenyér ellátmány fejében.²²² A rabok munkára kiadása rendszeres gyakorlat lehetett, mit bizonyítani látszik a pápai uradalom egyik jegyzőkönyve. Egy asszony „...azon a Racz Simony nevű rabot az kerteben ki viven munkara, maga ruhajat is azon Simon Racz nevű rabbal ki vitette, es ot megh egiczó akaratbol az vasat labarol le torven,

²¹⁸ A Megyebeli Lovas s Gyalog katonák úgy a Pandúrokk magok visceletéről szolló és ezennel a Deputatio által bé mutatott Condit lista helyben hagyatván. Vas Vármegye Közgyűlése, 1825. március 7. MNL VaML IV. 1. a. 1825. 624.

²¹⁹ Pandúroknak organisatiójára kiküldöttség rendeltetik. Vas Vármegye Közgyűlése 1826. április 10. MNL VaML IV. 1. a. 1826. 665.

²²⁰ Rabok midőn a fogházba küldettnek, ugyan azon tisztviselő Hajdúja vagy más Bátorságos Őrizet által késértessenek. Vas Vármegye Közgyűlése 1830. április 26. MNL VaML IV. 1. a. 1830. 737.

²²¹ VARGA 1958, 296.

²²² KÁLLAY 1985, 299.

egient el szoktenek”.²²³ Ítéleti jegyzőkönyv bizonyítja, hogy Sopronban dologház (Zucht- und Arbeitshaus) működött. A bíróság a 17 éves Möltsch Annát bűnösnek mondta ki, miután gyermeket hozott világra a szőlőben. Tekintettel azonban korára, s az orvos által igazolt életképtelenségre, mely a gyermek azonnali halálához vezetett, pellengérre ítélték a lányt, majd dologházba utalták.²²⁴ Mindezekkel egyetemben állítható, hogy a 19 század első évtizedeiben, a reformkorban előfordult a rabok (főként mezőgazdasági jellegű) munkáltatása, általában inkább az jellemző, hogy a rabok dologtalanul ültek a börtönben.

44. RABKÖLTSÉGEK. Kállay István szerint a rossz tömlöckörülményeket a rabtartás magas költségei konzerválták. Nézetem szerint e tényező inkább csak hozzájárult a feudális büntetési felfogáshoz illeszkedő börtönbüntetés-végrehajtási elképzelésekhez. Mindenesetre a rabellátás problémája komoly gondot okozott a hatóságoknak. Hiszen nemcsak az élelmezés kiadásait kellett fedezniük, de fizették a tömlöctartót, sőt „börtön körüli szolgálataiért” a papot is. A megoldás útját a városok munkálták ki. A rabok élelmezésére, őrizetére ugyan nem sokat költöttek, azonban ezt is behajtották – a rabon! A tömlöcben ülő fogoly büntetését mintegy megtetézte a rabköltségek fedezése. Ha megfelelő vagyona volt az elítéltnak, sokszor már a büntetés (vagy előzetes őrizet) folyamán behajtották rajta tartozását. Még ha nem is siettek ennyire az esetek nagy többségében, a kiszabadulásnak mindenképpen feltétele biztosíték nyújtása a „tartozás” megtérítésére. Bónis György ismertette azt az esetet, amikor is az elhúzóódó őrizet idején zárolták már a gyanúsított teljes vagyonát (olyan nagynak ígérkezett a teljes költség), négy disznaját pedig eladták, hogy árukból kielégíthessék a hatóság igényét a 100 forintra szaporodott kiadások erejéig. Más alkalommal a magisztrátus a már kivégzett személy özvegyén próbálta megvenni a fogva tartással (sőt! a kivégzéssel) kapcsolatban fölmerült költségeket.²²⁵ Természetesen lehetséges volt a fogoly magánúton történő élelmezése is (ilyenkor felesége, családja biztosította az ellátást), a hivatalos költségeket azonban (például. a letartóztatásért járó ún. tömlöcpénzt vagy a rabtartó fizetésének rabra eső hányadát) ilyenkor is térítenie kellett. A 18. században pedig már az úriszéki gyakorlatban is megjelentek a „saját költségére” kitéttel hozott ítéletek.²²⁶

A 19. században e gyakorlat már a büntetés-végrehajtás egészét átítatta. A lassan kialakuló polgári börtönügyi igazgatás teljes egészében átvette ezt az

²²³ VARGA 1958, 629.

²²⁴ WINKLER 1924, 53.

²²⁵ BÓNIS 1962, 138. A rabélelmezés Egerben a felperest terhelte. A város csak abban az esetben avatkozott közbe, s finanszírozta az ellátást, ha arra az ellenérdekű fél teljesen képtelen lett volna. PANDULA 1986, 47.

²²⁶ KÁLLAY 1985, 301.

elvet, amit bizonyítanak az igazságügy-minisztériumi levéltár idevágó iratai.²²⁷ Az önkényuralom igazságügyi igazgatása egész apparátust mozgatót a rabköltségek behajtása érdekében. A büntetés-végrehajtási intézetekben rendszeresen nyomtatványokat kellett kitölteni a rabok költségtartozásairól, ezek befizetéséről.²²⁸ A nem fizető rabok adatait az intézet igazgatójának kötelessége volt fölterjeszteni irányító hatósághoz,²²⁹ majd a belügyi szervek nyomozást indítottak a rab után (lakóhelye, vagyoni viszonyai).²³⁰ Mennyiben illetőségi helyét nem lelték vagy a helyi hatóságok szegénységi bizonyítványt állítottak ki róla, az igazságügyi kormányzat intézkedett, hogy a költségeket az állami költségvetésből utalják át az intézet címére.²³¹

45. A MAGYAR BÜNTETŐJOGI TUDOMÁNYOSSÁG A 19. SZÁZADBAN. A 18–19. század legfontosabb fejleménye volt a büntetőjog szempontjából, hogy megkezdődött a jogági kibontakozás a közjogi és magánjogi szabályozás egybefonódott szövevéből s úgy a szakmai körökben, mint a közvélemény számára egyértelműen önálló jogterületként jelent meg. A folyamat egy másik, szintén nagy jelentőségű fordulathoz vezetett: előbb a jogkompiláció, majd a kodifikáció megindultához.

A büntetőjog önállósulási folyamata Magyarországon a 18–19. században erősödött fel, melyet a büntető jogtudomány lassú kifejlődése követett. A gyakorlat követelményeinek próbáltak eleget tenni az első rendszeres munkák, melyeket a szakirodalom még nem helyez a tudományos értékű termékek közé. Így Huszty István *Jurisprudentia practicăj*át, Gochetz Gábor *Praxis Criminalis*at, Bodó Mátyás *Jurisprudentia Criminalis*at (1745, 1746, 1751).²³² A fentebb már érintett büntetőtörvény-tervezeteket, az 1795-ös elaborátumot és az 1827-es átdolgozott változatot Nell, Huszty József, Várady-Szakmáry, Cházár, Kraler és Fejes munkái kísérték.²³³ A tervezetek kudarca mellett a szakmunkák a jogággá alakulás nagyszabású és meglehetősen nehéz munkálatainak, döntően praktikus megfontolású indíttatásai és keretei között vergődtek. Sem Szleme-

²²⁷ MNL OL K. 579. 681–682. cs.

²²⁸ Kimutatás a munkácsi fegyintézetben letartóztatott Szatmár megyei illetőségű fegyenczek által 1865 évi Március hó 1-ő napjától 18-ik napjáig megtérítendő élelmezési költségekről. MNL OL IüM. K.579. 680. cs. 84/1867, fol. 8-15.

²²⁹ Braidfwer Alajos fegyintézeti igazgató a Helytartótanácsához. MNL OL IüM. K. 579. 680s. 15832/6412.III/867. 1867. február 18.

²³⁰ MNL OL IüM.K.579.680.cs. 12/1866. fol 17., 18.;841/1866. fol.22-23., stb.

²³¹ 140. sz. jegyzetben megjelölt ügyirat külzetén: „Czélhoz vezetőbb illetőségi adatok ki nem puhatolván: a benemlített fegyenczek beszédhetetlen élelmezési költségek az államszámvédség által törleszteni folyván: jelen üggydarab annak megtörténte után az irattárba tétetni rendeltetik.”

²³² BÉLI Gábor: *Magyar Jogtörténet. A tradicionális jog.* Budapest–Pécs, 1999. Dialóg Campus Kiadó, 178.

²³³ ANGAL 1909, 33.

nics, sem Fabriczy munkája nem tekinthető még tudományos értékű büntetőjogi kézikönyvnek.²³⁴ A büntető jogtudomány első fecskéjének mindmáig Vuchetich Mátyás *Institutiones juris criminalis* című kézikönyvét tartják.²³⁵ A büntető jogtudomány kialakulása a börtönügy szempontjából különös jelentőséggel bír. A tömlöcbüntetés és végrehajtása ugyanis mindaddig, míg teoretikusan is alá nem rendelték a büntetőjog céljainak, egyszerű közigazgatási teendőként jelentkezett a törvényhatóságok számára. Külön büntetés-végrehajtási gépezet nem létezett, a tömlöcök, árestumok a közigazgatási és ezzel összefonódott igazságszolgáltatási hatóságok alkalmi megfontolásainak, napi gazdasági lehetőségeinek alárendelten funkcionáltak. A foganatosítás mikéntjének alakulásában, azon gyakorlati követelményen túl, hogy a rab biztonságosan őriztessék, semmiféle elméleti elgondolás nem játszott szerepet. Ahhoz, hogy ebből a helyzetből kimozduljon a büntetés-végrehajtás, mindenekelőtt olyan új céltételezések voltak szükségesek, melyek az egész büntető felfogást átalakították. Könnyen belátható, hogy amíg ez be nem következett, senkinek semmiféle érdeke nem fűződött a tömlöcviszonyok megváltoztatásához. Azonban önmagában a büntetőjog tudományos művelése a börtönügyben még nem eredményezett fordulatot. A büntetőjogászok ugyanis a büntetőjog normáinak főként a magánjogról történő leválasztásával foglalatoskodtak, rendszert kerestek a büntetőjogban, általános elveket próbáltak kimódolni. Ebben a munkában érezhetően kevés figyelmet fordítottak a büntetés-végrehajtásra. Még leginkább a büntetések körüli elmélkedések voltak hatással a tömlöcbüntetés foganatosításának gyakorlatára. Ennek forradalmasítása azonban korántsem rendszerkérdést jelentett: itt gyökeres megújulásra volt szükség, a büntetésről vallott felfogás új, a korábbiakkal élesen szembenálló minőségének elfogadására.

46. AZ 1825–27. ÉVI ORSZÁGGYŰLÉS A KODIFIKÁCIÓRÓL. Az 1825. szeptember 11-én megnyitott országgyűlés egyik legfontosabb döntése volt az 1790/91. évi 67. törvénycikk alapján kidolgozott rendszeres munkálatok napirendre tűzése. Igaz, csupán arról született határozat, hogy mivel a tárgyak fontosságukra tekintettel hosszabb tanácskozást igényelnek, a diéta albizottságokra tagolódó bizottságot küld ki a munkálatok megbírálására és azok szükséges mértékű átdolgozására. A bizottságot arra kötelezték, hogy jelentését a következő országgyűlésre nyújtsa be.²³⁶

²³⁴ FINKEY 1909, 86.

²³⁵ KIRÁLY Tibor: *Fejezetek a magyar büntető eljárásjog tudományának történetéből*. Budapest, 1977. Tankönyvkiadó, 9.

²³⁶ 1827. évi 8. tc. A bizottsági rendszeres munkálatok további tárgyalása a legközelebbi országgyűlésre halasztatik.

Az 1790-ben életre hívott *systematica deputatio* munkamódszeréhez képest az 1827-es albizottság alig eszközölt módosításokat. Hasonlóképpen előbb egy őstervezet készült, melyet a bizottság napirendre tűzött, s hosszan tárgyalt. E munka eredményeképpen elkészült munkálatot (1830) nyomtatásban küldték meg véleményezésre a törvényhatóságoknak. A törvényjavaslatok országos vitára bocsátása „felrázta és véleményalkotásra készítette a vármegyék korábban országos közügyekkel alig (legalábbis nem rendszeresen és átgondoltan) foglalkozó politikai elitjét”.²³⁷ A polémia kiemelkedő szerepe volt abban, hogy a negyvenes évek fogházjavító mozgalma országossá szélesedhetett, illetve az 1843. évi büntető törvényjavaslat a társadalom figyelmének keresztttüzében készülhetett. Az országos véleményezési eljárás eredményeképpen mégsem született büntető törvénykönyvi javaslat, mint ismeretes, az 1832/36. évi országgyűlés már nem tárgyalta a büntető tervezetet.²³⁸

47. Az 1829. ÉVI OPERÁTUM. Az 1795. évi javaslat sorsában osztozott a szakirodalomban általában 1827. évi elaborátumnak nevezett, valójában 1829-re elkészült tervezet is. Az 1812 és 1825 közötti kényszerű tanácskozási szünetet követően az első reformországgyűlés résztvevői visszatértek korábbi igényükhöz, és ismét sürgetni kezdték a büntető kodifikáció ügyének rendezését. Az 1827:8. tc. leszögezte, hogy „az 1790:67. tc. alapján kidolgozott rendszeres munkálatok tárgyalása, mint igen nagy jelentőségű és fontos következményekkel bíró ügy, hosszabb tanácskozást igényelvén: a karok és rendek Ő szent felsége kegyes hozzájárulásával egy számos tagból álló bizottság kiküldését határozták el”. A *deputatio* „albizottságokra oszolva, az említett munkálatokat bírálja meg, a fentebb idézett 1790:67. cikkely elvei szerint vegye tárgyalás alá s véleményét úgy magára a bizottsági munkálatokra, valamint a tervezett törvénycikkelyekre vonatkozólag is, indító okokkal támogatva, a következő országgyűlésre nyújtsa be”. A rendszeres munkálatokra kiküldött bizottság feladatát elvégezve 1829-ben közzétette javaslatát. Ez a tervezet az 1792. évi plánummal azonos néven jelent meg, s számos kérdésben követte is az előzményt. Ám éppen abban, amiben az 1795. évi munka haladást jelentett, az 1829. évi visszalépésként értékelhető. Hallani sem akart nemes és nem nemes közötti egyenlőségről, a *rendi különbségek* felszámolásáról. (A nemeseket és honoratiorokat például a testi büntetések alól kivette.) A bizottság komolyan vette feladatát: az alapul szolgáló operátumot szinte minden vonatkozásában átdol-

²³⁷ MOLNÁR András (szerk.): „Javítva változtatni”. *Deák Ferenc és Zala megye 1832. évi reformjavaslatai*. Zalaezerszeg, 2000. Zala Megyei Levéltár (Zalai Gyűjtemény 49.), 255.

²³⁸ BALOGH Elemér: Rendszeres bizottságok a magyar büntetőjogi kodifikáció korai történetében. In *Emlékkönyv dr. Ruszoly József egyetemi tanár 70. születésnapjára*. BALOGH Elemér és HOMOKI-NAGY Mária gondozásában. Szeged, 2010. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Iuridica et Politica. Tomus LXXIII. Fasciculus, 1–64, 81.

gozta. A „Principiát” elhagyták a kodifikátorok, s az általános elveket törvény-szövegben, az érintett tényállások kapcsán fejtették ki. Az elaborátum három fejezete a *De forma proceduræ*, a *De delictis eorumque poenis*, a harmadik a *De delictis politicis*. A javaslatban a bűncselekmény egységesen kezelt fogalmi alakzat, s ennyiben a Deák-féle anyagi jogi javaslat dichotómiáját előlegzi meg: a bűncselekmények mellett csupán a kihágásokat különbözteti meg. A tervezet „humanizálódásának” jele a szakítás a minősített halálbüntetésekkel.

Az 1829. évi javaslat legfőbb újdonsága a kihágások önálló részben történt megfogalmazása, mely a magyar jogtörtételemben itt fordul elő először. Kihágásnak tekintettek a kodifikátorok minden olyan jogsértést, mely nem esett a büntetőjog hatálya alá (például a közrend és a polgári szabadság ellen irányuló kisebb delictumok, a bíróságok munkájának megzavarása, a csavargás, a feketemunka, a törvényhatóság embereinek megtámadása, kerülők, csőszök bántalmazása, elővigyázatlanság lőfegyver használata során, öncsonkítás stb.). A kihágásokra szabott büntetések: pénzbírság, vagyonelkobzás és meghatározott jogoktól történő megfosztás. A bűncselekmények csoportosításában némiképp más elvet követett: közálladalom elleni, az emberrel veleszületett jogokat sértő, az emberek szerzett jogait sértő s végül a jó erkölcsöt sértő tettek között különböztetett. Az 1829. évi tervezetet a korábbi szakirodalom egyhangúan elmarasztalta. „...telve van reakcionárius eszmékkel s tartózkodik minden reformeszmé értékesítésétől...” (Angyal Pál). „...határozott visszaesés úgy humanitárius, mint politikai és jogászai szempontból...” (Finkey Ferenc). „...a bűnügyi törvényhozást is arra akarták felhasználni, hogy a nemesség jogait a jobbágyssággal szemben megerősítsék...” (Fayer László). „...felülkerekedett a reakcionárius irány... mellőzte a jogegyenlőség elvét...” (Hacker Ervin). Az újabb tudományos irodalomban Balogh Elemér vette védelmébe a tervezetet, mondván hogy „ilyen sommásan semmiképpen sem intézhető el e munka megítélése, és méltánytalanul fordított rá kevés figyelmet a szakma”. A sok szempontból az 1803. évi osztrák büntető törvénykönyvet követő javaslat érthetően nem képezhette a reformkori országgyűlési törekvések alapját.

48. AZ 1829. ÉVI JAVASLAT A BÜNTETÉSEKRŐL. *De delictis eorumque poenis* cím alatt, az elaborátum második részében került sor a bűncselekmények és azok büntetéseinek meghatározására. A kódextervezetnek nem volt általános része, az 1795. évi plánum *Principia* című fejezetét is törölték a tervezetből.²³⁹ Így a büntetési rendszer elvi tagolására sem került sor, csupán az egyes bűncselekményi tényállások rögzítésekor a hozzájuk rendelt büntetések megállapítására.

²³⁹ BALOGH Elemér: A magyar büntetőtörvény-tervezetek szerkezeti fejlődése. In *Tanulmányok Dr. Nagy László egyetemi tanár születésének 90. évfordulójára*. Szeged, 2004. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Iuridica et Politica (2004a), 32.

Az operátum az első rész X. címében foglalkozott egyes büntetéstani kérdésekkel. Eszerint alapelveként szögezte le az arányosság princípiumát (a kiszabott büntetésnek a bűncselekmény súlyával mindig arányban kell állnia). A büntetés céljaként e tervezet is valamiféle prevenciós szempontot fogalmaz meg: annak az elkövető megjavítására kell irányulnia (ha ez lehetetlennek látszik, az újabb bűncselekmények elkövetésének lehetőségét kell megakadályozni). Az általános megelőzés elve tükröződik vissza abban a tételben, hogy a büntetésnek alkalmasnak kell lennie mások elrettentésére, a potenciális bűnelkövetők visszatartására. Ez a szempont igazolja a kodifikátorok nyilvános büntetés-végrehajtásra irányuló szándékát: „amennyire a körülmények megengedik, vagy a szükség kikényszeríti, a büntetést a tett elkövetésének helyszínén kell végrehajtani.”²⁴⁰

Büntetési nemekként az 1830. évi kódextervezet a halálbüntetést, a szabadságvesztés-büntetést és a testfenyítő büntetéseket nevesítette. A 2. § fogalmazása, mely az elkövető megjavítását deklarálta büntetési célként, a szabadságvesztésnek afféle prioritást biztosított. Miután a kivégzés ezt a prioritált célt meghíúsítaná, csupán a javító cél lehetetlensége alapozhatja meg a 4. § alkalmazását, vagyis a végső szankció alkalmazását. A halálbüntetés minősített végrehajtását az operátum egyáltalán nem engedte, az executio pallossal vagy kötéllel lett volna foganatosítható. A nyilvánosság és az elrettentés okán sor kerülhetett volna a büntetés nyilvános végrehajtására, „kivételes esetekben” a holttest kitételére is.²⁴¹ A szabadságbüntetések több fajtáját nevesíti a szöveg, így a száműzést, a kitiltást, lakhelyhez kötést, a becstelenség (nyilván a szokásjog levelesítésére emlékeztető) jogkövetkezményeinek alkalmazását, a közöségtől elkülönítést, a bezárást. A szabadságvesztés-büntetés lehetett egyszerű börtön vagy annak (böjtöléssel, vasba veréssel, lábbilincsel, közmunkával) súlyosbított változata.²⁴² Az operátum szóhasználatában a szabadságvesztés-büntetésre a *carcer* kifejezést használja, mely a korabeli magyar szóhasználatban a tömlöc (ritkábban börtön) szavaknak felel meg. E terminológiából több következtetés is levonható. Lehet, hogy a régi magyar kifejezés tartalmi megújításáról van szó. Gondolhatunk a fennálló és ismert (megújítandó) tömlöcrendszer igénybevételenek szándékára is. S számba vehetjük a magyar szakkifejezések egyszerű hiányát is, mely, mint látni fogjuk, lassan érik be a Csemegi-kódex korabeli differenciáltságára.

²⁴⁰ BALOGH Elemér: *Az anyagi büntetőjog egyes intézményei első kódextervezeteinkben*. Acta Universitatis Szegediensis. Acta juridica et politica. Szeged, 2007. Tom LXIX. Fasc. 1–48, 21–22.

²⁴¹ BALOGH 2007, 22.

²⁴² BALOGH Elemér: Gondolatok a szabadságvesztésről első büntetőjogi operátumaink tükrében. In *Jogtörténeti Parerga II. Ünnepi tanulmányok Mezey Barna 65. születésnapja tiszteletére*. (Szerkesztette GOSZTONYI Gergely, RÉVÉSZ T. Mihály.) Budapest, 2018. ELTE Eötvös Kiadó, 23.

Az operátum mellékletei közül a *Tractamentum captivorum* szól a fogvatartottak klasszifikálásáról és egyes osztályoknak egymástól történő elkülönítéséről, a büntetés-végrehajtására szolgáló intézmények építéséről, az őrzésbiztonságáról és az épületek berendezéséről, a rabok munkáltatásáról, oktatásáról, elhelyezéséről és napirendjéről.²⁴³ Az, hogy a kodifikációs bizottság szükségesnek látta a szabadságvesztésre (börtönre) ítéltkre vonatkozóan a végrehajtási szabályok és körülmények részletes összefoglalását, arra a kétségbevonhatatlan tényre utal, hogy a 19. század első felére általános szankciónemmé vált a börtönbüntetés.

A *Tractamentum captivorum* nagy gondot fordít a rabok elkülönítésére. Ennek megalapozásaként alapvető szempontként kezeli az ítéletre várók és az elítéltek különválasztását. A korszak egyik legrosszabb tapasztalata volt a tömlöcökkel kapcsolatban, hogy azok *schola perversitatis*ként, a bűn iskolájaként működtek, ahol az együvé zárt befogottak, első elkövetők, fiatakorúak a megrögzött gonosztevők részéről rendkívüli erkölcsi és „szakmai” fertőzésnek voltak kitéve. Ezért követelte meg az operátum legalább az előzetes letartóztatásba kerültek külön elzárását a megítéltektől. Az osztályozást azonban a tervezet alkotói ezzel nem zárták le. Úgy a befogottak, de meg nem ítélték, mint az elítéltek kategóriáin belül a fiatalok, a férfiak és nők, az elsőbűntényesek és bűnismétlők csoportjainak szeparációját is előírja (a büntetésüket töltők között külön kell zárni az egy vagy közeli lakóhelyről származókat is). A rabok elhelyezéséről szóló rendelkezések nemcsak elkülönítést, de ennek megfelelő elhelyezést is előírtak. Míg a meg nem ítélték az operátum szerint katonai fekhelyhez jutottak, az elítéltek priccsenálhattak volna. A nők szalmazsákot és pokrócot is kaptak volna.²⁴⁴ A *Tractamentum captivorum* a börtönrezsime aprólékos részletességgel szabályozta. A rendtartás filozófiájának középpontjában a munkára kényszerítés, a munka általi nevelés és a rabköltségek megtérítésének igénye állt.²⁴⁵ A 12. § fogalmazás szerint a bűn egyik fő forrása a munkakerülés, ezért a fogvatartottakat munkára kell szoktatni, hiszen a munka megkedveltetése a legjobb út a javuláshoz, jobbuláshoz, melyet szintén célként tűz ki a tervezet. Aprólékosan írta körül a munkáltatást. A delikvenst olyan munkára kell fogni, ami az intézetben szokásos és a többiek is azt végzik. Ha ezt valami okból nem tudná, személyre szabott, megfelelő munkát kell neki keresni, amit könnyen meg tud tanulni. Értelemszerűen ez a meg nem ítéltkre nem vonatkozhat, őket munkára irányítani nem lehetett volna. A munkának jövedelmezőnek (is) kell lennie, hogy a rabok legalább tartásuk költségeinek egy részét megtermeljék. Ha maradna valami – írja a *Tractamentum*

²⁴³ BALOGH Elemér: A szabadságvesztés jogintézménye az 1830. évi magyar büntetőtörvénytervezetben. In *Ius et legitimatio. Tanulmányok Szilbereky Jenő 90. születésnapja tiszteletére*. Szerk. SZABÓ Imre. Szeged, 2008. Pólay Elemér Alapítvány. 21.

²⁴⁴ BALOGH 2018, 25.

²⁴⁵ BALOGH 2018, 25.

captivorum –, azt félre kell tenni szabadulás utáni időkre, s például ebből lehet a szabadulónak tisztos ruhát vásárolni. A jövedelmezőségtől függetlenül a törvényhatóságnak (ahová a szabadulót irányítják) némi segélypénzt kell küldeni, hogy újrakezdhesse tisztességes életét.²⁴⁶

Amennyiben az 1830. évi elaborátum büntetőkédként hatályba lépett volna, úgy létrejön az első, országos szinten kötelezően megfogalmazott börtörendtartás, s egyben jele volt ez annak is, hogy a büntetés-végrehajtás önállósodása megkezdődött. A büntető eljárásjogi fejezetbe igazított néhány anyagi jogi megállapításon túl a deputatio a börtönügy kereteit is ezzel az önálló szabállyal kívánta meghatározni.

Mindez azonban, miként ismeretes, nem következett be. A börtönügy rendezésének ügye tovább halasztódott.

49. A BÜNTETŐJOG MŰVELÉSE A REFORMKORBAN. A magyarországi fordulat a 19. század harmincas-egyvenes éveiben következett be. Az új mozgalom indítása azonban nem a büntetőjog hivatalos művelőinek, hanem a politikai szféra gondolkodóinak köszönhető. A büntetőjog művelése, kissé leegyszerűsítve a helyzetet, három ágon folyt. A törvénykezési gyakorlat szakemberei a mindennapi praktikumot próbálták formálni, természetesen a konkrét esetekben jelentkező konkrét problémák kapcsán. Velük együtt látszott haladni a jogakadémiák és az egyetem katedráinak tudománya. A felső iskolák a gyakorlati jogi képzéssel folytatott harcban alulmaradtak. Az elméleti tudományok és a napi technikai ismeretek közötti versengés az utóbbiak javára dőlt el, a jogásznemzet olyan könnyen alkalmazható praktikus tudást várt el a jogi oktatástól, melyet csak a vármegyei hivatalokban, prókátorok és jegyzők mellett, országos díksztériumok irodáiban lehetett megszerezni.²⁴⁷ S az ugyanebben a szférában működni kívánó köznemesi réteg tömegei igényelték az ilyen típusú oktatást.²⁴⁸ Az egyetem előadásain néhány tucat hallgató jegyezte a lediktált fejtegetéseket, az előadók a tételes jog összefoglalására és rendszeres leadására kényszerültek.²⁴⁹ A tudomány a katedrákon leginkább a rendszerezés, a jogágazatiság kialakításának irányában haladt.²⁵⁰

²⁴⁶ BALOGH 2008, 23.

²⁴⁷ ANTALFFY György: *Szalay László, a reformkor politikai-jogi gondolkodója*. Budapest, 1983. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 25; MEZEY Barna: A Rákóczi-kor jogi műveltsége In *Acta Fac. Pol.-Jur. Univ. Sci.* Budapest 1985. Tom. XXVII. 139.

²⁴⁸ CSIZMADIA Andor: A magyar felsőoktatás fejlődése. *Felsőoktatási Szemle* 1969, 577.

²⁴⁹ KOVÁCS Kálmán: A büntetőjog oktatása a nagyszombati egyetem jogi karán 1687–1777. In *A magyar állam- és jog fejlődése*. Budapest, 1981. Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszéke, 201; PAULER Tivadar: *A budapesti Magyar Kir. Tudományegyetem története*. Budapest, 1880. Kilián Ferenc bizománya, 20.

²⁵⁰ RÉVÉSZ Tamás: A büntetőjog oktatása karunkon. In *Budapesti joghallgatók dolgozatai* I. Budapest, 1970. Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar. 407.

A büntetőjog művelésének harmadik ága egy új eszmei irányzat hazai követőinek, a magyar liberálisoknak törekvéseiből serkent. Különlegessége ez áramlatnak, hogy művelői az esetek többségében nem hagyományos értelemben vett hivatásos jogászok, tevékenységükben a politizálás foglalt el nagyobb teret. De mivel a társadalomátalakító reformgondolatok terrénumban a humanizmus, az emberek egyenlőségének követelése a büntetőjog emberiesítését is belevonta, nézeteik óhatatlanul kiterjeszkedtek a büntetőjog érvényesülésére. Ezen belül is az egyik legközvetlenebbül az alattvalókra kiható intézményre, a büntetésre.

50. MAGYAR LIBERALIZMUS. A liberalizmus eszmerendszere hazánkban a 19. század első felében talált hívekre: az első liberális nemzedékre. A szabadelvű ideológia a 18. századi Nyugat-Európa terméke, a rendiség és az abszolutizmusok keretei ellen támadó polgárság eszmerendszere, mely a rákövetkező évszázad első harmadában vált általánosan elfogadottá. Gondolati tengelyében – mint neve is jelzi – a szabadság állott. A liberalizmus követelte szabadság egy szinte korlátlan szabadságfogalomhoz igazodott, mely a feudális abszolutizmus mindent korlátozó és az alattvalókat gúzsba kötő rendőrállamával állt szemben. Értelemszerűen a liberális törekvések irányait is a konkrét politikai teendők és célkitűzések határozták be. Az abszolút állam mindenhatóságával szemben felállított új állammodell az alkotmányos státus rendszere, fő elemei a királyi hatalom korlátozása, a parlamentarizmus polgári értelmű meghonosítása, az államműködés ellenőrizhető keretek közé szorítása. A mindennapi harcok keserű tapasztalatai, a feudális hatalom válogatás nélkül alkalmazott büntetőjogi eszköztára, büntető processusok és eljárás nélküli letartóztatások, az alattvalók szabadságának semmibevétele tette hangsúlyossá a szabadságjogok követelését. A szabadságjogok, de különösen a politikai szabadságjogok a liberális követelésrendszer középpontjában állottak. S mivel a polgári mozgalmak elleni fellépések legkézenfekvőbb módja a rendőri-bírói önkény volt, a büntetőjog kiemelt szerepet játszott ebben a körben. Ugyanakkor a polgárság általános politikai mozgalmainak hátterében a gazdaság felszabadítása állott. Az új ideológia ökonomiai része, a gazdasági liberalizmus a minden kötöttségtől mentes szabad piacot, a szabad versenyt követelte.

A követelésrendszer három említett ágából a polgár leginkább a szabadságjogok körének változását, illetve azok érvényesülését érzékelte.²⁵¹ A gazdasági liberalizmus megvalósulása az ökonomia szféráját érintette döntően, viszonylag kis spontán hatással a lakosság széles rétegeire. Viszont az egyenlőség, a

²⁵¹ MILL, John Stuart: *A szabadságról*. Pest, 1867, BLUNTSCHLI, J. C.: *A politikai pártok*. Pest, 1872, továbbá SZABÓ Máté: *Mi a liberalizmus? A Magyar Politikatudomány Évkönyve*. Budapest, 1987, FARAGÓ Béla: *Magyar liberalizmus*. Századvég 6–7. Budapest, 1988, VARGA János: *Helyét kereső Magyarország; Politikai eszmék és koncepciók az 1840-es évek elején*. Budapest, 1982.

törvényesség, a privilégiumok helyett gyakorolható általános szabadságjogok közvetlenül tapasztalhatók voltak az állampolgár számára, így ezek segítségével vált a társadalom igazán megközelíthetővé. Nem véletlen tehát, hogy a politikusok szótárában a legnagyobb teret a szabadságjogok foglalták el. Ráadásul hazánkban a fejletlen ipar, a csökevényes polgárság, a nemesség pótlólagos szerepe a polgári átalakulás vezénylésében különös hangsúlyt fektetett az alkotmányos kormányzás és az alkotmányos garanciák kimunkálására. Ezek a gondolatok lettek az első liberális nemzedék programjának központi elemévé.²⁵²

Ugyan a liberalizmus előzményeként a felvilágosodás már jelentős hatást fejtett ki a polgárosodó társadalomban, a liberalizmus kialakulását mégsem köthetjük az enciklopédisták működéséhez. Igazi kibontakozása a századfordulót követően történik meg, hogy azután viharos gyorsasággal hódítson és szállja meg a társadalmi élet majd minden területét. A harmincas évekre a liberalizmusnak már könyvtárnyi irodalma van. A francia forradalom hagyományaiból, eszméiből és tapasztalataiból építkező Mignet, Thiers, Michelet, Tocqueville, a liberalizmust alkotmányjogilag értékelő német Rotteck és Welcker, Dahlmann és Gervinus művei Európa-szerte sokat forgatott olvasmányok voltak. Nem kevéssé ezeknek a munkáknak köszönhető a hazai liberalizmus kibontakozása. A fiatal szabadelvűek, a későbbi reformpárt élharcosai ezeket forgatva sajátították el a szabadelvűség eszméit, politikai szárnypróbálgatásaikat e művek segítették.²⁵³ Jelentős mértékben felerősítette a liberalizmus hatását az a tény – miként Szekfű Gyula írja –, hogy „a liberális elveket valló irodalomnak képviselői, Lamennais, Thiers, Mignet csakúgy, mint Heine, Börne, Byron, utóbb Victor Hugo, Lamartine, egytől egyik nagy írók voltak, akik játszva nyerték meg az olvasók szívét és érzelmét”.²⁵⁴ S liberalizmus és a romantika együtt törtek be a magyar közgondolkodásba. A szabadelvűség kezdetben főleg szépirodalmon, érzelmeken át terjedt. „A legtöbb politikai munka, melyet elolvastak, elvek helyett inkább a liberalizmusnak valamely nemzetestben való, aktualizált megnyilvánulásait tárgyalta, még hozzá többnyire a forradalmi kitörésnek meg sem szilárdult halmazállapotában.”²⁵⁵

A reformkori magyar szabadelvűségnek a specifikus közép-európai körülményekből következően számos sajátossága volt, melyek közül legfontosabbnak érzem a liberalizmus eszméit hirdető és népszerűsítő társadalmi állását. Míg Nyugat-Európában a polgárság és a forradalmak teremtték meg a liberális

²⁵² DÉNES Iván Zoltán: Konzervatív és liberális program, 1846–47. In *A magyar polgári átalakulás kérdései – Tanulmányok Szabad György 60. születésnapjára*. Szerk. DÉNES Iván Zoltán, GERGELY András, PAJKOSSY Gábor. Budapest, 1984. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara. 256.

²⁵³ BALLA Antal: *Magyarország története*. Budapest, 1942. Singer és Wolfner, 193.

²⁵⁴ HÓMAN Bálint – SZEKFÜ Gyula: *Magyar történet*. 5. kötet. Budapest, 1943. 304.

²⁵⁵ HÓMAN–SZEKFÜ 5. 1943. 311.

ideológiát, addig itt, Közép-Európában a nyugatról érkező ideológia teremtette meg a jövő polgári átalakulásának politikus nemzedékét, a polgárságot pótló középnemes szabadelvű irányzatot, sőt végső soron magát a negyvennyolcas fordulatot is. Az abszolutizmusellenes polgári eszmék termékeny talajra leltek a Habsburg abszolutisztikus elgondolásokat erőltető udvarral szembehelyezkedő magyar nemesi rétegben. A liberalizmus tanait részben a Nyugaton tanult protestánsok, lelkészek és tanárok hozták hazánkba, részben pedig a francia konszolidációt követő utazási hullám résztvevői. A harmincas évek Magyarországon szokássá lett a fejlett nyugat-európai országok beutazása, elsősorban London, Párizs, a német államok elérése, de néhányan eljutottak az Egyesült Államokba is. A főúri családok fiainak pályájához tartozott az egy-két esztendő külföldi tartózkodás. (Így ismerte meg Angliát Széchenyi, Eötvös vagy Wesselényi, de számos középnemes család sarja is szerzett tapasztalatokat Nyugaton, ahogyan Bölöni Farkas Sándor vagy Szemere Bertalan.)

Mivel a liberalizmus nem magyar földön sarjadt, annak terjedéséhez állandó összehasonlítás adott alapot: a polgári társadalom és a rendi viszonyok, a gyár-ipar és a céhes iparűzés, a haladás és a maradás, a szabadság és az elnyomás között. Ez az összevetés eredményezte a szabadelvűség magyar értelmezését és adaptációját. Az alkotmányos követelések a Habsburg–magyar viszony rendezésének igényében jelentkeztek. A gazdasági kérdések az árutermelő középnemesség feudális akadályainak ostromában, a szabadságjogok fogalmköre pedig a jobbágysághoz felszámolásában fogalmazódott meg. A magyar reformkori szabadelvűségben sajátosan keveredtek a kapitalizált Nyugat modern polgári eszméi a polgárságot nélkülöző, második jobbágyság rendszerétől terhelte, elmaradt magyar társadalom valóságával (és vágyaival).

Magyarországon az ismert gazdasági-társadalmi fejletlenség következtében, a liberalizmus szabad versenyt hirdető nézetei háttérben maradtak, vagy ha úgy tetszik, a rendiség egyes intézményeinek, mint például az ősiségnek lebontására korlátozódtak. A gazdasági változtatás szükségét hordozó, elsősorban mezőgazdasági árutermelésben érdekelt nemesi rétegek számára a szabad verseny polgári értelmezése idegen volt, s az is maradt. A másik két követeléscsoport, az alkotmányosság és a szabadságjogok viszont felerősödve jelentek meg. A közjogi viszonyok rendezésében nem csupán az abszolutizmussal való szembenállás testesült meg, hanem a magyar függetlenség gondolata is, mely ha lehet, még nagyobb tüzzel töltötte meg a küzdelmeket. A szabadságjogok megigénylése hazánkban a társadalom legszélesebb rétegeinek felemelkedését követelte, így azok feltétlen támogatását nyerte el.

Ezért a magyar alkotmányos ellenzék (a liberális párt) programjának két oszlopa volt: az alkotmányos biztosítékok növelése és a személyes szabadság kiterjesztése. Az alkotmányos biztosítékok kiépítését a kormány felelősségén, a parlamentarizmuson, a fokozott nyilvánosságon, a sajtószabadság érvényesíté-

sén keresztül, a szabadságjogok gyarapítása, az egykori rendi előjogok kiterjesztése útján tervezték. Ezzel a magyar liberálisok képviselték „a közösségi és egyéni önrendelkezés, az emberi méltóság általánossá tétele távlatát éppúgy, mint a múlt vállalható és vállalandó hagyományait végiggondolt, gyakorlatias és taktikusan adagolt programjukban”.²⁵⁶ Szekfű Gyulával szemben, aki szerint „a politikai liberalizmus nálunk is, mint másutt, elsősorban közhangulat volt, az érzékek szülötte, mely elvekkel és az adott politikai viszonyok részleteivel, pozitív reformokkal édeskeveset törődött”.²⁵⁷ Dénes Iván Zoltán a másik végletet képviseli. Ő úgy véli, hogy „a magyar politikai gondolkodás hagyományai közül a magyar liberálisok a valósággal számot vető lényeglátók vonalához kapcsolódtak, míg a konzervatívok reálpolitika címén a hatalomhoz való ragaszkodás kényszerét azzal azonosulva belsővé tették, és ezért mind a realitásérzéklet, mind a lényeglátást elvetők és elvesztők áramlatához tartoztak”.²⁵⁸ Úgy gondolom, mindkét állítás igaz bizonyos értelemben. Tekintettel arra, hogy a hazai liberálisok a Habsburg-ellenes mozgalmak hagyományaihoz kapcsolódtak, követeléseiket az udvarellenesség, a sérelmi ellenzékiesség döntően befolyásolta,²⁵⁹ így a magyar valóság egy mindenkit foglalkoztató szelvényének képviselőt tudhatták magukénak. Hiba lenne az ebben megnyilvánuló realitást tagadni. Ugyanakkor azonban a függetlenségi követeléseken túl a magyar szabadelvűek számos irreálisnak tűnő célkitűzést is felkaroltak. Ezek nem is annyira a programokban megfogalmazódó jelszavakban érhetők tetten, hanem az azok mögött meghúzódó, az elveket valóra váltó cselekvési elképzelésekben. Így például a feudális kiváltságok kiterjesztésével elérendő jogegyenlőség optimális esetben megvalósíthatónak látszott. Elvi szinten mindenképpen, a konkrét realizálást illetően azonban kevésbé. Gondolok példának okáért az 1843/44. évi országgyűlés büntető perjogi kódex tervezetére, melyet liberális szerkesztői, akiket a konzervatív politikusok egyszerűen nem tudtak meggátolni tervük keresztülvitelében, egy valóban modern, európai színvonalú perjogi plánumot tettek le a diéta elé. Egy olyan nagyszerű elaborátumot, mely feltétlenül megállta volna helyét a polgárosult Európában, de semmi esetre sem a feudális Magyarországon. A legkorszerűbb polgári tervezeteket és büntető törvénykönyveket vették alapul, a legfejlettebb nyugati államok társadalomszervező elveit tekintették példának. S készítettek ennek alapján egy fejlett polgári eszméket tükröző eljárásjogi tervezetet egy olyan országban, ahol a perek még a feudális-rendi eljárás szellemében zajlottak, ahol a konzervatív hajlamú nemesség kezében összpontosult a bírói hatalom, ahol a szabadságnak semmiféle értéke nem

²⁵⁶ DÉNES 1984, 276.

²⁵⁷ SZEKFÜ Gyula: *A három nemzedék, és ami utána következik*. Budapest, 1934. Egyetemi Nyomda. 96.

²⁵⁸ DÉNES 1984, 276.

²⁵⁹ DÉNES 1984, 21.

volt.²⁶⁰ S hitték, hogy a korábbiakhoz képest ugyan radikalizálódó, de mégiscsak hagyományosan nemesi diéta ezt a társadalomidegen törvénytervezetet el fogja fogadni, s az a magyar joggyakorlatban ilyen úton bevezethető lesz. Mint ismeretes, nem így történt. A realitások rációfoltak az illúziókra.²⁶¹ A büntetés-végrehajtásban teendő változtatások értékelésénél nem lehet szó nélkül hagyni ezen jelenséget, hiszen a fogházjavítás terrénuma éppen úgy az illúziók és a realitások sajátos keveréke lett, mint a reformkor jó néhány törekvése. Ami természetesen sem a reformkori szabadelvű nemzedék dicsőségét nem csorbítja jottányit sem, de a reformkori küzdelmek összességében pozitív értékelését sem rontja el.

51. A MAGYAR FOGHÁZJAVÍTÓ MOZGALOM. Ha lajstromot állítanánk össze azokról a követelésekről (és eredményekről), melyek kizárólag a liberális irányzat követelése közé tartoznak, minden kétséget kizáróan rajta lenne a fogházjavítás ügye is. A börtönügy megváltoztatását felkarolók indíttatása majdnem tisztán eszmei. Az országban nincsenek bűnügyi statisztikák,²⁶² leszámítva a Helytartótanács bizonyos nyilvántartásait a súlyosabb ügyekben,²⁶³ s különösképpen nincsenek kimutatások a börtön hatékonyságáról. Mit sem lehet tudni a tömlöc szerepéről, a visszaesésről, a javítással kapcsolatban. A későbbi börtönügyi munkák megállapításai logikus következtetések és a szakirodalom megállapításainak átvételéből születtek. Azon a feudális Magyarországon, ahol mindenki az országgyűlési küzdelmekre figyelt, ahol a Habsburgokhoz fűződő évszázados viszony átalakítása volt a beszéd- és vitatéma, ahol tradicionális intézményeket bombázott a radikális ellenzék (olyanokat, mint az ősiség, az örökös jobbágyosság vagy a nemesi adómentesség), ahol Széchenyi a *Hiteket* adta közre, vajmi kevés érdeklődésre számíthatott a börtönügy. Önmagában semmi sem indokolta, hogy bárki is odafigyeljen a tömlöcbe dugott gonosztevők sorsára, különösképpen életkörülményeikre. S a börtönügy végül is valóban nem „belsőről”, a szakma felől, a büntető jogtudomány irányából kapta az impulzust, hanem külső forrásokból, a politika szférájából.

„...csak akkor lehet valamely művelt közönség bármely tagja felett akarata ellenére is jogosan hatalmat gyakorolni, ha ez által valami bajtól kiméltetnek meg.”²⁶⁴ John Stuart Millnek ez a mondata híven tükrözi vissza a szabadelvűség személyre bontott követelésének lényegét. „A liberalizmus az egyéniségnek

²⁶⁰ Az 1840. évi 5. törvénycikkely által a büntető törvénykönyvvel válhatatlan kapcsolatban lévő büntető és javító rendszer behozása iránt kimerítő véleményadás végett kiküldött országos választmány jelentése 8. A büntető eljárásról. Pest, 1843. Heckenast.

²⁶¹ *Anyaggyűjtemény 1843*, IV. 183.

²⁶² PULSZKY–TAUFFER 1867, 268.

²⁶³ HAJDU 1985, 9.

²⁶⁴ MILL 1867, 18.

abszolút szabadságát és önállóságát hirdette, vallási, állami és társadalmi vonatkozásban egyaránt... az egyén szabadságából következik a szabadságjogok egész rendszere: a személyes szabadság, mely a feudalizmus, a rendiség és a jobbágság utolsó maradványait is megsemmisíti...”²⁶⁵ A személyes szabadság egyik legsúlyosabb, állam által elkövethető sérelme a büntetőeljárás alá vonás, a személyes szabadságtól megfosztás, a vizsgálati fogságba helyezés vagy ítélet alapján történő büntetés-végrehajtás. De még itt sem mondhat le a szabadelvű az emberi méltóság védelméről, a humanizmus valamiféle, természetesen korlátozott megóvásáról és gyakorlásáról. Nem mellőzheti tehát a büntetőjog, a büntető perjog és a büntetés-végrehajtási gyakorlat feudális rendszerének felülvizsgálását a revíziójának követelését sem. Ez egyben a polgárosodásért, az abszolút hatalom ellen küzdő liberális erők bizonyos fokú védelmét is jelentheti, hiszen a büntetőbírói hatalom és a kivégzőhelyek, tömlöcök az abszolutizmus legdirektebb eszközei (s ily módon jelképei is). A szabadelvűeket tehát eszmeileg is, gyakorlatilag is ösztönzi a fellépésre. Az elmondottakat kiegészíti az a nem lebecsülendő, fentebb már említett jelenség is, hogy a liberalizmus a romantikával karöltve hódította meg Európa ifjúságát. A lobogó érzelmek táplálására kevés olyan intézmény kínálta magát, mint a feudális tömlöc. A föld alatti búzós vermek, a csontvázzá aszott, járványoktól legyengített rabok látványa, a börtön kreálta emberi roncok elrettentésül szolgáló sétáltatása és nyilvános megverettetése súlyos érvekké váltak a liberális politikusok argumentálásában. Nyugat-Európában csakúgy, mint hazánkban a szabadságot és emberi méltóságot zászlajukra tűző szabadelvűek egyik célpontja a tömlöc lett.

„Vagy devalválni kell a jogot, vagy fölemelni a kötelességet. Én jogaimból engedni nem akarok, hanem részesülni akarok a kötelességekben... az egységes büntetőjog kialakulásának feltétele a jogegyenlőség.” „Mi azon nagy áldozat, mit jelen pillanatban a nemességtől kívánunk? Az: hogy büntető tekintetben kiváltsággal ne bírjon, hogy ő, ki a törvényeket maga alkotta, álljon ezen törvények alatt, melyeket alkotott, hogy nemesi kiváltsága ne legyen egyszersmind kiváltság arra, hogy gonosz tetteket követhessen el, hogy a bűnt büntetés épen ne, vagy későn érje”²⁶⁶ – szögezte le Eötvös József reformkori programnyilatkozatában. Nem véletlen ennek fényében, hogy a nemesekre is kiterjesztett, általános büntetési rendszer gondolata a polgári átalakulást előkészítő általános polémia részévé tette a börtönügyi kérdések kifejtését is. A feudális tömlöc a jogegyenlőség egyik jelképe lett, a börtönügy modernizálása pedig a polgárosodás felé tett lépést. Ugyanakkor a börtönrendszer kifejtése a büntetőjogi kodifikáció egyre égetőbbé váló kérdésének alfáját is képezte.

²⁶⁵ HÓMAN–SZEKFÜ 5. 1943, 307.

²⁶⁶ EÖTVÖS 1886, 202.

A börtönügyi tudományosság hazai kibontakozása a harmincas évtized közepére-végére tehető. A szakirodalom a fogházjavítók úttörőjének Bölöni Farkas Sándort tartja, aki bár nem beavatott szakemberként jegyezte le gondolatait (teológiai s bölcséleti képzés után kétesztendő jogi tanfolyamot végzett, de jogi ismereteit csak mint kormányiszéki írnok kamatoztatta: a büntetőjoggal, börtönüggyel közelebbi kapcsolatba került).²⁶⁷ Észak-amerikai útjának naplóját tette közkinccsé, melynek néhány fejezetében megemlékezett az általa meglátogatott amerikai fegyintézetek állapotáról is. Mint írta, eközben „azon kínzó állapotba voltam téve, hogy vagy tudatlannak maradjak Hazám dolgairól, vagy hazudjak, vagy piruljak egy Amerikai előtt”.²⁶⁸

Ez a szembesülés az első felvillanása annak a „tűzijátéknak”, melyet a magyar fogházjavítók rendeztek nem egészen tíz esztendő alatt, melynek eredményeként úgy lett hazánkban a fogházak állapota és a fogházjavítás s kibontakozhatott a börtönügyi tudományosság.

52. A MAGYAR BÖRTÖNÜGYI TUDOMÁNYOSSÁG A REFORMKORBAN. A börtönügyi szakirodalom magyarországi kezdetei két irányban bontakoztak ki. Néhány mű a nyugat-európai és észak-amerikai börtönrendszerek és fegyintézetek tanulmányozásából eredő tapasztalatokat szűrte le. Ezek a munkák azonban a tünetek jelzésén alig jutottak túl. Amikor szerzőik szembesültek a modern börtönkonceptiók és gyakorlat ismeretében a magyar viszonyokkal, alig voltak képesek többet adni, mint az elrettentő kép reprodukcióját. Azok, akik a reformmozgalom politikai áramlataihoz kapcsolódva, a liberalizmus felől szemlélték a problémát, továbbjutottak. Balla, Eötvös, Lukács, s később Szemere már megoldásokat kerestek, kivezető utak után kutattak.

Bölöni Farkas Sándor munkájában²⁶⁹ ismertette az amerikai büntetési rendszer humanizálásának lépcsőit, kiemelte a fejlődés tendenciáját: hogyan váltak a testi büntetések a múlt emlékeivé, s hogyan lépett helyükbe a rabmunkáltatás, a foglyok dolgoztatása. Szólt a büntetés hatékonysága körüli tudományos polémiairól, az Amerikában küzdő emberbaráti mozgalmakról, s végül arról, hová vezetett a vita: a kialakult börtönrendszerekről, a pennsylvaniai és az auburni rezsimekről. Leírta a fegyházakban tapasztalt viszonyokat, lelkesedve ismertette a foglyok ellátását, a tisztaságot, az egészségügyi gondozást, a bő étkeztetést, modern építkezések jellemzőit, beszámolt a béklyó és a testi büntetések teljes felszámolásáról, a nevelésnek a végrehajtási rendszer középpontjába helyezéséről. Véleménye szerint a bűnözők megváltoztatásának záloga az elszigetelés, a munkáltatás, a magányos elmélkedés biztosítása és a lelki gondo-

²⁶⁷ TARDY 1986, 196.

²⁶⁸ BÖLÖNI 1834, 62.

²⁶⁹ BÖLÖNI 1834, Cluj 1935, 62.

zás. Utazónk röstellkedve emlékezett arra is, hogy a büntetés-végrehajtási intézetekben tett látogatásai során az amerikai szakemberek élénken érdeklődtek a magyar viszonyok után „...ők is nagy kíváncsisággal óhajták volna hallani... fogházaink mely rendszeren alapulnak? S mely nevezetesebb intézeteink, az emberiség ’s nemzeti művelődés előmozdítására?...” S nem hogy megnevezni nem tudott ilyen intézetet, de borzongva kellett magában felidéznie a hazai tömlöcök képét. „Nálunk a fegyházak a megromlott erkölcsök szemétházai.”²⁷⁰

Szemere Bertalan Európa nyugatára utazva élt meg Bölöni Farkaséhoz hasonló megrázkódtatásokat. Jóllehet a kontrasztok nem voltak olyan élesek, ő mégis elkeseredetten szólt tömlöceinkről.²⁷¹ 1837-es útja alkalmával volt módja megtekinteni a kontinens legkorszerűbb büntetés-végrehajtási intézeteit. Megfordult Párizs, London, Edinburg, Glasgow fegyházaiban, járt a korszerű porosz fegyintézetekben. Bár börtönügyi élményeinek leírása, büntetés-végrehajtást illető fejtegetései a kétkötetes mű elenyésző részét képezik, a fogházjavítás hívei és a börtönügyi tudományosság kutatói mindmáig fő forrásuknak tekintik a munkát. Aki kézbe veszi a kötetet, pontos, alkalmanként statisztikai adatokkal is megtűzdelt tényképet, élethű leírást kap Szemerétől. Poroszországi utazásai idején leginkább „az erkölcsileg elfajult gyermekek intézete” ragadta meg a figyelmét. A magánalapítású intézet kettős funkcióval működött: javítóintézetként a 6-16 éves „vásott” gyermekek részére, fenytőházként azon bűncselekményért elítélt fiatakorúak számára. Olyan fiatakorúakat zártak ide, akiket egyébként fegyházba, börtönbe kellett volna utalni, de ide kerültek, „hogy a fegyházakban a megrögzött gonoszok által el ne rontassanak”.²⁷² A fiatakorú elítéltek ilyen elkülönítése mellett elismerőleg szólt az intézetet vezérlő alapelvről: a javíthatóságba vetett hitről, a fő célról, a bentlakók átneveléséről. A körülbelül három évig itt tartott gyermekek és serdültek napi négyórás tanulás és hatórás munkavégzés mellett elsajátíthatták a műveltség alapelemeit, s szabadulásuk után szakmát is kaptak kezükbe. „Ily intézet státusszerűség”²⁷³ – szögezte le a szerző.

Párizsban kilenc tömlöcöt és két „táplakot” (hospice-t, szegényházat) látogatott meg, s a látottak alapján tipizálta az intézeteket. A terminológiával bajban volt: a magyar javítóház, fegyencek dolgozóháza, fog- és fegyház, árestum, tömlöc szavak között nem igen talált megfelelő elbeszéléséhez: a magyar börtönügyi terminológia kialakulatlansága folytán szinte szinonimaként váltogatta ezeket. Azt mindenesetre lelkesen üdvözölte, hogy vannak olyan intézetek (a vádlottak házai), „melyekben a még el nem ítéltet tartatnak, s újabb törvények által nem tömlöcznek, mert ez becstelenítő név, hanem csak »házaknak« ne-

²⁷⁰ BÖLÖNI 1834, 61.

²⁷¹ SZEMERE Bertalan: *Utazás külföldön*. I–II. Budapest, 1840. A Magyar kir. Egyetem Betűivel

²⁷² SZEMERE 1840, I. 73.

²⁷³ SZEMERE 1840, I. 75.

veztetnek”.²⁷⁴ A Maison de depot, a Maison d’arrêt és a Maison de justice az ún. „fenyítéki” fogházaknak volt egyik csoportja. Másikba az elmarasztaltak börtönei soroltattak, a Roquette utcai gyermekintézmény, a Saint-Lazarre a nők és a Sainte-Pélagie a férfiak számára. Franciaország fővárosában nagyobb fegyelmet szentelt azonban az általa „polgári” fogházaknak nevezett intézményeknek, az „adósok börtönének”, az „apai fenyítéket szenvedőknek” házának és az örültek házának. (A kor szelleme: Szemere is gondolkodás nélkül tudomásul vette, hogy a fogházak kategóriájába tartoznak a tébolyodottakat őrző építmények.)

Szemere Anglia több városában megfordult. Itt is, akárcsak később, Magyarországon, kihasználta a disszonanciát a gyakorlat régiói között: romantikus hevívellettel festette le London őrizetescinek tömlöcét,²⁷⁵ kiváló kontraszteszközként a modern intézetekkel szemben. Bizonytalan eredetű statisztikát közölt az ítélet előtt letartóztatottak s a végül is bűnösnek találtak arányszámairól, mintegy alátámasztandó, mennyire fontos a gyanúsítottak emberséges körülmények közötti fogva tartása. Eszerint 1837-es adatok után (az előző évre megadva) a valóban elítélt előzetes fogvatartottak számarányai az alábbiak szerint alakultak volna: Egyesült Államok: 80%; Anglia 20%; Franciaország 55%; Magyarország 90%

„...Barátom, megborzadtál-e e szörnyű képtől? Örülök, ha igen. De tévedsz, ha eredetijét Angliában keresed: nézd magad’ körül, s megismered, hogy én itt a magyarországi tömlöczöket rajzolám” – kesereg a londoni tömlöcviszonyok láttán.²⁷⁶ Ugyanakkor Newgate, Westminster, Bridewell, Millbank és Coldbath-fields elismerését váltotta ki. Lelkesedett a modern rezsimmelvéért, a deklarált magányrendszerért; elismerve azt, hogy egyikben sem képesek a bűnözés túltermelése miatt a tökéletes elkülönítést alkalmazni, de még így is a legcélravezetőbbként jegyzi le e szisztémát. Minthogy a feszített létszám miatt a hallgató- és magányrendszer alkalmazásának keveredésével találkozott, áttételesen így tudott az auburni rezsimről is beszámolni olvasóinak, annak minden előnyével és hátrányával egyetemben.²⁷⁷ Végül személyesen tapasztalhatta a híres, 1797-ben épült, Bentham-féle edinburghi börtön hangulatát melyben a cellák egy félköríves épületben találhatók, s a Glasgow melletti modern börtönt, melyben véleménye szerint egész Angliában egyedül valósul meg a maga tisztaságában a pennsylvaniani rendszer.²⁷⁸

Tóth Lőrinc neve nem a reformkorban vált igazán ismertté. Első tanulmányait publikálta ekkor, a pennsylvaniani rendszer híveként, a felépült „minta-börtönök” kritikusaként. Anglia intézeteit meglátogatva, keserűen számolt be

²⁷⁴ SZEMERE 1840, I. 259.

²⁷⁵ SZEMERE 1840, II. 68.

²⁷⁶ SZEMERE 1840, II. 69.

²⁷⁷ SZEMERE 1840, II. 87.

²⁷⁸ SZEMERE 1840, II. 173.

a coldbats-fieldsi fegyház kapcsán az auburni megoldásról. „Fáj ennyi erőt siker nélkül elvesztegetve látni...” majd heves kirohanást intézett a hallgató rezsim ellen. „Ki keresne ott gyökeres javítást, hol korbáccsal ’s koplaltatással tartatik fenn a’ házi fegy?” A magánzárkás börtön hatékonyságát is a jó építkezéshez köti, mondván, „hol az épület nem czélszerű, s nem egészséges fekvésű... sötét melancholia lep el a foglyok lelkét”.²⁷⁹ Gorove István a linzi fogházról tett közzé leíró jellegű beszámolót, ahol 20-25 fő dolgozott együtt, s sétált a legteljesebb némaságban. A hálótermek is ugyanekkora csoportokra voltak méretezve. Nem foglalt igazán állást a börtönrendszerek vitájában, csupán sajnálkozott az elítéltek kiszolgáltatott helyzetén.

Szemere Bertalant annyira megragadta a nyugat-európai börtönügyi mozgalom forrongása, az egész kontinenst jellemző kísérletező hangulat, hogy európai körútjáról való hazatérte után nem sokkal (még útleírásának publikálását is megelőzően) közzétett egy fogházjavító alpművet.²⁸⁰ Vizsgálódásának centrumában az európai börtönpolémia két rendszerének elemzése, a pennsylvaniai és az auburni rezsim értékelése áll. Félreérthetetlenül a magányos megoldás mellett tette le a voksot. A hallgató rendszer ugyanis „hallgatást parancsol, de a’ lelkeket elkülöníteni nem tudja, és így a’ társulás ’s megismerés veszedelmétől a’ lelkeket megvédeni nem tudja.”²⁸¹ Szerinte amellet, hogy az elkülönítés egyszerűen lehetetlen, nincs mód az egyenletes színvonal biztosítására (a fegyelmeltartás függ ti. fegyőrtől s intézettől egyaránt); szükséges a testi fenyítés, a korbácsolás, mert mással nem (persze ezzel sem igazán) nem lehet megfékezni az együttdolgozó fegyenceket. Ha ugyanis egy őrizetbe vett gyanúsítottól utóbb kiderül, hogy ártatlan, sokkal nehezebb az auburni szisztéma szerinti rehabilitáció, mert ez mindenképpen súlyos büntetés alá vonásnak tekinthető. Az elkülönítésnél, hol csupán cellában őrzik a foglyot, a megalázás kevésbé érzékelhető.²⁸²

Az általa ideálisnak tartott börtönök építészeti kérdéseiről éppen úgy értekezett, mint a kialakítandó igazgatási viszonyokról vagy a börtön fenntartási költségeiről. Millbank és Pittsburgh tapasztalatai nyomán cáfolva látja a félkör vagy kör alakú, ún. rotunda rendszerű intézetekre vonatkozó elképzeléseket, s helyette a „küllő-alakút” javasolja. „A’ tömlöczhelynek megválasztásában ügyelni kell, hogy fekvése egészséges és száraz legyen” – javasolja. A személyzet vonatkozásában optimista: szerinte sokkal könnyebben, kisebb létszámmal megoldható, mint az auburni rendszernél. Ő a tömlöckormányzót („várnagy”) a megyei közgyűléssel választatná, s mindaddig hivatalban tartatná, míg megfe-

²⁷⁹ TÓTH L.: Angol börtönök ’s a’ pentonvillei mintafogház. *Athenaeum* 1843. II. 1.

²⁸⁰ SZEMERE Bertalan: *Terve egy építendő javító-fogháznak a magány rendszer elvei szerint*. Kassa, 1838. Werfer Károly Könyvnyomó Intézetében

²⁸¹ SZEMERE 1838, 27.

²⁸² SZEMERE 1838, 56.

lel az elvárásoknak. Ugyancsak a közgyűlés választaná a háromtagú, „tömlöcz-bírálok” bizottságát, kik a várnagy felett is ellenőrzést gyakorolnának. A teljes személyzetet, saját felelősségére az intézet igazgatója foglalkoztatná. Indítványozza rabsegélyező egyesület felállítását is. A börtönépítési költségeket önkéntes adakozás vagy vármegyei adókiivetés formájában a nemesség viselné, a fenntartási kiadásokat – s itt Cherry-hill példáját idézi – a vállalkozóknak kiadott rabmunka fedezné.

Szemere egy későbbi művében ismét szólt a magányrendszer mellett.²⁸³ A büntetési teóriák elemzése és kritikája során eljutott egy olyan tézis felállításáig, mely elutasította a haszonra, érdekre, az abszolút igazságra alapozott gondolkodást. A büntetés nézete szerint azért szükséges, hogy jótékony hatást fejtsen ki: tanítson, neveljen, félelem és elrettentés eszközeivel visszatartson, továbbá elégtétel érzetét biztosítsa az igazság diadalra jutása felett.²⁸⁴ Ezzel a koncepcióval az akkor ismert büntetési elméletek közül egyedül a philadelphiai módszer fért össze.²⁸⁵

Szemere javítófogházra vonatkozó művét több támadás érte. A legdurvább kritika Kossuth Lajostól származott, aki a *Pesti Hírlap* hasábjain a tervet olyanak minősítette, mint amelyek nem vette figyelembe a speciális magyar viszonyokat, s egyenesen arra szólította fel a szerzőt: készítsen új plánomot.²⁸⁶ Eötvös József és Lukács Móric a munka alap gondolatával szállt vitába: ők az auburni rendszerre szavaztak.²⁸⁷ Balla Károly a könyv egyes megállapításait vitatta, s főként túl elméleti megközelítését kifogásolta. Mindezek ellenére a könyv a magyar börtönügyi szakirodalom alapvető munkájává vált.

Balla Károly a szabadságvesztés-büntetések átalakításáról, javításáról szóló munkáját mint Pest megyei kapitány tette közzé.²⁸⁸ Funkciójából következően ő nem a nyugati példákból, hanem a hazai gyakorlatból indult ki, indítványait a praxisban tapasztaltakkal kapcsolatban terjesztette elő. Alapelvként szögezte le, hogy „A’ büntörvények czélszerűségétől függ a’ polgári személyek ’s vagyonok bátorsága, de a’ büntetési eszközök minőségétől a’ büntetések sikere.”²⁸⁹ Ezzel az egész büntetőjog centrumába magát a büntetés-végrehajtást állította. Ő is – mint korábban minden büntetőjog fölött elmélkedő szakember – a büntetés elméleti behatárolásától indul el, s a „büntetésmódok” gyakorlatának ismertetése után kanyarodik végül a szabadságvesztés-büntetéshez. Előbb

²⁸³ SZEMERE Bertalan: *A büntetésről ’s különösbbe a halálbüntetésről*. Koszorúzott pályamunka. Budán 1841. A’ Magyar kir. Egyetem’ betűível. (Törvénytudományi pályamunkák. Kiadja a Magyar Tudós Társaság).

²⁸⁴ SZEMERE 1841, 25.

²⁸⁵ SZEMERE 1841, 92.

²⁸⁶ Fogházjavítás. *Pesti Hírlap* 1842. augusztus 14.

²⁸⁷ EÖTVÖS-LUKÁCS 1842.

²⁸⁸ BALLA Károly: *Vélemény A’ büntetésmód javítása iránt*. Pest, 1841. Trattner-Károlyi betűíjével

²⁸⁹ BALLA 1841, VI.

a javító rendszerek két irányáról mond véleményt. Az auburni szisztémát már csak a fegyelmezés testi eszközei miatt is elutasítja. (Könyvében a botbüntetés ellen éles támadást intézett.) „...a’ botot eltörlé a törvény, mintegy surrogátumul a’ felvigyázók kezeibe korbács adatot, és pedig teljes hatalommal, hogy a’ nem engedelmeskedőket addig vág hassák, míg szükségesnek látják...”²⁹⁰ Nem fogy azonban csudálkozásom, hogy minden tudósok a’ helyett, hogy az auburni büntetésmódot, mely első tekintetre is czélszerűtlennek ’s megvetendőnek tűnik fel, miként tudhatták össze hasonlítani!²⁹¹ – holott amaz az ügyetlen kezdésnek következménye midőn emez a’ következmények javítása. Azonban most mégis e’ kétféle büntetésmód rostálgatásával foglalkodnak minden tudósok, kik a’ büntetésmódok czélszerűbségét akarnák érteni, és másokkal értetni.”²⁹² Ahogy írja: a büntetés alapja az óvás és orvoslás, vagyis a bosszulás, fenyegetés, kárpótlás (ti. kártérítés), megelőzés és javítás. „...igen is a’ javítás czélszerű eszközlése a’ büntetés egyik fő feladata.”²⁹³ A czélszerű büntetés sajátja, hogy elkülöníti a büntetéseket egymástól, szenvedtetni azokat (de nem testsanyargatással), s a megjavulás reményében jutalmazza pozitív magatartásukat. Ezeket szerinte a szabadságvesztés-büntetéssel lehet leginkább elérni, így annak lényege az elzárás és a munka. Mindenképpen szükségesnek tartja a rabok osztályozását (ez nála az előzetesen letartóztatottak [„letartóztatásiak”] és az elítéltek [„bűnhődésiek”] szétválasztását jelenti). Előbbiek számára letartóztatóházakat, a gonosztevőknek pedig bűnhődési házakat létesíttetne. Elengedhetetlennek tartja a rabok lelki nevelését, írástudásra és számolásra oktatását, valamint képzését valamely mesterségre.

Balla Károly a büntetés-végrehajtási intézeteknek több modelljét képzei el. Kell szerinte a gonosztevők számára a börtön. Elkülönítendőnek, s privilegizált ellátásban részesítendőnek véli a művelt, gazdagabb osztályból bekerült rabokat: ezeket jobb körülmények közé, ún. fogházba tenné. Ide osztaná be azokat is, „kiket a’ bíró igen kétes körülmények miatt bűnösöknek nem nevezhet ugyan, de szabadon sem hagyhatván, kénytelen letartóztatni” (!) (Íme a biztonsági intézkedések egy korai megfogalmazása.) Végül a csavargókat „közbéresként” összefogdosatná, s dologházakba záratná.²⁹⁴

Szerzőnk Szemeréhez hasonlóan küszködik a terminológiai hiányosságokkal. Indítványoz bizonyos szóhasználatot, „Mind ezt csak tervezethez képest hozom föl, várván jobb értelemadást”. Így az elítéltek két csoportját választja szét: a bűnösöket (rabokat, kik a börtönben – carcerben – záratnak el) és

²⁹⁰ BALLA 1841, 11.

²⁹¹ E helyütt Balla nyilván Eötvös József 1838-ban megjelent művére céloz, melynek szerzője az auburni rendszer mellett érvelt.

²⁹² BALLA 1841, 13.

²⁹³ BALLA 1841, 19.

²⁹⁴ BALLA 1841, 68. skk.

a vétkeseket („hiányosokat”, kik mint foglyok, a fogházba kerülnének). Az építési tekintetben elutasította Bentham panoptikumos építési modelljét (úgy a kör, mint a küllő alakút), s helyette javasolja saját tervét, mely „sem angol, sem észak-amerikai mintára nem készült, s’ ez a’ legegyszerűbb magyar terv”.²⁹⁵ Plánumban ötemeletes, 45 cellányi hosszú, téglalap alapú épület szerepel. Ilyenből törvényhatósági és kerületi börtönök föllállítását indítványozza. Költségfedezésre részben minden állampolgárra, törvény által kivetendő adót tervez, részben lottériajátékot, melynek bevételét lehet ily célra fordítani. Figyelemre méltó, hogy terve szerint lenne egy szabadulás utáni segélyezéssel foglalkozó központi bank is.

Balla hangnemét egyaránt befolyásolja a gyakorlati tapasztalat és a szenvedélyes elkötelezettség. Néha romantikus lobogása túlzásokra ragadja, néha földhözragadt érveléssel próbálkozik. Műve alapmunka.

A korszak harmadik meghatározó börtönügyi szerzője báró Eötvös József, aki hírlapi vitacikkein és országgyűlési beszédein túl két komoly könyvet publikált a fogházjavítás dolgában. Az elsőt egyedül jegyezte,²⁹⁶ a másikat társszerzővel készítette: Lukács Móriccal.²⁹⁷ 1838-as műve a humánus nagy alkotása, az emberhez méltó büntetés szózata. Stílárís kívánnivalót nem hagy maga után, sodró lendületű, a szakirodalmat pontosan tükröző, egy nagy gondolkodó meggyőződését híven kifejező mű. Eötvös is a kritikai utat választotta, a fennálló rendszertől közelített a kívánatos felé. „Institúcióink nagyobb része a’ közép-kor szüleményei, valamint azokat a’ homályos hajdan szükségétől, vagy egyes indulatok-, ’s szenvedélyektől vezéreltetve alkotá, úgy hagyták azt a következő századok, ’s úgy bírjuk mi.”²⁹⁸ A hazai tömlöcök állapotának vázlatát után részletesen indokolja a gyanúsítottként letartóztatottak (szerinte kb. 40%-ban ártatlan) tömegeinek és az elítéltek egy börtönben tartásának helytelenségét. Magáról a büntetés-végrehajtási intézetről szólva rendkívül vehemensen támadja azokat, akiket a fogházjavítás eszméjéhez a romantikus felbuzdulás, a hirtelen hevület vezetett el. Szerinte hűvös és emberséges megfontolás kell a fogházjavításhoz. Nem a tüneteket, „a’ lánczok terhességét”, „a börtön homályosságát”, „a magány szörnyeit”, „az étkek durvaságát” kell orvosolni, hanem a gyökereknél keresni a megoldást: az egész rendszert megváltoztatni! A szisztémát illetően a hallgató rendszert pártolja. Börtönöket sorol Amerikában, ahol már – szerinte – megbukott a pennsylvaniai elgondolás, hivatkozik a magánzárkás börtönök hatalmas építési költségeire. Az el nem ítélt őrizetesekre – nagyjából Balla véleményével egyező meggyőződésből – ajánlja csak a magánrendszert,

²⁹⁵ BALLA 1841, 135.

²⁹⁶ EÖTVÖS József: *Vélemény a fogházjavítás ügyében, Ns. Borsod vármegye’ ebbeli küldöttségéhez.* Pest, 1838. Heckenast

²⁹⁷ EÖTVÖS–LUKÁCS 1842.

²⁹⁸ EÖTVÖS 1838, 4.

„különbön egészen az auburnira szavazok, meg lévén győződve, hogy az, nem csak mert építési költségei csekélyebbek, a' rabok' szerzeménye pedig, melly nagy részint tartásukra fordíttatik, nagyobb, már olcsósága végett ajánlhatóbb, de hogy az egyszersmind hazánkra nézve sokkal célirányosabb, minthogy helyéléshez szokott pásztoraink, kik nagy részt tömlöczeinket töltik, a kényszerített munkában nagyobb büntetést találандanak, mint a' philadelphiai magányban, mellyet ha bár Isten szabad ege alatt, régen megszoktak...”²⁹⁹ Amúgy is sokat ad a népi tulajdonságokra. Amikor például a célirányos börtönbüntetésről értekezik, eleve abból a tételezésből indul ki, hogy a magyar nép körében a tolvaj-rabló-betyárkodó erőszak népszerű, s így a börtönbe kerülőket a nép oldaláról megvetés nem illeti, kiállása csak nagyobb tekintélyt szerez neki. Ezért a fogva tartásba olyan „becsületét megbicsaklító” tényezőket kell beépíteni, melyek letörlik a tekintélyt, úgy mint: koplaltatás, leborotvált bajusz, rabruha, asszonyi munka végeztetése.

Döntőnek tartja a büntetés hatékonyságának biztosításánál az építészeti szempontok érvényesítését. Két követelményt támaszt: az épület eleve börtönnek épüljön (tehát a nálunk gyakorlott átalakítást nem tartja célravezetőnek; nem lehet erődökből, zárdákból jól fegyházat alakítani), s emellett legyen a Bentham-féle panoptikus elképzelés valamilyen változata. A rabtartás nézete szerint nem lehet jobb, mint a szegény béres életnívója, de ugyanakkor az élelemkorlátozás nem vezethet testi veszedelemre sem. Szükségesnek tartja a szabadság mellett más „anyag gyönyörűségektől” való megfosztást, így italtól, bizonyos ételektől, kényelemtől stb. Ezek a megvonások mintegy „keményítik” a büntetést. Eötvösnél is tükröződik a kor véleménye: önmagában a bezárást nem tekintik elég súlyos büntetésnek a testi fenyítések helyett.

A börtön jó működésének, a szabadságvesztés-büntetés hatékonyságának feltétele Eötvös rendszerében a tisztességes ellátás egyfelől, a munkáltatás más oldalról. A munkáltatásban a javításhoz vezető eszközt látja, s a börtönbüntetés egyik célját is ekként jelöli meg.

Tisztában van azzal, hogy a börtönépítkezések horribilis anyagi befektetéseket igényelnek; ezt pedig a nemesség még a vármegyei fogházra sem fogja áldozni – véli. Így azt javasolja, hogy egyelőre a súlyos gonosztevőket hagyják régi körülményeik között, s csak a megjavíthatók számára építsenek modern szellemű végrehajtási intézeteket.³⁰⁰ A rabok osztályozását a genfi kísérletek után megoldhatónak tartja, mert ő ellene van a bíró általi kategorizálásának. Szerinte a bíró a tettet képes megítélni, amit elkövettek, a személyiség kivizsgálására nincs elegendő lehetősége. A hosszú börtönévek alatt azonban min-

²⁹⁹ EÖTVÖS 1838, 26.

³⁰⁰ EÖTVÖS 1838, 29.

denki jelleme és romlottsága megmutatkozik.³⁰¹ A költségek fedezésére pedig ajánlja az egyébként már itt-ott bevált bérbeadási: a vállalkozók a bérbe vett munka egy részének fejében szervezzék meg a rabellátást.

A Lukács Móriccral együtt publikált munka lényegében e könyvecske bővebben illusztrált és magyarázott változata. Ebben is a hallgató rendszert tartják „a’ legcélszerűbb börtön”-nek.³⁰² Ugyancsak a benthami építkezést ajánlják bevezetésre, s hasonlóképpen vélik: a büntetés célja az elítéltre nézve a „repressio és javítás”.³⁰³ Amit részletesebben jellemeznek, az a képzeletbeli börtönigazgatás számos momentuma, úgy a belső kormányzás, mint a börtönállapotok, melyre az egészséges helyzet jellemző (tisztaság, fürdő, sétálóudvarok).

Ahogy 1838-ban, 1841-ben is gondolt Eötvös a szabadulás utáni rabra: esélyeket kell adni neki a tisztességes élethez; a lelki oktatásban részesült, munkával „ellátott” rabot pénzzel is el kell látni.³⁰⁴

Lukács Móricz aki így módon, Eötvös József oldalán a reformkor egyik legnagyobb hatású börtönügyi munkáját írta meg, egyéb műveiben kevésbé foglalkozott a szabadságvesztés-büntetéssel. Mint az augsburgi *Allgemeine Zeitung* magyarországi tudósítója, rendszeresen beszámolt olvasóinak a magyar országgyűlés tanácskozásairól, s ezek sorában többször is külön cikket szentelt a börtönügynek, a fogházjavítási polémia ismertetésének.³⁰⁵ Önálló, nagy tanulmányban összegezte véleményét a negyvenes években a büntetőjogi elméletekről, s a büntetés mibenlétéről, céljairól. Fölöttébb alapos munkájában részletes tájékoztatást nyújtott a büntetési teóriákról, jó alapot szolgáltatva a gondolkodóknak az addigi feudális gyakorlat elrettentési és megtorlási felfogásának kritikájával. Művében a célok ismertetése után röviden közli álláspontját: nem választ a „bosszúállás”, „kárpótlás”, „megelőzés”, „javítás”, „fenyegetés”, „intézés” között, hanem megfontoltan, ezek valaminő, alkalomhoz illő keverékét ajánlja. Hangot ad annak, hogy „a büntetés tehát a közhaszon követeléseinek csak úgy felelhet meg teljesen, ha... annak (ti. a bűnösnek) polgári vagy erkölcsi javítását is vallási oktatás, főleg pedig munkára szoktatás által eszközli...”³⁰⁶

Lugossy József a börtönbüntetés módszereiről medített. „Nem vala a tömlöcznek más iránya, mint a ’büntetés’ emberietlen durvaságát enyhíteni, ebben határozódék egyes bölcsek’ ’s emberszeretők törekvése is egész legújabb időkig; de a’ tömlöcznek büntetve-javítási irányt adni, ’s ez által a’ szerencsétlen

³⁰¹ EÖTVÖS 1838, 42.

³⁰² EÖTVÖS–LUKÁCS 1842, 313.

³⁰³ EÖTVÖS–LUKÁCS 1842, 70–76.

³⁰⁴ EÖTVÖS–LUKÁCS 1842, 253.

³⁰⁵ LUKÁCS Móricz munkái. Összegegyűjtötte GYULAY Pál. Második kötet. Buda-Pest, 1894. Kiadta a Kisfaludy társaság, 143, 149 stb.

³⁰⁶ LUKÁCS Móricz: *Büntetőjogi theoriák*. In LUKÁCS 1894, i. h.

foglyokat a közsegedelmezés részévé tenni; ez vala a' magas, a' nemes eszme melly korunkat az emberi, polgári és keresztényi műveltség legfelsőbb fokára léptében bélyegzi...”³⁰⁷

A börtönügy, a szabadságvesztés-büntetés vagy a börtönrendszerek tekintetében nemcsak a börtönüggyel foglalkozók, hanem büntetőjogászok, eljárásjogászok is megnyilatkoztak. Zsoldos Ignác 1838-ban a magányrendszer mellé állt,³⁰⁸ elutasítva azt a zsúfoltságot és kiszolgáltatottságot, ami a korabeli tömlöcöket jellemezte. Felháborodva számolt be arról a gyakorlatról, hogy a börtönfelügyelők, tisztségviselők a korbáctól és szenvedéstől rettegő nőrabokat gyakran „megterhesítették”.³⁰⁹ Még közigazgatási jellegű tanulmányaiban is állást foglalt a börtönök javítása mellett. Jogtalannak, törvénytelennek, embertelennek és oktalannak (célszerűtlennek) bélyegezte a gyakorlatot, mely a gyanúsítottakat az elítélt bűnözők közé kényszerítette,³¹⁰ nézete szerint az előzetes letartóztatásban levőket és a börtönre ítélteteket gyökeresen eltérő módon kellene kezelni. A tömlöcöztetettekről leszögezte: „a' foglyok is ember lévén, illendő helyökről, tiszta ruházatjokról, és takaros, de elegendő élelmökről gondoskodni szükséges.”³¹¹ Ahol tehette, szorgalmazta a philadelphiai megoldást: „...eléggé bátorságosítva, de illendő helyre, magánosan tétessék be” a fogoly.³¹²

Nyáry Pál, Pest vármegye főjegyzője, majd alispánja a gyakorlat embere volt. Mindkét fő műve a vármegyei igazgatás mindennapi tapasztalatain alapult, a hétköznapi praktikumon igyekezett velük javítani. Azon a két területen, melyek leginkább érintkeztek a vármegye közösségével: a bíraskodás³¹³ és a közigazgatás³¹⁴ körében. Bár közvetlenül egyik sem állt kapcsolatban a börtönüggyel, mégis megragadta az alkalmat véleménye leszögezésére. Szóhasználatában a rab egyértelműen mind az ítélet előtt állók, mind a megszentenciázott fogolyra vonatkozik, csakúgy, mint a fogház, mely nála egyaránt jelenti az előzetesek és a megítéltek fogva tartására szolgáló intézményt. Az elkülönítést Nyáry az eljáráson keresztül közelítette meg. Plánumában előírta, hogy a vizsgálati fogoly körülményeiről a tiszti ügyész, a büntetésüket töltő rabéról a bíró (illetve az ítélet) rendelkezzen. Egyébként kettejük elbírálása tökéletesen egy tekintet alá esik. (!) Számos tervzetbe vett intézkedése az új, humanitárius eszmék fölbukkanását jelzi. Kötelezte az alispánt a fogva tartott őrizetese

³⁰⁷ LUGOSSY József: *Függelék a' fogházjavítás tárgyához*. 1839. Atheneum, II. 97.

³⁰⁸ ZSOLDOS Ignác: *Néhány szó a' honi közbiztonságról*. Pest, 1838. Trattner-Károlyi, 88–97.

³⁰⁹ ZSOLDOS 1838, 80.

³¹⁰ ZSOLDOS Ignác: *A' szolgabírói hivatal*. Pápa, 1842. Református Főiskola nyomdája, 238.

³¹¹ ZSOLDOS 1842, 265.

³¹² ZSOLDOS 1842, 244.

³¹³ NYÁRY Pál: *Indítvány a megyei bűnvádi eljárás lehető javítása iránt*. Pest, 1841. Trattner és Károlyi betűível.

³¹⁴ NYÁRY Pál: *Javallat Pest megye közigazgatási rendszere iránt*. Készíté egy kebelbeli küldöttség, szerkeszté NYÁRY Pál. Pest, 1840. Nyomtatott Trattner-Károlyi betűível.

lyamatos figyelemmel kísérésére, gondoskodnia kellett arról, hogy mielőbb bíráikhoz kerüljenek. Elfogadja egyaránt a közös és az elkülönítési rendszert is. (Erről vagy az ügyész, vagy az ítélet döntsön.) A vármegye kapitányának hette kétszer kellett volna elképzelése jegyében a fogházakat és rabkórházat ellenőrizni, a panaszokat kivizsgálni. Természetesnek tekinti az egészségügyi ellenőrzést, a jó minőségű ételt. A munkáltatást is elfogadja, de csak a vármegyházának ellátásával, karbantartásával kapcsolatos műveletekre. Mindezek mellett teljes nyugalommal konstatálja, s tervezetbe is fölveszi a testi fenyegetések gondolatát, s szeszest italtól eltiltást pedig komoly büntetésnek tekinti.

Sárváry Jakabot, Eszterházy Pál herceg derecskei uradalmának főügyészét és Bihar vármegyei táblabíróát a Magyar Tudományos Akadémia pályázata ihlette meg. Műve inkább szintetizáló, mint önálló munka.³¹⁵ Irodalomismerete azonban feltűnően nagy, láthatóan biztonságosan mozog a nagy külföldi szakkönyvkínálatban, megolvasta a magyar munkákat is. Saját véleményét ritkán hangoztatja – talán ezért is lett „másodrangú” pályamunka az értékelés során. Montesquieu, Beccaria és Bentham művein keresztül állítja föl a büntetés öt elvét. Bűn nélkül ne legyen büntetés. A büntetés a bűnhöz legyen mérve. A bíró ítélje meg a bűnt, és szabjon büntetést. A büntetés, amennyire csak lehetséges, javítással legyen egybekötve. S végül a büntetések végrehajtása az általános műveltségi állapottal tartson lépést. A büntetés hatékonyságát két fontos tényezőhöz köti: a bűnöst neveljék meg (s távoztassa el a bűnözés alkalmait), illetve a bűnöst ne hozzák olyan helyzetbe, hogy ne tudjon visszatérni a társadalomba („miként emelkedjék némi erkölcsi megbecsülésre az, ki mint a’ marha csúfosan verettetik s ostromoztatik?”).³¹⁶ Érdekes, hogy a börtönrendszerek ismertetésére mindössze egy-egy bekezdést hagy, viszont a többi művel szemben, ő elég részletesen leírja már az ún. genfi rendszert is. Sárváry is kiáll a pennsylvaniai szisztéma mellett: „szabad legyen a’ magánrendszer’ legüdvösebb volta iránti meggyőződésemet kifejeznem, miképen az elzárás’ idejét minél rövidebbre kívánnám határoztatni, azért, hogy mitől igen hosszú magán elzárás mellett méltán tartani kell, a’ szerencsétlen rab teljes elfásulásba vagy elmezavarodásba essék.”³¹⁷

Szokolay István Büntetőjogtana a forradalom esztendejében látott napvilágot Heckenast kiadásában.³¹⁸ Kötetének teljes címéhez híven, művében részletes, praktikus tanácsokkal szolgál a nyomozást vezető bírák és hivatalnokok, a védelmet ellátó ügyvédek számára. Így például aprólékosan elemzi a kihall-

³¹⁵ SÁRVÁRY Jakab: *A’ büntetésről, ’s különösebben a’ halál büntetéséről*. Pest, 1844. Eggenberger. (Törvénytudományi Pályamunkák 2.)

³¹⁶ SÁRVÁRY 1844, 63.

³¹⁷ SÁRVÁRY J 1844, 87.

³¹⁸ SZOKOLAY István: *Büntető jogtan a’ Codificatio és Tudomány legújabb elvei szerint bíráink’ s ügyvédeink számára*. Pest, 1848. Heckenast Gusztáv.

gatas körülményeit, a bíró taktikai fogásait, a rendelkezésre álló eszközöket. Munkáját a törvényesség szelleme hatja át, kodifikációs reformgondolatok között írta tanulmányát. Összhangban a kor garanciákkal ellátott büntető törvénykönyvére irányuló elvárásokkal, vallja, hogy „A’ szoros igazság azt követelné, hogy senki, mielőtt büntetttben elmarasztaltatik, fogságba ne vitessék; mert a’ bűnösség bebizonyítása nélkül, mi ítélet előtt nem történhetett, nem szabad senkit büntetni”.³¹⁹ Kénytelen elismerni, hogy ez a princípia távolról sem érvényesül hazai „befogatási” gyakorlatunkban. Hatályban vannak tudniillik egyfelől a nemesi praerogatívákat garantáló jogszabályok (nemest letartóztatni ítélet előtt kis kivételtől eltekintve nem lehet); másfelől a büntetőeljárás érdeke is megköveteli a gyanúsítottak biztonságba helyezését. Erre a kiutat a 18. században jól bevált kezesség (cautio) intézményének alkalmazásával ajánlja. „Az ítélet előtt elfogottak őrizethelyét meg kell különböztetni az elítélt rabok börtönétől; az elválasztás nem csak a’ közlekedés érdekében szükséges, hanem a’ jogosság is azt követeli, mert ők csak őrizet és biztosítás végett fogattak el, tehát büntetés alá nem tartoznak; ítélet előtt senkit sem lehet büntetni, tehát becsületes és kényelmes helyre tétessenek; ámbár a’ jelen kor műveltsége azt az elítélteknél is megkívánja; de hazánkban fájdalom! nem csak ezek senyvednek igen szomorú helyeken, hanem a’ pusztá gyanúra bekerültek is szenvedéssel lyukakban kínoztatnak össze-vissza keverve fiatalokkal, vénekkal, kis és nagy vétkesekkel, gyanús és elítéltekkel.”³²⁰ Az elkülönítés mellett olyan fogházak felállítását tartaná helyesnek, ahol az őrzés biztonságos volta fölöslegessé tenné a bilincseket – hiszen „már ezek is büntetnek”.

Nem lenne teljes körképünk, ha nem emlékeznénk meg büntetőjog-tudományunk kezdeteinek egyik legtöbbször kiadott tankönyvszerzőjéről, Szlemenics Pálról. Szlemenicset a joghistoria olyan írónak tartja, aki a reformkor pezsgő szellemiségében sem volt képes megszabadulni a rendi-történeti iskola szemléletmódjától. Bizonyos korlátozott vonatkozásokban azonban még ő is művébe építette a haladó eszméket.³²¹ Kénytelen volt ő is elismerni, hogy a marasztaló ítélet előtt a börtönt csupán a biztonsági őrizet helyének kell tekinteni, így „a’ törvényszéknek kötelessége arra gondosan ügyelni, hogy a’ tömlöcz sem épületének hibája sem pedig a’ törvényszék’ poroszlóinak restsége vagy kegyetlen bánása által büntetéssé ne válják”.³²² Máshol azonban természetesen véli, hogy az előzetes letartóztatásban lévő gyanúsítottal szemben a fogságot a bíró vallató eszközként használja: „Azt mindazonáltal semmi sem tilalmazza, hogy a’ vallató bíró a felelni nem akaró, dühösködést színlelő, feleleteivel csintalankodó, vagy ellentmondásait meg egyeztetni nem akaró rab-

³¹⁹ SZOKOLAY 1848, 584.

³²⁰ SZOKOLAY 1848, 387. sk.

³²¹ SZLEMENICS Pál: *Fenyítő törvényszéki magyar törvény*. Buda, 1836. Magyar Királyi Egyetem.

³²² SZLEMENICS 1836, 187.

nak makacsságát szigorúbb tömlöczcel, vagy mérsékletes veretéssel meg ne zabolázza.”³²³ A börtönbüntetés ismertetésénél nem lépte túl a gyakorlatban élő módozatok fölvázolását, a végrehajtási modell kérdésében sem foglalt állást. Követelményként egyedül azt fogalmazta meg, hogy a feudális tömlöccel szemben célszerű lenne a rabok elkülönítését megoldani a tapasztalatok átadásának meggátolása okán...³²⁴

A teljesség kedvéért szólnunk kell még egy politikai jellegű polémiáról, melyben nem a börtönügy hozzáértői argumentáltak a börtönügy mellett s ellen. Az úgynevezett *Kelet Népe*-vitában, mely érintette sok egyéb kérdés mellett a tömlöcök állapotát és a fogházjavítás kérdését is, a börtönügy kérdéséhez többnyire nem szakemberek szóltak hozzá. Ebből is következik, hogy az érvek nem annyira szakmai, mint közvélemény-formáló, politikai érvek voltak. Különös jelentőségét adja e polémiának, hogy végül is a büntetés-végrehajtás kérdéséről a legritkább esetben döntöttek a szakértők: a választás legtöbbször politikusok, képviselők, kormányhivatalnokok kezébe tétetik le; kik nem kevéssé a közvélemény nyomása alatt érelik meg véleményüket.

Az útkereső reformerek igazi problémája nem a korszerű tapasztalatok hiánya volt, hanem a szembesülés azokkal a mérhetetlen nehézségekkel, melyek Magyarországon a börtönjavítás kibontakozását gátolták. Talán ezért is jellemző, hogy a kérdés körül fölerősödő polémiában látványosan kettévált a szakmai és az eszmei vita. A gazdasági feltételek hiányára döbbszent újítók gyakran választották a könnyebb utat: szabadon fejtették ki elméleteiket a büntetésről és a börtönről, és igyekeztek nem tudomásul venni a lehetőségek korlátait.

53. A KELET NÉPE-VITA. „...olly országban, hol a’ nagyok sincsenek megóva, és e’ hiány miat, tudja az ég, mi lesz hazánkban még sokbul, ’s kivált ’romlásnak induló hajdan’ gyönyörű municipiumanikbul; hol – az erkölcsi mocskok’ tengeréről ez uttal nem szólva, legszebb városaink’ legszebb piaczaín annyi por, annyi sár van, meg annyi mocsár, annyi sivatag mindenüttén, mikép’ ha a’ jobbhoz szokott, és kinek hatalmában van odébb is állani ’s mást választ-hatni, meg nem szokik, a’ kurta emberi létet tekintve – mert sokat sok ember soha meg nem szokik – igazán ritka tett – mint a’ lettdolog mutatja, valóban igen ritka tett, mert ugyan merre vannak honunk’ számtalan fiai? – hol kórház, dologház, ’st eff. aránylag alig van, bolondház, lelenház ’st pedig éppen nincs, és hol egy igen nagy része a’ legbecsületesebb honi lakosoknak vajmi szűken él; hol végre a’ legnagyobb rész olvasni, írni, számolni, de még csak betűzni se tud, és nagyobb része de még egy talpalatnyi földet sem bir; hogy illy országban, hol ez így van, és nincs máskép, és hol szinte minden más is körülbelül illy

³²³ SZLEMEINICS 1836, 178.

³²⁴ SZLEMEINICS 1836, 186.

magasságu lépcsőn és illy kitünő színben áll, hogy ott egész országra kényszerített ... amerikai mintára állított 's ezer meg ezer nemesi kuriánál kényelmesb tömlöcz vagy inkább 'gondoskodó intézet' ... tisztelet és becsület, de igazság is! – mindaddig el nem hiszem, 's nem fogja elhinni senki is, kinek honunk' diagnosisa csak félig meddig is tisztán áll szemei előtt..."³²⁵ A nagy reformer, Széchenyi István szavai a magyar liberális mozgalom és ezen belül a fogházjavító törekvések egyik leglényegesebb ellentmondására világít rá: a mindennapi élet és az eszmék közti óriási távolságra. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a magyar körülmények és a nyugati praktikum közötti szakadéokra. Amire már 1842-ben Horváth Mihály is figyelmeztetett a liberalizmus értékelése kapcsán: „Habár felemelkedett is a szemlélődés a valóság fölött, az mégis ebből eredt, s tőle nemcsak támadásában, hanem haladásában is mindig bizonyos mértékben függő maradt.”³²⁶

A fogházjavító mozgalom követeléseinek gerincét az emberhez méltó elhelyezés képezte. Az embertelen körülmények közül a (lehető legminimálisabban) humanizált börtönbe áthelyezett végrehajtásról érkeztek a fogházjavítók. „Nagyobb világosság végett egyébiránt kétfelé oszthatjuk a »poenitentiara« rendszabályait: olyanokra, mellyek a' rab' testi jólétét érdeklik, 's olyanokra, mellyek által közelebbről vagy lelki nagyobb megromlásának gátoltatása, vagy erényességének neveltetése céloztatik. Az elsőhöz tartoznak mind azon rendszabályok, mellyek a' tisztaságot, a' tömlöcznek szellőztetését, a' rabok étkeinek mennyiségét 's minéműségét 's végre a betegek' részére elkülönítendő különös betegházi osztályt illetik.”³²⁷

E követelmények tehát: az egészséges elhelyezés, a tiszta környezet (úgy a cellák, termek, mint a rabok testi állapota), az egészséges, megfelelő étkeztetés, a betegellátás és egészségügyi felügyelet természetes velejárói egy zárt közösségnek, melyben a büntetés lényege nem a testi sanyargatásban áll. A börtön olyan egyetemes intézmény – mondja Lukács Tibor –, „melly bentlakóinak megtiltja, hogy kapcsolatba kerüljenek bármely más intézménnyel, megköveteli, hogy az élet valamennyi aspektusa egyetlen helyen, az intézmény keretei között és az általa meghatározott módon folyék. A társadalom védelme érdekében a bentlakók társadalmát izolálja a külvilágtól, és minden eszközzel megakadályozza azt is, hogy a külvilág érintkezzék a rabtársadalommal.”³²⁸ Ennek a zárt világnak saját belső törvényei vannak, s természetesen védekeznie kell a világot fenyegető veszedelmekkel, így a járványokkal szemben is. Az egészséges ellátás nem pusztán jótétemény, hanem a belső egyensúly fenntartásának eszköze. Igen ám, de ez az öntörvényűleg természetesnek ható

³²⁵ SZÉCHENYI István: *A' Kelet Népe*. Pest, 1841. Trattner-Károlyi betűíve 196–197.

³²⁶ HORVÁTH Mihály: *Polgárosodás, liberalizmus, függetlenségi harc*. Budapest, 1986. Gondolat, 65.

³²⁷ EÖTVÖS 1838, 34.

³²⁸ LUKÁCS 1987, 38–39.,

követelmény élesen ütközött a kor életviszonyaival és közfelfogásával. Méltán hivatkozott arra a gróf, hogy szép az idea, a körülményektől elválasztva helyeslendő az elképzelés, de hogyan engedhetné meg az ország magának azt, hogy bűnözői (még hozzá a legsúlyosabb bűnözői, mert egyelőre a testi büntetés hatályos lévén, a kisebb ügyek pénzzel és mogyoróvesszővel elintézhetőek) kényelmesebb körülmények közé kerüljenek, mint a látástól vakulásig dolgozó zsellérek vagy jobbágyok, akik maguk is sokszor putrikban élnek, gondjuk van mindennapi betevőjükkel! A rendi büntetőjog rendszerébe illesztett tömlőc jellegéhez hozzátartozott a szabadságvesztés ténye mellett, mint fentebb láttuk, a sanyargatás. Ez a modern fogházban eltűnt volna, újabb dilemmát okozva a hovatarozást illetően.

Nem véletlen, hogy az egyik legélesebb polémia éppen e kérdés körül alakult ki, mely látnivalóan nem szakmai, hanem politikai probléma volt. Hogy ez így történt, nagyban a nyugat-európai polgárosult és a közép-európai feudális-rendi viszonyok közötti lényeges különbségnek tudható be.

Az úgynevezett *Kelet Népe*-vitában a börtönügy kérdéséhez többnyire nem szakemberek szóltak hozzá. Ebből is következik, hogy az érvek nem annyira szakmai, mint közvéleményformáló, politikai argumentumok voltak. Mint ismeretes, 1841-ben Kossuth lehetőséget kapott arra, hogy saját koncepciója szerint, önálló lapot indíthasson a reformeszmék hirdetésére. A *Pesti Hírlap* mindazon politikai-jogi célkitűzéseket zászlajára tűzte, amit a reformmozgalom bármely periferikus vonulata a polgári átalakulás jegyében, a feudális állapotok kritikájaként hangoztatott. A sok egyéb mellett így került Kossuth tollára a börtönügy kérdése is. Széchenyi István már a lap megindítása előtt is berzenkedett Kossuth túlzásai miatt, így az első közlemények utcára kerülése után elhatározta, hogy megtámadja a hírlapot. Január 3-án jutott a nyomdaprés alól az olvasók kezébe az újság, s február 1-jén a gróf már közölte feltett szándékát Deák Ferencsel: könyvet ír Kossuth és a *Pesti Hírlap* ellen.³²⁹ Munkája nagy vihart kavart: „feleletek” sora látott napvilágot a *Kelet Népe* című munka júniusi megjelentét követően. S bár sokan figyelmeztették Széchenyit, mint Pulszky is, hogy „Forró fazékba nyúl Ön”, ekkora ellentmondást senki sem várt.³³⁰ Már augusztusban kinyomtatták Eötvös József, Záborszky Alajos, Fáy András vitaíratait, szeptemberben megjelent Kossuth „Felelete”, decemberben Pongrácz Lajos tett közzé polemizáló tanulmányt. Dessewffy Auréltól Vörösmarty Mihályig mindenki szükségét érezte a hozzászólásnak. S bár a *Kelet Népe* csak perife-

³²⁹ SZÉCHENYI István: *Napló*. Budapest, 1978. Gondolat Kiadó, 1391.

³³⁰ Bejegyzések erre vonatkozóan Széchenyi naplójában (SZÉCHENYI 1978): „Batthyány Lajos azt mondja – ne írjak” (938). „Levelet kapok Andrássy Károlytól és Eötvös Pépától – ne írjak Kossuth ellen” (938). „Pulszky Angliából jövet meglátogat. Forró fazékba nyul Ön” (940). „Klauzál Gábor arra kér: ne írjak Kossuth ellen” (940).

rikusan érintette csak a fogházjavítás eszméjét és kritikáját, a mozgalom éharcosai támadva érezték magukat, s ugyancsak Kossuth oldalán szálltak ringbe.

Széchenyi István mellett, hogy szinte számról számra, cikkről cikke gúnyosan végigelemezte a *Hírlap* megjelent számait (könyve nagyobb terjedelmű volt, mint az addig megjelent újságok), néhány témát pedig kifejezetten kiemelt támadásai célpontjaként, melyek szerint különösen jellemzik Kossuth elragadtatott idealizmusát. Ezek a népnevelés szolgálatába állítandó „kisdéd-óvók”, nemzeti nagyjaink szoborba öntésének kérdése, a „közhasnú ismereteket terjesztő egyesületek” felállítása és a börtönügy. Ez utóbbival kapcsolatban valóban több alkalommal is megnyilatkozott a *Pesti Hírlap*. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy 1841 első felében nem önálló témaként, hanem a nyilvánosság, a büntetőeljárás garanciái, a botbüntetés eltörlésének kérdéseit boncolgatva. Január 23-án például azokról a büntetőintézményekről szólt, amelyek a börtönbüntetésnél is alkalmazottak (például verés, gúzsbakötés) voltak.³³¹ Néhány nappal később a gyanúsítottak helyzetével foglalkozott, s felháborodott hangon szólt az esetleg ártatlanok őrzésének állapotairól – így a tömlőcről.³³² Március elején a fellebbezési eljárást támadta, s csak így merült föl a szabadságvesztés.³³³ A hónap végén beszámolót közölt a pécsi vásárról, hol nyilvánosan hajtották végre a vármegyei fogház elítéltjeinek botozását – s nem mulasztotta el a tömlőcök állapotának ismertetését sem.³³⁴ Mire Kossuth eljutott az összegzésig,³³⁵ Széchenyi műve már nyomdában volt. „...a börtönügy minden képzetet túlhaladólag rossznak éreztetvén, a javítóházak kétségtelenül a legsürgősebb országos szükségek közé tartoznak” – szögezte le a szerkesztő.

A gróf a fogházjavítás eszméjét több oldalról vette tűz alá. Kifogásolta magát az eszmét: „A’ tömlőczök’ okszerinti elintézése és azoknak barlangokból javító-intézetekké átvarázslata, mikép’ csak a’ nemezis büntesse a’ halandót, ember emberen azonban kirekesztőleg csak javítson, és ha ezt teljességgel nem teheti, őt egyedül a’ köztársaság’ bátorsága és példaadás’ kedvéért sújthassa. Óh, mily kebel-melegítő javaslat! és ki azon szörnyeteg, ki nem sóvárogna epedő kebelrel azon napnak minél előbbi felvirradása után, mikor az állati szenvedelmektől zsarnokolt ember a’ legutolsóig – mint farkas Britanniában – ki volna irtva már, és a’ méltányosság, becsület és erény’ szava többet nyomna, mint börtön, bot, sőt halál; milly gyönyörű lét volna az, mikor a’ mostani olykor még felette szükséges – egynek igen rossztevő, de a’ soknak igen jótevő – huszonöt helyett, minden felebarátunk kezébe, kire az ráférne, inkább

³³¹ Szelíd tortúra. *Pesti Hírlap* (I) 1841. 7. sz. január 23.

³³² Nyilvánosság. *Pesti Hírlap* (I) 1841. 8. sz. január 27.

³³³ Bűnper. *Pesti Hírlap* (I) 1841. 20. sz. március 10.

³³⁴ Bot, vessző, korbács. *Pesti Hírlap* (I) 1841. 26. sz. március 31.

³³⁵ Büntetőjog. *Pesti Hírlap* (I) 1841. 45. sz. június 5.

huszonöt huszonöt pengő forintocskát nyomhatnánk...”³³⁶ Máshol gazdasági lehetőségeinket vitatja, mondván: majd akkor gondoljunk börtönjavításra, ha lesz rá jövedelmünk, ha a gazdasági feltételek adottak lesznek.³³⁷ Megint másutt – kissé lehiggadva – elismeri ugyan a börtönök állapotának szörnyű voltát, a javítás szükségét, csupán időelőttinek érzi most foglalkozni vele, és „illyfélék által az ügy is felette gyér közérőt eldirabolni”.³³⁸ Nála is fölbukkan a korabeli közvélemény érve: a börtönben nem élhet jobban az elítélt bűnöző, mint a dolgos paraszt.³³⁹ Mintegy összegzésül a börtönügy híveit „puhaszívű ábrándozóknak”, elképzeléseiket a kor viszonyai között megvalósíthatatlannak bélyegzi.³⁴⁰

Feleletében Kossuth kihasználta az újabb lehetőséget a fennálló büntetési rendszer kritikájára. Elutasította a „szigorúság’ s a’ rettentés komor rendszerét”,³⁴¹ leszögezte a tömlörendszer tarthatatlanságát, az uralkodó büntetési rendszer hasznavehetetlenségét.³⁴² Széchenyivel szemben nem tartja lehetőségeknek az ilyen állapotok fenntartását, akár csak ideiglenesen is, pénzügyi feltételekre hivatkozva. Sőt – mint írja – „A’ szabad szellem csudákat művel az anyagon is. Ez út – igaz – nehezebb és akadékosabb, indulatot és féltékenységet költ fel ellenünk; de a’ jog maga nem lesz áldozat...”³⁴³ Elvi élel szögezi le: nem lehet megkerülni a büntető kodifikáció alkalmával a börtönügy alapelveinek tisztázását, hiszen ha a jogszabály készítésekor nem egyértelmű a princípia, az hosszú távon teszi tönkre a törvény hatékonyságát, s utólag nehezebb lesz foldozgatni, mint most tisztességgel megalapozni az építményt.³⁴⁴

A hozzászólók közül – nem véletlenül – ez ügyben a legméltóbb és legalaposabb választ Eötvös József adta meg,³⁴⁵ kinek nézeteit már ismerjük fentebbről. Fáy András a *Kelet Népet* alapelveiben érintette, a börtönügyi kérdések helyett gazdasági kérdéseket boncolgatott.³⁴⁶ Desewffy Aurél oktalannak minősítette Széchenyi támadását a fogházjavítás kérdésében a *Hírlap* ellen.³⁴⁷ Vörösmarty Mihály (Hazay Gábor álnéven) nem helyesli, hogy Széchenyi a gyökeres átalakítás helyett toldozgatni akar.³⁴⁸ Sorolhatnánk tovább a szerzőket, azok azonban a főntebbiekhez képest új gondolatot a vitába nem hoztak.

³³⁶ SZÉCHENYI 1841. 195.

³³⁷ SZÉCHENYI 1841. 198.

³³⁸ SZÉCHENYI 1841. 199.

³³⁹ SZÉCHENYI 1841. 196.

³⁴⁰ SZÉCHENYI 1841. 357.

³⁴¹ KOSSUTH Lajos: *Felelet gróf Széchenyi Istvánnak*. Pest, 1841. Landerer és Heckenast.

³⁴² KOSSUTH 1841. 167. sk., 172. sk.

³⁴³ KOSSUTH 1841 (*Felelet*) 24.

³⁴⁴ KOSSUTH 1841. 164.

³⁴⁵ EÖTVÖS József: *Kelet Népe és a Pesti Hírlap*. Pest, 1841. Nyomatta Landerer és Heckenast.

³⁴⁶ FÁY András: *Kelet’ Népe nyugaton*. Buda. M.DCCC.XLI. (1841).

³⁴⁷ X. Y. Z. (DESSEWFFY A.): Pesti Hírlap és Keletnépe közti vitály, négy Czikkben. *Világ* 1841. 76–79. sz.

³⁴⁸ HAZAY Gábor: A’ Kelet Népe 1841-ben. *Atheneum* (5) 1841. II. 39–45. sz.

54. A SZEMERE–BALLA-VITA. A börtönügyi szakirodalom reformkori történetének érdekes momentuma volt Szemere Bertalan és Balla Károly szóváltása az *Atheneum* hasábjain. Az elfajuló vita valójában egy recenzióval kezdődött, amelyet Szemere tett közzé Balla frissen publikált kötetéről. A vitriolosra sikerült írás feltehetően kapcsolatban volt Balla elnéző mosolyával, ahogyan a Pest megyei kapitányként a tömlöcöket felügyelő, a börtönéletet és a rezsimplémákat, a nehézségeket közlőről ismerő gyakorlati szakember tekintett a lelkes idealista fogházjavítókra. S nemcsak megmosolyogta őket, de le is írta, amit gondol. „Én csupán véleményt mondok... nem az írók okoskodásaiból, hanem a' természet 's tapasztalás utmutatásából merítettett: véleményt, melyet minden ember tudhatott és tud is – csak az nem, kik a ' büntetés 's ennek módját mystificáltak.”³⁴⁹ Talán túlzás volt Ballától a gúny ilyen mértéke, hiszen a „büntetés mystificálásának” eredménye lett jó néhány új elv meggyökereztetése hazánkban. S oka a közte és Szemere között kirobban konfliktusnak. Aligha számíthatott elnézésre a fogházjavító mozgalom vezéralakjától azután, hogy munkásságát egyszerűen így foglalta össze: „Annyinál többet nem tudván, mennyit olvasnak, e' tárgyban mint tanítványok czélszerűleg Ítélni nem képesek, 's így vagy egyik vagy másik író' hibáját fogják magokévá tenni.”

„E' munka nem tudományos mű – írta válaszul Szemere –, azaz nem olyan, miben egyik részből szükségképen születik a' másik, úgyhogy ha az első állítás elfogadtatik, a' többiek utána tagadhatatlanok. Ez az oka, hogy vele nem bánhatni úgy, mint amaz épülettel, melly bizonyos oszlopokon nyugován, elég ezeket alóla elszedni, hogy tüstént összerogyjon; sem úgy nem mint egy kártékony patakkal, mellynek folyása eláll, mihelyt forrásai bedugatnak.”³⁵⁰ A konfliktus magva, amiért érdemes megemlékezni róla, az elméleti és gyakorlati megközelítés ütközése. Szemere, az utazó, aki a legújabb börtönfejleményeket látta-tapasztalta, a nyugat-európai és amerikai szakmunkákból számosat olvasott Eötvössel, a fogházjavító mozgalom atyjának számított. Balla, a kapitány a létező börtönnel személyesen kapcsolatban állva, tapasztalatai birtokában fogalmazta meg tételeit. Csekélyebb teoretikus felkészültséggel, nagyobb gyakorlati élményanyagra támaszkodva írta meg „értekezéskéjét”, amit Szemere szokatalanul hosszú recenzióban marasztalt el. A nézeteltérés ebből fakadóan elmaradhatatlan: Balla a gyakorlat irányából feszegeti a börtönügy problémáit és reformkérdéseit, ami nehezen illeszkedik a fogházjavítók elméleti modellkereséses metódusába.

³⁴⁹ BALLA 1841, VII.

³⁵⁰ SZEMERE Bertalan: Vélemény a' büntetésmód' javítása iránt. Irta Balla Károly, Pest megyei Kapitány, több megyei táblabíró, 's a' magy. t. társ. lev. tagja. Pest, 1841. *Atheneum* 1841. augusztus 15. Ötödik évfolyam második félfév. 20. szám, 310.

A heves támadás nem maradhatott válasz nélkül.³⁵¹ Balla azzal szembesítette Szemerét, hogy „híres” könyve „némi aprólékos hozzáadással és változtatással ugyan az, mit Julius már két évvel előbb németül kiadott, de csak akkor, miután az eszméket a’ jeles Tocqueville’ és Beaumont’ munkájából kiszedhetette, minek czáfölhatlan bizonyosága az, hogy ugyanezen Julius 1828. kiadott munkájában ezen eszmékhez még csak nem is közelíte. De mi több, ugyanezen Julius 1833ban kijött munkája’ előszavában nyilván kiteszi, hogy a’ két nevezett frank tudósok’ munkájából mennyit, és mit fordított?”³⁵² Balla szakmai felkészültségét bizonyos fokig jelzi, hogy Szemere könyvét összevetve a nyugati szakmai kínálattal, rögzíteni tudta az azonosságokat. „Sz. úr, ezzel éppen ellenkezőleg, nem akar Julius’ átfordításáról még csak tudni is. Ő kiállt a’ piacra, ’s nem szégyenlé a’ másét magáé gyanánt árulni, ’s el is adni. – Kérdem magát Szemere urat, hogy miután Júliusnak értekezése az övé előtt két évvel már Europa’ kezében forgott, bizonyos pirulás’ vagy szemtelenség’ bélyege nélkül lehetett-e illy pöffeszkedő hangon magáé gyanánt adni el a’ másét?”

A Szemere és Balla között lezajló polémia egyébként jó példázat a terminológiai útkeresésekre is. Balla a tradicionális szóhasználat kifejezései között lavírozva keresi a megfelelő terminus technicusokat, Szemere a nemzetközi börtönügyi szakirodalom fordítása során kialakított saját megoldásaival dolgozik. „Világos, miként szerző nem lát különbséget büntetésnem és büntetőrendszer közt, ’s nem tudja, hogy nem mindenik neme a’ büntetésnek fejlődhetik rendszerré; neki pálcza és korbács nem egy neme a’ büntetésnek, de egész rendszer, ellenben a’ javítórendszert *módnak* nevezgeti. Az új rendszert pedig az V. szakaszban e’ czím alá foglalja „A’ czélszerű büntető eszközökről”, ’s ezt az előbbinél egy fokozattal jobbnak állítja, miből az következik, bár én meg nem foghatom miként, hogy a’ javítórendszer a’ pálcza és nem a’ régi boldogtalan tömlöczrendszer’ fokozata”.³⁵³

Az egyébként méltánytalanul indulatosba átforduló és személyeskedéssé váló szakmai polémia a kései olvasót több ponton segíti a magyar valóság és a fogházjavítók nyugati gazdasági környezetben fogant eredményeinek összevetésében.

A fenti példák jól szemléltetik azt a hangulatot és környezetet, melyben a fogházjavító mozgalom életre kelt, s amelyben az ún. 43-as börtönügyi javaslat elkészült. A szakmunkák csakúgy, mint a büntetőtörvény tervezetei, a reformkor parttalan lelkesedésében, töretlen optimizmusában születtek. A fogházjavító mozgalom mindent tagadott, ami a feudális tömlöcügyet jellemezte. Vardonatújat követelt minden kérdésben. „Mivel az akkori viszonyokat az emberi

³⁵¹ BALLA Károly: Felelet Szemere Bertalan úrnak. *Athenaeum* 1841. november 16. Ötödik évfolyam második félév. 60. szám, 953. (a továbbiakban: BALLA 1841a)

³⁵² BALLA 1841a, 306, 954.

³⁵³ SZEMERE 1841, 306.

méltóság szempontjából tűrhetetlennek látták, sok vonatkozásban tabula rasa-t akartak” – jellemezte a reformkori liberálisokat Szekfű Gyula. Megállapítása a leghívebben vonatkoztatható a fogházjavítókra. Nem kötötte (nem köthette) meg a szellemi szárnyalást semmi; a már meglévőt megsemmisítendőnek, a vágyottat alapoktól építkezendőnek ítélték. A börtönügy kérdését majdnem tisztán szellemi oldalról közelítették: eszmék és nyugati modellek alapján vázolták fel elképzeléseiket. Minden „földhözragadt” korláttól mentesen képzelhették el a tökéletes modellt. Nem átalakítani, hanem teremteni akartak. Politikusok voltak, reformerek, társadalmi gondolkodók, nem pedig tömlöcfelügyelők, rendőrök, kapitányok, kriminológusok. Különösképpen nem gazdasági szakértők. A realitás messze tűnt, előtört az illúzió. A mélységes emberséggel, a fegyházjavítók humánus érveivel, a világ fejlettebb fertályának hiányában a logikai érvelés győzedelmeskedett. Így ütközött össze a romantikus lelkesedés a valóság tényeivel, aminek konzekvenciáit majd a törvénytervezet sorsában szemlélhetjük igazán.

Jellemzője a fogházjavító mozgalomnak addig, amíg hazai kísérletek nem voltak, hogy a fölvetett kérdésekre adható válaszok a megismert nyugat-európai és amerikai tudományosság eredményeinek adaptációi. Ezzel magyarázható az is, hogy a szakmai művekre nem elsősorban a polemikus hangvétel jellemző. A szerzők kisebb-nagyobb tapasztalataikat összekapcsolták a „nyugati” modellek ismertetésével, apróbb javaslatokat téve a hazai végrehajtás mikéntjére. A szakmai vitában lényegében csak a hallgató szisztéma és a magánrezsim hazai hívei törte lándzsát – külhoni munkák ellenérveit ismételve. Dacára az ismertetett szemléletnek, e mozgalom eredménye lett jó néhány új elv meggyökereztetése hazánkban, miként a munkáltatás szükségességének általános elfogadása és a munkára kötelezés természetessége.

A szakmai törekvéseket legfőképpen a börtönfunkciók elválasztása jellemzi. Műveikben a fogházjavítók mindannyian kísérletet tettek az előzetesen őrizetbe vett gyanúsítottak és az elítéltek őrzési körülményeinek elkülönítésére, ennek elvi és gyakorlati megalapozására. Az ún. javító rendszerek elfogadásával kivétel nélkül letették a garast a feudális közös bezárás elutasítása mellett, egyben – igaz, kezdetleges formában – megkezdték a foglyok tipizálásának elvi megalapozását. Mindannyiban a büntetés-végrehajtás alapelvének tekintették a javítást mint célt, a munkáltatást és nevelést mint eszközt. Állást foglaltak a rabsegélyezés mellett, s új, egészséges börtönök építéséért szálltak síkra, a legmodernebb megoldások és a börtönügy legújabb eredményeinek figyelembevételével.

A fogházjavító mozgalom prominenseinek küzdelme nem tartott sokáig. Pulszky Ágost és Tauffer Emil állapították meg a börtönügyi irodalom második nagy periódusát megnyitó tanulmányukban: „Eötvös József és Lukács Móríc z munkájának megjelenése óta (1842) egy könyv sem adatott ki, mely

a börtönüggyel tüzetesen foglalkozott volna.”³⁵⁴ A magyar börtönügyi tudományosság első hullámát tehát kioltotta az 1843/44-es kodifikációs polémia, amelyben utoljára csaptak össze a nézetek. Ezt követően azonban más, jóval fontosabb kérdések kötötték le a politikusok, a törvényhatóságok figyelmét. Az ún. 1843-as börtönügyi javaslat természetes folytatása, terméke volt a fogházjavító mozgalomnak, világos bizonyítéka Eötvösék eredményességének és a magyar börtönügyi tudományosság kibontakozásának.

55. Az 1839/40. ÉVI ORSZÁGGYŰLÉS A BÜNTETŐ KODIFIKÁCIÓRÓL. Miután az 1795. évi csakügy, mint az 1829. évi törvényjavaslat elkerülte a törvénnyé válás útját, 1840-ben újfent törvénycikk szolt a kodifikációs deputatio felállításáról. „A büntető törvénykönyvvel elválhatatlan kapcsolatban lévő büntető s javító rendszer behozása iránt kimerítő véleményadás végett országos választmány neveztetik” – mondták ki a rendek 1840-ben.³⁵⁵ Ami a korábbiakhoz képest fölöttébb lényeges: immáron csak a büntető kodifikáció a bizottság munkálatainak célja, s nem csupán egyetlen feladat a számos reformra váró jogterület közül. A bizottság összetétele, a korábbiakhoz képest bővülő létszáma, szakmai összetétele érzékelteti a tudományos és szakmai igények változását és a kodifikáció feladatának rendi értékelését is. Az országgyűlés immáron tudatában van a törvénykönyv-alkotás hatalmas munkát igénylő követelményeivel is.

Az 1791-es deputatiók munkájának átdolgozásával született, az 1827-es bizottság által javaslatba hozott tárgyak nagy része az azt követő országgyűléseken artikuláris megfogalmazást nyert. Nem található azonban közöttük a büntető törvény(könyv), melynek megalkotását immáron az országgyűlés szemében is egyre szükségesebbé tették a polgárosodó viszonyok, a beáramló modern nyugat-európai eszmék. Követelték a radikális politikusok, jelszóvá emelte az ellenzék. A választmány 1841. december 1-jén tartotta első ülését, konkrét javaslatait három alválasztmány dolgozta ki, munkája eredményét pedig 1843. július 5-i elegyes ülésben mutatta be. Mint ismeretes, a büntetőjogi plánum a főrendek és az alsótábla nézeteltérésein megbukott, történetesen a halálbüntetés eltörlésének kérdésén. Persze a valódi ok nem ez volt. A 43-as javaslat esetében ugyanazt lehet leszögezni, mint Hajdu Lajos tette az 1795-sel kapcsolatban: a plánum „túl jó” volt, túlságosan radikális, túlságosan modern a magyar társadalom, a hivatalos állampolitika számára. Ezután, az áprilisi törvények határolta időben, tehát a magyar polgári átalakulást szentesítő articulusokig újabb tervezet már nem került a Karok és Rendek elé, az 1843-as plánummal tehát lezárult a feudalizmus utolsó évszázadának kodifikáció- (kompiláció-) sorozata.³⁵⁶

³⁵⁴ PULSZKY–TAUFFER 1867, 268.

³⁵⁵ 1840. évi 5. tc. A büntető- s javító-rendszer kidolgozására országos választmány küldetik ki.

³⁵⁶ FAYER László: *A magyar büntetőjog kézikönyve*. Budapest, 1900. Franklin Társulat.

„Ezen választmány, tekintetbe véve a külföld jelesebb büntető ’s javító börtöneinek elrendezését, javaslatot készítsen az Ország különös körülményeihez képest azon rendszernek legcélszerűsabb módon mialakban lehető alkalmazása – az e végből szükséges fogházaknak, hol, mennyi számban, s mi módon felállítása – azoknak felállítására, belső igazgatására s fenntartására megkívántató költségeknek a lehetőségig kimerítő kiszámítása felől, s az iránt is, hogy azon költségek honnan fedeztessenek? egyszersmind pedig javaslatot készítsen afelől, hogy a most említett börtöni s javító intézet mellett a büntetések törvényes céljának elérése végett gyakorlati alkalmaztatás tekintetében az 1827-ik évi országgyűlésről kiküldött országos választmány által javaslatképpen bemutatott büntető-törvénykönyvnek tökéletesítésére mik kívántatnak? s mind ezekről készítendő munkálatát a legközelebbi országgyűlésnek okvetlenül bemutatni köteleztessék.”³⁵⁷ Nem lehet nem észrevenni a tényt, hogy itt a választmány lényegében egy börtönügyi javaslat benyújtására kapott megbízást; mellékesen megemlítve az 1827-es javaslat kiegészítésének (s nem átdolgozásának, különösképpen nem teljes mellőzésének) feladatát. Még a bevezetőben is a büntető- s javítórendszer behozásáról szól a törvényszöveg, „mely a büntető törvénykönyvvel »válhatatlan kapcsolatban« áll”.

Hogy a választmány mandátumát kiterjesztőleg értelmezte, s hogy munkájának eredményeképp Európa ekkor egyik legmodernebb s leghaladóbb büntetőkódexét teremtette meg, az Deák Ferencnek, elvbarátainak, a liberális nemesi gondolkodóknak volt köszönhető.

56. AZ 1843. ÉVI BÖRTÖNÜGYI TÖRVÉNYJAVASLAT. A diéta feloszlását követő másfél év után gyülekezett először egybe a választmány, amelyet 1841. november 28-ára, Pestre hívtak össze. Első ülését december 1-jén tartotta. Az alválasztmányokat, amelyek a tervezeteket fogalmazták és szerkesztették, 1842. január 3-án állították össze. S 1842. november 16-án már az országos választmányi vitákat is lezárták a megbízottak.

A reformkor büntetőpolitikai koncepciójában fő követelés volt a büntetési rendszer előleges meghatározása, méghozzá törvényi megfogalmazása. Miként Deák kifejtette „mindenekelőtt szükséges tudni, ki fog itélni a bűnös fölött, s minő lesz a büntetés. A börtönrendszer független attól, ki itéli el a bűnöst, sőt megfordítva, inkább függ attól, hogy milyenek a börtönök, s kitől függenek azok, mert ugyanazon büntetés becsületes fogházakban felére sem olyan terhes, mint egészségtelen börtönben, rossz bánás és élelmezés mellett. Előbb kell tehát megállapítani a börtönrendszert, mint a büntetést.”³⁵⁸

³⁵⁷ 1840. évi 5. tc. 1. §.

³⁵⁸ DEÁK Ferenc: *Beszédei 1.* 1829–1847, Összegegyűjtötte KÓNYI Manó. Budapest, 1882. Franklin.

Kevés dologban egyezett az 1843/44-es országgyűlés kezdetén a konzervatívok és a reformerek nézete, de a fogházjavítás kérdésében nem volt lényegi különbség. Belátta a helyzet tarthatatlanságát az a Dessewffy Aurél is, aki a választmányban a konzervatív szárny vezéralakja lett, s akit a Kancellária a bizottsági munkálatok megkezdése előtt nyugat-európai „tanulmányútra” küldött. Útja során börtönügyi szakemberekkel konzultált, fegyintézeteket látogatott meg, ismerkedett az írásos joganyaggal. A vita így végül is nem alapvető kérdéseken, hanem árnyalatokon folyt. (Legalábbis ami a fogházjavítás szakmai oldalát illeti.) A választmány tagjainak többsége konzervatív volt, Varga János számításai szerint a liberálisok legfeljebb 18 szavazatra számíthattak a viták során.³⁵⁹ A végeredmény persze nem feltétlenül a pillanatnyi erőviszonyokat tükrözte vissza. Erős volt a hatása a közvéleménynek, nem minden ok nélkül küzdött a konzervatív párt – sikerrel – a nyilvánosság kizárásáért s a kikerülő információk megcenzúrázásáért.³⁶⁰ Nem hagyható figyelmen kívül a kormánypártiak taktikázása sem. Ennek értelmében számos liberális követelést némi látszatellenállás után elfogadtak, s ennek fejében néhány „kemény” témánál megmakacsolták magukat.³⁶¹

Szalay László 1840-ben publikált munkájában mindenféle kodifikáció elengedhetetlen feltételül jelölte meg az elvi kérdések tisztázását.³⁶² 1841. december 2-án ezt már a konzervatívok kezdeményezték, ti. „elnökileg javallatba hozatott a szakosztályoknak egy vagy több választmányok által leendő kidolgoztatása, de mielőtt ez megtörténhetnék, szükséges lévén az alválasztmányi munkálatokban szabályul szolgálendő fő elveknek az egész választmány által leendő megállapítása, erre nézve azon indítvány, hogy a tárgyalás hamarítása végett egy alválasztmány az egész munkálatban előfordulható elveket, minden véleményadás nélkül írja össze és azokat a bizottmány elé terjessze”.³⁶³ E hétfős bizottságban a liberális erők voltak többségben; Teleki József, Dessewffy Aurél és Zarka Jánossal szemben Eötvös József, Deák Ferenc, Klauzál Gábor és Pulszky Ferenc. A megbízottak nyomban munkához láttak, s egy hét leforgása alatt összeállították 55 kérdést tartalmazó lajstromukat. Ezek között

³⁵⁹ VARGA János: *Deák Ferenc és az első magyar polgári büntetőrendszer tervezete*. Zalaegerszeg, 1980. A Balatoni Múzeum (Keszthely), a Göcseji Múzeum (Zalaegerszeg), a Thury György Múzeum (Nagykanizsa), a Zala Megyei Könyvtár (Zalaegerszeg) és a Zala Megyei Levéltár (Zalaegerszeg) kiadványa. (Zalai Gyűjtemény 15.) 5.

³⁶⁰ Az 1840. évi V. törvényezikkely által a büntető törvénykönyvvel válthatatlan kapcsolatban lévő büntető s javító rendszer behozása iránt kimerítő véleményadás végett kiküldött országos választmány jelentése Pest 1843 D/... országos választmány üléseinek jegyzőkönyve Pozsony, 1843. Wéber S. Lajos (Továbbiakban Jelentés 1843.

³⁶¹ Vö. az országos bizottság ülései az esküdtszék ügyében Jelentés 1843, 1841. december 15–18.

³⁶² SZALAY László: *Codificatio. Budapesti Szemle*, 1840. II. 157.

³⁶³ Jelentés 1843, 1841. december 2.

második helytől a börtönrendszert illető elvekre tett javaslatok sorakoztak. A kérdésekben nem sok vita bontakozott ki. Egyhangúlag fogadta el a választmány a küldöttség javaslatát arra nézve, hogy kerületi börtönök állíttassanak fel. Indítványozták a befogott, de még el nem ítélt foglyok elkülönítését is a már megítélt raboktól. Ez ellen sem volt kifogás, habár eldöntését formai okokból elhalasztották, mondván ti. hogy „ezen kérdés tárgyalása a 8-dik pont alatt, hol a törvényhatósági börtönök fordulnak elő, inkább helyén lenne”.³⁶⁴ Az alválasztmány elutasította az általa „dolgozatónak” nevezett rendszer – lényegében a rendi tömlőgyakorlat munkával bővített változatának – folytatását és az ekkor világszerte elfogadott pennsylvaniai (vagy magány-) és az auburni (vagy hallgató) rendszer között ajánlott választást. E kérdésben jócskán megoszlottak a vélemények, ráadásul Eötvös, aki közismerten az auburni szisztéma népszerűsítője volt,³⁶⁵ e kérdésben szembefordult elvbarátaival.³⁶⁶ Ugyanakkor számos konzervatív politikus nem tartotta megvalósíthatónak a hallgató rendszer fegyelmének fenntartását, s a radikálisok mellé állt. Deák erősen ingadozott, egyik fél érvei sem győzték meg maradéktalanul: ő kompromisszumot, valamiféle kísérletet ajánlott: egy-egy börtön felállítását tapasztalatszerzés végett. A liberálisok, ilyen megosztottsága ellenére – nézetem szerint – a haladóbb, pennsylvaniai rezsím bevezetése mellett döntöttek.³⁶⁷ Ha nem ez történt volna, szinte feloldhatatlan ellentmondásba kerültek volna a verés általános eltörlésének vitájában. Hiszen közismert volt, hogy a hallgató szisztéma világszerte elfogadott, leghatékonyabb öre a korbács volt.³⁶⁸ A magányrendszerrel kapcsolatos legfőbb aggályokat (ti. a rabok elmeállapotának megromlását a magánzárkákban) részben a rezsím szigorúságának enyhítésével, részben a munkakényszer meghonosításával próbálták eloszlatni. A kerületi börtönökhöz kerülést döntően a kiszabott ítélet tartamától tették függővé, egyúttal a törvényhatósági börtönökre is a magányrendszer szerinti működést jelölve ki. Támogatólag nyilatkozott a választmány a fiatalok (16 év alatti „bűnhöczők”) külön szervezett „javító iskolájáról”, az alválasztmányra bízván a döntést: vajon a kerületi börtönökhöz avagy a törvényhatósági fogházakhoz kívánja-e csatolni ezen intézményeket? Az angliai deportáció és a francia relagáció, valamint a Nyugat-Európa-szerte elismert, csavargókra és munkakerülőkre, dologtalanokra „kik már a bűn örvényének szélén állanak” alkalmazott dologházi gyakorlat keveredéséből született az alválasztmány – egyébként az országos bizott-

³⁶⁴ Jelentés 1843, 1841. december 11.

³⁶⁵ EÖTVÖS–LUKÁCS 1842.

³⁶⁶ SZALAY László: Verhandlung der zur Ausarbeitung eines Strafgesetzbuchs in den Jahre 1841–43 niedergesetzten ungarische Reichsdeputation. In FAYER László: *Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye*. Budapest, 1896–1902. Magyar Tudományos Akadémia I–IV. kötet.

³⁶⁷ Az országos bizottság jegyzőkönyvei (Az ún. Szalay-féle jegyzőkönyvek). In FAYER 1902. IV. 185–417. (Továbbiakban: Jegyzőkönyv 1843.) 202–203.

³⁶⁸ PULSZKY–TAUFFER 1867, 42.

ság által elutasított – javaslata „dolgozó gyarmatok”, puszták felállítása iránt.³⁶⁹ A rabmunkával kapcsolatban leszögezték, hogy a munkára szakmányt kell megállapítani, továbbá a rabot munkabérének egy része megillessen.

Igazán nagy vitapontnak a börtönigazgatás miként szervezése számított. A liberálisok célja az volt, hogy a börtönök felügyelő Központi Bizottság függetlenül működjön a Helytartótanáctól. Elképzelésüket nem sikerült keresztülvinni. A Központi Bizottság a Helytartótanács részeként funkcionáljon – szögezte le a konzervatív többség, s tagjai évente utazzák be és ellenőrizték a börtönöket.³⁷⁰

E helyütt az anyagi és eljárási törvényjavaslat kidolgozásának ismertetésére nincs szándékomban kiterjeszkedni, néhány döntést a büntetési nemek megállapításának azonban nem haszontalan megemlíteni. Ezek ugyanis áttételesen vagy közvetlenül hatással voltak a büntetés végrehajtására.

A büntetési rendszer tárgyalásának talán legnagyobb vitáját kavarázó javaslat a halálbüntetés eltörlése volt. Még Mittermayer is merésznek tartotta a döntést, s bizonytalankodott azon hatások felmérésében, melyek ebből következően a börtönrendszerre hárulnak majd. A büntetési nemek közül egyhangú döntés alapján törölték a botbüntetést, a verés mindenfajta változatát, külön hangsúlyozva, hogy ezentúl a szabadságvesztés-büntetés „sanyarításai” között sem lehet helye. S végül a szabadságvesztés-büntetés tartamára volt hatással a büntetéskiszabási gyakorlatot nyilván erősen befolyásoló határozat, miszerint a kódexben a börtönbüntetés minimuma ne legyen előírva. A maximum kapcsán pedig végzés született az „örökös fogság” alkalmazásáról is.³⁷¹

Ezen elvek segítségével készítette el javaslatát az a börtönügyi albizottság, melynek tagjai közé a „nagyok” közül senki sem került. (Miatán a reformerek felmérték, hogy a börtönügyi tervezet kidolgozása fogja a legkevesebb problémát okozni, az eljárásjogi és anyagi jogi kérdések felé fordult figyelmük. A liberális ellenzék vezetői a büntetési anyagi és az eljárásjogi albizottmányok tagjaiként vettek részt a további munkában.) A biztosok előtt nem állt megoldhatatlan feladat: a lényeges kérdések tisztázottak voltak, csak a formába öntés várt rájuk. Mednyánszky Alajos elnökle mellett látott munkához Dusan Herman, Dubravitzky Simon, Fogthuy János, Hertelendy Miksa, Kollarik István, Lengyel Pál, Olgyay Titus, Palóczy László, Pejachevich János, Pitrof János és Zichy Ödön. Egyikőjük nevével sem találkozhattunk a fogházjavító mozgalom képviselői között, de a liberális álláspontokat határozottan képviselte Pejachevich és Palóczy.³⁷²

³⁶⁹ Jelentés 1843. 1841. december 14.

³⁷⁰ Jelentés 1843. 1841. december 14.

³⁷¹ Jelentés 1843. 1841. december 22.

³⁷² Jelentés 1843. 1842. január 3.

A 1842. január 2-án megválasztott albizottmány június 2-án már a munkálatok befejeztéről tehetett jelentést,³⁷³ jóllehet a plánum tárgyalása november 14-éig váratott magára. Ez időre már mellékelhették a felkért építészek terveit is, költségvetési ajánlataikkal egyetemben, amely befolyásolhatta a börtönépítéssel kapcsolatos nézeteket is.³⁷⁴

A tárgyalások kezdetén egy korábban mindenki figyelmét elkerülő elvi tétel leszögezésével foglalkoztak az országos választmány tagjai. A rendi gyakorlatban is megkülönböztetett carcer és árestum mintájára „közelfogadást nyert” az „egyszerű fogságnak” felvétele, mely „egyedül a szabadságtól való megfosztásból álljon”, rövid tartalmú legyen, s kisebb súlyú vétségekre szabják büntetésül, mint például a kisebb verekedések, a pénzbüntetést megfizetni nem tudó büntetésének átváltoztatására stb.³⁷⁵

A plánum tárgyalásai most már zavar nélkül folytak. A tervezeten csupán kisebb, inkább stíláriis módosítások eszközöltek. November 29-én a jegyző már ráírhatta az aktákra: „Ezzel befejeztetvén a börtönrendszer javallat tárgyalása, az kiadatott az abban munkálkodó alválasztmánynak, hogy ezen javallatot a nagy gyűlésben tett módosításokhoz alkalmaztassa.”³⁷⁶

Ha mármost a börtönügyi plánum tartalmát vesszük szemügyre, nem nélkülözhetünk egy rövid pillantást az anyagi büntetőjogot összefoglaló tervezetre.³⁷⁷ A büntetések nemeiről és a végrehajtás általános elveiről a büntető törvénykönyv javaslatának második fejezete szólt. Eszerint hat büntetésfajta létezne, ami azonban nem több négynél, hiszen közülük három csupán a szabadságvesztés egy-egy verziója. Eszerint rabság életfogytig és határozott ideig, fogság egy esztendeig, közhivatalvesztés, pénzbüntetés és bírói dorgálás. A felsorolás azt példázza, hogy a kodifikátorok szinte kizárólagos büntetési nemmé tették volna a szabadságvesztést. A bírói dorgálás, a pénzbüntetés csak jelentéktlenebb cselekmények szankciója, a közhivatalvesztés pedig (még ha nagy ritkán elő is lép főbüntetéssé) tipikus mellékbüntetés.

A büntető törvénykönyv tervezete a rabságot egyneműsítette volna, amikor is kimondta, hogy „mindazon rabok, kikre az ítélőszék rabsági büntetést szabott, legyen bár rabság életfogytáig vagy csak határozott ideig tartó, élelemre, ruhára, elzárásra és teljesített munkára nézve szorosan azon fegyelmi rendszer alá fognak tartozni, melly a kerületi s törvényhatósági börtönökre nézve a börtönrendszerben megállapított”. Hasonló hatású intézkedés, hogy a rabság-

³⁷³ Jelentés 1843. 1842. június 2.

³⁷⁴ Jelentés 1843. 1842. november 4.

³⁷⁵ Jelentés 1843. 1842. november 29.

³⁷⁶ Jelentés 1843. 1842. november 29.

³⁷⁷ Az 1840. évi V. törvénycikkely által a büntető törvénykönyvvel válthatlan kapcsolatban lévő büntető s javító rendszer behozása iránt kimerítő véleményadás végett kiküldött országos választmány jelentése Pest 1843 A/ Első rész. A büntettekről és büntetésekről. Pozsony, 1843. Weber S. Lajos (Továbbiakban BTK 1843), 8–36.

ra ítélt csak a végrehajtásra kijelölt kerületi vagy törvényhatósági börtönben töltheti ki büntetését, őt sem egyéb hazai intézetbe, sem pedig külhoni fegy-intézetbe szállítani nem lehet. Ez a fordulat kettős értelemben is garanciális jellegű. Az elképzelések szerint egyfelől biztosítja valamennyi elítélt számára a teljesen egységes bánásmódot az ország területén. Másfelől kizárja a törvény büntetési céljaként felfogott javítás kárára történő elzárást egy feudális jellegű tömlöcbe vagy egy teljesen más rezsimű végrehajtási rendszerbe. A megjelölt szabadságvesztés-büntetési nemek tartamára nézve csak a fogság felső határát vonták meg, mely egy esztendő lett volna. A rabság esetén generális maximum lett volna. Akár az életfogytiglan tartó börtönbüntetést is elérő büntetések is lehetségesek. Magát az életfogytig tartó rabságot elvben 24 esztendőnek tekintették. Mivel a megfogalmazás több esetben operált enyhítést igénylő privilegiált alakzatoknál is kiszabható legmagasabb büntetés harmadában-felében meghatározott büntetési tétellel, körülírták a holtig tartó rabság ezen tartamát (8-12-16 évben határozva meg).

Az egyes büntetési nemeket meghatározott kulccsal (1 nap rabság = 3 napi fogság, 1 nap fogság = 5 forint) bizonyos esetekben át lehetett váltani egymásra. Így például, ha a kiszabandó büntetés az egy esztendő fogházat meghaladná, vagy ha egy időben más ítélőszékek előtt szabnának ki fogsági és rabsági büntetést, rabságra kell átváltani. Ha a fogsági büntetés alatt felderített és megítélt bűncselekmény büntetése rabság lett volna, ugyancsak átváltandó lett volna a rabsági büntetésre a fogság. Egyébként a törvénytervezet a bíró számára megfelelő enyhítő körülmények konstatálása esetén lehetővé tenné a bírói enyhítést, azt, hogy a bíró egy büntetési nemmel lejjebb szállhasson.³⁷⁸

A rabság két fokozata közötti különbségtétel (fél év alatt és fölött) még elméletileg sem igen indokolt. Nem csak a büntető törvénykönyv tervezetében, hanem a börtönügyi törvényjavaslatban is többször hangsúlyozták a szövegezők, hogy a végrehajtásban semmi különbség sincsen. Az egyetlen distancia a végrehajtó intézet. Míg a fél év alatti tartamra ítélteket törvényhatósági börtönbe, addig a fél évet meghaladó rabságot kiállni kötelezettek a felállítandó kerületi börtönökbe rendelte küldeni a tervezet. Tekintettel arra, hogy az elaborátum minimumokat nem ismert, bármely fél esztendőnél magasabb büntetéssel fenyegetett cselekményért kiszabható volt néhány hónapi rabság is. Így a bűncselekmény jellegére tekintet nélkül kerülhetett az elkövető akár kerületi, akár törvényhatósági börtönbe is.

Ennek oka az intézetek végrehajtási rezsimjében nem kereshető, hiszen az kötelezőleg egyforma kellett volna legyen. Ráadásul az országos börtönöket megelőzően több törvényhatóságban épültek nagy befogadó képességű, a leg-

³⁷⁸ Ugyanezt biztosította a Csemegi-kódex 92. §-a is.

modernebb elvek szerint emelt büntetés-végrehajtási intézetek. Távolatban pedig valamennyi törvényhatóságot erre kötelezték volna.

Hasonlóképpen értelmezhető a költségek viselésének kérdése is. Mivel a rendek (a felügyelettel és ellenőrzéssel összefüggésben) végigküzdöttek a kerületi börtönök költségfedezetének központi költségvetéstől való elvonásáért, nem hihető, hogy a költségektől való megszabadulás szándéka vezette volna a szövegezőket. A Helytartótanács által rendelkezésre bocsátott táblázatos kimutatásból pedig éppen az derült ki, hogy a vármegyékben raboskodók zöme kisebb bűnöző: verekedők, tolvajok, „más vétségűek”. Ezek büntetése értelemszerűen az alacsonyabb tartam lett volna, tehát a többség éppen a törvényhatósági börtönöket terhelte volna.³⁷⁹ A bizottmányi vita idevágó részlete vet némi fényt.³⁸⁰ A polémiaiban két álláspont érvényesült. Az érvelők egy csoportja a súlyosabb bűncselekményt elkövetőket küldte volna a kerületi börtönbe, tehát a törvény szövegében, az egyes bűncselekményekre szabandó büntetéseknél határozta volna meg. A másik (győztes) kör pedig az időtartamot tekintetbe véve, a súlyosabban megítélteket. (A határvonal meghúzása körüli vitákban egyébként fél és három esztendő között mozogtak az álláspontok.) A fentiek szellemében voksolt a személynök („a kerületi börtön se lévén infámiával, becstelenséggel összekötve”). Ez utóbbi argumentálás győz meg arról, hogy mégiscsak van különbség kerületi és törvényhatósági börtön között. A szövegezők a törvényhatósági intézeteket kevésbé infamálónak ítélték, összefüggésben az ott fogvatartottak kevésbé súlyos cselekményeivel. De nézetem szerint összefügg a megkülönböztetés a börtönök építésével kapcsolatos reményekkel is. Hiszen szinte mindenki előtt nyilvánvaló volt, hogy ha a törvény szentesítést nyer, jóval hamarabb fogják felállítani a kerületi börtönöket, melyekből mindössze tízet terveztek fölépíteni, mint a vármegyei intézeteket. Erre mondta Deák, hogy mérlegelni kellene, „ha a megyei börtönök magány rendszer szerintiek lesznek, akkor az idő hasznossága lesz az eldöntő, ha pedig másféle rendszer szerint fognak törvényhatósági börtönök alkottatni, akkor a vétek nem fog elhatározandó lenni”. S bár a döntés megszületett, s a deputatusok, majd a rendek is elhatározták az általános magányrezsím bevezetését, kevés esélyt láttak a gyors börtönépítési kampányra.

Kétségtelenül hozzájárul az ilyen megkülönböztetéshez az is, hogy míg a kerületi börtönt kizárólagosan rabság ítéletét végrehajtandó intézetnek tervezték, addig a törvényhatósági börtönökben egyidejűleg kellett volna fogatosítani az ítélet előtti eljárást, a fogságot, a rabságot. Elméletileg persze elképzelhető itt is a teljes elszigetelés, gyakorlatilag vajmi kicsi az esélye. Különösen, ha azt a döntést tekintjük, mely szerint, ha a vármegyei tömlöc átalakítva is alkalmas

³⁷⁹ *Anyaggyűjtemény 1843*, II. 98–319.

³⁸⁰ *Jegyzőkönyv 1843*, 1841. december 14.

lenne börtönnek, úgy a vármegye nem köteleztetik majd új végrehajtási intézet felállítására.

Ezt a benyomást erősítette a „javító iskolák” körüli polémia is. Bár eredetileg a javítási iskolát Bezerédy a kerületi börtönökhöz csatolta volna, a többség úgy határozott, hogy azokat a törvényhatósági intézetek mellett állítsák föl. Tekintettel arra, hogy „feltehető lévén, hogy azokban lezárandó egyének nagyobb száma kisebb vétségekbeni elmarasztaltakból álland”. S mivel a kisebb bűncselekmények zömét vélhetően fiatalabb korúak követik el (pontosabban százalékosan ezeknek van nagyobb részük benne), „egyét értett az egész országos válaszmány, hogy ha valahol, úgy a kisebb koraúknál a javítási célúknak egyensúlyba kell állani a fenytékével – s ennél fogva oda utasított a börtönrendszer részletes kidolgozásában eljáró alválaszmány: nyilatkozzék aziránt is, hogy a javítási s tanító elem mikép szövettessék az egészbe?”.³⁸¹

A végrehajtási rezsím kérdését illetően a bizottmány valamennyi tagja (miként a későbbiekben az alsótáblai és főrendi ülések résztvevői is) egyetértett abban, hogy a szabadságvesztés-büntetés fennálló gyakorlatán változtatni kell. A hazai talajból fakadó, úgynevezett „dolgozó rendszert” nyomban elutasították, mint Vay báró mondta, mert „a dolgozó rendszer nem rendszer, hanem csak az eddigi rendszertelenség némi módosítása”.³⁸² A magány- és hallgató rendszer hívei közötti disputa nem elméleti-szakmai, hanem tisztán gyakorlati volt. Az auburni rezsím pártolójának nagy része olcsósága miatt szólt mellette. Mint említettem fentebb, a többség azonban a magányrendszer mellett voksolt. Miután a magányrendszer kérdése eldőlt, immáron a felépítendő börtönök helye és száma lett a vita tárgya. A börtönök számára a nádor által az országgyűlés rendelkezésére bocsátott statisztikai kimutatások alapján tett javaslatot a bizottmány.³⁸³ A vármegyék által (igaz, hiányosan) beküldött számadatok tanúsága szerint a fél évre vagy ennél hosszabb tartamra ítélt rabok átlaga tíz évre számolva 4886 volt. Ez ötezerre kerekítve vették figyelembe a tárgyalások során. A bizottmány tagjai szerint, úgy az építészeti szempontok, mint a felügyelet és börtönigazgatás tekintete az 500 fős börtönöket tette indokolttá. Az ennél jelentősebb kisebb intézet nem elégítette volna ki az igényeket, a nagyobb pedig nehezen irányítható és felügyelhető lett volna. A két adatot összevetve tehát arra a következtetésre jutottak, hogy az országban 10 kerületi börtön felállítása látszik szükségesnek. A kerületi börtönök helyét a bizottság (figyelve a nyilvántartott rabok területi „szóródására” is, az egyes régiók központjaira is) a kizárólag városokban jelölte meg: Az eredeti elképzelések szerint Léva,

³⁸¹ Jelentés 1843, 1841. december 14.

³⁸² Jegyzőkönyv 1843, 1841. december 14.

³⁸³ *Anyaggyűjtemény 1843*, II. 100.

Keszthely, Kassa, Nagykároly, Nagyvárad, Miskolc, Szeged, Arad, Pozsega lettek volna a székhelyek.³⁸⁴

A magányrezsím következetes bevezetése vitán felül biztosította volna legalább két garanciális jellegű követelmény teljesítését a büntetés-végrehajtásban. Egyrészt az ország bármely büntetés-végrehajtási intézetébe zárt vádlott elítélt azonos körülmények közé került volna, s ehhez lehetett volna kapcsolni az előírások szerinti súlyosbítást. Nem fordulhatott volna elő tehát, hogy az egyik intézetbe került, ugyanolyan büntetéssel sújtott elítélt jobb körülmények között töltse le büntetését, mint a másik. Másrészt a magánrendszer bevezetése megakadályozhatta volna a túlsúlyfolságot, s ezzel közvetve számos további célt, úgy mint a jobbítást, a megfelelő egészségügyi feltételeket, a személyre szabott nevelési elképzelések realizálását szolgálhatta volna. A nem magányrendszerű szisztémánál semmi sem akadályozhatja meg az intézet vezetését vagy a központi igazgatást, hogy szükség esetén a befogadóképességet meghaladó létszámot helyezzenek el a börtönökbe, hiszen a fölös rabok plusz ágyak elhelyezésével és a meglévők kisebb térre szorításával könnyedén befogadhatók. (Nem kívánok még most a dualizmus börtönügyének jellemzésére kitérni, de ide kívánczik az a megállapítás, hogy az első harminc év gyakorlatát joggal támadta a századforduló szakirodalma. Nevezetesen, hogy egyetlen fegyházban sem sikerült fölös beutalás esetén az általánosan deklarált befogadási kvótákat betartani, hiába határozták meg az egy főre eső minimális légköbmétert és alapterületet.) A hallgató rendszerben egyébként benne rejtett a hozzá jellegében erősen hasonlító feudális tömlörendszer továbbélésének kockázata is.

Az intézetbe történő beszállításnál értelemszerűen nem lehetett és nem is kellett különbséget tenni elzárandó vádlott, fogoly és rab között. Ugyanez vonatkozott volna az átvétel formására is. Az előbbi a törvényjavaslat a törvényhatóság belátására bízta némi korlátozással. Például az ez idő tájt gyakorlatban volt gyalogos kísérest tilalmazta, mondván, hogy az a kiszabadításra, szökésre jó alkalmat ad. Hasonlóképpen foglalt állást az éjszakai szállítással kapcsolatban. A szállításra a törvényhatóság köteles oly módon, hogy „a rabok mindig oly biztos őrizet alatt lesznek szállítandók, hogy a raboknak mind elszökését, mind pedig tilos közlekedését meggátolhassa”. Természetes különbség mutatkozik viszont az átadás adminisztrációjában. Tudniillik, amíg a fél esztendőnél kisebb büntetésüket letöltendőket (kikre nézve a törvényhatósági intézetben foganatosítják a büntetést) az ítélet kihirdetése után nyomban a börtönházba kísérik, s végrehajtásra átadják. A kerületi börtönökbe küldendő rabok érkezését előre kell jelezni, megvárni az értesítést, van-e hely az illető befogadására, s mikortól. A beszállítás a kerületi börtönökbe nem folyamatosan, hanem

³⁸⁴ 1843. július 5. OGY. 1843/44 Irom. I. 19. sz. 15. üléshez.

időszakonként történt volna; a férőhely függvényében értelemszerűen előbb a súlyosabb, majd a kisebb büntetésüket töltők előtt nyíltak volna meg a börtönkapuk. Az átadásig tartó raboskodás a törvényhatóságok börtöneiben, csakúgy, mint a szállítás időtartama a végrehajtandó szabadságvesztés-büntetés tartamába beszámított volna.

Az elítélt ellátásának döntő kérdésévé vált a viták során a rabruha, az élelmezés és az egészségügyi ellátás. Bármilyen furcsának tűnik is, a választmányi viták egyik legélesebb összecsapása éppen a saját ruha viselésének joga körül zajlott. Végül határvonalat húztak az elzárt vádlott, a fogoly és más rab között. A még el nem ítélt vádlott saját ruhájában tartózkodhatott a bűnvizsgálati fogházban, saját magát (persze saját költségén) élelmezhetette. Ha igényt tartott rá, privát orvost vehetett igénybe. Tisztán érvényesült volna tehát az elv: az elzárás itt nem más, mint a szabadság bizonyos fokú korlátozása az eljárás érdekében. A saját ellátásnak egyetlen korlátját szabták, méghozzá, hogy az dorbézolásba, részegeskedésbe nem fulladhat.

A javaslat ugyanezt látta kivihetőnek a foglyokra is, elsősorban a munkára, életrendre vonatkozó „sanyarításokkal” súlyosbítva, melyek meghatározását a törvényszékre bízta volna, s az ítéletbe kellett volna belefoglalni. Ezen rendelkezések között lehetett volna például egyenruha viselését előírni.

A rabság, tekintet nélkül tartamára, viszont már a megszorítások magasabb fokát és az egyenlőség újabb hangsúlyozását jelentette. Kötelező volt a közös ruha, a közkoszt fogyasztása, melynek precíz, itcére és fontra kiszámított táblázatos kimutatását is adta a plánum, s rendszeres egészségügyi felügyelet alatt állottak.

Összefüggésben a felfogással, hogy az elzárt vádlott semmire sem kötelezhető elítéltetésig, a fogoly megítélése pedig enyhe; általános szabályként állították föl az étrend szabályozásának tilalmát. (Eltekintve természetesen a bíróság által ítéletbe foglalt sanyarításoktól.) A raboknál viszont pontos napirendet szabtak meg ébresztőtől takarodóig.³⁸⁵

Az elzárt vádlottak és a foglyok használhatták a fogházak könyvtárát, rendelhettek hazai és külföldi hírlapokat, folyóiratokat, „erkölcsjobbító és tudományos” könyveket is. Lehetőségük lett volna arra is, hogy idejüket festéssel, rajzolással múlassák, sőt műveiket értékesíthessék is. A rabok is juthattak könyvhöz, habár erős ellenőrzés mellett (az igazgató és a lelkész gondoskodott erről), de csak a rabkönyvtár állományából.

A tervezet a fentebb írt végrehajtási módozatokat rendkívüli alapossággal írta körül. Ennek legkevesebb három oka volt. Kétségtelen, hogy a kellőképpen el

³⁸⁵ Az 1840. évi V. törvénycikkely által a büntető törvénykönyvvel válthatlan kapcsolatban lévő büntető s javító rendszer behozása iránt kimerítő véleményadás végett kiküldött országos választmány jelentése Pest 1843 C/ Harmadik rész. A börtön-rendszerről. Pozsony, 1843. Wéber S. Lajos (Továbbiakban: Bö. 1843), 54. §.

nem marasztalható rendi tömlőállapotok helyébe csak akkor remélhették az új modell meghonosodását, ha a legapróbb részletekig, már-már szájbarágósan le- és előírják a teendőket. A kérdés másik oldala, hogy a pontos fogalmazásának és részletezésének messzeható garanciális következményei lehettek a vádlottra és az elítéltekre nézve. A törvényjavaslat lerögzítette „jogaikat”, s ezzel szabadságkorlátozásuk határát is megvonta. Végül nem volt kevésbé fontos az a cél, amely döntően a politikai küzdelmek függvényében alakult. A kormánypárt igyekezett volna kerettörvényt alkotatni, s így módon a központilag fizetett és kinevezett apparátus segítségével „belső” és utólagos szabályozással közben tartani a büntetés-végrehajtást. A liberális politikusok megengedhetetlennek tartották ezt a megközelítést, és a legparányibb részletekig kidolgozott elaborátumot tették a Rendek elé, nem hagyván tág teret az esetleges végrehajtási utasításoknak.

A plánum precízségével segítette a még szokatlan végrehajtási elemek bevezetését is. Ilyen volt az intézeten belül, általánosan végeztetett munka is. A rabok alkalmi munkára „kikölcsönzése” a tömlőcből a feudalizmusban is gyakorlat volt, de az nem hasonlítható a polgári értelemben vett munkáltatáshoz. Mint a mellékelt táblázatból is látható, az elképzelések szerint a vádlott soha nem kényszeríthető munkavégzésre. A fogoly is csak az esetben, ha a bíróság erre köteleznél. A rabra nézve munkakényszer áll fenn. Függetlenül azonban a munka önkéntes vagy kötelező jellegétől, a fegyintézet köteles gondoskodni a munkavégzés feltételeiről. Olyannyira, hogy a rab „semmi kézi mesterséghez nem ért”, ki kell tanítani valamiféle szakmára. A rabok munkájáról naplót vezettek volna, amelyben világos rubrikák tanúskodtak volna a munkavégzésről, a megtermelt értékről, a munkabérről. Ez utóbbi négyötöd része az intézeté, ötöde pedig – feltéve, hogy a rabot a bírósági ítélet nem kötelezte kártérítésre – az elítéltet illette volna meg. Nem zárta ki a javaslat, hogy az igazgató a Helytartótanács előzetes engedélyének birtokában, a magányrezsim végrehajtási szabályainak sérelme nélkül a rabok munkáját bérbe adja, ezzel is növelve az intézet bevételeit.

Az 1843-as büntetőjogi javaslat büntetési részéből törölték a testi fenytést, így vált fő büntetési nemmé a szabadságvesztés. Azzal, hogy a börtönügyi javaslat alapelveként a választmány elutasított mindenféle feudális értelemben vett testi sanyargatást, a testi fenytés nemet mint fenytő eszközt is kivette a végrehajtók kezéből. Komoly nehézséggel kellett tehát megküzdeniük a tervezet fogalmazóinak: a fegyintézetek belső fegyelmét hagyományos eszközök, tehát verés, testi sanyargatás, magánzárka mint fegyelmi büntetések hiányában és mellőzésével kellett fenntartani. A fegyelmi eszközök megfogalmazásán átút a liberalizmus humánus megközelítése, ennél fogva enyhésege. A megjavítható és megjavulni vágyó emberbe vetett hit, mely a súlyos megoldásokat eleve fölöslegessé teszi. Úgy vélem, aligha lett volna elegendő a törvényjavaslat szentesítése és hatálybalépése után a plánum fegyelmi arzenálja a rend fenn-

tartásához az egyszerű, nélkülözésekhez szokott, nincstelenséget és nélkülözést megtapasztalt elítéltekkel vagy a „kemény fiúkkal” szemben. A fegyelmi büntetések az elaborátum szerint: megfeddés, dorgálás, főtt étel megvonása, kenyéren és vízen tartása, koplaltatás, ágymegvonás, sötétkamra. A büntetések terjedelme egy naptól legfeljebb harmincig terjedhetett (ez utóbbi a legsúlyosabb esetben). A fegyelmi büntetésben eltöltött idő nem érintette az ítélet által kiszabott tartamot, ilyen módon nem is hosszabbította meg azt. Erre egyébként a fegyház nem is volt jogosult. Ha a fegyházi büntetés végrehajtása idején követett volna el büntetendő cselekményt a rab, mely már bíróság elé tartozik, az eljárás a börtön fekvése szerint illetékes törvényhatóság ítélőszéke előtt indul meg. Ez a fórum újabb szabadságvesztés-büntetést szabhatott volna ki, melyet egyvégtében tölthetett volna le a rab, ez lett volna tehát a „meghosszabbítás” egyetlen lehetséges esete. A 10 napot meghaladó setétzárkát például az elképzelések szerint tíznaponként meg kellett volna szakítani néhány napra. A végrehajtás előtt az intézet orvosának kötelessége lett volna a rabot megvizsgálni: betegség veszélye nélkül végrehajtható-e a fenyíték. A fenyítőeljárást háromfős bizottság folytatta volna le, s az eljárásról jegyzőkönyvet kellett volna készíteni, az eljárás végén ezt hitelesíttetni. A jegyzőkönyveket a fegyházi felülvizsgálatok során szintén ellenőrizték volna.

A megjelölt fenyítékek között egy van, amely a legsúlyosabb esetben (többszeri szökéskísérletkor, vagy ha a rabon dühöngés lesz úrrá) alkalmazható, lényegében meghatározatlan eszközök igénybevétele. Ezt a planum úgy fogalmazza meg, hogy „oly ellenerő és módok” alkalmazhatók, melyek megfékezik a dühöngőt, vagy biztosítják a szökéstől a rabot. Itt nyilván gúzsról, bilincsről lehetett volna szó. De a garancia innét sem hiányzik, „javulásuk biztos tapasztalása esetére azonban oly óvási ellenerő és módok további alkalmaztatás szüntessék meg”.

A börtönigazgatás témája, a körülötte folyt polémia önmagában külön tanulmányt érdemelne. E helyütt magáról a planumokról szólok csak, tehát röviden összefoglalom a választmányi viták eredményeként kialakult kompromisszumos javaslat lényegét. Az előzetes küzdelmekről csak annyit, hogy talán ezen a ponton makacsolták meg magukat leginkább a konzervatívok, s itt sikerült a liberális szárnynak a legkevésbé az áttörés. Valamennyi börtön élén igazgató áll a javaslat szerint (a vármegyékben főszolgabírói, a szabad királyi városokban tanácsnoki, a kiváltságos kerületekben táblabírói címmel), mely poszt fenntartása kötelező a hatóságokra. Kivéve azt az esetet, ha bizonyítani tudják a fogvatartottak tartósan oly alacsony létszámát, mi az igazgatói szerepkör mellőzését teszi lehetővé. Ez esetben úgy tervezték, hogy az igazgatói teendőket az intézet egy másik tisztviselője látta volna el.

A vármegyei börtönök igazgatóját és tisztviselőit a rendes megyei tisztújító széken kell megválasztani. A törvényhatóságok kötelesek a javítás, a lelki gon-

dozás érdekében a börtönök mellett lelkészi hivatalokat is betölteni. A fogházak és börtönök belső szervezetét a vármegye állapítja meg, a helyi viszonyokhoz és körülményekhez igazodva, s természetesen a fizetést is az állapítja meg. Az igazgatón kívül, aki mint láttuk, kötelezőleg kerül a helyére, a plánum szövege ajánló jelleggel sorolja csak a lehetséges tisztviselők körét: aligazgató, felügyelők (ahol kell, nőnemű is), pénztárnok, orvos- és sebészstanár, lelkész, írnok s gondnok. A cselédek s örök létszámát az igazgató határozza meg, alkalmaztatásuk is természetesen tőle függ.

A kerületi börtönök számára adott instrukciók modellként szolgáltak a törvényhatósági börtönök és fogházak számára is. A főigazgatót a kerületi börtönhöz tartozó törvényhatóságok által ajánlott személyek közül a király nevezi ki, a többi tisztségviselőt a Helytartótanács. Kivétel ez alól a tollvivő, a két írnok és a gondnok, ez a főigazgató hatáskörébe került. A főigazgató mellé a Helytartótanács aligazgatót, egy nőnemű felügyelőt, egy pénztárnokot, egy orvostanárt, egy sebészstanárt nevezett ki. Ez az ún. tiszti személyzet. Az igazgató a tiszti személyzetet el nem mozdíthatta állásából, csak indítványozhatta azt a Helytartótanácsnál. Az ún. szolgálatbeli személyzet: egy raktári szolga, két nőnemű segéd, egy írnokházi szolga, 24 belső őr s egy kapus teljes egészében az igazgató rendelkezése alatt állt. (Így alkalmaztatásuk, működésük és elbocsátásuk is.) Kiegészíti ezt még a külső őrség, amit a katonaság biztosít. Ők azonban csupán „egyetértésben lenni tartoznak” a börtönszemélyzettel. Hasonlóan a börtönháztartás, a belső rend aprólékos részletezéséhez, a törvényjavaslat fogalmazói a tisztségviselők instructióit is a törvényes keretébe foglalták, precízen megrajzolja jogaikat, kötelezettségüket, hatáskörüket, működésük teljességét.

A börtönök felügyeletét (ez ellen küzdöttek a liberálisok a választmányban és az alsótáblán) a Helytartótanács látta volna el. Legkevesebb hat tanácsosból álló bizottság és segédszemélyzet végezte volna a munkát, mely kiterjed a jogalkotásra, a rablátogatási engedélyek kiadására, a Helytartótanács által nevezendő tisztségviselők kijelölésére és megbízására, a kerületi börtönök főigazgatóira.

Evidenciaszámba menő megállapítás: a fogházjavító mozgalom diadalra jutatói a plánumok formába öntésekor a rugalmasság, a szabadság és az egyenlőség jegyében fogalmazták meg a tervezet sorait. Alapelveként hatott az egyenlő elbírálás joga. A szabadságnak csak lehető legszükségesebb korlátozásainak princípiuma. Példaként idézhető erre az elaborátum 7. §-a. A szóban forgó passzus egy általános rendelkezés az egyenlőség jegyében. Az elzárandó vádlottak számára biztosított jogosítványok körét teszi az egyenlőség mérlegére, mondván: „...az elzárt vádlott szegénysége miatt ruhákkal, ágyneműkkel, élelmezéssel s beteg korában gyógyszerekkel és orvosi ápolással közkölségen láttatik el.” Ha nem kívánna dolgozni (melynek díjazásából saját fenntartását finanszírozhatná), ugyancsak államkölségen kell tartani. Az önellátás szabadságát

– mint láttuk – egyetlen passzus korlátozta csak: „arra kell szorosan ügyelni, hogy az elzárt vádlottnak elegendő kényelmesebb életmódja lakmározásra s részegeskedésre el ne fajulhasson...” Nem a börtönügyi plánum, hanem a büntetőeljárás javaslata tartalmazta az elzárandó vádlottakkal kapcsolatos előírást, miszerint „az elzárt ellen több megszorítást elrendelni nem szabad, mint mennyi szükséges, hogy el ne szökhessék, és hogy a vizsgálat kijátszására szolgálható minden befolyás eltávolíttassék”.³⁸⁶ Az ítélet előtt letartóztatottak magas szabadságfokának hangsúlyozására még azt is kiemelték a plánum szerkesztői, hogy „az elzárttól a szokott kéjelmesség és foglalatosságai meg nem tagadhatók, mennyiben az elzárás céljával összeférnek”.³⁸⁷ Úgy vélem, nem szükséges tovább részletezni állításom lényegét, hogy a tervezetben messzemenően tekintetbe vették az egyenlőség és a lehető szabadság szempontjait. A további bizonyítékok amúgy is nyilvánvalóvá váltak a végrehajtás részletezése során, így összevethetők a mondottakkal.

Akadtt egy olyan fordulata a tervezetnek, mely becikkelyezése esetén a börtönviszonyok terén különösen nagy befolyással lehetett volna a büntető gyakorlatra. Az elaborátum szerkesztői az eljárási tervezetben úgy rendelkeztek: „amennyiben a vizsgálóbíró vélekedése szerint a vizsgálat célját nem veszélyezteti, a vádlottat saját kérésére háziőrizetbe kell áthelyezni.”³⁸⁸

Az adminisztratív teendők részletezésének, a megfelelő információszerzés és pontos nyilvántartás mellett, kétségtelenül garanciális szerepe volt. A befogadáskor az intézet „hivatalos könyvébe” a pontos személyi adatokat be kellett jegyezni (kereszt- és vezetéknev, vallás, életkor, „állapot”, származás, lakhely, gyanúsítottként a bűntény, elítéltként a verdikt pontos tényei). Továbbá a bekerülés pontos napja és órája (!). Ennek különös jelentőséget ad a büntető anyagi javaslat, amely pontos időhatározásaival fölhívta a figyelmet az időhatárok és tartamok precíz betartására. Minden évet 365, minden hónapot 30 év, minden hetet 7 nappal rendelt számítani, a napokat kerek 24 órával. Ez a két rendelkezés együttesen biztosította, hogy a törvényesen rendeltén egyetlen órával se lehessen senki a végrehajtó intézetben.

A felvétel alkalmával jegyzéket kellett volna készíteni a befogadott vagyontárgyairól és ruhadarabjairól, azokat két hiteles tanúval aláíratni, szignáltatni a bekerülővel, s arról két hiteles példányt kiadni (egyét a vádlottnak, egyet hozzátartozóinak). A befogadott számára a rá vonatkozó rendelkezéseket „sommás rövidséggel” s értelmi felfogásához „alkalmaztatott egyszerű magyarázattal” is-

³⁸⁶ Az 1840. évi V. törvénycikkely által a büntető törvénykönyvvel válhatatlan kapcsolatban lévő büntető s javító rendszer behozása iránt kimerítő véleményadás végett kiküldött országos választmány jelentése Pest 1843 B/ Második rész. Büntető eljárás. Pozsony, 1843. Wéber S. Lajos (Továbbiakban: Be. 1843), 82–119. §.

³⁸⁷ Be. 1843, 220. §.

³⁸⁸ Be. 1843, 216.

mertetni kellett volna, s havonta legalább egy alkalommal ismételten elolvasni a fogvatartott előtt.³⁸⁹

A szabadságát vesztett embernek érthetően elsőrangú fontosságú a külső környezettel való kapcsolata. Ennek intézményes garanciáját adja a passzus, mely csak a vizsgálóbíró engedélyéhez köti a letartóztatott vádlott meglátogatását (nyilván a nyomozati érdek függvényében), s az igazgatói hozzájárulás kikötése is csak az intézeti rendet lett volna hivatva biztosítani. A rabok látogatása, mint láttuk, a Helytartótanács engedélyétől függött volna.³⁹⁰

A kapcsolatteremtés másik területe a levelezés ügye. A plánum szerint a vádlott a bűnvizsgáló bíró engedélyével, rajta keresztül kaphatott levelet. A fogolynak azonban ellenőrizetlenül, feltöretlenül kellett átadni vagy tőle átvenni és elküldeni a leveleket. A rabok a magánrezsिम elszigetelésének elvéből folyón nem kaphattak volna levelet, az esetlegesen érkezőket feltöretlenül meg kell őrizni számukra a szabadulásig – így a tervezet. A nagyobb jelentőségű eseményeket azonban a rabbal közölni kellett volna. A javaslat külön érdeme, hogy sem a levélmegvonást, sem pedig a könyvtől való eltiltást, a látogatás korlátozását nem alkalmazta megvonható értékként a fegyelmi büntetések körében, felismerve, hogy adott esetben ezzel jóval többet árthat, mint használhat.³⁹¹

A nevelés a válaszmány munkálataiban és a diéta tárgyalásai során egyaránt fontos szempont volt. Természetesen ez idő tájt a nevelés gondolata leginkább lelki gyakorlatok biztosításában fogalmazódott meg. Ezeken részt venni kötelező volt. Az állam kötelezettségei között ismerte el a lelki gondozás biztosítását, lehetőleg felekezetenként elkülönítve. De azt sem tartotta kizártnak a tervezet, hogy bárki saját lelkipásztort hívasson magához. A rabok számra „szabályos oktatásokat” javasolt szervezni, de ezen a részvétel önkéntes lett volna.³⁹²

A szakmában a magányrendszer elleni legfőbb kifogást, az elme megzavaródását elkerülendő, a '43-as elaborátum a magányrendszer egy jelentősen enyhített modelljét fogalmazta meg. Igaz, hogy a büntetés kezdetén a rab háromnapos teljes elszigetelésbe került volna, ezután azonban lehetővé kívánta tenni számára a munkát, az olvasást, a fegyintézet tagjaival való találkozást. Naponta több alkalommal érintkezett volna őreivel (reggel és este zárkaellenőrzés lett volna), délben főtt ételt osztottak volna. A börtönigazgató instrukciójában szerepelt a „lehetőségig leggyakrabban” személyesen meglátogatni a rabot, a lelkész kötelessége volt hetente legalább egyszer elbeszélgetni vele, az orvos egyszer egy héten vizsgálta volna meg. A teljes izolálás tehát csak a kívülágra vonatkozott a koncepcióban, mely az auburni rezsimnek éppilyen eleme.³⁹³

³⁸⁹ Bő. 1843, 2–6. §.

³⁹⁰ Bő. 1843, 14., 34., 134. § stb.

³⁹¹ Bő. 1843, 35. §, továbbá 87–108. §.

³⁹² Bő. 1843, 62., 58., 12. §.

³⁹³ Bő. 1843, 188., 266., 277. §.

Nincs könnyű feladata annak, aki a '43-as börtönügyi javaslatot értékelni próbálja. Túl könnyű volna elintézni a szokásos méltatással, hogy a kor kiváló terméke, kitűnő munka, teli radikális kezdeményezéssel, még Mittermaier is felfigyelt rá, és elismerőleg nyilatkozott róla.³⁹⁴ A börtönügyi törvénytervezet kidolgozói egy lényegében hazai előzmény nélküli rendszer alapjait készültek megvetni, humánummal, a reformkor lobogásával, a gyökeresen újat akarással eltelve. Sikertült egy következetes büntetés-végrehajtási terminológiát kimunkálni, mely kodifikációs előfeltétele egy régi követelésnek: az ítélet előtt állók és megítéltek, a kisebb és nagyobb bűnökért megszentenciáztak elkülönítésének. A tervezet mindvégig tekintettel van az elítélteket és letartóztatottakat védő garanciákra, az elítéltekkel való humánus bánásmódra. Egységesen, az egész országban egyöntetűen bevezetett rendszert javasoltak a szerkesztők, az egyenlőség és bizonyos keretek között az emberi szabadság védelmével. A kormányzati visszaéléseket elkerülendő, pontosan rögzítették a büntetés-végrehajtási igazgatás kereteit, az egységes végrehajtás érdekében a börtönök felügyeletének szabályait. A börtönügyi javaslat hű tükrö a reformkor szellemiségének, kiváló liberális és konzervatív elmék terméke. A megvalósítás folyamán lényegében nyugati tapasztalataik és tanulmányaik, a külhoni polgári börtönügyi szakirodalombéli olvasmányaik, néhány bátor kísérlet (példának okáért Komárom) s bizonyos fokig nemesi származásuk befolyásolták nézeteiket.

57. A BÖRTÖNÜGYI JAVASLAT AZ ORSZÁGGYÜLÉS ELŐTT. A választmány munkálatainak eredményét az 1843. július 5-i, tizenötödik országos ülésben terjesztette a diéta elé. A viták azonban csak augusztus utolsó napjaiban kezdődtek meg a börtönügyi javaslat fölött, lévén a kerületi ülések hamarabb tűzték napirendre magát a büntető törvénykönyvet.

A kerületi ülések tárgyalásai majdhogynem forradalmi hangulatban zajlottak. Bármilyen különösnek tűnik is, egyértelműen radikálisabb volt az ülések légköre, mint a választmányban. Hiányzott a konzervatív ellentartás, tartalmi ellenvetés nélkül szavazták meg azokat a vitatott pontokat, amelyek a választmányban rendre különvéleménybe kerültek.

A javaslat sarkalatos pontjait, mint például a magányrendszerű börtönrezsím bevezetését, a kerületi börtönök tervezett szisztémáját, a fogházjavítás koncepcióját vita nélkül fogadta el a követek gyülekezete. „Mint a választmány által ajánlott, egyetlen ellenszavazat nélkül, közfelkiáltással elfogadtatt.”³⁹⁵

A tárgyalások mégis komoly polémiaival kezdődtek, igaz, miként szokásos, formai kérdések fölött. Több vármegye, köztük Nógrád és Pozsony is szóvá

³⁹⁴ MITTERMAIER a magyar büntető törvénykönyvi javaslatról. Pesten, 1843. Heckenast.

³⁹⁵ 1843. augusztus 28. OGY. 1843/44. KÜ. 2. 359.

tette az instrukciók hiányosságát. Indítványozták, hogy a polémiát ne kezdjék addig, míg a követek ki nem egészítették követutasításukat. A börtönüggyel kapcsolatos döntések ugyanis minden bizonnyal komoly költségkihatással járnak majd, erről azonban utasítások hiányában felelősséggel nyilatkozni nem lehet. Jellemző az ülések hangulatára, hogy a liberálisok Beöthy felszólalásával miként fordították pártjukra a küldöttek többségét. Bihar vármegye követe nem tartotta problémának az esetleges költségeket. Mint mondta, az államnak, a kormánzatnak nemcsak jogai, hanem kötelességei vannak, állja majd az a költségeket! „...a nemzet a nélkül is adott az ausztriai háznak egyszer s más-szor is annyi pénzecskét, hogy az miután 300 év óta a nemzetért mit sem tett, a költségeket megajánlhatja.”³⁹⁶ A szavazás eredménye: 28 vármegye a tárgyalások felvétele mellett szólt, 18 nemmel voksolt, a többi tartózkodott. Így megkezdődhetett a választmányi plénum kerületi ülésbéli vitája.³⁹⁷

Alapvető kérdésekben egyhangú votummal döntött a gyűlés, úgyhogy általános elvi vita nem bontakozott ki. Mindenki megegyezett abban, hogy a jelenlegi börtönállapotokon változtatni kell, mert azok sem erkölcsi, sem pedig egészségügyi követelményeknek meg nem felelnek. Elfogadták az érvelést, hogy a magánrendszer egyszerűbb és áttekinthetőbb, biztonságosabb, humánusabb (mivel a testi büntetés kiküszöbölhető), továbbá pszichológiai elveken alapul, nem az erőszak alkalmazásán. Az ellene felhozott érvek közül két érdemleges veendő figyelembe. Sokan hivatkoztak a meglehetősen magas tébolyodási arányra, mások a nagy építési és fenntartási költségekre. Az első a követek szerint orvosolható, a második pedig, amikor a nemzet felemelkedéséről van szó, nem tekinthető érvnek.³⁹⁸

A kerületi ülések radikális hangulatát példázza az a néhány módosítás is, amelyet a választmány munkálatain a kerületi ülések résztvevői keresztülvittek. Szentkirályi javaslatára a 364. §-ba bekerült, hogy a Helytartótanács a hozzá felterjesztett vármegyei börtönépítési terveket három hónapon belül köteles elbírálni. Elfogadták azt az indítványt is, hogy a rabok bérbeadása ne függjön a Helytartótanács engedélyétől, csak tájékoztatás végett legyen kötelező a bejelentés.³⁹⁹ A választmányi munkálat kilencedik mellékletében megfogalmazott különvéleményt (tudniillik, hogy a Helytartótanácsot országgyűlésenkénti beszámolási kötelezettség terhelje a börtönügyek állapotáról) főszabályként illesztették a plánum szövegébe.⁴⁰⁰

Szeptember 12-én kényes ponthoz érkezett a vita. „A Rendek ekkoráig csak azt mondták ki, hogy magánrendszer legyen, s hogy ehhez szükséges börtönök

³⁹⁶ 1843. augusztus 28. OGY. 1843/44. KÜ. 2. 358.

³⁹⁷ 1843. augusztus 29. OGY. 1843/44. KÜ. 2. 360.

³⁹⁸ 1843. augusztus 28. OGY. 1843/44. KÜ. 2. 359.

³⁹⁹ 1843. augusztus 30. OGY. 1843/44. KÜ. 2. 362.

⁴⁰⁰ 1843. szeptember 11. OGY. 1843/44. KÜ. 2. 424.

éppitessenek, de hogy ez kinek a zsebéből kerüljön ki, elhatározva nincs.”⁴⁰¹ Új-fent fölbukkant a követutasítások problémája, továbbá a teherviselés mikéntje. Semsey például „röviden és szárazon” kijelentette, hogy meggyéje, Abauj nevében „semmi terhet a nemesség nyakára el nem vállal”.⁴⁰² Mások, mint Chyczy Komárom vármegyéből, ismét a napirend elhalasztását szorgalmazták. Egyszóval a plánum „olvasatára a képviselő Táblát azon lázas ingerültség fogta el, melyet a pénz, a fizetés említése hazánkban, s kivált jelen körülmények között szokott okozni”.⁴⁰³ Szeged követe maliciózan szúrta közbe a tárgyalásokon, „ha a nemesek börtönbe akarnak jutni, építsék meg azokat a maguk költségén”.⁴⁰⁴ Zsedényi felháborodottan támadta a garasoskodókat: „Veszi észre, hogy pénzről van szó, mert a liberalizmus szavai gyéren és gyöngén hallatszanak. Midőn a halálos büntetés eltörlése, kegyelmezési jog megszorítása, miniszteri felelősség valának szőnyegen, akkor számos követ úr utasítás nélkül is volt bátor fölszólalni; de most, midőn a szegény adózó népen kell segíteni, s az a nemességnek egy kis áldozatába kerül, ime most senki sem mer utasítás nélkül szavazni.”⁴⁰⁵ Heves vita után 33 szavazattal 11 ellenében döntés született a közös teherviselésről is.⁴⁰⁶ Egyúttal egy deputatiót is kiküldöttek, melynek feladata volt a terhek megoszlásának kidolgozása, tekintettel az egyes vármegyék eltérő adottságaira és szempontjaira (például a helyenként jóval alacsonyabb bűnözési arányra).⁴⁰⁷

Összesen hét ülésben tárgyalták a rendek a javaslatot, ami egyben azt is lehetővé tette, hogy az alsótábla tárgyalásait rövidebbre fogják.

Az alapos előkészítés és a kerületi ülések vitái után a karok és a rendek mindössze négy alkalommal foglalkoztak a börtönügyi plánummal. A közel négyszáz szakasz zökkenők nélkül jutott túl az alsótáblán. Itt is elhangzott néhány eredmény nélküli javaslat, hol a súlyosbítás, hol az enyhítés érdekében. Karácsonyi László például a foglyoknak is tilalmazta volna a levelezést, ugyanakkor a kisebb megbélyegzettség okán indítványozta, hogy a raboknak csak keresztnevük jegyeztessék föl.⁴⁰⁸ Zsedényi gyalog szállíttatná a rabokat a kerületi börtönbe, Szentkirályi államköltségen tenné lehetővé az olvasási igények kielégítését.⁴⁰⁹ Mint várható volt, itt is hangzott el támadás a költségek ellen: Szojka Imre szerint a választmány „tulbuzgólkodott”, amikor a közös teherviselés „idétlen, törvénytelen és a nemesi szabadságot eltipró” intézmé-

⁴⁰¹ 1843. szeptember 12. OGY. 1843/44. KÜ. 2. 426.

⁴⁰² 1843. szeptember 12. OGY. 1843/44. KÜ. 2. 426.

⁴⁰³ 1843. szeptember 12. OGY. 1843/44. KÜ. 2. 426.

⁴⁰⁴ 1843. szeptember 12. OGY. 1843/44. KÜ. 2. 431.

⁴⁰⁵ 1843. szeptember 12. OGY. 1843/44. KÜ. 2. 427.

⁴⁰⁶ 1843. szeptember 12. OGY. 1843/44. KÜ. 2. 430–431.

⁴⁰⁷ 1843. szeptember 12. OGY. 1843/44. KÜ. 2. 426.

⁴⁰⁸ 1843. szeptember 15. OGY. 1843/44. RN. II. XLV.

⁴⁰⁹ 1843. szeptember 15. OGY. 1843/44. RN. II. XLV.

nyét a plánumba szerkesztette.⁴¹⁰ A költségek körül újra szóváltás támadt, de ismét megszavazta a Tábla a terhek vármegyék általi viselését. Ennek, mint már mondtam, s miként alább is kiderül, a börtönigazgatás szempontjából kardinalis jelentősége volt.

Az alsótábla szeptemberben elkészített üzenetét⁴¹¹ a főrendek november 3-án vették tárgyalásba. Három napig az „előleges kérdésekről” polemizáltak, majd november 7-én megkezdték a részletes, szakaszonkénti vitát.

A főrendek tárgyalásai egy széles körű, általános vitával kezdődtek. Ebben része volt annak is, hogy a börtönügy kérdését a büntető anyagi javaslatot megelőzve tűzték napirendre, így módon a büntetési rendszerrel amúgy fölbukkanó szankciókról korábbi időpontban a bárók véleményét nyilvánítani nem tudtak. Ez a polémia megismételte a karok és rendek megelőző vitáit, újra és újra előbukkantak a „hagyományos” érvek pro és kontra. Ami ebben az eszmecserében mégis figyelemre méltó, az a szakmai tájékozottság. A felszólalók többsége ismerte a külföldi szakirodalom legjelesebb darabjait, a hivatkozott büntetőintézetek számszerű eredményeivel és statisztikáival érveltek, többen személyesen is látogattak meg börtönöket. Angol, francia és főként német intézeti tapasztalatok, Mittermaier, Bentham, Howard és Julius eszméi támogatták a magyar főrendek állításait.

A tárgyalások kezdetén Apponyi György mindjárt néhány javaslattal élt, mely mindvégig befolyásolta a vita kimenetelét. A hozzászólók Apponyi proposícióihoz kapcsolódva mondtak véleményt, támogatták vagy megkérdőjelezték nézeteit. Javasolta a hiányzó tapasztalatok pótlásának okán egy mintabörtön felállítását (természetesen a tíz kerületi börtön helyett), a magánrendszernek csupán itt történő bevezetését, a többi börtönök „lehetőséghez képest” való javítását, és végül mivel afféle vegyes rendszerre van így kilátás, a hagyományos és az új magánrendszerű börtön súlya közötti aránykulcs megállapítását.⁴¹²

A főrendek visszatértek a mintabörtön gondolatához. A mintabörtön mellett szólt természetesen a tapasztalathiány, de legalább ennyire a pillanatnyi (s kudarc esetén a hosszú távú) költségkímélés. Akik azért támogatták a mintabörtön gondolatát, mert tartottak a magánrendszer negatív hatásaitól, vissza kívánták szorítani a magánrendszerű rezsim hatókörét. A mintabörtön persze azt jelentette volna, hogy országos jelleggel csak ebben az egy intézetben próbálkoznak a magánelzárások rendszerével. Eötvös kikelt ez ellen: „...mi Magyarországon sem a’ magány- sem a’ hallgatórendszernek mikénti hatásáról tapasztalást nem szerezhettünk; de tovább megyek, mint a’ mélt. Gróf úr, azt mondta: hogy ezen tapasztalást nemcsak mi, de a’ világon semmi nép tökéle-

⁴¹⁰ 1843. szeptember 20. OGY. 1843/44. RN. II. XLVIII.

⁴¹¹ OGY. 1843/44. IR. II. 62., 59–62.

⁴¹² 1843. november 3. OGY. 1843/44. FN. II. LXI.

tesen meg nem szerezhette még, és azt, hogy a' mintabörtön felállítása által azt nem fogjuk magunknak megszerezni.”⁴¹³ Többen ugyan elfogadták ezt az érvelést, ám szólt egy másik érv is a mintabörtön mellett: a kiadások. Elsőnek Barkóczy János kezdett el számolni. Számításai szerint a magányrendszernek pusztán bevezetése 14-15 millió forintra rúgna, működtetése pedig évi másfél millióra. „...vallyon hiszik-e, hogy az ország hajlandó és képes is ezen roppant tehert magára vállalni?” – tette fel hangosan is a kérdést. Sokallta a zárkák számát is. Összevetve a fejlett országokkal, a 24 000-re menő zárkaság túlzásnak tűnt szemében Anglia 9000 és Franciaország 1800 cellája mellett.⁴¹⁴

Ez az érvelés azon nyomban eldöntötte a vitát. Hiába szólt Teleky Domonkos, mondván, Nyugaton azért nem kellett annyi zárkát építeni, mert a tömlöcök nem voltak olyan elképesztő állapotban, mint nálunk. Hiába próbálta „csökkenteni” Keglevich János a beruházások összegét, közölvén, hogy több törvényhatóság már megépítette magányrendszerű börtönét.⁴¹⁵ A vita végkimenetele nem volt kétséges. A felsőház tagjai közül szinte senki sem fogadta el a tíz börtön azonnali megépítésének eszméjét.

Nagyobb volt a megosztottság a börtönrendszer kérdésében. Igaz, a magányrendszernek széles táborra volt, de sokan ingadoztak. Enne beszélt Eötvös, mint az auburni szisztéma meggyőződéses híve, és Pyrker László egri érsek is, aki Dickens regényeiből merített benyomásai nyomán ellenezte a magánzárkák kegyetlenségét. Az ingadozók sorra az „is-is” megoldás mellett tették le voksukat. Vagyis a kéttípusú mintabörtön ötlete felé közeledtek. A „vegyes rendszer” (értsd: a kerületi börtönben magányrendszer, a törvényhatóságokban pedig az, ami eddig is volt) mellett született döntés oldotta föl ezt a feszültséget. Hiába argumentált Eötvös, hogy a jelenlegi börtönök javítása lehetetlen, s több pénzre igényel, mint az újak építése, leszavazták. Sokan egyébként azért bizonytalankodtak, mert valamiféle tartós félreértés folytán a hallgató- és dolgozórendszert azonosították egymással. Hosszú ideig a kettőt a köztudatban lehetetlen volt szétválasztani, holott ekkor már Nyugaton (s a választmányi vitákban azonosképpen) nyíltan gondolkodtak a magáncellarendszer és a munkáltatás összekapcsolásáról.

A felsőtábla vitáiban világosan kettévált a büntetés és a nevelés (javítás és oktatás) kérdése – ami érdekes adalék a hazai börtönügyi gondolkodás történetéhez. Egyöntetűen elfogadták a főrendek azt a tézist, hogy a büntetés nem nevelhet (nem is az a feladata), csak a vele párhuzamosan, jó időben és jó ér-zékkel alkalmazott lelki gondozás.

⁴¹³ 1843. november 3. OGY. 1843/44. FN. II. LXI. 197.

⁴¹⁴ 1843. november 3. OGY. 1843/44. FN. II. LXI.

⁴¹⁵ 1843. november 4. OGY. 1843/44. FN. II. LXII.

A részletes tárgyalás nem tartott sokáig, a fő kérdések a fentebbiekben túl az ellenőrzés-kinevezés problémája volt.⁴¹⁶ A táblák közötti egyeztetés hat üzenetváltáson keresztül folyt,⁴¹⁷ s végül is mindkét fél számára elfogadható kompromisszumos megoldást eredményezett. A választmány legfőbb eszméi is a javaslat részeként kerültek a feliratba, ugyanakkor a kritikus pontok kelőképpen letompítva fogalmazódtak meg.⁴¹⁸ Mint ismeretes, már fölöslegesen, az uralkodó a börtönrendszerre vonatkozó törvénytervezetet elutasította.⁴¹⁹ Hivatkozásának alapja, hogy az ügy adminisztratív úton is megvalósítható, nem igényli a törvényi kereteket.

Az 1843. évi börtönügyi plánus választmányi és országgyűlési vitái a magyar börtönügyi tudományosság első hullámának csúcspontját jelentették. Előzménye a fogházjavító mozgalom, táplálója a tömlöckörülmények hazai kritikája, az európai és amerikai börtönügyi gondolkodás és a liberalizmus magyarországi zászlóbontása. Eredménye egy magas színvonalú, szentesítés nélkül maradt törvénytervezet kereteibe kényszerített szellemi teljesítmény, mely, ha akkor nem is, a kiegyezést követően nagy hatással volt a hatvanas években kibontakozó második nemzedékre.

58. A BÖRTÖNÜGYI TERMINOLÓGIA ALAKULÁSA. A fogházjavító mozgalom széles agitációs munkája nyomán, illetve az országos érdeklődéssel kísért kodifikációs viták után jogos a kérdés: vajon milyen hatással volt a szak- és köznyelv alakulására a közel tízéves polémia. A tömlöcügyhöz kapcsolódó büntetés-végrehajtási kifejezések némi megújulásáról számolt be Bató Szilvia, aki a *Pesti Hírlap* büntetőjogi vonatkozású írásainak és tudósításainak alapos áttanulmányozása alapján statisztikai igazolással szolgált a terminológia lassú kibontakozásáról. Elemzése szerint 1841 és 1844 között a szabadságvesztés-büntetés szinonimájaként leggyakrabban a fogság terminus technicust alkalmazták a cikkírók és a levelezők egyaránt. (A nemzetközi tudósításokban – mint írta – 130 szabadságvesztéssel kapcsolatos hír közül 83 esetben ezzel a szakkifejezéssel fordították a hírben szereplő szabadságvesztés-büntetést. A 122 idevágó hazai információból 45 alkalommal szerepelt a fogság.) A legfontosabb tanulság, hogy a szabadságvesztés-büntetésnek vagy a fogva tartásnak semmiképpen sem valamiféle szakmai alfajáról volt szó, minthogy öt naptól életfogytig tartó ítéletekről számoltak be tudósítók. Nem vitathatóan a szabadságvesztés-büntetés teljes értékű, egyenértékű, s hasonlóképpen általános megfelelőjéről van szó. (Ritkán ennél szélesebb értelemben is használatos, például az előzetes letartóztatás

⁴¹⁶ 1843. november 6. OGY. 1843/44. FN. II. LXIII. és LXIV. november 7.

⁴¹⁷ OGY. 1843/44. IR. 61, 62, 118, 187, III. 23, 52, IV. 276, 313, 341, 389.

⁴¹⁸ OGY. 1843/44. IR. IV. 264, 265–309.

⁴¹⁹ *Anyaggyűjtemény 1843. IV. CXIV.*

megjelölésére is szolgált.⁴²⁰) A *börtön* erőtlenebb elterjedtségének bizonyítéka, hogy külföldi hírekben mindössze 11, hazai tudósításokban 42 esetben bukkant fel. Bató Szilvia ugyanazt állapította meg a *börtön* szakkifejezés használatáról, mint a fogságéről: lényegében ugyanolyan parttalansággal használták a néhány napos bezárástól az életfogytig tartó szabadságvesztés-büntetésig, a kihágásért történő, rövid tartamú elzárásra csakúgy, mint a vizsgálati fogságra.⁴²¹ Sokatmondó viszont néhány kifejezés feltűnő ritkasága, ami megint csak a differenciálatlanságot igazolja: így a fegyház (három esetben), a fenytetés, javító fogház (egy-egy alkalommal) a nemzetközi jelentésekben,⁴²² az elzárás (két-szer), az árestom és a tömlöczés (egyszer-egyszer) a hazai beszámolókbán.⁴²³ Megjegyzendő, a tömlöc egyszeri felbukkanása a *Pesti Hírlap* hasábjain, tekintve a hétköznapi vármegyei praxis általános szóhasználatát és e szakszó gyakoriságát, kételyeket ébreszt bennünk, legalábbis a szerkesztőség esetleges következetességét sejtethetjük a tömlöcnek fogság, *börtön* műszavakkal történő felváltása mögött. Figyelemre méltó következtetésre jutott Bató Szilvia a *Pesti Hírlap* írásainak elemzése során, mely a kor ünnevelt ún. 43-as javaslatának hatásáról feltételezettek is érinti. Bizonyítottak látták, hogy a kodifikációs bizottságban kimunkált büntetés-végrehajtási terminológiát sem a vármegyék követutastításukban, sem pedig maguk a követek az országgyűlési polémiákban nem tették magukévá.⁴²⁴

Mindenesetre a törvénykezési és hírlapi terminológia megalapozza feltételezésünket, hogy a büntetés-végrehajtás zónájában a szabadságfosztásokat illetően a tömlöc, *börtön*, fogság (és az ezeknek megfelelő végrehajtási intézmények, „házak”) csereszabatosan alkalmazhatók.

59. REFORMKORI BÖRTÖNTERVEK. Magyarországon a reformkort megelőzően a *börtönépítész* ismeretlen fogalom. Ennek persze nemcsak a hazai viszonyok voltak okai: még külhonban is csak a 18. század a nagy áttörés időszaka. Nálunk azonban nemcsak a *börtönépítész* mint olyan hiányzott a büntetőpraxis környékéről, de még a *börtön*ről való gondolkodás is. Ebben hoztak döntő változást a fogházjavítók, akik a közvéleményt mozgósítani kívánó akcióikkal magát a tömlöcépületet is reflektorfénybe tölték. A vármegyék tisztségviselői, hivatalai és közgyűlései egymással versengve tűzték napirendre a tömlöcök ügyét, s

⁴²⁰ BATÓ Szilvia: A „büntetési rendszer” átalakításának megjelenése Kossuth Lajos Pesti Hírlapjában (1841–1844). Doktori értekezés. Szeged, 2007. Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, 203, 205.

⁴²¹ BATÓ 2007, 205.

⁴²² BATÓ 2007, 209.

⁴²³ BATÓ 2007, 204, 206–207.

⁴²⁴ BATÓ 2007, 206.

törekedtek a börtönépületek átalakítására, új büntetés-végrehajtási intézetek létesítésére.

A hirtelen sarjadt börtönépítészeti, illetve az épületeket formáló építőmesterek két hatóerő mezsgyéjén dolgoztak. Egyik a Nyugat-Európában személyesen megtapasztalt vagy a szakirodalomból megismert, a világ legkorszerűbb büntetés-végrehajtási modelljeit közvetítette Magyarország felé. A másikat a magyar társadalom, de főképpen a megrendelők, a vármegyei hivatalok tapasztalataiból formálódó elvárások határozták meg.

Az európai hatás világos képleteket rajzolt föl: az Amerikában, Nyugat-Európa több államában már kipróbált, tapasztalatokat is magában foglaló, megújított, korszerű büntetés-végrehajtás határozott paraméterekkel szabta meg a fejlesztés irányát. A tervezőknek és az építészeknek határozott programok álltak rendelkezésükre. A hazai elvárások precízen körvonalazatlanok maradtak; a vármegyék politikusai és tisztviselői leginkább negatív tapasztalataik, rossz élményeik összefoglalt csomagját nyújtották át a tervezőknek, sokszor valóban tőlük várva a választ. Megint máskor a kitűzendő feladat mellé olyan finansiális vagy egyéb végrehajtási körülményeket kapcsoltak, melyek lehetetlenné tették a valódi tervezést, s az csupán barkácsolása maradt a meglévő rendszereknek.

E két irányzat: a tiszta, elméleti alapozású „nyugati” és a praktikus indíttatású hazai elegyből alakult ki a reformkor börtönépítészete.

Miután az 1843/44-ben működő kodifikációs deputáció a magánrendszer mellett tette le a voksot, ennek megfelelően készültek el az első országos börtöntervek is. Graefl Károly, Cassano József és Zitterbach Mátyás is a magánzárka-rendszerű épületekben gondolkodtak, melynek filozófiája értelemszerűen gyökeresen különbözik a korabeli (rendi-feudális) közös elhelyezéstől, miképpen a közös munkáltatásra építő hallgató vagy vegyes rendszerektől is. Ez a fel fogás még hosszú ideig rányomta bélyegét a magyar tervekre, s még a század hetvenes éveinek elképzelései is a magánzárka elzárás realizálása körül forogtak. Hasonlóképpen alakult a vármegyei építkezések ügye is a reformkorban.⁴²⁵

Kisebbségi építésekén túl az első komoly architekturalis tanúbizonyság az 1843/44-ben ülésező magyar büntető kodifikációs bizottság megrendelésére készült tervek, Graefl Károly, Cassano József és Zitterbach Mátyás munkái adják. A három kiváló tervező az amerikai és európai modern börtönépítészeti alkotások ismeretéről tettek tanúbizonyságot. (Graefl több mint egy évtizedig elemizte a helyszínen a különféle európai börtönöket.) A tervezők először a kor legnépszerűbb megoldását, a Jeremy Bentham-féle panoptikus rendszer megvalósítását indítványozták.

⁴²⁵ KENESSEY Kálmán: Pillantás fenyítékünkre. *Pesti Hírlap* 1841. 25. sz. 208, továbbá Csanádra vonatkozóan *Pesti Hírlap* 1841. 52. sz. 436.

Miután azonban ezt a konstrukciót (alapvetően költséges mivolta okán) a választmány elvetette, a tervezők a másik divatos megoldást választották: a radiális (másként csillagrendszerű) térszervezést. Ez a koncepció is a középponti ellenőrzés megszervezése köré épül: a centrálisan elhelyezkedő adminisztratív-kiszolgáló, megfigyelőhely köré épülnek sugarasan a zárkatömbök, melyek egyenként is jól ellenőrizhető, leválasztható kisebb egységeket képeznek.

Graefl Károly terve híven követi az amerikai mintát.⁴²⁶ A főfronton elhelyezett igazgatói épület mögé (melyben helyt kapnak az igazgató lakása mellett az irodák, az írnokok szobái, a levéltár és további kiszolgáló egységek) igazított be a hat zárkatömbből álló radiális terve szerint a legklasszikusabb csillag szerkezetű megoldással, a külső cellasoros zárkaépületeket. Az igazgatói épület homlokrajzi tervéből láthatóan a pentonville-i mintát követve, mór stílusú díszítésekkel ellátott eklektikus homlokzatot tervezett. Ez a terv már jelzi a későbbi törvényszéki épületeken uralkodó filozófiát: a börtön vagy törvényszéki épület fő frontja a hatalom kisugárzásának egyik szimbóluma, s egyben a város látványossága. A terv különlegessége az a korszerűség, mellyel az egyes zárkában a vízvezeték és árnyékszéki csatornák tervezését intézte. Joseph Cassano modellje⁴²⁷ egy hétzárka-tömbös, hasonló radiális mintát követ, főhomlokzatán klasszicista hivatali épülettel. Emellett kísérletet tett egy másik terv elfogadtatására is, ami egy tipikus „telefonpózna szerkezetű terv szerint épülhetett volna. Az igazgatósági épületből egy egyenes folyosóépület bal és jobb szárnyán két-két külső cellasoros zárkatömb helyezkedett volna el, ami lényegesen megnövelte volna az épületegyüttes méreteit, hiszen ugyanannyi rab elhelyezésére vállalkozott volna két (illetve négy) szárnyban, mint a korábbiakban hét sugárirányú tömbben.

A választmány az egyik legnagyobb problémának azt látta a tervekben, hogyan lehet összeegyeztetni a magányrendszerű elzárást a lelki neveléssel szoros összefüggésben álló mise/istentisztelet szervezésével. Felszólította a pályázó építészeket, adjanak arra a kérdésre választ, miként lenne megoldható az, hogy minden rab „külön páholyából az oltárt és misemondó papot láthassa a nélkül, hogy a rabtársaitól s ezek tőle láttathatnának”. Mindkét építész ugyanazt a választ adta: hogy ti. „több tekintetből helytelennek és gyakorlatilag kivihetetlennek találtatott”, de kísérletet tettek a kérés legalább részletes teljesítésére. Cassano a tömlőcfolyosók kiszélesítésével operált, vélekedése szerint, ha a zárkák közti beltávolság két öl helyett hat öl szélességűre építenék, ebben az

⁴²⁶ Magányrendszerű háromszáz rabra tervezett fogháznak terve MNL OL N. 95. Archivum regni 1222–1988. Lad 44. Az 1840. évi V. törvénycikk által a büntető javító rendszer kidolgozására kiküldött választmány 1840–1844.

⁴²⁷ Plaene zu den in Ungarn nach der nordamerikanischen Methode zu erbauenden besserungs Gefaengnissen – Entworfen von Joseph Csassano Architekt und Baumeister MNL OL N. 95. Archivum regni 1222–1988. Lad. 44.

esetben tömlöcéből a rabok többsége rátekinthetne az épület középpontjára elhelyezett oltárra.⁴²⁸ Graefl sajátos megoldást javasolt: egy szárnyból szárnyba szállítható 21 hüvelyk magas, talpra helyezendő mozgatható oltárt tervezett, melyet a szárny 16 cellájából direkt formában, a többiből pedig tükörrendszer segítségével lehetett volna megtekinteni.⁴²⁹

Amennyiben a bizottság javaslatát a diéta és az uralkodó elfogadta volna, s felépülhet a tíz kerületi börtön, bármelyikük terve szerint építik is, bizonyosan nemzetközi színvonalú országos hálózata lett volna a magyar büntetés-végrehajtásnak. Tudjuk, ez nem következett be. Így azután Magyarország korszerű büntetés-végrehajtási intézetek nélkül lépte át a polgárosodás küszöbét. Sem országos intézeti hálózat, sem megyei börtönök nem állottak rendelkezésre. Mint láttuk, *Domus Correctoria* némi kínlődás után 1831-ben kiszervedett⁴³⁰), a megyei tömlöcök pedig a rendi-feudális világ mocskos, föld alatti, levegőtlen *carcer*-rezsimjét tükrözték. Néhány, kis befogadóképességű intézetre irányuló helyi kezdeményezés jelezte a reformigényt,⁴³¹ ez azonban a 19. század második feléig nem hozott érdemi változást.⁴³²

60. REFORMKORI BÖRTÖNÉPÍTKEZÉSEK. A Helytartótanács viszonya a börtönügyi modernizációhoz felemás. Egyfelől, miként az számtalan rendeletéből kiderül, a büntetés-végrehajtás modernizációjának terheit a vármegyékhez szerette volna telepíteni, s a feladatokat is a megyei hatóságokra terhelte volna. Számos rendeletben utasította a helyi hatóságokat, hogy állítsanak fel megfelelő felszereltségű börtönöket, alkalmazzanak a modern kívánalmaknak megfelelő őrszemélyzetet, és osztályozzák a bűnelkövetőket. A 18. század második felében az anyagi terhek vállalásától még elzárkózó megyék (melyek tisztikarai azt hangsúlyozták, hogy a megvalósítás feltételeinek rendezése nem az ő feladatuk) a 19. századra kísérletező kedvvel láttak hozzá helyi szinten a büntetés-végrehajtás megújításához. Ekkor már úgy tűnik, hogy a Helytartótanács a tevékenyebb vármegyék aktivitását mintha lassítani igyekeznék. Így a nógrádi vármegyei börtön kapcsán, az 1938-ban a közgyűlésnek már bemutatott,⁴³³ s az

⁴²⁸ Alázatossággal benyújtando felelete Cassano József építésznek: Az 1843–44. évi országgyűlés írásai I. 205

⁴²⁹ „A főméltóságú országos alválasztmányhoz. Graefl Károly az iránti véleményét, valljon a magányrendszer feláldozása nélkül lehet-e oly módot találni, mellynél fogva a rabokra nézve a mise láthatása eszközöltetnék? alázatosan bemutatja.” Az 1843–44. évi országgyűlés írásai I. 203.

⁴³⁰ OLÁH Miklós: Fejezetek a szegedi várbörtön történetéből. *Domus Carresterialis Szegediensis 1784–1832*, Szeged, 2000.

⁴³¹ A kérdés egyik összefoglalása BATÓ Szilvia: A börtönügyi modernizáció országos programja a Pesti Hírlap első évfolyamában (1841). In *Jogtörténeti Tanulmányok VIII.* Szerkesztette BÉLI Gábor, KAJTÁR István, SEKERES Róbert. Pécs, 2005. 71.

⁴³² Vö. KENESSEY 1841, 208, továbbá *Pesti Hírlap* 1841. 16. sz. 126.

⁴³³ MNL Nml. Kgy. Jkv. IV. 1. a. 109. kötet 341/1838.

1840 novemberében engedélyezésre megküldött tervek ügyében csupán következő év áprilisában válaszolt, akkor is csak a helyiségek összes tartozásainak kimutatását hiányolta (vagyis érdemi kérdések helyett a pénzügyi biztonsággal foglalkozott). 1842 januárjában az ismételt felterjesztésre megint csak halogató válasz érkezik: 1840. évi 5. tc. alapján kirendelt országos választmány munkájának függvényében a munka elhalasztására utasítja a vármegyét. Hogy mégis áll a balassagyarmati börtön, az a vármegye konok építési kedvének köszönhető.

A megye a jóváhagyás hiányában is megkezdte az építkezést, bízván annak utólagos pótlásában. Igazuk volt: „felsőbb helyről” megérkezett az engedélyezett építési terv is. Így történhetett, hogy mire az országgyűlésben megbukott a reformok ügye, lényegében felépült a balassagyarmati börtön. 1845-ben pedig birtokba vehették az örök és rabok az új épületet. A klasszicista stílusban épült új börtön a volt megyeháza U alakú udvarának tengelyébe állították. A koncentrális alaprajzú végtelenül egyszerű benyomást sugárzó épület vízszintes tagolását egyedül a földszint és az öt emelet ablaksorai biztosítják. A körépületben körfolyosókról 168 cella nyílt. A köralapú építményen belül egy nyolcszög alakú belső toronyépület magasodott, mely négy irányban folyosókkal csatlakozott a lépcsőházakhoz, illetve körfolyosókhoz. A toronyépületben háromszintes volt. Ez az architektúrális megoldás minden kétséget kizáróan a magánrendszer modelljét követi, azon belül is egyedülálló módon hazánkban Jeremy Bentham panoptikus, ún. rotunda rendszerű terveit. „Az épület kitűnően érzékelteti rendeltetését, úgyszólván minden tagolás nélküli szűkszávúságával. Hasonló korú és rendeltetésű börtönépületek kis száma miatt nem csak építészeti, de történetileg is jelentős”.⁴³⁴ Reiter László értékelése szerint azért is egyedülálló intézmény a Balassagyarmati Börtön, mert az országosan ismertek közül mindegyik a század második felében épült. Méltatására idéz egy közelebből meg nem jelölt helyet, miszerint több tábornok, magas rangú tisztviselő meglátogatta volna a börtönt, s így vélekedtek róla: „ennek párja az egész ausztriai birodalomban nincs.”⁴³⁵ Ennek alapján történtek volna kísérletek további hasonló házak felállítására. Semmit nem von le a nógrádi kísérlet értékéből, hogy miután mindmáig működő intézetről van szó, 20. századi értékelés szerint „a Bentham-féle panoptikum rendszerben épült 5 emeletes s 168 magánzárkával ellátott” börtön figyelemre méltó, „egyébként teljesen célszerűtlen”.⁴³⁶ Az építkezéskor a legmodernebb európai tervezési elveknek megfelelően létesített büntetés-végrehajtási intézet koncepcionálisan ugyan elavult, de a magyar börtönépítészeti fejlődésének egyik látványos történeti emléke.

⁴³⁴ REITER 1994, 81.

⁴³⁵ REITER 1994, 82.

⁴³⁶ SZÖLLŐSY 1930, 34.

Legendás volt Komárom vármegye kísérlete, mely valódi példaként szolgált a többiek (de még az osztrák kormányzat) számára is.⁴³⁷ A vármegye 1836-ban hozott határozatot arról, hogy magányrendszerű börtön építésébe kezd. Annak rendje módja szerint megküldték a Helytartótanácsnak engedélyezésre a terveket, de nem várva be a magas jóváhagyást, megkezdték s be is fejezték az építkezést. Így a kancellária memoranduma alapján még az államtanács is tárgyalta az ügyet – s jóváhagyólag küldte vissza az iratot. 1847. június 11-étől királyi jóváhagyással működött tovább az intézet.⁴³⁸

A komáromi börtön építésével kapcsolatban nem mellőzhető annak a ténynek említése, hogy a vármegye az intézetet saját költségfedezettel létesítette. Magára az építkezésre 26 000 forintot különített el a megye; 10 000 forintot jótékony adakozásból gyűjtöttek; 13 000 forintot a megyei házi pénztárból biztosítottak. A dolgozó ház teljes egészében önkéntes adományokból jöhetett létre. Mint ismeretes, Komárom megye fogháza ugyancsak hasonló támogatásokkal épülhetett fel.⁴³⁹

A tervezet magányrendszerű börtönt vázolt, melynek két fő funkcióját térbelileg határozottan elkülönítették: a létesítmény két, a börtön és a dolgozóház független épületegyütteséből jött létre.⁴⁴⁰ „Komárom megye kis, és sok tekintetben tökéletes dologháza... olly nemes vállalat, mellyet csak magasztalni lehet”, hiszen „illy helyzetben minden, bár tökéletlen és kisszerű előrehaladás és javítás, a’ legőszintébb örömmel üdvözlendő jelenet”.⁴⁴¹

Vas vármegyében az 1831. április 18-i közgyűlés határozott a tömlőcállapotok javításáról. Több választmány előzetes munkálataira támaszkodva végül is 1835 tavaszán kezdődött meg a 22 000 pengő forintba kerülő építkezés, s az intézet 1836 végére át is adatott a használatnak. A megvalósult terv is sajátos vegyületet mutatott még a feudális szemléletnek és a modern elveknek. A szombathegyi megyei börtön építéskor szem előtt tartották a nyugat-európai eredményeket és végrehajtási tapasztalatokat. Az auburni rendszerrel szimpatizáló tervek szerint emeletes fogház egy teljes szintjén magánzárkákat helyeztek el, szám szerint negyvenet. Gondoskodtak a cellák fűtéséről, levegőztetéséről, némi világosságról „rostélyozott üreg” segítségével. A 4,2 × 10 láb alapterületű, 9 láb magas kamrákban fapricek voltak, fáfogassal. Az árnyékszék a szint számára az udvarban volt. Ami azonban a rendi gyakorlatot idézi: ez a szint teljes egészében a föld alatt volt. A földszintre és az emeletre a nők, a munkatermek és a személy-

⁴³⁷ *Pesti Hírlap* 1841. 7. sz. 50, és 1841. 15. sz. 116.

⁴³⁸ *Anyaggyűjtemény* 1843, IV., CVI–CVIII.

⁴³⁹ KÜLKEY Henrik: A’ t. n. Komárom vármegyében felállítandó dologház ügyében. *Századunk* 1839. 1. sz. 2–3.

⁴⁴⁰ *Anyaggyűjtemény* 1843, IV. CVI.

⁴⁴¹ TÓTH 1843. II. 1–2.

zet szobái kerültek csak.⁴⁴² (Amúgy is általános véleménynek számított, hogy a tömlöcök némi ráfordítással átalakíthatók az auburni, illetve a pennsylvaniai rendszer befogadására.⁴⁴³)

„Abaujnak Rendei a fogháznak czélszerűbb elrendelésében is azon emberbaráti szeretettől lelkesítettnek, hogy szenvedő embertársai’ száma kevesedjék”, midőn 1838-ban elrendelték egy „javító-fogház-intézet” alapítását.⁴⁴⁴ Mérlegre téve a költségek fedezetének forrását, a „szabad ajánlatok”, vagyis adományokon kívül „a’ nagy és nevezetes czél’ sikeresítése végett, farsangi táncmulatságok, sorshuzásra kiteendő asszonyi jeles munkák rendeltetnének, hogy ezeknek jövedelmei a’ pénztárt nevelnék”.⁴⁴⁵ Az építkezésekhez szükséges pénz ilyen egybegyűjtése nem volt egyedülálló jelenség. A fentebb már említett Vas megyei építkezés költségeit az adományokon kívül táncvigadalmakból, sorsjátékok bevételeiből, műkedvelő színi előadások belépőjegyeinek árából, tárgyfelajánlásokból fedezték.⁴⁴⁶ Fejér vármegye, akárcsak a Hajdú-kerület, 1841-ben választmányt bocsátott ki egy fenyítőház tervének kidolgozására.⁴⁴⁷ Hont vármegye építési plánumot dolgoztatott ki, s csak a Helytartótanácson múlt, hogy az építkezést el kellett halasztani. Sáros megye választmányát a közgyűlés ritka bőkezűséggel, 10 000 forinttal felvértezve bízta meg a legcélszerűbb megoldás kiválasztásával. S e pénzt a házi pénztárból rendelték kifizetni!⁴⁴⁸ Torontál megye ugyancsak döntött egy tömlöc mellett felállítandó dologház felől.⁴⁴⁹ Udvarhelyszék közgyűlése 1842-ben fogadta el egy magányrendszerű fogház felállításának költségvetését, Ugocsa a rabdolgoztató intézet felállítását határozta el.⁴⁵⁰ Bars vármegyéből is az építkezések elhatározásáról érkeztek hírek.⁴⁵¹ Még ott is, ahol sem dologház, sem új fogház építésének gondolatáig nem jutottak el, a tömlöckörülmények enyhítését tűzték ki célul. Bereg például tárgyalta azt a megyei főügyési indítványt, hogy a rabok egészséges levegőn tartózkodás s élelmük pótlására fordítandó bérszerzés céljából magánszemélyeknek adassanak ki nappali munkára.⁴⁵²

Bató Szilvia hívta fel a figyelmet Kossuth Lajos álláspontjára a börtönépítési lázzal kapcsolatban. Kossuth „világosan látta, hogy a vármegyék önálló »államocskák« módjára kívánnak reformlépéseket megtenni, minden törvényható-

⁴⁴² HEGEDŰS 1840, 56.

⁴⁴³ *Pesti Hírlap* 1841. 27. sz. 220. és 71. sz. 597.

⁴⁴⁴ Abauj vármegye ének benyújtott javító-’s dologházterv. *Századunk* 1838. 19. sz. 147.

⁴⁴⁵ J. A.: Abauj megye’ szép törekvései. *Századunk* 1839. 26. sz. 202.

⁴⁴⁶ HEGEDŰS 1841, 2.

⁴⁴⁷ *Pesti Hírlap* 1841. 34. sz. 281.

⁴⁴⁸ *Pesti Hírlap* 1841. 33. sz. 269.

⁴⁴⁹ Torontáli intézetek. *Századunk* 1838. 61. sz. 484.

⁴⁵⁰ *Pesti Hírlap* 1842. 196. sz. 813. és 1841. 76. sz. 639.

⁴⁵¹ *Pesti Hírlap* 1841. 104. sz. 870. és 1841. 79. sz. 666.

⁴⁵² *Pesti Hírlap* 1841. 71. sz. 597.

ság egymaga akar kisdédóvót, takarékpénztárat létesíteni és börtönt építeni, holott ezek jelentős része meghaladja anyagi lehetőségeiket és gazdaságosan nem működtethetők”.⁴⁵³ Ezzel a felismerésével persze élesen szemben állott municipalista szemlélete, s a lehető legszélesebben megvont megyei hatáskör koncepciója.⁴⁵⁴ Le kellett vonnia a következtetést: a szétszórt vármegyei kísérletek ellene hatnak a központi egységes megoldásoknak és szabályozásnak, s a mind több eredménnyel járó egyéni próbálkozások hosszabb távon inkább gátolják, mint elősegítik a börtönügy fejlesztését.

61. A REFORMKOR RABDOLGOZTATÓ HÁZAI. A tömlöcök mellé épített rabdolgoztató házak történetének fontos momentuma az 1821. január 1-jén Arad vármegyében megnyílt a „rabok dolgozóháza”, mely a vármegyei rabok munkáltatásáról volt hivatva gondoskodni. A dolgozóházak létesítésének ügye szorosan kapcsolódott a tömlöckörülmények megjavításának igényéhez: Vasban például a „modern” fogház építése megelőzte a rabmunkáltatást, máshol azonban fordítva történt. Az aradi kezdeményezés báró Forray Andrásné Brunswick Júlia nevéhez fűződik. A dolgozóház 40 rabot foglalkoztatott, az országos intézetekkel rokon munkát végeztek itt is: gyapjúszővést és posztókészítést.⁴⁵⁵ Ennek a dologháznak leírása jutott el Tolna vármegye alispánjához, aki 1826-ban azt indítványozta a közgyűlésnek, hogy hozzon létre hasonló intézetet a megyében, mert ez a rabok erkölcsiségére csakúgy, mint a házi pénztár állapotára nézve föltöbb hasznos volna. Ezt a javaslatot a közgyűlés elfogadva, deputatiót hozott létre az Arad megyei intézet tanulmányozására. A tolnai intézet 1830. július 13-án megnyitotta kapuit. A 46 rabot befogadni képes két munkaterem mellett egy raktár- és egy előkészítő szoba állt rendelkezésre a munkáltatáshoz. A dologház ráfizetéses volt, de „mivel az erkölcsi javulást szolgálja”, fenntartásáról határoztak. A dologház mellett a rabokat külső munkára is küldték, a megyeháza építkezésén dolgoztak, artézi kutat ástak.⁴⁵⁶ A dologháznak országszerte híre ment, csakúgy, mint az aradinak, egymás után érkeztek a megkereső levelek, érdeklődött Gömör, Pest, Komárom megye, Szamosujvár; bizottságot küldött Fejér vármegye.⁴⁵⁷ A Tolna megyei dolgozó intézetben az országban másodikként gondoskodtak intézményesen a rabok intézeti foglalkoztatásáról.⁴⁵⁸ A Fin-

⁴⁵³ BATÓ Szilvia: Börtönügyi kérdések a Pesti Hírlap első évfolyamában. *Jogtörténeti Szemle* 2005. 3. sz. 73.

⁴⁵⁴ KOSSUTH Lajos: Büntetőjog. *Pesti Hírlap* 1841. 45. sz. 374, KOSSUTH Lajos: Védelem mód. *Pesti Hírlap* 1841. 55. sz. 459.

⁴⁵⁵ FINKEY 1930, 200

⁴⁵⁶ TÓTH Bars: A szekszárdi börtön története. In *Tanulmányok a magyar börtönügy történetéből*. Szerk. BÓDINÉ BELIZNAI Kinga. Jogtörténeti értekezések 22. Budapest, 1989. 23–24.

⁴⁵⁷ MNL TmL IV. 1. a. 1832/136., Közgyűlési iratok 1833/ 885., 1832 /33, 209.

⁴⁵⁸ TÓTH 1989, 60.

key Ferenc által másodikként⁴⁵⁹ számon tartott Borsod vármegye a negyedik helyre szorult, hiszen Borsodot még a Nógrád megyei intézet is megelőzte, mint arról a borsodi biztossági tudósítás is beszámolt.⁴⁶⁰ Az 1830 óta működő nógrádi rabdolgoztató intézet tisztos haszonnal dolgozott.⁴⁶¹ A Borsod vármegyei közgyűlés a dologház felállítására voksolt, a létesítéshez szükségeltető összegek egybegyűjtését pedig egy „részvényes Társaságra” bízta.⁴⁶² A szombathelyi börtön mellett működő dologház ügye 1836. július 4-én vetődött fel a közgyűlésben, a munka 1838-ban el is kezdődött. A próbamunkáltatás során (melyet a kor vélekedésének megfelelően a gyapjűfeldolgozásban határoztak meg) a tiszta bevétel majdnem elérte a rabtartás költségeit. Ez kedvet adott a továbbiakhoz, s a vármegye a rabdolgoztatás fenntartása és tökéletesítése mellett foglalt állást.⁴⁶³ A *Pesti Hírlap* vasi levelezője arról számolt be a lap olvasóinak, hogy a bebörtönzött betyárok pokolként irtóztak a börtön „munkaházától”.⁴⁶⁴ Ezzel szemben Pozsonyban lemondtak a dolgozóház építéséről.⁴⁶⁵

62. DEÁK BÖRTÖNÜGYI RENDELETE 1848-BAN. Miután az országgyűlési tárgyalások eredménytelenül zárultak, a büntető kodifikáció s vele együtt a fogházjavítás ügye lekerült a napirendről. A börtönügy a forradalmi átalakulás időszakában, majd a szabadságharc állami erőfeszítései során mellékkérdéssé vált. A '43-as büntetőjogi javaslatok csomagjából az április törvények, a felelős minisztérium és a Honvédelmi Bizottmány korszakában keletkezett szabályozások jó néhány töredékintézményt átmentettek (mint a sajtótörvénybe beépülő esküdtszéki eljárást a perjogi elaborátumból, a véstörvény alapját képező államellenes cselekedetek törvényi tényállását az anyagi jogi plánumból), de az ismert okoknál fogva kodifikációra nem került sor. A politikai környezet nem kedvezett a mélyreható szakmai változtatásoknak, s különösképpen nem a kodifikációnak. „...a hazának jelen körülményeit pedig, és a hangulatot, amelyben vagyunk, nem tartom alkalmasnak ily törvény megvitatására, melyhez tökéletes higgadság szükséges. Mikor ilyen törvény alkottatik, indulatnak, félelemnek, aggodalomnak, haragnak távol kell lenni; pedig nem hibázok, ha ál-

⁴⁵⁹ FINKEY 1930, 21.

⁴⁶⁰ *Tekintetes Nemes Borsod vármegye közönsége által felállítani kívánt Rabdolgoztató-intézet javallata szerkesztésére kirendelt Biztossági tudósítás*, 's a' tisztelet Vármegyének 1834-dik Eszt. Bőjtelő hava 13-dikán tartott Közgyűlésben e' tárgyban költ határozásai, Sárospatakon, Nyomattatott Nádaskay András által. 1834. A 'Rabdolgoztató-Intézet tárgyában kiküldött Biztosság alázatos Tudósítása (továbbiakban: Biztossági tudósítás 1834) 4.

⁴⁶¹ PALUGYAI Imre: *Megye-rendszer hajdan és most*. I–IV. Pest, 1844–1848. Heckenast Gusztáv Kiadása, IV. 62.

⁴⁶² Biztossági tudósítás 1834, 15.

⁴⁶³ *Tekintetes Vas vármegyének Szombathelyen újan épített börtönci...* i. h., 6, 48.

⁴⁶⁴ *Pesti Hírlap* 1841. 61. sz. 511.

⁴⁶⁵ *Pesti Hírlap* 1841. 103. sz. 862.

lítom, hogy a jelen körülmények között erre vonatkozólag nem vagyunk abban a hangulatban.” Az érzelmek síkján folyó, a politizálás, a higgadt meggyőzéstől eltávolodó, indulatoktól fűtött vitastílus, a zajongó hangoskodás akadályozta a szakmai munkát. Deák, a jogi forradalom előkészítője és egyik vezetője a jogfolytonosság képviselője, a törvényesség híve, a szakmai aprólékossággal dolgozó kodifikátor időszerűtlennek tartotta a mind radikálisabbá váló légkörben a jog gyökeres átalakítását. A börtönügyben is csak tűzoltást vállalhatott az igazságügyi minisztérium. Bár annak idején a '43-as javaslatok közül a törvényalkotás csatornáiban a legtovább a börtönügyi plánus jutott, s csupán a királyi resolution bukott el, ebből a tervzetből került át a legkevesebb a 48-as minisztérium intézkedései közé.

Azon intézkedések, melyek végül is a büntetés-végrehajtás terrénumában megszülettek, valójában az igazságügyi minisztériumnak a rabokkal kapcsolatos feladatkörével voltak összefüggésben.⁴⁶⁶ Ahogyan arról föntebb már szó esett, Deák Ferenc legtöbbet emlegetett intézkedése, a Pest város közönsége számára kiadott rendelete is egy beadványnak köszönheti megszületését. Bónis Sámuel osztályigazgató vizsgálata⁴⁶⁷ nyomán született meg a korszak egyetlen miniszteri rendelkezése a börtönökről.⁴⁶⁸

A Pest városának szóló rendelet méltó és megörökítendő dokumentuma Deák Ferenc büntetőjogi koncepciójának. Az 1844-ben királyi szentesítés nélkül maradt büntetés-végrehajtási eszmék e rendeletben újra felbukkannak. Ugyan csak Pest megyére vonatkozó rendelkezésről szól, a rendelet egyetemes üzenete megelőlegezi a feltételezést, hogy idő birtokában országos intézkedés válhatott volna belőle. Ugyanaz a humánus megközelítés jellemzi, mely a '43-as javaslat börtönügyi szabályozásának volt sajátja.

Realista politikusként és jogásként számot vet a rendelkezés végrehajtásának anyagi következményeivel, de a pénzügyi szempontokat ilyen garanciális és emberbaráti kérdésben nem tartja mérvadónak. Kijelöli a fogházjavítás csomópontjait, így a totális intézmények felválthatósága helyett a bérlet irányában keresi a megoldást; a férőhelyek olyan növelését javasolja, ha kell, bérlet útján, mely lehetővé teszi a rabok osztályozását és elkülönített elhelyezését; a rabtartásban a humánus és egészséges környezetet, a rendszeres egészségügyi ellenőrzést tartja alapvetően szükségesnek.

„Oda utasítom tehát a város közönségét, hogy addig is, míg a börtönök állapota az egész országban czélszerűbben rendeztetik, gondoskodják börtönei jelen állapotjának javításáról, s ha egyébkint rögtön nem lehetne a dolgon segí-

⁴⁶⁶ Vö. Büntetésvégrehajtás, testi büntetések, rabok elhelyezése: MNL OL H. 67. Álladalmi titkári osztály iratok/1848; MNL OL H. 69. Büntető- és törvénykezési osztály

⁴⁶⁷ MOL H 69. Büntető és törvénykezési osztály 1. kútfő 731/1848. sz. 2. d. f. 1–5.

⁴⁶⁸ Az Igazságügy Ministere Pest városa közönségének 1848. május 25. MNL OL H.69. 1. kútfő 424/1848 1. d. f. 186–187.

teni, keressen módot abban, hogy valamely köz- vagy magánépületet béreltesse ki, melyet új börtön építéséig, hasonló célra fordíthasson. Ügyeljenek a város tisztviselői különösen arra, hogy számos egyént a börtönbe össze ne zárjanak, mert az egészségnek és erkölcsnek egyaránt ártalmas. Ne felejtsek, hogy a vádlott ítélet előtt még bűnösnek sem mondathatik, s annak irányában igazságtalanságot követ el a' köz állam, ha személyének letartóztatásán kívül neki szenvedéseket is okoz, miket a' letartóztatás biztonsága multhatatlanul meg nem kíván. Ne felejtsek, hogy a bűnös ellen kimondott ítélet is sokszorosán súlyos, ha a' büntetésül kiszabott időt rossz és egészségtelen börtönökben kénytelen eltölteni, a bírónak kimondott ítéletét pedig magában a végrehajtásban meg is súlyosítani igazságtalanság, kegyetlenség.”

63. AUSZTRIA BÜNTETŐ POLITIKÁJA. A Habsburgok 1849 után, birodalmuk forradalmait leverve, Magyarországon katonailag triumfálva a régi elképzeléshez, az egységállam gondolatához tértek vissza. A magyar korona országaiban a Haynau nevével fémjelzett katonai diktatúra rendszerében megszűntek a tradicionális közigazgatási szervek, a Magyar Királyságot 21 kerületre tagolták, ún. kerületparancsnokok vezetésével.⁴⁶⁹ 1851-ben, a Schwarzenberg miniszterelnök halálát követően teljhatalomhoz jutott Alexander Bach belügyminiszter Magyarországról koronatartományként leválasztotta Erdélyt, Horvát-Szlavónországot, a Szerb vajdaságot, a Temesi Bánságot, a megmaradt ország-területet pedig öt kerületre tagolta. Ez átmenetileg elszakította Horvátország, Szlavónia, Dalmácia történetét Magyarországtól. A tartományok kezelése azonban kevésé különbözött egymástól. A gyalog- és lovascsendőrség, a rendőrség, a feljelentő- és besúgóhálózat, a rendőr- és csendőrnnyomozók által nyomasztóvá tett hétköznapiak jellemzően egyformák voltak szerte a megszállt területeken.⁴⁷⁰

A büntető törvénykönyvet immáron az összbirodalom számára átdolgozva bocsátotta ki az uralkodó 1852-ben, miként egységes szabályozást követelt a büntető eljárásjogot illetően is 1853-ban.⁴⁷¹ Ennek okán a büntetés-végrehajtással kapcsolatos intézkedések is hasonlóak voltak. „1852. szeptember elsejétől kezdődően valamennyi koronatartományban, ahol eddig az 1803. szeptember 3-án kibocsátott büntető törvénykönyv volt hatályban, továbbá a Magyar Királyságban, Horvátországban, Szlavóniában a horvát tengeremlékkel, az Erdélyi Nagyfejedelemségben, a Szerb Vajdaságban, a Temesi Bánságban és a Krakkói nagyfejedelemségben az abban meghatározott cselekmények büntetésére kizárólagos szabályozásként az alább következő, a büntettekéről, vétsé-

⁴⁶⁹ DEGRÉ Alajos: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Pécs, 2010. IDRResearch Kft./Publikon Kiadó, 298.

⁴⁷⁰ BÓNIS-KOVÁCS-ASZTALOS 1975, 386.

⁴⁷¹ BÓNIS György – VARGA Endre – DEGRÉ Alajos: *A magyar bírósági szervezet és perjog története*. A kiegészítő jegyzeteket írta Béli Gábor. Zalacgerszeg, 1996. 204.

gekről és szabálysértésekről szóló büntető törvény lép hatályba. Ezzel egyidejűleg valamennyi törvény, rendelet és szokás, melyek Birodalmunk bármely részében érvényesek voltak, a császári és királyi hadsereg számára valamint a határőrvidéken alkalmazott külön büntető törvények kivételével ugyanezen naptól hatályon kívül helyeztetnek.”⁴⁷²

A büntető törvény szerint „a bűncselekmények büntetése a bűnelkövető halála vagy börtönben tartása”. Ezzel együtt a szabadságvesztés-büntetés (a Kerkerstrafe) uralja az új büntető törvényt. Halálbüntetésre alig találni a szankciónemek között. Leszámítva a felségsértés kisebb hányadát, a közrend súlyos veszélyeztetését, az emberölés szankcionálását, a jogalkotó nem vette igénybe a legsúlyosabb kriminális büntetést. Így az általános büntetési nem a szabadságvesztés-büntetés lett, melynek két típusát különböztette meg a törvény, az eltérést a két fokozat közötti keménység tekintetében definiálva. Az első fokozat egyszerűen börtön, a másik súlyos börtön. Az első csupán lábvásban, a másodikat „megvasalva” kellett végrehajtani.⁴⁷³ Időtartamát tekintve hat hónaptól húsz évig terjedően, illetve életfogytiglan büntetésként volt kiszabható. Aligha becsülhető túl a magyar büntetési praxisra gyakorolt hatása ennek a törvénynek.

Egyfelől ugyanis a halálbüntetések látványos háttérbe szorítása egy sokkal humánusabb, arányosabb, oszthatóbb és egyéniesíthetőbb büntetés intézményesítését tette lehetővé. (Meggzúntetve azt a korábbi magyar büntető rendszert, melyről Szokolay István úgy írt, mint amiből „hiányzott minden, mi a polgári szabadság s jogok biztosítására kívántatik, s benne foglaltattak mindazok, mellyek a kegyetlenség kifolyásai, és a polgári erkölcsök vészei. A polgári jogok bizonytalanságához a legnagyobb büntetési kegyetlenség s ehhez a legtagabb bírói önkény járult...”⁴⁷⁴)

Másfelől pedig fölvetette a büntetés-végrehajtási infrastruktúra problémáját. Miképpen Magyarországon, a horvát-szlavón koronatartományban is dominálónak lett az osztrák büntetőpolitikai felfogás, mely egyszerre volt haladó és visszafordító. Az osztrák büntető törvény feudális-rendi gyakorlathoz képest

⁴⁷² Kaiserliches Patent vom 27. Mai 1852, wodurch eine neue, durch die späteren Gesetze ergänzte, Ausgabe des Strafgesetzbuches über Verbrechen und schwere Polizeiübertretungen vom 3. September 1803, mit Aufnahme mehrerer neuer Bestimmungen, als alleiniges Strafgesetz über Verbrechen, Vergehen und Uebertretungen für den ganzen Umfang des Reiches, mit Ausnahme der Militärgränze, kundgemacht, und vom 1. September 1852 angefangen in Wirksamkeit gesetzt wird. Artikel 1. In Allgemeines Reichs-Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaiserthum Österreich 1852 494.

⁴⁷³ Strafgesetz über Verbrechen, Vergehen und Uebertretungen. Erster Theil. Von den Verbrechen. Zweites Hauptstück. Von Bestrafung der Verbrechen überhaupt. §. 14. Grade der Kerkerstrafe a) nach der Strenge. RGBl 1852. S. 497.

⁴⁷⁴ SZOKOLAY István: *Az új osztrák büntető törvénykönyv magyarázata*. Pesten, 1852. Nyomatott Lukács Lászlónál, 11.

korszerű, szabadságvesztés-büntetésre alapozott szankciórendszere mindenképpen a megújulás irányába igazította a büntetőjogi praxist. Egyidejűleg rávilágított arra is, hogy sem Horvátország, sem Magyarország nem rendelkezett azokkal a büntetőintézményekkel, melyek alkalmasak lettek volna az új elképzelések szerint foganatosítandó büntetőpolitika realizálására. Hiányoztak az országos intézetek, de erős kívánnivalót hagyott maga után a meglévő tömlöcshálózat is. „Különösen siralmas és közaggodalmat okozó a tömlöczök állapota hazánkban, mert azon kívül, hogy ezekben a fegyelem, törvényhatóságokként egyenetlenül változván, a hasonló bűnösök, e körülménynél fogva szükségképpen a különböző mérték, s így különböző igazság szerint lakolnak, bennök sem a büntetés jogszerű céljaira nem fordítatik figyelem, sem elkülönözés vagy gondos osztályozás által nem kíméltetnek, s nem őriztetnek az elzártak jó eredményei, s nincsenek jelen azon feltételek, melyek mind a testi egészség, mind az erkölcsi tisztaság vagy megőrzésére vagy visszaszerzésére okvetlenül megkívántatnak. Végtelenül terjed a volt fegyenczek gonoszsága a társaság tagjainak hosszú láncolatán...”⁴⁷⁵ Ebből az állapotból kellett az új osztrák büntetőpolitikai kormányzatnak használható büntetés-végrehajtási szerkezetet és szervezetet faragnia.

A Strafesetz idejére a fenýtőházak javító jellegére irányuló törekvés a korábbi formájában megszűnt. Az osztrák börtönügy tizennyolc fegyintézettel rendelkezett.⁴⁷⁶ A Zuchthaus megnevezése a jogszabályokban nemegyszer, ellentétben a német államokkal, a büntetés megjelölésére szolgált.⁴⁷⁷ A Magyarországra legnagyobb hatással lévő osztrák börtönügy vizsgált időszakunkban – mint fentebb láttuk – nem tudott dűlőre jutni a fogházjavítás kérdésében. Igaz ugyan, hogy elvben 1849-ben a vizsgálati foglyokra és az egy esztendő alatti tartamra ítéltekre nézve bevezettetett a magánrendszer, ezt azonban általánosan kiterjeszteni vagy az intézetekben megvalósítani nem tudták. A kíváncsú szintjén megjelentek az új elvárások, mint az a börtönök főfelügyelőjévé kinevezett Hye Glunek utasításából is kiderült. Eszerint fő feladata törekedni „az összes börtönügy alapos reformjára”, addig is amíg a törvényhozás meg nem állapítja a végleges börtönrendszert. Köteles mindent megtenni az új reformelvek részletes bevezetésére, rabsegélyező egyletek szervezésének hathatós ösztönzésére.⁴⁷⁸ A szabadult rabok pártfogói hálózatának kialakítására felhívásokat tettek közzé, melyben „felkérjük mindazokat, kiknek viszonyaik megengedik, nyilatkoztassák magukat készeknek arra, hogy olyan fegyencet, kiknek a büntető intézetekben viseletök

⁴⁷⁵ Felséges első Ferdinánd... által Szabad királyi Pozsony városában 1843-ik esztendei Pünkösöd hava 14-ik napjára rendeltetett magyarországi közgyűlésnek írásai Pozsonyban. Az Országgyűlési Irományok kiadó hivatalában. Pesten Landerer és Heckenastnál. 1844, III. 349.

⁴⁷⁶ BOZÓKY 1867, 124–125, HOEGEL 1916, 66, LISZT 1888, 249.

⁴⁷⁷ WEBER 1941, 466.

⁴⁷⁸ Vö. Magyar Jogtudományi Hetilap 1866/4.

reményt nyújt a javulásra, magokhoz munkások- vagy cselédekül felvenni fogják”.⁴⁷⁹ Az igazságügy-miniszternek azonban még 1866-ban be kellett ismernie (mikor kibocsátotta a büntetés-végrehajtásra vonatkozó alapelveket), hogy a fogházak helységeinek szűkös volta illuzórikussá teszi az intézkedések és törekvések jó részének megvalósítását. Amúgy állást foglalt a rabok értelmes munkáltatása, szorgalomra-fegyelemre szoktatása, hasznos munkaismeretekre tanítása, oktatása-nevelése mellett.⁴⁸⁰ A szándék tehát nem hiányzott.

A bizonytalankodások eredménye lett, hogy sem magán-, sem éjszakai elkülönítési rendszer szerint szervezett fegyintézet nem épült Ausztriában. Még a legkiválóbbnak tekintett garsteni fegyház paraméterei sem feleltek meg a modern elveknek. Bár az épület elég tágas volt ahhoz, hogy falon belül dolgoztathatták a fegyenceket, elkülönítésük nem volt megoldott. Az elhelyezés nappal közös dolgozótermekben, éjszaka átlagosan 10 (nőknél 20) ágyas hálószobákban történt.

Ritter Appert beszámolója szerint 1851-ben Bécsben működött dologház (Arbeitshaus), börtön (Kriminal-Gefängnis), javítóház (Korrekthaus) is.⁴⁸¹ A dologház és a börtön között a leírás alig tesz különbséget. A dologházban ugyanis „436 mindkét nembeli személy volt elhelyezve, rabok [Gefangenen] valamennyi kategóriája több teremben összegyűjtve, akiket többnyire gyalúsövénnyel foglalkoztattak”.⁴⁸² A Kriminal-Gefängnisben fogva tartott rabok büntetésének időtartama nem haladta meg az egy esztendő, melyet ítélettől függően vasban vagy vas nélkül töltöttek le.⁴⁸³ Egy dologról nem szólt csak Appert: a munkáltatásról, aminek ismertetése szerves részét kellett volna, hogy képezze – ha lett volna.⁴⁸⁴ A Korrekthaus a dologházhoz hasonlóan a munkáltatásra épült: a műhelyek berendezése, a munkák kiválasztása, a munka megszervezése felkeltette érdeklődését, még ha az intézet berendezését és működését hiányosnak és helyteleníthetőnek ítélte is.⁴⁸⁵ A legfontosabb különbséget az intézetek között Appert abban látta, hogy a dologházra nem vonatkoznak azok a tervek, melyek a börtönügy megreformálását célozták a birodalomban. (Amúgy erre hivatkozva nem is igen foglalkozott részletkérdésekkel az intézet bemutatása kapcsán.) Ezt egészíti ki a munkáltatás kérdése, melyre éppen érdeklődése célpontjául váló börtönben nem leltünk adatokat. Az Arbeitshausban csak a férfiakat és a nőket különítették el egymástól, de

⁴⁷⁹ Magyar Jogtudományi Hetilap 1866/7. 47.

⁴⁸⁰ 1866. február 14.

⁴⁸¹ APPERT, Benjamin Nicolas Marie: *Die Gefängnisse. Spitaler, Schulen, Civil- und Militaranstalten in Oesterreich. Baiern, Preußen, Sachsen, Belgien Nebst einer Widerlegung des Zellsystems.* Bd. 1–2. Wien, 1851–1852, Verlag von Leopold Sommer, I/149–153.

⁴⁸² APPERT 1851, I/149.

⁴⁸³ APPERT 1851, I/150.

⁴⁸⁴ APPERT 1851, I/151–153.

⁴⁸⁵ APPERT 1851, I/153.

például a gyerekeket a felnőtt vagabundoktól már nem.⁴⁸⁶ A nemek szerinti elkülönítés a Kriminal-Gefängnisben is megoldott volt, s mivel ez az intézet fogadta be a vizsgálati foglyokat is, az ő különválasztásuk is megtörtént.⁴⁸⁷ A Korrektionshaus kapcsán nem szólt a klasszifikációról és az elkülönítéséről.

Morvaország és Osztrák-Szilézia jellegzetes intézettípusáról, a kényszerdologházról (Zwangsarbeitshaus) is próbált definíciót adni Appert. Szerinte ezek nem büntetőintézetek, hanem rendészeti célú létesítmények (Polizei-Anstalten) voltak, és a szükségét szenvedők számára létesítették őket, olyanoknak, akik nem juthattak munkához. Fő céljuk volt megjavítani a csavargókat, munkakedvhez juttatni őket, fogsággal rettenteni őket, a vallás és az erkölcs szeretetét beléjük nevelni, s ha lehet, a nyomort enyhíteni. A bentlét időtartama határozatlan volt, azt a felvételtkor nem határozták meg. A vezetés a jó magatartás, munkateljesítmény függvényében döntött végül is az időtartamról. A munkavégzés kötelező volt, a munkafajtát annak megfelelően választották ki, hogy a fogoly szabadulása utáni boldogulását szolgálja. A kényszerdologházakba felvett személyek csoportjai: 1. magukat rosszul viselők és erkölcstelen életet vivők, 2. csavargók, koldusok, vagabundok, akik nem tudják igazolni illetőségüket, 3. szegény terhes nők és tizennegyedik életévüket be nem töltött, elhagyott gyermekek, szoptatós anyák, bolondok és örültek, fertőző betegek és testi fogyatékosok, munkára alkalmatlanok és idegenek, akik nem rendelkeznek polgárjoggal, s Morvaország, illetve Szilézia határain kívül születtek.⁴⁸⁸

A gondolkodást a büntetés-végrehajtási reformokról döntően befolyásolta az osztrák büntetőpolitikai felfogás, mely a gyakorlatot a vallásos nevelés (és intézményi kezelés) irányába tolta.⁴⁸⁹ A kodifikáció és a büntetés-végrehajtás felelős politikusai egyöntetűen az egyháztól vártak megoldást a problémákra. Sokat várhattak és vártak is az erkölcsi javítástól, melyet a vallásos társulatok nyújthattak az elítélteknek, s melyek hitbéli neveléssel, vallásos tanítással segíthették a kriminalitás problémáinak megoldását. Nem kevésbé reméltek megoldást a büntetés-végrehajtás szervezeti gondjaira, hiszen – mint Tauffer írja – „tehernek tekinték az időszak kormányfőfiai a sok bajjal összekötött börtönkezelést”. Abban reménykedtek, hogy a vallásos testületek átveszik tőlük ezt a feladatot.⁴⁹⁰ Bach belügyminiszter előterjesztése egyenesen az intézetek vezetését és kezelését is ájtatos egyesületeknek adta volna át. (1859 közepéig Ausztriában a büntetőintézetek fele tíz évre szóló szerződések keretében egyházi kezelésbe került.) A kérdés azonban nem jutott nyugvópontra: a képviselőházban vita robbant ki a vallásos szervezetek részvállalásáról, s a kiegyezéshez

⁴⁸⁶ APPERT 1851, I/149.

⁴⁸⁷ APPERT 1851, I/150.

⁴⁸⁸ APPERT 1851, I/223.

⁴⁸⁹ A börtönügy Ausztriában. In PULSZKY–TAUFFER 1867, 259.

⁴⁹⁰ PULSZKY–TAUFFER 1867, 260–261.

közeledve egyre hangosabb polémia zajlott az ügyről. Mindezzel egyetemben 1867-ben Pulszkyék csak azt tudták megállapítani, hogy „Általában Ausztriának börtönei a rendetlenség legalsó fokán állottak melynek rendszerét így folytatni nem lehetett”.⁴⁹¹ 1865-ben a börtönügy a belügyminisztertől az igazságügy-miniszterhez került, s megkezdődött a büntetés-végrehajtás reformja. Ez azonban már aligha lehetett befolyással arra, ami az 1852 óta eltelt időszakban történt. Különös tekintettel Horvátországra és Magyarországra, ahol a jellegzetes osztrák minta alkalmazása visszafordíthatatlan folyamatokat indított meg.

Nem kevésbé az egyházi részvétel latolgatásának hatására, valamint a felvilágosult abszolutizmus szekularizáló rendelkezéseinek eredményeképpen megüresedő kolostorok lehetőségeit igénybe véve (utóbb a vallásos rendek vállalkozó hajlandóságát is kihasználva) az osztrák börtönügyi gondolkodás általános elemé vált a totális intézmények felcserélhetőségének tézise. Az intézetek rendre kolostorokban, zárdákban, kaszárnyákban, várakban találtak otthonra. Nem volt ez másként Horvátországban és Magyarországon sem.⁴⁹²

Ausztriában 1866-ban fogalmazták meg az első kritériumlistát az intézeti alapításokkal kapcsolatban, kétszáz esztendővel az első osztrák fenyítőház megalapítása után. Alois Ritter von Rosenbaum, az Alsó-Ausztriába dezignált intézetigazgató készítette el a megfelelő objektumok kiválasztásának legalább szempontrendszerét. Eszerint: legyenek kielégítő térbeli dimenziók (legalább száz fő elhelyezésére alkalmas helyiségek); jó építkezési adottságok, s továbbfejlesztésre alkalmas környezet; megfelelő közlekedési összeköttetés; közeli katonai létesítmény (kaszárnya, állomáshely); állami hatóságok közelsége; könnyen létesíthető kápolna építési lehetősége; nagy udvarok és kertek számára alkalmas területek; kedvező előfeltételek orvos és lelkész alkalmazására; akceptálható vételár. Jellemző, hogy az új bécsi intézet épületének kiválasztásánál a kritériumlista alapján végignézett épületek (kastélyok, erődítmények, tartományi székházak és központi épületek, korábbi kolostorok és szerzetesházak, gazdasági létesítmények) közül ismét egy zárdát választottak ki, Bécs elővárosában, Weinhausban az ún. Klosterhof novícianevelőjét.⁴⁹³

64. OSZTRÁK BÜNTETÉS-VÉGREHAJTÁS.⁴⁹⁴ A bírósági és a további igazságügyi apparátus egyaránt a bécsi Justizministeriumtól függött. Az 1852. április 12-én kelt legfelsőbb elhatározás értelmében, melyben megvonták az igazságügyi

⁴⁹¹ PULSZKY–TAUFFER 1867, 262.

⁴⁹² MEZEY, Barna: Die österreichische Strafvollzugspolitik in Ungarn während der Diktatur (1849–1861). In MOSNY Peter (szerk.): *Diktatúra v európskych dejinách*. Košice–Ужгород, 2006. Ужгородский национальный Университет, 36–45.

⁴⁹³ STEKL 1978, 132.

⁴⁹⁴ Verordnung des Justizministeriums vom 16. Juni 1854, wirksam für alle Kronländer mit Ausnahme der Militärgrenze womit eine Instruction über die innere Amtswirksamkeit und die Geschäftsordnung der Gerichtsbehörden in strafgerichtlichen Angelegenheiten erlassen wird.

tárcához tartozó ügyek körét, a minisztérium főfelügyeletet gyakorolt a fogdák fölött, közreműködött új börtönök és büntetőintézetek felállításában és szervezésében, valamint a fennálló szabályozásában. Az Oberster Gerichtshof az összes koronaországra nézve működött Bécsben,⁴⁹⁵ kerületenként főtörvényszékek (végleges nevükön: Oberlandesgericht) ítéleztek, megyénként a Comitatsgericht törvénykezett.⁴⁹⁶ A fogházak a korábbi osztrák gyakorlatnak megfelelően⁴⁹⁷ a bíróságokhoz kötődtek.⁴⁹⁸ A börtönöknek azonban még több gazdája is volt. A már említetteken túl a Civil Section keretében működő második ügyosztály, a K. K. General-Gouvernement des Königreiches Ungarn szerveként az ipar, kereskedelem, középítésszét, közlekedésügy, rendőrségi, közbiztonsági ügyek, egészségügy, sajtórendészet mellett a börtönökkel is foglalkozott.

A bírósági fogházakban foganatosítandó végrehajtásról, a belső hivatali rendről, a gazdasági ügyintézésről, a fogházak berendezéséről, a foglyok kezeléséről az Igazságügyi Minisztérium rendelkezett a büntetőbíróságok hivatali működéséről és gazdasági rendjéről kiadott rendelet harmadik részében.⁴⁹⁹ Még ez sem egy „Házszabályokat” pótló rendelet, még csak nem is börtönrendtartás. Láthatóan – az egész rendelet fő céljának megfelelően – a szervezeti kérdések tisztázására, a hivatali viszonyok rögzítésére törekedett. A börtönügyet a börtönmester és a felügyelők (börtönőrök) hivatali és szolgálati kötelezettségeinek oldaláról közelítette meg, a rabok kezeléséről alig ejtett szót.

Rendelkezett a miniszter a börtönök építési viszonyairól (csupán biztonsági megfontolásokból).⁵⁰⁰ A legnagyobb részt a börtönszemélyzet feladatainak

In Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Oesterreich. Jahrgang 1854. LIX Stück. Ausgegeben und versendet am 8. Juli 1854. 165.

⁴⁹⁵ BÓNIS–DEGRÉ–VARGA 1961, 137–140.

⁴⁹⁶ Verordnung der Minister des Innern, der Justiz und der Finanzen von 19 Jänner 1853, womit die Allerhöchsten Entschlüsse über die Einrichtung und Amtswirksamkeit der Statthalterei, der Comitats-Behörden und Stuhlrichterämter, dann über die Einrichtung der Gerichtsbehörden und das Schema der instemisierten Gehalte und Diätenklassen für das Königreich Ungarn, sowie über die Durchführung dieser Organisation kundgemacht werden. RGBl. 1853. Nr. 9. – Allerhöchste Bestimmungen über die Einrichtung der Gerichtsbehörden in Ungarn §. 1., 4–5.

⁴⁹⁷ Kaiserliche Verordnung vom 26 Juni 1849. wodurch die Organisation der Gerichte in dem Kronenlande Oesterreich unter der Enns genehmigt wird. RGBl. 1849. Nr. 286. A rendelet E/ melléklete szerint a Wiener Landesgericht szervezetéhez hozzátartozott egy fogházfelügyelő, egy fogházi írnok, egy segédőr, egy gondnok, egy ellenőr és egy kancellista. Továbbá két gyakornok, egy hivataliszolga, első- és másodorvos, első- és másodkirurgus, egy bábaasszony, két lelkész, harmincöt börtönőr és nyolc háziszolga. Az ötvennégy fős büntető intézet (Criminalgefangenhaus) teljes költségvetése 21.513 Fl. 29 1/2 kr. volt.

⁴⁹⁸ Kaiserliche Verordnung vom 26 Juni 1849. D/ §. 15.

⁴⁹⁹ Verordnung des Justizministeriums vom 16. Juni 1854. womit eine Instruction über die innere Amtswirksamkeit und die Geschäftsordnung der Gerichtsbehörden in Strafgerichtlichen Angelegenheiten erlassen wird. RGBl. 1854. Nr. 165.

⁵⁰⁰ Verordnung vom 16. Juni, 1854. §. 43–44.

pontosítása foglalta el. Egyfelől igazgatási kérdések, mint a börtönőrök alárendeltsége a börtönmesternek, a bírósági elnök legfőbb felügyeleti és ellenőrzési joga érdemelte ki a szövegezők figyelmét.⁵⁰¹ Másfelől a személyzet teendőiről rendelkezett hosszan a miniszter. Részletes szabályozás tárgya lett az őrzés, átvétel, jegyzőkönyvek készítése minden lehető alkalommal, motozás és szemléleírások készítése, orvosi vizsgálat, a börtönök megjelölése, a felügyelő személyzet magatartására vonatkozó előírások (mint titoktartási kötelezettség), a tisztaság fenntartása, folyamodványok, panaszok, kérvények átvétele, láncra verésnél követendő eljárás, a börtön átvizsgálása, a foglyok közötti együttműködés megakadályozása, teendők megkísérelt vagy eredményes szökés esetén, előkészületek a szabadlábra helyezéshez, szakmai oktatás, felügyelők fenyítése.⁵⁰²

Emellett elenyésző az a néhány passzus, mely a foglyok kezeléséről és fegyelmezéséről szól. A beteg foglyokkal kapcsolatos legfőbb gondja a jogalkotónak a jelentéstétel és a bilincsek kérdése; a vagyontalan vizsgálati foglyoknál a munkáltatás megoldása az ellátás fejében.⁵⁰³ Amúgy a rendelet a munkáltatással foglalkozik a legtöbbet. Lehetőleg intézetben belül szerveznék meg, de nem zárja ki az utcai közmunkát sem.⁵⁰⁴ Nem is tehetne volna, hiszen az intézeti munkáltatás feltételei még két évtizeddel később sem voltak minden vonatkozásban biztosítottak. Csupán azt kötötte ki, hogy az intézetben kívüli munkát „a fogház közelében, forgalmas utak elkerülésével” kell szervezni úgy, hogy a „publikum pillantásainak ne legyenek kitéve, továbbá a folytonos felügyeletnek akadálya nincs”.

A rendelet lehetővé tette az olvasást, de kizárta az olvasmányok köréből a politikai tartalmú műveket, a periodikákat, s minden kötetet, melybe kézzel bármit is beleírtak.⁵⁰⁵ A művelődésről-oktatásról szóló egyetlen paragrafus mellett a rab fegyelmezésével nyolc, jóval terjedelmesebb szakaszban foglalkozott a jogalkotó.⁵⁰⁶ A fegyelmi büntetések között lehetővé téve a testi büntetést is.⁵⁰⁷

Mindent összevetve: a rendelet nem szándékozta összefoglalni, de nem is fogta át a börtönügy minden területét. Fő célja a szervezeti-szolgálati kérdések tisztázása volt, mely mellett néhány instrukciót is adtak a rabkezelésre vonatkozóan. Ezek az utasítások azonban sok lényeges kérdésről nem szóltak, vagy néhány mondatos, értelmezéssel kitölthető rendelkezés került a Verordnung paragrafusai közé. Így nem szólt a ruházatról, élelmezésről, a jutalmazásokról, a munkabérről, látogatókról, levelezésről, szabadidőről, életrendről, sétáltatásról, elhelyezésről, magán- és a közös rendszer viszonyáról. Vélhetően azért, mert

⁵⁰¹ Verordnung vom 16. Juni, 1854. §. 46., 98.

⁵⁰² Verordnung vom 16. Juni, 1854. §. 45., 47–49., 51–82., 88–89.

⁵⁰³ Verordnung vom 16. Juni, 1854. §. 82.

⁵⁰⁴ Verordnung vom 16. Juni, 1854. §. 85.

⁵⁰⁵ Verordnung vom 16. Juni, 1854. §. 87.

⁵⁰⁶ Verordnung vom 16. Juni, 1854. §. 90–97.

⁵⁰⁷ Verordnung vom 16. Juni, 1854. §. 92.

ennek dologi feltételei hiányoztak, s ezzel maga is tisztában volt. Számos kérdésben még nem érett meg az idő a központi szabályozásra és az egységes feltételek biztosítására.

Mindezekkel egyetemben e rendeletet az osztrák börtönügyi irodalom igen nagyra tartja. Miként Victor Leitmaier megfogalmazta, „általánosságban elmondható, hogy ezek a rendelkezések – eltekintve a fegyelmi felelősségre vonás megfontolásaitól, csupán rendkívüli esetekben és csak bírósági határozat alapján foganatosítható testi fenyítéstől – teljesen kielégítették az emberieség, a biztonság és a szabályozott büntetés-végrehajtás iránti elvárás követelményeit, és alkalmazásuk csupán a börtönhelyiségek elégtelensége, illetve a börtönök építészeti berendezése miatt ütközött akadályokba”.⁵⁰⁸ A testi fenyítés újra bevezetését egyébként egy, néhány nappal a súlyosbításként alkalmazott testi büntetések eltörlő büntető törvény megjelenése előtt közzétett legfelsőbb elhatározás rendelte el a büntető- és fogházakra nézve.⁵⁰⁹

Ezt követően a jogalkotásra már kevés feladat hárult. A felállított elvek realizálása a gyakorlatra várt. Az ezután született jogszabályok részleteiben igyekeztek a szisztémán finomítani, javítani, a hiányokat kiegészíteni. Így példának okáért 1855-ben az 1834. június 3-i legfelsőbb elhatározást, mely a bilincsek fajtáit szabályozta, újfent megküldték valamennyi koronataromány büntető törvénszékeinek és büntetőintézeteinek mihez tartás végett.⁵¹⁰

A birodalomban amúgy is sokasodó gazdasági nehézségeket tükrözi egy 1859-es rendelkezés: a kötelező munkáltatásból befolyó összegeket az ellátásra kell fordítani; úgyszintén a büntetési idő alatt felgyülemlett tartási költségeket az elítéltnak saját vagyonából kellett kiegyenlítenie.⁵¹¹ Ennek konkrét fogana-

tosításáról is külön jogszabály rendelkezett.⁵¹² A fegyelmezési jogot az apácarendek kezelésében lévő intézeteknél a főnőkasszonyra, férfiintézeteknél az inspektor egyetértésével a házfőnökre, egyéb javító- és fegyintézetekben az igazgatóra ruházták.⁵¹³ Mindezek mellett maguk a börtönök, miként azt a hivatalos kormányzati szervek a hatvanas évek-

⁵⁰⁸ LEITMAIER 1890, 180.

⁵⁰⁹ Allerhöchsten Entschließung vom Mai 1852. (Erlaß des Justizministeriums vom 11.05.0852. gültig für alle Kronländer, in welchen das Strafgesetz vom 3. September 1803 in Wirksamkeit ist, wodurch in Folge Allerhöchster Entschließung vom 4. Mai 1852 die körperliche Züchtigung als Disziplinarstrafe in den Strafhäusern und in den Gefangen-Anstalten der Gerichte wider Sträflinge und Untersuchungs-Gefangene unter bestimmten Einschränkungen und Vorsichtsmaßregeln wieder eingeführt wird RGBl. 1852. Nr. 102.

⁵¹⁰ Erlaß der Minister des Innern und Justiz vom 22. November 1855. RGBl. 1855. Nr. 201.

⁵¹¹ Kaiserliche Verordnung vom 2 Juni 1859. RGBl. 1859. Nr. 105.

⁵¹² Verordnung des Staatsministeriums, des Justiz- und des Finanzministeriums vom 26. Juli 1861. RGBl. 1861. Nr. 84.

⁵¹³ Verordnung des Minister des Innern von 4 Juli 1860. RGBl. 1860. Nr. 173.

ben megállapították, „Ausztriában a rendetlenség legalsó fokán álltak, melyek rendszerét ezentúl is folytatni nem lehetett”.⁵¹⁴

1865-ben a börtönügyet, mint reszortot, amely az Államminisztérium hatáskörébe tartozott, – felszámolva belügyi és igazságügyi szervek kettős irányítási modelljét – az uralkodó kizárólag az Igazságügyi Minisztérium hatáskörébe utalta.⁵¹⁵

65. OSZTRÁK OKTROJÁLT JOGSZABÁLYOK MAGYARORSZÁGON. Az 1849. évi szabadságharc bukását követően a megszálló osztrák hatóságok (a hadiállapot felszámolását követően) Magyarországon is az 1803. szeptember 3-án életbe léptetett Strafgesetz szabályainak megfelelően jártak el.⁵¹⁶ Az 1803. évi büntető törvénykönyv, mely Ausztriában kisebb módosításokkal 1974-ig hatályban volt, elfogadásakor számos pozitív elemet tartalmazott, mint példának okán a súlyos testi és munkabüntetések (köztük a hajóvontatás) mellőzése. (A természetjog hatása alatt született munka, melyben Joseph von Sonnenfels is jelentős szerepet vállalt, nagy hatással volt egyébként Latin-Amerika jogfejlődésére is.)⁵¹⁷

Magyarországon a megvont szuverenitás tükrében a birodalom általános jogának alkalmazása természetes volt, miként az 1852. május 17-én kibocsátott új Strafgesetz hatályba léptetése is. Az „új” Strafgesetz a korábban még iránymutatónak is tekintett, korszakunkra elavult, 1803. évi törvény korrigált kiadása volt,⁵¹⁸ melyet éppen magyarországi kiterjesztésére tekintettel, kifejezetten a magyar koronatarományokra dolgoztak át.⁵¹⁹ A büntető törvény bevezetése a magyar hatályos jogba két igen jelentős következménnyel járt. Egyfelől a magyar jogéletben stabilizálta az írott jog szerepét, növelte jelentőségét, keretbe fogta az amúgy is elbizonytalanodott bírói praxist. Másfelől pedig a jogalkalmazóknak elméleti, szakmai-tudományos kapaszkodókra volt szükségük, mely a szakirodalom jelentős megerősödését hozta magával.⁵²⁰ Az új szabályok hatályosulása megkövetelte azok megismertetését és értelmezését. Ezért nagy jelentősége volt a magyar nyelven közzétett magyarázatoknak, így Hye Glu-

⁵¹⁴ PULSZKY–TAUFFER 1867, 262.

⁵¹⁵ Verordnung des Staatsministeriums und des Justizministeriums vom 25 October 1865. RGBI. 1865. Nr. 109. Korábban anyagi feltételeit tekintve a pénzügyi, személyi és igazgatási kérdésekben a Belügy- (később Állam), míg a tisztán szakmai problémák körében az Igazságügyi Minisztérium volt jogosult intézkedni.

⁵¹⁶ BÉLI 1999. 334.

⁵¹⁷ OLECHOWSKI, Thomas: *Einführung in die historischen Grundlagen des Rechts* 3., überarbeitete Auflage, Wien, 2010. Facultas Verlags- und Buchhandels AG, 144–145.

⁵¹⁸ FAYER László: *A magyar büntetőjog kézikönyve*. Budapest, 1900. Franklin Társulat, 62.

⁵¹⁹ KAJTÁR István: *A 19. századi modern magyar állam- és jogrendszer alapjai. Európa – Haladás – Magyarország*. Budapest–Pécs, 2003. Dialóg Campus, 158.

⁵²⁰ KAJTÁR 2003, 158.

nek⁵²¹, Nyáry Gyula⁵²² Szokolay István⁵²³ vagy Csatsko Imre kommentárjának, amit szerzője már 1853-ben a magyar jogtudó közösség rendelkezésére bocsátott.⁵²⁴ Csatsko munkáját nemcsak a gyakorló jogászok üdvözölték, de az osztrák igazságügyi tárca elismerését is kiérdemelte,⁵²⁵ sőt azt az egyetemi oktatásban is „vezérfonalul” kellett alkalmazni.⁵²⁶ A kommentárok kitűnő lehetőséget biztosítottak szerzőiknek nézeteik megfogalmazásához, a büntetőjog általános tételeinek kifejtéséhez. Szokolay a kodifikáció szükségességének fejtegetése közben összefoglalta a büntető kodifikáció hasznait, s egyben a büntető törvényalkotás jelentőségét is. „Egy jogrészben sem olly szükséges, hogy a törvények pontosak, határozottak legyenek, mint a büntető jog körében. Mert sehoh sem forognak fenn olly szent érdekek s jogok. Sehoh sem olly veszélyes a bizonytalanság, s önkény... A codificatio alapítja meg az állam részei közötti teljes egyenlőséget...”⁵²⁷

Az 1860. évi változásokig a magyar büntetés-végrehajtás az osztrák belügyi és igazságügyi szervek kettős irányítása alá tartozott, pontosan úgy, miként az osztrák intézeti rendszer. Egészen addig, amíg a börtönügynek ebből a gyermekbetegségéből ki nem gyógyult a bécsi kormányzat is. Magyarországon ekkor ismét a visszaállított Helytartótanács foglalkozott a börtönökkel.⁵²⁸ Ez a tény megakadályozta a hatásköri egyesítést: a feudális gyakorlatnak megfelelően a tömlöcügy vármegyei funkció maradt volt (amit később a Belügyminisztérium örökölt meg), az egységes fegyházügy pedig a hatvanhetes Igazságügyminisztérium reszortjába soroltatott. (Ez a kettős irányítás hazai börtönügyünkben igen komoly feszültségeket okozott.)

66. AZ ELSŐ ORSZÁGOS FEGYINTÉZETEK MAGYARORSZÁGON. A csupán megyei tömlöcökkel (néhány reformkori építkezéstől eltekintve), alig tucatnyi férőhelyes feudális carcerrel rendelkező megyei hatóságok, a magyar állami struktúrában ismeretlen kerületek (s az itt létesített bírósági fogházak) nem tudták volna

⁵²¹ *Az ausztriai büntető törvény általános része*. Magyarázta: dr. HYE-GLUNEK Antal lovag, fordította SOMOSSY József. Wien, 1856. Manz; utóbb: *Az ausztriai büntető törvény általános része*. Magyarázta: dr. HYE-GLUNEK Antal lovag, fordította SOMOSSY József. Új Törvénytár X. kötet. Pest, 1857. Heckenast Gusztáv; *Az ausztriai büntető törvény a büntettek, vétségek és kihágásokról; az ehhez tartozó rendeletek a büntető bíróságok illetőségéről és a sajtó-rendtartás*. I–V. Magyarázta: dr. HYE Antal, ford. SOMOSSY József. Wien, 1852–53. Manz.

⁵²² NYÁRY Gyula: *Büntetőtörvény magyarázata*. Pest, 1855–1856. Emich.

⁵²³ SZOKOLAY 1852.

⁵²⁴ CSATSKO Imre: *Az 1852. máj. 27. ausztriai birodalmi büntető törvénykönyv magyarázata*. Pest, 1853. Landerer és Heckenast.

⁵²⁵ NAGY 2013, 64.

⁵²⁶ FINKEJ Ferenc: *A magyar büntetőperjogi tudomány háromszázados fejlődéstörténete 1619–1914*. Sárospatak, 2000. Jogászok a kultúráért Alapítvány kiadása, 150.

⁵²⁷ SZOKOLAY 1852, 9–10.

⁵²⁸ Vö. MEGYERI 1905, 37.

végrehajtani a Straßgesetz intézkedéseit. A Habsburg-kormányzatnak most kellett pótolnia azt, amit évszázada elmulasztott: létrehozni a magyar központi fegyintézetek hálózatát. Akkor, amikor ezzel párhuzamosan az osztrák börtönök számát is bővíteni kellett, s akkor, amikor a birodalom egyéb okokból is szűkében volt az anyagiaknak. A feltételek ilyen alakulása természetesen rányomta máig ható bélyegét a börtönalapításokra. A legfontosabb megfontolások az olcsóság és a gyorsaság voltak.

1854 és 1858 között Magyarországon hat országos fegyház nyitotta meg kapuit: Illaván, Lipótváron, Vácott, Munkácsen, Mária-Nosztrán és Nagy-Enyeden. A már korábban is börtönként működő szamosújvári várát is az állami fegyintézetek sorába emelték. Horvátországban Lepoglaván és Zágrábban nyíltak fegyházak. Miként azt közzétették, az új büntetés-végrehajtási intézetek alapítása „fontos börtönügyi okokból” történt.⁵²⁹

A Nyitra megyei Lipótvár eredeti rendeltetése szerint katonai erősség, feladata – miután 1662-ben a törökök elfoglalták a stratégiai fontosságú Érsekújvárt – a Vág völgyének védelme lett volna. Síkságon, a Vörösvár melletti lapályon építették. A munka 1664-ben kezdődött, s a csillag alakú, 1,65 hektár alapterületű várat öt év múltán már át is adták rendeltetésének. Az erődítmény hatalmas költséggel épült, de a török háborúkban már semmiféle szerepet nem játszott. Sem a Rákóczi-szabadságharcban, sem pedig a 48-as függetlenségi küzdelemben nem kapott bizonyítási lehetőséget; ezután teljesen megszűnt katonai funkciója. Nem csoda tehát, ha 1854-ben döntés született a vár polgári célokra történő átalakításáról.⁵³⁰ Az átadás 1856. március 15-én történt meg, amit esztendősi építési munkálatok követtek. Az építkezésen naponta 430 fegyenc dolgozott, s még e mellett is 282 831 forint 53 krajcárba került⁵³¹

Pest megye országos büntetés-végrehajtási intézetét Vácra telepítették. A Mária Terézia által nemes ifjak kollégiumának építtetett intézet falai közé. Az uralkodónő a Megazzi bíboros alapította Collegium Pauperium Nobilium tevékenységét értékelve és támogatva határozta el, hogy Vácott építteti föl a bécsi nemes ifjak nevelésére szolgáló épület magyarországi párját. A Theresianumnak nevezett intézet 1767 őszén kezdte meg működését a püspöki palotában, majd 1775-ben új épület emelésébe fogtak. A már korábban, a kiérdemesült parókusok és az irgalmas rendiek számára építendő házak készen álló alapozása meggyorsította az építkezést. A Theresianum épületegyüttese, e két befejezett épület egybevonásából és bővítéséből jött létre. Ez az intézet

⁵²⁹ MEGYERI 1905, 34.

⁵³⁰ CSORBA Csaba – MAROSI Endre – FIRON András: *Vártúrak kalauza*. Budapest, 1983. Panoráma, 154. MEGYERI 1905, 34.

⁵³¹ PULSZKY–TAUFFER 1867, 280, BOROVSKY Samu – SZIKLAY János (szerk.): *Nyitra vármegye*. Budapest, 1898. Apollo Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság (Magyarország vármegyéi és városai, 60, 634.

már azonos (1777-ben) a majdani fegyintézettel.⁵³² Mária Terézia halála után azonban a váci piaristák is áldozatul estek József rendfelfoszlató törekvéseinek. Ezzel együtt a kezelésükben lévő nevelőintézet is beszüntette működését. Ezután használták raktárnak, átvonuló csapatok ideiglenes szállásának. 1808 és 1825 között az épületben működött a Ludovica, a Magyar Katonai Akadémia. 1836-tól 1855-ig országos tébolyda céljaira kezdték átalakítani Kassalik Ferenc és Zitterbach Mátyás tervei szerint, de a munka végül is nem fejeződött be.⁵³³ Így történt, hogy megszerezte a tulajdonjogot az Igazságügyi Minisztérium, s ettől kezdve fegyintézeti célokat szolgált.

A Felvidék másik nagy fegyháza a Trencsén megyei Illaván működött. Illava, vagyis Léva vára már a 15. században állott. Tulajdonosai gyakran változtak, katonai jelentősége azonban évszázadokon keresztül alig volt. A 17. század végén az épület egy részét a trinitárius rend kolostorává alakították. A rend 1725-ig birtokolta a zárdaépületet, ezt követően az elhagyatottan állt. A 18. században a vár tulajdonjoga a gróf Königsegg családra szállt, hogy végül 1854-ben Gustav Königsegg 84 000 forintért adja azt el az államnak. Ily módon az illavai fegyintézet két épületből állt: a volt kastélyból és az egykori kolostorépületből.⁵³⁴ Nem szólt a praktikus megfontolások mellett, hogy a kettő közé ékelődött a városi plébániatemplom, mely a mellette fekvő udvarokkal mintegy kettészelte az intézetet, elválasztva egymástól a két épületrészt.⁵³⁵

Munkács vára a hasonnevű Bereg megyei település közelében emelkedő magányos sziklás hegyen áll. A helytörténetírók szerint a várat eredetileg Koriatovics litván herceg építtette, akit Nagy Lajos fogadott be az országba. A vár és a település számtalanszor cserélt gazdát: volt birtoka Barankovics Györgynek, Mária királynénak, Dobó Istvánnak, a Palóczyaknak, Hunyadyaknak, Corvin Jánosnak, Szapolyainak, Petrovics Péternek, János Zsigmondnak és Izabellának, Magócsy Gáspárnak, a Rákócziaknak, Eszterházyaknak, Bocskainak, Bethlennek, Zrínyi Ilonának, Thököly Imrének, majd a mainzi Schönborn családnak. Ez utóbbiak azonban a várat már nem tulajdonul szerezték meg, a Rákóczi-szabadságharc után a vár királyi birtok maradt. Ahogyan csökkent

⁵³² KISPARTI János: *A váci Theresianum története*. Vác, 1914. Váci Múzeum-Egyesület; BOROVSZKY Samu (szerk.): *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye*. Budapest, 1910. Országos Monográfia Társaság (Magyarország vármegyéi és városai.), 501; SÁPI Vilmos (szerk.): *Vác története*. Szentendre, 1983. Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1. 191; TRAGOR Ignác: *Vác története*. Vác, 1927. Váci Múzeum-Egyesület, 96–97.

⁵³³ GALGÓCZY Károly: *Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye monographiája I–III*. Budapest, 1876–1877. Kiadja Pest vármegye közönsége. Nyomatott a Weizsmann Testvérekénél, II. 115; KLENYÁN Mihály: *A szabadságvesztés-büntetés története Magyarországon 1945-ig (Különös tekintettel a váci fegyházra)*. Budapest, 1982. Kézirat, 37.

⁵³⁴ CSORBA–MAROSI–FIRON 1983, 165.

⁵³⁵ MEGYERI 1905, 425; TÓTH Lőrincz: *Fegyházi tanulmányok. Az illavai fegyház*. Akadémiai értekezések a társadalomtudományok köréből. VIII. kötet 2. Budapest, 1885. Magyar Tudományos Akadémia., 22.

katonai jelentősége, úgy növekedett meg a büntetés-végrehajtásban játszott szerepe. Az osztrák börtönügyi politikának megfelelően a magyar várak amúgy is az osztrák büntetőbíróságok által hozott ítéletek egyik végrehajtóhelyei voltak. A hadsereg minden ellenkezése dacára a várakat (melyekben együtt volt a tömlőhelyiség, a biztonságos építkezés, az őrzésre alkalmas fegyveres személyzet, rendre büntetés-végrehajtási célokra használták fel. Munkács már a 19. században teljes egészében börtönként funkcionált, a leírások szerint folyamatosan alakították alkalmasra a foglyok (főként „országos”, „status” foglyok befogadására). A várban a reformkorra már csak őrség maradt, mely a rabok felügyeletét látta el. 1849-ben ugyan átmenetileg még hadi feladatokat is ellátott, az önkényuralom korára újfent teljes egészében fegyintézzé alakult.⁵³⁶ 1849 és 1855 között a szabadságharcban való részvétel miatt elítélt magyarokat, szám szerint 54 rabot őriztek Munkács várában. Amikor azután a rabok egy részének büntetése kitelt, másójukat Kufstein vagy Josefstadt börtöneibe szállították át, egy 1855. július 1-jén kelt legfelsőbb határozattal Ferenc József a katonai helyőrséget megszüntette, s a várat teljes egészében fegyintézzeti célokra átadta. A 14. század óta folyamatosan épített vár börtönügyi célokra történő alkalmazása és alkalmassá tétele, jóllehet a 18. század vége óta folyamatosan zajlott, az építéseknek, tekintettel a megváltozott elvárásokra és a nehéz építkezési viszonyokra, mégis négy évre volt szükségük a munkálatok bevégzéséhez

A Hont megyei Maria Nostra (Mária Nosztra) helységben nyílt meg az ország (Erdélyt leszámítva) egyetlen női fegyintézete. A fegyház előzményét képező zárda épületet még a 14. században építették a pálos szerzetesek, akikről azután II. József korában szekularizálták a kolostort a hozzá tartozó birtokokkal egyetemben. 1809-ben tábori kórháznak használták. 1858-tól számított negyven esztendőre az állam az egyébként vallási alap vagyonához tartozó kolostort kibérelte, a kolostorépületet kétemeletesre bővítette, s a paulai Szent Vincéről elnevezett irgalmas nővérek rendjének grazi Congregatiója vette át, nők befogadására szolgáló fegyintézzetként.⁵³⁷ Az ünnepélyes átadás 1858. október 17-én történt.

⁵³⁶ FÉNYES Elek: *Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és puszta, betűrendben körülményesen leíratik*. Pesten, 1851. Nyomatott Kozma Vazulnál, III. 119–120; HUNFALVY János: *Magyarország és Erdély eredeti képekben*. I–II. Darmstadt, 1860. Kiadja és nyomatja Lange Gusztáv György, I/II. 277–284; LEHOCZKY Tivadar: *Munkács város új monographiája* Munkács. Grünstein, 1907. 266; LEHOCZKY Tivadar: *Beregvármegye monographiája* I–III. Ungvárott 1881. Nyomatott Pollacsek Miksa könyvnyomdájában, III. 512; TABÓDI József: *Munkács multja és jelene Magyarország történetében*. Pest, 1860. Ny. Herz János. (Lauffer Vilmos), 46–47, 82–83, 89.

⁵³⁷ FÉNYES 1851, III. 144; MEGYER 1905, 489–491; PULSZKY–TAUFFER 1868, 303; RÉSŐ ENSEL Sándor: *Három országos női fegyház*. Úti naplójából. Budapest, 1887. Szerző sajátja, 23; BOROVSKY Samu (szerk.): *Hont vármegye és Selmeczbánya szabadkirályi város*. Budapest, 1903. Országos Monográfia Társaság (Magyarország vármegyéi és városai.), 67, 219.

Az ország területén, az erdélyi tartományt is ideértve az egyetlen eleve fegyrintézeti célokra épített országos fegyház a nagyenyedi volt. Téglalap alakú, földszintes, kétudvaros épületként alakították ki, melynek első udvara veteményeskertként funkcionált. A munkáltatás kezdettől fogva tervezett (és szervezett) volt. Miként a korabeli jelentés róla írta: házi kezelést alkalmaztak, de úgy, hogy haszon is legyen rajta, meg a javítást is szolgálja. A magánzárkarendszere emlékeztet egy csonka csillagrendszerre: T alakban sorakoztak egymás mellett a cellák. Építési költsége 224 800 forint volt, építéskori befogadóképessége pedig 210. Ekkor négy, egyenként ötven főt befogadó nagy, és két ötfős kisebb szoba állt rendelkezésre⁵³⁸.

Szolnok-Doboka megye fegyrintézete Szamosújváron, az eredetileg katonai erősségbe telepített férfifegyház. Az eredetileg a 13. században épült Bálványos várának helyén, a 16. században rommá lett ősi erősség köveiből 1540 és 1542 között építették föl olasz mester irányítása mellett a Bálványos új várat, Újvárt, a később a mellette folyó Kis-Szamosról Szamosújvárnak nevezett erődöt. A vár tulajdonosai között ott volt Martinuzzi Fráter György, Báthory András, Dobó István, Kendi Ferenc, II. Rákóczi György. Miután a vár 1709-től már csak kaszárnnyaként működött, az erdélyi Gubernium indítványára 1876. március 27-én II. József a szamosújvári katonai várat „tartományi provinciális” börtönnek nyilvánította, ahová a megyei tömlöcökben tartott rabokat szállították be; az első két esztendőben összesen 151-et. Börtönszobáknak a katonai raktárak egy részét, szám szerint kilencet rendeztek be. Az intézetbe szállítottak nőket és férfiakat egyaránt, akiket a vár udvarán vagy nagyobb nyilvánosság mellett, a város piacán fenyítettek meg a szégyenoszlopnál. A reformkorban munkáltatással kísérleteztek. A börtön „igazgatója” a várnagy volt, az őrköt kiszolgált katonák, félrokkant hadfiak közül toborozták. A börtön közvetlenül az erdélyi főkormánysház felügyelete alá került. Ez a börtönfunkció fokozatos átalakítását követelte meg az épületnek, de érdemi, nagy építkezés csak az 1852. évi Strafesetz után történt. Ekkor a két nagy épülettömb, a Martinuzzi-kastély és a Rákóczi-vár mellé egy újabb, háromemeletes „letartóztatási főépületet” húztak fel⁵³⁹.

A lepoglavai férfi fegyrintézetet 1855-ben nyitották meg. Lepoglava, a Zágráb közeli kis település, nevét feltehetően a Szent János-kápolnáról nyerte (Schönhaupt). A falu Cillei Hermann jóvoltából a 15. században a pálos rend egyik központjává lett. Cillei, aki 1399-jutott hozzá a helység fölött magasló Gorica

⁵³⁸ MEGYERI 1905, 453, Jelentés 1868, 56–70, Nagy Enyedről még: Magyarország fenyítő intézetei I., A nagyenyedi kir. orsz. fegyrintézet 1890. Jogi Szemle III. 291.

⁵³⁹ KISS Gábor: *Erdélyi várak, várkastélyok*. Budapest, 1987. Panoráma, 262–263; MEGYERI 1905, 10–11, 479–480; PULSZKY–TAUFFER 1867, 296–297. Magyarország fenyítő intézetei II. A szamosújvári kir. orsz. fegyrintézet Jogi Szemle 1890 (III) 295; TAUFFER Emil: Szamosújvári Országos Fegyház. *Vasárnapi Újság* 1867, 200–203.

hegyen épült erődítményhez, leromboltatta azt, s az uradalmat a pálos rendnek adományozta. A Pálosok Lepoglaván kolostort alapítottak, mely áldozatul esett II. József szekularizációs törekvéseinek, s a többi szerzettel egyetemben feloszlatták. Az üresen álló épület így lehetett 1854-ben kiszemelt fejlesztési célpontja az osztrák belügyi kormányzatnak, és válhatott fegyintézzé. A zág-rábbi (Agram) női fegyintézet a katonai helyőrség fogdaépületébe települt.⁵⁴⁰

Íme, a modern magyar fegyintézeti hálózat az osztrák büntető törvény hatálybalépése után. Anélkül, hogy többszörösen hangsúlyoznánk, látnivaló: egy kivételével valamennyi fegyház korábbi, más célra épült, úgynevezett egyetemes intézmény helyén létesült. A korabeli felfogásnak megfelelően az egyetemes intézmények között nem a különbségeket, hanem az azonosságokat szemléltek.

67. AZ IDEIGLENES TÖRVÉNYKEZÉSI SZABÁLYOK BÜNTETŐJOGI NORMÁI. Az 1860. október 20-án kelt Diploma a tradicionális magyar intézményeket ismét érvényesnek tekintette, az oktrojált büntetőkódex hatályát pedig az Országbírói Értekezlet az Ideiglenes Törvénykezési Szabályok kibocsátásával szüntette meg.⁵⁴¹ A büntetőjog felülvizsgálatára rendelt albizottmány hosszabb, az 1843-as javaslat felélesztése fölött folytatott vita után elfogadva Deák Ferenc javaslatát, a reformkori plánum mellett tette le a voksot, a plénum azonban inkább a feudális-rendi szabályozás visszahozatala mellett döntött, Fayer László szerint azért, mert „nem mert ilyen, voltaképpen törvényhozási munkára vállalkozni”.⁵⁴² Mindenesetre az értekezlet az albizottság indítványát elvetve az 1848 előtti magyar büntetőjog rendszerét állította vissza 1861. július 23-i hatállyal.⁵⁴³ A döntés alapja egyértelműen a negyvennyolcas politikai retorika kereteibe ágyazott ellenállás volt, mely viszolyogva tekintett minden oktrojált szabályra, annak jelentőségére vagy minőségére tekintet nélkül. Ahol tehát nem ütközött elháríthatatlan akadályba, a magyar jogász grémium a teljes restitúció mellett döntött. Így került sor az osztrák büntető törvény szimbolikusan értelmezendő kitörlésére a magyar jogtörtétiából, hiszen „azzal alkotmányos ember egy percig sem szívhat egy levegőt”.⁵⁴⁴

Ennek következtében a magyar büntetőjog forrásai ismét a magyar uralkodók dekrétumai, az országgyűlési végzések, az országos és helyi szokásjog, a helyhatósági szabályok, a főtörvényszéki döntvények, a királyi rendeletek és a felsőbb szabályrendeletek, valamint értelemszerűen az Országbírói Értekezlet

⁵⁴⁰ EICHLER, Eduard: *Das Justizwesen Bosniens und der Hercegovina*, Wien, 1889. Aus dem kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 169.

⁵⁴¹ BÉLI 1999, 334.

⁵⁴² FAYER 1909, 80.

⁵⁴³ FAYER 1909, 80.

⁵⁴⁴ KAJTÁR 2003, 159.

által elfogadott szabályok lettek.⁵⁴⁵ A Curia 1861. évi július 23-án tartott teljes vegyes ülésében ünnepélyes határozatban rögzítette, hogy az alkotmányos törvényhozás során a jövőben megalkotandó büntető szabályok életbe léptetéséig az Ideiglenes Törvénykezési Szabályokat zsinórmértéknek tekinteti.⁵⁴⁶

A büntető törvénykezésre vonatkozóan néhány szakaszt tartott csak érdemesnek az Országbírói Értekezlet rögzíteni.⁵⁴⁷ Béli szerint „csupán annyit változtatott a tradicionális jog rendszerében, hogy eltörölte a rendi állásból adódó eltéréseket”, és tiltotta a testi büntetések alkalmazását.⁵⁴⁸ Az ITSZ rendelkezése szerint „a testi büntetés alkalmazásának bűn tetteknél egyáltalán nem leendő”.⁵⁴⁹ Figyelemre méltó, hogy amikor a testi fenyíték tilalmazásának előzményeit idézi meg, az Országbírói Értekezlet a Curiának „az 1848-dik évtől fogva követett” gyakorlatára hivatkozik. Ehhez a rendelkezéshez kapcsolódva az Ideiglenes Törvénykezési szabályok megismételte az 1791:42. törvénycikk kínvallatást eltörlő rendelkezését, amelyről Degré Alajos megjegyezte: „jellemző a viszonyokra, hogy e tilalmat még 1861-ben meg kellett ismételni.”⁵⁵⁰ S kiegészíthetjük Degré mérsékelt lelkes ítéletét azzal is, hogy a mezei rendőri kihágásokkal foglalkozó szakaszokban aggályos aprólékossággal szabályozta az Értekezlet a testi büntetés fenntartásának feltételeit, alkalmazását és kivételek rögzítését, „míg más célszerűvel a törvényhozás által nem pótoltatik”.⁵⁵¹

Az Értekezlet bizonyos értelemben a visszaható hatályról is döntött, amikor úgy rendelkezett, hogy miután szelídebbnek értékelte a korábbi magyar büntető jogszabályokat, a „magyar törvények visszaállítása előtt elkövetett büntettek és kihágások” vonatkozásában is a visszaállított jogot kell alkalmazni.⁵⁵² Az indoklás kétségtől meg alapozná az enyhébb megítélés elvének generális alkalmazását, ha nem ismernénk a feudális-rendi büntetőjog áprilisi törvényeket megelőző minőségét, mely megkérdőjelezi a „szelídségre” hivatkozás tartalmát. Reálisan szemlélve a döntést: itt sokkal inkább volt szó az osztrák büntető törvénykönyvvel szembeni gyűlöletről, mint a racionális szakmai érvelésről.

⁵⁴⁵ SZLEMENICS Pál: *Magyar Fenyítő törvény*. Negyedik, javított, s a legújabb törvények- és rendeletekkel bővített kiadás Ökröss Bálinttól. Pest, 1865. Heckenast Gusztáv, 11–15.

⁵⁴⁶ Az Országbírói Értekezlet által javaslatban hozott Ideiglenes Törvénykezési Szabályok (továbbiakban: ITSZ). In *Magyar Törvénytár*. 1836–1858. évi törvénycikkek. Budapest, 1896. Franklin Társulat, 283, továbbá DEGRÉ 2010, 323.

⁵⁴⁷ Az Országbírói Értekezlet által javaslatban hozott Ideiglenes Törvénykezési Szabályok (továbbiakban: ITSZ). In *Magyar Törvénytár* 1836–1858. évi törvénycikkek. Budapest 1896. Franklin Társulat. II. Bűnvádi eljárás. 1–8. §.

⁵⁴⁸ BÉLI 1999, 334.

⁵⁴⁹ ITSZ II. 2. §.

⁵⁵⁰ DEGRÉ Alajos: A magyar büntetőjoggyakorlat általános jellemzése 1861–1878. In *A magyar büntető törvényhozás 100 éve*. Szerk. NAGY László. Jogász Szövetségi Értekezések 1979/2. Budapest, 1979. Magyar Jogász Szövetség, 15.

⁵⁵¹ ITSZ II. 5–7.

⁵⁵² ITSZ II. 9. §.

Inkább döntött a grémium a kodifikálatlan, alapelveket nélkülöző, idejét múlt szabályokat tartalmazó, garanciák rögzítését nélkülöző, teljesen elavult és avított szabályokon nyugvó büntetőjog visszahozataláról, mint a már (igaz, kényszerűen) alkalmazásba vett, korszerűbb osztrák büntető törvény esetleges továbbalkalmazásáról vagy korrekciójáról.⁵⁵³

Ami a büntetés-végrehajtást illeti, az ITSZ visszatérést jelentett a reformkor börtönügyéhez, a tömlöcrendszerhez. Ami visszavonhatatlan volt, az a Strafgesetz szellemében létrehozott országos intézetek léte, s a gyakorlatban már kipróbált, osztrák eredetű rezsimszabályozás tapasztalata.

68. PAULER TIVADAR BÜNTETŐJOGTANA. A magyar tradicionális büntetőjog visszaállításával a bíróságok számára „tág tere maradt” a jogértelmezésnek,⁵⁵⁴ hiszen miként Deák összefoglalta a helyzetet: „régí büntető törvényeink, vagyis inkább szokásaink, melyek sok tekintetben határozatlanok, a kornak meg nem felelők, zavarosak és... majdnem minden megyében másként alkalmaztatnak.”⁵⁵⁵ Egyszerűen fogalmazva, a büntető törvénykezési gyakorlatban jogbizonytalanság alakult ki, úgy a bűncselekmények megítélésére, mint a büntetések kiszabására vonatkozóan. Fayer fogalmazásában „a magyar büntetőjog visszaesik abba a rendszertelen, bizonytalan állapotba, mely a negyvenes években általános rosszallás és elítélés tárgya volt”.⁵⁵⁶ A bírák egyfelől nem igazodtak el a Szent István koráig visszanyúló jogi szabályozás részleteiben, másfelől nem voltak értelmezhetőek a rendi kategóriák a már kialakulófélben lévő polgári bíraskodás kereteiben, végül és leegyszerűsítve nem is igen ismerték az újonnan hatályba (vissza)léptetett büntető szabályok jelentős részét. Aligha véletlen, hogy a jogakadémiákon Szlemenics Pál sokak által elavultnak tartott reformkori tankönyve újabb és újabb kiadásokat ért meg, a büntetőjogászok ebben keresték a kapaszkodókat a jogértelmezéshez.⁵⁵⁷

Ezért jutott különös szerep Pauler Tivadar kétkötetes művének, a *Büntetőjogtannak*.⁵⁵⁸ A pesti egyetem büntetőjogi katedrájának birtokosa,⁵⁵⁹ tananyagnak készült, magas tudományos színvonalú kompilációja arra vállalkozott, hogy ötvözze a régi magyar szabályokat az osztrák büntetőtörvény rendelkezéseivel, az 1843-as büntető törvényjavaslat kezdeményezéseivel, valamint a német tu-

⁵⁵³ DEGRÉ 1979, 15.

⁵⁵⁴ BÉLI 1999, 334.

⁵⁵⁵ Idézi SÁRLÓS Béla: Deák politikai felfogása és az Országbírói Értekezlet. In *Tanulmányok Deák Ferencről. Zalai Gyűjtemény 5*. Zalaegerszeg, 1976. Zala Megyei Levéltár, 284.

⁵⁵⁶ FINKE 1909, 81.

⁵⁵⁷ FAYER 1900, I. 62.

⁵⁵⁸ PAULER Tivadar: *Büntetőjogtan*. Pest, 1864. Pfeifer Ferdinánd.

⁵⁵⁹ ECKHART Ferenc: *A Jog- és Államtudományi Kar története 1667–1935. A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története*. II. kötet. Budapest, 1936. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 380, 392, 401.

dományos iskolák megismert eredményeivel. Jelentősége abban állott, hogy a büntetőkódex mintájára szerkesztett tankönyv a bírák és ügyészek, ügyvédek kezébe került, általános használatba vették azt, s így mint valamiféle szokásjog formálni kezdte a praxist,⁵⁶⁰ „mondhatni valódi jogforrás tekintélyével bírt”,⁵⁶¹ „úgy idézték, mint törvényt”.⁵⁶² A művet megjelenése pillanatától az egyetemeken és a jogakadémiákon is tananyagként alkalmazták, lecserélve ezzel Szlemenics munkáját.⁵⁶³ Ennek jelentősége felmérhetetlen, hiszen a jövőendő jogászai évtizeden át kizárólag ebből a tankönyvből építették tudásukat.⁵⁶⁴

A munka első fejezeteiben Pauler Tivadar a büntetőjog elméleti megalapozásához szükséges ismereteket foglalta össze, egyben tisztázni próbálta a provizórium korára kialakult zavaros helyzet jogforrási állapotait. (A büntetőjog rendszere, tudománya, forrásai, segédtudományai és irodalma.) Elfogadott rendszerező gondolata szerint „az anyagi büntetőjog általános és különös részre szakad; az a büntettek, büntetések és azok alkalmazásáról általában, ez a büntettek egyes fajairól azok tényálladékaról és büntetőjogi következményeiről értekeznek...”⁵⁶⁵

Az első kötetbe, az Anyagi Büntetőjog Első Szakaszában a tulajdonképpeni általános részben („Büntettek és büntetések általában”) követte egy büntető törvény szerkezetét. Így szólt a „bűnesetekről” (a büntettekről és kihágásokról) az elkövetési magatartásról, bűnösségről, a szándékosságról és gondatlanságról, a bűncselekmény alanyáról és tárgyáról, a büntettek tipizálásáról, a kísérletről, a büntársakról, a bűnismétlésről, a bűnhalmazatról.

Pauler a kor büntetőjog-tudományának legfrissebb eredményeire és a szakirodalom széles körű ismeretére támaszkodva törvénykönyvszerűen építette fel művét. A pontos definíciókra törekvő mű a törvényi igényességű meghatározások után az európai fejleményeket, a régi magyar praxist, az Osztrák Büntető Törvénykönyv és az 1843. évi büntető javaslatok vonatkozó szabályait, olykor a Curia gyakorlatát ismertette. A büntetőjog klasszikus tanainak híveként olykor hosszú elemzésekbe is bocsátkozott, így például a büntetések céljait elemezve. Világos okfejtéssel érvelt a különböző népszerű büntetések ellenében, s valamiféle szintézisre jutott, melyben természetesen egy igazságos, garanciákkal körülbástyázott, humánus büntetési rendszer mellett tette le a voksot.

A büntetés cím alatt a magyar fogházjavító tradíciókhoz híven adta meg a büntetés jellemzőit: amellet, hogy annak valamiféle bajt vagy rosszat kell magában foglalnia, egyben személyesnek, arányosnak (egyenlőnek és osztékony-

⁵⁶⁰ BÉLI 1999, 334.

⁵⁶¹ FINKEY 1909, 81.

⁵⁶² FAYER 1900, I. 62.

⁵⁶³ NAGY 2013, 65.

⁵⁶⁴ PAULER Tivadar: *Büntetőjogtan*. Pest, 1869, 1872. Pfeifer Ferdinánd.

⁵⁶⁵ PAULER 1869, 8.

nak), emberiesnek és a társadalmi morálhoz igazodónak kell lennie. Hosszan taglalta a halálbüntetés melletti és elleni érveket. Becsületes objektivitással kezelve azokat, de az olvasó számára aligha kétséges, hogy a szerző az abolicionisták felé hajlik. Óvatos állásfoglalása is ebbe az irányba mutatott: „a szellemi és erkölcsi tényezők haladtával e büntetés is mindinkább szükségtelennek bizonyuland...”⁵⁶⁶ a szabadság- és szabadságvesztés-büntetésről értekezve a század valamennyi pozitív fejleményét összefoglalta, az elméleti és a gyakorlati fejlődés tényezőit is beleértve. Ugyanakkor a büntetésekről szóló fejezetben érzékelhető talán leginkább a rendi gyakorlat közvetlen hatásának problémája.

69. AZ EURÓPAI BÖRTÖNÜGY FEJLEMÉNYEI A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN. Amíg Magyarországon az elfojtott szabadságharcot követő monarchikus diktátúra szervezte a börtönügy „korszerűsítését”, Európában az amerikai modellek adaptációja, a nemzetközi együttműködés és egy új börtönrendszer került a börtönügyi érdeklődés homlokterébe.

Az európai börtönügy fejlődésének egyik legjellegzetesebb vonása a szakmai közvéleményt elárastó elméleti-jogi érvelés és az ebbe ágyazott haladás dinamikája és az állami erőforrásoktól függő, politikai érdekek mentén bonyolított fejlesztések visszafogottsága. A legszívesebben mintabörtönökkel tervező kormányzatok nem a korszerű teóriák ellenfeleiként, hanem gazdasági lehetőségekkel számoló, a pénzügyi óvatosság, a kockázatminimálás híveiként jelentek meg a büntetés-végrehajtás modernizációjában. A modelprison, a Mustergefängnis végül is szinte valamennyi állam börtönügyében megjelent. A kérdés az volt, hogy vajon az ott kikísérletezett vagy megtapasztalt rezsím milyen általánossággal vezethető be az ország büntetés-végrehajtásában.

A körütekintő tervezés egyik eleme volt a már létező intézmények tapasztalatainak felhasználása. Magától értetődő módon keresték meg egymást a tudomány szakemberei, küldték az államok tapasztalatcserére, vizsgálódásra börtönügyi hivatalnokait, készítettek javaslatokat a külhoni minták alapján az új börtönépületek, a berendezések és a rezsimek meghonosítására. Így alakult, hogy a börtönügy nemzetközivé, „kozmpolitikus” jellegűvé vált, sokkal inkább, mint a 19. században bármelyik más jogág (Holtzendorff).⁵⁶⁷ Ennek persze nyilván oka a kontinens, a régiók közel azonos tradíciója, hasonló fejlettsége, gazdasági állapota; ennek kapcsán a kriminalitás jellege is. Mindenesetre az államok és a büntetés-végrehajtási szervezetek közötti együttműködés, a kölcsönhatások és az egységes minták átvétele megalapozza a közös tendenciák megállapításának realitását.

⁵⁶⁶ PAULER 1869, I. 160.

⁵⁶⁷ FINKEY Ferenc: *A börtönügy jelen állapota és reformkérdései*. Budapest, 1904. Grill Károly Cs. és Kir. Udvari Könyvkereskedése, 30.

70. A BÖRTÖNÉPÍTÉS ZET ALAKULÁSA. Az amerikai fejlődés bizonyította, hogy a magánzárkás megoldás legkézenfekvőbb építészeti konstrukciója a radiális vagy csillagrendszer. Részben a már-már misztikusnak tűnő amerikai kísérletek elsöprő hatása, részben a forradalmakat követő konszolidációs folyamatok lehetőségei, a büntetőjogi és börtönreformok folytatása kedvező környezetet teremtett a radiális börtönépületek általános elterjedéséhez Európában. Előnyét, az egész intézmény folyamatos és biztonságos áttekintését, a nagy befogadóképességet és a korábbi együttes elzárással szemben az őrzöttek megfelelő elkülönítési lehetőségét ebben a korszakban semmi sem ellensúlyozta. A 19. század a „csillagok” fénykora volt. Ellentétben a korábbi épületeknek még az amszterdami modellből, a kolostorépítési szokásokból kinövekedett zárt négyszögletes formájával, a „csillagok” a középpontból a sugárirányba kiinduló szárnyai nyitottak voltak a külvilág felé, ezért az egész épület körbeke-rítésére volt szükség. A korszakban kialakult gyakorlat szerint a szökések ellen emelt legkevesebb fél, de inkább több kilométeres falak 4–6 méter magasak voltak. A csillag formájú intézetek amúgy is tetemes építési költségeit a külső fal nagymértékben megnövelte.⁵⁶⁸

A zárkasárnyak egy középponti csarnokban (központi vezérlőhely) futottak össze, ami kisebb intézeteknél (3–5 szárny) még kezelhető volt, nagyobb szá-mán azonban a megfelelő kialakítás már építészeti gondokat okozott. Az építé-szek a megrendelői igényeknek persze megpróbáltak eleget tenni, így jöttek létre a 19. század második felében épített óriásbörtönök a maguk ezer, másfél ezer fogvatartottjával. A méretnövelésnek végül is a büntetőjogi és börtönügyi felfogás megváltozása vetett véget. A századforduló után a módosult koncepci-ók, a reformiskolák fellépése nyomán a különféle bűnelkövetői csoportok cso-portos kezelése, oktatása, munkáltatása, lelki gondozása lett általános követel-éssé, amire nézve egyre inkább bebizonyosodott, hogy magánzárka-rendszerű elhelyezés mellett nem megoldható.⁵⁶⁹

Akárcsak a melléképületek: a gazdasági helyiségek, a munkahelyek, befo-gadó épületek, hivatali helyiségek elhelyezése, mert ezekre csak a földszint vagy a zárkasárnyak találkozási pontja jöhetett szóba. A szagok elzárása miatt a főépületnek a zárkaépülettől való térbeli függetlenítése ugyancsak jelentő-sen növelte a költségeket. A rabkórház elhelyezése szintén gondot okozott, ha a főépület közelében, célszerű módon kívánták megoldani. Ezek a nehézségek egyébként a csillagrendszer lényegéből fakadnak. A sugárszerkezetben össze-futó szárnyak előtt állt az igazgatási épület, akárcsak a kórház és a gazdasági épületek.

⁵⁶⁸ STRENG, Adolf: *Das Zellengefängnis Nürnberg. Mitteilungen aus der Praxis und Studien über Gefängniswesen und Straf-Vollzug*. Stuttgart, 1879. Ferdinand Enke, 43–44.

⁵⁶⁹ REEBS 1987, 25.

Az 19. század építészeti megoldásaiban egy teljesen értelmetlen irányt is fel lehet fedezni. Az utcai frontot, tehát az igazgatási épületet bombasztikus kulisszákba öltöztették, a főépülettel esetleg fennálló minden különösebb összefüggés nélkül. A zárkasárnyak találkozási pontja fölé értelmetlen pazarlással óriási kupolákat emeltek. A központi felügyelet gondolatát feledve megtörték az épületegyüttesek egységét, feladva a panoptikus koncepció eredeti gondolatát, a centralizált ellenőrzést. Érdekességgként említi az *Allgemeine Bauzeitung* információja, hogy a század hetvenes éveiben Stein an der Donau fegyintézetének központi csarnoka fölé tervezett gömbtetejéhez a ravennai San Vitale, az aacheni Octogon és a velencei Maria della Salute megoldását vették alapul.⁵⁷⁰ A börtönök és fegyintézet óriási költségvetésből épültek, jelentős részévé váltak környezetüknek, így a tervezők is szerették volna emlékezetessé tenni tevékenységüket. A legkülönbélebb stílusban tervezett és felépített, cicomázott fegyintézeteket hagytak az utókorra. Krohne elrettentő példaként idézi meg Amerikából Pittsburgh és Lancas intézetét, melyek gótikus, Trethon és New Yorkét pedig, melyek egyiptomi építészeti hatások alatt formálódtak. E tervek az azt is bizonyítják, hogy alapelvevé vált a börtönök építésénél az intézetkülső hasonítása más középületekhez, a durva büntetés-végrehajtási tartalom ékes főépület mögé rejtése.⁵⁷¹

De mindezen célszerűtlenségek ellenére a börtönépítészet történetének óriási előrelépése volt a csillagrendszer meghonosítása. A technika fejlődése és a nemzetközi tapasztalatcsere újabb előrelépést hozott, és lehetővé tett valamiféle tipizálást. A büntetés-végrehajtás szakemberei és az építészek megegyeztek az ideálisnak tekinthető intézet paramétereiben.⁵⁷² Eszerint az eszményi intézet egyes szárnyainak folyosóhossza 55, szélessége 14 méter. Ez a hossz lehetővé tette az akkori szakirodalomban elfogadott méretű zárkákban 36–44 darab 2–2,2 méter széles cella elhelyezését egy-egy emeletre. A fent említett folyosószélesség két zárkasort enged, egyenként 4,8–5 m hosszúsággal, s ebben az esetben a közlekedőfolyosóra, illetve függőfolyosó esetén a belső szárszélességre marad 4–4,5 m. A magánzárkák magassága 3 méter, ami biztosítja a 25 köbméteres levegő-beltartalmat. A cellák berendezése megegyezés szerint egy falra szerelt és főlhajtható, falhoz rögzíthető vaságy, asztal, szék és szekrény; a szükségletek elvégzésére kübli vagy vízöblítéses árnyékszék. A fűtés központi rendszerű, melegvizetes megoldású volt, a levegőztetés mesterséges gépezetet igényelt, miután az ablakok nagysága nem haladta meg az egy négyzetmétert, de annak is csak a fele volt nyitható. Az ajtók kifelé nyíltak, hogy ezzel is elejét vegyék a zárkatorlaszolásnak. A folyosón oldal- és felsővilágítás volt szükséges.

⁵⁷⁰ TROJAN: *K. k. österreichische Zellengefängnis in Stein an der Donau. Allgemeine Bauzeitung*. 1875, 47.

⁵⁷¹ KROHNE 1888.

⁵⁷² TROJAN 1875, 3, 15.

A galéria szélessége egy méter széles, s a kis kísérőfolyosók végigfutottak a szárny teljes hosszában.

A rendszer kritikája valóban a kor építészeti technikájának, megoldási lehetőségeinek bírálata. A megfelelő fűtés többnyire megoldhatatlan maradt, főként a zárkákban és a középfolysókon, a küblit a fertőzésveszély miatt naponta legalább egyszer üríteni kellett. A panoptikus idea megkövetelte belátás és felügyeleti lehetőség sokszor hiányt szenvedett.⁵⁷³ A kupola alatti visszhangképződést nem tudták legyőzni.⁵⁷⁴ Dicsérete viszont máig tartó és alkalmazott előnyeit foglalja össze. Minden szüksége és hiányossága ellenére ez a rendszer jó felügyeleti és a hivatalnokok, örök közötti megfelelő érintkezési lehetőséget biztosított, a rabok többsége számára pedig célszerű elhelyezést.⁵⁷⁵

A 19. század egyben egy új fejlődési irány kezdete is: a korábbi egységes intézeti modellek tagolásából megszülettek a különházak: a börtönnépességet az aszociális magatartás foka és speciális foglalkozási igénye szerint csoportosították, s a számukra létesített vagy kijelölt speciális intézetekben helyezték el.

A 19. század börtönépítészeti fejlődésének eredménye lett a tervezett intézetek korának egybegyűjtött, precízen kimunkált, a büntetés-végrehajtási intézetekkel szemben megfogalmazott architektúrális elvárásainak katalógusa. A 19. század első felének az eszményi büntetés-végrehajtási rendszer kialakítására irányuló tudományos törekvései természetszerűen hozták magukkal az architektúrális következményeket is. Ez persze korántsem jelentette, hogy az államok a javaslatokat nyomban megfogadták volna, vagy hogy szerte a világban törekedtek volna megvalósításukra. A követelményrendszer inkább a büntetés-végrehajtás elméleti és gyakorlati szakembereinek elvi modelljét vázolta. E modellt azonban leginkább csak az ún. mintabörtönökben valósították meg.

71. A BELGA ELKÜLÖNÍTÉSI RENDSZER (SYSTÈME SÉPARÉ). A magányrendszer hívei nem győzték hangsúlyozni, hogy a rendszer elvitathatatlan előnye az elítéltek egymástól történő tökéletes elszigetelése.⁵⁷⁶ Igaz, ez még csak a javítás első lépcsője: a javítandó elzárása a negatív befolyástól, de egyben a nevelés alapfeltétele is. A pozitív javítás csak ezután következik – s ezt egyetlen közös elzáráson alapuló rendszer sem tudta megvalósítani. A magányelzárás (különösen későbbi, belga formájában) alkalmas az elkövetőkkel való differenciált bánásmód alkalmazására, a börtön megszegyenítő hatásától való mentesülésére, hiszen a hivatalos személyzetten kívül senki sem ismerte meg az intézetben; s a szabadulás utáni börtöntársaságok kialakulását – a visszaesés legfőbb táplálóját – is megakadályozza. Ily módon a magányelzárás a javítást elősegíti, a

⁵⁷³ Vö. HOPKINS 1930.

⁵⁷⁴ LIFŠIC, Semen J.: *Vorlesungen über Bauakustik*. Stuttgart, 1930. K. Wittner, 82.

⁵⁷⁵ PFEIFFER 1934, 127.

⁵⁷⁶ WÜRTH 1844, 293.

visszaesést jelentős mértékben csökkenti.⁵⁷⁷ A magány a rabot fogékonyabbá teszi a büntetésre, jobban érzi-érzékeli annak súlyát. Ugyanez a helyzet a neveléssel, vallásoktatással. Jóval hatékonyabb az oktatás e rezsimben, mint az auburniban. Mert ott a közösség erejét, annak (a fegyházban nem túl épületes) morális támogatását és szabályait érző, társai megítélésében támaszt találó rab könnyebben szegül szembe a nevelő akarattal.⁵⁷⁸ A szakírók szerint a szabadságvesztés-büntetés sokkal intenzívebb magán-, mint közös rendszerben. Így aránylag rövidebb idő alatt éri el célját (ami természetesen a büntetés anyagi vetületén is sokat javít).⁵⁷⁹ Intézeti praktikumhoz tartozik – de nem lényegtelen: a magánzárkarendszerben összehasonlíthatatlanul kevesebb a fegyelmi probléma, az is könnyebben kezelhető, mint közös elzárás mellett.⁵⁸⁰ Vagyis nem a rendszer rossz, csak az Amerikában megkezdett kísérlet módszerei alkalmatlanok, a túlzásba vitt magányba kényszerítés. A továbbfejlesztés, mely 1836-tól már Pennsylvaniában is megkezdődött, Európában az ún. belga rendszerben érte el a legnagyobb eredményt.

Az rendszert, melyet a szakirodalom a magányrendszerrel szemben már elkülönítési rendszernek nevez, alapvetően változtatta meg a magános elzárás minőségét. Immáron nem a teljes elkülönítés volt a cél, hanem a részleges. Elkülönítés a rabtársaktól (ezzel továbbra is megakadályozva a rontás lehetőségét) és elkülönítés a külvilágtól (mely a büntetés lényegét erősítette meg). Feloldotta viszont a személyzet és a rab közötti határt; a hivatali személyzet, a fegyőrök, a lelkészek és az orvos nemcsak hogy bemehettek, a Házzsabályok szerint egyenesen kötelesek voltak többször is meglátogatni a rabot. Az intézet tisztviselői, a tanító, a lelkész, a munkavezetők, a patrónusok sűrűn nyitották rá az elítélte a cellaajtót, hogy megtörjék az oly nagyon kifogásolt hosszú magányt, s hogy „az elítéltek lelki rugékonysága fenntartassék”. A magányrendszer káros hatásainak kiküszöbölésére hozott intézkedések célja a rigorózus szabályozás enyhítése, az elkülönítés minőségének megváltoztatása volt a lényeg feladása nélkül.⁵⁸¹

Az elkülönítési rendszerben nemhogy korlátozták volna a munkáltatást, egyenesen alapelvvé vált a folyamatos munkavégzés. Egyben korlátozták az időhatárt is, melyen belül valaki magánzárkában volt tartható. Több állam fél-egy évben maximálta az időtartamot. A leghosszabb magánelzárásban töltendő szabadságvesztés-büntetés Belgiumban volt: 10 esztendő. Amúgy Hol-

⁵⁷⁷ MITTERMAIER Carl Joseph Anton: *Der gegenwärtige Zustand der Gefängnisfrage mit Rücksicht auf die neuesten Leistungen der Gesetzgebung und Erfahrungen*. Erlangen, 1860.

⁵⁷⁸ MITTERMAIER 1858, 73–86, PULSZKY–TAUFFER 1867, 94.

⁵⁷⁹ WÜRTH 1844, 342.

⁵⁸⁰ WÜRTH 1844, 301.

⁵⁸¹ Vö. BALOGH–HORVÁTH 1983, 47, FINKEY 1909, 366, HACKER 1918, 26.

landia, Franciaország, Svédország, Norvégia, több német állam a fokozatos rendszer részeként Anglia is elfogadta e rendszert. Ennek a döntésnek szellemében, számos magánrendszerű intézetet emeltek Európában.⁵⁸²

72. OSZTÁLYRENDSZEREK. Azonban nemcsak philadelphiai rendszert próbáltak tökéletesíteni, hanem a nappali közös szisztémát is. Ezek a kísérletezések az osztályozás irányába haladtak: a közös elzárás értelemszerűen követelt valamiféle nagyobb léptékű differenciálást. Ezek a próbálkozások már nem elméleti-laboratóriumi experimentumok, hanem a gyakorlat termékei voltak. Ebből fakadón túlléptek az öncélon és az osztályok képzését további célok realizálásával hozták összefüggésbe. Két jellegzetes mintája volt, a genfi és a müncheni osztályrendszer.

73. A GENFI OSZTÁLYRENDSZER. Az ún. genfi rendszer végleges megállapodását – jöllehet a rendszernek otthont adó genfi intézet 1822–1825 között megépült⁵⁸³ – az osztályozás törvénybe foglalásának évére, 1843-ra teszik.⁵⁸⁴ Lényege a genfi osztályozásnak (nevezik genfi osztályrendszernek is), hogy a rabokat elkövetett bűncselekményük és veszélyességük alapján négy csoportba sorolták, s a csoportkritériummal összevetett pozitív vagy negatív változásokat a fogvatartottak magatartásában jutalommal, előrelépéssel vagy fegyelmezővel, visszaléptetéssel honorálták.⁵⁸⁵

Az első kategóriába sorolták a kényszermunkára, a súlyosbítással szabadságvesztésre ítéltet, visszaesők, tehát a legsúlyosabb bűnelkövetők. A második osztályba kerültek a közepes súlyú bűncselekmények elítélte, a súlyosbítás nélküli szabadságvesztésre ítéltet, az előző osztályból átkerült, előrelépett „javultak”. A harmadik csoport a javulófélben lévő, kisebb súlyú vétségekért büntetett foglalatok, míg a negyedikben a 16-18 évesek (fiatalkorúak) és az előző osztályok javultjai voltak nyilvántartva.⁵⁸⁶ Az osztályozás nevelő és fegyelmező céljai az utak kétirányúságában testesültek meg. Lehetőség volt egyik osztályból a másikba átkerülni: kiválóra értékelt magaviselet alapján „felsőbb” osztályba léphetett a fegyenc, ezzel kedvezményei is növekedtek. De hasonlóképpen, visszafelé is működött a rendszer, rossz magaviselet, a fegyelmi vétségek a lecsúszást is megalapozhatták.⁵⁸⁷ A magatartás értékelését egyébként negyedévenként bizottság végezte el.⁵⁸⁸ A genfi osztályrendszer sa-

⁵⁸² HACKER 1917, 9.

⁵⁸³ JULIUS 1828, 183.

⁵⁸⁴ BOZÓKY 1867, 23.

⁵⁸⁵ RÖDER 1864, 89–96; PAULER 1864.

⁵⁸⁶ HACKER 1917, 17.

⁵⁸⁷ KARVASY Ágost: *Alkotmányi és az igazságügyi politika*. Pest, 1865. Emich Gusztáv tulajdona, 125.

⁵⁸⁸ WAHLBERG 1888, 78.

játja volt még, hogy az osztálybesorolások, közös rendszer mellett kísérleteztek a magánelzárással is. Valamennyi osztály lakói rövidebb hosszabb tartamú magánelzárással kerültek az intézetbe történt felvételük után (első osztály 14 naptól 6 hónapig, második osztály 14 naptól 3 hónapig; harmadik osztály 8–14 napig, a negyedik osztályba kerültek pedig 4–8 napig tartott a magánelzárással.) Íme a fokozatos rendszer korai felvillanása a kontinensen. Egyébként a genfi rendszer nem követelt hallgatást a közös elzárás idején, munkát viszont igen. A genfi rendszert Svájc több intézetében alkalmazták, így St. Jakob, St. Gallen, Lausanne börtöneiben, de Franciaország, Württemberg és Szászország egyes fegyházában is.⁵⁸⁹

A genfi rendszer kritikájához adalék a legilletékesebbektől, Aubanel és Grellett-Wammy fegyházigazgatóktól,⁵⁹⁰ akik beismerték, hogy „a rabok célirányos osztályozása, kivált nagyobb kiterjedésű fogházaknál, merőben lehetetlen”.⁵⁹¹ Vagy ahogyan Wahlberg fogalmazott: csak, ha valamennyi elítélt számára külön osztályt létesítenének, szűnne meg a veszélye a rabok egymás általi megrontásának.⁵⁹² Röder szerint „az osztályozás alig több mint a közösség meztelensége elé aggatott falevél”.⁵⁹³ Elvitathatatlan érdemei vannak azonban a rendszernek a definiálásban. A jövőre egyéniesítésének előnyoival találkozhatunk Genfben. Bár arra, hogy reá teljes börtönrendszert alapozzanak, mint kiderült, elégtelen volt.

74. MÜNCHENI (VAGY OBERMAIER-) RENDSZER. A kísérletezés másik iránya volt Georg Michael Obermaier⁵⁹⁴, a müncheni fegyintézeti igazgató 1835-ben kifejlesztett rendszere. Helyéről és szorgalmazójának nevére hívja a szakirodalom müncheni vagy Obermaier-rendszernek. E szisztéma a teljes közös elzáráson alapul; lényege a fegyelem sajátos eszközökkel történő megerősítése.⁵⁹⁵ Egyfelől határozottan feladja a hallgatási kényszert és az ezzel együtt járó barbár fenyegetési metódust, másrészt azonban a fegyenc kötelességévé is teszi a jelentéstételt rabtársa viselkedéséről. A korbács helyébe a személyzet állandó, intenzív jelenlétét állította; a foglalkozás az elítéltekkel folyamatos, így igyekezett volna

⁵⁸⁹ BOZÓKY 1867, 23–26.

⁵⁹⁰ GRELLET-WAMMY *Manuel Des Prisons, ou Exposé Historique, Théorique et Pratique Du Systeme Penitentiaire*, Paris – Genève, 1838. E. Pelletier Éditeur.

⁵⁹¹ BOZÓKY 1867, 25, WÜRTH 1844, 348–349.

⁵⁹² HACKER 1917, 19.

⁵⁹³ PULSZKY–TAUFFER 1867, 93.

⁵⁹⁴ OBERMAIER, Georg Michael: *Die Verhandlungen über die Gefängnisreform in Frankfurt am Main im September 1846 oder die Einzelhaft mit ihren Folgen*. München, 1848. Druck der J. Deschler'schen Officin.

⁵⁹⁵ OBERMAIER, Georg Michael: *Anleitung zur vollkommenen Besserung der Verbrecher in den Strafanstalten*. Kaiserslautern, 1835. Verlag J. J. Tascher és München, 1848. Druck der J. Deschler'schen Officin.

meggátolni a rabok közötti kapcsolatok rossz irányba fejlődését.⁵⁹⁶ A rendszer ugyancsak osztálytagozásra épült, már magukat az intézetet is két kategóriára bontották.

I. osztályú (súlyosabb) börtönbe zárták mindazokat, akik egy évnél hosszabb tartamú szabadságvesztés-büntetést kaptak. Ezen belül öt osztályt alakítottak ki, melyekbe a jó magaviselet, szorgalom, munkaeredmény, erkölcsi javulás függvényében, javuló körülmények között léphetett előre a rab. II. osztályú börtönbe kerültek mindazok, akik egy év tartamot meg nem haladó szabadságvesztés-büntetésre ítéltettek, továbbá az előző osztályú börtönben büntetésüket kiállottak, akik a javulásnak ugyan jelét mutatták, de szabadon bocsátásuk a társadalomra veszélyes lenne. (Ez már a biztonsági őrizet, a határozatlan tartamú szabadságvesztés fölbukkanása.)

Óriási teher nehezedett a személyzet vállára. Obermaier elképzelésében ugyanis a rabok elkülönítését, a közöttük kialakuló kapcsolatok fenytékkel való tilalmazását volna hivatva a személyzet állandó aktív ellenőrzése és pszichológiai jellegű közbeavatkozása helyettesíteni. Az éjszakai közös elzárás ennek természetesen rendkívüli módon ellene hat, továbbá a személyzettől, vezetőktől és fegyőröktől különleges szakmai képzettséget igényel. Éppen ezért az összes modern elgondolás közül itt a legnagyobb a veszély arra, hogy a börtön visszasüllyed a közönséges tömlöcöztetés szintjére.⁵⁹⁷

A szakirodalom is hangsúlyozza, hogy e rendszer olyannyira függött a személyes tényezőktől, esetünkben Obermaier szerepétől, vonzerejétől, a fegyencekkel kialakított perszonális viszonyától, hogy az már eleve ingattaggá teszi az egész elképzelést. Amint a rendszer alapítója elhagyta az intézetet, maga a rendszer is széthullott.⁵⁹⁸

75. A FOKOZATOS RENDSZER (PROGRESSIV SYSTEM) KITELJESEDÉSE. A jobbító törekvések harmadik iránya a két „alaprendszer” kombinációja lett. A század második felére elfogadottá vált ún. fokozatos rendszert részben magánelzárásra, részben közösségi munkára, foglalkozásokra és kezelésre építő megfontolások figyelembevételével formálták úgy, hogy az akkor optimálisnak vélt arányok a magánzárka és a közös elzárás között létrejöhessen. A fokozatos rendszer talán az eddigi börtönrendszer-történet legnagyobb hatású,⁵⁹⁹ a büntetés-végrehajtásra még napjainkban is befolyással lévő, az első magyar büntető törvénykönyv alapjául is elfogadott modellje.

⁵⁹⁶ Vö. HACKER 1917, 21–23, HACKER 1918, 33.

⁵⁹⁷ PULSZKY–TAUFFER 1867, 80–81.

⁵⁹⁸ STRENG, Adolf: Das Deutsche Gefängniswesen seit 1830. Bayern und Württemberg. In Handbuch des Gefängniswesens in Einzelbeiträgen, Herausgegeben, von Franz von HOLTZENDORFF – Eugen von JAGEMANN, Hamburg, 1888, Verlag von J. F. Richter.

⁵⁹⁹ Vö. KRIEGSMANN 1912, 35.

Egyes kísérletek a magányrendszer felől közelítettek a közös felé, mások a közös elzárástól a magánelzáráshoz, s közös jellemzőjük volt valamiféle fokozatos rendszer formálása, melynek első lépcsője a magánzárka, második a közös munkáltatás.

A fentebb már megismert genfi osztályrendszer szervezése során próbálkoztak a magánrendszert egyeztetni az auburnival; ahogyan arról fentebb már szó esett, a harmincas években két fokozatot képezve a teljes magánelzárás és a közös nappali munkáltatás – éjszakai elkülönítés rendszeréből.

Mittermaier az ötvenes években bevált, sikeres rendszerként ismerte meg a Korfu szigetén alkalmazott megoldást.⁶⁰⁰ Az itt meghonosított gyakorlat szerint a bekerülő öt hónapot töltött magánelzárásban, ami után az igazgatóság döntött, mikor cserélik azt föl a közös fogsággal. A magánelzárás ideje alatt a börtön hivatali személyzetének tagjai rendszeresen felkeresték a rabot, elbeszélgettek vele, felmérték múltját, bűnét, erkölcsi magatartását. A magánelzárás után a közös nappali foglalkozások következtek. A munkáltatás mellett vallásoktatás, tanítás, sőt jutalmak, kedvezmények illethették a rabokat. A magánelzárásból kikerült számára „átalakult” a magánzárka lényege: ezután fegyelmi büntetesként, végső megoldásként kerülhetett vissza egyéni elzárásba.

Hasonlóképpen módosították a magánrendszert Máltán. Az itt rendszeresített rezsim szerint 1850 óta a börtön keménysége és a rezsim szigora fordítottan arányos a letöltendő időtartammal. Az első szakaszban mindenki szigorú magánelzárásban töltött el három hónapot. (A csupán három hónapra ítélt természetesen a magánelzárásból szabadult.) A második szakasz különbözött az ítélet tartama szerint. Az egy évet meg nem haladó szabadságvesztésre ítélt magánzárkában töltötte le idejét, de nem magányrendszer elvei szerint: kamrájában dolgozhatott, s naponta két órát tölthet szabad levegőn. Az egy-két évre ítélték ugyancsak magánzárkában éltek, de naponta négy órára elhagyhatták celláikat, s közös (hallgató) rendszerben munkával, oktatással foglalkoztatták őket. A két év fölötti elítéltek a közös időben nem álltak hallgatási kényszer alatt, börtönépületen belül szolgálati kedvezmények illették őket, házi szolgáltatásokra alkalmaztattak. Végül az öt évnél többre szentenciáztak közös rendszerben éltek, nem különítették el őket semmilyen eszközzel, az életfogytiglanosok még munkakényszerrel sem terheltettek. S ami a legfontosabb: a jó magaviseletű rabok a büntetésük háromnegyed részének eltelte után kegyelmezésre felterjesztettek. Vagyis a fokozatos rendszer harmadik eleme, igaz, korai formájában, itt is fölbukkant. Eszerint Máltán is volt magánrendszerű teljes elzárás (philadelphiai modell után), három hó után az enyhített magánelzárás, majd néhány órai nappali közös, hallgató megoldás (auburni szisztéma), végül a

⁶⁰⁰ MITTERMAIER 1860, 114.

jó magaviseletűek kegyelmezés útján történő szabadságra bocsátása, bizonyos osztályozási szempontok érvényesítése mellett.⁶⁰¹

„E corfui s maltai intézmények azonban kis terjedelmüknél és a helybeli viszonyokból alakult jellegüknél fogva inkább ügyes és szerencsés kísérleteknek tekintendők, mint biztos elven alapuló bensőleg összehangzott rendszereknek, a melyek általános elfogadtatásra igényt tarthatnának” – írja Tauffer.⁶⁰² Ha igaz is a megállapítás (mely lényegében arra utal, hogy ezek a kis kísérletező intézmények nem tarthatnak igényt látványos elismerésre), azt tényként rögzíthetjük, hogy mindhárom esetben a magányrendszer nem teoretikus indíttatású reformálásával, a magánrendszer és a közös nappali elzárás praktikus összeházasításának megvalósítási kísérletéről beszélhetünk. Az pedig, hogy e helyi próbálkozások ugyanazokat a gyakorlati megoldásokat alkalmazzák, ugyanabba az irányba tapogatóztak, a börtönügy egyetemes fejlődését igazolják vissza.

A fokozatos rendszer(ek) kialakulását a tudományos irodalom hagyományosan az angol transzportációs szokásokra vezeti vissza.⁶⁰³ A brit gyarmatbirodalom lehetőségei teremtették meg a feltételeket ahhoz, hogy az anyaállam megszabaduljon bűnözőitől. A súlyos bűnben elmarasztalt elítélteket a gyarmatokra transzportálták (1776-ig Amerikába, 1787-től Ausztráliába). A szállítás komoly szervezést igényelt. Mindenekelőtt a különböző időben elítélt rabokat a szállítmány indulásáig össze kellett gyűjteni, és valahol őrizet alatt tartani. A hajóútra váró fegyenceket gyakorlat szerint előbb a kijelölt kikötőben, börtön híján régi, már használaton kívüli hajókon tartották fogva, míg teljessé vált a szállítmány, és megérkezett a transzportot elszállító hajó.⁶⁰⁴ A büntetést, mely a gyarmaton végzett kemény kényszerszermunkából állott, szigorú büntetések kilátásba helyezésével fenyegetett visszatérési tilalommal párosították. Ez praktikusán azt jelentette, hogy a gyarmatokra szállított bűnözők előbb-utóbb letöltötték büntetésüket, szabadultak, s a gyarmatokon telepedtek meg. A lehetőségek azonban beszűkültek. Előbb a kolóniák tiltakozásának megfelelően át kellett alakítani a deportálási rendszert, utóbb teljes megszűnt a bűnözőexport. Ez a kényszer hozta létre a transzportációs szakaszok mintájára kialakított fokozatokat.

76. AZ ANGOL FOKOZATOS RENDSZER. A transzportációhoz a Milbank Penitentiary, majd a Pentonville Prison megnyitása átmeneti megoldást kínált: az országban bárhol elítélteket büntetésük letöltésének első szakaszában e két intézet valamelyikébe szállították. A transzport indulásáig 18 hónapot kellett itt letölteni. Ezt követte a gyarmaton végzett kényszerszermunka. Amikor szünetelt a deportálás, illetve amikor végleg megszűnt a lehetősége, a kormányzat arra

⁶⁰¹ MITTERMAIER 1858, 48.

⁶⁰² PULSZKY–TAUFFER 1867, 116.

⁶⁰³ HACKER 1917, 23.

⁶⁰⁴ LUKÁCS Tibor: Feljegyzések az élők házáról. Budapest, 1979. Gondolat Kiadó, 36–37.

kényszerült, hogy hazai intézetekben oldja meg a kényszerszermunkaszakaszt is. Erre a célra speciális börtöntípus jött létre, a public works-prison. Záró szakasként lépett be a rendszerbe a feltételes szabadság. A súlyosabbak kemény munkavégzéssel töltött évek után kaptak lehetőséget a feltételes szabadságra (ticket of leave). Teljes szabadságukhoz kegyelem kellett (conditional pardon). E gyakorlatból vált 1847-ben törvényi szintű, állandó elemévé az angol büntető gyakorlatnak. Kezdetben feltételes szabadságot csak gyarmatokon lehetett nyerni, később a lehetőségek szűkülvével már az anyaországban is. Ez a(z angol) modell kétségkívül praktikus eredetű, és a transzportáció keretei között jött létre. A fokozatos rendszer három lépcsőjét 1857-ben véglegesítette a penal servitude act.⁶⁰⁵

Amivel az angol rendszer több, mint a korfui vagy a máltai iniciatíva, az a korábbiakhoz képest újszerű, a gyakorlatban kibontakozott megoldás, az úgynevezett feltételes szabadon bocsátás.⁶⁰⁶

Ennek megfelelően a büntetés első ciklusában az elítélt magánelzárásba (penitentiary-prison) került, majd a közös munkáltatás (public works-prison) szakasza következett. A második szakaszban, melyben nem adták föl az éjszakai elkülönítést, az elítéltek öt osztályba soroztattak, s ezeken végighaladva a javulók az előrelépés arányában mind több kedvezményhez jutottak, míg végül elérték kiváló magaviseletükkel, szorgalmukkal és meghatározott minimális idő letöltésével a feltételes szabadság lehetőségét. Erre a büntetés háromnegyedének, nőknél kétharmadának kiállása (életfogytiglanra szóló ítélet esetében 20 esztendő) után kerülhetett sor. A feltételes szabadságra bocsátást a börtönigazgató a jó magaviselet, a kiváló munka jutalmaként engedélyezhette, illetve javasolhatta. „A rendszer alapja tehát az öntevékenység és az önségítés útján történő javulás eszméje.”⁶⁰⁷ A feltételes szabadságra (conditional liberation) bocsátott (rendőri ellenőrzés alatt állott) magaviselete függvényében visszakerülhetett a közös elzárásba, miként az öt osztályba sem csupán fölfelé vezetett az út.

Az angolok fokozatos rendszere tehát fölhasználta a magánelzárást, a nappali közös, éjszakai elkülönítő rendszert, a munkáltatás gondolatát, a rabok osztályozásának eszméjét, s ehhez kapcsolta új megoldásként a feltételes szabadság intézményét.

A feltételes szabadon bocsátás a vállalt fokozatos rendszerekben (Anglia, Írország) értelemszerűen intézményesült, más országokban sajátos variációkat mutatott föl. Így példának okáért az USA-ban kegyelmezési jogként maradt

⁶⁰⁵ FINKEY 1904, 61–63.

⁶⁰⁶ HOLTZENDORFF, Franz von: Die Kürzungsfähigkeit der Freiheitsstrafen und die bedingte Freilassung der Sträflinge in ihrem Verhältniß zum Strafmaß und zu den Strafzwecken. Leipzig, 1861. Verlag Joh. Ambr. Barth

⁶⁰⁷ BALOGH–HORVÁTH 1983, I. 50.

fönn, melynek messze hiányosabbak voltak a garanciális feltételei, mint a feltételes szabadságnak.⁶⁰⁸ Ez utóbbi esetben ugyanis törvényben határozzák meg, milyen feltételek mellett, mikor lehet elbocsátani a rabot: tí. mennyi idő után, milyen magaviselet mellett, milyen szerv értékelése alapján stb. A kegyelmezésnél eseti döntésről van szó. Néhol a kettő keveréke állott fönn: ugyanis a próbaidő csupán alapul szolgált egy későbbi megkegyelmezéshez.⁶⁰⁹ A tendencia arra mutat, hogy a feltételes szabadon bocsátás egyre népszerűbb lett. Franciaország (1842) és Anglia (1844) után Írország és Skócia (1853), majd Belgium és Portugália is bevezette. Az 1857. évi frankfurti kongresszus melegen támogatta, s megállapította, hogy „az előleges szabadonbocsátás rendszere bővebb megvizsgálást érdemel”.⁶¹⁰

77. AZ ÍR FOKOZATOS RENDSZER. A fokozatos megoldásokat tesztelők közül a legnagyobb sikert Sir Walter Crofton, az írországi börtönök felügyelőjének modellje aratta. A fokozatos rendszerként szervezett ír megoldás⁶¹¹ lényege az angol elgondolásokat új elemmel kiegészítve, a társadalomba való visszatérés hatékony elősegítése és támogatása. Ennek érdekében megtoldotta a három lépcsőt egy negyedikkel: harmadik fokozatként beillesztette az ún. közvetítő intézetet.⁶¹² E stádiumban, a feltételes szabadságot megelőzően, az elítélt már félig szabad munkásként jelenhetett meg a társadalomban, érintkezhetett a külvilággal, intézeteken kívüli megbízásokat teljesíthetett. A közvetítő intézetnek két célja volt: egyik az elítélt „visszaszoktatása”, a másik pedig „a társadalomnak vele szemben táplált bizalmatlanságát” eloszlatni.⁶¹³ Az ír rendszer olyan sikert aratott, hogy Európa-szerte a fokozatos rendszer ír szisztémaként vonult be a köztudatba. Például a magyar szakirodalom, így Bozóky Alajos, Pulszky Ágost és Tauffer Emil már meg sem emlékezik külön az angol rendszerről. A kor szemében az amúgy is Angliához tartozó ír terület rendszere felémésztette a kevesebbet. Mert a többlet vitathatatlan volt: az angol elgondolás „egy érdekes és kitűnő intézménnyel lett kibővítvé, illetőleg továbbfejlesztve”.⁶¹⁴ A közvetítő intézet (intermediate prison) az angol 2. és 3. fokozat közé ékelve jelentősen megnövelte a büntetés-végrehajtás hatékonyságát. Holtzendorff (aki az ír rendszer legharcosabb német szakértőjének számított) vitatha-

⁶⁰⁸ Vö. HOLTZENDORFF 1861.

⁶⁰⁹ TAUFFER Emil: A feltételes szabadonbocsátás. *MJH* 1865/42.

⁶¹⁰ BOZÓKY 1867, 66.

⁶¹¹ HOLTZENDORFF, Franz von: *Das irische Gefängnißsystem, insbesondere die Zwischenanstalten vor der Entlassung der Sträflinge*. Leipzig, 1859. Verlag Joh. Ambr. Barth, 18, továbbá BOZÓKY 1867, 35–38, FINKEY 1909, 367–369, HACKER 1917, 23–28, HACKER 1918, 31, FINKEY 1930, 8, BALOGH-HORVÁTH 1983, 49.

⁶¹² GLÁSER 1975, 29.

⁶¹³ FINKEY 1909, 368. és SZÖLLŐSY 1930, 54.

⁶¹⁴ FINKEY 1904, 65.

atlan tényként számolt be az elítéltek számának jelentős megcsappanásáról, mely szerinte az új rezsimnek köszönhető.⁶¹⁵

A közvetítő intézet és a feltételes szabadságra bocsátás megközelítésére ugyanazt a kategorizálást alkalmazták, mint a közös rendszerben oly sokfelé, Genftől Korfuig: az osztályrendszert. Az öt osztály utolsójának nevezett csoportja, a probation classba kerültek azok, akik a magánelzárásból a szerzett érdemek (jegyek) függvényében haladtak a „third”, „second”, majd „first class”-on keresztül, hogy elérjék az „exemplary class”-t, amely jellegében már a közvetítő intézethez áll közelebb. Az előrehaladásnak időtényezője is volt. A harmadik osztályban például legkevesebb két, legtöbb hat hónapot tölthetett az elítelt, a másodikban hat, az elsőben 12 hónap a minimális időtartam. Természetesen az út visszafelé is nyitva állott, egészen a harmadik osztályig. (A magánzárkába tehát már nem lehetett visszakerülni.)⁶¹⁶

Mint minden osztályozásnál, itt is lényeges az előrelépést biztosító minősítő mechanizmus. Az íreknél ezt a jegyrendszer bevezetésével oldották meg, melynek részben múltja, részben párhuzamos gyakorlata is volt már.⁶¹⁷ Az 1863-ban az angolok által is elfogadott és ott is bevezetett jegyrendszer lényege, hogy a rabról vezetett nyilvántartási lapon eredményben (érdemjegyben) kifejezett magatartásértékelést vezetnek. A legmagasabb érték a 3 (angoloknál a 8). Az érdemjegy döntően a szorgalom, az iskolai magaviselet és a munka eredményességének függvénye. Mindhárom dimenzióban adható jegy, ami havi értékelésben összesítődik. Az ír megoldásban 3-3 jegy, összesen 9 lehet.⁶¹⁸ A minősítés alapja tehát az elért érdemjegyek összesített értéke. A fegyelmi büntetés lehetett e megszerzett jegyek meghatározott részének elvesztése is. Finkey Ferenc lelkesen kommentálta a rendszer előnyeit: „e jegyrendszer, mely jellemző vonása az angol börtönügynek, úgy anyagi, mint erkölcsi tekintetben kitűnő s rendkívül üdvös hatású intézmény.”⁶¹⁹

A fokozatos rezsim sikere átütő erejű volt, a hatvanas években már a magánrendszer diadalmas terjedését is megtörte. Hiszen „az új intézeti berendezkedés sem a törvény represszív erejét, sem az elrettentést egyáltalában nem csökkentette vagy rontotta le”, ellenben kézzelfogható eredményeket hozott a javulás terén.⁶²⁰ Az 1857. október 12–16-án Birminghamban tartott börtönügyi kongresszus már az ír rendszer mellett voksolt, s ajánlotta azt bevezetésre.⁶²¹ A kiegyezés után évtizedre születő magyar BTK is e megoldást válasz-

⁶¹⁵ HOLTZENDORFF 1859, 128.

⁶¹⁶ HOLTZENDORFF 1859, 53–58.

⁶¹⁷ HOLTZENDORFF 1859, 56.

⁶¹⁸ BOZÓKY 1867, 24.

⁶¹⁹ HOLTZENDORFF 1859, 128.

⁶²⁰ FINKEY 1904, 75.

⁶²¹ BOZÓKY 1867, 41.

totta büntetési rendszere alapjául. „Aránylag igen rövid idő alatt tehát, mint a fentebb kiemelt példák is mutatják, rendkívüli kiterjedést nyert e rendszer, a mely eredmény csakis ama belső igazságnak tulajdonítható, melyen az és annak mindenik alkatrésze épül, valamint azoknak a tapasztalatoknak, melyek azokban az országokban szerkesztettek, a melyek e rendszer szerint alakították át a szabadságbüntetések végrehajtásának módozatait.”⁶²²

78. A BÖRTÖNÜGY AZ EURÓPAI ÁLLAMOKBAN. Valamely börtönrendszer elfogadása persze még nem jelenti egyetlen államban sem a börtönrezsím teljes és azonnali átalakítását. A börtönügy állása az európai országokban éppen azt bizonyítja, hogy egy ilyenfajta deklaráció inkább a jó szándékot fejezi ki, esetleg megtestesül egy-két modellértékű intézet felállításában, de a „hordalékot”, a régebbi rendszer (vagy csak a feudális tömlöczési gyakorlat) által megteremtett korábbi fegyintézeteket a börtönügy térképéről kitörölni nem lehetett. A legtöbb országban, még ha deklaráltak is egyik vagy másik rendszer melletti elkötelezettséget, a legkülönbébb rendszerek vagy gyakorlat egymás mellett éléséről beszélhetünk.

A börtönrendszert illetően korántsem volt egységes kép a kiegyezés esztendejében, Európában. Anglia és Írország a fokozatos rendszerre szavazott. Így itt épültek magánzárkás (Pentonville, Montjoy), közös rendszerű (Spike-Island, Fort Carlisle, Campden) és közvetítő intézetek (Lusk, Smithfield). Ezzel szemben Amerika nehezebben döntött.⁶²³ Jól lehet 1859-ben Philadelphiában a magánrendszer diadaláról számoltak be, a kérdés korántsem volt ilyen lezárt. „...mindinkább eltérnek az eredeti alapelvektől, úgy hogy számos börtönről azt sem mondhatni, meg bizonyosan, vajjon a magán- vagy a hallgató rendszer szellemében volt-e elrendezve? Nem mindenütt tartatik szem előtt a javítás elve, s több állam az auburni rendszerhez csupán azért ragaszkodik mivel kevésbé költséges, sőt hasznot hajt.”⁶²⁴

Svédországban 1862 óta a magánrendszert alkalmazták a hat hónapot meg nem haladó szabadságvesztés-büntetésre. E célból 25 magánrendszerű börtönt állítottak föl (egyet a fővárosban, további egyet-egyét a megyékben). Emellett hat kisebb, nappali közös, éjjeli elkülönítő elzárásra alkalmas fogház működött.⁶²⁵ Norvégiában hasonló rendszert deklaráltak, de erre egyetlen börtön volt csupán alkalmas.⁶²⁶ Dánia hat évig terjedő szabadságvesztés-büntetés-

⁶²² CSEMEGI 1904, II. 85–86.

⁶²³ RÖDER 1864, 81.

⁶²⁴ BOZÓKY 1867, 85.

⁶²⁵ MITTERMAIER Carl Joseph Anton: *Die Gefangnisverbesserung, Insbesondere die Bedeutung und Durchführung der Einzelhaft im Zusammenhange mit dem Besserungsprinzip nach den Erfahrungen der verschiedenen Strafanstalten*. Erlangen, 1858. 28–30.

⁶²⁶ MITTERMAIER 1858, 28–30, MITTERMAIER 1860, 34–35.

re ítéltekre vonatkozóan általános rendszerként fogadta el a magánrezsimit. Ennek következtében az összes vizsgálati és javítófogház, továbbá a nagyobb fegyintézetek is a magánrendszer szellemében épültek. Mindemellett említé-
nek a jelentések néhány auburni szisztéma után működő börtönt.⁶²⁷ Belgium,
mint az ún. elkülönítési rendszer kimunkálója az egy esztendeig terjedő sza-
badságvesztés-büntetésre s természetesen a vizsgálati foglyokra a magánrend-
szert honosította meg;⁶²⁸ hosszabb büntetés végrehajtására alkalmazták az au-
burni szisztémát is.⁶²⁹ Hollandia 1854-ben fogadta el a magánrendszert alapul;
az amszterdami fegyintézet is már ilyen célokra épült meg.⁶³⁰ Svájcban, me-
lyet a szakirodalomban az auburni rezsim európai hazájának szoktak nevezni, a
kedvezőtlen tapasztalatok nyomán egyes kantonok áttértek a magánrendszerre
(Genf, Lausanne, St. Gallen). Lenzbergben az ír szisztémával kísérleteztek.⁶³¹
Toscana 1853-tól, Szardínia 1857-től választotta a magánelzárást alaprendszer-
ré (bár Cavour inkább az ír fokozatos megoldást támogatta).⁶³² Málta és Corfu
magánrendszeréről már szoltam, melyek azonban valamiféle vegyes rendszer
irányába tartottak. A német államok közül Badenben volt 1845-től viszonylag
következetesen keresztülvitt magánrendszer (vö. Bruchsal). Poroszországban
Julius professzor munkálkodott a magánelzárás bevezetésén; neki köszönhető
négy nagy magáncella-rendszerű börtön felépítése (Moabit, Münster, Breslau,
Ratibor). A feltételek hiánya azonban végül is csak az éjszakai elkülönítést tet-
ték lehetővé. Mecklenburg, Oldenburg, Frankfurt s Bréma kisebb megszorí-
tásokkal szintén elfogadta a magánrendszert. Megjegyzem, a rendszer követ-
kezetes keresztülvitele a kisebb államokban könnyebben megoldható ott, ahol
egy nagyobb fegyintézet elláthatta a büntetés-végrehajtás funkcióját.⁶³³

Európa többi részére inkább a zűrzavar és a rendszereknek még szabályok-
ban is sokszor véletlenszerű felbukkanása volt jellemző. Franciaországban
egységes börtönrendszert nem fogadtak el. 1847-ben ugyan győzni látszott a
magánrendszer híveinek tábora. Csalóka volt a látszat: a törekvés a forradalmi
események során megbicsaklott, s 1854-ben (feltehetően pénzügyi megfon-
tolásokból) a közös elzárást fogadták el általánosként, a magánzárkákat, tehát
az egyenkénti elkülönítést kizárólag fegyelmezési célokra tartva fenn. Mind-
amellett 1847-ben Mazasban épült egy 1200 főt befogadó magánrendszerű

⁶²⁷ RÖDER 1864, 156–157.

⁶²⁸ RÖDER 1864, 156–157.

⁶²⁹ RÉSŐ ENSEL Sándor: *A külföldi fogházak, börtönrendszerei*. Töredékek. ~ Pest Pilis és Solt. t. e. megyék tiszti ügyésze útinaplójából. (A Bruchsal-i fogház rajzával.) Pest, 1865. Kugler Adolf kiadása, 18.

⁶³⁰ MITTERMAIER 1860, 30–31.

⁶³¹ RÖDER 1864, 150–152, MITTERMAIER 1858, 60–63, MITTERMAIER 1860, 3–6, vö. még A svajci büntető törvényhozás. JK 1863/4. 591.

⁶³² MITTERMAIER 1860, 30–34.

⁶³³ MITTERMAIER 1860, 8–11, 35–47, MITTERMAIER 1858, 26–28, 31–32, 53–59.

börtön.⁶³⁴ Ám a legteljesebb polgári forradalmat megélő országban működtek még a bagnok, ahol teljes közös elzárásban, a legelemibb elkülönítési előírások nélkül, a korábbi szokásoknak megfelelően, kemény kényszermunka mellett éjszakára padokhoz láncolva, kettesével lábtól egybebilincselve töltötték büntetésüket az elítéltek. Spanyolországban hasonló módon a „teljes értékű” tömlöcözés maradt gyakorlatban. Portugália 1860-tól kezdett kísérletezni a magánrendszerrel. Addig ott is csak a korábbi elzárás szerinti megoldás divatozott.⁶³⁵ A német államokban úgyszintén zömében a „vegyes” rezsimek terjedtek el, néhol (miként Hamburgban, úgy Württembergben) a közös elzárást kimondó általános elvek mellett kivételképpen tudomásul vették a magánelzárást is.⁶³⁶

79. NEMZETKÖZI KONGRESSZUSOK. Ez volt a helyzet Európában a 19. század második felében. Az egyedül tökéletes megoldás, az igazi börtönrendszerek keresése fölött még nem járt el az idő. A szakemberek heves vitákat folytattak, izgalmas kísérleteket szerveztek, hogy sajátos értelmezésű és összeállítású számadatokkal bizonyítsák sikerüket, hogy azután néhány évtizedre rá az egész börtönügyi tudomány mondjon ítéletet fölötte, s seperje le az asztalról egy másik modell feletti lelkesedés. (Így járt az auburni, a magánrendszer, a genfi, a müncheni rezsim, bizonyos idő múltán heves támadások érték az ír szisztémát is.)

Mindenesetre a börtönügy nemzetközisége, a gyakorlati tapasztalatokra jelentkező igény, az információéhség a börtönügyi szakembereket a véleménycserére sarkallta. Így jött létre a börtönügyi kongresszusok sorozata. Az elsőként nyilvántartott frankfurti közgyűlésen még csak 75-en tanácskoztak (igaz, hogy aki számított, ott volt Aubaneltől Crawfordig, Juliustól Mittermaierig).⁶³⁷ Túlnyomó többségben voltak a németek (szám szerint 46-an), ahogyan Volz fogalmazott: a tárgyalásokat uralta a „német falanx”. Tematikusan a magánrendszer és a hallgatórendszer aránya, megvalósulása, a javítás eszközei voltak terítéken. Az elnöklésre felkért Mittermaier felvezetésében leszögezte: nem bíróságként gyűlt össze a börtönjavítók csapata, hogy ítéletet mondjanak vagy többségi szóval eldöntsének vitás kérdéseket. A cél egymás tapasztalatainak megismerése, a börtönügy állásának feltérképezése nemzetközi összefogásban. Az előadók (zömében intézetigazgatók) ismertették saját országuk főbb intézményeit és a börtönügy állását. Amellett, hogy az aktuális problémákat egyeztették, fontos eleme volt a kongresszusnak a következő évi, brüsszeli tanácskozás elhatározása és témáira az ajánlások összeállítása. Brüsszelben már kétszázan

⁶³⁴ RÉSŐ ENSEL 1865, 26, 35, MITTERMAIER 1858, 50–52.

⁶³⁵ RÖDER 1864, 165–167.

⁶³⁶ RÖDER 1864, 168–202.

⁶³⁷ *Verhandlungen der ersten Versammlung für Gefängnisreform, zusammengetreten im September 1846 in Frankfurt am Main*. Frankfurt am Main, 1847. Verlag von Hermann Johann Keßler.

jelentek meg,⁶³⁸ s jó esély mutatkozott a sorozat eredményes folytatására. Az 1848. évi forradalmak azonban elsodorták a harmadik (terv szerint Svájcban vagy Németalföldön rendezendő) tanácskozást. Legközelebb már csak 1857-ben, ismét Frankfurtban találkozhattak a kontinens börtönügyi szakemberei. Időközben sem szüneteltek az eszmecserék, de visszaszorultak nemzeti kerektek közé. Azután 1872-ben, Londonban, nem kevés amerikai ösztönzésre, immáron kormányzati támogatással, állami delegációkkal került megrendezésre a konferencia. S ettől kezdve viszonylagos rendszerességgel hirdették meg a nemzetközi börtönügyi kongresszusokat. 1878-ban Stockholmban,⁶³⁹ 1885-ben Rómában, 1890-ben Szentpétervárott, 1900-ban Brüsszelben, s a börtönügy fejlesztésének elismeréseképpen 1905-ben Budapesten.⁶⁴⁰ A századfordulóig a kongresszusok rendre megváltó rendszerekről argumentáltak, keresték az egységes, mindenütt alkalmazható, a börtön és a büntetés-végrehajtás problémáit megoldani képes rendszermodellt. A 20. század fordulójáig a megváltó képzet keresése folyamatosan zajlott. S függetlenül az eredménytől, a kongresszusok igazi hatása abban mérhető le, hogy a tapasztalatcsere mellett „a különféle országok s nemzetek közt viszonyokat s kötelekeket teremt, melyeket korunk cosmopoliticus jellege szükségessé tesz”.⁶⁴¹

A büntetés-végrehajtás megreformálásának szakemberei hitték, hogy létezik tökéletes rendszer, léteznie kell ennek megfelelő optimális építészeti megoldásnak is. Kerestek valamiféle megváltó elvet, melyre a börtönök rendjét szervezni lehet, s ennek megfelelően annak építészeti megoldásait kialakítani. A tradicionális felfogással és középkori hagyattal folytatott küzdelem első szakasza a század közepén zárult le. Rangja lett a börtönépítészetnek, elfogadottá váltak alapszabályok az elhelyezési, kiszolgáló igazgatási és felügyeleti körülményekre vonatkozóan. Megjelentek a modellértékű alternatívák, s a nemzetközi tapasztalatcsere a gyakorlati minták átvételét is lehetővé tették. A kialakított rendszerek nem voltak újak, csak következetesebbek és összehangoltabbak. A börtönügy múltjában és a vallásos gondolkodásban gyökerező első szisztémák kiépítésénél erősebb volt az elmélet, mint a gyakorlat befolyása, de ez a századfordulóra megváltozott. Új teóriák jöttek, reformmiskolák formálódtak, a praxis képviselőire várt a második forradalom irányítása.

⁶³⁸ VOLZ: Der Congress für Gefängniswesen zu Brüssel 1847. In *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft in Vierteljahr-Heften*. Hrsg. Robert MOHL Tübingen, 188. Verlag der H. Lupp'schen Buchhandlung, 389–391.

⁶³⁹ TAUFFER Emil: A börtönügyi nemzetközi congressus Stockholmban. *Magyar Igazságügy* 1878. (10.kötet) 230.

⁶⁴⁰ FREDE, Lothar – SIEVERTS, Rudolf: *Die Beschlüsse der Internationalen Gefängnis-Kongresse 1872–1930*. Jena 1932. Verlag der Frommannschen Buchhandlung, Walter Biedermann.

⁶⁴¹ TÓTH Lőrincz: *Emlékezések a nemzetközi börtönügyi congressusra Rómában 1886. (nov. 16–24.)* Budapest, 1886. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, 77.

80. A MAGYAR BÜNTETŐ KODIFIKÁCIÓ. Az 1867. évi kiegészítés, a monarchikus diktatúra fölött aratott közjogi diadal megnyitotta az utat a polgári Magyarország felépítése előtt. A feladatok legfontosabbika, melynek jelentős részét a diktatórikus korszak bécsi kormányzata másfél évtizeden át megbéklyózott: a jogrendszer nemzeti modernizációja. A társadalmi mozgalmak indulati jellege, melyet a nemzeti függetlenség forradalmi eszméje indukált, megcsendesedett. A fegyveres harc, a forradalmi tettek helyett a hétköznapi kemény munkája következett, a forradalmi eszmék fegyveres képviselője helyett a szorgos építőmunka következett. Eldőlt a kérdés: revolutio helyett evolutio útra lépett a magyar fejlődés. A látványos forradalmi önfeláldozás helyébe a hétköznapi aprómunka kitartása lépett. Ez persze nem jelentette, hogy kisebb jelentőségű lett volna a teljesítmény, hogy a nyugodt szakmai alkotás kisebb eredményeket szült volna, mint a fegyveres ellenállás hősi önfeláldozása. Csupán másként, más módszerekkel kellett a polgárosodást szolgálni.

A kiegészítést követően a történeti szempontokat háttérbe szorította a jogot szigorúan dogmatikus szempontok alapján tárgyaló irányzat. (A magánjogban csakúgy, mint a büntetőjogban.) A törvényesség, a törvény előtti egyenlőség és a szabadságeszmény koncepciójának rangra emelése különösen a büntetőjogban indokolta a dogmatikus tárgyalást. A jogalkotásban egyre inkább teret nyert a jogtudomány eredményeit felhasználó felfogás, mely a klasszikus polgári jogelveket dolgozta föl. A mintának tekintett európai jogtudomány fejlődésében lezárult az első nagy korszak, a klasszikus tanok hirdetésének időszaka. Vége lett az új tanok doktriner hirdetésének, elérkezett a praxis kora. A tapasztalatok kiérlelt képletet biztosítottak a modernizálódó jogrendszereknek. Már nem kellett kísérletezni, nem kellett kitalálni az optimális megoldást: a legjobb eredményeket lehetett szintetizálni és adaptálni. Ez az európai műveltségű jogász pozícióját erősítette a jogalkotásban.

A kontinens nyugatra fekvő országaiban ebben a korszakban lobogott legmagasabban a kodifikáció lángja. A polgári társadalom magasztos elveinek törvénykönyvekbe (s főként büntetőkódexekbe) foglalása volt napirenden a számos forradalmi megrázkódtatást átélte Párizsban csakúgy, mint a nemzeti egységet építő Német államokban (s különösképp az egységes Németországban). Kodifikált az európai hatalmi pozícióját centralizált kodifikációval őrizni kívánó Ausztria csakúgy, mint az önálló utakat kereső, de francia és osztrák hatások alatt formálódó olasz jogtudomány is. A kodifikáció a jogélet egyik meghatározó formája ekkor Európában: mozgatta a tudományt, a törvényhozó apparátusokat és a praxist egyaránt.

Ez a jelenség elsősorban az igazságügyi reformprogramban testesült meg: a szervezeti kérdések tisztázásában, az eljárásjogi elvek rögzítésében, a büntetőjogi kodifikáció felelevenítésében és a büntetés-végrehajtás körüli reformok-

ban.⁶⁴² A meghatározott cél a jogállam kiépítése volt, ezen belül a stabil állam- és jogrend, a szélsőségek elleni biztosítékok rendszerének megteremtése. A kormányzó liberálisok hamarosan beterjesztették az országgyűlés elé a bírói hatalom gyakorlásáról szóló törvényjavaslatot, amelynek lényege volt a bírászkodás leválasztása a közigazgatásról (leginkább a vármegyéről) és a független bíróság megalkotása. A törvény vitájában már érzékelhető a hatalomra jutott liberális erők megosztottsága, de annak ellenére, hogy a liberális reformcsomagból több plánumot végül is levettek napirendről (például az ügyvédi rendtartást, a közjegyzői intézmény rendezését, a kvalifikáció kérdését stb.), a büntető hatalom demokratikus gyakorlásának kereteit végül is rögzítették, mely a magyar polgári alkotmányfejlődésnek mindvégig biztos tényezője maradt.

Aligha volt hihető, hogy hosszabb ideig elmaradhat a magyar büntetőjog összefoglaló szabályozása. A negyvennyolcas elvi deklarációkkal és az osztrák büntető törvénnyel átszótt zavaros feudális-rendi büntető gyakorlat semmiképpen nem elégíthette ki a korszerű polgári büntető törvénykezés igényeit. A büntető kodifikáció ígérete a levegőben volt. A tudomány felkészült, kitűnő gyakorlati szakemberek álltak készen, a kodifikációs polémiák egy jelentős része 1841–44-ben, illetve 1861-ben lezajlott, csak a politikai döntés hiányzott. 1867. április 29-én került sor egy törvény-előkészítő bizottság felállítására,⁶⁴³ melynek büntetőjogi albizottsága kapta feladatként a javaslattevét.⁶⁴⁴ Csatskó Imre 1843-as javaslatot átdolgozó kísérlete után 1871-ben Csemegi Károly osztálytanácsos nyerte el a megbízást a kodifikációra.⁶⁴⁵ Csemegi, a magyar jogtudomány történetének legjelentősebb kodifikátora volt,⁶⁴⁶ aki olyan alapvető törvényi, illetve kodifikációs munkálatokban vett részt (nemegyszer kizárólagos szerzőként), mint az 1869: 4. tc. a bírói hatalomról, 1871:33.tc. az ügyészi szervezetről, az 1874:34. tc ügyvédi rendtartásról. Aki magáénak tudhatta az 1878:5. tc.-et a büntető törvénykönyvről, az 1879:40. tc.-et a kihágásokról, s aki elkészíthette a bűnvádi eljárás első és második tervezetét 1882-ben és 1885-ben.⁶⁴⁷ Csemegi Károly is két év alatt elkészült el a büntető törvénykönyv tervezetével, ami viszont csak 1877 szeptemberére kerülhetett a Képviselőház

⁶⁴² Vö. MÁTHÉ Gábor: *A magyar burzsoa igazságszolgáltatási szervezet kialakulása 1867–1875*. Budapest, 1982. Akadémiai, 19.

⁶⁴³ PAULER Tivadar: *Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez*. Budapest, 1878. Magyar Tudományos Akadémia, 240.

⁶⁴⁴ FINKE 1909, 81.

⁶⁴⁵ HAJNAL Hugó: *Csemegi Károly, a magyar büntetőtörvénykönyv s a bírói szervezetről szóló törvény megalkotójának élete és működése*. Budapest, 1943. 54–55.

⁶⁴⁶ Vö. ÁNGYAL Pál emlékbeszéde. In *Magyar Jogászegyleti Értekezések*. Budapest, 1926.

⁶⁴⁷ Csemegi Károly életművének általános értékelésére. Vö. *A praxistól a kodifikációig. Csemegi Károly emlékére*. (Szerk. MEZEY Barna.) Budapest, 2001. Osiris Kiadó, 78. (Jogtörténeti Értekezések)

elé. 1878 évi 5. törvénycikként az országgyűlés.⁶⁴⁸ A magyar jogtörténet elő büntető törvénykönyve 1880. szeptember 1-jén lépett hatályba.⁶⁴⁹

A büntető szabályozás alapelveit illetően Csemegi osztálytanácsos a büntető törvénykönyv szerkesztésekor az ún. egyesítő teória talaján állt. „Nem az abszolút, sem a relatív teória; nem az erkölcsi igazság elve magában, és nem is egyedül a bűnhődés; de nem is magában a hasznosság, vagyis sem a visszarettenés, sem a megelőzés, sem pedig önállólag a javítás, sem egyike ama külön-külön céloknak, melyek a relatív elméletek kizárólagos céljai gyanánt ismeretesek. A mi felfogásunk is az igazság és hasznosság egyesített elveiből képzett alapelvben gyökerezik. Ez alapelv eredménye az egyesítési elmélet; 'la theorie complexe' mint Haus, – 'die Vereinigungstheorie', mint azt a német criminalisták, és ezek között Berner nevezik.”⁶⁵⁰ Csemegi világos álláspontja körvonalazódik a miniszteri indoklásban: „Az egyesítési elmélet a művelt világnak a tudomány és a törvényhozások által szentesített alapelve; ez a mi alapelvünk is!”⁶⁵¹

A klasszikus büntetőjogi irányzat a polgári átalakulások reflexéből kialakult, az ancien regime tagadására és az emberi jogok védelmére építő rendszer kereteit adta. Ebben a felfogásban formálódott Magyarországon is a büntető jogtudomány első polgári irányzata, a klasszikus vagy „dogmatikus” iskola. Jellegét alapvetően határozta meg a garanciák kimunkálása. Az új kódex nyomtatékosítva az üzenet jelentőségét, nyomban bevezető fejezetében sajátjaként deklarálta a nullum crimen sine lege és a nulla poena sine lege princípiumait.⁶⁵² Ezzel a rendelkezéssel a magyar büntetőjog végérvényesen áttért a törvényben szabályozott büntetőjog rendszerére. Mint Király Tibor hangsúlyozta: a kódex így „kizárja mind az analógia legist, mind az analogia iurist”.⁶⁵³ A kitűzött cél beteljesült: a jövőben a bíróság nem vehette át a törvényhozó szerepét a bűncselekmények megállapításában.

A magát a klasszikus iskola híveként meghatározó Csemegi Károly eszköze a jogász precizitás volt: kodifikáció keretébe illesztett szabatos definiálás és következetes szerkezetépítés. Követte az irányzat pozitívumaként jellemzett irányt, a rendi, illetőleg abszolút büntetőjoggal szemben alkalmazott metódust: a visszaélések és önkény lehetőségét kizáró, részletekbe menő, pontos, világos dogmatikáját. A kodifikátor különös figyelemmel fordult a büntetési rendszer

⁶⁴⁸ 1878. évi 5. tc. A magyar büntetőtörvénykönyv a büntettekéről és vétségekről.

⁶⁴⁹ 1880. évi 37. tc. a magyar büntető-törvénykönyvek (1878:5. tc. és 1879:40. tc.) életbeléptetéséről.

⁶⁵⁰ CSEMEGI 1904, II. 3.

⁶⁵¹ CSEMEGI 1904, II. 8.

⁶⁵² 1878:5. tc. 1. §.

⁶⁵³ KIRÁLY Tibor: Az 1878. évi büntető törvénykönyv. In *A magyar büntető törvényhozás 100 éve*. Szerk. NAGY László. Jogász Szövetségi Értekezések 1979/2. Budapest, 1979. Magyar Jogász Szövetség. 35.

felé. Mint mondta, „a büntetőtörvénykönyv legfontosabb, s horderejében legmesszebb ható része: a büntetési rendszer; ide értve nem csak a büntetések neveit, azok átválthatóságát, ennek föltételeit s határait, vagy pedig az átváltoztathatatlanságot, hanem az egyes büntetendő cselekményekre megállapított büntetések is, mind minőségük, mind mennyiségük tekintetében is, kiterjedvén annak súlyosítására és enyhítésére is. Ha hibás a büntetési rendszer, ha a büntetések nevei és mértéke nem felelnek meg az igazságnak, vagy ha azok meghatározásánál nem uralkodott a célok és eszközök, valamint a létező viszonyok tiszta felismerése, s nem ez gyakorolta a döntő befolyást,; ez egymagában elég a büntetőtörvénykönyv hatásába helyezett bizalom teljes megghiúsítására.”⁶⁵⁴ Felfogása szerint a büntetések, illetve a büntetési rendszer vezérelve az igazságosság és a humanizmus. Az igazságosság lényege az arányosság, hogy ti. a büntetésnek, ahhoz, hogy célját elérje, arányban kell állnia a cselekménnyel, mely miatt alkalmazzák, igazodva a nép igazságérzetéhez, érzületéhez is, mely az erélyt és a mértékletességet egyaránt megköveteli. A humanus kezelés nélkül elérhetetlen a javítási cél, de a humanizmus követelményei is csak az igazságos arányosság és a kellő szigor keretei között értelmezhetők.⁶⁵⁵

81. AZ 1878. ÉVI 5. TC. A BÜNTETÉSEKRŐL. A kódex által meghatározott büntetési nemek voltak a halálbüntetés, a szabadságvesztés-büntetések (fegyház, államfogház, börtön, fogház) és a pénzbüntetés. Ezek mint főbüntetések mellett „a jelen törvényben meghatározott esetekben, a szabadságvesztésbüntetésen fölül hivatalvesztés, és a politikai jogok gyakorlatának ideiglenes felfüggesztése, mint mellékbüntetés, együtt vagy külön” is megállapítható.⁶⁵⁶ A pénzbüntetés mint mellékbüntetés büntettekre és vétségekre egyaránt alkalmazható volt.⁶⁵⁷

A beszámítást kizáró vagy enyhítő okokról szóló fejezetben Csemegi egy jellegzetes, a belga bíróságok s a belga semmítőszék gyakorlatából a francia Code Pénal igazolhatatlan szigora elleni fellépése eredményeként megszületett jellemző intézményt is bevezetett a magyar bírói gyakorlatba, mely „a legmelegebb rokonszenv általános megnyilvánulásával találkozott a törvényhozás tényezőinél, s mely – csaknem éppoly általános visszatetszésre talált a bírói kar tagjai között”.⁶⁵⁸ A kódex szabályozása szerint ha az enyhítő körülmények annyira nyomatékosak lennének, vagy olyan nagy számmal forognának fenn, hogy a cselekményekre meghatározott büntetésnek legkisebb mértéke is aránytalanul súlyos lenne: ez esetben ugyanazon büntetési nem a legkisebb mértékig leszállítható lett. Sőt, ha ezt is túl szigorúnak találná a bíró, a törvény

⁶⁵⁴ CSEMEGI 1904, II. 54–55.

⁶⁵⁵ CSEMEGI 1904, II. 56.

⁶⁵⁶ 1878: 5. tc. 54. §.

⁶⁵⁷ 1878: 5. tc. 20. §.

⁶⁵⁸ CSEMEGI 1904, II. 243.

lehetőséget adott neki, hogy a határozott időtartamhoz kötött fegyház helyett börtönbüntetést, börtön helyett fogházbüntetést, fogház helyett pénzbüntetést állapíthasson meg, ezen büntetési nemek akár legkisebb mértékéig.⁶⁵⁹ Ebben a folyamatban a bírónak módja volt a büntetett vétségre változtatni azáltal, hogy a cselekményt vétség büntetésével büntette.

Csemegi az 1843. évi javaslat kodifikátorainak abolicionista meggyőződését ugyan nem vallotta, de a halálbüntetés alkalmazását minimális térre vissza szándékozott szorítani. Ezért egyfelől a halálbüntetés egyetlen tényállásban sem szerepelt kizárólagos büntetési nemként, másfelől pedig – ahogyan a szöveg fogalmazója interpretálta a halálbüntetést – a „legiszonyúbb büntetteknek csupán azokra az esetreire korlátoztuk, melyek gonoszságban a többi ilyenemű eseteket felülmúlják”.⁶⁶⁰

A szabadságvesztés-büntetés szabályozásának mikéntje az ún. „Csemegi-kódexben” két döntő szempontra vezethető vissza. Egyfelől Csemegi vezérelve volt a büntetésnek a büntett súlyával arányos érvényesítése, melynek a felvázolt szerkezet eleget tenni látszott. A fegyház – börtön – fogház felosztás kellő differenciálási lehetőséget biztosított (az államfogház mint speciális büntetési nem, különleges, politikai típusú cselekmények szankcionálására szolgált). A fegyház – börtön – fogház hármass mögött végrehajtási módszerek húzódtak meg, melyek a kodifikátor szándékai szerint súly alapú további árnyalást ígért a tartam mellett. Ez látványosan kifejeződött a progresszív rendszer mellett a voksolásában. Elképzeléseiben a fegyház és a börtön vonatkozásában az írási fokozatos rendszer, míg a fogházak esetében az angol háromfokozatú modellt igényelte meg.⁶⁶¹ Másfelől a kódex börtönrendszere mögött a magyar gyakorlatban nemrég kialakult megoldások állottak.

A bírói hatalom gyakorlásáról szóló törvénycikk⁶⁶² határozottan szögezte le, hogy „az igazságszolgáltatás a közigazgatástól elkülönített”, mely megszüntette a törvényhatóságok bírói hatalmát, és egyértelművé tette, hogy „sem közigazgatási, sem a bírói hatóságok egymás hatáskörébe nem avatkoznak”. A törvény rendelkezései szerint a járásbíróóságok és törvényszékek mint elsőfolyamodású bíróságok a törvényhatóságok ítélkezési fórumának helyébe léptek, s azok javait is megörökölték. „...a törvényhatóságok mindazon helyiségeket és szerelvényeket, a melyek kizárólag törvénykezési célokra használatnak, ide értve a börtönöket, azok szerelvényeit és a fegyőrök fegyvereit, az újjólág ki-nevezett bíróságoknak ingyen átengedni” kötelesek – szólott az elsőfolyamodá-

⁶⁵⁹ 1878:5. tc. 92. §.

⁶⁶⁰ CSEMEGI 1904, II. 66.

⁶⁶¹ HORVÁTH TIBOR: Az 1878. évi kódex büntetési rendszere. In *A magyar büntető törvényhozás 100 éve*. Szerk. NAGY LÁSZLÓ. Budapest, 1979. Magyar Jogász Szövetség. Jogász Szövetségi Értekezések II. 59.

⁶⁶² 1869:4. tc. 1. §.

sú bíróságok rendezéséről szóló törvény 32. §-a.⁶⁶³ Ennek szellemében került sor a törvényhatósági fogházak átadására is,⁶⁶⁴ amelyek a bírósági felosztásnak megfelelően járásbírói és törvényszéki fogházakként működtek a következőkben.⁶⁶⁵

Az 1874 elején megjelenő s Kelemen Mór által kidolgozott „fogházrendtartás”, vagyis a királyi elsőfolyamodású bíróságok fogházainak és börtöneinek kezelése és az azokban letartóztatottak irányában követendő bánásmód tárgyában kiadott szabályrendelet már arról tanúskodott, hogy állandósult a magyar büntetés-végrehajtási gyakorlatban a fogház és a börtön fogalma. A miniszter e rendeletében immáron úgy fogalmazott, hogy „általában” fogház az, amelyik a járásbírói, börtön, ami a törvényszék mellett működik. „A járásbírói által elítélt egyének általában a járásbírói fogházaiban töltik ki büntetési idejüket.” Amitől viszont élesen elhatárolta e két intézménytípust: az a fegyintézet volt. Mint mondta: „Az egy évnél hosszabb börtönbüntetésre elítélt egyének, az alább szabályozott módon, az országos fegyintézetekbe szállíttatnak.” Ekkor történt az első lépés az irányban, hogy egyértelműen elhatároljanak egymástól intézménytípusokat. Ezt megelőzően a magyar szaknyelvben a fogház, a börtön, a fegyintézet (ezzel ölelkezően a fogoly, rab, fegyenc kifejezések használatát, a fogság, szabadságvesztés-büntetés, börtönbüntetés) fogalmakat a legteljesebb zűrzavar jellemezte.⁶⁶⁶ Ezek a gyakorlati végrehajtási keretek azután Tauffer Emil közreműködése révén Csemegi Károly nagy művében átlényegültek, és a büntetési rendszerben rögzített szabadságvesztés-nemékké válva anyagi jogi intézmények lettek. Csemegi Károly nem tett mást, mint törvénybe foglalta a kialakult gyakorlatot, mely egyben a szándéka szerinti differenciálásra is lehetőséget biztosított. Valódi végrehajtási feltételrendszerük azonban csak a 19. és 20. század fordulójára teljesedett ki.

82. A FOKOZATOS RENDSZER MEGVALÓSÍTÁSA. Az 1878-ban elfogadott magyar büntető törvénykönyv 1880-ban lépett hatályba, s az igazságügyi tárca tervei szerint ez idő alatt kellett volna adaptálni az elképzeléseket, és megvalósítani a rendszer hálózati igényeiből fakadó beruházásokat, illetve a végrehajtási szabályokat. Azonban a büntetés-végrehajtásra vonatkozó „házaszabályokat” is csak az utolsó pillanatban sikerült kibocsátani, minek következtében önmagában az érdemi szabályozás is csak augusztusban lehetett hatályos. A fokozatos rendszerhez szükséges kellő számú magánzárka építése elmaradt. Konkrét közve-

⁶⁶³ 1871:33. tc.

⁶⁶⁴ 1871. december 12. 10.222. sz. IM.

⁶⁶⁵ *Jelentés az országos letartóztatási intézetek 1890. évi állapotáról.* Budapest, 1891. Közzéteszi a Magyar kir. Igazságügyminisztérium, 3.

⁶⁶⁶ 1874. február 18., 692. sz. IM. RT. 1874. 1.

títő intézetről pedig még csak nem is esett szó.⁶⁶⁷ A magyar igazságügyi kormányzat elmulasztotta kihasználni az 1878 és 1880 között rendelkezésre álló két esztendő. Tauffer Emil némi kritikai éllel elvégzett egy számítást. A le-poglavai közvetítő intézet költségeivel és megtakarításaival számolva Tauffer megállapította, hogy ha sikerült volna ilyen intézményt létrehozni, öt nagyobb és egy kisebb fegyintézetet feltételezve akkora összeget lehetett volna megtakarítani, hogy abból négy új ilyen létesítményt is emelhetett volna a magyar igazságügyi kormányzat.⁶⁶⁸

83. A KRIMINOLÓGIA HATÁSAI. REFORMISKOLÁK. A reformirányzatok képviselői a lehető leghatározottabban kiálltak a bűnözés okainak megragadhatósága mellett. A 19. század nagy fejleménye volt a társadalomtudományok kialakulása. A Comte fémjelezte pozitívizmusra és a darwini evolúcióelméletre alapozva következett be az a paradigmaváltás, mely a bűnözést tapasztalati tények vizsgálata által feltárható tudományosan igazolható oksága van.⁶⁶⁹ A kriminológia új felfogásának pozitivista gondolkodói a kriminalitás okait jórészt az egyénen kívül álló társadalmi körülményekben keresték, így a gazdasági viszonyokban, időjárásban, nemben, életkorban, földrajzi viszonyokban. A kriminálantropológiai iskola az egyén biológiai, fiziológiai és pszichológiai meghatározottságában látták az eredetet. Szemben a klasszikus iskola szabad akaratra épülő felelősségi konstrukciójával, álláspontjuk szerint a bűnelkövetés okai élettani problémákban, testi-lelki abnormitásokban, személyiségvonásokban (értelmi képesség, erkölcsi felfogás, akaratérő, értelmi állapot, műveltség, nevelés, családi állapot, kor, nem, veleszületett rendellenességek, önzés, irigység, gyűlölet, becsvágy), részben pedig a társadalom hatásaiban (foglalkozás, környezet, csavargás, faji, nemzetiségi viszonyok, erkölcsi állapot, vallásosság, gazdasági tényezők, munkanélküliség, nyomor, szegénység, népszaporulat stb.) keresendő.⁶⁷⁰ Ez a sokszínűség egyenesen vezetett el a bűnelkövetők egységes kezelésének tagadásáig, és nyitotta meg az utat a differenciált megközelítéshez. Miután a bűnözés visszaszorításának hatékony megoldását az adekvát válaszok keresésében látták, az okokkal összefüggő elkövetői tipizálás elengedhetetlennek mutatkozott.⁶⁷¹ A büntető jogtudomány és praxis előtt álló feladatok legalapvetőbbike

⁶⁶⁷ TAUFFER, Emil: *A szabadságvesztés-büntetés különféle neveinek végrehajtása és a pénzbüntetés, tekintettel a magyar büntető törvényre s a legújabban kiadott M.Kir. Igazságügyminiszteri utasításokra*. Budapest, 1880. Tettey Sándor és Társa bizománya, 3–4.

⁶⁶⁸ TAUFFER, Emil: *Der kroatische Strafgesetzentwurf im Vergleich mit den Bedingungen des neuen ungarischen Strafgesetzes und des österreichischen Strafgesetzentwurfes*. Wien, 1880. Verlag der Manz'schen k. k. Hofverlags- und Universitäts-Buchhandlung, 6.

⁶⁶⁹ INZELT 2016, 63.

⁶⁷⁰ GERÖCZ Kálmán: *A büntetőjogi új irányok hatása hazánkban*. Budapest, 1912. Szerző kiadása, 39–44.

⁶⁷¹ ANGAL 1909, 43–44.

volt a bűnelkövetők osztályozása, melynek központi vezérlő jelszava lett az individualizáció. Az egyéniesítés illusztrálására senki sem mulasztotta el meghivatkozni Arisztotelészt, aki szerint a nem egyenlőkkel egyenlően elbánni a legnagyobb igazságtalanság.⁶⁷² Ennek a tételnek általánosan elfogadottá válása a klasszikus büntetőjogi iskola legfőbb oszlopát döntötte ki, mely a végletekig feszített garanciális rendszerében az egyenlőségnek („a humanizmus mázával bevont igazságosságnak”⁶⁷³) kitüntetett szerepet biztosított. Ezzel, a tudomány által tett büntetőjoginak nevezett felfogással szemben fogalmazták meg a tettesbüntetőjogi irányzatok képviselői a bűnelkövetők „egyenlőtlenségét”, azaz a szocializációs folyamat és a biológiai-antropológiai adottságok meghatározta különbségek jelentőségét. A kriminogén tényezők felderíthetősége kapcsán magától értetődően követelt magának a megelőzés egyre nagyobb szerepet, ezzel részben a büntetőjogi eszköztáron módosított, sőt részben már nem-büntetőjogi eszközöket is igényelt. A közel fél évszázadon át folytatott polémia eredményeképpen többé-kevésbé egyöntetű álláspont alakult ki a büntető tudományosságban a különféle bűnelkövetői csoportok összetételét és elkülönítését illetően, kevésbé a csoportok „kezelésének” technikájára vonatkozóan.

84. FIATALKORÚAK. A konszenzus legelőbb a fiatalkorúak tekintetében alakult ki. A statisztikailag rögzített tények egyértelműsítették, hogy a fiatalkorúak utánpótlás-funkciója a megelőzés reflektorfénybe állítása okán kiemelkedő jelentőségű lett. Ennek gátat vetni: a bűnözés volumenének csökkenését jelenthette. Emellett az orvostudomány és a pszichológia korszerű tapasztalatai igazolták a fiatalkorúak életkorból adódó könnyebb befolyásolásának esélyét, mely egyfelől veszélyeztetettségükre hívta fel a figyelmet, másfelől a javíthatóságukba és nevelhetőségükbe vetett hitet erősítette. Ezek a szempontok megkérdőjelezhetetlenül indokolták e csoport külön kezelését, sok egyéb mellett a speciális büntető jogkövetkezmények intézményesítését. A fiatalkorú bűnelkövetőkkel szemben olyan szankciók alkalmazását látták indokoltnak, mely a korrekció lehetőségét biztosította számukra.

85. ALKALMI BŰNELKÖVETŐK. Viszonylag hamar egyezsége jutott a büntetőtudomány az ún. alkalmi bűnözőkkel kapcsolatban is. Az alkalmi bűnözők körének speciális kezelését az a könnyen belátható körülmény is indokolta, hogy cselekményük súlya a nagy többséget illetően enyhe, veszélyességük jelentéktelen. Sem életvitelük, sem erkölcsi állapotuk nem jelzett újabb elkövetési esélyt, indíttatásuk alkalmi volt. Ahogy Finkey Ferenc fogalmazott, az enyhe (vagy alkalmi) büntetettek (a felindulásból, menthető okból vagy gondatlanul

⁶⁷² FINKEY 1909, 39.

⁶⁷³ ANGVAL 1909, 44.

bűnözők) ugyan teljes beszámítási képességgel rendelkeznek, bűnösségük foka azonban különlegesen alacsony.⁶⁷⁴ E csoport nem rendelkezik antiszociális hajlammal, így a javítás és nevelés kevésbé játszik szerepet befolyásolásukban; az állami helytelenítés, a megtorlás érzékeltetése lehet az az út, mely megfontolásra készteti, visszatarthatja őket újabb bűnelkövetéstől. Az ő esetükben súlyos büntetés kiszabása feltehetően céltalan és értelmetlen. (S adott esetben önmagában a szabadságvesztés-büntetés is túl súlyosnak bizonyulhat.)

A kategorizálás lehetővé tette a (fiatalkorú és alkalmi) bűnözésre adott válaszok közötti differenciálást is. A szerte Európában felbukkanó új intézmények, illetve a hagyományos eszközök visszafogott alkalmazása (próbára bocsátás, dorgálás, javítónevelés, a büntetés feltételes felfüggesztése, rövid tartamú szabadságvesztés, magánelzárás, fogház fokozat alkalmazása) a kontinentális (sőt angolszász) mintának megfelelő adaptáció a büntető politika megújulását és a jogalkotás aktivizálódását jelezte.

Abban sem volt jelentős vita, hogy az abnormális elkövetők ellenében, miként a serdületlen gyermekek vonatkozásában értelmezhetetlenek és eszköztelenek a hagyományos büntetési célok, kizárólag javítás-nevelés és gyógykezelés vehető náluk számításba. A büntetőjogi tudományosság világosan elkülönítette hát a bűnözők büntetendő csoportjától, vagyis a beszámíthatóság kritériumainak megfelelők osztályától a beszámítási képességgel nem rendelkező gyermekek és betegségekre visszavezethető okokból bűnt elkövetettek kategóriáját.⁶⁷⁵ Az alkalmi, a fiatalkorú, az abnormális bűnözők ellen hatékonynak bizonyuló eszközök azonban nem nyújtottak védelmet a megrögzött, szokásszerű recidív bűnösök ellen.

A 19. század utolsó évtizedének nemzetközi szakkonferenciái munkálták ki azután a csavargók és koldusok három nagy csoportjának körvonalait, vagyis a támogatásra szoruló betegek és gyöngék, illetve zavarodott elmeállapotúak körét; az alkalmosszerűen csavargó és kolduló egyénekét; s végül a szokásszerű csavargók és koldusok csoportját. Ez utóbbi két társadalmi csoporttal szemben a társadalomnak megfelelő büntetőjogi védelmet kell nyújtani, melyek a nemzetközi ajánlások szerint főként munkakényszerszerű alkalmazó dologházakban, menhelyekben mindenekelőtt a szegényügy tervszerű rendezésében lehettek fel.⁶⁷⁶

⁶⁷⁴ FINKEY 1909, 146–147.

⁶⁷⁵ BALOGH Jenő: Az elmebetegség és elmeengesség jelentősége a büntetőjogi beszámíthatóság szempontjából I. *Jogtudományi közlöny*, 1905. 40. évf. 35. szám, 286–288.

⁶⁷⁶ Irományok 771. szám. Az 1910. évi június hó 20-ára hirdetett országgyűlés Képviselőházának Irományai. 26. kötet. Budapest, 1913. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat könyvnyomdája, 266.

86. A BÖRTÖNÜGYI TUDOMÁNY FEJLŐDÉSE. Mindezen fejlemények hatására a 19. és 20. század fordulójára a börtönügyi gondolkodás tudománnyá érett. Hátterületi tudományként, s ennek következtében még élénk viták keretében állt. A büntetőjogászok, a jogtudósok inkább láttak benne jogtudományt, a frissen megjelent szociológiai tudományok független kriminálpolitikai tudományként kezelték, voltak, akik az új irányzatok hatására bölcsészettudományokhoz, illetve a természettudományokhoz sorolták. Nem véletlen, hogy Holtzendorff és Jagemann a Handbuchban még nem tudták egyértelműen meghatározni pozícióját, ezért egyes tudománynak (Collectivwissenschaft) nevezték.⁶⁷⁷ Krohne ennek a helyzetnek tulajdonítja, hogy a börtönügy fejlesztése sok helyen a gyakorlati szakemberek (és nemritkán sarlatánok) kezébe került.⁶⁷⁸ A többségi vélemény szerint a polémia a jogtudományok javára kezdett eldőlni, melyben jelentős része volt a börtönügyi kodifikációk megindulásának is. Finkey a lehető leghatározottabban állást foglalt amellett, hogy a széles értelemben vett büntetőjog három természetes ágának egyikeként büntető tudomány a büntetés-végrehajtás.⁶⁷⁹

A börtönügy tudománya első történeti szakaszában a szabadságvesztés-büntetés konkrét szűkebb végrehajtási környezetére fókuszált, és a börtön szerkezeti-szervezeti kérdéseit igyekezett összeegyeztetni a büntetési elméletek által körvonalazott célok praktikus lebontásával és megvalósításával. A húszas-harmincas évek fő kérdése az volt: milyen legyen a börtön, milyen legyen a végrehajtási rezsim. A széles körben kibontakozó vita fórumai is ekkor alakultak: az első szakkönyvek, az első egyetemi előadások, az első szakmai folyóiratok, az első tudományos tanácskozások kora ez. Az átvezetéshez az újabb periódusba a börtönépítészettől adott erős impulzusokat. Az ötvenes-hatvanas esztendőkhöz már tapasztalatok birtokában, mintabörtönök eredményeinek kiértékelésével, az amerikai modellek adaptálásával teltek. Rendszeresített nemzetközi konferenciák, kiterjedt kapcsolatrendszerek, együttműködés a kormányzatokkal, országos rendszerdöntések jellemezték a forradalmak után elcsöndesedő Európa börtönügyi vitáit. Megerősödtek a kriminológiai irányzatok, kiszélesedett a tudományos vizsgálódás terepe. A börtön a bűnözés elleni küzdelem egyik elemeként egy általánosabb vizsgálati keretbe került bele. A bűnözést mint társadalmi jelenséget vizsgáló tudományok a börtönt csak mint egyik lehetséges (de igen fontos) eszközt tekintették a kriminalitás leküzdésében a társadalmi prevenció szerkezetében. Nem csupán (mint korábban vélték) megtorló eszköz, hanem a társadalom önvédelmének megelőzési instrumentuma is. Vagyis a börtön a javítás-nevelés lehetséges útja, a visszaesés korlátozásának esélye.

⁶⁷⁷ HOLTZENDORFF, Franz von – JAGEMANN, Ludwig von: *Handbuch des Gefängnißwesens in Einzelbeiträgen*. Hamburg, 1888. Verlag von J. F. Richter, I. 7.

⁶⁷⁸ KROHNE 1889, 202.

⁶⁷⁹ FINKEY 1904, 22.

Ki is tárgult a büntetés-végrehajtás: a szabadulás utáni gyámolítás, a segélyezés, utógondozás képleteivel. Egyben lezárultak a rendszerviták. A századfordulóra többnyire általános elgondolássá vált, hogy maga a rendszer (amin évtizedeket argumentáltak a szakemberek) nem oldja meg a börtön problémáit, megállapodtak abban, hogy nincsen „igazi” megváltó organizáció. A hangsúly a finomhangolásra került: a végrehajtási intézetek eljárásaira, a kiegészítő funkciók megerősítésére és intézményesítésére. Ebben pedig a tudománynak változatlanul erős szerepe maradt.

A börtönügyi tudományosság első generációjától egy jelentőségében és minőségében vele felérő második vette át a stafétabotot. A teljesség igénye nélkül: Franz von Holtzendorff, Franz és Eugen von Jagemann, Karl Krohne, Adolphe Prins, Franz Liszt életüket részben vagy egészben a börtönügynek szentelték. Többek között folyóiratokat alapítottak, tankönyveket írtak, erőfeszítéseket tettek a börtönügyi tudományok egyetemi oktatására, a börtönügy népszerűsítésére; a század végére megszerkesztették és közzétették a börtönügy kézikönyvét, mely tekintettel a tengerentúli fejlődésre, az európai büntetés-végrehajtás helyzetét és fejlődési irányait foglalta össze.

87. KARL GEORG JULIUS KROHNE⁶⁸⁰ (1836–1913) teológus, a porosz büntetés-végrehajtás reformere. Apja nyomán evangélikus teológiát tanult Jénában és Hannoverben. Előbb segédprédikátorként tevékenykedett oldenburgi plébánián, majd a vechtai büntetés-végrehajtási intézet lelkésze lett. Itt és ekkor alapozta meg későbbi büntetés-végrehajtási karrierjét. 1973-ban kinevezték az intézet igazgatójának. 1876-tól a rendsburgi fegyház vezetője. Az ő szervezőmunkájának is része volt az újonnan épített porosz királyi büntetés-végrehajtási intézet megnyitásában Kassel mellett (Kassel-Wehlheiden), melynek 1882-ig Krohne irányítója, első igazgatója volt. 1884-ben a kormányzat rábízta a Berlin-Moabit fegyházat. Hihetetlen alkotóerejét bizonyítja az 1886-ban nyitott Strafanstalt Siegburg létrehozása és 1896. évi bővítése új épületegyüttessel.

1892-től a büntetés-végrehajtásért felelős minisztériumi tanácsos lett a belügyminisztériumban (a valódi titkos tanácsosi címet már korábban elnyerte). Krohne a porosz büntetés-végrehajtás egyik legjelentősebb reformere, a börtönügynek a modern értelemben vett büntetés-végrehajtás szellemében történt átalakítója, a börtönviszonyokat javításra és reszocializációra alkalmassá tevő liberális szakember volt. Azt az álláspontot képviselte, hogy miután a leg-

⁶⁸⁰ MÜLLER, Karl Julius: Dr. jur. Karl Krohne: Ein Wohltäter der Menschheit auf dem Gebiet der Gefangenepflege u. der Jugendfürsorge. Nekrolog Berlin, 1914. Verlag Froben és Krohne, Karl Georg Julius. In FRIEDL, Hans – GÜNTHER, Wolfgang – GÜNTHER-ARNDT, Hilke – SCHMIDT, Heinrich (Hgg): *Biographisches Handbuch zur Geschichte des Landes Oldenburg*. Oldenburg, 1992. Verlag Isensee.

elvetemültebb bűnelkövető lelkében is felelhető az erkölcsiségnek és a becsületnek némi maradványa, a börtön feladata kemény fegyelemmel és a jog előírt keretei között ezt feltárni és felerősíteni, gondozni és fejleszteni. Kemény, de nem lélektelen munkával kell lekötöni testet és lelket az egészség érdekében. A büntetés lerövidülésének kilátásba helyezésével fel kell éleszteni a vágyat a reszocializációra, mozgásba kell hozni a „szociális életenergiákat”, melyek a bűncselekmény elkövetésekor szinte teljesen kipusztulnak. A legfontosabbnak tartott elve, hogy a társadalomnak, ha a bűnelkövető őszintén megbánja tettét, és vissza kíván térni a becsületes életbe, nem csupán megbocsátania kell, hanem felejtetnie is.⁶⁸¹ Munkássága nem annyira elméleti, mint inkább gyakorlati. Művei is ezt igazolják vissza. Tankönyvén kívül⁶⁸² írásai amennyiben nem egyházi-kulturális témájúak, főként szervezési⁶⁸³ és építészeti⁶⁸⁴ kérdéseket érintenek.

88. ADOPLHE PRINS (1845–1919) belga tudós, büntetőjogász és szociológus, a pönológia szaktekintélye. A bűnügyi tudományok és a kriminológia jelentős művelője, a *défense social* korai képviselője.⁶⁸⁵ Másfél évtizedes ügyvédi tevékenysége után az Université libre de Bruxelles egyetemi tanára, dékánja és később rektora. Az egyetem kriminológiai körének egyik szervezője. 1884-től megbízást kapott a belga börtönök felügyeletére (Inspecteur général des prisons). Ebben a funkcióban 1917-ig tevékenykedett, aminek következtében nagy hatása volt a büntetés-végrehajtásra. Határozottan támadta a klasszikus büntetőjogi tanokat.⁶⁸⁶ Esküdt ellensége volt a rövid tartamú szabadságvesztésnek,⁶⁸⁷ meggyőződése szerint ez a bűnözés elleni küzdelmet gátolja, miután a bűnismétlőknek kedvez, arról nem is szólva, mekkora a szabadlábra helyezett bűnelkövetők általi bűnfertőzés veszélye. Ezzel szemben üdvözölte a feltételes szabadság intézményét. A büntetés végrehajtását illetően a közös munkáltatás rendszerét pártolta a magánelzárással szemben, miután az nézete szerint a fogvatartottat elidegeníti a külvilágtól, a társas élettől, tehát a reszocializáció ellen hat.

Szerepe volt a nemzetközi büntetőjogi egyesület (L'Union internationale du Droit) megalakításában és a *Revue du droit pénal et de criminologie* szerkesz-

⁶⁸¹ KROHNE, Carl: Seine Schriften und Reden auf dem Gebiete des Strafrechts und der Jugendfürsorge. Zusammengestellt von Dr. Dr. med. ROSENFELD. In *Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft*. Band 34, Heft 1. 706.

⁶⁸² KROHNE 1889.

⁶⁸³ KROHNE, Karl: *Die Organisation des Gefängniswesens*. Oldenburg, 1868.

⁶⁸⁴ KROHNE 1888; KROHNE, C.: Bau von Zellengefängnissen. *Blätter für Gefängniskunde* 19 (1885) 44–48.

⁶⁸⁵ PRINS, Adolphe: *La défense sociale et les transformations du droit pénal*. Bruxelles, 1910. Instituts Solvay, Mish et Thron

⁶⁸⁶ NAGY 2008, 32.

⁶⁸⁷ PRINS, Adolphe: *De l'appel dans l'organisation judiciaire répressive. Étude historique et critique*. Bruxelles, 1875. C. Muquardt.

tésében (1907–1914). Tekintélyét növelte a belga királyi akadémia tagsága és a Jogalkotási Tanács (Conseil de Législation) elnöki tisztsége. Ennek kapcsán figyelemre méltó szerepe volt a társadalomvédelem irányzatának képviselésében⁶⁸⁸ a büntető tárgyú törvények kidolgozásában.⁶⁸⁹ Ennek keretében sokan neki tulajdonítják a közveszélyesség (état dangereux) kifejezés forgalomba hozatalát és bűnelkövetők osztályozásának ebből levezetett gondolatát.

89. FRANZ VON HOLTZENDORFF⁶⁹⁰ (1829–1889) büntető ügyvéd, egyetemi tanár, a 19. század második felének meghatározó német jogtudósa. Büntetőjogász, a nemzetközi közjog és az államjog professzora, kiemelkedő alakja a büntetés-végrehajtási jogtudománynak és az európai börtönügynek.

Berlinben, Bonnban és Heidelbergben folytatott jogi tanulmányokat, Berlinben végzett, majd a Poroszországban jogászok számára előírt bírósági gyakorlatot töltötte le. A berlini Friedrich Wilhelms Universitáten habilitált 1857-ben, s ettől fogva egyetemi magántanárként oktathatott. Berlinben 1861-től rendkívüli egyetemi tanár, 1872-től Münchenben rendes professzori állásra hívták meg. Ebben a státusban dolgozott azután élete végéig. Hasonlóan a nagy elődökhöz, 1850-et követően több tanulmányutat tett Európában, Angliától Oroszorszáig, Franciaországtól Itáliáig, melyek céljául tűzte megismerni a külállamok jogtudósaival és a tudományos irodalom állásával. (Ami őt különösen érdekelte: a büntetőjog, a közjog, a nemzetközi jog helyzete és fejlettsége, valamint a nemzetgazdaságok állapota.) A szakirodalom úgy tartja nyilván, mint korának külföldön legismertebb német jogtudósát.⁶⁹¹ Nemzetközi tekintélye okán számos alkalommal kérték föl szakvélemények írására, mely közül az egyik volt a magyar büntető kódex tervezetéről közzétett írása.⁶⁹²

Szakmai és tudományos tevékenysége középpontjában a büntetőjog megújítása állott. A börtönügyi reform és a büntetési rendszer átalakítása kapcsán a szervezeti kérdéseket vizsgálta elsősorban, főként a praxis igényeinek teoretikus kielégítését tartotta szem előtt. Küzdött a halálbüntetés eltörléséért. Büntetéstani tudományos munkássága kezdeteit egy még a 19. században is

⁶⁸⁸ PRINS, Adolphe: *Essai sur la criminalité d'après la science moderne*. Bruxelles, 1880. Librairie européenne C Muquardt.

⁶⁸⁹ PERGAMENI, Hermann – PRINS, Adolphe: *Instruction criminelle. Réforme de l'instruction préparatoire en Belgique*. Paris, 1871. Durand et Pedone Lauriel.

⁶⁹⁰ WAHLBERG, Emil: Erinnerung an Franz von Holtzendorff. *Juristische. Blätter* 10. Februar 1889. XVIII. Jahrgang Nr. 6. 63, továbbá JÖNSSON, Katja – WOLFES, Matthias: Holtzendorff, Franz von. In *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon* (BBKL). Band 18. Herzberg, 2001. Bautz 658–669.

⁶⁹¹ MELTZ, Carl: Holtzendorff, Franz von. In *Neue Deutsche Biographie* 9. Berlin, 1972. Duncker & Humblot 556–557.

⁶⁹² Holtzendorff és a magyar büntető törvénykönyv javaslata. *Magyar Igazságügy*, 1875. 4. kötet. 367.

kiterjedten alkalmazott szankciónemről, a deportációról írott monográfiája jelzi.⁶⁹³ Szándéka szerint fel kívánta hívni a szélesebb körök figyelmét is erre a súlyos büntetésre, melynek a német jogtörténetben is jelentős szerepe volt a súlyos bűncselekményeket elkövetők „exportálása” okán. Ezt követően a szigorú magánzárkarendszer és a közös elzárás hívei között fellángoló vitába keveredett bele, melynek kapcsán angol ismeretségeit kihasználva, közelebbről is megvizsgálta Sir Walter Crofton büntető modelljét, az ír fokozatos rendszert.⁶⁹⁴ Az ír modell a német büntetés-végrehajtási körökben némi ellenkezésre talált. (Az ellenzők táborában ott voltak a német börtöntisztviselők, akik saját intézeteikben valójában kisebb-nagyobb mértékben kísérleteztek már a jelzett módszerrel, csak nem hozták nyilvánosságra.) Az ír rendszer kapcsán Holtzendorff foglalkozott a szabadságvesztés-büntetés lerövidítésének kérdésével,⁶⁹⁵ idevágó írását gróf Carlisle-nek, az ír alkirálynak ajánlotta. Az értekezésben kifejtett elképzelés, miszerint a feltételes szabadságra bocsátás formájában az ideiglenes szabadlábra helyezés lenne a büntetés rövidítésének eszköze, komoly ellenállásra talált.⁶⁹⁶ Röviddel később újabb tanulmánnyal jelentkezett, immár az ír börtönrendszer állásáról, melyet személyesen tapasztalhatott meg az 1861. évi dublini társadalomtudományi kongresszus alkalmából.⁶⁹⁷ Nem volt könnyű, de a fokozatos rendszer bevezetésére irányuló törekvését siker koronázta. Ebben nem kis szerepe volt nemzetközi ismertségének, aminek révén Richard Cobden, Walter Crofton, James P. Organ, gróf Carlisle, Lord Brougham und M. D. Hill személyes ismeretségét mondhatta magáénak. Új konfliktusa alakult ki, amikor támadást indított a porosz börtönügyért felelős reszortot birtokló, a Rauhen Haust alapító Wichern igazgatási maximái ellen, s ezáltal a porosz börtönrendszer kritikusrává vált.⁶⁹⁸

⁶⁹³ HOLTZENDORFF, Franz von: *Die Deportation als Strafmittel in alter und neuer Zeit und die Verbrechercolonien der Engländer und Franzosen in ihrer geschichtlichen Entwicklung und criminalpolitischen Bedeutung dargestellt*. Leipzig, 1859. Verlag von Johann Ambrosius Barth, majd HOLTZENDORFF, Franz von: *Die Deportationsstrafe im römischen Altertum hinsichtlich ihrer Entstehung und rechtsgeschichtlichen Entwicklung dargestellt*. Leipzig, 1859. Verlag von Johann Ambrosius Barth; HOLTZENDORFF, Franz von: *Französische Rechtszustände insbesondere die Resultate der Strafgerichtspflege in Frankreich und die Zwangscolonisation von Cayenne*. Leipzig, 1859. Verlag von Johann Ambrosius Barth.

⁶⁹⁴ HOLTZENDORFF 1859.

⁶⁹⁵ HOLTZENDORFF 1861.

⁶⁹⁶ TEICHMANN, A.: Holtzendorff, Franz von. In *Allgemeine Deutsche Biographie* 55 Leipzig, 1910. Duncker & Humblot, 785–801.

⁶⁹⁷ HOLTZENDORFF, Franz von: *Kritische Untersuchungen über die Grundsätze und Ergebnisse des irischen Strafvollzugs*. Berlin, 1865. C. G. Lüderitz'sche Verlagsbuchhandlung A. Charisius.

⁶⁹⁸ HOLTZENDORFF, Franz von: *Die Bruderschaft des Rauhen Hauses, ein Protestantischen Orden im Staatsdienst* Berlin, 1861. Lüderiz'sche Verlagsbuchhandlung (A. Charisius); HOLTZENDORFF, Franz von: *Der Brüden Orden des Rauhen Hauses und sein Wirken in den Strafanstalten*. Berlin, 1862. Verlag von A. Charisius (Lüderiz'sche Verlagsbuchhandlung).

Alapítója volt a német jogászok gyűlésének, a Deutscher Juristentagnak, s ezzel az egységes német jog kialakításának vitán felül álló előmozdítója lett. (Megjegyzendő, külföldön egymás után követték a példát: Svájc már 1861-ben, Magyarország 1869-ben, a skandinávok 1870-ben, Hollandia és Olaszország 1872-ben.) Holtzendorff ösztönzője és szervezője volt a nemzetközi börtönügyi kongresszusoknak, melyeken, ha tehette, aktívan részt is vett. Halála előtti utolsó napokban is a szentpétervári gyűlés szervezésével foglalatzkodott.⁶⁹⁹

Elkötelezett támogatója volt a női emancipációnak; követelője a női jogállás korrekciójának és javításának. Közleményével nem csak a nőmozgalom képviselőinek, köztük Fanny Lewaldnak, Jenny Hirschnek, Lina Morgensternnek az elsimerését vívta ki, de érkeztek dicsérő szavak az akadémiai szférából is.⁷⁰⁰

1861 és 1873 között kiadta az *Allgemeine Deutsche Strafrechtszeitung*ot egyértelműen azzal a céllal, hogy a büntetőjogi kérdésekben járatlan társadalmi rétegeket tájékoztassa a büntetőjog állásáról és újabb intézményeiről. A lap folytatása a *Gerichtssaal* lett. A jog népszerűsítését szolgálták azok a füzetek, melyekben előadásait tette közzé. Hasonlóképpen a jogpropagandát szolgáltatta az 1871-től barátjával, Rudolf Virchowval jegyezett *Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Rechtspflege des Deutschen Reichs* című évkönyvsorozat. 1872-től publikálta a német jogtudomány legátfogóbb áttekintését *Enzyklopädie der Rechtswissenschaft* címmel. Ennek 5. része lett a *Handbuch des Gefängnißwesens*, két kötetben, Jagemannal közös szerkesztésben.⁷⁰¹

90. LUDWIG HUGO FRANZ VON JAGEMANN⁷⁰² (1804–1889) Heidelbergben a Ruprechts-Kalrs Universitáten és a Göttingeni Georg August Universität hallgatójaként tanulmányozta a jogtudományokat. Végzése után a badeni belügyminisztériumban töltötte gyakorlatát, majd állami szolgálatba állt, s hol bírósági végrehajtóként, hol kerületi körzeti hivatali tisztviselőként, hol miniszteri titkári beosztásban dolgozott. Miután szolgálatot teljesített a legkülönbébb igazgatási posztokon, közigazgatásban, igazságszolgáltatásban és az államügyészségen, 1843-ban igazságügyi miniszteri tanácsossá nevezték ki. Munkásságának igazi jelentősége abban a szolgálatban áll, mellyel teoretikusan és gyakorlatilag is szolgált a büntetőjog, a börtönügy és a büntetőeljárás fejlesztésének ügyét. Az írásbeli és szóbeli per nagy küzdelmének idején jelentette meg egyedülálló művét, a bírói vizsgálat kézikönyvét, melyet a szakirodalom elsőként ünnepel.

⁶⁹⁹ TEICHMANN 1910, 80.

⁷⁰⁰ Alapítója a nők keresőképességének és műveltségének növelésén keresztül az egyenjogúságot támogató Letteverein zur Förderung der Erwerbsfähigkeit und der höheren Bildung des weiblichen Geschlechtsnek.

⁷⁰¹ *Handbuch des Gefängnißwesens in Einzelbeiträgen*. Hamburg, 1888. Verlag von J. F. Richter.

⁷⁰² JAGEMANN Ludwig von: In *Allgemeine Deutsche Biographie*. 13. Leipzig, 1881. Duncker & Humblot, 643–645.

Ebben első ízben tárgyalta tudományos igényességgel a kihallgatás művészetét az inkvizíciós eljárás hazájában immáron a vádrendszer és szóbeli per jegyében. 1840-ben alapítója lett a kor lenevesebbnek számító kriminalistáival, a gießeni Fr. Nöllner udvari tanácsossal és J. D. H. Remme tilsiti városi törvényszéki igazgatóval a *Zeitschrift für deutsches Strafverfahren*nek. Munkatársa volt Ferdinand Enke erlangeni kiadású *Gerichtsaal*jának.

A büntető kodifikációban meglehetősen nagy szerepe volt, jelentős részben az ő gondozásában jelentek meg a badeni büntető törvények. Brauer titkos tanácsossal közösen adták ki az új törvények kommentárját.⁷⁰³ Félig megszerkesztett állapotban hagyta barátjára a *Criminallexikon* anyagát.⁷⁰⁴

A büntetés-végrehajtási intézetek felső vezetése, a javító rendszer bevezetése a német mintabörtönként tekintett bruchsalí fegyházban; az ezzel együtt járó külföldi utazások Franciaországba, Belgiumba és Angliába az ottani eredmények és megoldások tanulmányozására komoly adalékkal szolgáltak idevágó munkájának megalapozásában. A külföldön és a hazai intézetekben szerzett ismeretek és tapasztalatok nyomán publikálta értekezéseit az intézeti fegyelemről,⁷⁰⁵ valamint a magánrendszer működéséről és működtetéséről.⁷⁰⁶ Jagemann 1838-tól Mittermaier társa lehetett a heidelbergi egyetem professor honoris causa kitüntetése okán.

91. EUGEN VON JAGEMANN⁷⁰⁷ (1849–1923) német jogász, büntetés-végrehajtási szakember, Franz von Jagemann fia. Jogot tanult Berlinben, Brüsszelben és Heidelbergben, figyelmét kezdetben a politika kötötte le. Végzése után 1874-től államhivatalnokként dolgozott, 1877-től Mosbach ügyészeként. 1881 óta dolgozott Karlsruheban, a badeni Igazságügyi Minisztériumban, ahol a börtönrendszer felelőseként tevékenykedett. Részt vett a jogalkotás és a kodifikáció minden fordulatában, a kodifikáció eredményeinek értékelésében. A magán-elzárás híveként követelte egész Badenre vonatkozóan a magánzárkarendszer egységes bevezetését és az ennek megfelelő intézetek létesítését. Nagy jelentőséget tulajdonított a büntetés-végrehajtási személyzet kiképzésének (leg-

⁷⁰³ *Beiträge zur Erläuterung der neuen Strafgesetzgebung*

⁷⁰⁴ JAGEMANN, Ludwig von – BRAUER, Wilhelm (Hrsg): *Criminallexikon*. Nach dem neuesten Stande der Gesetzgebung in Deutschland bearbeitet von ~. Erlangen, 1854. Verlag von Ferdinand Enke

⁷⁰⁵ JAGEMANN, Ludwig von: Die Grundsätze der Hauszucht in Strafanstalten. *Zeitschrift für deutsches Strafverfahren einschließlich des Gefängniswesens*. Neue Folge Bd.4. (1847) 141–175.

⁷⁰⁶ JAGEMANN, Ludwig von: Rechtsbegründung und Verwirklichung der Einzelhaft in Strafgefängnissen. *Zeitschrift für deutsches Strafverfahren einschließlich des Gefängniswesens*. Neue Folge Bd 5 (1949) 1–275.

⁷⁰⁷ KREBS, Albert: Jagemann, Eugen von. In *Neue Deutsche Biographie* 10 Berlin, 1974. Duncker & Humblot 293–294.

alább annyira, mint a továbbképzéseknek). Ennek megfelelően börtönügyi tanfolyamokat szervezett és alapított. A liberális büntetés-végrehajtási reform képviselőivel folytatott együttműködésből jött létre 1888-ban Holtzendorffal közösen szerkesztett és publikált *Handbuch des Gefängniswesens*. Támogatta egy nemzetközi kriminalisztikai szervezet alapítását, helyeselte az alapelveket, s így Franz Lisztel közösen alapították meg 1889-ben az Internationale Kriminalistische Vereinigungot. Jagemann rendkívüli aktivitást mutatott a nemzeti és nemzetközi kongresszusok kapcsán.⁷⁰⁸

92. A BÖRTÖNÜGYI KODIFIKÁCIÓ. Korábbiakban láttuk, hogy a büntető kodifikáció során a büntetési rendszer meghatározásakor a jogalkotó fölöttébb nehezen szakadt el a büntetés végrehajtásának szabályozásától. A rendi-abszolutisztikus társadalom jogrendjének kereteiből kibontakozó büntetőjog létrehozója egyre inkább szükségesnek érezte az önkény visszaszorításának eszközeként a mind részletesebb normaszöveg kidolgozását. A korábban a feudális-rendi bíróságokra hagyott végrehajtási praxis humanizálása, a brutális executiók korlátozása megigényelte a kodifikációk korában a garanciális írásba foglalást. Ráadásul a szokatlan erővel előtérbe kerülő szabadságvesztés-büntetés áttörte a tömlőc kereteit, és új formákra lelt. A büntetésekben újfajta célok fogalmazódtak meg, melyek ugyancsak rögzítést igényeltek.

A korai kodifikációk vagy nem foglalkoztak a szankciók foganatosításával, vagy csak halványan érintették azt, utalások szerepeltek esetleg a szövegekben a végrehajtás „keménységét” vagy a nyilvánosságát illetően. A 18. századi büntető törvénykönyvek már részletesebb leírásokat tartalmaztak, a többnyire egymással is vegyülő anyagi és processuális szabályok közé ékelve. A 19. század azután nem tűrte tovább az összeolvasztott materiát: megjelent a külön szabályozás igénye. Ahogyan az anyagi büntetőjog igyekezett kibújni a törvénykezési eljárás szorításából, úgy bukkant fel az igény a büntetések foganatosításának elkülönítésére. Nem feltétlenül abban a megoldásban, ahogyan (elméletileg kristálytiszttán) a magyar 1843. évi javaslatban szerepelt, vagyis önálló törvényben, de önálló rendeletbe, utasításba ágyazva, vagy legalább függelékbe különválasztva.

Miként a büntető kodifikációnak is alapfeltétele, hogy a szabályozás tárgyát képező viszonyok önállósuljanak a jog rendszerében, a börtönügyi törvényalkotást is megelőzte a büntetés-végrehajtási terrénum körvonalazódása. Hatalmas lendületet adott ennek a folyamatnak a börtönrendszerek kialakulása és az erre épülő kísérletek megindulása, a büntetési elméletek körül lefolyt vita

⁷⁰⁸ Die internationale criminalistische Vereinigung. In *Blätter für Gefängniswissenschaft*, Organ des Vereins der Deutschen Strafanstaltsbeamten. Heidelberg, 1889. Carl Winters Universitätsbuchhandlung, Heft 24, 1889. 1–22

eredményeként a büntetés céljainak meghatározása. S minél szervezettebbé vált a büntetés-végrehajtás, minél megragadhatóbbá lettek a rezsimkérdések, annál nyilvánvalóbbá lett a veszély is, mely a szabályozatlanságból következett. A börtönszemélyzet, az igazgató és a felügyelők gondjaira bízott fogvatartottak pillanatnyi és jövőendő sorsa nagyban függ az őket fogvatartók önkényétől. Amennyire szabályozatlan a végrehajtás rendszere, legalább annyira erősödik az önkény lehetősége. A szabadságvesztés-büntetés sikere nem vitathatóan a végrehajtó közegen múlik. Szabályozottság (és felkészítés, képzettség) híján véletlenszerűvé válik a foganatosítás, s a büntetési célok egyidejűleg kérdőjeleződnek meg. „Egy helyesen megalkotott börtönügyi törvény éppen azt teszi lehetővé, hogy a börtönügy kitűnő vezetés és ellenőrzés alatt álljon, a börtönök élére tehetséges, lelkes igazgatók állíttassanak, akiknek a szabad mozgás, eszméik érvényesítése, kellő feltételek mellett, alkotmányos módon biztosítható, viszont a kevésbé tehetségesek megtalálják a kellő útmutatást arra, miként kell egyéniesíteni a büntetést az elítéltek különböző csoportjaihoz, osztályaihoz, sőt az egyes kivételes egyéniségekhez, szóval a börtönügyi törvény kétségtelenül nagyobb biztosíték arra, hogy a büntetés célja a végrehajtó hatóságok és közegek által általában, vagyis az esetek nagyobb részében el lesz érve, s a törvény létében több kilátás van az igazságos, az emberies, az egyenlősen végrehajtásra, mintha ezt a fontos jogágot egyszerűen kiszolgáltatjuk a végrehajtók önkényének és belátásának.”⁷⁰⁹

A századfordulóra Hollandia, Belgium és Norvégia bocsátott ki külön törvényt a büntetés-végrehajtás szabályozására. A legtöbb országban a büntető törvénykönyv vagy a büntető perrendtartás (esetleg mindkettő) tartalmazza a fontosabb rendelkezéseket, a részleteket az esetek többségében kormányrendeletre vagy miniszteri utasításokra, belső rendtartásokra hagyják.⁷¹⁰

93. A BÖRTÖNÜGY EGYETEMI STÚDIUMA. A tudományok fejlődésének egyik legzetes mércéje annak felbukkanása az egyetemi oktatásban. A felsőoktatás utánpótlást nevel, szisztematizálja a stúdiumot, kutatásokat és tudományos vitákat feltételez. Mint láttuk, az első egyetemi előadásokat Mittermaier tartotta Heidelbergben. Az első önálló börtönügyi tanszék Rómában kezdte meg működését 1882-ben. Az 1890-ben, Szentpéterváron rendezett börtönügyi kongresszus ajánlást fogalmazott meg az államok felé,⁷¹¹ melyben egyfelől a társadalom megfelelő tájékoztatására nyilvános előadások, speciális kollégium hirdetését javasolja, másfelől a leendő jogászok, ügyvédek, bírák, ügyészek

⁷⁰⁹ FINKEY 1904, 23.

⁷¹⁰ FINKEY 1904, 24.

⁷¹¹ FREDE–SIEVERTS 1932, 43.

számára önálló tárgyként javasolja bevezetni az egyetemeken a börtönügyi tudományok oktatását.⁷¹² Magyarországon az első egyetemi speciális kollégiumokat Balogh Jenő tartotta a budapesti egyetemen, 1888-ban.

94. A RABSEGÉLYEZÉS. A rabsegélyezés a középkorban a rabellátás alapintézménye volt, az egyház alamizsnagyűjtési akcióinak részeként. Mint arról már szó esett, e kegyes adakozásnak vajmi kevés köze volt a fogházjavító mozgalom rabsegélyezési teóriájához. A John Howard korára elvilágiasodott segélyezési program a 19. századra a rab visszatérésére helyezte a hangsúlyt. A belső támogatásról le nem mondva, a figyelmet a külső felé fordította: a büntetését töltő elítéltnak fenntartóját veszített családját igyekeztek a karitatív szervezetek segélyezni (ezzel a rab aggodalmait eloszlatni, a rá váró család egységét biztosítani), valamint a szabaduló fogoly életkezdéséhez szükséges támogatást megadni, ezzel garantálva visszatérésének sikerét. A rabsegélyezés körébe vonták a munkaalkalmak biztosítását is, mint a reszocializáció legfontosabb elemét. A rabsegélyezés történetében az egyik meghatározó tényező tehát a finanszírozás kérdése. A reszocializáció kardinális pontja a szabaduló visszatérési hajlandóságának, megjavulási szándékának anyagi alátámasztása. A Csemegi-kódex korszakalkotó jelentőségű passzusa volt e vonatkozásban a rabsegélyezés költségvetési hátterének törvényi megteremtése, amikor a pénzbüntetésekbe befolyó összegeket e célra rendelte felhasználni.⁷¹³ A kódex az elbocsátott szegény elítéltek segélyezésére és a fiatalok elítéltek fogva tartására rendelte fordítani az összeget. „Nem fordíthatók a pénzbüntetések által nyert összegek üdvösebb célra, mint az elítéltek időleges segélyezésére” – szögezte le a képviselőház igazságügyi bizottsága.⁷¹⁴

Európa-szerte sorra alakultak a rabsegélyező egyletek, amelyek ily módon a társadalmi forrásoknak is csatornát nyitottak. 1900-ban Csak Magyarországon 21⁷¹⁵, 1909-ben pedig a Patronage-Egyletek Országos Szövetségének nyilvántartása szerint már 33 rabsegélyező egylet tevékenykedett az országban.⁷¹⁶

A büntetőjogi reformirányzatok általános elterjedése, majd hivatalossá válása a klasszikus iskola eszközeinek kritikáját⁷¹⁷ kiterjesztette a rabsegélyezésre is.

⁷¹² FINKEY 1904, 16.

⁷¹³ 1878. évi 5. tc 27. §.

⁷¹⁴ LÖW Tóbiás (szerk.): *A Magyar Büntetőtörvénykönyv a büntettekről és a vétségekről és teljes Anyaggyűjteménye I.* Budapest, 1880. Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, 298.

⁷¹⁵ Első Országos Rabsegélyező Kongresszus iratai és naplója. Pécs, 1907. Touizs József Könyvnyomda, 5.

⁷¹⁶ *A Budapest 1909. szeptember hó 10. és 11-én tartott II. országos Patronage-Kongresszus iratai*, Budapest, 1909. Benkő Gyula bizománya, 3. füzet. 275–280.

⁷¹⁷ ERRE GÖNCZÖL Katalin: *Bűnös szegények*. Budapest, 1991. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 22. skk. NAGY Ferenc: *Intézkedések a büntetőjog szankciórendszerében*. Budapest, 1986. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 47. skk.

A rabsegélyegyletek fennmaradásának tehát lényegében feltételévé lett a patronázsegyesületté való átalakulásuk, szervezeti megújulásuk és tevékenységi körük kiterjesztése. A büntetőjogi reformgondolatok terjedésével, a biztonsági intézkedések intézményének befogadásával jelent meg egy ellentétes vélekedés, mely nem segítette a rabsegélyezés gondolatát, hogy ti. az elbocsátott „közveszélyes” rabok anyagi segélyezése inkább könnyelmű életre sarkall, mint a reszocializációt segíti. A rabsegélyezést a szó szoros értelemben magába szippantotta a reformlázban égő patronázsmozgalom. A patronázs a büntetőjogi reformmozgalmak terméke. A bűnözésről alkotott kép megváltozása, a klaszszikus büntetőjogi iskola tanainak elvetése, az egyéniesítés, a bűnelkövetők közötti differenciálás, a bűnözés komplex jelenségként való felfogása, a kriminalitás okainak szociológiai, pszichológiai kutatása⁷¹⁸ kiszélesítette a korábbi rabsegélyezés fogalmát. A reformiskolák küzdelmének kodifikációs eredményei a büntetés-végrehajtás és ezzel az utógondozás megváltozását is magukkal hozták.

A századfordulóra a fogházmisszió, a rabsegélyezés és az utógondozás egy szélesebb perspektívájú társadalmi mozgalom keretei közé került, mely a megelőzést, a veszélyeztetett fiatalok, gyermekek, betegek és züllött környezetben élők gondozását helyezte a társadalmi jótekonyság fókuszába. E körben a rabsegélyezés némileg eljelentéktelenedett, mellékes kérdéssé vált. A patronázs fogalma, mely a magán- és állami szociális gondoskodás nagy részét magában foglalta, olyan szerteágazó lett, hogy mindenki jószerével azt értett rajta, amit akart. Jogosan állapította meg Nagy Ferenc, hogy „a patronázs, a pártfogás fogalma nem volt teljesen tisztázottnak, általánosan elfogadottnak tekinthető”.⁷¹⁹ Ennek a fogalmi parttalanságnak egyik fő oka volt a patronázs sokszínűsége és eredendően jótekonysági forrása, melynek következtében a speciális kriminálpolitikai értelmezés nehezen tudott kibontakozni a szociális gondoskodás öleléséből.

A patronázstevékenység teljes egészében a reformmozgalmak által meghatározott irányok befolyása alá került. A patronázskongresszusok leginkább az új reformirányok központi kérdéseivel foglalkoztak. Az 1909. évi budapesti kongresszus a rabsegélyező egyletek átalakításának aktuális szervezési kérdése mellett az erkölcsi romlás veszélyének kitett vagy züllésnek indult gyermekek és fiatalok megmentésének lehetőségeiről, a züllés veszélyének kitett vagy erkölcsi romlásnak indult fiatalok lányok, illetőleg nőrabok problémájának kezelését szolgáló vezérelvekről, a patronázstevékenységre szoruló

⁷¹⁸ Erre nézve vö. GERŐCZ 1912., GÖNCZÖL Katalin: *A visszaeső bűnelkövetők tipológiája*. Budapest 1980. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

⁷¹⁹ NAGY Ferenc: Az utógondozás- pártfogó felügyelet hazai fejlődéséről (történeti és elméleti áttekintés). In *Utógondozás – pártfogó felügyelet*. Szerk. SZŰK László. Budapest 1985. Igazságügyi Minisztérium Tudományos és Tájékoztatási Főosztálya, 36.

fiatalkorúak elhelyezésének megkönnyítéséről tárgyalt. (A hagyományos rabsegélyezési terepet egyetlen részkérdés érintette: „Melyek a legalkalmasabb eszközök arra, hogy a szabaduló rabok elhelyezése még büntetésük kitöltése előtt biztosíttassék és számukra tisztességes munkaszerzés megkönnyíttessék?”⁷²⁰) A rabsegélyező egyleteknek ez az elsorvadása, illetőleg beolvadása a patronázstevékenység egyoldalúságához vezetett. Finkey Ferenc 1943-ban tartott előadói beszédében sajnálkozott azon, hogy egyszerűen nem működik a rabsegélyezés.⁷²¹ Finkey konstataulta, hogy a patronázs keretében ezt a funkciót a patronázsegyetek nem teljesítik, hogy a kormányzat által a büntetés-végrehajtási intézetekre bízott gondoskodás kimerül abban, hogy néhány pengőt nyomnak a szabaduló rab kezébe, szükséges ruhákkal látják el, de már a de sokszor már a hazafelé útról sem gondoskodnak. A patronázsmozgalom nagyban hozzájárult a prevenciós gondolat elterjesztéséhez⁷²² és a fiatalkorúak (s kisebb mértékben a közveszélyes bűnelkövetői kategória) speciális kezelésének elfogadtatásához, ugyanakkor azonban éppen e központilag kezelt kérdések miatt háttérbe szorultak a rabgondozás problémái.⁷²³

*

A börtön fejlődéstörténete a 19. századdal nem ért véget. A büntetőjogi reformiskolák hatása, a 20. és 21. századi társadalmi fejlődés, a technikai megújulás és a pönológia színre lépte, a kriminológia térnyerése és a társadalmi megelőzés gondolatának megerősödése újabb és újabb kihívások elé állították a börtönügy szakembereit, tudósokat, hivatalnokokat és büntetés-végrehajtási személyzetet egyaránt. Ennek a történetnek feldolgozása azonban egy másik kötet lapjaira tartozik.

⁷²⁰ A Budapesten 1909. szeptember hó 10. és 11. napján ... tartandó II. Országos Patronage Kongresszus programja

⁷²¹ FINKEY Ferenc: *Alkossunk törvényt az igazságügyi patronázs egyletekről és a letartóztató intézetekből kibocsátottak utógondozásáról!* Budapest, 1943. Attila Nyomda 31. A Fiatalkorúak Budapesti Felügyelő Hatóságának kiadványai

⁷²² GERŐCZ Kálmán: *Patronage*. Sátoraljaújhely, 1912. Zemplén nyomda, 4, 16.

⁷²³ FELEKI B.: *A pártfogó-ügy, patronázs: az elhagyott és az erkölcsi veszélyben forgó gyermekek és fiatalkorúak társadalmi és hatósági védelme*. Budapest, 1911. Váradi Nyomda, 7, 38. Az Országos Tudományos Ismeretterjesztő Társulat kiadványa.

Források

LEVÉLTÁRAK

- Archiv der Hansestadt Lübeck 03 Behörden bis 1937 / 03.02–1.3/1 – Reichskammergericht Instanzen 1613–1618 W 17.
- Landes Archiv Baden-Württemberg. E. Kabinett, Geheimer Rat, Ministerien 1806–1945 / Justiz / 311 Zugang 1992–15. Justizvollzugsanstalt Bruchsal: Verwaltung
- Landes Archiv Baden-Württemberg. E. Kabinett, Geheimer Rat, Ministerien 1806–1945 / Justiz / 305/6 Strafanstaltenkollegium
- Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára. VII. A jogszolgáltatás területi szervei 104. A Tallósi Fenyítőház iratai
- Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára. VII. A jogszolgáltatás területi szervei 101. A Szegedi Fenyítőház iratai
- Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára. VII. A jogszolgáltatás területi szervei 103. A Tallósi Fenyítőház iratai
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára C szekció Helytartótanácsi levéltár 44. Departamentum politico Comitatum
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára G szekció. A Rákóczi-szabadságharc levéltára
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára H szekció. Az 1848/49. évi minisztérium levéltára, Igazságügyi Minisztérium 67. Álladalmi titkári osztály iratok
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára H szekció. Az 1848/49. évi minisztérium levéltára, Igazságügyi Minisztérium 69. Büntető- és törvénykezési osztály
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára K szekció. Polgári kori kormányhatóságok 579. Igazságügyminisztérium
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára N szekció. Regnicolaris Levéltár Diaeta anno 1843/44
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára N szekció. Regnicolaris Levéltár 95. Az 1840. évi V. törvénycikk által a büntető javító rendszer kidolgozására kiküldött választmány 1840–1844.
- Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára IV. Megyei törvényhatóságok és törvényhatósági jogú városok 1. Pest-Pilis-Solt vármegye nemesi közgyűlésének iratai
- Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei levéltára IV. Megyei törvényhatóságok és törvényhatósági jogú városok 1. Tolna vármegye nemesi közgyűlésének iratai
- Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára IV. Megyei törvényhatóságok és törvényhatósági jogú városok 1. Vas vármegye nemesi közgyűlésének iratai
- Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára. IV. Megyei törvényhatóságok és törvényhatósági jogú városok 1. Zala vármegye nemesi közgyűlésének iratai

Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára. IV. Megyei törvényhatóságok és törvényhatósági jogú városok 14. Megyei törvényszéki jegyzőkönyvek
Staatsarchiv Hamburg Staatsarchiv Hamburg 2. Rechtspflege 24-Justizverwaltung und Strafvollzug (1615–2014) 242 I. Gefängnisverwaltung (1615–1932)

NYOMTATOTT FORRÁSOK

- A Budapesten 1909. szeptember hó 10 és 11-én tartott II. országos Patronage-Kongresszus iratai.* Budapest, 1909. Benkő Gyula bizománya, 3. füzet. 275–280.
- A gyöngyösi latin-magyar szótár-töredék:* VERESS Ignác másolata felhasználásával közrebocsátotta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta MELICH János. Budapest, 1898. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, 3890–92. sz.
- A Magyar Büntetőtörvénykönyv a büntettekről és a vétségekről és teljes Anyaggyűjteménye.* Szerk. Löw Tóbiás. Budapest, 1880. Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság.
- A magyar kir. igazságügyministerium működése 1867–1872. évig.* Magyarországi igazságügy állása 1872-ben. Budapesten, 1874. Közzéteszi a Magy. Kir. Igazságügyministerium.
- A magyar kir. igazságügyministerium működése és a magyarországi igazságügy állása 1873-ban,* Budapest, 1874. Közzéteszi a magyar királyi igazságügyministerium.
- A magyar kir. igazságügyministerium működése és a magyarországi igazságügy állása 1874-ban,* Budapest, 1875. Közzéteszi a magyar királyi igazságügyministerium.
- A magyar királyi igazságügyministerium működése 1888–1891.* Budapesten, 1891. Közzéteszi a magyar királyi igazságügyministerium.
- A magyar királyi igazságügyministerium működése 1875–1887* Budapesten, 1888. Közzéteszi a magyar királyi igazságügyministerium.
- A Váradi Regestrum.* Értelmezti KANDRA Kabos. Budapest, 1898. Kiadja a Szent István Társulat.
- Abaúj vármegye ének benyújtott javító-és dologházterv. *Századunk* 1838, 19. sz. 147.
- Allerhöchsten Entschließung vom Mai 1852.* (Erlaß des Justizministeriums vom 11.05.1852. gültig für alle Kronländer, in welchen das Strafgesetz vom 3. September 1803 in Wirksamkeit ist, wodurch in Folge Allerhöchster Entschließung vom 4. Mai 1852 die körperliche Züchtigung als Disziplinarstrafe in den Strafhäusern und in den Gefangen-Anstalten der Gerichte wider Sträflinge und Untersuchungs-Gefangene unter bestimmten Einschränkungen und Vorsichtsmaßregeln wieder eingeführt wird Reichsgesetzblatt 1852. Nr. 102.
- Allgemeines Gesetz über Verbrechen, und derselben Bestrafung.* Wien, 1787. Verlag: von Trattner. Magyar kiadása: *Közönséges törvény a' vétkekről, és azoknak büntetéséről.* 1788. Budán, a Királyi Akadémiának Betűivel.
- Allgemeines Landrecht für die preußischen Staaten. Von 1794., 2 Teile und Register in 3 Bänden. Berlin 1794, Decker.* Mit einer Einführung von Hans HATTENHAUER und einer Bibliographie von Günther BERNERT. 3. erweiterte Auflage. Neuwied u. a. 1996, Luchterhand.
- Amsterdamer Zuschthausornung. In Robert von HIPPEL: Beiträge zur Geschichte der Freiheitsstrafe. *Zeitschrift für gesamte Strafrechtswissenschaft*, 18. (1898).

- Az 1840. évi V. törvénycikkely által a büntető törvénykönyvvel válthatatlan kapcsolatban lévő büntető s javító rendszer behozása iránt kimerítő véleményadás végett kiküldött országos választmány jelentése Pest 1843 A/ Első rész. A büntettekről és büntetésekről. Pozsony, 1843. Wéber S. Lajos.
- Az 1840. évi V. törvénycikkely által a büntető törvénykönyvvel válthatatlan kapcsolatban lévő büntető s javító rendszer behozása iránt kimerítő véleményadás végett kiküldött országos választmány jelentése Pest 1843 B/ Második rész. Büntető eljárás. Pozsony, 1843. Wéber S. Lajos.
- Az 1840. évi V. törvénycikkely által a büntető törvénykönyvvel válthatatlan kapcsolatban lévő büntető s javító rendszer behozása iránt kimerítő véleményadás végett kiküldött országos választmány jelentése Pest 1843 C/ Harmadik rész. A börtön-rendszerről. Pozsony, 1843. Wéber S. Lajos.
- Az 1840. évi V. törvénycikkely által a büntető törvénykönyvvel válthatatlan kapcsolatban lévő büntető s javító rendszer behozása iránt kimerítő véleményadás végett kiküldött országos választmány jelentése Pest 1843 D/... országos választmány üléseinek jegyzőkönyve
- Az 1843–44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója. Szerkesztette és kiadta KOVÁCS Ferencz. 1–6. kötet. Budapest, 1894. Franklin.
- Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye I–IV. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából szerkeszti FAYER László Budapest, 1896–1902. kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Magyarország Igazságügye az 1913. évben. Budapest, 1915.
- Az 1910. évi június hó 20-ára hirdetett országgyűlés Főrendi Házának Irományai. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat könyvnyomdája.
- Az 1910. évi június hó 20-ára hirdetett országgyűlés Képviselőházának Irományai. Budapest, 1913. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat könyvnyomdája.
- Az 1910. évi június hó 20-ára hirdetett országgyűlés Képviselőházának Naplói. Budapest, 1913. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat könyvnyomdája.
- Az ausztriai büntető törvény a büntettek, vétségek és kihágásokról; az ehhez tartozó rendeletek a büntető bíróságok illetőségéről és a sajtó-rendtartás. I–V. Magyarázta: dr. HYE Antal, fordította: SOMOSSY József. Wien, 1852–53. Manz.
- Az ausztriai büntető törvény általános része. Magyarázta: dr. HYE-GLUNEK Antal lovag, fordította: SOMOSSY József. Wien, 1856. Manz; utóbb: Az ausztriai büntető törvény általános része. Magyarázta: dr. HYE-GLUNEK Antal lovag, fordította: SOMOSSY József. Új Törvénytár X. kötet. Pest, 1857. Heckenast Gusztáv.
- Az Országbírói Értekezlet által javaslatban hozott Ideiglenes Törvénykezési Szabályok (továbbiakban: ITSZ). In *Magyar Törvénytár* 1836–1858. évi törvénycikkek. Budapest 1896. Franklin Társulat.
- Az országos bizottság jegyzőkönyvei (Az ún. Szalay-féle jegyzőkönyvek) Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye I–IV. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából szerkeszti FAYER László Budapest, 1896–1902. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, IV. 185–417.
- Bambergische Halsgerichtsordnung* https://de.wikisource.org/wiki/Bambergische_Peinliche_Halsgerichtsordnung első kiadás szövegváltozata alapján.
- Codex de delictis eorumque poenis pro tribunalibus regni Hungariae partiumque eidem adnexarum, per Regnicolarem Juridicam Deputationem elaboratus.* Pestini, 1807. Landerer. Magyar fordításban: Kódex a büntettekről és azok büntetéséről. In HAJDÚ Lajos:

- Az első (1795-ös) magyar büntetőkódex-tervezet.* Budapest, 1971. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Codex Diplomaticus. Hungariae ecclesiasticus ac Civilis.* Studio et opera Georgii FEJÉR. Budae, 1829.
- Constitutio Criminalis Theresiana* oder Maria Theresias peinliche Gerichtsordnung. Wien, 1769. Gedruckt bei Johann Thomas Edlen von Trattnern.
- Corpus Statutorum. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye.* Össze gyűjtötték, felvilágosító összehasonlító és utaló jegyzetekkel ellátták KOLOSVÁRI Sándor és ÓVÁRI Kelemen I–V. Budapest, 1885–1902
- Des allerdurchleuchtigsten gorfmechtigsten und überwindtlichsten Keyser Karls des fünfften: unnd des heyligen Römischen Reichs peinlich gerichtsordnung, auff den Reichßtügen zu Augspurgk und Regenspurgk inn jaren dreissig, und zwey und driesssig gehalten, auffgericht und beschlossen.* 1532.
- Első Országos Rabsegélyező Kongresszus iratai és naplója.* Pécs, 1907. Touizs József Könyvnyomda, 5.
- Erdélyi Országgyűlési emlékek.* Történeti bevezetésekkel. A M. Tud. Akadémia megbízásából szerkeszti: SZILÁGYI Sándor. Budapest, 1884. Magyar Tudományos Akadémia.
- Felséges Első Ferdinánd ... által szabad királyi Pozsony városába 1843dik esztendei pünkösöd hava 14dik napjára rendeltetett Magyarországi közgyűlésnek naplója* a tekintetes Karoknál és Rendeknél. Pozsonyban. Az országgyűlési irományok kiadóhivatalban. Pesten, Landerer és Heckenastnál 1844
- Felséges Első Ferdinánd ... által szabad királyi Pozsony városába 1843dik esztendei pünkösöd hava 14dik napjára rendeltetett Magyarországi közgyűlésnek írásai.* I–IV. Pozsonyban. Az országgyűlési irományok kiadó hivatalában. Pesten, Landerer és Heckenastnál 1844.
- Jelentés 1867 = Hivatalos jelentés az országos fegyintézetekről az 1867-ik évben.* Budán, 1868. Pozsony, 1843. Wéber S. Lajos Kiadta az Igazságügyministerium.
- Jelentés az országos letartóztatási intézetek 1890. évi állapotáról.* Budapest, 1891. Közzéteszi a magyar kir. igazságügyministerium.
- Jelentés az országos letartóztatási intézetek 1891. évi állapotáról.* Budapest, 1882. Közzéteszi a magyar kir. igazságügyministerium.
- Kaiserliche Verordnung vom 26 Juni 1849. wodurch die Organisierung der Gerichte in dem Kronenlande Oesterreich unter der Enns genehmigt wird.* Allgemeines Reichs-Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaiserthum Österreich 1849. Nr. 286.
- Kaiserliches Patent vom 27. Mai 1852, wodurch eine neue, durch die späteren Gesetze ergänzte, Ausgabe des Strafgesetzbuches über Verbrechen und schwere Polizeiübertretungen vom 3. September 1803, mit Aufnahme mehrerer neuer Bestimmungen, als alleiniges Strafgesetz über Verbrechen, Vergehen und Uebertretungen für den ganzen Umfang des Reiches, mit Ausnahme der Militärgränze, kundgemacht, und vom 1. September 1852 angefangen in Wirksamkeit gesetzt wird.* Artikel 1. In Allgemeines Reichs-Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaiserthum Österreich.
- Képes Krónika a magyarok régi és legújabb tetteiről, eredetükről és növekedésükről, diadalaikról és bátorságukról.* Fordította GERÉB László. Budapest, 1971.
- Land-Gerichts-Ordnung deß Ertz-Hertzogthumbs Oesterreich unter der Ennß.* 1656. Codicis Austriaci ordine alphabetico compilati pars Das ist: Eigentlicher Begriff und Inhalt

- Aller Unter deß Durchleuchtigsten Ertz-Hauses zu Oesterreich; Fürnemblich aber Der Allerglorwürdigsten Regierung Ihro Röm. Kayserl. auch zu Hungarn und Böhmeimb Königl. Majestät Leopoldi I, Ertz-Hertzogens zu Oesterreich etc. etc. Außgangen und p (Band 1) Wienn, 1704. Verlag Voigt
- Legge criminale toscana 30 novembre 1786 (c.d. Codice Leopoldino)* Trasposizione in formato digitale a cura del Dott. Alan Sandona' Brescia, 2009. Università' degli studi di Brescia Facolta' Di Giurisprudenza Cattedra di Storia del Diritto Mediavale e Moderno [http://www.antropologiagiuridica.it/leopoldina.PDF]
- Magyar Törvénytár.* Fordította NAGY Gyula, KOLOSVÁRI Sándor, ÓVÁRI Kelemen. Szerkesztette, jegyzetekkel ellátta MÁRKUS Dezső. Budapest, 1896–1900. Franklin Társulat.
- Manu törvényei (Manava Dharmasastra).* Szanszkritből fordította BÜCHLER Pál. Kiadja az Erdélyi Múzeum Egyesület Jog- és Társadalomtudományi Szakosztálya. Budapest, 1915. Benkő Gyula Cs. és Kir. udv. könyvkereskedése.
- Nemes Magyarország szokásjogának Hármaskönyve,* amelyet Werbőczy István a királyi felség személyes jelenlétének helytartója a legnagyobb gondnal készített. Az eredetinek 1517-iki első kiadása után fordították, bevezetéssel és utasításokkal ellátták: KOLOSVÁRI Sándor és ÓVÁRI Kelemen. Budapest, 1987.
- Neue peinliche Hals-Gerichts-Ordnung vor das Königreich Böhmeimb, Markgraaffthumb Mähren und Hertzogthumb Schlesien.* 1708. Prag, Verlegt durchn Caspar Johann Kupetz von Willenberg
- Ordnung des Werck-und Zuchthauses de Anno 1622.* Hamburg, 1718. Gedruckt bei Conrad Neumann.
- Strafgesetz über Verbrechen, Vergehen und Uebertretungen.* RGBI 1852. S. 497.
- Strafgesetzbuch für das Königreich Baiern.* München, 1813. Bei der Redaktion des Allgemeinen Regierungsblatt.
- Tekintetes Nemes Borsod vármegye közönsége által felállítani kívánt Rabdolgoztató-intézet javallata szerkesztetésére kirendelt Biztossági tudósítás,* 's a' tiszteit Vármegyének 1834-dik Eszt. Bőjtelő hava 13-dikán tartatott Közgyűlésben e' tárgyban költ határozásai, Sárospatakon, 1834. Nyomattatott Nádaskay András által.
- Tekintetes Vas vármegyének Szombathelyen újan épített börtönei s abban felállított javító intézet története kezdetétől tökéletes kifejléséig jelen állapotjával együtt.* Feljegyzette Hegedűs Sándor intézeti aligazgató, Kőszegen 1841. Nyomatot Reichard Károly betűivel.
- The Order of the Hospitalls of K. Henry the VIIIth and K. Edward the VIth, viz. St. Bartholomew's, Christ's, Bridewell's, St. Thomas's.* By the Maior, Cominaltie, and Citziens of London, Governours of the Possessions, Revenues and Goods of the Said Hospitalls, 1557. In John NORTHOUCK, History of London. London, 1773. R. Baldwin.
- Verhandlungen der ersten Versammlung für Gefängnisreform, zusammengetreten im September 1846 in Frankfurt am Main.* Frankfurt am Main, 1847. Verlag von Hermann Johann Keßler.
- Verordnung des Justizministeriums vom 16. Juni 1854,* womit einen Instruction über die innere Amtswirksamkeit und die Geschäftsordnung der Gerichtsbehörden in Strafgerichtlichen Angelegenheiten erlassen wird. RGBI. 1854. Nr. 165.
- Verordnung der Minister des Innern, der Justiz und der Finanzen von 19 Jänner 1853,* womit die Allerhöchsten Entschließungen über die Einrichtung und Amtswirksamkeit der

Statthaltereien, der Comitats-Behörden und Stuhlrichterämter, dann über die Einrichtung der Gerichtsbehörden und das Schema der instemisierten Gehalte und Diätenklassen für das Königreich Ungarn, sowie über die Durchführung dieser Organisation kundgemacht werden. RGBl. 1853. Nr. 9. – Allerhöchste Bestimmungen über die Einrichtung der Gerichtsbehörden in Ungarn §. 1., 4–5.

Verordnung des Justizministeriums vom 16. Juni 1854, wirksam für alle Kronländer mit Ausnahme der Militärgrenze womit eine Instruction über die innere Amtswirksamkeit und die Geschäftsordnung der Gerichtsbehörden in strafgerichtlichen Angelegenheiten erlassen wird. In *Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Oesterreich*. Jahrgang 1854. LIX Stück. Ausgegeben und versendet am 8. Juli 1854.

Szakirodalom

- A magyar nyelv szótára.* A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából készítették CZUCZOR Gergely és FOGARASI János. Pest, 1862–1874. Emich.
- A praxistól a kodifikációig. Csemegi Károly emlékére.* Szerk. MEZEY Barna. Budapest, 2001. Osiris Kiadó, 78. (Jogtörténeti Értekezések.)
- ACHTER, Viktor: *Geburt der Strafe*. Frankfurt am Main, 1951. Vittorio Klostermann.
- ADAMIKNÉ JÁSZÓ Anna: A magyar szónoklás. In *Testis Temporum*. Szerk. ZÁVODSZKY Géza, Budapest, 2003. ELTE TFK – Alapiskolai Tanárképzésért Alapítvány, 193–194.
- ADAMS, Fritz: *Die geschichtliche Entwicklung des subsidiären Freiheitsstrafe*. Breslau, 1912. Schletter'sche Buchhandlung [Franck & Weigert].
- AHRENS, Heinrich: *Cours de Droit Naturel ou de Philosophie du Droit, fait d'après l'état actuel de cette science en Allemagne*. Bruxelles, 1844. Meline, Cons et Compaigne.
- AHRENS, Heinrich: *Organische Staatslehre auf philosophisch-anthropologischer Grundlage*. Wien, 1850. C. Gerold és Sohn.
- ALBERTI, Leon Battista: *Zehn Bücher über die Baukunst (De re aedificatoria)*. Ford. THEUERER, M., Wien–Leipzig, 1912. Heller.
- ALBRECHT, Niels, H. M. – EICKER, Andreas: *Leben hinter Gittern*. 1999. Die JVA Bremen-Oslebshausen-Edition Temmen.
- AMBRUS Lajos – VÁRADI Gábor: *Szombathelyi képek*. Szombathely, 1997. Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzata.
- ANDERLE Ádám: *Spanyolország története*. Budapest, 1999. Pannonica Kiadó.
- ANDERSON, Perry: *Az abszolutista állam*. Budapest, 1989. Gondolat, 21. (Társadalomtudományi könyvtár.)
- ANGYAL Pál emlékbeszéde: Csemegi Károly. *Magyar Jogászegyleti Értekezések*, Budapest, 1926.
- ANGYAL Pál: *A büntetőjog tankönyve*. Budapest, 1909. Athencum Irodalmi és Nyomdai Rt.
- ANGYAL Pál: Az 1909. évi osztrák büntetőjavaslat. *Jogállam* 1910.
- ANTALFFY György: *Szalay László, a reformkor politikai-jogi gondolkodója*. Budapest, 1983. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- APPEL, Julius: *Der Vollzug der Freiheitsstrafen in Baden, Allgemeine Gesichtspunkte*. (Dissertation Universität Freiburg.) Karlsruhe, 1905. G. Braunschen Hofbuchdruckerei.
- APPERT, Benjamin Nicolas Marie: *Die Gefängnisse. Spitaler, Schulen, Civil- und Militaranstalten in Oesterreich, Baiern, Preußen, Sachsen, Belgien Nebst einer Widerlegung des Zellsystems*. Bd. 1–2. Wien, 1851–1852. Verlag von Leopold Sommer.
- ARNDT, Jörg: *Strafvollzugsbau. Der Einfluß des Vollzugszieles auf den Bau von Anstalten für den Vollzug der Freiheitsstrafe*. Bochum, 1981. Studienverlag Dr. N. Brockmeyer.

- ARNIM, Albrecht Heinrich von: *Bruchstücke über Verbrechen und Strafen, oder Gedanken über die in den Preußischen Staaten bemerkte Vermehrung Verbrecher gegen die Sicherheit des Eigentums*. Frankfurt und Leipzig, 1803.
- ATKINSON, James: A reformáció. In *A kereszténység története*. Budapest, 1966. Lilliput Könyvkiadó.
- Az észak-amerikai büntetőjog vezéreszméi. *Jogállam* 1911.
- BAJÁNHÁZY István: A szabadságvesztés büntetés Rómában. In *Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio Iuridica et Politica*. Tomus XXI. Miskolc, 2003. Miskolc University Press.
- BAJÁNHÁZY István: *Az állami vagyonnal kapcsolatos szerződések Livius munkájában*. PhD értekezés. Miskolc, 2008. Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar.
- BALÁS Gábor: *Erdély jókora jogtörténete*. I. Budapest, 1979. Magyar Jogász Szövetség.
- BALLA Antal: *Magyarország története*. Budapest, 1942. Singer és Wolfner.
- BALLA Károly: Felelet Szemere Bertalan úrnak. In *Atheneum* 1841. november 16. Ötödik évfolyam második félév. 60. szám.
- BALLA Károly: *Vélemény A' büntetésmód javítása iránt*. Pest, 1841. Trattner-Károlyi betűjével.
- BALLAGI Mór (szerk.) *A magyar nyelv teljes szótára*. Pest, 1868. Heckenast Gusztáv.
- BALOGH Elemér: A magyar büntetőtörvény-tervezetek szerkezeti fejlődése. In *Tanulmányok Dr. Nagy László egyetemi tanár születésének 90. évfordulójára*. Szeged, 2004. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Iuridica et Politica.
- BALOGH Elemér: A Praxis Criminalis hatása a szegedi boszorkányperre. In *Ut juris ordo exigit. Ünnepi tanulmányok Kajtár István 65. születésnapja tiszteletére*. Szerk. BÉLI Gábor, KORSÓSNÉ DELACASSE Krisztina és HERGER Csabáné. Pécs, 2016. ID. Research Kft./Publikon Kiadó.
- BALOGH Elemér: A szabadságvesztés jogintézménye az 1830. évi magyar büntetőtörvény-tervezetben. In *Ius et legitimatio. Tanulmányok Szilbereky Jenő 90. születésnapja tiszteletére*. Szerk. SZABÓ Imre. Szeged, 2008. Pólay Elemér Alapítvány.
- BALOGH Elemér: *Az anyagi büntetőjog egyes intézményei első kódextervezeteinkben*. Acta Universitatis Szegediensis. Acta iuridica et politica. Szeged, 2007. Tom LXIX. Fasc. 1–48.
- BALOGH Elemér: Gondolatok a szabadságvesztésről első büntetőjogi operátumaink tükrében. In *Jogtörténeti Parerga II. Ünnepi tanulmányok Mezey Barna 65. születésnapja tiszteletére*. Szerkesztette GOSZTONYI Gergely, RÉVÉSZ T. Mihály. Budapest, 2018. ELTE Eötvös Kiadó.
- BALOGH Elemér: Rendszeres bizottságok a magyar büntetőjogi kodifikáció korai történetében. In *Emlékkönyv dr. Ruszoly József egyetemi tanár 70. születésnapjára*. BALOGH Elemér és HOMOKI-NAGY Mária gondozásában. Szeged, 2010. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Iuridica et Politica. Tomus LXXIII. Fasciculus.
- BALOGH Jenő – BERNOLÁK Nándor: *A büntető törvények és a büntető novella*. Budapest, 1908. Grill.
- BALOGH Jenő: A büntetőjog átalakulása és a biztonsági rendszabályok. *Jogtudományi Közöny* 1910. 45. évf. 51. szám.

- BALOGH Jenő: A XI. Nemzetközi Büntetőjogi Kongresszus. *Jogtudományi Közlöny* 1910/36. sz. 297. és 1910/37. sz. 307. In *Balogh Jenő emlékkötet. (Válogatás Balogh Jenő műveiből)* i. h. 165.
- BALOGH Jenő: Adalékok a fiatalok büntetéseinek pszichológiájához. *Filozófiai Társaság Közleményei* 1909. XXXI. füzet, 3. szám.
- BALOGH Jenő: Az elmebetegség és elmeegyeség jelentősége a büntetőjogi beszámíthatóság szempontjából I. *Jogtudományi Közlöny* 1905. 40. évf. 35. szám.
- BALOGH Jenő: Büntető törvényeink módosításához. Különlenyomat a Huszadik Század első évfolyamának 10. és 11. füzetéből. Budapest, 1900. Pesti Könyvnyomda Részvény-társaság. In *Balogh Jenő emlékkötet. (Válogatás Balogh Jenő műveiből.)* Összeállította KÖNYÁNÉ KUTRUCZ Katalin. Budapest, 1988. MTA Magyar Kriminológiai Társaság. Kriminológiai Közlemények 21.
- BALOGH Jenő: Büntető törvényeink módosításához. Különlenyomat a Huszadik Század első évfolyamának 10. és 11. füzetéből. Budapest, 1900. Pesti Könyvnyomda Részvény-társaság. In *Balogh Jenő emlékkötet. (Válogatás Balogh Jenő műveiből.)* Összeállította KÖNYÁNÉ KUTRUCZ Katalin. Budapest, 1988. MTA Magyar Kriminológiai Társaság. Kriminológiai Közlemények 21.
- BALOGH Jenő: Büntető törvénykönyveink módosításához. *Huszadik Század* 1901, 10, 11.
- BALOGH Jenő: *Büntetőjog és társadalom*. Budapest, 1904. A Népszerű főiskolai tanfolyam kiadványa, Athenaeum.
- BALOGH Jenő: *Fiatalkorúak és a büntetőjog*. Magyar Jogászegylet könyvkiadó vállalata, 2. évf. 2. kötet, Budapest, 1909. Athenaeum.
- BALOGH Jenő: Küzdelem a hivatásszerű büntetett osztályokkal szemben. *Jogtudományi Közlöny* 1900. 35. évf. 52. szám.
- BALOGH Jenő: *Nyomor és büntettek*. Budapest, 1908. Franklin Nyomda.
- BALOGH Jenő: Nyomor és büntettek: a gazdasági viszonyok hatása a büntetendő cselekmények számára és nemire. *Budapesti Szemle*, 1906. 34. évf. 128. köt. 358–360. szám.
- BALOGH László – HORVÁTH Tibor: *Büntetés-végrehajtási jog I–II*. Budapest, 1983. BM Könyvkiadó.
- BALTL, Hermann – KOCHER, Gernot: *Österreichische Rechtsgeschichte*. Graz, 1997. Leykam.
- BARKER, Robert L. – ALMÁSI Judit: *Mérföldkövek a szociális munkáltatásban*. Budapest, 1996. Budapesti Szociális Forrás Központ 8.
- BARTA János, ifj.: Előterjesztés a Magyar Királyság igazgatására (1688–1690). *Klió* 2012/3. 100–103.
- BATÓ Szilvia: A „büntetési rendszer” átalakításának megjelenése Kossuth Lajos Pesti Hírlapjában (1841–1844). Doktori értekezés. Szeged, 2007. Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola.
- BATÓ Szilvia: A börtönügyi modernizáció országos programja a Pesti Hírlap első évfolyamában (1841). In *Jogtörténeti Tanulmányok VIII*. Szerkesztette BÉLI Gábor, KAJTÁR István, SZEKERES Róbert. Pécs, 2005. 71.
- BATÓ Szilvia: Börtönügyi kérdések a Pesti Hírlap első évfolyamában. *Jogtörténeti Szemle* 2005. 3. sz. 73.
- BATÓ Szilvia: Büntetőjogi szankciórendszer a reformkorban. *Acta Facultatis Szegediensis. Acta Politica et Iuridica*. Tomus LXII. Fasc. 1. 2002.

- BATÓ Szilvia: Közvélemény és büntetőjog a refomkori Magyarországon. *Aetas* 2001/3–4. sz.
- BAUER, Anton: *Lehrbuch des Strafrechtes*. Göttingen, 1833. bei Vandenhoeck und Ruprecht.
- BEAUMONT, Gustave de – TOCQUEVILLE, Alexis de: *On the Penitentiary System in the United States: And Its Application in France; with an Appendix on Penal Colonies, and Also, Statistical Notes*. Philadelphia, 1833. Carey, Lea & Blanchard.
- BECCARIA, Cesare: *A bűnökről és a büntetésekről*. Budapest, 1989. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum.
- BECCARIA, Cesare: *Büntetés és büntetés*. Budapest, 1916. Franklin Társulat.
- BECCHI, Paolo – SEELMANN, Kurt: *Gaetano Filangieri és az európai felvilágosodás*. Budapest, 2005. Gondolat Kiadó.
- BEHRINGER, Wolfgang: *Hexen: Glaube, Verfolgung, Vermarktung*. München, 2019. Ch. Beck.
- BÉKEFI Remig: *A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban*. Budapest, 1907. Kilián Kiadó.
- BÉLI Gábor – KAJTÁR, István: Österreichisches Strafrecht in Ungarn: Die «Praxis Criminalis» von 1687. *Zeitschrift für Neuere Rechtsgeschichte* 1994/4. sz.
- BÉLI Gábor: *Magyar jogtörténet. A tradicionális jog*. Budapest–Pécs, 1999. Dialóg Campus.
- BELOW, Georg von: *Die Entstehung der deutschen Stadtgemeinde*. Düsseldorf, 1889. L. Boß & Eie, Kgl. Hofbuchdrucken.
- BENEKE, Otto: Julius, Nicolaus Heinrich. In *Allgemeine Deutsche Biographie*, herausgegeben von der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Band 14. Leipzig, 1881. Duncker & Humblot.
- BENEVOLO, Leonardo: *Die Geschichte der Stadt* (Storia della città). Hamburg–Frankfurt–New York, 1990. Campus Verlag.
- BENTHAM Jérémié munkái. *Polgári s büntető törvényhozási értekezések*. Kézirataiból kiadja DUMONT István. Francziából RÉCSI Emil. (Törvényhozási elvek. Polgári törvénykönyv elvei.) Kolozsvárt, 1842. Tilsch és Fia tulajdona II.
- BENTHAM, Jérémié: *Théorie des peines et des récompenses*. Rédigée en Français, d’après les Manuscrits par M. Et. DUMONT, de Genève. A Londres, 1811. De L’imprimerie de Vogel et Schulze.
- BENTHAM, Jeremy: *Panopticon or the Inspection House*. Dublin, 1791. Thomas Byrne.
- BENTHAM, Jeremy: *The Rationale of Punishment*. London, 1830. Published by Robert Heward.
- BINDING, G(ünther): Bettelordenskirchen. In *Lexikon der Mittelalter*. Band I. München–Zürich, 1980. Artemis Verlag.
- BLOCH, Marc: *A feudális társadalom*. Budapest, 2002. Osiris Kiadó.
- BLUNTSCHLI, Johann Caspar: *A politikai pártok*. Pest, 1872. Kiadta Heckenast Gusztáv.
- BLÜMNER, Hugo: *Die römischen Privataltertümer*. München, 1911. Beck.
- BOHNE, Gotthold: *Die Freiheitstrafe in den italienischen Stadtrechten der 12–16. Jahrhunderts*. Bd. I. Leipzig, 1922. Theodor Weicher Verlag. (Leipziger rechtswissenschaftliche Studien, Heft 4 und 9.)

- BÓNIS György – SARLÓS Márton: *Egyetemes állam- és jogtörténet*. Budapest, 1957. Tankönyvkiadó.
- BÓNIS György: A jogszolgáltatási szervezet. In BÓNIS György – DEGRÉ Alajos – VARGA Endre: *A magyar bírósági szervezet és perjog története*. 2. bővített kiadás. A kiegészítő jegyzeteket írta BÉLI Gábor. Zalaeegerszeg, 1996. Kiadja a Zala Megyei Bíróság és a Magyar Jogász Egylet Zala Megyei Szervezete, 14.
- BÓNIS György: *A magyar büntető törvénykönyv első javaslata 1712-ben*. Budapest, 1934. Az Angyal Szeminárium Kiadványai, 26. sz.
- BÓNIS György: Bencsik Mihály és az első büntető javaslat (1670–1728). In *Jogi professzorok emlékezete*. Szerk. BERTL Emil és JENCS Árpád. Budapest, 1941. Angyal Szeminárium Kiadványai, 45.
- BÓNIS György: *Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után 1686–1708*. Budapest, 1962. Akadémiai Kiadó.
- BÓNIS György: *Középkori jogunk elemei. Római jog, kánonjog, szokásjog*. Budapest, 1972. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- BOOCKMANN, Hartmut: *Die Stadt in späten Mittelalter*. München, 1986. Beck.
- BOROVSKY Samu – SZIKLAY János (szerk.): *Nyitra vármegye*. Budapest, 1898. Apollo Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság. (Magyarország vármegyéi és városai.)
- BOROVSKY Samu – SZIKLAY János (szerk.): *Vasvármegye*. Budapest, 1898. Apollo Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság. (Magyarország vármegyéi és városai.)
- BOROVSKY Samu (szerk.): *Hont vármegye és Selmeczbánya szabadkirályi város*. Budapest, 1903. Országos Monográfia Társaság (Magyarország vármegyéi és városai.)
- BOROVSKY Samu (szerk.): *Nógrád vármegye*. Balassagyarmat, 1911. Országos Monográfia Társaság. (Magyarország vármegyéi és városai.)
- BOROVSKY Samu (szerk.): *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye*. Budapest, 1910. Országos Monográfia Társaság. (Magyarország vármegyéi és városai.)
- BORST, Arno: *Lebensformen in Mittelalter*. Berlin, 1973. Propylän Verlag.
- Bot, vessző, korbács. *Pesti Hírlap* (I) 1841. 26. sz. március 31.
- BOZÓKY Alajos: *A börtönügy legújabb haladásai mind a különböző rendszerek elméletére, mind azoknak gyakorlati alkalmazására nézve. Különös tekintettel Magyarországra*. Pest, 1867. Kiadja Stolp Károly.
- BÖLÖNI FARKAS Sándor: *Utazás Észak-Amerikában*. Kolozsvár, 1834. Ifj. Tilsch János kiadása.
- BRAHMST, Claus: *Das hamburgische Strafrecht im 17. Jahrhundert. Der Übergang vom städtischen zum gemeinen Strafrecht*. Hamburg, 1958. Appel.
- BRAUDEL, Ferdinand: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*. Budapest, 1996. Akadémiai Kiadó – Osiris Kiadó, I–III.
- BRINCKMANN, Anton Eric: Stadtbaukunst. In BRINCKMANN A. E. (Hrsg.) – BURGER, Fritz (Begr.): *Handbuch der Kunstwissenschaft*. Wildpark Potsdam, Berlin, Neu Babelsberg, 1932. Akademische Verlagsgesellschaft Anthenaion M.B.H.
- BROWNE, James Baldwin: *Memoir of the public and private life of John Howard, The Philanthropist*. London, 1823. Printed for Thomas and George Underwood.
- BRUNNER, Heinrich: *Deutsche Rechtsgeschichte*. (Neu bearbeitet von Claudius FREIHERRN VON SCHWERIN.) Berlin, 1958. Verlag von Duncker & Humblodt, Band 2.

- BUCHDA, Gerhard: Thüringische Zuchthäuser des 17. bis 19. Jahrhunderts. Berlin, 1954. *Forschungen und Fortschritte* 28.
- BURCKHARDT, Jacob: *Die Kultur der Renaissance in Italien*. Berlin, 1941. Safari Verlag.
- Bűnper. *Pesti Hírlap* (I) 1841. 20. sz. március 10.
- Büntetéstani alapfogalmak. Szerk. KABÓDI Csaba. Budapest, 2005. Rejtjel Kiadó.
- Büntetőjog. *Pesti Hírlap* (I) 1841. 45. sz. június 5.
- BÜTTNER, Johannes – WALTER, Eberhart: *Das Gesundheitswesen und die Gesundheitlichen Verhältnisse des Zucht-, Waisen- und Armenhauses und späteren Zucht- und Korrektionshauses in Waldheim (Sachsen) seit seiner Gründung in Jahre 1716 bis 1900*. Leipzig, 1942. Anstaltsdruckerei Waldheim.
- C. HARRACH Erzsébet – KISS Gyula: *Vasi műemlékek*. (Településtörténet, építészettörténet, művelődéstörténet.) Szombathely, 1893. Vas Megyei Tanács.
- CAMERON, Rondo: *A világgazdaság története*. Budapest, 1998. Maccenas Könyvek–Talentum Kft.
- CASTEL, Robert: *Les Métamorphoses de la question sociale*. Paris, 1995. Magyar fordításban részleteket közöl LÉDERER Pál „A szociális kérdés alakváltozásai” cím alatt. In *A „tettetésnek minden mesterségeiben jártasok”*. Koldusok, csavargók, veszélyeztetett gyerekek a modernkori Magyarországon. Szerk. LÉDERER Pál, TENCZER Tamás, ULICSKA László. Budapest, 1998. Új Mandátum Kiadó.
- CLOUT, H.: A vidéki Európa 1500 után: változó és újíto régiók. In BUTLIN–DODGSHON (szerk.): *Európa történeti földrajza*. Budapest, 2006. Akadémiai Kiadó.
- CONRAD, Hermann: *Deutsche Rechtsgeschichte* I. Karlsruhe, 1962. Verlag C. F. Müller Band I.
- CONZE, Werner: Arbeit. In *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Herausgegeben von Otto BRUNNER, Werner CONZE, Reinhard KOSSELECK. Band. I. Stuttgart, 1972. Ernst Klett Verlag.
- CORTÁZAR, García de – VESGA, González: *Spanyolország története*. Budapest, 2001. Osiris Kiadó.
- CUNNINGHAM, Peter: Millbank Prison. In *Hand-book of London*. London, 1850. John Murray.
- CZELLÁR Katalin – SOMORJAI Ferenc: *Magyarország*. Budapest, 1998. Medicina Könyvkiadó Rt.
- CSATSKO IMRE: *Az 1852. máj. 27. ausztriai birodalmi büntető törvénykönyv magyarázata*. Pest, 1853. Landerer és Heckenast.
- CSEMEGI Károly *művei*. Sajtó alá rendezte EDVI ILLÉS Károly és GYOMAI Zsigmond. I–II. Budapest 1904. Franklin Társulat.
- CSER Erika: A pesti kényszerítő dologház történetéből. In *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára*. Budapest, 2000. Osiris Kiadó.
- CSER Erika: Kísérletek a szegénység kezelésére a 19. században. *Világtörténet*, 2002 ősz–tél.
- CSIKY Lajos: *Képek a börtönügy történetéből. Howard Jánosnak, a börtönügy angol apostolának életrajzával*. Budapest, 1892. Magyar Jogászegyleti Értekezések 74. (VIII. kötet 3. füzet.)
- CSIZMADIA Andor – KOVÁCS Kálmán – ASZTALOS László: *Magyar állam- és jogtörténet*. Budapest, 1975. Tankönyvkiadó.

- CSIZMADIA Andor: A magyar felsőoktatás fejlődése. *Felsőoktatási Szemle* 1969.
- CSORBA Csaba – MAROSI Endre – FIRON András: *Vártúrák kalauza*. Budapest, 1983. Panoráma.
- DAEHN, Corneli: *Beiträge zur Geschichte der Freiheitsstrafe in Hessen-Cassel unter besonderer Berücksichtigung der beiden Casseler Zuchthäuser*. Göttingen, 1921. Diss. iur.
- DAVIES, Norman: *Európa története*. Budapest, 2001. Osiris Kiadó.
- DAVISON, Robert L.: Prison Architecture. *Architectural Record* 69. January, 1930, New York City.
- DÉÁK Ferenc: *Beszédei 1. 1829–1847*, Összegegyűjtötte KÓNYI Manó. Budapest, 1882. Franklin.
- DEDEK-CRESCENS Lajos: A vármegye története. In BOROVSKY Samu (szerk.): *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye*. I. (Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monográfiája.) Budapest, 1910. Országos Monográfia Társaság.
- DEGRÉ Alajos: A magyar büntetőjoggyakorlat általános jellemzése 1861–1878. In *A magyar büntető törvényhozás 100 éve*. Szerk. NAGY László. Jogász Szövetségi Értekezések 1979/2. Budapest, 1979. Magyar Jogász Szövetség.
- DEGRÉ Alajos: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*, Pécs 2010. IDResearch Kft./Publikon Kiadó.
- DELAMEAU, Jean: *A reneszánsz*. Budapest, 1997. Osiris Kiadó.
- DELY Károly (szerk.): *Vártúrák kalauza*. Budapest, 1976. Medicina Kiadó.
- DÉNES Iván Zoltán: Konzervatív és liberális program, 1846–47 In *A magyar polgári átalakulás kérdései – Tanulmányok Szabad György 60. születésnapjára*. Szerk. DÉNES Iván Zoltán, GERGELY András, PAJKOSSY Gábor. Budapest, 1984. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara.
- DEUTSCH, Andreas: Bambergische Halsgerichtsordnung, In *Historisches Lexikon Bayerns*, http://www.historisches-lexikon-bayerns.de/artikel/artikel_45097
- Die internationale criminalistische Vereinigung. In *Blätter für Gefängniswissenschaft*, Organ des Vereins der Deutschen Strafanstaltsbeamten. Heidelberg, 1889. Carl Winters. Universitätsbuchhandlung. Heft 24, 1889.
- DIEDERIKS, H. A. – LINDBALD, J. Th. – NOORDAM, D. J. – QUISPIEL, G. C. – DE VRIES, B. M. A. – VRIES, P. H. H.: *Nyugat-Európai gazdaság- és társadalomtörténe*. Budapest, 1995. Osiris Kiadó.
- DOLEISCH VON DOLSPERG, Franz: *Die Entstehung der Freiheitsstrafe unter sauberer Berücksichtigung des Auftretens moderner Freiheitsstrafe in England*. Strafrechtliche Abhandlungen, 244. Breslau, 1928. Schletter'sche Buchhandlung, (Franck & Weigert.)
- DOMBÓVÁRY Géza: *Fenyítő eljárás és büntetési rendszer a XIX. század első felében*. Budapest, 1906. Rényi Károly kiadása.
- DOMBÓVÁRY Géza: *Fenyítőeljárás és börtönügyi adalékok vármegyéinknek XIX. századeleji gyakorlatából*. Budapest, 1931. Angyal Szeminárium kiadványai.
- DOMBÓVÁRY Géza: Törvénykezés. In BOROVSKY Samu (szerk.): *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye*. II. Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monográfiája. Budapest, 1910. Országos Monográfia Társaság.
- DÜLMEN, Richard van: *A rettenet színháza. Ítélezési gyakorlat és büntetőrituálék a kora újkorban*. Budapest, 1990. Századvég Kiadó – Hajnal István Kör.

- DÜNKEL, Friedel: Die Geschichte des Strafvollzuges als Geschichte von (vergeblchen?) Vollzugsformen. In *Strafvollzug. Erfahrungen, Modelle, Alternativen*. Hg. Rolf DRIEBOLD. Göttingen, 1983. Verlag für Medizinische Psychologie im Verlag Vandenhoeck & Ruprecht.
- EBELING, Albert: *Beiträge zur Geschichte der Freiheitsstrafe*. Breslau–Neukirch, 1935. Kurtze. (Strafrechtliche Abhandlungen Heft 355.)
- EBERT, Ina – FIJAL, Andreas: Mittermaier, Karl Joseph Anton. In *Neue Deutsche Biographie* 17 München, 1994. Bayerische Akademie der Wissenschaften.
- ECKHART Ferenc: *A földesúri büntetőbíráskodás a XVI–XVII. században*. Budapest, 1954.
- ECKHART Ferenc: *A Jog- és Államtudományi Kar története 1667–1935. A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története*. II. kötet. Budapest, 1936. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- EDEN, Frederik Morton: *The state of the Poor*. London, 1797. F. G. Pyatt and M. Ward.
- EICHLER, Eduard: *Das Justizwesen Bosniens und der Hercegovina*. Wien, 1889. Aus dem kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei.
- EISENHARDT, Tilo: *Strafvollzug*. Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz, 1978. Verlag W. Kalhammer.
- EISENHARDT, Ulrich: *Deutsche Rechtsgeschichte*. München, 1984. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung 12.
- EISENHUT, Werner: Die römische Gefängnisstrafe. *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* 1.2. Berlin–New York, 1972. 268. skk.
- ELSTER, Alexander – LINGEMANN, Heinrich (szerk.): *Handwörterbuch der Kriminologie und der anderen strafrechtlichen Hilfswissenschaften*. Strafanstalt, Gefängnisbau und Strafvollzug Bd. 1–2. Berlin–Leipzig, 1933. De Gruyter & Company.
- EÖTVÖS József – LUKÁCS Móric: *Fogházjavítás*. Pesten, 1842. Kiadja Heckenast Gusztáv.
- EÖTVÖS József [báró] *beszédei*. Budapest, 1886. Ráth Mór.
- EÖTVÖS József: *Kelet Népe és a Pesti Hírlap*. Pest, 1841. Nyomatta Landerer és Heckenast.
- EÖTVÖS József: *Vélemény a fogházjavítás ügyében, Ns. Borsod vármegye' ebbeli küldöttségéhez*. Pest, 1838. Heckenast.
- ERLER, Adalbert: Galeerenstrafe. In *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte I*. Herausgegeben von Adalbert ERLER und Ekkehard KAUFMANN und philologischer Mitarbeiter von Ruth SCHMIDT WIEGAND. Mitbegründet von Wolfgang STAMMLER. Redaktion: Dieter WERKMÜLLER. Berlin, 1971. Erich Schmidt Verlag.
- ESTÓK JÓZSEF: Balogh Jenő (1864–1953). A magyar börtönügy arcképcsarnoka. *Börtönügyi Szemle* 2009/3. sz.
- Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Főszerk. ZAICZ Gábor. Budapest, 2006. Tinta Könyvkiadó.
- FAIRWEATHER, Leslie: The evolution of the prison. In *Prison Architecture*. Prepared by Giuseppe di GENNARO – Sergio LENCI – Leislie FAIERWAETHER. London, 1975. The Architectural Press Ltd.
- FANTEL, Hans: *William Penn: Apostle of Dissent*. New York, 1974. William Morrow & Company.
- FARAGÓ Béla: *Magyar liberalizmus*. Századvég 6–7. Budapest, 1988.
- FÁY András: *Kelet' Népe nyugoton*. Buda, 1841. Egyetemi Nyomda.

- FAYER László: *A magyar büntetőjog kézikönyve*. Budapest, 1900. Franklin Társulat.
- FAYER László: *Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye*. Budapest, 1896–1902. Magyar Tudományos Akadémia
- FELEKI Béla: *A pártfogó-ügy, patronázs: az elhagyott és az erkölcsi veszélyben forgó gyermekek és fiatalok társadalmi és hatósági védelme*. Budapest, 1911. Singer-Wolfner. (Az Országos Tudományos Ismeretterjesztő Társulat kiadványa.)
- FELHŐ Ibolya – VÖRÖS Antal: *A Helytartótanács Levéltár*. Budapest, 1961. Akadémiai Kiadó. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai 1. Levéltári leltárak 3.)
- FÉNYES Elek: *Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és pusztá, betűrendben körülményesen leíratik*. Pesten, 1851. Nyomatott Kozma Vazulnál.
- FESENMEYER, Rognhild – TEGGE, W.: *Architektur und Resozialisierung*. (Möglichkeiten und Grenzen der Architektur der Resozialisierungsziele des Gesetzentwurfs über den Strafvollzug 1973 am Beispiel der Hamburger Haftanstalten.) Hamburg, 1973. Staatliche Hochschule für Bildenden Künste Hamburg.
- FEUERBACH, Paul Johann Anselm Ritter von: *Kritik des Kleinschrodischen Entwurfs zu einem peinlichen Gesetzbuche für die Chur-Pfalz-Bayrischen Staaten*. Giesen, 1804. Tasché & Müller
- FEUERBACH, Paul Johann Anselm Ritter von: *Lehrbuch des gemeinen in Deutschland peinlichen Rechts*. Giessen, 1801. bey Georg Friedrich HEYER / Zwölfte Originalausgabe. Giessen 1836 Verlag von Georg Friedrich Heyer.
- FEUERBACH, Paul Johann Anselm Ritter von: *Lehrbuch des gemeinen in Deutschland gültigen peinlichen Rechts*. Mit vielen Anmerkungen und Zusatzparagraphen herausgegeben von, Carl Joseph Anton MITTERMAIER. Gießen, 1836. Verlag von Georg Friedrich Heyer.
- FEUERBACH, Paul Johann Anselm Ritter von: Vorrede zu Unterholzners juristischen Abhandlungen 1810. In uő: *Kleine Schriften vermischten Inhalts*. Nürnberg, 1833. Otto.
- FINKEY Ferenc: *A börtönügy haladása az utolsó száz év alatt*. Budapest, 1930. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. (Értekezések a Filozófia és a Társadalmi Tudományok Köréből.)
- FINKEY Ferenc: *A börtönügy jelen állapota és reformkérdései*. Budapest, 1904. Grill Károly Cs. és Kir. Udvari Könyvkereskedése.
- FINKEY Ferenc: *A magyar büntetőjog tankönyve*. Budapest, 1909. Grill Károly Könyvkiadó-vállalata.
- FINKEY Ferenc: *A magyar büntetőperjogi tudomány háromszázados fejlődéstörténete 1619–1914*. Sárospatak, 2000. Jogászok a kultúráért Alapítvány kiadása.
- FINKEY Ferenc: A VIII. nemzetközi börtönügyi kongresszus. *Jogállam* 1910.
- FINKEY Ferenc: *Alkossunk törvényt az igazságügyi patronázs egyletekről és a letartóztató intézetekből kibocsátottak utógondozásáról!* Budapest, 1943. Attila Nyomda. (A Fiatalok Budapesti Felügyelő Hatóságának kiadványai.)
- FINKEY Ferenc: *Az 1792. évi büntetőtörvényjavaslat 150. évfordulója*. Debrecen–Budapest, 1942. Stúdium Könyvkiadó Rt. (A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság I. Osztályának Kiadványai. VIII. kötet. 8. füzet.)
- FINKEY Ferenc: Az észak-amerikai reformtörvény tanulságai. In *Büntetőjogi dolgozatok Wlassics Gyula születésének hatvanadik évfordulójának ünnepére*. Budapest, 1912. Franklin Társulat.

- FINKEY Ferenc: *Büntetési rendszerünk egyszerűsítése*. Budapest, 1904. Magyar Jogász Újság Kiadó Hivatala.
- FINKEY Ferenc: *Büntetéstani problémák*. Budapest, 1933. Magyar Tudományos Akadémia.
- FINUCANE, Ronald: A középkori szerzetesség Nyugaton. In *A kereszténység története*. Budapest, 1996. Lilliput Könyvkiadó.
- FLIEGAUF Gergely: Bentham panopticonja, ahogy eddig még nem volt. In *Börtönblog*. Fliegauf Gergely szakmai blogja. <http://bvpszichologiahirek.blogspot.hu/2008/12/bentham-panopticonja-ahogy-eddig-mg-nem.html>. Letöltés 2018. október 6.
- Fogházjavítás. *Pesti Hírlap* 1842. augusztus 14.
- FOUCAULT, Michel: *A bolondság története*. Budapest, 2004. Atlantisz Könyvkiadó.
- FOUCAULT, Michel: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Budapest, 1990. Gondolat Kiadó, 48.
- FOUCAULT, Michel: *Überwachen und Strafen. Die Geburt des Gefängnisses*. Frankfurt am Main, 1977. Suhrkamp Verlag.
- FOUCAULT, Michel: *Wahnsinn und Gesellschaft*. Frankfurt am Main, 1978. Suhrkamp Verlag.
- FÖLDI András – HAMZA Gábor: *A római jog története és institúciói*. BRÓSZ Róbert és PÓLAY Elemér tankönyvének alapul vételével. Budapest, 1996, Tankönyvkiadó.
- FÖLDVÁRI József: *Magyar büntetőjog. Általános rész*. Budapest, 2003. Osiris Kiadó.
- FREDE, Lothar – SIEVERTS, Rudolf (Hrsg.): *Die Beschlüsse der Internationalen Gefängnis-kongresse 1872–1930*. Jena, 1932. Verlag der Frommannschen Buchhandlung Walter Biedermann.
- FRIEDEL, Egon: *Az újkori kultúra története II. Reneszánsz és reform*. Budapest, 1990. Holnap Kiadó.
- FRIEDEL, Egon: *Az újkori kultúra története III. Barokk és rokokó*. Budapest, 1991. Holnap Kiadó.
- FUCHS, Walther Peter: Das Zeitalter der Reformation. In *Handbuch der deutschen Geschichte*. 9., neu bearbeitete Auflage Hrsg. Herbert GRUNDMANN. Stuttgart, 1970–1976. Ernst Klett Verlag.
- FUMASOLI, Georg: *Ursprünge und Anfänge der Schellenwerke – Ein Beitrag zur Frühgeschichte des Zuchthauswesens*. Zürich, 1981. Schulthess Polygraphischer Verlag, 9.
- FURTTENBACH, Joseph D. Ä.: *Architectura civilis*. Ulm, u. Augsburg 1640–1641. Hasonmás kiadása Hildesheim, 1628. New York, 1971, Olms Verlag.
- FURTTENBACH, Joseph D. Ä.: *Newes Itinerarium Italiae*. Ulm, 1627. Hasonmás kiadása Hildesheim–New York, 1971. Olms Verlag.
- FURTTENBACH, Joseph: *Architectura Universalis. Das ist: von Kriegs- Statt- und Wasser Gebäwen, Erstlich, wie man die Statthor und Einlaß zu Wasser unnd zu Land mit Spizgatter und doppelten Schlagbrucken*. Ulm, 1635. Meder.
- FÜESSLIN, Julius August: *Das neue Männerzuchthaus Bruchsal, nach dem System der Einzelhaft in seinen baulichen Einrichtungen*. Carlsruhe, 1854. Buch und Steindruckerei v. Fr. Gutsh.
- FÜESSLIN, Julius August: *Die Einzelhaft nach fremden und sechsjährigen eigenen Erfahrungen*. Heidelberg, 1855. Akademische Verlagsbuchhandlung J. C. B. Mohr.
- FÜGEDI Erik: *Iszánok, bárók, kiskirályok*. Budapest, 1986. Magvető.

- FÜGEDI Erik: Középkori várak – középkori társadalom. In *Váráépítészetünk*. Főszerkesztő GERŐ László. Budapest, 1975. Műszaki Könyvkiadó.
- G. v. A.: Arnim, Albrecht Heinrich von. In *Allgemeine Deutsche Biographie*. Band 1. Leipzig, 1875.
- GADE, Helmut: *Hamburgische Strafrechtspflege im 18. Jahrhundert unter Berücksichtigung der Gerichtsverfassung des Strafprozesses und der Strafvollstreckung*. Hamburg, 1956. Dissertation.
- GALGÓCZY Károly: *Pest-Pilis-Solt- Kiskun megye monographiája I–III*. Budapest, 1876–1877. Kiadja Pest vármegye közönsége. Nyomatott a Weizsmann Testvéreknél.
- GELTNER, Guy: *The Medieval Prison*. Princeton, 2008. Princeton University Press.
- GEREMEK, Bronislaw: *La Potence ou la pitié: l'Europe et les pauvres du Moyen Âge à nos jours*. Paris, 1987. Gallimard.
- GERŐ László: *Az építészeti stílusok*. Budapest, 1968. Gondolat Kiadó.
- GERŐ László: *Magyar várak*. Budapest, 1986. Műszaki Könyvkiadó.
- GERŐCZ Kálmán: *A büntetőjogi új irányok hatása hazánkban*. Budapest, 1912. Szerző kiadása. (Felsőmagyarország Nyomda.)
- GERŐCZ Kálmán: *Patronage*. Sátoraljaújhely, 1912. Zemplén nyomda.
- GLÁSER István: *A szabadságvesztés-büntetés végrehajtása. Történeti áttekintés*. Budapest, 1975. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- GLENNIE, P.: Az iparosodás kezdetei (1500–1740): Az előiparosodás menete és fogalmi nehézségei. In BUTLIN–DODGSHON (szerk.): *Európa történeti földrajza*. Budapest, 2006. Akadémiai Kiadó.
- GLOBIG, Hans Ernst von – HUSTER, Johann Georg: *Abhandlung von der Criminal-Gesetzgebung*. Zürich, 1783. Bei Joh. Caspar Fießly.
- GMÜR, Rudolf: *Grundriß der deutschen Rechtsgeschichte*. Neuwied–Kriftel–Berlin, 1992. Alfred Metzner Verlag. (Juristische Arbeitsblätter.)
- GÖNCZÖL Katalin: *A visszaeső bűnelkövetők tipológiája*. Budapest, 1980. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- GÖNCZÖL Katalin: *Bűnös szegények*. Budapest, 1991. Közgazdasági és jogi Könyvkiadó.
- GÖNCZÖL Katalin: Kriminálpolitikai törekvések Magyarországon az 1878. évi büntető törvénykönyv megalkotása után. In *A magyar büntető törvényhozás 100 éve*. Szerk. NAGY László. Budapest, 1979. Jogász Szövetségi Értekezések 1979/2.
- GRAMBOW, Ottó: *Das Gefängniswesen Bremens*. Diss. jur. Georg-August-Universität zu Göttingen. Borna–Leipzig, 1910. Druck von R. Noske.
- GRAUL, Hans Joachim: *Der Strafvollzugsbau einst und heute*. Düsseldorf, 1965. Werner Verlag.
- GRELLET-WAMMY: *Manuel Des Prisons, ou Expose Historique, Theorique et Pratique Du Systeme Penitentiaire*. Paris–Genève, 1838. E. Pelletier Éditeur.
- GRIESEBNER, Andrea: Konkurrierende Wahrheiten. In *Malefizprozesse vor den Landgericht Perchtaldsdorf in 18 Jahrhundert*. Wien, 2000. Böhlau Verlag.
- GRIMM, Jacob: *Deutsche Rechtsalterthümer*. Leipzig, 1899. Dietrich, Band II.
- GROLMAN, Karl von: *Grundsätze der Criminalrechtswissenschaft*. Gießen, 1818. Bey Georg Fridrich Heyer.

- GRUNER, Justus von: *Versuch über Strafen in vorzüglicher Hinsicht auf Todes- und Gefängnisstrafen*. Nebst einer englischsprachigen Nachricht über die Gefängnisse Pennsylvaniens. Göttingen, 1799. Rosenbuch.
- GRÜNDEL, Johannes: Almosen. In *Lexikon der Mittelalter*. Band. I. München–Zürich, 1980. Artemis Verlag.
- GUNST Péter (szerk.): *Európa története*. Debrecen, 1993. Csokonai Kiadó.
- GUREVICS, Aron: *Az individuum a középkorban*. Budapest, 2003. Atlantisz Könyvkiadó.
- GUTTON, Jean-Pierre: *La société et les pauvres en Europe (XVIe–XVIIIe siècle)*. Paris, 1974. Les Belles Lettres.
- GYÁNI Gábor: A regulázó gondoskodás. In LÉDERER Pál – TENCZER Tamás – ULICSKA László (szerk.): „A tettetésnek minden mesterségében jártasok”. *Koldusok, csavargók, veszélyeztetett gyerekek a modernkori Magyarországon*. Budapest, 1998. Új Mandátum Kiadó.
- GYÁNI Gábor: Könyörületesség, fegyelmezés, avagy a szociális gondoskodás genealógiája. *Történelmi Szemle* 1999. (XLI.) 1–2. sz.
- GYÖRFFY György: *István király és műve*. Budapest, 1977. Gondolat Kiadó.
- HACKER Ervin: *A börtönrendszerek. A pozsonyi pártfogói értekezleteken tartott felolvasás*. Pécs, 1917. Wessely és Horváth Könyvnyomdájából.
- HACKER Ervin: *A börtönügy*. Pécs 1918. Dunántúl (Wessely és Horváth) Rt.
- HACKER Ervin: *A rabmunka. Tanulmány a börtönügy köréből*. Pécs, 1916. Wessely és Horváth Könyvnyomdájából.
- HACKER Ervin: A szabadságvesztésbüntetések végrehajtására szolgáló intézetek építése és berendezése. *Különlenyomat a Magyar Jogászegyleti Értekezések és Tanulmányok* 1942. október–december 3–4. számából. Budapest.
- HAJDÚ Lajos: A hanyatló feudális állam és jog. In *A feudális jogtípus fejlődéstörténete*. Szerk. RÉVÉSZ T. Mihály. Budapest, 1982. Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemes Állam- és Jогtörténeti Tanszék.
- HAJDÚ Lajos: *Az első (1795-ös) magyar büntetőkódex-tervezet*. Budapest, 1971. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- HAJDÚ Lajos: *Büntett és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában*. Budapest, 1985. Magvető.
- HAJNAL Hugó: *Csemegi Károly, a magyar büntetőtörvénykönyv s a bírói szervezetről szóló törvény megalkotójának élete és működése*. Budapest, 1943. Szerző kiadása.
- HAJNIK Imre: *A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád-és vegyesházi királyok alatt*. Budapest, 1899. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia.
- HAJNIK Imre: *Magyar alkotmány és jog az Árpádok alatt*. Pest, 1872. Kiadja Heckenast Gusztáv
- Handbuch des Gefängnißwesens in Einzelbeiträgen*. Herausgegeben von Franz von HOLT-ZENDORFF – Eugen von JAGEMANN. Hamburg, 1888. Verlag von J. F. Richter.
- HANKISS Elemér – MAKKAI László: *Anglia az újkor küszöbén*. Budapest, 1965. Gondolat.
- HARASZTHY Lajos: Balassagyarmat. In BOROVSKY Samu (szerk.): *Nógrád vármegye*. Budapest, 1911. Országos Monográfia Társaság. (Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monográfiája.)
- HÄRTER, Karl: Freiheitsentziehende Sanktionen in der Strafjustiz des frühneuzeitlichen Alten Reiches In *Gefängnis und Gesellschaft. Zur (Vor) Geschichte der strafen-*

- den Einsperrung*. Hrsg. Gerhard AMMERER – Falk BRETSCHNEIDER – Alfred STEFAN WEISS. Leipzig, 2003. Leipziger Universitätsverlag.
- HARTL, Friedrich: *Das Wiener Kriminalgericht: Strafrechtspflege vom Zeitalter der Aufklärung bis zur österreichischen Revolution*. Wien–Köln–Graz, 1973. Böhlau.
- HAZAY Gábor: A' Kelet Népe 1841-ben. *Atheneum* (5) 1841. II. 39–45. sz.
- HEGEDŰS Géza: *Anyagi büntetőjog az Árpádházi királyok korában*. Budapest, 1935. (Értekezések Eckhart Ferenc Jogtörténeti Szemináriumából 4.)
- HEGEDŰS Sándor: *Tekintetes Vas vármegyének Szombathelyen ujan épített börtönei 's abban fellállított javító intézet' története kezdetétől tökéletes kifejléséig, jelen állapotjával együtt*. Kőszeg, 1841. Nyomatott Reichard Károly betűjével.
- HELLER Erik: *A büntetőjogi elméletek bírálata, bevezetésül a büntetékiszabás elméletéhez*. Budapest, 1924. Váci Kir. Orsz. Fegyintézet Könyvnyomdája.
- HENSEL, Gerd: *Geschichte des Grauens*. Altendorf, 1979. Lector Verlag.
- HENTIG, Hans von: *Die Strafe II*. Berlin–Göttingen–Heidelberg, 1955. Springer Verlag.
- HENTIG, Hans von: Neue Bauprobleme im Strafvollzug. In *Monatschrift für Kriminalpsychologie und Strafrechtsreform*. Heidelberg, 1930. Heft 21.
- HERGER Csabáné: A modern jogrend alapelvei. In KAJTÁR István – HERGER Csabáné: *Egyetemes állam- és jogtörténet*. Budapest–Pécs, 2013. Dialog Campus.
- HERODOTOS: *Történeti Könyvei II. Görög és latin remekművek*. Kiadja a M. Tud. Akadémiának Classica-Philologiai Bizottsága. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta GERÉB József. Budapest, 1893. Franklin Társulat. V. Könyv 71–78. fejezet.
- HÉRODOTOSZ: *A görög–perzsa háború*. Ford. TERÉNYI István. Budapest, 1967. Gondolat.
- HERZER, Fritz – MAAS, Heinrich: *Bruchsaler Heimatgeschichte*. Bruchsal, 1955. Hans Kruuse, Philipsburg 25.
- HESS, Günther: *Die Kirche in Strafvollzug*. Heidelberg, 1932.
- HESS, Johannes Ludwig von: *Hamburg topographisch, politisch und historisch beschrieben*. Bd. 2. Hamburg, 1850. Hoffmann.
- HILDEBRANDT, Hans: Die Kunst des 19. und 20. Jahrhunderts. BRINCKMANN A. E. (Hrsg.) – BURGER, FRITZ (Begr.): *Handbuch der Kunstwissenschaft*. Potsdam, 1924–1932. Wildpark Potsdam, Berlin, Neu Babelsberg, Akademische Verlagsgesellschaft Antennaion M.B.H. 1931.
- HIPPEL, Robert von: Beiträge zur Geschichte der Freiheitsstrafe. *Zeitschrift für gesamte Strafrechtswissenschaft*, 18. (1898).
- HIPPEL, Robert von: *Deutsches Strafrecht. Die Rechtswissenschaft der Gegenwart in Selbstdarstellungen* 2. Hrsg. Hans PLANITZ. Leipzig, 1925. Meiner.
- HIPPEL, Robert von: *Die Entstehung der modernen Freiheitsstrafe und des Erziehungs-Strafvollzugs*. Eisenach, 1931. Verlag der Thüringischen Gefängnisgesellschaft. Schriften der Thüringischen Gefängnisgesellschaft Heft 2.
- HIPPEL, Robert von: Die geschichtliche Entwicklung der Freiheitsstrafe. In *Deutsche Gefängniswesen. Ein Handbuch*. Hrsg. Erwin BUMKE. Berlin, 1928. Verlag von Franz Vahlen.
- HIS, Rudolf: *Das Strafrecht des deutschen Mittelalters. I. Die Verbrechen und ihre Folgen im Allgemeinen*. Weimar, 1920. Verlag Hermann Böhlau Nachf. Neudruck, 1964. Aalen, Scientia Verlag.

- HIS, Rudolf: *Geschichte des deutschen Strafrechts bis zur Carolina*. München und Berlin, 1928. Unveränderter reprographischer Nachdruck. München, 1967. Druck und Verlag von R. Oldenbourg.
- HOEGEL, Hugo: *Freiheitsstrafe und Gefängniswesen in österreich von der Theresiana bis zur Gegenwart*. Graz und Wien, 1916. Ulr. Mosers Buchhandlung (I. Meyerhoff) K.u.K. Buchhändler.
- HOENESCH, Jörg K.: *Geschichte Böhmens von der slawischen Landnahme bis zur Gegenwart*. München, 1997. Verlag C. H. Beck.
- HOFFMANN-HOLLAND, Klaus: *Der Modellgedanke im Strafrecht*. Tübingen, 2007. Mohr und Siebeck.
- Holtzendorff és a magyar büntető törvénykönyv javaslata. *Magyar Igazságügy* 1875. 4. kötet.
- HOLTZENDORFF, Franz von – JAGEMANN, Ludwig von: *Handbuch des Gefängniswesens in Einzelbeiträgen*. Hamburg, 1888. Verlag von J. F. Richter, I. 7.
- HOLTZENDORFF, Franz von: *Das irische Gefängnisystem, insbesondere die Zwischenanstalten vor der Entlassung der Sträflinge*. Leipzig, 1859. Verlag von Johann Ambrosius Barth.
- HOLTZENDORFF, Franz von: *Der Brüden Orden des Rauhen Hauses und sein Wirken in den Strafanstalten*. Berlin, 1862. Verlag von A. Charisius (Lüderitz'sche Verlagsbuchhandlung).
- HOLTZENDORFF, Franz von: *Die Bruderschaft des Rauhen Hauses, ein Protestantischen Orden im Staatsdienst*. Berlin, 1861. Lüderitz'sche Verlagsbuchhandlung (A. Charisius).
- HOLTZENDORFF, Franz von: *Die Deportation als Strafmittel in alter und neuer Zeit und die Verbrechercolonien der Engländer und Franzosen in ihrer geschichtlichen Entwicklung und criminalpolitischen Bedeutung dargestellt*. Leipzig, 1859. Verlag von Johann Ambrosius Barth.
- HOLTZENDORFF, Franz von: *Die Deportationsstrafe im römischen Altertum hinsichtlich ihrer Entstehung und rechtsgeschichtlichen Entwicklung dargestellt*. Leipzig, 1859. Verlag von Johann Ambrosius Barth.
- HOLTZENDORFF, Franz von: *Die Kürzungsfähigkeit der Freiheitsstrafen und die bedingte Freilassung der Sträflinge in ihrem Verhältniß zum Strafmaß und zu den Strafzwecken*. Leipzig, 1861. Verlag von Johann Ambrosius Barth.
- HOLTZENDORFF, Franz von: Einleitung in das Strafrecht. In *Handbuch des deutschen Strafrechts*. Herausgegeben von Franz von HOLTZENDORFF. Berlin, 1871. C. G. Lüderitz'sche Verlagsbuchhandlung Carl Hobel.
- HOLTZENDORFF, Franz von: *Französische Rechtszustände insbesondere die Resultate der Strafgerichtspflege in Frankreich und die Zwangscolonisation von Cayenne*. Leipzig, 1859. Verlag von Johann Ambrosius Barth.
- HOLTZENDORFF, Franz von: *Kritische Untersuchungen über die Grundsätze und Ergebnisse des irischen Strafvollzugs*. Berlin, 1865. C. G. Lüderitz'sche Verlagsbuchhandlung A. Charisius.
- HÓMAN Bálint – SZEKFÜ Gyula: *Magyar történet*. 4. kötet. Budapest, 1943.
- HÓMAN Bálint – SZEKFÜ Gyula: *Magyar történet*. 5. kötet. Budapest, 1943.
- HOMMEL, Carl Ferdinand: *Des Herrn Marquise von Beccaria unsterbliches Werk von Verbrechen und Strafen* (1778). Hrsg. und mit einem Nachwort versehen von John LEKSCHAS unter Mitarbeit von Walter GRIEBE. Berlin, 1966. Akademie Verlag.

- HOPKINS, Alfred: *Prisons and prison building*. New York, 1930. Architektural book publishing Co. Inc.
- HORVÁTH Árpád: *Mabillon, a diplomatika megalapítója*. Budapest, 1885. Kiadja a M. Tud. Akadémia.
- HORVÁTH Mihály: *Polgárosodás, liberalizmus, függetlenségi harc*. Budapest, 1986. Gondolat.
- HORVÁTH Pál – NAGY Lászlóné (szerk., összeáll és magyar.): *Bevezetés az egyetemes állam- és jogtörténet forrásaiba*. I. Budapest, 1979. Tankönyvkiadó.
- HORVÁTH Pál (szerk.): *A világ főbb jogrendszerei. (Jogcsoporthoz)*. Budapest, 1991. Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Egyetemes Jogtörténeti Tanszéke.
- HORVÁTH Pál: A feudális állam és jog történetéhez. In *Egyetemes állam- és jogtörténet*. Szerk. HORVÁTH Pál. Budapest, 1984. Tankönyvkiadó.
- HORVÁTH Pál: A késő-feudális jog. (A feudális abszolutizmus jog Nyugat-Európában.) In *A feudális jogtípus fejlődéstörténete (összehasonlító jogtörténete)*. Szerk. RÉVÉSZ T. Mihály. Budapest, 1982. Eötvös Loránd Tudományegyetem. (Összehasonlító jogtörténeti tanulmányok.)
- HORVÁTH Tibor (szerk.): *Büntetésvégrehajtási jog*. Budapest, 2007. Rejtjel.
- HORVÁTH Tibor (szerk.): *Büntetésvégrehajtási rendszerek – büntetésvégrehajtási jog*. Szakirodalomgyűjtemény. Budapest, 1980. BM Kiadó.
- HORVÁTH Tibor: *A büntetési elméletek fejlődésének vázlata*. Budapest, 1981. Akadémiai Kiadó. (Jogtudományi Értekezések.)
- HORVÁTH Tibor: Az 1878. évi kódex büntetési rendszere. In *A magyar büntető törvényhozás 100 éve*. Szerk. NAGY László. Budapest, 1979. Magyar Jogász Szövetség. Jogász Szövetségi Értekezések 1979/2.
- Howard, John. In http://www.bbc.co.uk/history/historic_figures/howard_john.shtml
- HOWARD, John: *The State of the Prisons in England and Wales with preliminary observations and account of some foreign Prisons* by John HOWARD, Fellow of the Royal Society. Warrington, 1777. Printed by William Eyres and sold by T. Cadell in the Strand, and N. Conant in Fleet Street, London. (Új kiadása: Bicentennial ed. Abingdon, Oxfordshire, Professional Books, 1977) 2. kiadás: HOWARD, John: *The State of the Prisons in England and Wales, with Preliminary Observations, and an Account of some Foreign Prisons and Hospitals*. Warrington, 1780. Printed by William Eyres, and sold by T. Cadell in the Strand and N. Conant in Fleet Street, London.
- HOWARD, John: *Ueber Gefängnisse und Zuchthäuser*. Ein Auszug aus dem Englischen des William Howard, Mitglied der. Königl. Societät der Wissenschaften in London. Mit Zusätzen und Anmerkungen und Kupfern von Gottl[ieb] Ludolf Wilhelm KÖSTER, Leipzig, 1780. In der Weygandschen Buchhandlung.
- HUBER, Barbara: *Die Freiheitsstrafe in England und Weles. Gestalt und Krise einer Sanktion*. Köln–Berlin–Bonn–München, 1983. Carl Heymanns Verlag KG.
- HUIZINGA, Johann: *A középkor alkonya. Az élet, a gondolkodás és a művészet formái Franciaországban és Németalföldön a XIV. és XV. században*. Budapest, 1979. Európa Könyvkiadó.
- HUNFALVY János: *Magyarország és Erdély eredeti képekben*. I–II. Darmstadt, 1860. Kiadja és nyomatja Lange Gusztáv György.

- INZELT Éva: A kriminológiai gondolkodás kezdetei. In *Kriminológia*. Szerk. BORBÍRÓ Andrea – GÖNCZÖL Katalin – KEREZSI Klára – LÉVAY Miklós. Budapest, 2016. Wolters Kluwer.
- J. A.: Abauj megye szép törekvései. *Századunk* 1839, 26. sz.
- JAGEMANN, Ludwig von – BRAUER, Wilhelm (Hrsg.): *Criminallexikon*. Nach dem neuesten Stande der Gesetzgebung in Deutschland bearbeitet von ~. Erlangen, 1854. Verlag von Ferdinand Enke.
- JAGEMANN, Ludwig von: Die Grundsätze der Hauszucht in Strafanstalten. In *Zeitschrift für deutsches Strafverfahren einschließlich des Gefängniswesens*. Neue Folge Bd. 4. (1847).
- JAGEMANN, Ludwig von: In *Allgemeine Deutsche Biographie*. 13. Leipzig, 1881. Duncker & Humblot.
- JAGEMANN, Ludwig von: Rechtsbegründung und Verwirklichung der Einzelhaft in Strafgefängnissen. In *Zeitschrift für deutsches Strafverfahren einschließlich des Gefängniswesens*. Neue Folge Bd 5 (1949).
- Jahrbuch für Geschichte, Sprache und Literatur Elsass-Lothringens – 1890.*
- JANZEN, Wolfram: *Hinter Gittern. Analysen und Materialien zum Thema Strafe und Strafvollzug in der Bundesrepublik Deutschland*. Stuttgart, 1972. Steinkopf.
- JANY János: *A világ főbb jogrendszerei: a nem-nyugati kultúrák*. Budapest, 2011. Pázmány Péter Katolikus Egyetem. https://btk.ppke.hu/uploads/articles/8976/file/a_vilag_fobb_jogrendszerei.pdf Letöltés 2018. október 1.
- JOHNSON, Paul: *A kereszténység története*. Budapest, 2001. Európa Kiadó.
- JOHNSTON, Norman: *Forms of Constraint. A History of Prison Architecture*. Urbana and Chicago, 2000. University of Illinois Press.
- JÖNSSON, Katja – WOLFES, Matthias: Holtzendorff, Franz von. In *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*. Band 18. Herzbert, 2001. Bautz.
- JUHÁSZ Zsuzsanna: A bebörtönzés építészete. In *Ünnepi kötet Nagy Ferenc egyetemi tanár 70. születésnapjára*. Szerk. HOMOKI NAGY Mária. Szeged, 2018. Acta Universitatis Szegediensis Acta Iuridica et Politica Tomus LXXXI.
- JULIUS, Nicolaus Heinrich: *Der gegenwärtige Zustand der Gefängnißfrage mit Ansicht auf die neuesten Leistungen der Gesetzgebung und Erfahrungen über Gefängnißfrage mit besonderer Beziehung auf Einzelhaft*. Erlangen, 1860. Verlag von Ferdinand Enke.
- JULIUS, Nicolaus Heinrich: *Die amerikanischen Besserungssysteme erörtert in einem Sendschreiben an W. Crawford General-Inspector der Großbritannienischen Gefangnisse*. Leipzig, 1837. F. N. Brockhaus.
- JULIUS, Nicolaus Heinrich: *Die Gefängnißverbesserung insbesondere Bedeutung und Durchführung im Zusammenhange mit dem Besserungsprinzip nach den Erfahrungen der verschiedenen Strafanstalten*. Erlangen, 1858. Verlag von Ferdinand Enke.
- JULIUS, Nicolaus Heinrich: *England's Mustergefangniß in Pentonville in seiner Bauart, Einrichtung und Verwaltung Aus den Berichten des Major's Jebb Ober-Bau-Ausehers der britischen Gefangnisse und des Pentonwilleschen Verwaltungsrathes*. Mit 8 grossen Tafeln Abbildungen. Berlin, 1846. Verlag von Th. Chr. Fr. Enslin.
- JULIUS, Nicolaus Heinrich: *Nordamerikanische sittliche Zustände. Nach eigenen Anschauungen in den Jahren 1834, 1835 und 1836*. Bd. I–II. 1839. F. N. Brockhaus.
- JULIUS, Nikolaus Heinrich: *Vorlesungen über die Gefängniskunde*. Berlin, 1828. In der Stuhrschen Buchhandlung.

- K. VÉGH Katalin: Boldogkő. In *Várépítészettünk*. Főszerkesztő GERŐ László. Budapest, 1975. Műszaki Könyvkiadó.
- KABÓDI Csaba – LŐRINCZ József – MEZEY Barna: *Büntetéstan alapgazdaságai*. Budapest, 2005. Rejtjel Kiadó.
- KABÓDI Csaba – LŐRINCZ József: A szabadságvesztés-büntetés végrehajtásának hatásrendszere. In GÖNCZÖL Katalin – KORINEK László – LÉVAI Miklós (szerk.): *Kriminológiai ismeretek. Bűnözés. Bűnözéskontroll*. Budapest, 1996. Corvina.
- KABÓDI Csaba – MEZEY Barna: *A büntetőrendszer alapgazdaságai*. Budapest, 1997. ELTE Jogi Továbbképző Intézet.
- KABÓDI Csaba: A modern kor büntetési elméletei és büntetési rendszerei. In KABÓDI Csaba – LŐRINCZ József – MEZEY Barna: *Büntetéstan alapgazdaságai*. Budapest, 2005. Rejtjel Kiadó.
- KABÓDI Csaba: *Emberi jogok a börtönben. (Az elítéltek jogai és jogvédelem Európában és hazánkban.)* Budapest, 1994. Kézirat.
- KAISER, Günther – KERNE, Hans Jürgen – SCHÖCH, Heinz: *Strafvollzug. Eine Einführung in die Grundlagen*. Heidelberg–Karlsruhe, 1982. C. F. Müller Juristischer Verlag.
- KAISER, Günther: *Strafvollzug in europäischen Vergleich. Eine Einführung in die Grundlagen*. Darmstadt, 1983. Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- KAJTÁR István: *A 19. századi modern magyar állam- és jogrendszer alapjai. Európa – Haladás – Magyarország*. Budapest–Pécs, 2003. Dialóg Campus. (Institutiones Juris.)
- KAJTÁR István: A Habsburg birodalom állam- és jogtörténetének alapvonalai. In KAJTÁR István – HERGER Csabáné: *Egyetemes állam- és jogtörténet*. Budapest–Pécs, 2013. Dialóg Campus.
- KAJTÁR István: *Egyetemes állam- és jogtörténet I*. Budapest–Pécs, 1997. Dialóg Campus. (Institutiones Juris.)
- KAJTÁR István: *Egyetemes állam- és jogtörténet II*. Budapest–Pécs, 1998. Dialóg Campus. (Institutiones Juris.)
- KÁLLAY István: *Úriszéki bíráskodás a XVIII–XIX. században*. Budapest, 1985. Akadémiai Kiadó.
- KÁLLAY István: *Városi bíráskodás Magyarországon 1686–1848*. Budapest, 1996. Osiris Kiadó.
- KALMÁR János – VARGA J. János: *Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn (1688–1690)*. Stuttgart, 2011. Franz Steiner Verlag. (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa Bd. 39.)
- KÁRPÁTI Kelemen: Szombathely. In SZIKLAY János – BOROVSKY Samu (szerk.): *Vasvármegye*. Budapest, 1898. Apollo Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság. (Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monográfiája.)
- KARVÁSY Ágost: *Alkotmányi és igazságügyi politika*. Pest, 1865. Emich Gusztáv tulajdona.
- KASPERS, Heinrich: *Von Sachsenspiegel zum Code Napoléon*. Köln, 1972. Wienard Verlag.
- KATUS László: *A középkor története*. Budapest, 2000. Pannonica Kiadó – Rubicon.
- KAUFMANN, Ekkehard: Opera Publica. In *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte*. Herausgegeben von Adalbert ERLER und Ekkehard KAUFMANN und philologischer Mitarbeiter von Ruth SCHMIDT WIEGAND Mitbegründet von Wolfgang STAMMLER. Redaktion: Dieter WERKMÜLLER. Berlin, 1984. Erich Schmidt Verlag.

- KAUFMANN, Rainer: *Seilersbahn. I. Ein Weg Geschichte*. Bruchsal, 1989. ERKA-Kommunikation im Verlag Heimat- und Volkskunde.
- KENESSEY Kálmán: Pillantás fenyítékünkre. *Pesti Hírlap* 1841. 25. sz.
- KESPER-BIERMANN, Sylvia: *Einheit und Recht. Strafgesetzgebung und Kriminalrechtsexperten in Deutschland vom Beginn des 19. Jahrhunderts bis zum Reichsstrafgesetzbuch*. 1871. Frankfurt am Main, 2009. Vittorio Kolstermann.
- KIRÁLY János: *Pozsony város joga a középkorban*. Budapest, 1894. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága.
- KIRÁLY Tibor: Az 1878. évi büntető törvénykönyv. In *A magyar büntető törvényhozás 100 éve*. Szerk. NAGY László. Jogász Szövetségi Értekezések 1979/2. Budapest, 1979. Magyar Jogász Szövetség.
- KIRÁLY Tibor: *Fejezetek a magyar büntető eljárásjog tudományának történetéből*. Budapest, 1977. Tankönyvkiadó.
- KIRCHHOFF, [Friedrich August] T[heodor]: Geschichte der Psychiatric. In ASCHENFENBURG, Gustav (Hg.): *Handbuch der Psychiatrie*. Leipzig, Wien, 1912. Franz Deuticke.
- KISPARTI János: *A váci Theresianum története*. Vác, 1914. Váci Múzeum-Egyesület.
- KISS Gábor (főszerk.): *Magyar szókincstár*. Budapest, 1998. Tinta Könyvkiadó.
- KISS Gábor: *Erdélyi várak, várkastélyok*. Budapest, 1987. Panoráma.
- KISS Gábor: *Várak, várkastélyok, várhelyek Magyarországon*. Budapest, 1984. Panoráma. (Utazások a múltban és a jelenben.)
- KISS Mihály: *Magyar ujdon szavak tára*. Pesten, 1844. Heckenast Gusztáv sajátja.
- KLANICZAY Gábor: *A civilizáció peremén*. Budapest, 1990. Magvető Könyvkiadó, 189.
- KLEIN, Ernst Ferdinand: *Grundsätze des gemeinen deutschen und preussischen peinlichen Rechts*. Halle, 1796. Hemmerde & Schwetschke.
- KLEINSCHROD, Gallus Alois: *Abhandlungen aus dem peinlichen Rechte und peinlichen Prozesse*. Erlangen, 1797. Bei Johann Jakob Palm.
- KLEINSCHROD, Gallus Aloys Caspar: *Entwurf eines peinlichen Gesetzbuches für die kurpfalz-bayerischen Staaten*. München, 1802. Hübschmann.
- KLENYÁN Mihály: *A szabadságvesztés-büntetés története Magyarországon 1945-ig. (Különös tekintettel a váci fegyházra.)* Budapest, 1982. Kézirat.
- KLUMKER, Christian Jasper: *Arbeit und Armenpflege. Zwei Beispiele aus der Geschichte* (Widmungen des Fürsorgeseminars Universität Frankfurt a. M., H. 3. 1927). Sonderdruck aus: *Die Verwertung der Arbeitskraft als Problem der Fürsorge*. Bd. 1. 182.
- KNAPP, Hermann: *Das alte Nürnberger Kriminalrecht nach Rats-Urkunden erläutert*. Berlin, 1896. J. Guttentag.
- KNAPP, Hermann: *Das Lochgefängnis. Tortur und Richtung in Alt-Nürnberg*. Nürnberg, 1907. Verlag von Heerdeggen – Barbeck.
- KOCH, Arnd: Die Entwicklung des Strafrechts zwischen 1751–1813. In *Feuerbachs Bayerisches Strafgesetzbuch*. Hrsg. von Arnd KOCH, Michael KUBICIEL, Martin LÖHNING, Michael PAWLIK. Tübingen, 2014. Mohr Siebeck.
- KOCH, Arnold: Folterbefürworter nach Beccaria. Überlegungen zur Geschichte der sogenannten Präventionsfolter. In *Die Geschichte der Folter seit ihrer Abschaffung*. Hrsg. Karsten ALTENHAIN, Nicola WILLENBERG. Göttingen, 2011. Vandenhoeck & Ruprecht Unipress GmbH.

- KORINEK László: A szegénység kriminológiájáról. In *Tiszteletkötet Dr. Kovács Tamás 75. születésnapjára*. Szerk. VÓKÓ György. Budapest, 2015. Országos Kriminológiai Intézet.
- KORINEK László: Börtön – kultúra. In *A börtön kultúrája – kultúra a börtönben*. Szerk. KÖHALMI László, KORINEK László. Pécs, 2010. Pécsi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar.
- KORINEK László: *Kriminológia I*. Budapest, 2010. Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó.
- KORMOSS István: Balogh Jenő és a büntetőjog. In *Büntetőjogász professzorok a Pázmány Egyetemen*. Angyal szeminárium kiadványai. Budapest, 1942. Attila Nyomda Résztársaság.
- KOSSUTH Lajos: Büntetőjog. *Pesti Hírlap* 1841. 45. sz.
- KOSSUTH Lajos: *Felelet gróf Széchenyi Istvánnak*. Pest, 1841. Landerer és Heckenast.
- KOSSUTH Lajos: Védelem mód. *Pesti Hírlap* 1841. 55. sz.
- KOVÁCS Béla: *Zalaegerszeg története*. Zalaegerszeg, 1955. A Hazafias Népfront kiadása.
- KOVÁCS Ferenc: *A magyar jogi terminológia kialakulása*. Budapest, 1964. Akadémiai Kiadó.
- KOVÁCS Kálmán: A büntetőjog oktatása a nagyszombati egyetem jogi karán 1687–1777. In *A magyar állam- és jog fejlődése*. Budapest, 1981. Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszéke.
- KÖBLER, Gerhard: *Bilder auf der deutschen Rechtsgeschichte von den Anfängen bis zur Gegenwart*. München, 1988. Verlag C. H. Beck.
- KÖBLER, Gerhard: *Rechtsgeschichte. Ein systematischer Grundriß der geschichtlichen Grundlagen des Deutschen Rechts*. München, 1977. Verlag C. H. Beck.
- KÖLCSEY Ferenc: Vadászok. In *Összes művei*. Budapest, é. n. Franklin Társulat kiadása.
- KÖNYÖKI József: *A középkori várak, különös tekintettel Magyarországra*. Budapest, 1905. Magyar Tudományos Akadémia.
- KÖSTER, Gottl. Ludolf Wilhelm: *Ueber Gefängnisse und Zuchthäuser. Ein Auszug aus dem Englischen des William HOWARD*. Mitglied's der Königl. Societät der Wissenschaften in London. Mit Zusätzen und Anmerkungen und Kupfern von Gottl. Ludolf Wilhelm KÖSTER. Leipzig, 1780. In der Weygandschen Buchhandlung.
- KÖSTLIN, Christian Reinold: *System des deutschen Strafrechts*. Tübingen, Verlag der K. Laupp'schen Buchhandlung.
- KRAUSE, Thomas: Die Strafrechtspflege im Kurfürstentum und Königreich Hannover vom Ende des 17. bis zum ersten drittel des 19. Jahrhunderts. In *Untersuchungen zur deutschen Staats- und Rechtsgeschichte N. F.* Band 28. Aalen, 1991. Scientia.
- KRAUSE, Thomas: *Geschichte des Strafvollzugs. Von den Kerkern des Altertums bis zur Gegenwart*. Darmstadt, 1999. Primus Verlag / Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- KRAUSS F(ranz) A(dam) Karl: *Im Kerker vor und nach Christus. Schatten und Licht aus dem profanen und kirchlichen Kultur- und Rechtsleben vergangener Zeiten*. Freiburg, 1895. Akademische Verlagsbuchhandlung J. C. B. Mohr.
- KREBS, Albert: *Freiheitsentziehung Entwicklung von Praxis und Theorie seit der Aufklärung*. Berlin–München, 1978. Duncker & Humblot.
- KREBS, Albert: Jagemann, Eugen von. In *Neue Deutsche Biographie* 10. Berlin, 1974. Duncker & Humblot.

- KRIEGK, Georg Ludwig: *Ärzte, Heilanstalten, Geistesranke im mittelalterlichen Frankfurt a. M.* Frankfurt am Main, 1863. Osterrieth.
- KRIEGSMANN, N. Hermann: *Einführung in die Gefängniskunde.* Heidelberg, 1912. Carl Winter's Universitätsbuchhandlung.
- KROESCHELL, Karl: *Deutsche Rechtsgeschichte.* Bd. 1–3. Opladen, 1992–1993. Westdeutscher Verlag.
- KROHNE, Karl Georg Julius. In FIELD, Hans – GÜNTHER, Wolfgang – GÜNTHER-ARNDT, Hilke – SCHMIDT, Heinrich (Hrg.): *Biographisches Handbuch zur Geschichte des Landes Oldenburg.* Oldenburg, 1992. Verlag Isensee.
- KROHNE, Karl: *Bau von Zellengefängnissen.* Blätter für Gefängniskunde 19 (1885).
- KROHNE, Karl: Die Gefängnisbaukunst. In *Handbuch des Gefängniswesens.* (Hrsg. Franz von HOLTZENDORFF, Eugen von JAGEMANN.) Hamburg, 1888. Verlag von J. F. Richter.
- KROHNE, Karl: *Die Organisation des Gefängniswesens.* Oldenburg, 1868.
- KROHNE, Karl: *Lehrbuch der Gefängniskunde unter Berücksichtigung der Kriminalstatistik und Kriminalpolitik.* Stuttgart, 1889. Verlag von Ferdinand Enke.
- KROHNE, Karl: Seine Schriften und Reden auf dem Gebiete des Strafrechts und der Jugendfürsorge. Zusammengestellt von Dr. Dr. med. ROSENFELD. In *Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft.* Band 34, 1913. Heft 1.
- KÜHN, Benno: Gefangenanstalten. In *Wasmuths Lexikon der Baukunst.* Hrsg. Günther WASCHMUTH. II. Berlin, 1930. Verlag Ernst Wasmuth A. G.
- KÜHNE, Karsten: *Das Kriminalverfahren und der Strafvollzug in der Stadt Konstanz im 18. Jahrhundert.* Sigmaringen, 1979. Jan Thorbecke Verlag. (Konstanzer Geschichts- und Rechtsquellen, Bd. 24.)
- KÜLKEY Henrik: A' t. n. Komárom vármegyében felállítandó dologház ügyében. *Századunk* 1839.
- KÜNSSBERG, Eberhard Freiherr von: *Über die Strafe des Steintragens.* Breslau, 1907. Verlag von M & H. Marcus.
- KÜTHER, Carsten: *Räuber und Gauner in Deutschland. Das organisierte Bandenwesen im 18. und frühen 19. Jahrhundert.* Göttingen, 1976. Vandenhoeck & Ruprecht.
- La Justice et les tribunaux.* Paris, 1888. Edité par Libraire de Firmin Didot.
- LANDAUER, Theodor v. – SCHMITT, Eduard: Gefangenhäuser. In *Handbuch der Architektur.* Unter Mitwirkung von Prof. Dr. J. DURM, Prof. Dr. H. ENDE, Prof. Dr. Ed. SCHMITT. IV.7.a Stuttgart, 1900. Arnold Bersträsser Verlagsbuchhandlung A. Körner
- LAUBENTHAL, Klaus: *Strafvollzug.* Berlin – Heidelberg – New York – Barcelona – Budapest – Hong Kong – London – Mailnad – Paris – Tokyo, 1995. Springer.
- LAUM, B(ernhard): Armenwesen. Geschichte der öffentlichen Armenpflege. In *Handwörterbuch der Staatswissenschaften.* Herausgegeben von Ludwig ELSTER – Adolf WEBER – Friedrich WIESER. Redaktion: Dieter WERKMÜLLER. Band. I. Jena, 1923. Verlag von Gustav Fischer.
- LEDERER Emma (szerk.): *Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához. I. rész 100-tól 1526-ig.* Budapest, 1964. Tankönyvkiadó.
- LEHOCZKY Tivadar: *Beregvármegye monographiája.* I–III. Ungvárott 1881. Nyomatott Pollacsek Miksa könyvnyomdájában.
- LEHOCZKY Tivadar: *Munkács város új monographiája.* Munkács, 1907. Grünstein.

- LEISS, Andreas: Constitutio Criminalis Theresiana. In *Strafrechtskodifikation im 18. und 19. Jahrhundert*. Budapest, 1997. Eötvös-Lorand-Universität.
- LEITMAIER, Victor: *Österreichische Gefängniskunde mit Berücksichtigung des ausländischen Gefängniswesens*. Wien, 1890. Druck und Verlag der k. k. Hof- und Staatsdruckerei.
- LIEBERWIRTH, Rolf: Freiheitstrafe. In *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte*. Herausgegeben von Adalbert ERLER und Ekkehard KAUFMANN und philologischer Mitarbeiter von Ruth SCHMIDT WIEGAND Mitbegründet von Wolfgang STAMMLER. Redaktion: Dieter WERKMÜLLER. Berlin, 1971. Erich Schmidt Verlag.
- LIEBERWIRTH, Rolf: Gefangene, Gefängnis. In *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte*. Hrsg. von Adalbert ERLER und Ekkehard KAUFMANN und philologischer Mitarbeiter von Ruth SCHMIDT WIEGAND Mitbegründet von Wolfgang STAMMLER. Redaktion: Dieter WERKMÜLLER. Berlin, 1971. Erich Schmidt Verlag.
- LINDGREN, V. – SCHLAGETER, J.: Armut und Armenfürsorge. In *Lexikon des Mittelalters*. Band. I. München–Zürich, 1980. Artemis Verlag.
- LIŠIC, Semen J.: *Vorlesungen über Bauakustik*. Stuttgart, 1930. K. Wittner.
- LISZT, Franz von: Das Deutsche Gefängniswesen seit 1830. Preussen. In *Handbuch des Gefängniswesens* I. Hamburg, 1888. Verlag von J. F. Richter.
- LŐRINCZ József (szerk.): *Emlékkönyv a Győr-Moson-Sopron Megyei Büntetés-végrehajtási Intézet fennállásának 125. évfordulójára*. Győr, 2011. Összefogás a Börtönügyért Egyesület.
- LŐRINCZ József (szerk.): *Emlékkönyv a kecskeméti bv. intézet fennállásának centenáriuma*. Kecskemét, 2004. Bács-Kiskun Megyei Büntetés-végrehajtási Intézet.
- LŐRINCZ József: *Büntetőpolitika és börtönügy*. Budapest, 2009. Rejtjel Kiadó.
- LŐRINCZ József: Elméleti fordulat a fiatalkorúak büntetés-végrehajtásában (1908–1910). *Módszertani Füzetek* 1988. 3. sz.
- LŐRINCZ József: *Fiatalkorúak büntetés-végrehajtása*. Budapest, 1998. Citoyen Kiadó.
- LŐRINCZ József: *Nemzetközi tendenciák a fiatalkorúak büntetés-végrehajtásában*. Budapest, 1992. Igazságügyminisztérium Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnoksága. (Büntetés-végrehajtási Szakkönyvtár sorozat 1992/1.)
- LŐRINCZ József: Szemere Bertalan és a börtönügy. *Rendvédelem-történeti Füzetek (Acta Historiae Preasidii Ordinis)* IX. évf. 1999. 10. sz.
- LÖW Tóbiás (szerk.): *A Magyar Büntetőtörvénykönyv a büntettekről és a vétségekről és teljes Anyaggyűjteménye I.* Budapest, 1880. Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság.
- LUCAS, Charles – FOUCHET, Leon: *De l'emprisonnement individuel sous le rapport sanitaire et des attaques contre lui*. Paris, 1844. Guillaumin – Francois Vassentrapp.
- LUCAS, Charles: *Appendice a la théorie de l'emprisonnement, ou Réponse aux écoles opposantes en général, et à l'école pennsylvanienne en particulier; suivi de Quelques mots sur la réforme des prisons de la France*. Paris, 1838. Burgogne et Martinet.
- LUCAS, Charles: *Conclusion générale de l'ouvrage sur le Système pénitentiaire en Europe et aux États-Unis; suivie de la Deuxième pétition aux Chambres sur la nécessité de l'adoption du système pénitentiaire*. Paris, 1830. Timothée Dehay – Charles Bechet de.
- LUCAS, Charles: *De la réforme des prisons, ou de la théorie de l'emprisonnement*. Paris, 1836. E. Legrand et J. Bergouniaux.
- LUCAS, Charles: *Du système pénal et du système répressif en général, de la peine de Mort*. Paris, 1827. Charles-Béchet Libraire Commissionnaire.

- LUCAS, Charles: *Exposé de l'état de la question pénitentiaire en Europe et aux Etats-Unis, suivi d'observations de Tocqueville*. Paris, 1844. Imprimerie Panckoucke.
- LUGOSSY József: Függetlenség a' fogházjavítás tárgyához. *Atheneum* 1839. II. 97.
- LUKÁCS Móric munkái. Összegyűjtötte GYULAI Pál. Buda-Pest, 1894. Kiadta a Kisfaludy Társaság.
- LUKÁCS Tibor: *A bűn és a büntetés*. Budapest, 1980. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- LUKÁCS Tibor: *Feljegyzések az élők házáról*. Budapest, 1979. Gondolat Kiadó.
- LUKÁCS Tibor: *Szervezett dilemmánk: a börtön*. Budapest, 1987. Magvető Könyvkiadó.
- LUPPE, Heinrich: Arbeitshaus. In *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*. Hrsg. von Ludwig ELSTER – Adolf WEBER – Friedrich WIESER. Bd. I. 4. Aufl. Jena 1923. Verlag von Gustav Fischer.
- LYONS, Lewis: *A büntetés története*. Budapest, 2005. Magyar Könyvklub Rt.
- MAASBURG, Friedrich M.: *Die Strafe des Schiffziehens in Oesterreich (1783–1790)*. Wien, 1890. Manz.
- MADARÁSZ Imre: Büntetés és felvilágosodás. In Cesare BECCARIA *A bűnökről és a büntetésekről. Bevezető tanulmány*. Budapest, 1989. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum.
- Magyarország fenyítő intézetei I. A nagyenyedi kir. orsz. fegyintézet. *Jogi Szemle* 1890, III.
- Magyarország fenyítő intézetei II. A szamosújvári kir. orsz. fegyintézet. *Jogi Szemle* 1890, III.
- MAINE, Henry Sumner: *Az ősi jog*. Budapest, 1988. Gondolat.
- MÁLYUSZ Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon*. Budapest, 1984. Gondolat.
- MARCOVICH, Anton: *Das Gefängniswesen in Österreich unter Berücksichtigung der Gesetze, Verordnungen und Vorschriften*. Wien, 1899. Manz'sche k. und k. Hof-Verlags.
- MAREZOLL, Theodor: *Das gemeine deutsche Criminalrecht als Grundlage der neueren deutschen Strafgesetzgebungen*. Leipzig, 1856. Verlag von Joh. Ambr. Barth.
- MARQUARDSEN, Heinrich: Mittermaier, Karl Josef Anton. In *Allgemeine Deutsche Biographie* (ADB). Band 22, Duncker & Humblot, Leipzig, 1885.
- MASCHKE, Erich: Das Berufsbewußtsein des mittelalterlichen Fernkaufmanns. In *Beiträge zum Berufsbewußtsein des mittelalterlichen Menschen*. Hg. Von Paul WILPERT. Berlin, 1964. De Gruyter. (Miscellanea mediaevalia / 3.)
- MÁTHÉ Gábor: *A magyar burzsoa igazságszolgáltatási szervezet kialakulása 1867–1875*. Budapest, 1982. Akadémiai.
- McHUGH, Eileen: *Auburn Correctional Facility*. Charleston – Chicago – Portsmouth – San Francisco, 2010. Arcadia Publishing.
- MEGYERI István: *A magyar börtönügy és az országos letartóztatási intézetek*. Budapest, 1905. Magyar Kir. Igazságügyminisztérium.
- MELTZ, Carl: Holtzendorff, Franz von. In *Neue Deutsche Biographie* 9. Berlin, 1972. Duncker & Humblot.
- MERING, Josef von: Die Gefängnisse. In *Topographie der Stadt Strassburg nach ärztlich-hygienischen Gesichtspunkten bearbeitet. Festschrift für die in Strassburg tagende Versammlung des deutschen Vereins für öffentliche Gesundheitspflege*. Im Auftr. des Ministeriums Elsass-Lothringen. Hrsg. von Joseph KRIEGER. 2. Aufl. Strassburg, 1889. Schmidt/Bull.

- MEYE, Albrecht: *Das Strafrecht der Stadt Danzig von der Carolina bis zur vereinigung Danzigs mit preußischen Monarchie (1532–1793)*. Danzig, 1935. Kommissionsverlag der Danziger Verlags-Gesellschaft. (Quellen und Darstellungen zur Geschichte West-Preußens. Bd 18.)
- MEZEY Barna: A Rákóczi-kor jogi műveltsége In *Acta Fac. Pol-Jur. Univ. Sci.* Budapest 1985. Tom. XXVII.
- MEZEY Barna: A börtönépületek üzenete. A szabadságvesztés-büntetés funkcióinak szimbolikus kifejeződése a büntetés-végrehajtási architektúra kezdetein. *Jogtörténeti Szemle Különszám*, 2007.
- MEZEY Barna: A börtönügy Beccaria korában. In *250 éves a Dei delitti e delle pene. Tanulmányok Cesare Beccariáról*. Szerk. TÓTH J. Zoltán. Budapest, 2015. Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar.
- MEZEY Barna: A börtönügyi szakirodalom kezdetei Magyarországon. In *Acta Fac. Pol-Jur. Univ. Sci.* Budapest, 1986. Tom. XVIII.
- MEZEY Barna: A bűnözés és a büntetés-végrehajtási jog a századfordulón. In *A jogalkotás és jogalkalmazás egyes kérdései Magyarországon a 19–20. században*. Szerk. KOVÁCS Kálmán. Budapest, 1986. Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszéke. (Jogtörténeti Értekezések 15.)
- MEZEY Barna: *A fenyítőházak forradalma*. Budapest, 2012. Gondolat.
- MEZEY Barna: A határozatlan tartamú szabadságvesztés-büntetés intézményének bevezetése Magyarországon. In *Az állam és jogintézmények változása Magyarországon a XX. század első felében*. Szerk. KOVÁCS Kálmán. Budapest, 1983. Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszéke. (Jogtörténeti Értekezések 13.)
- MEZEY Barna: *A magyar polgári börtönügy kezdetei*. Budapest, 1995. Osiris–Századvég.
- MEZEY Barna: A polgári börtönügyi tudományosság a XIX–XX. század Magyarországon. In *A magyar börtönügy kutatásának alapjai*. Szerk. BÓDINÉ BELIZNAI Kinga. Budapest, 2000. Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszéke. (Jogtörténeti Értekezések 20.)
- MEZEY Barna: A Szamosújvári Fenyítő Intézet 1861-ben. *Börtönügyi Szemle* 2003. 1. sz.
- MEZEY Barna: A tömlöc, mint politikai szimbólum a reformkorban. In MEZEY Barna (szerk.): *Jogi kultúrák, processzusok, rituálék és szimbólumok*. Budapest, 2006. Gondolat Kiadó.
- MEZEY Barna: Az osztrák fenyítőházak a 18–19. században. In BÉLI Gábor – KAJTÁR István – SEKERES Róbert (szerk.): *Jogtörténeti tanulmányok VIII*. Pécs, 2005. Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar.
- MEZEY Barna: Tömlöc és áristom. *Jogtörténeti Szemle* 1990. 3. sz.
- MEZEY Barna: Tömlöctartók. *Börtönügyi Szemle* 1993. 4. sz.
- MEZEY, Barna: Die österreichische Strafvollzugspolitik in Ungarn während der Diktatur (1849–1861). In MOSNY Peter (szerk.) *Diktatúry v európskych dejinách*. Košice – Ужгород, 2006. Ужгородский национальный Университет.
- MILL, John Stuart: *A szabadságról*. Pest, 1867. Kiadja Ráth Mór.
- MITTEIS, Heinrich – LIEBRICH, Heinz: *Deutsche Rechtsgeschichte*. München, 1985. Verlag C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.

- Mittermaier* / Carl Joseph Anton Mittermaier (1787–1867). Hrsg. Werner MORITZ und Klaus-Peter SCHROEDER. Heidelberg, 2009. Archiv und Museum der Universität Heidelberg.
- Mittermaier a magyar büntetőtörvénykönyvi javaslatról*. Pesten, 1843. Heckenast.
- MITTERMAIER, Carl Joseph Anton: *Der gegenwärtige Zustand der Gefängnisfrage mit Rücksicht auf die neuesten Leistungen der Gesetzgebung und Erfahrungen*. Erlangen, 1860.
- MITTERMAIER, Carl Joseph Anton: *Der neueste Zustand der Gefängniseinrichtungen in England und englische Erfahrungen über Einzelhaft*. Heidelberg, 1850. Mohr.
- MITTERMAIER, Carl Joseph Anton: *Die Gefängnisverbesserung insbesondere die Bedeutung und Durchführung der Einzelhaft im Zusammenhange mit der Besserungsprinzip, nach den Erfahrungen der verschiedenen Strafanstalten*. Erlangen, 1858.
- MITTERMAIER, Carl Joseph Anton: *Die Todesstrafe nach den Ergebnissen der Wissenschaftlichen Forschungen, der Fortschritte der Gesetzgebung und der Erfahrungen*. Heidelberg, 1862. Akademische Verlagsbuchhandlung J. C. B. Mohr.
- Mittermaier, Sundelin, Berner und Barth über die Neue bayerische Strafgesetzgebung*. Hrsg. MITTERMAIER, Carl Joseph Anton. Augsburg, 1862. Verlag der v. Jenisch & Stage'schen Buchhandlung.
- MITTERMAIER, Wolfgang: *Gefängniskunde. Ein Lehrbuch für Studium und Praxis*. Berlin–Frankfurt am Main, 1954. Vahlen Verlag.
- MOELLER, Bernd – JAHN, Bruno (Hrsg.): *Deutsche biographische Enzyklopädie der Theologie und der Kirchen*. Band 2. München, 2006. Saur.
- MOLLAT, Michel: *Die Armen in Mittelalter (Les Pouvres au Moyen Age)*. Übersetzt von Ursula IRSIGLER. München, 1984. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.
- MOLNÁR András (szerk.): „*Javítva változtatni*”. *Deák Ferenc és Zala megye 1832. évi reformjavaslatai*. Zalaegerszeg, 2000. Zala Megyei Levéltár. (Zalai Gyűjtemény 49.)
- MOLNÁR Imre: A császárkori Róma büntetési rendszere. In *Ius Criminale Romanum – Tanulmányok a római jog köréből*. Szeged, 2013. Pólay Elemér Alapítvány.
- MOLNÁR Imre: A császárkori Róma büntetési rendszere. In *Tanulmányok Dr. Bérczi Imre egyetemi tanár születésének 70. évfordulójára*. Szeged, 2000. Acta Universitatis Szegediensis Acta Juridica et Politica.
- MOLNÁR József – SIMON Györgyi: *Magyar nyelvmélekek*. 3. bővített kiadás. Budapest, 1980. Tankönyvkiadó.
- MOMMSEN, Theodor: *Römisches Strafrecht*. Systematisches Handbuch der deutschen Rechtswissenschaft; Abt. 1, T. 4. Leipzig, 1899. Duncker & Humblot.
- MONTESQUIEU, Charles de: *A törvények szelleméről*. Budapest, 2000. Osiris–Attraktor.
- MORETTA, John: *William Penn and the Quaker Legacy*. New York, 2007. Pearson Longman.
- MORTON, A. L.: *Anglia története*. Budapest, 1946. Hungária.
- MÜLLER, Karl Julius: *Dr. Jur. Karl Krohne: Ein Wohltäter der Menschheit auf dem Gebiet der Gefangenpflege und der Jugendfürsorge. Nekrolog*. Berlin, 1914. Verlag Froben.
- NAGY Ferenc – LÖRINCZ József: *Börtönügy Magyarországon*. Budapest, 1997. Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnoksága.
- NAGY Ferenc: *A magyar büntetőjog általános része*. Budapest, 2008. HVG-Orac Lap- és Könyvkiadó.

- NAGY Ferenc: Az utógondozás- pártfogó felügyelet hazai fejlődéséről (történeti és elméleti áttekintés). In *Utógondozás – pártfogó felügyelet*. Szerk. SZÜK László. Budapest, 1985. Igazságügyi Minisztérium Tudományos és Tájékoztatási Főosztálya.
- NAGY Ferenc: *Intézkedések a büntetőjogszankciórendszerében*. Budapest, 1986. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- NAGY Ferenc: John Howard, a büntetés- és végrehajtás klasszikusa. *Börtönügyi Szemle* 1990/3.
- NAGY Ferenc: *Régi és új tendenciák a büntetőjogban és a büntetőjog-tudományban*. Budapest, 2013. Akadémiai Kiadó.
- NEMES Márta: Börtönépítés Magyarországon. In *Igazságügyi épületek Magyarországon a dualizmus korában*. Az OMF Magyar Építészeti Múzeumának kiállítása 1986–1987. A katalógust szerk. PUSZTAI László – HADIK András – FÜLÖP Csilla. Székesfehérvár–Budapest, 1986. Az OMF Magyar Építészeti Múzeuma.
- NÉMETH Adél: *Szombathely*. Budapest, 2000. Medicina Könyvkiadó Rt. (Magyar városok.)
- NOBBE, H[einrich]: Die Regelung der Armenpflege im 16. Jahrhundert nach den evangelischen Kirchenordnungen Deutschlands. In *Zeitschrift für Kirchengeschichte*. Band X. Heft 4. 1889, 570.
- NÓTÁRI Tamás: *Római köz- és magánjog*. Kolozsvár, 2011. Scientia Kiadó.
- NYÁRY Gyula: *Büntetőtörvény magyarázata*. Pest, 1855–1856. Emich.
- NYÁRY Pál: *Indítvány a megyei bűnvádi eljárás lehető javítása iránt*. Pesten, 1841. Trattner és Károlyi betűível.
- NYÁRY Pál: *Javallat Pest megye közigazgatási rendszere iránt*. Készíté egy kebelbeli küldöttség, szerkeszté NYÁRY Pál Pesten, 1840. Nyomtatott Trattner-Károlyi betűível.
- Nyilvánosság. *Pesti Hírlap* (I) 1841. 8. sz. január 27.
- ÖBERMAIER, Georg Michael: *Anleitung zur vollkommenen Besserung der Verbrecher in den Strafanstalten*. Kaiserslautern, 1835. Verlag J. J. Tascher és München, 1848. Druck der J. Deschler'schen Officin.
- ÖBERMAIER, Georg Michael: *Die Verhandlungen über die Gefängnisreform in Frankfurt am Main im September 1846 oder die Einzelhaft mit ihren Folgen*. München, 1848. Druck der J. Deschler'schen Officin.
- ÖGRIS, Werner: Haftung. In *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte* Unter Mitarbeitern von Wolfgang STAMMLER, herausgegeben von Adalbert ERLER und Ekkehard KAUFMANN. Berlin, 1964. Erich Schmidt Verlag.
- OLÁH Miklós: *Fejezetek a szegedi várbörtön történetéből*. Domus Carresterialis Szegedensis. 1784–1832. Szeged, 2000. Bába és Társa.
- OLECHOWSKI, Thomas: *Einführung in die historischen Grundlagen des Rechts* 3., überarbeitete Auflage. Wien, 2010. Facultas Verlags- und Buchhandels AG.
- OLECHOWSKI, Thomas: *Rechtsgeschichte. Einführung in die historischen Grundlagen des Rechts*. Wien, 2008. Facultas Verlags- und Buchhandels AG.
- OPINIOIURIS: *Die freie juristische Bibliothek*. <https://opinioiuris.de/quelle/1622>
- OSKAR, Kronprinz von Schweden und Norwegen: *Ueber Strafe und Strafanstalten*. Aus dem Schwedischen übersetzt von A. von TRESKOW. Mit Einleitung und Anmerkungen von Ritter Heinrich JULIUS. Leipzig, 1841. F. A. Brockhaus.

- PÁL László: *Nevelés a büntetés-végrehajtásban*. Kriminálpedagógiai tanulmány. Budapest, 1976. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- PALUGYAI Imre: *Megye-rendszer hajdan és most*. I–IV. Pest, 1844–1848. Heckenast Gusztáv Kiadása.
- PANDULA Attila: *Megszégyenítés, tortúra és kivégzés a régi Magyarországon*. Eger, 1986. Dobó István Múzeum.
- PAULER Gyula: *A magyar nemzet története az árpádházi királyok alatt*. Budapest, 1899. Athenaeum Irod. és Nyomdai R. Társulat.
- PAULER Tivadar: *A budapesti Magyar Kir. Tudományegyetem története*. Budapest, 1880. Kilián Ferenc bizománya.
- PAULER Tivadar: *Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez*. Budapest, 1878. Magyar Tudományos Akadémia.
- PAULER Tivadar: *Büntetőjogtan*. Pest, 1864. Pfeifer Ferdinánd.
- PAULER Tivadar: *Büntetőjogtan*. Pest, 1869, 1872. Pfeifer Ferdinánd.
- PAULTRE, Christian: *De la Répression de la mendicité et du vagabondage en France sous l'Ancien Régime*. Paris, 1906. L. Larose et L. Tenin.
- PAULUS, Nicolaus: Die Wertung der weltlichen Berufe im Mittelalter. In *Historisches Jahrbuch* XXXII. Band. 4. Heft. München, 1911. Kommissions-Verlag von Herder & Co.
- PAULY's *Realenzyklopädie*, neue Bearbeitung von WISSOWA/KROLL, Bd. XVIII.1. Stuttgart, 1939. Metzler.
- PELC, Ortwin: *Gründliche Nachricht des St Annen Armen- und Werckhauses in Lübeck von 1735*. Herausgegeben von Archiv der Hansestadt Lübeck. Lübeck, 1990. Verlag Schmidt-Römhild. (Kleine Hefte zur Stadtgeschichte, Heft 7.)
- PERGAMENI, Hermann – PRINS, Adolphe: *Instruction criminelle. Réforme de l'instruction préparatoire en Belgique*. Paris, 1871. Durand et Pedone Lauriel.
- PESTHY Pál: *Zalaegerszeg múltja és jelene*. Zalaegerszeg, 1931. A szerző kiadása.
- PÉTER Katalin: *A csejtei várúrnő: Báthory Erzsébet*. Budapest, 1985. Helikon.
- PETERS, Edward M.: Prison before Prison. The Ancient and Medieval Worlds. In *The Oxford History of the Prison*. Edited by Norval MORRIS and David J. ROTHMAN. New York, Oxford, 1998. Oxford University Press.
- PFEIFFER, Hans: *Neuzeitliche Gefängnisbauten und ihre Geschichte*. Stuttgart, 1934. Architekturabteilung der Techinschen Hochschule.
- PIETSCH, Günter: *Das Zuchthauswesen Alt-Danzigs*. Danzig, 1931. Kafemann.
- PIKLER Gyula: *A büntetőjog bölcsélete*. Budapest, 1901. Grill.
- PLATON: Törvények. X. k. 907. In *Platón összes művei*. II. kötet. Budapest, 1943. Magyar Filozófiai Társaság.
- PLUTARKHOSZ: *Párhuzamos életrajzok*. Ford. és jegyz. MÁTHÉ Elek, utószó BORZSÁK István. Budapest, 1965. Magyar Helikon. (Bibliotheca classica.)
- POLÁNYI Károly: *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Budapest, 1997. Mészáros Gábor kiadása.
- PRINS, Adolphe: *De l'appel dans l'organisation judiciaire répressive. Étude historique et critique*. Bruxelles, 1875. C. Muquardt.
- PRINS, Adolphe: *Essai sur la criminalité d'après la science moderne*. Bruxelles, 1880. Librairie européenne C. Muquardt.

- PRINS, Adolphe: *La défense sociale et les transformations du droit pénal*. Bruxelles, 1910. Instituts Solvay, Mish et Thron.
- PULSZKY Ágost – TAUFFER Emil: *A börtönügy múltja, elmélete, jelen állása különös tekintettel Magyarországra*. Pest, 1867. Emich Gusztáv kiadása.
- QUANTER, Rudolf: *Deutsches Zuchthaus- und Gefängniswesen von den ältesten Zeiten bis in die Gegenwart*. Leipzig, 1905. Leipziger Verlag GmbH.
- QUISPÉL, G. C.: Csoportok, társadalmi viszonyok és mentalitás Nyugat-Európában a XV. századtól a XVIII. század végéig. In *Nyugat-Európai gazdaság- és társadalomtörténet. A rurális társadalomtól a gondoskodó államig*. Budapest, 1995. Osiris Kiadó.
- RADBRUCH, Gustav – GWINNER, Heinrich: *Geschichte des Verbrechers. Versuch einer historischen Kriminologie*. Stuttgart, 1951. K. F. Kohlers Verlags. (Neuaufgabe Frankfurt am Main, 1991, Eichborn Verlag).
- RADBRUCH, Gustav: Der Erziehungsgedanken im Strafwesen. *Zeitschrift für Strafvollstreckung* (Jhg. 3.) 1950. No. 3.
- RADBRUCH, Gustav: Die erste Zuchthäuser und ihr gesichtlicher Hintergrund. *Zeitschrift für Strafvollstreckung* (Jhg. 3.) 1952. No. 3.
- RADBRUCH, Gustav: *Die Peinliche Gerichtsordnung Kaiser Karls V. von 1532*. Herausgegeben und erläutert von ~. Stuttgart, 1991. Philipp Reclam Jun. GmbH & Co.
- RADBRUCH, Gustav: *Elegantiae Juris Criminalis. Vierzehn Studien zur Geschichte des Strafrechts*. Basel, 1950. Verlag für Recht und Gesellschaft AG.
- RADBRUCH, Gustav: Zur Einführung in die Carolina. In *Die Peinliche Gerichtsordnung Kaiser Karls V. von 1532*. Aufl.6. Hrsg. von Arthur KAUFMANN. Stuttgart, 1975. Philipp Reclam Jun. 6–7.
- RATZINGER, Georg: *Geschichte der kirchlichen Armenpflege*. Freiburg im Biebsgau, 1884. Herd'schke Verlagsbuchhandlung.
- REEBS, Winifred: *Geschichte der Knastarchitektur Die Suche nach dem richtigen Vernichtungsbau*. Grafenau-Döffingen, 1987. Trotzdem Verlag.
- REICKE, Siegfried: *Das deutsche Spital und sein Recht im Mittelalter*. Stuttgart, 1932. Verlag von Ferdinand Enke.
- REIN, Wilhelm: *Das Criminalrecht der Römer von Romulus bis Justinianus*. Leipzig, 1844. Verlag von K. F. Köhler.
- REISZIG Ede: Nógrád vármegye története 1867-ig. In BOROVSKY Samu (szerk.): *Nógrád vármegye*. Budapest, 1911. Országos Monográfia Társaság (Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monográfiája).
- REITER László: A balassagyarmati börtön építéstörténetének levéltári forrásai. In *Nagy Iván Történeti kör Évkönyve*. Szerk. TYEKVICSKA Árpád. Balassagyarmat, 1994. Kiadja a Nógrád Megyei levéltár Balassagyarmati Részlege.
- RENDI Katalin: Egyházi börtönök és szerzetesrendi büntetések – a magyar bencések szemüvegén keresztül. *Magyar Bűnüldöző* 2018/2. IX. évfolyam 2. szám.
- RÉSŐ ENSEL Sándor: *A külföldi fogházak, börtönrendszerei*. Töredékek. ~ Pest Pilis és Solt. t. e. megyék tiszti ügyésze útinaplójából. (A Bruchsal fogház rajzával.) Pest, 1865. Kugler Adolf kiadása.
- RÉSŐ ENSEL Sándor: *Fegyházi reform Magyarországon*. Pest, 1868. Khór és Wein Könyvnyomdája.

- RÉSŐ ENSEL Sándor: *Három országos női fegyház. Úti naplójából*. Budapest, 1887. Szerző sajátja.
- RÉTI ILLÉS Elemér: *A büntetőjog kodifikációjának első kísérletei Magyarországon*. Budapest, 1916. Angyal Szeminárium Kiadványai, 2. sz.
- RÉVÉSZ T. Mihály (szerk.): *A feudális jogtípus fejlődéstörténete (összehasonlító jogtörténete)*. Budapest, 1982. Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar (Összehasonlító jogtörténeti tanulmányok).
- RÉVÉSZ T. Mihály: *A sajtószabadság érvényesülése Magyarországon 1867–1875*. Budapest, 1986. Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék.
- RÉVÉSZ Tamás: A büntetőjog oktatása karunkon. In *Budapesti joghallgatók dolgozatai I*. Budapest, 1970. Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar.
- ROSENFELD, Ernst: *Aussenarbeit. Ein Beitrag zur Milderung der Konkurrenz zwischen Gefängnisarbeit und freiem Gewerbebetrieb*. Erlangen, 1896. K. B. Hof- und Universität-Buchdruckerei von Fr. Junge (Junge & Sohn).
- ROSENFELD, Ernst: Weiteres zur Geschichte der ältesten Zuchthäuser zu Amsterdam. In *Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft* Bd. 30. Berlin–Leipzig, Verlag J. Guttentag (D. Collin) /Wien, Manz'sche K. K. Hofverlags- und Universitäts- Buchhandlung/Berlin–New York, 1910. De Gruyter.
- ROSENFELD, Ernst: Zur Geschichte der ältesten Zucht- und Arbeitshäuser. In *Zeitschrift für gesamte Strafrechtswissenschaft*, Bd. 26. Berlin, 1906 J. Guttentag Verlagsbuchhandlung G.m.b.H.
- RÖDER, Karl David August (szerk): *Das System der Rechtsphilosophie*. Leipzig, 1874. F. N. Brockhaus.
- RÖDER, Karl David August: *Besserungstrafe und Besserungstrafanstalten als Rechtsforderung Eine Berufung an den gesunden Sinn des deutschen Volks*. Leipzig–Heidelberg, 1864. C. F. Winter'sche Verlagsbuchhandlung.
- RÖDER, Karl David August: *Die Verbesserung des Gefangnißwesens mittelst der Einzelhaft. Ein Gutachten, zunächst in Rücksicht auf Preußen*. Prag, 1856. Calve.
- RÖDER, Karl David August: *Grundzüge des Naturrechts oder der Rechtsphilosophie*. Heidelberg, 1846. Akademische Verlagshandlung von C. F. Winter'sche Verlagsbuchhandlung.
- RULFFS, August Friedrich: *Abhandlung über die von der Göttinger Societat der Wissenschaften ausgeschriebene Preisfrage von der vorteilhaftesten Einrichtung der Werk- und Zuchthäuser*. Göttingen, 1783. Bey Johann Christian Dieterich.
- RUMPELT–LUPEE: *Arbeitshaus*. In *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*. Herausgegeben von Ludwig ELSTER – Adolf WEBER – Friedrich WIESER. Jena, 1923. Verlag von Gustav Fischer.
- RUMPF, Andrea: *Geschichte und Zuständigkeiten der Bruchsaler Strafanstalten*. Karlsruhe, 1994. Landes Archiv Baden-Württemberg. <https://www2.landesarchiv-bw.de/ofs21/olf/einfueh.php?bestand=11737>
- RUSCHE, Georg – KIRCHHEIMER, Otto: *Sozialstruktur und Strafvollzug*. Frankfurt a. M.–Köln, 1974. Europäische Verlagsanstalt.
- RUSZOLY József: *Európai jog- és alkotmánytörténelem*. Szeged, 2011. Pólay Elemér Alapítvány.
- RÜPING, Hinrich – JEROUSCHEK, Günter: *Grundriss der Strafrechtsgeschichte*. München, 2007. Verlag C. H. Beck.

- RÜPING, Hinrich: *Grundriß der Strafrechtsgeschichte*. München, 1998. Verlag C. H. Beck.
- SALÁT Gergely: *Az ókori kínai Qin állam büntetőjogának rendszere*. Doktori disszertáció tézisei. Budapest, 2006. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Nyelvtudományi Doktori Iskola
- SALÁT Gergely: *Büntetőjog a Han-kori Kínában*. Budapest, 2016. Typotex–Panta.
- SÁNDOR István: *Sokféle. Írás egybe szedé ... XII. darab. Az idegen szavakkal egyező szavaink*. Bétsben, 1808. Pichler Antal bet. A. E. M.
- Sándor Lipót *főherceg nádor iratai 1790–1795*. Kiadta, a bevezető tanulmányt és a magyarázatokat írta MÁLYUSZ Elemér. Budapest, 1926. Magyar Történelmi Társulat II.
- SÁPI Vilmos (szerk.): *Vác története*. Szentendre, 1983. Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága.
- SARLÓS Béla: Deák politikai felfogása és az Országbírói Értekezlet. In *Tanulmányok Deák Ferencről. Zalai Gyűjtemény 5*. Zalaegerszeg, 1976. Zala Megyei Levéltár.
- SÁRVÁRY Jakab: *A' büntetésről, 's különöbben a' halál büntetésről*. Pest, 1844. Eggenberger. (Törvénytudományi Pályamunkák 2.)
- SÁRY Pál: A bányamunkára ítélt szabályai a császárkori Rómában. In *Molnár Imre Emlékkönyv*. Szerk. TÓTH Károly. Acta Facultatis Szegediensis. Acta Politica et Iuridica. 2004. Tomus LXV. Fasciculus 18.
- SÁRY Pál: A börtönviszonyok változásai a keresztény római birodalomban. In *Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio Iuridica et Politica*. Tomus XXXIII. Miskolc, 2015. Miskolc University Press.
- SCHATTKE, Herbert: *Die Geschichte der Progression im Strafvollzug der damit Zusammenhängenden Vollzugsziele in Deutschland*. Frankfurt am Main–Bern–Las Vegas, 1979. Verlag Peters Lang GmbH.
- SCHERNER, Otto: *Arme und Bettler in der Rechtstheorie des 17. Jahrhunderts. Zeitschrift für Neuere Rechtsgeschichte*, Wien, 1988. Manz.
- SCHICK Sándor: *A büntetőjog őskora. Adalék a népek lélektanához*. Budapest, 1878. Aigner Alajos kiadása.
- SCHIDOROWITZ, Monika: *H. B. Wagnitz und die Reform des Vollzugs der Freiheitsstrafe an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert*. St. Augustin, 2000. Gardez-Verlag.
- SCHILD, Wolfgang: *Alte Gerichtsbarkeit vom Gottesurteil bis zum Beginn der Modernen Textsprechung*. München, 1980. Callwey Verlag.
- SCHILD, Wolfgang: *Alte Gerichtsbarkeit*. München, 1985. Verlag C. H. Beck.
- SCHILD, Wolfgang: *Aufklärishes Strafrecht als Erziehungsrecht. Zeitschrift für neuere Rechtsgeschichte*. Wien, 1982. Manz.
- SCHIMANSKI, Kerstin: *Der Hallenser Strafvollzugs Reformen Heinrich Balthasar Wagnitz (1755–1838)*. Halle, 2017. Universitätsverlag Halle-Wittenberg.
- SCHLATTER Georg-Friedrich: *Das System der Einzelhaft in besonderer Beziehung auf die neue Strafanstalt in Bruchsal. Stimme eines gefangenen über Zuchthäuser*. Mannheim, 1856. Löffler.
- SCHLATTER, Georg-Friedrich: *Das System der Einzelhaft in besonderer Beziehung auf die neue Strafanstalt in Bruchsal. Stimme eines gefangenen über Zuchthäuser*. Mannheim, 1856. Löffler 93.
- SCHLOSSER, Hans: *Die Strafe der Galeree als poena arbitraria in der mediterranen Strafpraxis. Zeitschrift für Neuere Rechtsgeschichte*. Wien, 1988. Manz.

- SCHMIDT, Bärbel: Stigmatisierung durch Kleidung: Häftlingskleidung. In *Von Kopf bis Fuss*. Hrsg. Brigitte HUSE. Münster, 2004. Waxmann Verlag.
- SCHMIDT, Eberhard: *Einführung in die Geschichte der deutschen strafrechtspflege*. Göttingen, 1965, Vandenhoeck & Ruprecht.
- SCHMIDT, Eberhard: *Entwicklung und Vollzug der Freiheitsstrafe in Brandenburg-Preußen bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Geschichte der Freiheitsstrafe*. Berlin, 1915. Guttentag (Abhandlungen des kriminalischen Instituts in der Universität Berlin), Folge 3. Bd. 2. Heft 2.
- SCHMIDT, Eberhard: *Entwicklung und Vollzug der Freiheitsstrafe in Brandenburg-Preußen bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Geschichte der Freiheitsstrafe*. Berlin, 1915. Guttentag. (Abhandlungen des kriminalischen Instituts in der Universität Berlin, Folge 3. Bd. 2. Heft 2.)
- SCHMIDT, Eberhard: *Zuchthäuser und Gefängnisse. Zwei Vorträge*. Göttingen, 1962. Vandenhoeck & Ruprecht.
- SCHROEDER, Friedrich-Christian (Hg.): *Die Carolina, – die Peinliche Gerichtsordnung Kaiser Karls V. von 1532*. Darmstadt, 1986. Wissenschaftliches Buchgesellschaft.
- SCHRÖDER, Jan: Karl Joseph Anton Mittermaier. In Gerd KLEINHEYER – Jan SCHRÖDER (Hg.): *Deutsche und Europäische Juristen aus neun Jahrhunderten*. Heidelberg, 1996. C. F. Müller.
- SCHRÖDER, Richard – KÜNSSBERG, Eberhard Frh.von: *Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte*, Berlin und Leipzig, 1932. Verlag Walter de Gruyter and Co.
- SCHÜCK, Carl Eduard: *Die Einzelhaft und ihre Vollstreckung in Bruchsal und Moabit*. Leipzig, 1862. Joh. Ambr. Barth.
- SCHWEICKERT, Karl: *Das badische Strafedikt von 1803 und das Strafgesetzbuch von 1845. Ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Partikularstrafgesetzgebung im 19. Jahrhundert*, Dissertation Universität. Freiburg. 1903. Druck von H. M. Poppen und Sohn.
- SCHWIND, Hans Dieter – BLAU, Günther (Hrg.): *Strafvollzug in der Praxis. Eine Einführung in die Probleme und Realitäten des Strafvollzuges und der Entlassenenhilfe*. Berlin–New York, 1976. Walter de Gruyter.
- SEGGELE, Günter: *Die Entstehung der Freiheitsstrafe*. Breslau, 1928. Schletter'sche Buchandlung (Franck und Weigert).
- SELLERT, Wolfgang – RÜPING, Hinrich: *Studien- und Quellenbuch zur Geschichte der deutschen Strafrechtspflege*. Bd. I. Aalen, 1989. Scientia Verlag.
- SELLIN, Thorsten: *Pioneering in penology. The Amsterdam Houses of correction in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Philadelphia, 1944. University of Pennsylvania Press.
- SICHT, E. von: Spezialanstalten-Polizeilich Verwahrungsanstalten und Arbeitshäuser. In Franz von HOLTZENDORFF – Eugen von JAGEMANN (Hrsg.): *Handbuch des Gefängniswesens*, Band I–II. Hamburg, 1888. Verlag von J. F. Richter.
- SIEVEKING, Heinrich: Hamburger Gefängnisfürsorge in 18. Jahrhundert. In *Festschrift Otto Lehmann zum siebzigsten Geburtstag am 1. November 1935 überreicht*. Mit der Herausgabe beauftragt: Paul Th. HOGGMANN. Hamburg (Altona-Elbe) 1935, H. Lorenzen. (Altonaische Zeitschrift für Geschichte und Heimatkunde Bd. 4.)
- SOMOGYI Éva: *A birodalmi centralizációtól a dualizmusig*. Budapest, 1974. Akadémiai.

- SOMOGYI József: Vasvármegye önkormányzata és közigazgatása. In SZIKLAY János – BOROVSKY Samu (szerk.): *Vasvármegye*. Budapest, 1898. Apollo Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság. (Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monográfiája.)
- SOUTHERN, Richard Williams: *A nyugati társadalom és az egyház a középkorban*. Budapest, 1987. Gondolat Kiadó.
- SOUTHMANN, Marlene: *Das Armen, Arbeits-, Zucht- und Werkhaus in Nürnberg bis 1806*. Nürnberg, 1970. Schriftenreihe des Stadtarchivs Band 2.
- SPRINGER: Arbeitshausstrafe. In *Enzyklopädie der Rechtswissenschaft in systematischer und alphabetischer Bearbeitung*. Erster Band. Herausgegeben unter Mitwirkung vieler namhafter Rechtsgelehrter, von Franz von HOLTZENDORFF. Leipzig, 1870. Duncker & Humblot.
- STEKL, Hannes: *Österreichs Zucht- und Arbeitshäuser 1671–1920. Institutionen zwischen Fürsorge und Strafvollzug*. Wien, 1978. Verlag für Geschichte und Politik.
- STIEFEL, Karl: *Baden 1648 bis 1952*. Band II. Karlsruhe, 1977. Förderverein des Generallandesarchivs.
- STIPTA István: *A magyar bírósági rendszer története*. Második, javított kiadás. Debrecen, 1998. Multiplex Média – Debrecen University Press.
- STOBBE, Otto: *Geschichte der deutschen Rechtsquellen*. Abt. 2. Braunschweig, 1864. Schwetschke.
- STRENG, Adolf: Das Deutsche Gefängniswesen seit 1830. Bayern und Württemberg. In *Handbuch des Gefängniswesens in Einzelbeiträgen*. Herausgegeben, von Franz von HOLTZENDORFF – Eugen von JAGEMANN, Hamburg, 1888. Verlag von J. F. Richter.
- STRENG, Adolf: *Das Zellengefängnis Nürnberg. Mitteilungen aus der Praxis und Studien über Gefängniswesen und Straf-Vollzug*. Stuttgart, 1879. Ferdinand Enke.
- STRENG, Adolf: Ein Beitrag zur Entwicklung der Freiheitsstrafe in Deutschland. *Zeitschrift für gesamte Strafrechtswissenschaft (ZStW)*. Bd. 2. Berlin–Leipzig, 1883. Verlag von J. Guttentag (D. Collin) Wien, Manz'sche K. K. Hofverlags- und Universitäts- Buchhandlung.
- STRENG, Adolf: *Geschichte der Gefängnisverwaltung in Hamburg von 1622–1872*. Hamburg, 1890 Verlaganstalt und Druckerei Actien-Gesellschaft (vormals J. F. RICHTER).
- SUMNER, William Graham: *Népszokások. Szokások, erkölcsök, viselkedésmódok szociológiai jelentősége*. Budapest, 1978. Gondolat.
- SUTCLIFFE, A.: Az urbanizálódó Európa 1500 után. In BUTLIN, R. A. – DODGSHON, R. A. (szerk.): *Európa történeti földrajza*. Budapest, 2006. Akadémiai Kiadó.
- Svájci büntető törvényhozás. *Jogtudományi Közlöny* 1863/4.
- SZABÓ Máté: Mi a liberalizmus? In *A Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve*. Budapest, 1987.
- SZALAY László: Codificatio. *Budapesti Szemle* 1840.
- SZALAY László: Verhandlung der zur Ausarbeitung eines Strafgesetzbuchs in den Jahre 1841–43 niedergesetzten ungarische Reichsdeputation. In FAYER László: *Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye*. Budapest, 1896–1902. Magyar Tudományos Akadémia.
- SZAMOTA István: *A schlagli magyar szójegyzék a XV. század első negyedéből. A szójegyzék fényképével*. Budapest, 1894. Magyar Tudományos Akadémia.
- SZÁNTÓ György Tibor: *Anglia története*. Budapest, 1986. Kozmosz Könyvek.

- SZARVAS Gábor – SIMONYI Zsigmond (szerk.): *Magyar nyelvtörténeti szótár. A legrégebbi nyelvm emlékektől a nyelvújításig*. A Magyar Tud. Akadémia megbízásából szerkesztették ~. Budapest, 1890–1906. Hornyánszky Viktor akadémiai könyvkereskedése.
- SZÉCHENYI István: *A' Kelet Népe*. Pesten, 1841. Nyomt. Trattner-Károlyi betűível.
- SZÉCHENYI István: *Napló*. Budapest, 1978. Gondolat Kiadó.
- SZEKFÜ Gyula: *A három nemzedék, és ami utána következik*. Budapest, 1934. Egyetemi Nyomda.
- Szelíd tortúra. *Pesti Hírlap* (I) 1841. 7. sz.
- SZÉLL Farkas: *A becselenítés és a bíróság előtti megkövetés a Debreczen városi régi jogban*. Debrecen, 1894. Városi Nyomda.
- SZEMERE Bertalan: *A büntetésről 's különöbben a halálbüntetésről*. Koszorúzott pályamunka. Buda, 1841.
- SZEMERE Bertalan: *Terve egy éptendő javító-fogháznak a magány rendszer elvei szerint*. Kassa, 1838.
- SZEMERE Bertalan: *Utazás külföldön*. Pest, 1840. A Magyar kir. Egyetem Betűível.
- SZEMERE Bertalan: *Vélemény a' büntetés mód' javítása iránt. Irta Balla Károly*, Pest megyei Kapitány, több megyei táblabíró, 's a' magy. t. társ. lev. tagja. Pest, 1845. In *Athenum* 1845. augusztus 15. Ötödik évfolyam második félév. 20. szám.
- SZENTKIRÁLYI Zoltán: *Barokk*. (Az építészet története – Újkor). Budapest, 1990. Tankönyvkiadó.
- SZEPSI CSOMBOR Márton: *Összes művei*. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt írta és az idegen nyelvű részeket fordította: KOVÁCS Sándor Iván, KULCSÁR Péter. Budapest, 1968. Akadémiai Kiadó. (Régi magyar prózai emlékek.)
- SZILY Kálmán: *A magyar nyelvújítás szótára*. Budapest, 1902. Hornyánszky Viktor kiadása.
- SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái I–XIV*. Budapest, 1891–1914. Kiadja Hornyánszky Viktor Könyvkiadó hivatala.
- SZINNYEI József: *Magyar Tájszótár*. Budapest, 1893–1901. Hornyánszky.
- SZLEMENICS Pál: *Fenyítő törvényszéki magyar törvény*. Budán, 1836. Magyar Királyi Egyetem.
- SZLEMENICS Pál: *Magyar Fenyítő törvény*. Negyedik, javított, s a legújabb törvények- és rendeletekkel bővített kiadás ÖKRÖSS Bálinttól. Pest, 1865. Heckenast Gusztáv.
- SZOIKA Kamill: *A földesúri bíráskodás az árpádkori Magyarországon*. Budapest, 1944. Szerző Kiadása.
- SZOKOLAY István: *Az új Osztrák Büntető Törvénykönyv magyarázata a törvény eredeti magyar szövegével, összehasonlítva előbbi törvényeikkel, esetenként példákkal felvilágosítva, 's a bírói illetőség és sajtórendtartással bővítve – különösen bírúink, ügyvédeink s tanulóink számára*. Pesten, 1852. Nyomatott Lukács Lászlónál.
- SZOKOLAY István: *Büntető jogtan a' Codificatio és Tudomány legújabb elvei szerint bírúink' s ügyvédeink számára*. Pest, 1848. Heckenast Gusztáv.
- SZÖLLÖS Öskár: *Magyar börtönügy. A szabadságvesztésbüntetések végrehajtása*. Budapest, 1930.
- SZÖLLÖS Öskár: *Magyar börtönügy: a büntetések és biztonsági intézkedések végrehajtása*. 2. bőv. kiadás. Budapest, 1935. Révai Testvérek Irodalmi Intézet.

- TABÓDY József: *Munkács multja és jelene Magyarország történetében*. Pest, 1860. Ny. Herz János. (Lauffer Vilmos.)
- TARDY Lajos: *Kis magyar történetek*. Budapest, 1986. Kozmosz.
- TAUFFER Emil: A feltételes szabadonbocsátás. *Magyar Jogtudományi Hetilap* 1865/42.
- TAUFFER Emil: *A szabadságvesztés-büntetés különféle nemeinek végrehajtása és a pénzbüntetés, tekintettel a magyar büntető törvényre s a legújabbban kiadott M. Kir. Igazságügyminiszteri utasításokra*. Budapest, 1880. Tettey Sándor és Társa bizománya.
- TAUFFER Emil: Szamosújvári Országos Fegyház. *Vasárnapi Újság* 1867.
- TAUFFER Emil: A börtönügyi nemzetközi congressus Stockholmban. *Magyar Igazságügy* 1878. (10. kötet)
- TAUFFER, Emil: *Der kroatische Strafgesetzentwurf im Vergleich mit den Bedingungen des neuen ungarischen Strafgesetzes und des österreichischen Strafgesetzentwurfes*. Wien, 1880. Verlag der Manz'schen k. k. Hofverlags- und Universitäts-Buchhandlung.
- TEETERS, Negley K.: *They Were in Prison. History of the Pennsylvania Prison Society 1787–1987*. Philadelphia, 1937. The John C. Winston Co.
- TEICHMANN, A.: Holtzendorff, Franz von. In *Allgemeine Deutsche Biographie* 55 Leipzig, 1910. Duncker & Humblot.
- TEMME, J[odocus] D[onatus] H[ubertus]: *Lehrbuch des gemeinen Strafrechts*. Stuttgart, 1876. Verlag von Ferdinand Enke.
- The Annals of the American Academy of Political and Social Sciences 1931. 35. skk.
- THOLE: Ministerialrat Düsseldorf: *Geschichte und Gegenwart des Strafvollzugsbaus. Justizverwaltungsblatt, 106 Jahrgang*. Köln–Berlin, 1970. Carl Heymanns Verlag KG.
- TIMON Ákos: *Magyar alkotmány- és jogtörténet, különös tekintettel a nyugati államok jogfejlődésére*. Budapest 1910. Hornyánszky.
- TITTMANN, Karl August: *Handbuch der Strafrechtswissenschaft und der deutschen Strafgesetz-kunde*. Bd 1. Halle, 1822. Hemmerde & Schwetschke.
- Torontáli intézetek. *Századunk* 1838. 61. sz.
- TÓTH Bars: A szekszárdi börtön története. In *Tanulmányok a magyar börtönügy történetéből*. Szerk. BÓDINÉ BELIZNAI Kinga, Jogtörténeti Értekezések 22. Budapest, 1989. Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszéke.
- TÓTH J. Zoltán: A halálbüntetés az ókori Keleten. *Jogelméleti Szemle* 2006/2. szám. <http://jesz.ajk.elte.hu/tothj27.html>
- TÓTH J. Zoltán: A halálbüntetés írottjogi szabályozása Magyarországon a felvilágosodástól a Csemegi-kódexig. In *De iurisprudentia et iure publico. Jog- és politikatudományi folyóirat* 2008. 3. sz.
- TÓTH Lőrincz: *A visszaesés okairól és óvszereiről*. Budapest, 1889. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. (Értekezések a társadalmi tudományok köréből.)
- TÓTH Lőrincz: *Angol börtönök's a' pentonvillei mintafogház*. *Atheneum* VII. év első félév, II. kötet. Pesten, 1843.
- TÓTH Lőrincz: *Emlékezések a börtönügyi congressusra Rómában*. Budapest, 1886. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. (Értekezések a társadalmi tudományok köréből.)
- TÓTH Lőrincz: *Fegyházi tanulmányok, a rabmunka*. Budapest, 1888. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. (Értekezések a társadalmi tudományok köréből.)

- TÓTH Lőrincz: *Fegyházi tanulmányok. Az illavai fegyház.* Akadémiai értekezések a társadalomtudományok köréből. VIII. kötet 2. Budapest, 1885. Magyar Tudományos Akadémia.
- TÓTH Mór: *Tanulmányok a börtönügy terén.* Eger, 1874. Érseki Lyceum Nyomdája.
- Törvénytudományi műszótár.* Közre bocsátja a' Magyar Tudós Társaság. Pesten, 1847. Eggenberger J. és Fia Acad. Könyvárúsnál.
- TRAGOR Ignác: *Vác története.* Vác, 1927. Váci Múzeum-Egyesület.
- TRAPHAGEN, Wilhelm: *Die ersten Arbeitshäuser und ihre pädagogische Funktion.* Berlin, 1935. Carl Heymanns Verlag.
- TREUE, Wilhelm: *Wirtschaft, Gesellschaft und Technik in Deutschland vom 16 bis 18. Jahrhundert.* In *Handbuch der deutschen Geschichte.* 9., neu bearbeitete Auflage. Hrsg. GEBHARDT, Bruno – GRUNDMANN, Herbert. Stuttgart, 1970. Ernst Klett Verlag.
- TROJAN: *K. k. österreichische Zellengefängnis in Stein an der Donau. Allgemeine Bauzeitsung.* 1875
- UHLHORN, Gerhard – MÜNSTERBERG, Emil: *Armenwesen – Geschichte der öffentlichen Armenpflege.* In *Handwörterbuch der Staatswissenschaften.* Herausgegeben von Ludwig ELSTER, Adolf WEBER, Friedrich WIESER. Acht Bände und der Ergänzungsband. 4. gänzlich umgearbeitete. Aufl. Jena, 1923–1929. Verlag von Gustav Fischer
- UHLHORN, Gerhard: *Die Christliche Liebestätigkeit in der Mittelalter.* Stuttgart, 1884. J. Gundort.
- VAJNA Károly: *Hazai régi büntetések.* I–II. Budapest, 1906–1907. Nyomatott Lőrintz János „Univer” könyvnyomdájában. I. kötet (1906).
- VALENTINITSCH, Helfried: *Anfänge des modernen Strafvollzugs in Österreich und die Gründung des Grazer Zucht- und Arbeitshauses.* In *Reformen des Rechts.* Graz, 1979. Leykam Verlag.
- VÁMBÉRY Rusztem: *Büntetőjog és etika.* Budapest, 1907. Politzer.
- VARGA Csaba: *A kodifikáció. mint társadalmi jelenség.* Budapest, 1979. Akadémiai Kiadó.
- VARGA Csaba: *Elméleti jogtudomány. Körkép, dilemmák, útkeresések.* Budapest, 2017. Pázmány Press.
- VARGA Endre: *A királyi Curia 1780–1850.* Budapest, 1974. Akadémiai Kiadó.
- VARGA Endre: *Úriszék.* Budapest, 1958. Akadémiai.
- VARGA János: *Deák Ferenc és az első magyar polgári büntetőrendszer tervezete.* Zalaezerszeg, 1980. A Balatoni Múzeum (Keszthely), a Göcseji Múzeum (Zalaezerszeg), a Thury György Múzeum (Nagykanizsa), a Zala Megyei Könyvtár (Zalaezerszeg) és a Zala Megyei Levéltár (Zalaezerszeg) kiadványa. (Zalai Gyűjtemény 15.)
- VARGA János: *Helyét kereső Magyarország; Politikai eszmék és koncepciók az 1840-es évek elején.* Budapest, 1982. Akadémiai Kiadó.
- VARGHA Ferenc: *A gyermekkorban levő bűnösök.* Budapest, 1895. Magyar Jogász Egyleti Értekezések
- VERHULST, A.: *Városok és kereskedelem 400–1500.* In BUTLIN, R. A. – DODGSHON, R. A. (szerk.): *Európa történeti földrajza.* Budapest, 2006. Akadémiai Kiadó.
- VIHÖFER, Erich: *Zur Entwicklung des Strafvollzugs in Sachsen im 18. Jahrhundert.* In *Hinter Gittern – Drei Jahrhundert Strafvollzug in Sachsen.* Begleithand zur Ausstellung Sächsischen Staatsministeriums der Justiz, des Stadtmuseum Dresden und des Strafvollzugsmuseums Ludwigsburg im Stadtmuseum Dresden, 16.07.–15.10.1998.

- Dresden, 1998. Referat für Presse- und Öffentlichkeitsarbeit des Sächsischen Staatsministeriums de Justiz.
- VÍG Dávid – FLIEGAUF Gergely: A szabadságvesztés és az elkövető reintegrációja. In *Kriminológia*. Szerk. BORBÍRÓ Andrea, GÖNCZÖL Katalin, KEREZSI Klára, LÉVAY Miklós. Budapest, 2016. Wolters Kluwer.
- VILAIN, Jean-Jacques Philippe: *Mémoire sur les moyens de corriger les malfaiteurs et fainéants à leur propre avantage et de les rendre utiles à l'état*. Brüssel, 1841. Méline, Cans et Cie.
- VINCZE Tamás: *Börtönépítész*. Budapest, 1983. Igazságügyi Minisztérium, Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnokság, Nevelési Osztály.
- VÍQUEZ AZOFEIFA Karolina: *Die Rezeption des „Feindstrafrechts“ in Lateinamerika* Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde an der Fakultät für Rechtswissenschaft der Universität Hamburg. Hamburg, 2011.
- VÓKÓ György: A büntetési teóriák racionalitásai. *Büntetőjogi Szemle* 2012 (1) 1. sz.
- VÓKÓ György: A büntetés-végrehajtási jog szerepe a jogállamban. *Börtönügyi Szemle* 2014 (33) 1. sz.
- VÓKÓ György: Elméleti háttér. (A bv. jogtudomány kialakulásáról.) *Börtönügyi Szemle* 1999 (19) 1. sz.
- VÓKÓ György: *Magyar büntetés-végrehajtási jog*. Budapest–Pécs, 1999. Dialóg Campus Kiadó. (Institutiones iuris – Dialóg Campus Tankönyvek.)
- VOLTAIRE, Francois Marie Arouet: *Filozófiai ábécé*. Budapest, 1944. Phönix kiadás. (Klasszikus írások.)
- VOLZ: Der Congress für Gefängniswesen zu Brüssel 1847. In Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft in Vierteljahr-Heften. Hrsg. Robert MOHL. Tübingen, 1848. Verlag der H. Lupp'schen Buchhandlung.
- VONTOBEL, Klara: *Das Arbeitsethos des deutschen Protestantismus von der nachreformatorischen Zeit bis zur Aufklärung*. Bern, 1946. A. Francke A. G. Verlag.
- VRIES, B. M. A. de : Társadalmi és gazdasági struktúrák és változások a XV. századtól a XVIII. század végéig. In *Nyugat-Európai gazdaság- és társadalomtörténet. A rurális társadalomtól a gondoskodó államig*. Budapest, 1995. Osiris Kiadó.
- VUCHETICH Mátyás: *A magyar büntetőjog rendszere. I. Könyv. Elméleti büntetőjog, 1809*. Budapest, 2009. Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó.
- WACHENFELD, Friedrich: *Lehrbuch des deutschen Strafrechts*. München, 1914. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung – Oskar Beck.
- WACHENFELD, Friedrich: Strafrecht. In *Enzyklopädie der Rechtswissenschaft in systematischer und alphabetischer Bearbeitung*. Herausgegeben unter Mitwirkung vieler namhafter Rechtsgelehrter, von Franz von HOLTZENDORFF, Fünfter Band. Leipzig, 1870. Duncker & and Humbolt.
- WÄCHTER, Carl Eberhard: *Über Zuchthäuser und Zuchthausstrafen, wie jene zweckmäßig einzurichten und diese solcher Einrichtung gemäs zu bestimmen und anzuwenden seyen?* Stuttgart, 1786. Buchdruckerei der Hohen Carlés-Schule.
- WAGENER, Erich: *Die Entwicklung der Freiheitsstrafe in Lübeck von der Carolina bis zur Gegenwart*. Diss. jur. Göttingen, 1929. Handelsdr.
- WAGNITZ, Heinrich Balthasar: *Historische Nachrichten und Bemerkungen über die merkwürdigsten Zuchthäuser in Deutschland: Nebst einem Anhang über die zweckmässigste Einrichtung der Gefängnisse und Irrenanstalten. 1–2*. Halle, 1791–1792. Gebauer.

- WAGNITZ, Heinrich Balthasar: *Ideen und Plane zur Verbesserung der Policey- und Criminalanstalten: dem neunzehnten Jahrhundert zur Vollendung übergeben.* Halle, 1802. Gebauer.
- WAGNITZ, Heinrich Balthasar: *Über die moralische Verbesserung der Zuchthaus-Gefangenen* Halle, 1787. In der Hemmerschen Buchhandlung.
- WAHLBERG, Emil: Erinnerung an Franz von Holtzendorff. In *Juristische. Blätter* 10. Februar 1889. XVIII. Jahrgang Nr.6. 63. továbbá JÖNSSON, Katja – WOLFES, Matthias: Holtzendorff, Franz von. In *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon (BBKL)*. Band 18. Herzberg, 2001. Bautz.
- WAHLBERG, Emil: Gesamtentwicklung des Gefängniswesens und Haftsysteme. In *Handbuch des Gefängniswesens*. Hrsg. Franz von HOLTZENDORFF–Eugen von JAGEMANN. Hamburg, 1888. Verlag von J. F. Richter.
- WALKER, Nigel: *Gondolatok az ésszerű büntetésről.* Budapest, 1976. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- WALTER, Friedrich: Haugwitz, Friedrich Wilhelm Graf von. In *Neue Deutsche Biographie.* (NDB). Bd. 8. Berlin, 1969. Duncker & Humblot.
- WEBER, Hellmuth von: Calvinismus und Strafrecht. In *Festschrift für Eberhard Schmidt zum 70. Geburtstag.* Herausgegeben von Paul BOCKELMANN – Wilhelm GALLAS. Göttingen, 1961. Wandenhoock & Ruprecht.
- WEBER, Hellmuth von: Die Entwicklung des Zuchthauswesens in Deutschland im 17. und 18. Jahrhundert. In *Festschrift Adolf Zycha. Abhandlungen zur Rechts- und Wirtschaftsgeschichte.* Weimar, 1941. Verlag Hermann Böhlaus Nachf.
- WEBER, Max: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme.* Budapest, 1995. Cserépfalvi Kiadó.
- WEBER, Max: *A tudomány és a politika, mint hivatás.* Budapest, 2004. Kossuth Kiadó.
- WEHLER, Hans-Ulrich: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte I.* München, 1987. Verlag C. H. Beck.
- WEISKE, Julius (red.): *Rechtslexikon für Juristen aller deutschen Staaten enthaltend gesamte Rechtswissenschaft.* Leipzig, 1856. (1839–1861.) Verlag von Otto Wigand.
- WINKLER Elemér: *Bűnök és büntetések a régi Sopronban: XVI–XVIII. sz.* Sopron, 1924. Soproni Sajtóvállalat.
- WOLF, Alois: *Deutsche Kultur in Hochmittelalter (1150–1250).* Essen, 1986. Akademische Verlagsgesellschaft Athenaion.
- WÜRTH, Joseph: *Die neueste Fortschritte des Gefangniswesens in Frankreich, England, Schottland, Belgien und Schweiz.* Wien, 1844. Friedrich Beck.
- X.Y.Z. (DESSEWFFY A.): Pesti Hírlap és Keletnépe közti vitály, négy Czikkben. *Világ* 1841. 76–79. sz.
- ZAICZ Gábor (főszerk.): *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete.* Budapest, 2006. Tinta Könyvkiadó.
- ZARNECKI, Georg: *Kolostorok, szerzetesek, barátok.* Budapest, 1986. Corvina.
- ZEEDEN, Ernst Walter: *Deutscher Kultur in der frühen Neuzeit.* Frankfurt am Main, 1968. Akademische Verlagsgesellschaft Athenaion.
- ZLINSZKY János: *Római büntetőjog.* Budapest, 1991. Tankönyvkiadó.
- ZOEPLF Heinrich: *Das alte Bamberger Recht des Quelle der Carolina.* Heidelberg, 1939. Druck und Verlag von Karl Graas.

ZOLNAY László: *A budai vár*. Budapest, 1981. Magvető Könyvkiadó.

ZOLNAY László: *Az elátkozott Buda – Buda aranykora*. Budapest, 1982. Magvető Könyvkiadó.

ZUMTHOR, Paul: *Hollandia hétköznapijai Rembrandt korában*. Budapest, 1985. Gondolat Kiadó.

ZSOLDOS Ignác: *A' szolgabírói hivatal*. Pápa, 1842. Református Főiskola nyomdája.

ZSOLDOS Ignác: *Néhány szó a' honi közbiztonságról*. Pest, 1838. Trattner–Károlyi.

